

MAR VAN DER VEER

EIN EDLER, KINDLICH FROMMER MENSCH

FELIX MENDELSSOHN BARTHOLDY

IN THEOLOGISCHE CONTEXT

BELICHT VANUIT ZIJN BRIEVEN

Afbeelding omslag:

Felix Mendelssohn Bartholdy. Potloodtekening door Wilhelm Hensel uit 1837.

Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin.

Copyright © Mar van der Veer, 2020

Ein edler, kindlich frommer Mensch

Felix Mendelssohn Bartholdy in theologische context

belicht vanuit zijn brieven

a noble, childlike pious human being

Felix Mendelssohn Bartholdy in theological context

highlighted from his letters

(with a summary in English)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Universiteit Utrecht

op gezag van de rector magnificus,

prof. dr. H.R.B.M. Kummeling,

ingevolge het besluit van het college voor promoties

in het openbaar te verdedigen

op

dinsdag 1 december 2020 des middags te 4.15 uur

door

Marinus van der Veer

geboren op 28 oktober 1951

te Vlaardingen

Promotor: Prof. dr. A.A. Clement

Copromotor: dr. N.A. Mykoff

INHOUD

VOORWOORD	9
INLEIDING	13
<i>Vraagstelling</i>	17
<i>Rondgang door de literatuur</i>	18
<i>Methode – bronnen – uitgangspunten</i>	53
Brieven	53
Getuigenissen van tijdgenoten	55
Verslaglegging	56
I. FELIX EN HET JODENDOM	59
I.1 De joodse afkomst van Felix	59
I.2 De posities van Joseph en Abraham ten opzichte van het jodendom	63
<i>Dorothea, de katholieke conversie</i>	66
<i>Abraham en het jodendom</i>	67
<i>Het Berlijnse jodendom aan het begin van de 19^e eeuw</i>	70
<i>Oplaaierende jodenhaat na het Preußisches Judenedikt van 1812</i>	74
<i>De doop</i>	76
<i>Een nieuwe identiteit</i>	77
I.3 De houding van Felix tot het jodendom	81
I.4 De houding van Felix tot zijn grootvader Moses	85
<i>Overeenkomsten tussen grootvader en kleinzoon</i>	87
I.5 Joodse elementen in Felix' muziek	89
UITWEIDING: EEN VERMEENDE ANTISEMITISCHE RECENSIE	91
II. GODSDIENSTIGE INVLOEDEN OP DE JONGERE FELIX	99
II.1 De <i>Aufklärung</i>	100
<i>Aufklärung en jodendom</i>	101
II.2 Erweckungsbewegung en Piëtisme	103
II.3 Friedrich Schleiermacher	109
<i>De invloed van Schleiermacher op Felix</i>	113
<i>Studenten van Schleiermacher</i>	115
II.4 Abraham Mendelssohn Bartholdy	116
<i>Het gezin</i>	116
<i>De doop van Abraham en Lea</i>	122
II.5 Friedrich Philipp Wilmsen	125
<i>Wilmsen als pedagoog</i>	125
<i>Wilmsen als catecheet</i>	128
<i>Wilmsen tussen Aufklärung en christelijk dogma</i>	129

II.6	Abraham Mendelssohn Bartholdy en Friedrich Philipp Wilmsen: een vergelijking	131
II.7	De geloofsbelijdenis van Felix	134
	<i>Het werkstuk van Felix in opdracht van Wilmsen</i>	134
	<i>Nawoord van Wilmsen</i>	139
	<i>Felix en zijn catecheet</i>	141
II.8	Johann Sebastian Bach en Martin Luther	143
	<i>Invloed van Bach</i>	143
	<i>Invloed van Luther</i>	145
III.	GODSBEELD EN GODSERVARING	149
III.1	Felix' vroege religiositeit	149
III.2	Het duiden van God	152
	<i>Gott als uitroep</i>	152
	<i>Toevoegingen aan de naam van God</i>	154
III.3	De ervaring van God	157
	<i>God als schepper</i>	157
	<i>God in beeld</i>	159
	<i>God in de Bijbel</i>	162
III.4.	De eigenschappen van God	163
	<i>God weet</i>	163
	<i>Gods wil</i>	164
	<i>God behoedt</i>	167
	<i>God beproeft</i>	168
	<i>God helpt en bewaart</i>	169
III.5	Gebedsleven	170
	<i>Inhoud van het gebed</i>	172
	<i>Gebed in liedteksten</i>	173
	<i>Gebrek aan dankzegging</i>	174
III.6	Godsbeeld en gebed	176
IV.	GEESTELIJKE ONTWIKKELING	181
IV.1	Ongeluk met een <i>gig</i> (1829)	181
IV.2	Dood binnen de familie- en vriendenkring (1832)	183
IV.3	Afwijzing als dirigent van de <i>Singakademie</i> (1832)	184
IV.4	De dood van Felix' vader (1835)	185
IV.5	Huwelijk en vaderschap (1836)	189
	<i>De angsten van Felix</i>	190
IV.6.	Een <i>Frommer</i> (1838)	194
IV.7	De dood van Felix' moeder (1842)	195
IV.8	Het zieke kind (1844)	199
IV.9	De dood van Felix' zuster Fanny (1847)	202
IV.10	Verbanden met muziek en schilderkunst	203

V.	GODSDIENSTIGE INVLOEDEN TOT 1837	209
V.1	Schubring en Baur	209
V.2	De <i>Turnbewegung</i>	214
V.3	Felix en de theoloog Neander	220
V.4	Katholieken en protestanten in Rome	225
V.5	Het Saint-Simonisme	230
	<i>Organische en kritische periodes</i>	232
	<i>Vlees en geest</i>	233
	<i>Emancipatie en gelijkheid</i>	234
	<i>Eschatologie en nieuwe liturgie</i>	235
	<i>De reactie van Felix</i>	235
V.6	Kerkmuziek in Düsseldorf	239
V.7	De anglicaanse kerk	242
VI.	DE FRANS-GEREFORMEERDE WERELD	245
VI.1	De <i>Französisch-reformierte Gemeinde</i> in Frankfurt am Main	246
	<i>Auguste Jeanrenaud</i>	246
	<i>Opvoeding door Elisabeth Jeanrenaud</i>	249
	<i>Paul Appia</i>	252
	<i>Kerkbezoek van Felix</i>	258
VI.2	Elisabeth en Cécile Jeanrenaud	259
	<i>Elisabeth</i>	259
	<i>Cécile</i>	261
VI.3	De <i>Evangelisch-reformierte Kirche</i> in Leipzig	265
	<i>De kerkelijke betrokkenheid van Felix en Cécile</i>	265
	<i>De doop van de kinderen</i>	271
	<i>Johann Heinrich Hirzel</i>	271
	<i>Johann Heinrich Bläß</i>	273
	<i>Samuel Rudolf Howard</i>	276
VII.	DE POSITIEBEPALING VAN FELIX IN KERK EN POLITIEK	281
VII.1	Politieke situatie	281
VII.2	Kerkelijke situatie	284
	<i>Lichtfreunde</i>	286
	<i>Deutschkatholiken</i>	289
	<i>Vermittlungstheologie</i>	290
	<i>Junghegelianer</i>	291
VII.3	Positiebepaling van Felix	293
	<i>Pietismus</i>	293
	<i>Lichtfreunde, Deutschkatholiken en Junghegelianer</i>	297
	<i>Felix en de middengroep</i>	300
VII.4	De omwenteling bij Felix	302
	<i>Het koningschap</i>	302
	<i>Verandering</i>	305

VIII.	ZIEKTE, STERVEN EN BEGRAFENIS	311
VIII.1	Bronnen	311
VIII.2	Verloop van het ziekteproces	314
VIII.3	Felix' voorvoelen van zijn dood	319
VIII.4	De betekenis van Cécile	323
VIII.5	De uitvaartdienst	324
	<i>De rede van Howard</i>	327
VIII.6	De begrafenis	330
	SLOTBESCHOUWING	339
	SUMMERY	351
	BIBLIOGRAFIE	355
	CURRICULUM VITAE	374

VOORWOORD

Als orgelleerling heb ik maar korte tijd orgelles mogen ontvangen van de bekende organist Piet van den Kerckhoff uit Rotterdam. Hij stierf in 1968. Over hem deed het verhaal de ronde dat hij ter afsluiting van elk orgelconcert als toegift het slotdeel van *Orgelsonate VI* van Felix Mendelssohn Bartholdy vertolkte. Het betekende dat ieder concert eerder met een gebed eindigde, dan met een triomfantelijk effectstuk. Een van zijn beste leerlingen, Jet Dubbeldam, nam het roer van hem over en bracht mij tijdens mijn orgelstudie aan het Rotterdams Conservatorium in de wereld van “Mendelssohn”, zoals wij hem noemden. Albert Clement, die later mijn promotor zou worden, schreef in 2010 dat het Jet Dubbeldam was, die een diepere bedoeling van de koraalkeuze in het eerste deel van *Sonate I* vermoedde. Dat deed mij deugd en in dit verband mag ik haar naam met ere noemen. Vervolgens is de componist met mij meegegaan. In de periode dat ik muzieklessen gaf aan de CSG Prins Maurits in Middelharnis behandelde ik graag een van zijn werken. Het ongewone verhaal van een jongere met uitzonderlijke talenten, die dankzij schatrijke ouders ongekende kansen kreeg, maakte indruk. De scholieren verbaasden zich over de prachtige tekeningen en de schilderijen die hij maakte. Iedereen kende wel iets van de muziek van Mendelssohn Bartholdy. Het grapje dat ik op de piano zijn *Hochzeitsmars* speelde als een jongen en een meisje samen te laat in de les arriveerden, sloeg altijd aan.

De Masterscriptie ter afronding van mijn theologiestudie aan de Faculteit voor Protestantse Theologie en Religiestudies in Brussel bracht mij bij andere leden van de familie Mendelssohn. Het onderzoek naar het geloof van de joodse filosoof Moses Mendelssohn, zijn kinderen die elk een eigen weg kozen – die van het liberale jodendom, het protestantisme of het rooms-katholicisme – bleek een uitdagend onderwerp. Op deze wijze werd ik sinds 2017 gast van een boeiende familie. Dankzij de brieven die men elkaar schreef hoorde ik de leden van de familie opnieuw spreken, leerde ik de familieverhoudingen in finesses kennen, hun karaktertrekken, de misverstanden die er waren, maar ook de voorkeuren voor literatuur, muziek en lekker eten.

In de periode na mijn theologiestudie bleef er één lid van de familie over en dat was Felix. Nu als mogelijk onderwerp voor een proefschrift. Omdat ik zowel muziek als theologie had gestudeerd betekende een onderzoek naar de geloofswereld en geloofsbeleving van de componist een uitdaging. Een goed verstaander kan in de geestelijke muziek van Felix Mendelssohn Bartholdy aspecten van zijn geloof ontdekken. De indrukwekkende uitgave van meer dan

5500 brieven in 2008 vormde een andere, uitdagende bron. Uit deze *Fundgrube* ben ik gaan putten. Ik heb de brieven één voor één doorgenomen op zoek naar citaten die de moeite waard waren om deze te betrekken in een onderzoek naar de geloofspositie van de componist. Regelmatig voelde ik me een indringer in een wereld waarin ik niet hoorde te komen. Een groot deel van de brieven betrof privé-zaken. Kan men de privacy van mensen uit het verleden alsnog schenden? Het is niet onmogelijk dat ze liever hun brieven verscheurd hadden, als ze geweten hadden dat al hun (on)hebbelikheden later openbaar zouden worden. Felix en Cécile hebben dat voorvoeld toen ze besloten, hun liefdesbrieven te verbranden. Temeer gold dit bij het onderwerp van dit onderzoek. Is geloof in God niet een al te persoonlijke zaak? Anderzijds blijkt uit de brieven van Felix dat hij in dit opzicht een open boek was.

Gedurende een aantal jaren hoorde ik de componist dagelijks spreken en werd ik denkbeeldig reisgenoot op zijn reizen door Europa, luisterde ik naar zijn orgelspel in Düsseldorf en was ik gast aan huis in zijn woning in Leipzig. Tijdens mijn onderzoek besloot ik de sporen van de componist ook daadwerkelijk te gaan volgen. In Leipzig bezocht ik zijn woning (nu het *Mendelssohn-Haus*) en in Frankfurt maakte ik een lange wandeling naar de *Oberschweinstiege*, een uitspanning midden in een bos gelegen, waar de jonge dirigent Felix met zijn *Caecilien-Verein* naartoe ging en waar op een open plek in het bos gezongen werd. In dezelfde stad zocht ik naar het graf van de predikant Anton Kirchner, die Felix' vader en moeder doopte. Op de plek gelegen bij de *Fahrtor*, waar Cécile eens als meisje woonde, dronk ik koffie in een restaurant. De meeste indruk maakte het eenvoudige graf van Felix op het *Dreifaltigkeitskirchhof* in Berlijn. Het bleek geen overdadig monument, maar toonde de eenvoud van een wit stenen kruis. Op deze plek ervoer ik dezelfde stilte, die Felix' weduwe Cécile zo goed deed, toen ze twee jaar na zijn dood het graf van haar echtgenoot bezocht.

De titel van dit proefschrift is het resultaat van een geleidelijk proces. Korthedshalve vertelde ik aan anderen dat ik 'het geloof van Felix Mendelssohn Bartholdy' onderzocht. Maar er bestaat gelukkig geen wetenschappelijk instrumentarium om zaken als geloof of liefde te meten. Ook de aanvankelijke werktitel over de positie van Felix tussen jodendom en christendom liet ik uiteindelijk los. Lange tijd was ik op zoek naar de preek die Samuel Howard bij de uitvaartdienst van Felix hield. Het kerkelijk archief in Leipzig kon mij slechts een aantal prekenbundels van zijn hand ter beschikking stellen, waarin ik wel preken aantrof over de tekst uit Job 1:21, maar deze waren voor een andere gelegenheid geschreven. Later vond ik alsnog een fragment uit de preek voor de uitvaartdienst en werd geraakt door de treffende woorden, waarmee Howard zijn vriend karakteriseerde: *Edel, kindlich fromm*. Deze woorden zouden de hoofdtitel van mijn proefschrift vormen.

Grote dank wil ik uitspreken aan mijn promotor prof. dr. Albert Clement, voor zijn onvermoeibare inzet, stimulans, suggesties en kritische begeleiding teneinde dit resultaat te bereiken. Daarnaast spreek ik graag mijn dank uit aan dr. Nancy Mykoff voor haar bereidheid, als copromotor op te treden. Tevens wil ik ieder bedanken die mij belangwekkende informatie heeft aangereikt. Georg Altrock (Bern) en Albert de Lange (Karlsruhe), betreffende de kerkelijke gemeente in Frankfurt am Main, Edith Markert betreffende archiefstukken van de *Evangelisch-reformierte Kirche* in Leipzig en Thomas Lackmann (Berlijn) betreffende gegevens over de conversie van de familie Mendelssohn Bartholdy. Mijn dank geldt ook de medewerkers van het *Evangelisches Landeskirchliches Archiv* in Berlijn, het *Universitätsarchiv* in Frankfurt am Main, de *Mendelssohn-Remise* in Berlijn en het *Mendelssohn-Haus* in Leipzig, het *Jüdisches Museum* in Berlijn en het *Stadtgeschichtliches Museum* in Düsseldorf, die bereid waren antwoord te geven op mijn vragen. Tevens bedank ik ieder die mij terzijde stond bij het corrigeren van teksten en die deze van kritisch commentaar voorzagen: Gonnie Hordijk, Liesbeth Franken, Hans Erbrink, Wyanda Buth, Kees van Walsem en Jos Radstake.

Ik was mijn late theologiestudie en het daarop volgende proefschrift niet begonnen als mijn lieve vrouw Sjanie mij niet op 60-jarige leeftijd ontvallen was. Het blijft een onwerkelijke gedachte dat zij van dit feit geen getuige meer kan zijn. Het enige wat ik doen kan is haar naam met liefde in dit proefschrift vermelden.

Op zoek naar wat anderen over Felix Mendelssohn Bartholdy schreven werd mij duidelijk hoe de onderzoeker zichzelf meeneemt in een onderzoek. Als ik las wat anderen over de componist schreven, bekwam mij de vraag of men ook in de wetenschap geneigd is, een beeld van de componist te presenteren dat raakvlakken vertoont met de eigen overtuiging. Wordt er niet onbewust selectief in citaten gewinkeld, die men geschikt acht om een bepaald beeld van een componist te verduidelijken? In mijn eigen geval: evenals Mendelssohn Bartholdy ben ik protestant en meer dan eens proefde ik verwantschap met opvattingen van de componist. Vormde ik Felix niet teveel naar mijn ideaalbeeld? Om een selectief beeld te voorkomen is de uitgebreide APPENDIX I met citaten over het geloof en leven van Felix uit diens brieven aan dit proefschrift toegevoegd: zo kan ieder oordelen. Ten slotte verheugt het mij, te hebben kunnen vaststellen dat Felix een componist was die een geheel eigen positie innam binnen het geheel van geloofsstromingen en misschien juist daarom bij zo velen herkenning oproept.

Zierikzee, 27 juni 2020

INLEIDING

De stad Leipzig in Sachsen kent een rijke muziektraditie.¹ Diverse musea in de stad getuigen ervan: zo is aan Thomascantor Johann Sebastian Bach (1685-1750) een *Bach-Museum* gewijd en in het *Mendelssohn-Haus* bezoekt men de voormalige woning van de componist en dirigent van het *Gewandhausorchester*. Over de religie van Bach heerst tegenwoordig consensus: hij was een lutheraan.² Over zijn persoonlijk geloof is minder bekend; veelal wordt in dat kader gewezen op de wijze waarop hij religieuze teksten van muziek voorzag, teksten die hij soms persoonlijk had gekozen. In vergelijking met Bach is van Felix Mendelssohn Bartholdy veel meer bewaard gebleven. Persoonlijke brieven van Bach zijn nauwelijks bekend,³ maar van de hand van zijn collega (in het vervolg van deze studie doorgaans: Felix) bestaan duizenden documenten, dankzij de briefcultuur die in de 19^e eeuw bestond. Van deze documenten is zeer veel bewaard gebleven.⁴ Het betreft niet alleen duizenden brieven van Felix zelf, maar ook brieven die hij toegestuurd kreeg van vrienden en familieleden, alsmede een uitgebreide correspondentie tussen familieleden en vrienden onderling. In levensbeschrijvingen van tijdgenoten wordt hij regelmatig sprekend opgevoerd.⁵ Alle gedachten die men destijds privé dacht te delen zijn vandaag openbaar. De brieven vormen een onderdeel van archiefstukken die samen brede informatie geven over het leven van Felix.

Ondanks een overvloed aan materiaal is de verwarring over Felix na zijn dood in meer opzichten groot geweest. Dat betrof niet alleen de – wisselende – waardering van zijn werk, maar ook de vraag naar zijn identiteit. Hij was de componist die in een joodse familie opgroeide, maar op jonge leeftijd protestants gedoopt werd. In hoeverre heeft hij zijn joodse oorsprong blijvend in zich meegedragen? Verzwegg hij wellicht zijn ware identiteit in verband met het alom aanwezige antisemitisme? Al drie jaar na Felix' dood volgde een frontale aanval van de

¹ Zie hiervoor Jeffrey S. Sposato, *Leipzig After Bach, Church & Concert Life in a German City* (Oxford 2018).

² Zie hiervoor het proefschrift van Noelle Heber, *Treasures in Heaven and on Earth: Poverty and Abundance in the Life of Johann Sebastian Bach* (Universiteit Utrecht 2017).

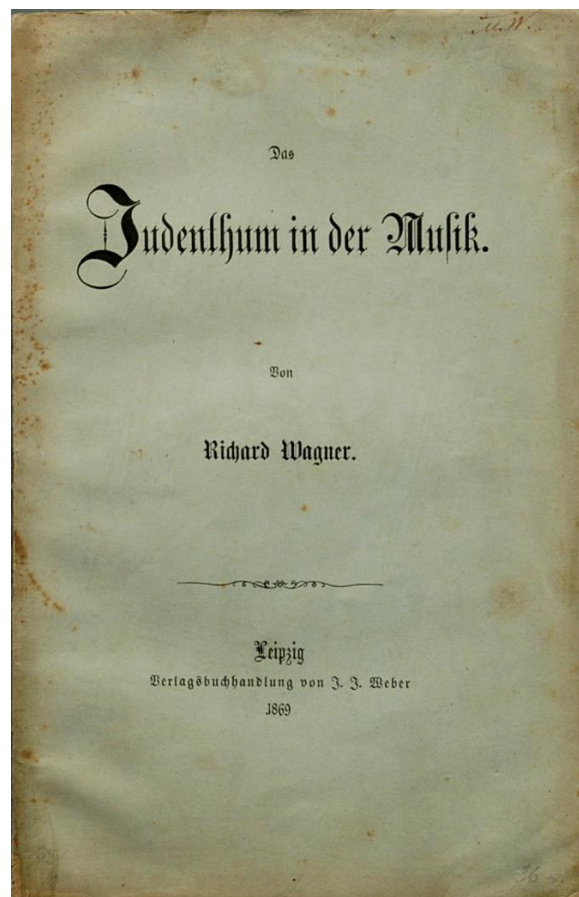
³ Wat bekend is van de correspondentie van Bach is opgenomen in de reeks *Bach-Dokumente*, uitgegeven door het Bach-Archiv Leipzig (Kassel: Bärenreiter).

⁴ De volledige correspondentie van de componist is opgenomen in de *Sämtliche Briefe* (zie Bibliografie).

⁵ Zie onder andere het verslag van het bezoek van Sir Julius Benedict aan Felix in zijn *Sketch Of The Life And Works Of The Late Felix Mendelssohn Bartholdy* en het artikel van Julius Schubring 'Erinnerungen an Felix Mendelssohn Bartholdy', *Daheim* 26 (1866), p. 374.

componist Richard Wagner (1813-1883) in het geschrift *Das Judenthum in der Musik*.⁶ Een sterk uitgebreide versie verscheen als zelfstandige brochure in 1869 (afb. 1). Diverse joodse kunstenaars kwamen hierin aan de orde, maar Felix leek het doelwit. Voor Wagner was Felix per definitie een joodse componist, omdat hij als jood geboren was en daarom moest zijn werk van middelmatige kwaliteit zijn:

[...] F e l i x M e n d e l s s o h n = B a r t h o l d y. Dieser hat uns gezeigt, daß ein Jude von reichster specifischer Talentfülle sein, die feinste und mannigfaltigste Bildung, das gesteigertste, zartestempfindende Ehrgefühl besitzen kann, ohne durch die Hilfe aller dieser Vorzüge es je ermöglichen zu können, auch nur ein einziges Mal die tiefe, Herz und Seele ergreifende Wirkung auf uns hervorzubringen, welche wir von der Kunst erwarten [...]⁷

Afb. 1. Richard Wagner, *Das Judenthum in der Musik*. Sterk uitgebreide versie van het oorspronkelijke (anonieme) artikel uit 1850, nu gepubliceerd als brochure (Leipzig 1869).

⁶ Gepubliceerd in: *Neue Zeitschrift für Musik*, 3 september 1850, No. 19, p. 107.

⁷ Wagner 1869, p. 25.

Met name vanaf 1869 – en in versterkte mate vanaf de jaren '30 uit de twintigste eeuw – werd in Duitsland de focus steeds meer gericht op de joodse achtergrond van Felix en op de vraag in hoeverre deze tot uiting kwam tijdens zijn leven en werk. De reden was het opnieuw oplaaierende antisemitisme na de dood van Felix.⁸ De discussies vormden een weegschaal, waarbij men wisselend meer zwaarte toekende aan de ene of de andere zijde. Een tegenaanval kwam van de eveneens joods geboren, maar katholiek geworden bibliograaf Eduard Maria Oettinger (1808-1872) in zijn geschrift: *Offenes Billet-doux an den berühmten Hepp-Hepp-Schreier und Juden-Fresser Herrn Wilhelm Richard Wagner*.⁹ Hij schreef dat het verschil tussen Mendelssohn en Wagner zo groot was, dat Wagner niet in staat was maar een schoenriem van Mendelssohn los te maken.¹⁰ Andere tegenaanvallen kwamen van de achttienjarige Hongaarse schrijver Joseph Engel de Jánosi (1851-1939)¹¹ en A. Truhart.¹² Tijdens de Naziperiode leidden de aanvallen op de joodse achtergrond van Felix tot een dieptepunt. Zijn muziek werd beschouwd als muziek met typerende joodse kenmerken. De Oostenrijks-Duitse dirigent en muziekhistoricus Robert Pessenlehner (1899-1985) schreef over de geleidelijke “Umwandlung des arischen Rhythmus-gesetzes in ein außerarisches”.¹³

In hoeverre Felix joods was gebleven werd de belangrijkste vraag. De vraag in hoeverre hij christen was, werd veel minder besproken en wat de inhoud van zijn persoonlijk geloof was, werd in het geheel niet aan de orde gesteld. Als men hem al als gelovige typeerde, dan doorgaans als een liberale protestant, die ver over grenzen van protestantisme en rooms-katholicisme heen keek. Wilhelm Seidel stelt: “Ich glaube sagen zu dürfen: Mendelssohn hat sich als Christen, als liberal gesonnenen, toleranten Protestanten betrachtet.”¹⁴ Naar de mening van de musicoloog Judith Chernaik beschouwde Felix de Bijbel niet als het woord van God, maar als “a-repository of wisdom and profound poetry”, die hij op één lijn stelde met de seculiere werken van Shakespeare en Goethe.¹⁵ Chernaik wijst op Felix’ werkterrein in Düsseldorf, waar hij als beginnend protestants musicus verantwoordelijk was voor de muziek in twee rooms-katholieke kerken: de *St. Maximilian* (afb. 2) en de *St. Lambertus* (afb. 3).¹⁶

⁸ Sposato 2006, p. 4.

⁹ Oettinger 1869, p. 5f.

¹⁰ Ibid., p. 15.

¹¹ Engel de Jánosi 1869, p. 3f.

¹² Arthur von Truhart, *Offener Brief an Richard Wagner* (St. Petersburg 1869).

¹³ Pessenlehner 1937, p. 109, 169f. en 177.

¹⁴ Seidel 2011, p. 20.

¹⁵ Chernaik 2013, p. 45-55.

¹⁶ Ibid., p. 53.

Afb. 2. Düsseldorf, *St. Maximilian*, interieur met de kas van het Knig-orgel uit 1753.

Afb. 3. Düsseldorf, *St. Lambertus*, interieur met preekstoel, daterend uit de late zeventiende eeuw.¹⁷

¹⁷ Foto *St. Maximilian*: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:OrgelMaxkirche2.JPG> (bezoekt 21.11.19). Foto *St. Lambertus*: eigen bezit.

Daarnaast noemt zij zijn composities op klassieke rooms-katholieke teksten en het aanvaarden van een compeer-opdracht voor de gemeenschap van liberale joden in Hamburg.¹⁸

Vraagstelling

Dit onderzoek wil zich in de eerste plaats richten op het persoonlijke geloof van Felix. Deze vraag is intrigerend, omdat er vóór de twintigste eeuw zelden componisten geweest zijn die in hun geloof zo duidelijk invloeden van diverse tradities hebben ondergaan. Als belangrijkste bronnen hiervoor fungeren in dit onderzoek zijn persoonlijke brieven aan familieleden en goede vrienden aan wie Felix openhartig over zijn geloof schreef. De vraagstelling richt zich dus niet in eerste instantie op het lidmaatschap van een bepaalde kerk of groepering, maar op de inhoud van dat geloof zelf, voor zover dit uit de brieven van Felix kan worden afgeleid. De inhoud van het geloof heeft te maken met het beeld van God zoals iemand dat heeft, met de relatie tot de God die men dient, het spreken over en het spreken tot God. Wat was het godsbeeld van de componist?

Het geloof is geen statische zaak, maar ontwikkelt zich door middel van opvoeding, studie, omgang met religieuze geschriften, contacten met anderen en levensomstandigheden. Valt hierin bij Felix een lijn te ontdekken? En zo ja: wie waren de personen die hem geholpen hebben om een richting te vinden? Men kan daarbij denken aan bevriende theologen, maar ook aan zijn echtgenote, Cécile Charlotte Sophie Jeanrenaud (1817-1853). Als domineesdochter was zij afkomstig uit een andere religieuze traditie: de Frans-Gereformeerde kerk in Frankfurt am Main, een gemeente die ontstaan was uit gevluchte Hugenoten. De brieven van Felix getuigen van een hechte relatie tussen beiden, waarin veel gesproken, maar ook gebeden werd. Bovendien valt aan te tonen dat Felix terdege rekening hield met de gevoelens van zijn vrouw, zoals in dit proefschrift aan de orde zal komen.

Veelal blijkt in biografieën eenzijdig te worden belicht wat de componist zelf ondernam en presteerde en komt de vraag naar de invloed van anderen, bijvoorbeeld een levenspartner, nauwelijks aan de orde. Zo is het bevreemdend dat aan het verslag, dat Cécile over de ziekte en het sterven van haar man schreef, tot het jaar 2000 geen aandacht is geschonken.¹⁹ Voorts kan het geloof ook een bron zijn voor een maatschappelijke houding. In de tijd van Felix waren godsdienstige en politieke lijnen sterk met elkaar verbonden. Hij leefde in een tijd van toenemende maatschappelijke tegenstellingen. In hoeverre had zijn geloofskeuze te maken met

¹⁸ Seidel 2011, p. 160; Chernaik 2013, p. 53.

¹⁹ Jones 2001, p. 206.

de positie die hij binnen dat krachtenveld innam? Dit proefschrift is geschreven met de doelstelling, een antwoord te vinden op de vragen (1) wat bekend is over het geloof van Felix en wat zijn godsbeeld was, (2) op welke wijze zijn geloof zich heeft ontwikkeld en welke personen daarbij van invloed waren, en (3) op welke manier zijn geloof tot uiting kwam in zijn godsdienstige en politieke keuzes.

Rondgang door de literatuur

Als men de literatuur over het geloof van Felix bestudeert, komt men teleurgesteld uit. Nauwelijks is onderzocht op welke manier het geloof een rol in zijn leven speelde. In het onderzoek naar een antwoord op deze vraag vindt men informatie bij hetgeen zijn tijdgenoten over hem geschreven hebben, zij het dat dit beperkt is. Na Felix' dood verschenen diverse publicaties over de componist en in de tijd daarna publiceerden vrienden of hun nabestaanden hun briefwisseling met Felix: Eduard Devrient in 1869, de zoon van Julius Schubring in 1892, de zoon van Carl Klingemann in 1909 (honderd jaar na de geboorte van Felix).

Het geloof in God was in die tijd voor ieder een vast gegeven en zijn vrienden vonden in het geval van Felix geen aanleiding om daar specifieke aandacht aan te besteden. Interessant is een opmerking van de bariton Devrient (1801-1877), dat Felix in het algemeen zoveel mogelijk de referentie naar zijn joodse afkomst vermeed. "Felix vermied sonst entschieden seiner Abstammung zu gedenken."²⁰ In 1829 stond Devrient samen met Felix in Berlijn aan de wieg van de eerste heruitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* na diens dood.²¹ De correspondentie tussen Felix en zijn vriend, de theoloog Julius Schubring (1806-1889), is interessant, omdat in deze brieven werd gediscussieerd over de opzet van het Bijbelse oratorium *Paulus*. In de correspondentie kwamen ook theologische aspecten aan de orde. Het artikel van Schubring *Erinnerungen an Felix Mendelssohn Bartholdy* in het familieblad *Daheim* gaf belangrijke informatie over de geloofspraxis van Felix. Schubring schreef dat in het karakter van Felix een diep gevoel voor godsdienst aanwezig was. "Mendelssohns Charakter lag eine tiefe Religiosität zum Grunde."²²

Een andere mogelijkheid om het geloof van Felix te onderzoeken is de manier waarop hij religieuze teksten tot muziek schiep. Een componist maakt nagenoeg bij elk woord een keuze die veelzeggend is over zijn interpretatie van de (Bijbel)tekst. Dit geldt in het bijzonder

²⁰ Devrient 1869, p. 62.

²¹ Over Felix' beslissingen van theologische aard bij het schrappen van delen daaruit, zie Clement 2009, *passim*.

²² Schubring 1866, p. 375.

voor de grotere geestelijke werken – in het geval van Felix de oratoria. Zij zijn door de musicoloog Jeffrey Sposato onderzocht op joodse aspecten van het verhaal en de behandeling daarvan door Felix. Dezelfde teksten zouden ook kunnen worden onderzocht op geloofsaccenten die de componist vanuit zichzelf heeft aangebracht.²³ Dat is echter niet het onderwerp van deze studie.

Hieronder zullen in chronologisch overzicht de belangrijkste auteurs de revue passeren die aandacht hebben besteed aan Felix' religieuze identiteit. Op de visie van elk van deze auteurs – veelal musicologen – zal steeds een kritische bespreking door mij volgen. Maar aan de bron van dit discours staat Wagner met zijn reeds genoemde geschrift. Hieraan, alsmede aan de invloed ervan in Nazi-Duitsland, zullen eerst enkele woorden dienen te worden gewijd.

RICHARD WAGNER

In 1850, amper drie jaar na de dood van Felix, verscheen van Wagner de reeds genoemde publicatie *Das Judenthum in der Musik*. Wagner schreef het artikel aanvankelijk onder het pseudoniem van K. Freigedank (afb. 4).²⁴ De brochure uit 1869 verscheen onder eigen naam. Bij de eerste publicatie was de schok over Felix' dood in heel Duitsland nog voelbaar. Mendelssohn Bartholdy-biograaf Wilhelm Adolf Lampadius (1812-1892) stelde dat “seit Menschengedenken kein Trauerfall so die Theilnahme der ganzen gebildeten Welt hat erregt”.²⁵ Zelden kreeg een componist bij zijn begrafenis zo'n groot eerbetoon. Een golf van herdenkingen en herdenkingsconcerten en *Trauerfeiern* breidde zich volgens Lampadius uit over heel Duitsland.²⁶ Het toont aan dat Felix bemind werd en in hoog aanzien stond.

De aanval op haar overleden man moet Felix' weduwe Cécile als een dolkstoot in de rug ervaren hebben. Met deze publicatie kwam de joodse identiteit van Felix op de voorgrond van de discussie te staan. Voor Wagner was Felix een joodse componist geweest; zijn overgang naar het christendom veranderde daar niets aan. Daarbij schilderde Wagner het begrip jood op discriminerende wijze. Hij hekelde de fysiognomie, de taal en godsdienstige gezangen van de joden. Zij waren parasieten in een inheemse cultuur.²⁷

²³ Een voorbeeld geeft de musicoloog Martin Staehelin in de *Neue Zürcher Zeitung* van 31-01-2009, waarin hij wijst op de tekstverandering van Psalm 121. Niet 'ich hebe meine Augen auf', zoals de originele psalmtekst luidt, maar het aansporende: 'Hebe deine Augen auf'.

²⁴ Karl Freigedank, 'Über das Judenthum in der Musik', *Neue Zeitschrift für Musik* 17/19 (1850), p. 101-107 en 17/20 (1850), p. 109-112.

²⁵ Lampadius 1886, p. 218.

²⁶ Ibid.

²⁷ Chernaik 2013, p. 45.

Der Jude, der bekanntlich einen Gott ganz für sich hat, fällt uns im gemeinen Leben zunächst durch seine äußere Erscheinung auf, die [...] etwas [...] unangenehm Fremdartiges hat [...].²⁸

Neue

Zeitschrift für Musik.

Verantwortlicher Redacteur: **Franz Brendel.** Verleger: **Robert Frieze in Leipzig.**

Dreiunddreißigster Band. **N° 19.** Den 3. September 1850.

Von dieser Zeitsch. erscheinen wöchentlich 2 Nummern von 1 oder 1 1/2 Bogen. Preis des Bandes von 52 Nrn. 2 1/4 Thlr. Infertionsgebühren die Petitzeile 2 Ngr. Abonnement nehmen alle Postämter, Buch-, Musik- und Kunsthandlungen an.

Inhalt: Das Judenthum in der Muslk. — Drei Tage in Weimar. — Intelligenzblatt.

Das Judenthum in der Muslk. *)

Von
K. Freigedank.

Kürzlich kam in dieser Zeitschrift ein „hebräischer Kunstgeschmack“ zur Sprache: eine Anfechtung dieses Ausdruckes konnte, eine Vertheidigung durfte nicht ausbleiben. Es dünkt mich nun nicht unwichtig, den hier zu Grunde liegenden, von der Kritik immer nur noch versteckt oder im Ausbruche einer gewissen Leidenschaftlichkeit berührten Gegenstand endlich zu erörtern. Dabei wird es sich nicht darum handeln, etwas

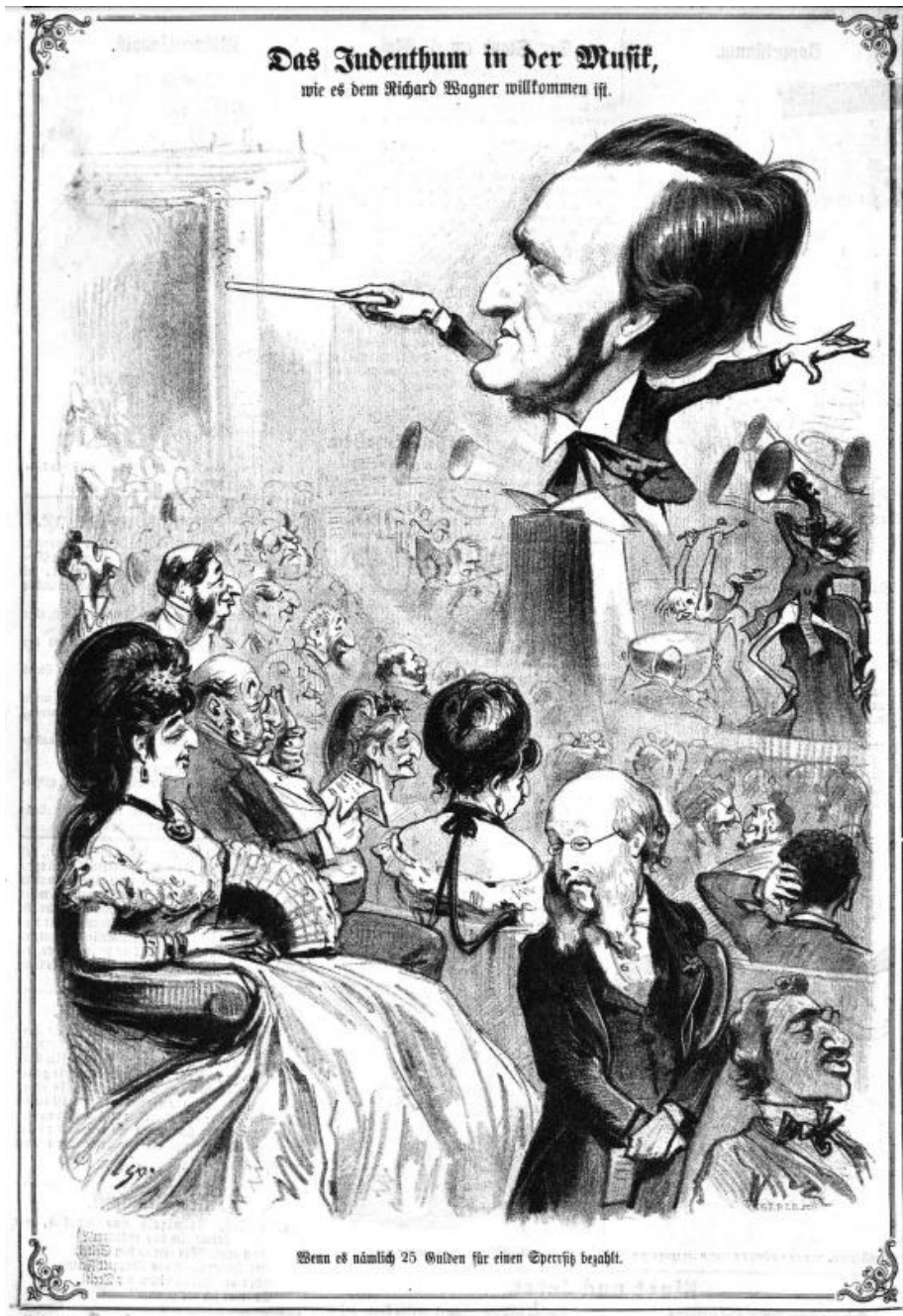
Da wir den Grund der volksthümlichen Abneigung auch unserer Zeit gegen jüdisches Wesen und hier lediglich in Bezug auf die Kunst, und namentlich der Muslk erklären wollen, haben wir der Erläuterung derselben Erscheinung auf dem Felde der Religion und Politik gänzlich vorüber zu gehen. In der Religion sind uns die Juden längst keine hassenswürdigen Feinde mehr, — Dank unsern Frömmern und Jesuiten, die allen religiösen Volkshass auf sich allein nur noch gelenkt haben, so daß mit ihrem vereinstigen Falle die Religion nach ihrer jetzigen Bedeutung (welche vielmehr die des Hasses als der Liebe war) vermuthlich ebenfalls untergegangen sein wird! In der reinen Politik sind wir mit den Juden nie in wirklichen Con-

Afb. 4. Fragment (begin) van de eerste aanval op Mendelssohn Bartholdy door Wagner, onder het pseudoniem K. Freigedank (*Neue Zeitschrift für Musik.*, 33/19, 1850).

Het is de enige keer in het geschrift over joden dat Wagner het woord *Gott* gebruikte. Het was een andere God dan die van het christendom. Maar ook de *gebildete* joden moesten het bij hem ontgelden. Als Felix een joodse componist was, dan was zijn werk per definitie van mindere kwaliteit.

Hoewel het antisemitische geschrift van Wagner geen serieuze bron voor een studie naar het geloof van Felix kan zijn, vormde het wel de aanzet van een discussie die tot op de dag van vandaag doorgaat. Het provocerende geschrift veroorzaakte reeds in eigen tijd deining (*afb. 5*).

²⁸ Wagner 1869, p. 13.

Afb. 5. “Das Judenthum in der Musik, wie es dem Richard Wagner willkommen ist.
Wenn es nämlich 25 Gulden für einen Sperrsitz bezahlt”.

Karikatuur in het tijdschrift *Kikeriki*, nr. 20, jaargang XII (12 mei 1872), p. 4.²⁹

Over Wagners beweegredenen verschillen de meningen; mogelijk betrof het rancune over het uitblijven van eigen succes. Volgens Seidel gebruikte Wagner antisemitische argumenten om de muziekpraktijk in Leipzig te veroordelen: het zou vooral een aanval zijn op het heersende

²⁹ http://anno.onb.ac.at/pdfs/ONB_kik_18720512.pdf (bezoekt 11.10.19).

muzikale classicisme.³⁰ De musicoloog Thomas Schinköth stelt dat in Duitsland destijds een onderhuids borrelend gevoel werd aangesproken. Van de kritische stemmen over de compositorische kwaliteiten van Felix, zoals die in Engeland klonken, werd door antisemitische woordvoerders dankbaar gebruik gemaakt.³¹

Het geschrift van Wagner kreeg weer volle aandacht tijdens de periode van het nazisme, waarin een verbod op uitvoering van Felix' werk gold. Zijn standbeeld voor het *Gewandhaus* in Leipzig werd in de nacht van 9 op 10 november 1936 verwijderd.³² De reden was de gedachte dat 'de gewone man' te horen kreeg dat er geen verschil bestond tussen goede en slechte, waardevolle en minderwaardige joden. Een standbeeld van Felix verdroeg zich hier niet mee, want dat zou impliceren dat de muziek van deze jood wél waardevol was. De consequentie van deze gedachte was het omver halen van het standbeeld.³³

Enkele jaren later, op 15 april 1940, werd ook Felix' standbeeld in Düsseldorf verwijderd (afb. 6). Het belang van Felix voor de Duitse cultuur werd vervolgens gebagatelliseerd, zoals door de musicoloog Georg Schünemann (1884-1945) in zijn boek uit 1941 over de geschiedenis van de *Singakademie* in Berlijn.³⁴ Hij berichtte dat Felix de eerste twee uitvoeringen van Bachs *Matthäus-Passion* had mogen dirigeren, omdat een familielid een aanzienlijke som geld aan het instituut had geschonken.³⁵ Naar de opvattingen over Felix in de Nazi-staat deed Schinköth onderzoek.³⁶ Na het omhalen van de standbeelden in Leipzig nam het aantal racistische uitlatingen aangaande Felix toe: volgens Schinköth typeerden vakmusici, hoogleraren en onderzoekers Felix als een gevaarlijke *Zwischenfall* in de Duitse geschiedenis.³⁷ Ernst Bücken (1884-1949), in de periode 1925-1945 hoogleraar te Keulen, stelde een

³⁰ Seidel 2011, p. 22.

³¹ Schinköth 1999, p. 188: "Es soll hier keine Diskussion über den Wert der Kompositionen angeschnitten werden".

³² In *Mendelssohn op het dak* geeft de schrijver Jiří Weil een beeld van de situatie tijdens de periode van het nazisme. *Reichsprotektor* Reinhard Heydrich laat het standbeeld van Felix op het Praagse Concertgebouw weghalen, puur omdat Felix in zijn ogen een jood was geweest, ongeacht zijn overgang naar het christendom. 'Hoe heet die jood ook al weer?' vroeg de ambtenaar Stantovský die het beeld de strop om moest doen. De humor van het verhaal zit in het feit dat de ambtenaren zich vergissen en niet het beeld van Felix Mendelssohn Bartholdy weghalen, maar van de componist Richard Wagner.

³³ Schinköth 1999, p. 177.

³⁴ Georg Schünemann, *Die Singakademie zu Berlin* (Regensburg 1941).

³⁵ Sposato 2006, p. 12.

³⁶ Schinköth 1999, p. 178.

³⁷ *Ibid.*, p. 181.

“Leierigheid” in de ritmiek vast; Pessenlehner beschouwde Felix als “Fremdling” en een gevaar voor de Duitse muziek.³⁸

Afb. 6. Verwijdering van Felix' standbeeld in Düsseldorf, 15 april 1940. Foto: Stadtarchiv Düsseldorf.

Na de Tweede Wereldoorlog zou – zeer geleidelijk – ook *figuurlijk* het omgeworpen beeld van Felix worden hersteld. Zijn muziek werd weer tot klinken gebracht in de Duitse concertzalen en zijn geschiedenis werd herschreven.³⁹ Op een geheel andere wijze kwam opnieuw de vraag aan de orde in hoeverre hij een joodse componist was of niet. Tot op de dag van vandaag kan men hieromtrent drie opvattingen onderscheiden. Aanvankelijk – vooral door het werk van de musicoloog Eric Werner (1901-1988) – leefde de gedachte dat Felix zich altijd met trots een jood was blijven voelen, wat zou blijken uit zijn brieven en geestelijke composities. Een tweede opvatting, verdedigd door Jeffrey Sposato (zie onder), benadrukt de complexe situatie van de componist, de moeilijke omgeving waarin hij functioneerde. Deze musicoloog schetst een genuanceerder beeld dan Werner.

³⁸ Ibid., p. 183.

³⁹ Deze herschrijving gaat nog altijd door. Zo werden in 2009 honderden composities van Felix gevonden in de vrijmetselaarsloge van Bayreuth, die daar vermoedelijk verstopt waren om aan vernietiging door de Nazi's te ontsnappen.

Een derde opvatting vindt men bij Seidel, die eveneens nader zal worden besproken. Hij stelt dat Felix bewust afscheid had genomen van zijn joodse oorsprong en dat we hem uitsluitend moeten zien als een westerse componist van zijn tijd.

GEORGE GROVE

De eerste hierboven genoemde opvatting lijkt, zij het genuanceerd, aanwezig in de tweede editie van de *Grove Dictionary of Music and Musicians* uit 1880, uitgegeven door George Grove (1820-1900). Daarin wordt de Bijbelkennis van Felix geroemd, “he knew his Bible well”⁴⁰ en een uitspraak van Felix geciteerd: “the Bible is always the best of all”.⁴¹ Ook de Frans-Gereformeerde afkomst van Felix’ vrouw Cécile noemt Grove.⁴² Felix was een componist van christelijke muziek geweest, maar van joodse afkomst. Er wordt gewezen op zijn voorkomen (“His look was dark and very Jewish”⁴³) maar ook een relatie gelegd met Felix’ joodse oorsprong aan de hand van zijn bewerking van Psalm 114, *When Israel out of Egypt came*.

The Jewish blood of Mendelssohn must surely for once have beat fiercely over this picture of the great triumph of his forefathers and it is only the plain truth to say that in directness and force his music is a perfect match for the splendid words of the unknown Psalmist.⁴⁴

De (*New*) *Grove Dictionary* is sinds ca. 140 jaar een begrip binnen de muziekwetenschap. Dat in 1880 bijna 60 bladzijdes aan Felix werden gewijd, toont aan hoe hoog men in 1880 zijn betekenis inschatte. Er was echter nog te weinig kennis over zijn jeugd beschikbaar, omdat men er (ten onrechte) van uitging dat hij in een praktiserende joodse familie was opgegroeid. De auteur van het lemma dichtte hem een grote trots naar zijn verre voorvaderen toe. Felix heeft zich in die zin echter nooit uitgelaten.

ERIC WERNER

In zijn biografie *Mendelssohn, a new Image of the Composer and his Age* uit 1963 kwam Eric Werner met een geheel nieuwe visie op Felix. Werner was zelf een Oostenrijkse jood.⁴⁵ Hij doceerde in het begin van de 20^e eeuw musicologie in Europa, maar emigreerde kort voor het

⁴⁰ Grove 1880, Vol. II, p. 271. Auteur lemma: George Grove, D.C.L., London: Macmillan and Co.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., p. 273.

⁴³ Ibid., p. 294.

⁴⁴ Ibid., p. 304.

⁴⁵ Seidel 2011, p. 6.

uitbreken van WO II naar de Verenigde Staten, waar hij vervolgens joodse muziek en liturgie doceerde. Hij publiceerde over joodse componisten, joods-christelijke muziek en ashkenazische liturgie en was tevens werkzaam als componist (*afb. 7*). Het was Werner, die na WO II het verbrokkelde beeld van Felix wilde herstellen. Hij deed dat met een nieuwe visie op het werk van Felix, waarin joodse aspecten van diens werk sterke nadruk kregen. Het ‘nieuwe beeld’ dat Werner liet zien, rekende volgens Chernaik af met de romantische Mendelssohn Bartholdy die aanbeden werd in de salons, de engelachtige, sentimentele Mendelssohn Bartholdy van Werners grootouders en de “effeminate pietist and weakling”.⁴⁶

Voor het te herstellen beeld van Felix wist Werner nieuwe bronnen aan te boren, zoals nieuw ontdekte familiebriefen. Het geheel leverde een uitgebreide biografie op die een correctie vormde op alle negatieve publicaties over Felix tijdens de naziperiode. Werd in de tijd van Hitler het jood-zijn van Felix in negatieve zin benadrukt, via de biografie van Werner kantelde het beeld en werd de joodse afkomst van Felix als positief beschouwd.

Afb. 7. De joodse musicoloog Eric Werner (1901-1988) omstreeks 1975.⁴⁷

Werner plaatste het denken van Felix in de context van zijn familiegeschiedenis met onder andere zijn grootvader van vaders kant, Moses Mendelssohn (1729-1786), en zijn grootmoeder

⁴⁶ Chernaik 2013, p. 46.

⁴⁷ <http://musik.lbi.org/stories/eric-werner> (bezocht 27.11.19).

van moeders zijde, Bella Babette (1749-1824), dochter van de joodse koopman Daniel Jaffe Itzig (1723-1799). Ondanks de christelijke dopen van een aantal familieleden bleven zij bekend als joden. Het huwelijk met de Frans-Gereformeerde Cécile Jeanrenaud werd volgens Werner discreet gescheiden gehouden. Als argument voerde hij aan dat de beide zussen van Felix pas enkele maanden na het huwelijk Cécile ontmoetten.⁴⁸

Werner beseftte dat Felix in een niet-joodse omgeving gewerkt heeft en zijn muzikale krachten ingezet heeft ten bate van het christendom. Felix was voor hem “ein denkender und gläubiger Christ”, dit in tegenstelling tot zijn vader Abraham, voor wie zijn eigen doop – als dus Werner – een lege formaliteit was.⁴⁹ Felix was volgens Werner “dem Judentum seiner Zeit entfremdet”.⁵⁰ Toch beschouwde hij Felix, hoewel werkzaam in een christelijke omgeving, als een componist die overtuigd was van zijn joodse wortels en daar eer in legde (*afb.* 8). Hij bewees dat door te wijzen op de houding van Felix bij antisemitische incidenten,⁵¹ citaten uit brieven van Felix betreffende het jodendom⁵² en door relaties aan te tonen tussen de composities van Felix met de synagogale muziek.⁵³ Werner zag een vast patroon in de geestelijke oratoria van Felix. Steeds opnieuw had deze naar een verbinding van het Oude met het Nieuwe Testament gezocht. Dat laatste – volgens Werner – met gebruikmaking van de visie van de theoloog Schleiermacher:

Seltsam, wie sein theologisches, oder besser gesagt, religiöses Denken immer wieder um das gleiche Problem kreiste! Immer wieder handelt es sich um den Übergang vom Judentum zum universalen christlichen Monotheismus in Schleiermachers Vision.⁵⁴

Zo beschouwde Werner het oratorium *Paulus* als een bewuste poging van Felix om zijn joodse identiteit te verbinden met zijn christelijke overtuiging. Paulus was wel christen geworden, maar bleef altijd de vriend van zijn volk.

⁴⁸ Werner 1980, p. 325.

⁴⁹ Ibid., p. 58.

⁵⁰ Ibid., p. 489.

⁵¹ Ibid., p. 63. Werner vertelt van een heftige verdediging van Felix als zijn zusje Fanny en hij in Doberan te maken krijgen met een antisemitisch incident. Een verhaal dat door Todd ontkend wordt. Todd 2003, p. 132.

⁵² Werner 1980, p. 64.

⁵³ Ibid., p. 498.

⁵⁴ Ibid. p. 505.

Alle Briefe Felix' aus jener Zeit sprechen von seinem Eifer, seiner wirklich heiligen Hingabe als doppeltes Bekenntnis zum Christentum und zum Vater. Dabei mag die Gestalt des Apostels, der als Jude geboren und auch nach seiner Bekehrung immer ein Freund seines Volkes geblieben war, in tiefsten Innern des Komponisten verwandte Töne angeschlagen haben.⁵⁵

Werner wees op de inzinking die Felix aan het eind van zijn leven kreeg. Veelal wordt deze in verband gebracht met het plotselinge overlijden van Fanny.⁵⁶ Werner zocht de oorzaak van de inzinking echter eerder: deze was volgens hem een gevolg van kwellende vragen over Felix' joodse identiteit; antisemitisme was een levenslang trauma voor hem geweest. Het begin hiervan was de afwijzing van de *Singakademie* om Felix als opvolger van de overleden Carl Friedrich Zelter (1758-1832) te benoemen.

Dieser Fehler hat das schwerste Trauma seines Gefühlslebens erzeugt, eine nie vernarbende seelische Wunde in seinem eigenen Leben und eine Menge unangenehmer Folgerscheinungen für die Familie, die selbst nach Felix' Tode nicht aufhören wollten.⁵⁷

Werner wees op de "alte Feindschaft" en hekelde de naïviteit en dwaasheid van de 19^e-eeuwse joden die christen wilden worden.

In historischer Perspektive muß man allerdings schon in dieser Zurückweisung die blinde Torheit jener jüdischen Kreise wiedererkennen, die ein Jahrhundert später dem Wahn, echte Deutsche und Christen zu sein, zum Opfer fielen.⁵⁸

De doop van de kinderen van Abraham en Lea was volgens Werner geen bewuste keuze, maar een gevolg van een incident, waarbij Felix de woorden *Hep hep, Judenjung!* te horen kreeg.⁵⁹ Werner benadrukte dat Felix een gedoopte, maar geen bekeerde jood was. Hij stelde dat het jodendom voortdurend een rol bleef spelen in het werk van Felix (*afb.* 8). Hierbij wees hij op

⁵⁵ Ibid., p. 302.

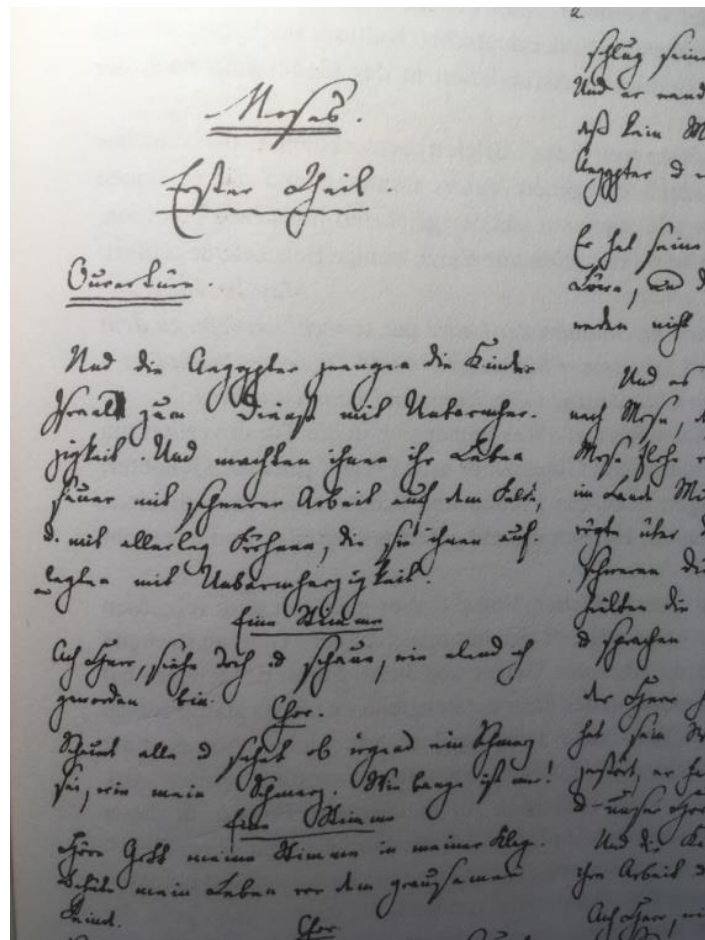
⁵⁶ Lampadius schrijft dat hij het verdriet om het afscheid van zijn zus niet meer kon overwinnen. Lampadius 1886, p. 274.

⁵⁷ Werner 1980, p. 252.

⁵⁸ Ibid., p. 256.

⁵⁹ Ibid., p. 56.

relaties tussen gezangen uit de synagogale liturgie en melodisch materiaal in dit werk, waarbij Werner ervan uitging dat Felix de synagogale melodieën kende.⁶⁰

Afb. 8. Een door Werner gegeven voorbeeld ter illustratie van de rol van het jodendom in Felix' werk: de opzet van het geplande oratorium *Moses* op tekst van Adolph Bernhard Marx (1795-1866) in het handschrift van Felix. Bron: Stiftung Preußischer Kulturbesitz.⁶¹

Volgens Chernaik, die onderzoek deed naar de acceptatie van het werk van Werner, werd zijn studie aanvankelijk welwillend ontvangen en algemeen aanvaard.⁶² Maar er valt op het werk van Werner veel af te dingen. De grote verdienste van Werner bestond uit het aanboren van nieuwe bronnen met betrekking tot het leven van Felix. Via zijn uitgebreide biografie heeft hij Felix in ere hersteld. Anderen, met name Sposato (zie hieronder), hebben evenwel vastgesteld dat Werners interpretaties van gebeurtenissen en citaten niet zelden te vrij of onzorgvuldig

⁶⁰ Ibid., p. 36. Het jaar van de doop van Felix bepaalde Werner hierdoor op 1819, drie jaar na de werkelijke doop.

⁶¹ Foto: Eric Werner, *Mendelssohn, Leben und Werk in neuer Sicht* - Stiftung Preußischer Kulturbesitz.

⁶² Chernaik 2013, p. 49.

waren: ze werden omgebogen naar zijn persoonlijke visie. Dat gold met name de vraag in hoeverre Felix zich tijdens zijn leven joods heeft gevoeld.

Het is een goede zaak dat Werner Felix niet los maakte van zijn oorspronkelijk joodse familie. Wanneer hij echter stelde dat Abraham uiteindelijk geen christen was, gaat hij voorbij aan het feit dat hij en zijn vrouw nadrukkelijk afstand namen van het jodendom en dat Felix niets anders wilde dan in de voetsporen van zijn vader gaan.

Ook de theologische beweringen van Werner zijn discutabel. Tot nu toe werd daar in de literatuur nauwelijks aandacht aan besteed. Werner ging ervan uit dat Felix een leerling van Friedrich Schleiermacher (1768-1834) was. Waarschijnlijk beruste deze gedachte op de uitspraak van Felix dat hij een “Anhänger von Schleiermacher” was geworden.⁶³ Het is echter de vraag wat Felix daarmee bedoelde.⁶⁴ Werner sprak over de *liberale leer* van Schleiermacher, voor wie de persoonlijkheid van Jezus niet van centrale betekenis was.⁶⁵ Dit is een voorbeeld van een misinterpretatie. In zijn preek voor de eerste adventzondag in 1819 meent Schleiermacher:

Nur aufgrund seiner unsündlichen Vollkommenheit kann Christus ewiges Urbild seiner Gemeinde sein [...] Christus ist sowohl der alleinige Grund und Gegenstand des Glaubens als auch der alleinige Maßstab des Handelns.⁶⁶

Door over een *liberale* Schleiermacher te spreken plaatste Werner de theoloog ten onrechte in de sfeer van de *Aufklärung*. “Wie dem auch sei, Mendelssohn ist dem rationalistischen, durch Schleiermacher philosophisch fundierten Theologie des Protestantismus, nie untreu geworden”.⁶⁷ Door Schleiermacher te verbinden met het rationalisme toonde Werner zijn beperkte kennis over de Berlijnse theoloog: Schleiermacher was eerder de theoloog van de *Empfindung* en het innerlijke *Anschauung*. In zijn tweede *Rede an die Gebildeten unter ihrer Verächtern* schreef deze over religie dat “Ihr Wesen ist weder Denken noch Handeln, sondern Anschauung

⁶³ SB II-369-133-38.

⁶⁴ Schubring vermeldt dat hij zelf in zijn jonge jaren een volgeling was van Schleiermacher, maar dat Felix zijn catecheet Wilmsen vereerde, ondanks de pogingen van Schubring om Felix te interesseren voor Schleiermacher. *Daheim* 26 (1866), p. 375.

⁶⁵ Werner 1980, p. 66.

⁶⁶ Schmidt 2013, p. 279.

⁶⁷ Werner 1980, p. 236.

und Gefühl.”⁶⁸ In zijn derde Rede oordeelde Schleiermacher over de rationalisten dat zij alleen van waarde achtten wat nut en rationaliteit had. “Sie verachten die Religion nicht, obgleich sie sie vernichten”.⁶⁹

Werner schreef dat hij ontdekt had dat Felix in zijn brieven nauwelijks de naam *Jesus* gebruikte.⁷⁰ Daar voegde hij aan toe dat het woord *Gott* eveneens uitzonderlijk was en dat Felix het liefst in parafrazen sprak zoals *der Himmel* of *der Ewige*.⁷¹ Dat laatste is echter aantoonbaar niet waar. Wat betreft de naam *Jesus* heeft Werner gelijk, maar het weinig voorkomen van deze naam is nog geen bewijs voor een joodse instelling van Felix. Het woord *Gott* komt daarentegen wel veelvuldig voor in de brieven van Felix. De aanduiding *der Ewige* wijst op een typerende joodse parafrase op de godsnaam YHWH. In tegenstelling tot wat Werner beweerde, komt deze aanduiding *in geen enkele brief* van Felix voor.

Werner meende in zijn bespreking van Psalm 115 dat Felix niet in staat was om het ‘mythisch-transcendente’ gevoel in muziek weer te geven; wel kon hij als geen ander begrippen vertolken als lof, dank, eerbied, en bittere klacht. Maar noch de “Schauer des Mystikers”, noch de “Schrei der Kreatur” kon Felix verklanken.⁷² Daarbij ging hij voorbij aan het feit dat Felix een vertegenwoordiger was van het (romantisch) classicisme: hij was géén componist van de hoogromantiek. Ook van componisten als Bach en Mozart zou men kunnen zeggen wat Werner over Felix beweerde en ook in die gevallen zou het om een anachronisme gaan.

Werner zag een tegenstelling tussen het geloof van Felix en dat van zijn vrouw Cécile: “Das regelmäßige orthodoxe Gebet der Jeanrenaud-Familie ging dem Schleiermacher-Schüler denn doch etwas auf die Nerven”.⁷³ Ter onderbouwing noemde Werner de uitspraak van Felix tot Cécile “den lieben Gott nicht mit Bagatellen zu molestieren”.⁷⁴ Deze uitspraak – indien gedaan – leert ons vermoedelijk iets over de wijze waarop Cécile in de ogen van haar echtgenoot ook in kleine dingen God bij haar leven betrok, maar impliceert geenszins dat Felix geen gebedsleven zou hebben. Ook Werners bewering (zie boven) dat het huwelijk van Felix en Cécile discreet gescheiden werd gehouden, omdat Cécile pas maanden na haar huwelijk kennis

⁶⁸ Schleiermacher 1821, p. 68.

⁶⁹ Ibid., p. 225.

⁷⁰ Werner 1980, p. 66.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid., p. 235.

⁷³ Ibid., p. 322. Werner geeft geen informatie waar hij deze uitspraak gevonden heeft. In de *Sämtliche Briefe* komt deze uitspraak niet voor.

⁷⁴ Ibid.

maakte met haar schoonzusjes, kan geen stand houden, want vanaf zijn eerste verliefdheid had Felix zijn zusters onmiddellijk op de hoogte gebracht van de ontwikkelingen in Frankfurt am Main. Al op 24 juli 1836 schreef Felix aan zijn zus Rebecka:

Ich bin so entsetzlich verliebt, wie noch niemals in meinem Leben, und ich weiß nicht, was ich anfangen soll.⁷⁵

Aanvankelijk moest Felix wat vooroordelen overwinnen.⁷⁶ Zo schreef moeder Lea op 29 juli over Cécile: “derjenige[n], welche Du endlich auserkoren zu haben scheinst”. Tegelijk was er het verlangen naar kenismaking. Fanny reageerde een dag later:

Ferner beschäftigt mich Dein Frankfurter schönes Mädchen nicht wenig, Du glaubst nicht, was ich für Verlangen nach Deiner Braut habe, ich fühle so sehr, daß Dir das wohlthun wird.⁷⁷

Volgens Werner was Felix’ “Lutherisches Bekenntnis” uiteindelijk meer verwant met Hegels en Schleiermachers filosofie, dan met Luthers “antikatholischer Dogmatik”.⁷⁸ Werner verwarde hier het lutheranisme met de *Unionskirche* uit de tijd van Felix. Enkele maanden voor de hereniging van calvinisten en lutheranen in Berlijn werd Felix in deze kerkgemeenschap gedoopt en ingeschreven.⁷⁹ Felix heeft meer te maken gehad met van oorsprong gereformeerde voorgangers, dan lutherse.⁸⁰ Felix’ opgeschreven *Bekenntnis* ter gelegenheid van zijn *Konfirmation* bevatte wel degelijk dogmatische elementen.⁸¹ Eén van de eerste regels uit het werkstuk van Felix zegt over Christus: “Mit der Würde eines Erlösers der sündigen Menschen kam er nieder zur Erde, um sein grosses Werk, die Versöhnung der Menschen mit Gott zu

⁷⁵ SB V-1392-42-6/8.

⁷⁶ Feilchenfeldt 1995, p. 467.

⁷⁷ Zie hiervoor: SB V-496, aantekeningen regels 42-45.

⁷⁸ Werner 1980, p. 271.

⁷⁹ Friedrich Hesekeel (1794-1840) vermeldt in zijn *Erinnerungen an Philipp Friedrich Wilmsen* dat in de Berlijnse *Parochialkirche*, waar eertijds uitsluitend de gereformeerde leer werd verkondigd, in 1817 het kruis op de altaartafel verscheen en de gemeente opging in de *Union*. In deze kerk diende Wilmsen, de catecheet van Felix en Fanny, die van oorsprong *reformiert* was. Hesekeel 1833, p. 4, 8, 15 en 48. In alle Berlijnse protestantse kerken werd op 30 oktober 1817 gezamenlijk het Heilig Avondmaal gevierd. Wappler 1992, p. 112.

⁸⁰ Staegeman bediende de doop (Lackmann 2008b, p. 375), Wilmsen was Felix’ catecheet (Todd 2003, p. 219).

⁸¹ Klingemann 1909, p. 358.

vollbringen.”⁸² Over Friedrich Hegel en zijn volgelingen heeft Felix zich juist kritisch uitgelaten.⁸³ Daar kan men aan toevoegen dat Felix de liederen van Luther inclusief de daarin aanwezige dogmatische gedachten waardeerde. “Wie da jedes Wort nach Musik ruft, wie jede Strophe ein andres Stück ist, wie überall ein Fortschritt, eine Bewegung, ein Wachsen sich findet, das ist gar zu herrlich.”⁸⁴

Merkwaardig is de mening van Werner dat Felix in zijn *Paulus* een voorloper van de *Bekennende Kirche* uit de 20^e eeuw zou zijn.⁸⁵ Het ‘belijden’ in het oratorium *Paulus* is echter iets geheel anders dan het *bekennen* van een verzetsgroep in de strijd tegen het nazisme. Werner verbaasde zich erover dat “eben die bekennende Kirche an seinem reichen liturgischen Werk achtlos vorbeigeht”.⁸⁶ In de tijd dat Werner dit schreef was de *Bekennende Kirche* weer opgegaan in de *Evangelische Kirche*. Daarnaast heeft deze kerkelijke verzetsstroming zich nooit onderscheiden door een rijkere liturgie.

Werner verloor zich regelmatig in subjectieve waardeoordelen. Zo kwalificeerde hij de laatste delen van het oratorium *Elias* als “ein Potpourri von religiöser Fanatik und salbungsvoller Pastoren-Frömmigkeit”.⁸⁷ De oorzaak hiervoor zou bij de tekstschrijver liggen, de predikant Schubring.⁸⁸ Het slot van de *Elias*, volgens Werner “christologisch gedeutete Prophetensprüche”, had in zijn ogen niets met de profeet Elia van doen.⁸⁹ Het zou hier gaan om een “künstliches Anhängsel – eine Art theologisch-musikalischer Kommentar, der überflüssig und der Gesamtwirkung des Werkes entschieden abträglich ist”.⁹⁰ Werner kon zich niet inleven in de christelijke interpretatie van het *Elias*-verhaal. Felix deed niet veel anders dan G.F. Händel (1685-1759) in zijn *Messiah*, die eveneens oudtestamentische teksten nam en deze in het licht van Christus plaatste.⁹¹ Zo is de vereenkomst tussen de arias “Es ist genug” uit de *Elias* en “Es ist volbracht” uit de *Johannes-Passion* van J.S. Bach, waarover Martin Staehelin publiceerde,

⁸² Ibid.

⁸³ Zie SB II-423-266-98/105 en SB II-450-345-136.

⁸⁴ Zie SB II-388-184-78/88.

⁸⁵ Werner 1980, p. 314.

⁸⁶ Ibid., p. 151.

⁸⁷ Ibid., p. 486.

⁸⁸ Ibid., p. 487.

⁸⁹ Ibid., p. 499.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Een onderzoek naar de keuze van de teksten van G.F. Händel voor zijn oratorium *Messiah* verrichtte Tassilo J. Erhardt. Het resultaat hiervan verscheen in zijn bekroonde dissertatie “A Most Excellent Subject”. *Händels Messiah im Licht von Charles Jennens’ theologischer Bibliothek* (Universiteit Utrecht 2006); handelseditie: *Händels Messiah. Text – Musik – Theologie* (Bad Reichenhall: Comes Verlag 2007).

opvallend.⁹² Het is slechts één van de verbindingen in de *Elias* met het Nieuwe Testament.⁹³ Werner stelde daarentegen dat deze aria, volgens vrienden van Felix, verband hield met diens verdwijnende levenswil.⁹⁴ De gedachte van Werner dat Felix zichzelf in de profeet zou herkennen is speculatief.⁹⁵ Theologisch valt er meer af te dingen op uitspraken van Werner. Naar aanleiding van de tekstkeuze van de *Elias* voerde hij een ontwikkeling binnen de theologie van het Oude Testament aangaande het godsbeeld aan:

[...] von Jahwe, dem Sturm- und Feuergott eines kleinen Beduinenstammes, zum Weltengott, dem Schöpfer des Universums, dem göttlichen Gesetzgeber, dem Gott der Nächstenliebe; vom anthropomorphen Glauben an einen Wüstengott zum universalen ethischen Monotheismus führt die Theologie des Alten Testaments.⁹⁶

Vervolgens stelde hij vast dat voor de tekstschrijver Schubring deze ontwikkeling niet bestond.⁹⁷ Daaraan kan worden toegevoegd: ook voor Felix niet. Voor hem bestond er geen tegenstelling tussen de verschillende godsbeelden in de Bijbel. Werner noemde Felix een leerling van Schleiermacher,⁹⁸ een bewering waarbij vraagtekens kunnen worden geplaatst; anderzijds was (de door hem bekritiseerde) Schubring op zijn beurt wel een leerling van de Berlijnse theoloog.⁹⁹

De keuze van Felix voor de Bijbelse figuur Elia, in plaats van Petrus als onderwerp voor zijn nieuwe oratorium, had volgens Werner te maken met het karakter van de desbetreffende Bijbelteksten: “Die Episteln Petri sind doktrinär und trocken”.¹⁰⁰ Het is zeer de vraag of deze argumenten voor Felix een rol speelden in zijn voorkeur voor de profeet Elia. In Werners studie komen vooral de theologische opvattingen van hemzelf naar voren.

⁹² Zie het essay ‘Elijah, Johann Sebastian Bach and the New Covenant: On the Aria “Es ist genug” in Felix Mendelssohn Bartholdy’s Oratorio Elijah’, in Larry R. Todd, *Mendelssohn and his world* (Princeton: Princeton University Press 1991), p. 100-121.

⁹³ Todd 2003, p. 553-555. Felix geeft dit ook aan in een brief aan de schilder Eduard Bendemann van 8 november 1846. Het was een lastige opgave het verhaal van *Elia* af te sluiten door hem niet meer als “strafenden Propheten” voor te stellen. Het ging Felix om “seine Bedeutung für den neuen Bund, die doch nothwendig darin sein muß [...]” *SB XI-5470-426-38*.

⁹⁴ Werner 1980, p. 488.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ *Ibid.*, p. 487.

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ *Ibid.*, p. 322.

⁹⁹ Zie diens bijdrage ‘Erinnerungen an Felix Mendelssohn Bartholdy’, *Daheim* 28 (1866), p. 375.

¹⁰⁰ Werner 1980, p. 489.

Het werk van Werner moet worden geplaatst in het perspectief van de periode na de Tweede Wereldoorlog. Sposato was één van de eersten die, twintig jaar na het verschijnen van de studie van Werner, aantoonde dat Werner de feiten uit het leven van Felix vervormde om zijn eigen stelling te bewijzen. Hij weerlegde de gedachte dat Felix zich in zijn brieven zou opstellen als trotse jood.

JEFFREY SPOSATO

In zijn dissertatie uit 2000 en de gereviseerde versie daarvan uit 2006, *The Price of Assimilation: Felix Mendelssohn and the Nineteenth-Century Anti-Semitic Tradition*,¹⁰¹ onderzocht Sposato de relatie tussen Felix en het jodendom. Hij ging na hoe Felix in de loop van zijn leven tegenover het jodendom stond en hoe het publiek de van oorsprong joodse musicus beschouwde. In het bijzonder bestudeerde hij de oratoria en het proces van hun totstandkoming. Sposato bestrijdt de opvattingen van Werner, zoals de gedachte dat Felix de keuze van zijn geestelijke werken in het licht van het jodendom bepaalde.¹⁰² Sposato toont aan dat Felix geen *statement* wilde maken door bepaalde psalmen uit te kiezen voor bewerking.¹⁰³ Hij concludeert dat deze keuze eerder bij anderen lag, dan bij de componist. Ter onderbouwing voor zijn stelling, dat de psalmbewerkingen van Felix niet als typisch joods moeten worden beschouwd, noemt hij Psalm 95, waarin volgens hem aan het einde van het tweede deel in de canon een melodie klinkt, die sterk doet denken aan het koraal “O Haupt voll Blut und Wunden”.¹⁰⁴

Sposato onderzocht welke rol het jodendom speelde in Felix’ oratoria: *Moses* (een oratorium dat nooit verder is gekomen dan een libretto), *Paulus*, *Elias* en *Christus* (een oratorium dat nooit voltooid werd). In alle verhalen spelen joden een belangrijke rol. Hij bestudeerde de wijzigingen in de tekst die Felix gaandeweg in de diverse stadia van de ontwikkeling van de oratoria aanbracht. Sposato constateerde een geleidelijke verandering wat betreft de plaats van de joden. Het antisemitisme was in de tijd van Felix alom aanwezig en Felix zelf werd ook als gedoopte jood beschouwd. Sposato ontdekte dat Felix zijn deelname aan de christelijke maatschappij aanvankelijk wilde bewijzen door zijn muziek deel te laten zijn van de toen heersende antisemitische traditie. Volgens Sposato zou Felix de joden opzettelijk

¹⁰¹ Naar deze laatste versie uit Oxford en New York (Oxford University Press 2006) zal in dit proefschrift steeds worden verwezen. De oorspronkelijke versie (twee delen) werd in 2000 door Brandeis University als proefschrift geaccepteerd onder de titel *The Price of Assimilation: The Oratorios of Felix Mendelssohn and the Nineteenth-Century Anti-Semitic Tradition*.

¹⁰² Sposato 2006, p. 6f.

¹⁰³ Ibid., p. 26.

¹⁰⁴ Ibid., p. 27.

in negatief daglicht hebben willen stellen door de hoorders te laten zien dat hij afstand had genomen van zijn joodse oorsprong. Hij deed dat door de joden aanvankelijk voor te stellen als *anti-Semitic stereotypes*. Als vanzelf komt men dan uit op de coupures die Felix al of niet maakte bij de heruitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* in 1829. Volgens Sposato is dit een antisemitisch werk.¹⁰⁵ Door de negatieve fragmenten over joden niet als coupure te kiezen ziet Sposato “an early attempt to overcompensate, as it were, for his background”.¹⁰⁶ Vervolgens ontdekte Sposato in latere werken een ontwikkeling, waarin veranderingen werden aangebracht die wel verzachtend waren voor de negatieve positie van de joden in de Bijbelverhalen. Zo zou er in de *Elias* weinig zijn overgebleven van de antisemitische inhoud, die zo kenmerkend was voor de *Moses* en de *Paulus*.¹⁰⁷ In het oratorium *Elias* leest Sposato eveneens de bedoeling van Felix om de profeet Elias te beschouwen als een voorloper van Christus. Hij wijst op de keuze van de tekst *Es wird ein Stern aus Jacob aufgeh'n*, die christenen veelal lezen als een voorspelling van de ster van Bethlehem.¹⁰⁸

Sposato komt tot de conclusie dat in de complexe situatie waarin Felix zich bevond, hij nooit zijn culturele achtergrond heeft omarmd. Er is geen bewijs om hem te eren als de trotse jood, die gedurende zijn leven alles gedaan heeft om zijn erfgoed te bewaren.¹⁰⁹ Er is volgens Sposato ook geen bewijs voor de totaal afvallige jood, die niets meer met zijn verleden te maken wilde hebben. Het beeld dat Sposato geeft is niet eenduidig. Sposato wil Felix zien in zijn complexe situatie in een moeilijk tijdperk.¹¹⁰ In het ontstaansproces van de oratoria over oudtestamentische figuren zoals Mozes en Elia ziet Sposato oprechte pogingen van Felix om zijn christen-zijn met het jodendom te verzoenen. Hij toont aan dat reeds de eerste tekstopzet van het oratorium *Moses* een christologische opzet had, die geheel paste in de protestantse theologie van de 19^e eeuw.¹¹¹ In deze tijd telde het Oude Testament slechts als er een lijn naar het Nieuwe Testament, in het bijzonder de figuur van Christus, kon worden getrokken. Tegelijk wist de componist in een breed dubbel perspectief te componeren, aangezien de *Elias* zowel door christenen als door joden werd omarmd (*afb.9*).¹¹² Sposato veronderstelt hierbij een

¹⁰⁵ Sposato 2006, p. 9.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid., p. 179.

¹⁰⁸ Ibid., p. 171.

¹⁰⁹ Ibid., p. 12.

¹¹⁰ Ibid., p. 13.

¹¹¹ Todd 2003, p. 300.

¹¹² Sposato 2006, p. 179.

bewuste strategie van Felix, “a strategy of dual perspective”.¹¹³ Als bewijs hiervoor noemt hij de uitvoering van de *Elias* in 1937 in de synagoge van Berlijn, een jaar na het omver halen van het standbeeld van Felix in Leipzig.

The image is a yellow concert poster with black text. At the top is a line drawing of a large, ornate building, the Grosse Synagoge in Augsburg. Below the drawing, the text reads: "100 JAHRE GROSSE SYNAGOGE DER ISRAELITISCHEN KULTUSGEMEINDE SCHWABEN - AUGSBURG". The main title "FESTKONZERT ELIAS" is in large, bold, black letters. Below that, it says "ORATORIUM VON FELIX MENDELSSOHN NACH WORTEN DES ALTEN TESTAMENTS". The date and time are "SONNTAG, 2. JULI 2017 - 17 UHR". The performing groups are "AUGSBURGER VOKALENSEMBLE (EINSTUDIERUNG: ALFONS BRANDL)" and "FRIEDBERGER KAMMERORCHESTER". The soloists listed are "SUSANNE SIMENEC, PETRA NYMKE (SOPRAN)", "FLORIAN NYMKE (KNABE), ALICE LACKNER (ALT)", and "ALFONS BRANDL (TENOR), THOMAS LASKE (BASS)". The conductor is "GESAMTLEITUNG: GEREON TRIER". At the bottom, it provides ticket information: "EINTRITT: 28 EURO INCL. GEB.", "AZ-TICKETSERVICE, MAXIMILIANSTR. 3, AUGSBURG", "GROSSE SYNAGOGE AUGSBURG, HALDERSTR. 6-8", "KONZERTKASSE AB 16 UHR", and "UNTERSTÜTZT DURCH DIE STADTSPARKASSE AUGSBURG".

Afb. 9. Nog steeds klinkt de *Elias* in synagogale concerten. Bron: Jüdisches Museum Schwaben.

Sposato onderzocht niet het persoonlijk geloof van Felix, maar diens posities en diens keuzes met betrekking tot zijn joodse oorsprong. Als hij stelt dat de psalmen die Felix bewerkte veelal door anderen gekozen waren, doet dat niets af aan het feit dat in de verklanking ervan de

¹¹³ Ibid.

interpretatie van de componist doorklinkt.¹¹⁴ Het bewijs dat er een christelijk element zit in de koorbewerking van Psalm 95, omdat Felix een citaat zou gebruiken uit het lied *O Haupt voll Blut und Wunden* is niet overtuigend.¹¹⁵ De tekst die het koor zingt *Der Herr ist ein grosser Gott* heeft geen theologische relatie met het lijdenskoraal van Paul Gerhardt. De melodische overeenkomst beperkt zich tot de kwartsprong, gevolgd door een dalende kwart in mineur aan het begin. Even ongeloofwaardig zou het zijn dit als een citaat te beschouwen van de Geneefse psalm 26, die ook met dezelfde dalende kwart begint. Zulke wendingen komen immers veelvuldig voor. Sposato maakt, door melodieverwijzingen te zoeken die er niet zijn, dezelfde vergissing als Werner die overeenkomsten zag tussen synagogale melodie en thema's van Felix.

Denn der Herr ist ein gro - sser Gott, und ein gros - ser Kö - nig.

Afb. 10. Begin van de canon aan het einde van het tweede deel van Psalm 95.

Daaronder het begin van het lied *O Haupt voll Blut und Wunden* en van Psalm 26 (Genève).

Bij de keuzes van de componist betreffende de tekstuele thematiek van de oratoria kan men zich afvragen of daar een bepaalde verwijzing naar het jodendom in zit. In het geval van Felix als geboren jood is dat misschien begrijpelijk, maar tegelijkertijd betrekkelijk, omdat andere componisten oratoria met materiaal uit het Oude Testament en Nieuwe Testament hebben geschreven, waarbij men de vraag in het geheel niet stelt. Eerder dan in de traditie van het jodendom lijkt Felix te staan in de traditie van christelijke componisten, zoals Bach en Händel, en had hij het doel hun werk voort te zetten.

¹¹⁴ Ibid., p. 7f.

¹¹⁵ Sposato 2006, p. 8.

Sposato noemt Bachs *Matthäus-Passion* een antisemitisch werk.¹¹⁶ In de vrije teksten van de tekstdichter Picander (Christian Friedrich Heinrici (1700-1764)) zit geen enkel antisemitisch element, alle overige teksten zijn – direct of indirect¹¹⁷ – gebaseerd op het evangelie naar Mattheüs. Door het woord *antisemitisme* te gebruiken schept Sposato een beeld dat niet van toepassing is op het meest joodse evangelie.

Sposato bestudeerde de keuzes van Felix betreffende ‘de joden’ en stelde de vraag in hoeverre er een ontwikkeling is geweest van een bewust negatieve, naar een mildere benadering van joden in zijn oratoria. De keuzes om in de *Matthäus-Passion* de passages over de joden te behouden kunnen door Felix echter ook gemaakt zijn om muzikale en dramatische redenen en hoeven geenszins een bewijs te zijn van een afstand nemen van zijn joodse achtergrond. Bepaalde geliefde leden van zijn familie waren nog volop joods, zoals zijn oom Joseph met wie hij een bijzonder contact had.¹¹⁸ Het is aannemelijk dat ‘de joden’ in de verhalen uit de oratoria voor Felix een andere groep vormden dan de joodse gemeenschap in het algemeen.

Ook anderen hebben kritisch op het werk van Sposato gereageerd. Todd vermeldt in zijn biografie over Felix enkele conclusies van Sposato, waarvan eenmaal met de opmerking dat hij er “some support” aan verleent.¹¹⁹ Chernaik, die een biografie over Robert Schumann publiceerde, schrijft dat er geen enkel bewijs is dat Felix een dwingende behoefte voelde om zich als een gelovige christen te laten zien, door afstand te nemen van zijn joodse wortels, of dat hij bewust een brug wilde slaan tussen zijn joodse erfgoed en het christelijke geloof. Er bestaan geen verwijzingen in zijn brieven om dat te bevestigen. Dat Felix zich aanvankelijk wilde bewijzen door mee te gaan in de kritische benadering van de joden, die later plaats zou maken voor een milde aanpak, is inlegkunde. Er is geen indicatie, anders dan dat zijn motieven muzikaal en literair van aard waren.¹²⁰ Toch is het werk van Sposato belangrijk, omdat het correcties heeft aangebracht in het onjuiste beeld dat Felix zich vooral joods zou hebben gevoeld. Belangrijk is

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Voor de keuzes die Bach maakte en de ontdekking van de invloed van de passiepreken van Heinrich Müller (1631-1675), zie Elke Axmacher, “*Aus Liebe will mein Heyland sterben*”. *Untersuchungen zum Wandel des Passionsverständnisses im frühen 18. Jahrhundert* [Beiträge zur theologischen Bachforschung 2] (Neuhausen-Stuttgart 1984).

¹¹⁸ Felix reist speciaal naar hem toe als deze in Naumburg, in de buurt van Leipzig is. Zie ook de brief aan zijn oom (SB VII-2868-333-6/10) en een brief van zijn oom (SB VII-2748-252-14/17).

¹¹⁹ Todd 2003, p. 553.

¹²⁰ Chernaik 2013, p. 51.

ook zijn herinterpretatie van brieffragmenten, die door vroegere citeerfouten een geheel andere betekenis hadden gekregen.¹²¹

LARRY TODD

De musicoloog Larry Todd publiceerde in 2003 een uitgebreide biografie over het leven en werken van Felix.¹²² Het standaardwerk bevat veel gedetailleerde informatie. In zijn voorwoord gaat Todd in op de eerder verschenen biografie van Werner over Felix. Todd vindt het positief dat Werner nieuwe bronnen wist aan te boren. Ook waardeert hij het feit dat Werner zich, na de Holocaust, intensief heeft bezig gehouden met de identiteit van Felix. Desondanks stelt Todd zich kritisch op.

[...] it appears that Werner exaggerated, indeed falsified, some evidence, and that Mendelssohn, who was baptized as a Protestant at age seven, remained throughout his career a devoutly practicing Lutheran – that he willingly paid, as it were, the “price of assimilation”.¹²³

Regelmatig corrigeert Todd de conclusies van Werner.¹²⁴ Het eerder genoemde incident waarin men *Hep Hep, Judenjung!* zong, met als gevolg dat de kinderen van Abraham en Lea om deze reden gedoopt zouden zijn, noemt Todd een “clearly untenable conclusion”.¹²⁵

Todd vermeldt de doop van Felix en de andere kinderen van Abraham en Lea door de “Reformed Protestant minister of the Jerusalemkirche”.¹²⁶ Ook de *Konfirmation* bij de predikant Wilmsen wordt, zij het terloops, vermeld. De geschreven geloofsbelijdenis van Felix krijgt daarentegen in het geheel geen aandacht. Meer aandacht krijgt de kerkelijke achtergrond van Cécile als dochter van een predikant van de ‘French Huguenot minister’ Auguste Jeanrenaud (1788-1819).¹²⁷

Bij de bespreking van het oratorium *Elias* wordt soms de vraag gesteld waarom Felix, als een van de weinige oratoriumcomponisten, juist voor deze persoon uit de Bijbel gekozen heeft. Komt daarin wellicht zijn verborgen jodendom tot uiting? Todd noemt de stelling van

¹²¹ Sposato 2006, p. 24f. Over de Engelse *Jewish Civil Disabilities Act* had Felix niet geschreven: *It makes me proud*, maar: *which amuses me*. De wet was *noble and good*. Maar niet: *was noble and good for us*.

¹²² Todd 2003.

¹²³ *Ibid.*, p. xxviii.

¹²⁴ Zie bijvoorbeeld Todd 2003, p. 132, 208, 283.

¹²⁵ *Ibid.*, p. 50.

¹²⁶ *Ibid.*, p. 33.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 324f.

Werner, die het slot van de Elias typeert als een “weak potpourri of religious fanaticism and sanctimonious preacher’s piety”.¹²⁸ Daartegenover plaatst Todd een opmerking, die archeoloog en publicist Otto Jahn (1813-1869) reeds in 1848 over de *Elias* maakte: “this symbolic element in the Old Testament, as a subject for Christian contemplation is found through *Elijah*”.¹²⁹ Vervolgens steunt hij de opvatting van Sposato die in de gehele *Elias* een verwijzend werk ziet naar de nieuwtestamentische Christus.¹³⁰ Daarnaast geeft Todd nog een aantal andere argumenten, die de opvatting van Sposato ondersteunen. Hij neemt de suggestie van Jahn serieus, dat het onvoltooide oratorium *Christus* samen met de *Elias* één geheel zouden vormen, waarbij Felix de profeet uit het Oude Testament beschouwde als een voorafschaduw van Christus.¹³¹ Het gebruik van koralen in de oratoria beschouwt Todd als een typerend kenmerk van het protestantisme van Felix: “to promote a Protestant reading of the text”.¹³²

Het werk van Todd biedt een schat aan informatie over Felix. Vergeleken met Werner gaat hij echter minder in op de geloofsachtergrond van Felix. Het woord *protestant* komt maar een enkele keer voor en meestal in verband met de bespreking van de oratoria.¹³³ Over *geloof* of *gelooven* wordt niet gesproken. Aan kerkelijke achtergronden wordt geen aandacht besteed. In de inleiding noemt Todd, zich beroepend op Sposato, Felix een “devoutly practicing Lutheran”, die daarmee de “price of assimilation” betaalde.¹³⁴ Op deze wijze lijkt het of het protestantse geloof een opoffering van Felix was, een prijs die hij noodzakelijkerwijs moest betalen. De omschrijving “practicing Lutheran” klopt niet. Samenvattend kan worden gesteld dat Todd deels meegaat in de conclusies van Sposato, dat het zoeken naar sporen van joods erfgoed in de werken van Felix weinig zin heeft. Todd typeert Felix als een protestants componist.

WILHELM SEIDEL

De opvatting dat Felix bewust afstand heeft genomen van het jodendom wordt verdedigd door de musicoloog Wilhelm Seidel. Aan de verhouding van Felix tot het jodendom wijdde Seidel een bijdrage in *Die Musikforschung*.¹³⁵ Daarin distantieert hij zich van het werk van Werner

¹²⁸ Ibid., p. 552.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Vergelijk de *Messiah* van G.F. Händel.

¹³¹ Todd 2003, p. 555.

¹³² Ibid., p. 556.

¹³³ Ibid., p. 589.

¹³⁴ Ibid., p. xxix.

¹³⁵ Seidel 2011.

over Felix en toont nog enkele onjuistheden aan. Seidel merkt op dat Todd in zijn biografie voorzichtig, maar onmiskenbaar afstand neemt van de opvattingen van Werner en Felix terugbrengt uit de positie waar Werner hem ingebracht had.¹³⁶ Seidel onderzocht specifiek de brieven van Felix waarin deze zich uitliet over het jodendom. De resultaten zijn uiterst gering, omdat Felix zelden iets over het jodendom schreef. “So selten, dass es schwer fällt die disparaten Aussagen darüber als Momente eines konsistenten Themas anzusehen”, stelt Seidel.¹³⁷ Na de dood van zijn vader noemde Felix het jodendom niet eenmaal meer in zijn brieven. Vervolgens neemt Seidel de door hem verzamelde uitspraken van Felix over joden een voor een onder de loep. Hij betreft in zijn artikel eveneens de opdracht aan Felix van de liberale joodse gemeente in Hamburg, bespreekt hoe Felix zich over zijn grootvader Moses uitte, en komt uiteindelijk op de polemiek van Richard Wagner over *Das Judenthum in der Musik*. Aan het eind van zijn essay komt de positie van Felix als protestant ter sprake. Seidel concludeert dat Felix de banden met het oorspronkelijke jodendom geheel had verbroken. Hij heeft het vermoeden dat Felix zijn familie te kennen heeft willen geven dat hij de door zijn ouders gekozen overgang van het jodendom naar het christendom beaamde, en waar het mogelijk is, in praktijk bracht.¹³⁸ Felix was volgens Seidel een religieus mens, een “Christ protestantischer Konfession bildungsbürgerlicher Observanz”.¹³⁹ Seidel veronderstelt dat Felix, waarschijnlijk net als zijn vader, confessies beschouwde als door de geschiedenis bepaalde uiterlijkheden van het godsdienstige leven. Volgens hem heeft Felix zich nooit uitvoerig uitgelaten over hoe hij over religie dacht, omdat de vragen daaromtrent al door zijn vader waren beantwoord.¹⁴⁰

Felix was ervan overtuigd dat een belangrijke geestelijke compositie het godsdienstige gevoel stichten kan, op welke plaats het werk ook maar werd uitgevoerd. Daar ontstaat als het ware een kerk.¹⁴¹ Dat verklaart volgens Seidel de tolerantie waarmee hij anders-gelovigen tegemoet trad. Als voorbeelden noemt ook Seidel de werkzaamheden van Felix in de rooms-katholieke kerken in Düsseldorf en de opdracht die hij kreeg van de liberale synagoge (*Tempel*) in Hamburg (*afb.* 11).¹⁴² Felix heeft zich volgens Seidel altijd als een christen, als een liberaal ingestelde protestant, beschouwd.¹⁴³

¹³⁶ Ibid., p. 7.

¹³⁷ Ibid., p. 19.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Ibid., p. 19f.

¹⁴⁰ Ibid., p. 8.

¹⁴¹ *SB IV-1118-197-33/41*.

¹⁴² Seidel 2011, p. 20.

¹⁴³ Ibid., p. 21.

Seidel vermeldt Sposato niet, maar gaat in zijn eigen conclusies een stap verder. Terwijl Sposato nog de mogelijkheid open liet dat Felix in zijn werk rekening hield met zijn afkomst als jood, is dit voor Seidel een gepasseerd station. Zijn conclusies zijn veronderstellingen, ook met betrekking tot Felix' positiekeuze ten aanzien van het christendom. Seidel citeert wel gedeelten uit brieven waarin Felix zich uitliet over het jodendom, maar niet die over stromingen binnen het christendom. Felix wordt door Seidel voorgesteld als de breed denkende liberale protestant.¹⁴⁴ Seidel verklaart de tolerantie van Felix vanwege zijn opvatting dat een concertzaal tot kerk kon worden als daar een geestelijk werk werd uitgevoerd. In de concertzaal bevonden zich mensen van allerlei richtingen, die zich verbonden voelden door middel van de muzikale ervaring. Men zou echter evengoed kunnen aanvoeren dat Felix een brede blik had vanwege de vele reizen die hij gemaakt had en waardoor hij in aanraking was gekomen met andere kerkelijke tradities. De vraag is hoe liberaal denkend Felix precies was. Seidel roemt de tolerantie waarmee hij anders-gelovigen tegemoet trad.¹⁴⁵ Felix heeft inderdaad te kennen gegeven dat hij het niet kon uitstaan als de een de ander wilde bekeren.¹⁴⁶ Dat wil niet zeggen dat hij onverschillig stond tegenover bepaalde geloofsuitingen, waar hij weinig van moest hebben. Zo vond hij in Rome de geloofsbeleving van de rooms-katholiek geworden Johannes en Florentine Veit veel te streng: "mich ennüjert es entsetzlich".¹⁴⁷ Twee piëtistische geschriften die hij ontving waren volgens Felix "so dunkel, so ganz aus der bösesten Pfaffenzeit".¹⁴⁸ In het vervolg van deze studie zullen meer voorbeelden worden gegeven.

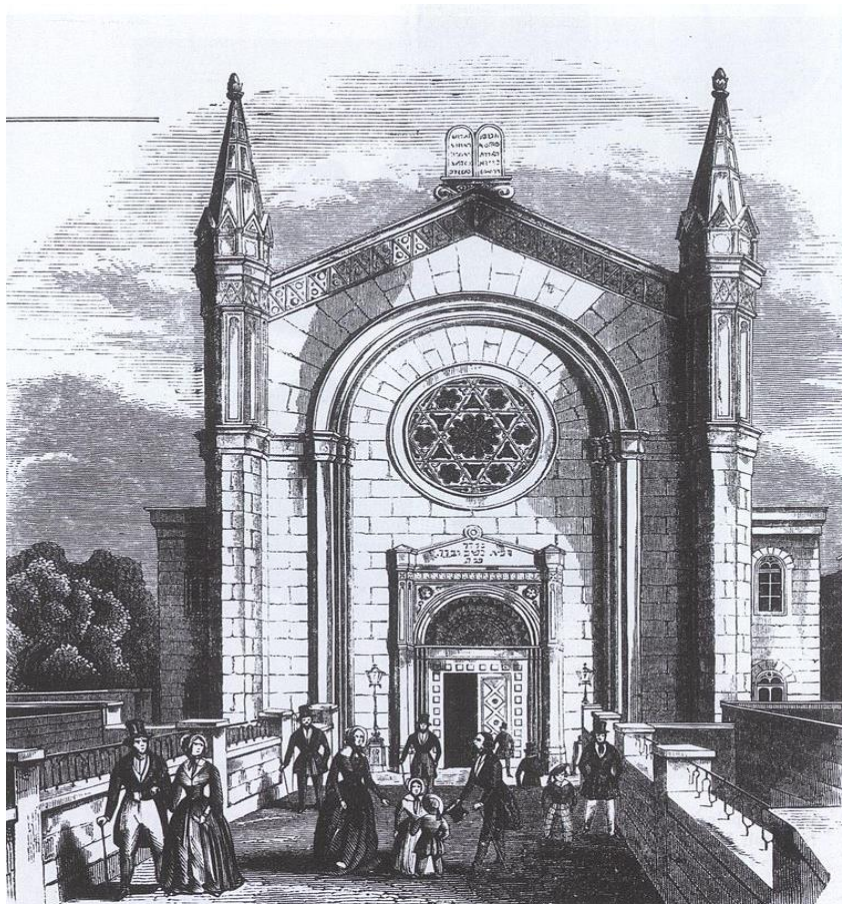
¹⁴⁴ Ibid., p. 20.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ *SB* II-395-201-64/71.

¹⁴⁷ *SB* II-395-201-51/61.

¹⁴⁸ *SB* VII-2943-393-72/85.

Afb. 11. Westfassade (Poolstraße) van de nieuwe joodse liberale synagoge in Hamburg. Anonieme pentekening, ca. 1850. Museum für Hamburgische Geschichte.¹⁴⁹

JUDITH CHERNAIK

Hierboven kwam de bijdrage van Judith Chernaik, de schrijfster van een Schumann-biografie, ter sprake, waarin zij verslag doet over de verschillen tussen de opvattingen van Werner en Sposato.¹⁵⁰ Aan het einde daarvan gaat zij in op Felix' geloof. Zij constateert dat in zijn brieven regelmatig opmerkingen staan als “so Gott will”, maar zij meent dat dit nauwelijks als een uiting van een diepgaand of verontrust geloof kan worden beschouwd:¹⁵¹ het is volgens haar eerder een conventioneel geloof, vrij van dogma's, in een weldadige God of voorzienigheid.¹⁵²

Chernaik komt vervolgens met enkele korte bewijzen. Felix drong erop aan dat de eerste uitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* zou plaatsvinden in een concertzaal en niet in een kerk. Felix beschouwde de Bijbel niet als het Woord van God, maar als een bewaarplaats van wijsheid

¹⁴⁹ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Westfassade_Poolstra%C3%9Fe.jpg (bezoekt 29.01.20).

¹⁵⁰ Chernaik 2013, p. 45-55.

¹⁵¹ Ibid., p. 53.

¹⁵² Ibid.

en diepgaande poëzie. Niets in zijn brieven betreft de inhoud van een kerkdienst. In Londen was hij meer geïnteresseerd in het orgel, dan in het bijwonen van kerkdiensten.¹⁵³ Hij hield niet van volksmuziek, maar hij hield van de koralen van Luther, omdat ze een belangrijk onderdeel vormden in de muziek van Bach. De eerste en tevens grootste literaire invloed ondervond hij van Johann Wolfgang von Goethe, wiens *Die erste Walpurgisnacht* klaagt over de nederlaag van de heidense druïden door de vervolgende christenen.¹⁵⁴ De devotionele elementen in oratoria als *Paulus* en *Elias* (afb. 12) functioneren niet als vroomheid, maar als universele menselijke emoties. De *Paulus* en de *Elias* vormen een project en zijn een weerspiegeling van zijn grootvaders filosofie, zijn vaders rationalisme of zijn eigen religieuze overtuiging.¹⁵⁵ Felix leed aan hoofdpijn en nerveuze malaise, maar voor zover bekend heeft hij nooit een visioen, een directe en persoonlijke oproep van bovenaf ervaren. Zijn kunst was zijn God, voor wie hij worstelde om het beste werk te bereiken waartoe hij in staat was. Na de dood van Fanny zocht hij rust in compositie, niet in religie, aldus Chernaik.¹⁵⁶

Het slot van haar artikel, waarin Chernaik een poging doet het geloof van Felix te beschrijven, is het minst wetenschappelijke deel ervan, zonder verwijzingen. Toch is dit interessant omdat zij kort samenvat wat anderen soms denken over Felix en religie. Zij haalt echter elementen uit brieven zonder deze in een juiste context te plaatsen, waardoor haar commentaar doorgaans eenvoudig weerlegd kan worden. Als ze bijvoorbeeld stelt dat een uitdrukking als “so Gott will” nauwelijks een uiting is van een diepgaand geloof, kan men daar eenvoudigweg een opmerking van Felix zelf tegenover stellen: “wie leichtsinnig sagt man solch ein Wort - aber “so Gott will” steht ja bei allem und jedem”.¹⁵⁷ De weldadige God is voor Felix dezelfde God die mensen slagen kan toebrengen.¹⁵⁸

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Zie hierover recentelijk Lodder 2019, p. 211-218.

¹⁵⁵ Chernaik 2013, p. 54.

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ *SB VI-2403-451-52/53*.

¹⁵⁸ *SB XII-5753-134-135-20/28*.

Afb. 12. Titelfbeelding (partituur) van het oratorium *Elias*, opus 70, gecomponeerd in 1846.

Lithografie door C. Hahn naar een tekening van J. Huebner, vermoedelijk uit 1847.¹⁵⁹

Met betrekking tot de genoemde *statements* kan het volgende worden opgemerkt.

De heruitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* in 1829 vond plaats in de zaal van de eigen *Singakademie*, waar het koor regelmatig geestelijke werken uitvoerde. Een kerk is waarschijnlijk in het geheel niet overwogen. Bovendien ervoer Felix de uitvoering ervan niet als een concert maar als *Religion und Kirche*: “Sie fühlten daß hier nicht Musik und Concert,

¹⁵⁹ URL: www.library.yale.edu/musiclib/exhibits/mendelssohn/elijah1.htm (bezoekt 27.11.19).

sondern Religion und Kirche sei.”¹⁶⁰ Later heeft hij de *Matthäus-Passion* wel uitgevoerd in een kerk: dat gebeurde in de Thomaskirche te Leipzig in 1841.¹⁶¹

Als de jeugdige Felix in Londen er de voorkeur aan geeft om naar het paardenrennen te gaan kijken, is dat niet vanwege het feit dat er een kerkdienst in de St. Paul’s is, maar omdat hij geen zin heeft om 6000 kinderen een koraal te horen zingen (waarvoor hij uitgenodigd was).¹⁶² Enkele duizenden kinderen van weldadigheidsinstellingen zouden, met Thomas Attwood aan het orgel, een *Dankgebet* zingen.¹⁶³ Dat de oratoria *Paulus* en *Elias* bedoeld zouden zijn om uitdrukking te geven aan ‘universele menselijke emotie’ is gedacht vanuit de wereld van vandaag. Felix schreef oratoria waarbij elke concertzaal tot kerk kan worden.¹⁶⁴ Het geloof in God werd in de tijd en omgeving van Felix nog algemeen gedeeld.

Dat Felix de Bijbel niet zozeer als het Woord van God zou beschouwen, maar als een vindplaats van wijsheid en poëzie, vergelijkbaar met Goethe of Shakespeare, is op geen feit gestoeld. Het blijkt zeker niet uit zijn geloofsbelijdenis die hij ter gelegenheid van zijn *Konfirmation* opschreef.¹⁶⁵ Uit later tijd is er geen uitspraak van Felix bekend waaruit blijkt dat hij daar anders over is gaan denken. Ook het dogma, dat in het artikel van Chernaik ontkend wordt, komt in deze geloofsbelijdenis voor.¹⁶⁶

Waarom zou Felix een visioen, een persoonlijke oproep van bovenaf moeten ervaren? Deze vraag wordt bij een componist als Bach niet gesteld. De meeste christenen zullen zo’n ervaring nooit hebben meegemaakt. Dat ‘de kunst’ zijn God zou zijn, blijkt uit geen enkel citaat. Integendeel: Felix beseft juist dat in tijden van rouw ook de kunst niet toereikend is; alleen God kan de ware troost geven.¹⁶⁷ Dat is tegelijk het antwoord op de gedachte dat Felix na de dood van Fanny rust zocht in muziek in plaats van religie. Na haar dood schrijft Felix dat er niets te doen valt dan alleen te bidden “daß er in uns ein reines Herz schaffe, und einen neuen, gewissen Geist gebe.”¹⁶⁸ In eerste instantie kan Felix juist helemaal niet meer aan muziek

¹⁶⁰ SB I-297-522-36/37.

¹⁶¹ Vgl. Clement 2009, p. 148f. De aanvang was 18.30 uur. Op dezelfde Palmzondag om 9.45 uur betrof de *reformirte Kirche*, waarvan Felix lid was, een nieuwe, tegenover de *Thomaskirche* gelegen kerkruiimte (vgl. Hoofdstuk VI). *Leipziger Tageblatt*, 1 april 1841, No. 91, p. 611.

¹⁶² SB I-168-303-11/12.

¹⁶³ SB I-640.

¹⁶⁴ SB IV-1118-197-33/41.

¹⁶⁵ Klingemann 1909, p. 358/363.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ SB XI-4910-45-46-43/45.

¹⁶⁸ SB XII-5753-134-135-20/28.

denken.¹⁶⁹ Bovendien hoeft er geen tegenstelling te bestaan tussen rust vinden in muziek en rust vinden in religie.

Deze kanttekeningen bij een artikel uit 2013 illustreren dat de vraag naar het geloof van Felix nog altijd tot verwarring leidt: de Felix, die men presenteert, lijkt niet zelden meer op een projectie van het eigen denken, dan op een weergave van feiten op wetenschappelijke basis.

THOMAS LACKMANN

De journalist, publicist en directeur van de *Mendelssohn Remise* in Berlijn, Thomas Lackmann, leverde een belangrijke bijdrage op het gebied van geloofswisselingen binnen de familie Mendelssohn. Hij deed dat in een uitvoerig essay in de verzamelbundel *Ehe-Familie-Verwandschaft* (2008), waarin diverse auteurs een bijdrage leverden met betrekking tot het thema *Vergesellschaftung in Religion und sozialer Lebenswelt*. In zijn essay *Einen jüdischen Confucius gibt es nicht* gaat Lackmann aan de hand van de familie Mendelssohn in op geloofswisselingen in de *Neuzeit*.¹⁷⁰ Lackmann geeft belangrijke informatie over de doop van de kinderen van Abraham en Lea Mendelssohn op 21 maart 1816 en laat de ontwikkelingen, die zouden leiden naar een christelijke doop, al beginnen bij de geboorte van de kinderen.¹⁷¹ Hij doet dat in het licht van een familie, met name van de beide joodse grootmoeders, die grote moeite met deze overgang zouden hebben. Ook gaat hij dieper in op de brief die Abraham aan zijn dochter Fanny schreef ter gelegenheid van haar *Konfirmation*.

Over het geloof van Abraham had Lackmann al eerder geschreven in zijn boek *Der Sohn meines Vaters*, Hoofdstuk III, getiteld *Mein früheres Schabbesgefühl*.¹⁷² Tegenover deze brief plaatst hij de *Konfirmations-Bekennnis* uit 1825 bij de predikant Friedrich Philipp Wilmsen (1770-1831), waarin Felix volgens Lackmann *Aufklärung* en christelijke dogmatiek expliciet wist te verbinden.¹⁷³ Hij onderbouwt dit via kenmerkende citaten van Felix. Lackmann weet Wilmsen theologisch ook juister in te schatten dan de musicoloog Martin Staehelin, die Wilmsen typeerde als een “keineswegs orthodox, sondern aufgeklärt und liberal denkender Theologe”.¹⁷⁴

Pas later vond de doop van Abraham en Lea zelf plaats, waarbij Lackmann aan alle onduidelijkheid een einde weet te maken wat betreft de vraag waar – en door wie – de doop

¹⁶⁹ SB XII-5767-146-20/24.

¹⁷⁰ Lackmann 2008b.

¹⁷¹ Lackmann 2008b, p. 375.

¹⁷² Lackmann 2005, p. 195

¹⁷³ Lackmann 2008b, p. 377.

¹⁷⁴ Staehelin 2009, ‘Künstler zwischen den Religionen’, *Neue Zürcher Zeitung*, 31-01-2009.

heeft plaats gevonden. Hij gaat dieper in op de predikant Anton Kirchner (1779-1834), die in Frankfurt am Main de doop aan de ouders bediende.¹⁷⁵ Vervolgens behandelt Lackmann, in het kader van de geloofswisselingen, de naar het katholicisme neigende schoonzoon, de schilder Wilhelm Hensel, echtgenoot van Fanny. In het werk van Lackmann wordt een stevige basis gelegd om Felix beter te leren kennen, zeker in het licht van de gehele familie, zoals beschreven in *Das Glück des Mendelssohns. Geschichte einer deutschen Familie*.¹⁷⁶ Lackmann probeert de – wat geloofsrichting betreft uit elkaar vallende – familie samen te brengen onder de noemer van een “transzendierende Erhabenheit in Kunst, Musik, Literatur sowie der Einsatz für das Gemeinwohl”.¹⁷⁷ Hij weet te melden dat Felix omstreeks 1830 de vooravond van de sabbat bij joodse vrienden vierde. Hij noemt Felix liberaal en sociaal geëngageerd.¹⁷⁸ Volgens Lackmann worden in de religieuze composities van Felix katholiek-latijnse, oerreformatorische en vooral oudtestamentische teksten op gelijke wijze muzikaal behandeld.¹⁷⁹ De meerderheid van de familie behoort volgens hem tot de middengroep van het “patriotisch-loyalen Kulturprotestantismus”.¹⁸⁰

Terwijl andere auteurs zaken als doop en *Konfirmation* slechts terloops of in het geheel niet noemen, heeft Lackmann deze onderzocht en de resultaten gepubliceerd. Zijn genoemde stelling, dat Felix in zijn geloofsbelijdenis *Aufklärung* en christelijke dogmatiek wist te verbinden, is juist. De zin uit deze belijdenis bevestigt dit: “Denn ein Opfer mußte Gott gebracht sein für die Sünden der Welt, und Christus nahm unsere Missetat auf sich, dass wir Frieden hätten, und starb für unser Heil.”¹⁸¹ Lackmann gaat echter verder niet in op het persoonlijk geloof van Felix. Wel krijgt men door zijn artikel oog voor een breder verhaal, omdat Felix niet het enige lid van de familie was die zich een protestant voelde: dat gold evenzeer voor zijn zussen Fanny en Rebecka en zijn broer Paul. Door Felix te plaatsen in een breder familieperspectief worden zijn geloofskeuzes duidelijker. Als men bij Felix zoekt naar een ‘verborgen jodendom’, zou de vraag ook moeten luiden in hoeverre dat overeen komt met zijn twee zussen en broer, die op hetzelfde moment gedoopt waren en tot hun dood trouw lid bleven van de protestantse kerk. Terecht wijst Lackmann op een verschil tussen de rooms-katholiek

¹⁷⁵ Lackmann 2008b, p. 380f.

¹⁷⁶ Lackmann 2005.

¹⁷⁷ Lackmann 2008b, p. 393.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Klingemann 1909, p. 358.

geworden familieleden en de protestantse leden. Bij de eersten werd het primaat van de religie over de kunst geëerbiedigd. Bij de protestantse Felix gingen religie en kunst hand in hand.¹⁸²

PETER GÜLKE

Een auteur die niet zozeer het geloof van Felix onderzocht, maar aan de hand van zijn composities zijn innerlijk wezen, is de musicoloog Peter Gülke.¹⁸³ In 2017 publiceerde hij de monografie *Felix Mendelssohn Bartholdy. »Der die Widersprüche der Zeit am klarsten durchschaut«*.¹⁸⁴ Gülke schildert Felix als een componist die in een tijd van tegenstellingen moest leven met contradicties, ook binnen zichzelf. Tot deze tegenstellingen behoorde zijn joodse afkomst en zijn protestants geloof.¹⁸⁵ Een andere tegenstelling was volgens Gülke het spanningsveld tussen de eigenheid van zijn wereldlijke en geestelijke muziek.¹⁸⁶ Dit had mede te maken met het feit dat grote geestelijke werken hun weg vonden naar de concertzalen. In hoeverre lukte het Felix om een eigen klankwereld te scheppen voor zijn geestelijke werken? Felix was niet de gevierde componist die alleen maar successen had, maar die eveneens innerlijk verscheurd werd door twijfels en onzekerheden. Gülke laat een Felix zien die sterk twijfelde aan zijn publieke rol en de versnellingen in het levenstempo. Hij verbindt dit beeld met door Felix gecomponeerde werken die hij kort analyseert.

Publiceerde Thomas Lackmann in 2006 nog een (sindsdien meermalen in herdruk verschenen) boek over *Das Glück der Mendelssohns* (zie boven), voor Gülke is Felix niet die gelukkige Mendelssohn, die ongecompliceerde, lichtvoetige muziek wilde schrijven. Hij toont dit aan met een analyse van het *Strijkkwartet in f* dat Felix aan het einde van de zomer van 1847 na de dood van Fanny schreef.¹⁸⁷ Gülke benadert Felix met afstand. Hij stelt aan het begin van het boek de vraag of Felix tot de allergrootsten behoort en beantwoordt deze door diverse stemmen te laten horen, waaronder ook joodse componisten, die Felix de ware grootte ontzeggen, zoals Gustav Mahler (1860-1911) en Arnold Schönberg (1874-1951).¹⁸⁸ Hij citeert eveneens Alfred Einstein (1880-1952): “Was Mendelssohn fehlt zur wahren Größe, ist der Mut, das

¹⁸² Lackmann 2008b, p. 394.

¹⁸³ Gülke was ontvanger van de *Ernst van Siemens Musikpreis* en de *Sigmund-Freud-Preis für wissenschaftliche Prosa*.

¹⁸⁴ Gülke 2017. Het citaat uit de ondertitel is afkomstig van van Robert Schumann. De studie van Gülke biedt een actuele visie op Felix nadat in 1984 de laatste Duitse biografie over Felix was verschenen (Wulf 1984).

¹⁸⁵ Gülke 2017, p. 96.

¹⁸⁶ Ibid., p. 99.

¹⁸⁷ Ibid., p. 17.

¹⁸⁸ Ibid., p. 8.

Letzte zu sagen”.¹⁸⁹ Vervolgens gaat Gülke aan de hand van deze kritische stemmen en een muziekwetenschappelijke benadering op zoek naar de ware Felix. Hij zoekt niet de polemieek, noch de verdediging. In zijn studie komen persoonlijke aspecten van Felix ter sprake. Diens geloof krijgt aandacht in het hoofdstuk *Im schönen Zugleich von Kunst und Religion: Geistliche Musik*.¹⁹⁰ Ook deze benadert Gülke behoedzaam. Zo citeert hij de dichter Heinrich Heine die de *Paulus* een “Muster der Christentümlichkeit” noemde in verband met zijn kritiek, dat het aantal passages dat men als anti-joods zou kunnen beschouwen, meer ruimte in het werk inneemt dan nodig is.¹⁹¹ Als het over Paulus gaat volgt een citaat van de nieuwtestamenticus Ed. Parish Sanders: “der eifernd missionierende, um Drohungen selten verlegene Architekt der neuen Religion”.¹⁹²

Gülke schetst niet zozeer het beeld van de bejubelde en zelfverzekerde componist, maar eerder van iemand die soms werd verscheurd door spanningen en tegenstellingen. In Felix’ brieven komen deze ook regelmatig naar voren. Gülke gaat echter niet te rade bij de brieven, maar bij de muziek die Felix schrijft en de teksten die hij gebruikt. Eén hoofdstuk is gewijd aan Felix’ geestelijke muziek, met name zijn grote oratoria. Gülke stelt vast dat de geestelijke werken uit Felix’ vroege periode vooral vingeroefeningen waren in opdracht van zijn leraar compositie, Friedrich Zelter (1758-1832).¹⁹³ Men kan daar wat geloofskeuzes betreft geen conclusies uit trekken.

Gülke stelt zich echter niet altijd objectief op. Wanneer hij stelt dat in het werk *Verleih uns Frieden* “der Ton intimer Glaubensinbrunst [sich] schwer überhören lässt”, is dat een persoonlijke interpretatie.¹⁹⁴ Met name ageert hij tegen het gebruik van koralen in het oratorium *Paulus*. “Als Fluchtwege in fromme Verallgemeinerungen sind Choräle, wengleich auf einer abgehobenen Ebene reflektierend, allemal verdächtig”.¹⁹⁵ Er wordt bij de argumentatie geen rekening gehouden met de betrokkenheid van de gelovige luisteraar als er vertrouwde koralen klinken. Korale behoeven geen “fromme Verallgemeinerungen” te zijn. Korale horen tot het hart van het protestantisme. Het kunnen toespitsingen zijn of middelen voor de hoorder om het verhaal op zichzelf toe te passen.¹⁹⁶ Ze duiden het verhaal in een gelovig perspectief. Gülke

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Ibid., p. 95-120.

¹⁹¹ Ibid., p. 104.

¹⁹² Ibid., p. 105.

¹⁹³ Ibid., p. 95.

¹⁹⁴ Ibid., p. 96.

¹⁹⁵ Ibid., p. 107.

¹⁹⁶ Zoals in de koralen in de passies van Bach gebeurt.

citeert een uitspraak van Hector Berlioz (1803-1869) over Felix – “nur die Toten liebt er immer noch ein bisschen zu sehr” – wanneer hij stelt: “Als Beleg für einen ‘in die Toten’ verliebten Mendelssohn taugen die Choräle also schlecht”.¹⁹⁷

Gülke analyseert de tekstkeuze van de *Paulus* en benadert deze eveneens niet altijd objectief. Hoewel hij geen theoloog is, waagt hij zich toch op dit terrein als hij opmerkt dat die “Physiognomie des Apostels ins Glaubensklima des frühen 19. Jahrhunderts schlecht passt”,¹⁹⁸ zonder dit echter uit te leggen. Het geloofsklimaat was destijds uiterst divers en juist aan het begin van de 19^e eeuw ontstonden zendingsgenootschappen. Het conflict over de heidenchristenen vindt Gülke voor de *Paulus* te overschat en te theoretisch.¹⁹⁹ Gülke karakteriseert de apostel Paulus als een “Zelot, der, wenn er dem Gottessohn noch begegnet wäre, gegebenenfalls auch ihn katechisiert hätte”.²⁰⁰ Paulus was echter geen zeloot, geen ijveraar voor een joods nationalisme. Gülke beschouwt de door een sopraan gezongen aria “Jerusalem, die du tötetest die Propheten” als een verontschuldiging voor de daden van Paulus. Paulus was echter als orthodoxe ijveraar voor de wet zelf een vertegenwoordiger van dat *Jerusalem*.

Als Gülke de vraag stelt waarom Felix de mooie psalmvertalingen van zijn grootvader Moses Mendelssohn niet gebruikte (“War ihm Luther so viel ‘heiliger’?”),²⁰¹ luidt het simpele antwoord dat, zoals Felix in zijn brieven meldt, hij die psalmvertalingen niet in zijn bezit had.²⁰²

Kritiek levert Gülke op Felix’ *Kyrie in d* (MVA A 3):

[...] in einem zehnminütigen Großverlauf, der ohne das als Mittelstück übliche *Christe eleison* auskommt und mit Pauken und Trompeten zu einer Peripetie gelangt weitab von einem Ton, der der *Herr, erbarme dich* – Bitte angemessen scheint; diese simfonisch atmende Musik bittet kaum, sie fordert.²⁰³

Hieruit blijkt dat Gülke niet weet wat een liturgisch *Kyrie* behelst. In de bewerking van Felix zijn diverse sferen te ontwaren zoals inkeer en verslagenheid. Maar het *Kyrie*, als de nog immer klinkende roep van de blinde bedelaars uit het Evangelie van Mattheüs,²⁰⁴ kan liturgisch ook

¹⁹⁷ Ibid., p. 107f.

¹⁹⁸ Ibid., p. 105.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Ibid., p. 101.

²⁰² SB VIII-3441-338-27/30.

²⁰³ Gülke 2017, p. 102.

²⁰⁴ Mattheüs 20:30.

beschouwd worden als een schreeuw naar God. Felix toont aan beter dan Gülke te beseffen wat de betekenis van het *Kyrie* is.²⁰⁵

De valkuil voor elke biograaf is dat men citaten uit de context haalt. Zo verklaart Gülke de uitspraak van Felix “Ich bemühe mich, fromm zu sein” als een bewijsplaats voor iemand “der umfassender, zweiflerischer, verantwortlicher glaubt”.²⁰⁶ De uitspraak van Felix kwam na een gerucht in Düsseldorf dat hij *ein Frommer* was geworden.²⁰⁷ De reactie van Felix was dat hij dat graag zou *willen* worden. Het is een begrijpelijke reactie van iemand van wie men vaststelt dat hij of zij een overtuigd gelovige is. Men hoeft daar in ieder geval geen geloofstwijfel in te lezen. Gülke suggereert vervolgens dat het woord *fromm* destijds ook ‘een goed mens’ zou kunnen betekenen.²⁰⁸ Maar het is onaannemelijk dat het gerucht destijds zou zijn geweest dat Felix ‘een goed mens’ was geworden.

Het slot van de *Elias* met de toegevoegde profetische teksten is regelmatig onderwerp van discussie geweest.²⁰⁹ Gülke meent dat Felix juist niet heeft toegegeven aan de “an präfigurierter Christlichkeit dringend interessierten Schubring” omdat hij anders het volgens Gülke *grandiose* deel no. 34 niet op die manier gecomponeerd zou hebben.²¹⁰ In de grootsheid van deze muziek hoort Gülke de God van het Oude Testament. Het is opmerkelijk dat hij een onderscheid maakt tussen een oude God (die van het Oude Testament) en een nieuwe God, waarbij hij de tweede karakteriseert als een tegengestelde *lieben Gott*.²¹¹ Uit het onderzoek naar het godsbeeld van Felix (Hoofdstuk III) zal echter blijken dat een dergelijke tegenstelling voor hem niet aan de orde was. Gülke beschrijft het slot van de *Elias* en citeert de tekst uit Jesaja 11:

Auf ihm wird ruhen der Geist des Herrn: Der Geist der Weisheit und des Verstandes, der Geist des Rats und der Stärke, der Geist der Erkenntnis und der Furcht des Herrn.²¹²

²⁰⁵ Vergelijk de roep van de weduwe in het verhaal van Lucas 18:1-8.

²⁰⁶ Gülke 2017, p. 97.

²⁰⁷ *SB VI-2136*-239-14.

²⁰⁸ Gülke 2017, p. 97.

²⁰⁹ Zie hiervoor Werner 1980, p. 499.

²¹⁰ Der Herr ging vorüber (No. 34). Gülke 2017, p. 120.

²¹¹ Gülke 2017, p. 120. Het blijft merkwaardig dat Gülke niet inziet dat het juist bij No. 34 de boodschap van de Bijbeltekst is dat God zich juist niet in het geweld van storm en onweer openbaart, maar in de stilte.

²¹² Gülke 2017, p. 119.

Gülke concludeert dat daarmee “der Text bei Positionen aufklärerischer Vernunftreligion ankommt”.²¹³ De tekst uit Jesaja is echter een profetische tekst, die het christendom al van het begin van zijn ontstaan heeft beschouwd als een profetie betreffende de komende Christus. Met een dergelijke conclusie, als zou de Elias eindigen met een verwijzing naar de *Aufklärung*, waarmee Felix weinig tot niets ophad, wordt duidelijk dat men de bijdrage van Gülke kritisch moet beschouwen: zijn studie brengt de lezer op dit punt niet verder. Felix wordt voorgesteld als iemand die zich nauwelijks bezig hield met geloofszaken; vele discussies, esthetische of maatschappelijke, zouden hem nauwelijks beroerd hebben.²¹⁴ De studie van Gülke is beknopt, slechts ca. 130 pagina’s tellend, met veel gecomprimeerde citaten uit het gehele leven van de componist, waarbij een (mogelijke) ontwikkeling in opvattingen en denken geheel buiten beschouwing wordt gelaten.

Methode – bronnen – uitgangspunten

Hoe komt men op het spoor van Felix’ geloof? De rondgang door de literatuur laat zien dat er verdeeldheid heerst onder geleerden. Om een juist beeld te krijgen van iemands geloof is in de eerste plaats kennis noodzakelijk van de religieuze wereld waarin de persoon in kwestie leefde, de theologische ontwikkelingen van die tijd, de kerkelijke verhoudingen, de heersende visies op Bijbel en geloof en de maatschappelijke verhouding in kerk en samenleving. Bij Felix is dit beeld (en het verkrijgen ervan) extra gecompliceerd, omdat hij in aanraking is gekomen met uiteenlopende tradities en leefwerelden. Nauwkeurige bronnenstudie is derhalve geboden.

Brieven

Teneinde het geloof van Felix te onderzoeken is het noodzakelijk, na te gaan op welke wijze hij dit heeft geuit. Degene die een dergelijk onderzoek ter hand wil nemen, bevindt zich sinds kort in de fortuinlijke omstandigheid dat de in de loop van vele jaren verzamelde brieven die Felix schreef via een wetenschappelijke editie toegankelijk zijn gemaakt. In de jaren 2012-2017 zijn, uitgaand van de indrukwekkende, door Rudolf Evers aangelegde verzameling, door Helmut Loos en Wilhelm Seidel (eindredacteurs) in twaalf banden ruim 5500 brieven van Felix uitgegeven, vergezeld van commentaar door de diverse deelredacteurs. Naar deze

²¹³ Ibid.

²¹⁴ Ibid., p. 77.

recente uitgave, waarvan hier dankbaar en intensief gebruik is gemaakt, zal in dit proefschrift veelvuldig worden verwezen (korteidshalve aangeduid als *SB*).

De vele brieven van Felix bieden een schat aan informatie. Ze hebben vaak een zakelijke inhoud, maar een groot aantal is geschreven aan mensen die dicht om hem heen stonden: familie en vrienden. De brieven blijken een belangrijk medium voor Felix te zijn geweest om gedachten en intieme gevoelens weer te geven. Felix was openhartig. Hij had veel ontmoetingen, kwam in aanraking met diverse leefwerelden en gaf daarop zijn persoonlijke reactie. Het is mogelijk om in brieven persoonlijke gedachten te verzwijgen, maar Felix deed dat niet: hij schreef bijvoorbeeld regelmatig over onderwerpen als bidden en danken. Vergelijkt men zijn brieven met andere briefwisselingen uit die tijd, zoals die tussen zijn moeder Lea Mendelssohn Bartholdy aan Henriette von Pereira-Arnstein,²¹⁵ de brieven van andere familieleden,²¹⁶ en de correspondentie tussen Johann Wolfgang von Goethe en Carl Friedrich Zelter,²¹⁷ dan vallen de brieven van Felix op door creativiteit, humor, observaties, maar ook ervaringen, eerlijke ontboezemingen en geloofsuitingen.

In het kader van dit onderzoek heb ik alle brieven gelezen en onderzocht op geloofsuitingen. Bepaalde kernwoorden zijn relevant, zoals: God, bidden, danken, kerk, preek, lied, enz. Maar ‘kerk’ heeft niet altijd met geloof te maken, zelfs het woord ‘God’ niet. Heeft men bij een uitdrukking “so Gott will” te maken met een geloofsuiting of eerder met een bepaalde spreektraditie? Is het woord “Gott!” een uitroep, een vorm van hevig taalgebruik of heeft het met geloof te maken? Veelal biedt de context duidelijkheid, bijvoorbeeld als Felix laat blijken dat hij het “so Gott will” bewust gebruikt of als de uitdrukking een aantal malen in eenzelfde brief voorkomt. Daarnaast zijn er vele citaten die wél met geloof te maken hebben, maar waarin een bepaald kernwoord in het geheel niet voorkomt. In de eerste fase van dit onderzoek zijn al deze citaten verzameld.

Vervolgens zijn deze ondergebracht in een categorie citaten, getuigend van een bepaalde geloofsinhoud of geloofsbeleving en een tweede categorie waartoe citaten behoren die raakvlakken met geloof hebben. Onder deze tweede categorie schaar ik citaten die:

- een reactie zijn op een kerkelijke ontwikkeling of gebeurtenis²¹⁸

²¹⁵ Dinglinger 2010.

²¹⁶ Feilchenfeldt 1995.

²¹⁷ Hecker 1987.

²¹⁸ Bijvoorbeeld Felix’ beschrijving van de doop van één van zijn kinderen. *SB VII-3028-466-14/17*.

- betrekking hebben op geloofsmuziek²¹⁹
- uiting geven aan bepaalde emoties, c.q. ziekte of sterven²²⁰
- helderheid bieden over Felix' houding tot filosofen, politici en theologen²²¹
- vertellen over een mening in maatschappelijk of politiek opzicht²²²
- getuigen van een bepaalde geloofshouding of geloofshandelen²²³

alsmede overige citaten die in dit kader opvallend waren. Daarbij zijn een enkele maal ook citaten van familieleden (zoals zijn vader Abraham, zijn oom Joseph en zijn vrouw Cécile) opgenomen.²²⁴

Het uitgangspunt bij deze keuze is dat geloof zich ook in het maatschappelijk leven en handelen uit. De citaten uit de tweede categorie vormen in dit opzicht een kleurrijk beeld. Dubbele citaten – zoals eenzelfde citaat in meer brieven – zijn hierbij doorgaans buiten beschouwing gelaten. Een overzicht van alle citaten is in chronologische volgorde opgenomen in APPENDIX I. Die chronologie is relevant, want het maakt veel uit of citaten uit de vroegere, dan wel latere jaren stammen. Het is immers denkbaar dat een mening van de jeugdige Felix op latere leeftijd niet meer door hem zou zijn geuit.

Getuigenissen van tijdgenoten

Een tweede belangrijke bron van informatie wordt gevormd door de *Erinnerungen* van tijdgenoten van Felix, die op schrift zijn gesteld in de vorm van brieven, verslagen, artikelen en boeken. Zo schreef de predikant Julius Schubring, die een uitgebreide correspondentie met Felix voerde, een artikel met persoonlijke herinneringen in het reeds genoemde blad *Daheim*. Ook Felix' vrienden Eduard Devrient,²²⁵ Thomascantor Moritz Hauptmann (1792-1868) en

²¹⁹ Bijvoorbeeld als Felix woorden in de Bijbel gevonden heeft die hij geschikt vindt om te gebruiken voor een compositie. *SB VII-2875-339-34/38*.

²²⁰ Bijvoorbeeld als Felix vertelt dat hij niet meer onder de mensen wezen wil. *SB IX-3859-233-19/25*.

²²¹ Bijvoorbeeld als Felix zich afvraagt wie er gelijk heeft: de filosoof Arnold Ruge of “der liebe Gott”. *SB VII-3033-461-34/38*.

²²² Bijvoorbeeld Felix' veroordeling van het Berlijnse *Zwitterwesen*. *SB VIII-3201-143-39/43*.

²²³ Bijvoorbeeld als Felix geld inzamelt voor slachtoffers van een brand in Hamburg. *SB VIII-3547-419-13/20*.

²²⁴ Dit is aan het slot van het citaat aangegeven door een korte aanduiding.

²²⁵ Devrient 1869.

anderen hebben herinneringen vastgelegd.²²⁶ Cécile schreef een verslag van de laatste weken uit het leven van Felix.

Alle resultaten van dit bronnenonderzoek zijn vastgelegd via een onderverdeling in de volgende thema's: godsbeeld – bidden en danken – theologie en filosofie – jodendom – protestantisme – katholicisme – kerkmuziek- gezondheid en ziekte – Moses Mendelssohn – gezin en familie – politiek – andere opvattingen.

Verslaglegging

Het onderzoek is aan de hand van voornoemde bronnen gestart. Bij het schetsen van Felix' geloofsontwikkeling is waar mogelijk gebruik gemaakt van citaten uit brieven. Hierbij dienen zich vele vragen aan. Een greep: in hoeverre heeft de in de protestantse kerk gedoopte Felix zich dat geloof eigen gemaakt; wat was de inhoud van het geloof dat hij heeft meegekregen; in welke theologische traditie stond zijn catecheet; in hoeverre is hij bij de inhoud van dat geloof gebleven als hij in contact kwam met andere geloofstradities; welk godsbeeld had hij; in hoeverre praktiseerde hij zijn geloof via bezoek van kerkdiensten, omgang met de Bijbel en het gebed; hoe ervoer hij zijn geloof bij ziekte of dood; is er sprake van een geloofsontwikkeling; wat is de invloed van anderen geweest, met name zijn Frans-Gereformeerde vrouw Cécile? De mogelijke beantwoording van deze en andere vragen komt in dit proefschrift in een achttal hoofdstukken aan de orde.

In Hoofdstuk I wordt de identiteit van Felix in relatie met het jodendom behandeld. Hierbij worden Felix' briefcitaten over joden betrokken. Nagegaan wordt in hoeverre hij verbinding zocht, dan wel afstand nam van het jodendom, en in hoeverre zijn positie in de loop van zijn leven veranderde. De godsdienstige invloeden die de jonge Felix heeft ondergaan en die hem hebben gevormd worden in Hoofdstuk II bestudeerd. Zijn vader Abraham had grote invloed, maar mogelijk ook zijn catecheet Friedrich Wilmsen, die hem inleidde in de protestantse geloofsleer. Aan deze predikant, die Felix zeer lijkt te hebben gewaardeerd,²²⁷ is in de literatuur tot nu toe nauwelijks aandacht besteed. Nagegaan wordt wat over zijn theologie te midden van het veelkleurige kerkelijke landschap van die dagen kan worden gemeld.

In Hoofdstuk III wordt de vraag gesteld of het mogelijk is Felix' godsbeeld te duiden. Felix noemde God in zijn brieven op verschillende manieren. Neigde zijn grootvader Moses

²²⁶ Hauptmann, Moritz, *Briefe von Moritz Hauptmann an Ludwig Spohr*, EuropÄischer Musikverlag [sic] 2013.

²²⁷ Schubring 1866.

naar het deïsme en had zijn vader Abraham moeite met de godsvraag, voor Felix leek alles anders. Onderzocht wordt in hoeverre hij het godsbeeld uit de *Aufklärung* onderschreef, of dat hij zich meer aangesproken voelde door een God die persoonlijk op mensen is betrokken. In aansluiting hierop wordt in Hoofdstuk IV een poging ondernomen, de geestelijke ontwikkeling van de componist te schetsen. *De Felix Mendelssohn Bartholdy* bestaat in deze context immers niet: ingrijpende levensveranderingen hebben hem voortdurend gevormd. De vraag wordt gesteld of succes, afwijzing, ziekte binnen de familiekring, het overlijden van zijn moeder, vader en zuster Fanny, alsmede zijn huwelijk en de geboorte van vijf kinderen, van betekenis zijn geweest voor zijn geloofsleven.

In Hoofdstuk V staan religieuze en maatschappelijke bewegingen rondom Felix tot aan zijn huwelijk in 1837 centraal. Het betreft zijn ervaring met het rooms-katholicisme tijdens zijn reis naar Rome, zijn positiekeuze binnen de kerkelijke strijd binnen het protestantisme die via de *Evangelische Kirchenzeitung* werd gevoerd, maar ook zijn reactie op het *Saint Simonisme*. Onderzocht wordt in hoeverre het in de literatuur aanwezige beeld van Felix als ‘een liberale protestant’ correct is. Vervolgens wordt in Hoofdstuk VI de gereformeerde wereld, waarmee Felix via zijn huwelijk met Cécile Jeanrenaud in contact kwam, nader beschouwd. Cécile stamde uit een calvinistische traditie. Tot het eind van zijn leven heeft Felix te maken gehad met deze kerkelijke wereld, onder meer via de Frans-Gereformeerde kerk in Leipzig. Alle kinderen werden in deze traditie gedoopt.

De positie van Felix binnen de veranderende samenleving komt nader aan de orde in Hoofdstuk VII. In de 19^e eeuw gingen kerkelijke en maatschappelijke opvattingen hand in hand. Conservatieve krachten verenigden zich rondom het autocratische koningshuis. Vooruitstrevende, ook kerkelijke bewegingen zoals de *Lichtfreunde* en de *Deutschkatholiken*, streefden naar democratie. Felix heeft zich hierover in brieven en bekenden openlijk geuit. Het geloof met betrekking tot het sterven van Felix wordt in Hoofdstuk VIII onderzocht, waarbij met name aandacht uitgaat naar Cécile, die van de laatste weken van het leven van haar echtgenoot verslag deed. Hier wordt stilgestaan bij de vraag op welke manier het begrip *geloof* zich uitte bij Felix’ begrafenis in de woorden van de voorganger, de liederen die werden gezongen en de muziek die werd uitgevoerd. In de Slotbeschouwing passeren mijn antwoorden op de vragen, die aan het begin van dit onderzoek werden gesteld, opnieuw de revue en wordt teruggeblikt op de via dit onderzoek verkregen antwoorden.

HOOFDSTUK I

FELIX EN HET JODENDOM

Felix Mendelssohn Bartholdy werd geboren als jood. Zowel van zijn moeders- als vaderskant stamde hij uit een joods geslacht.²²⁸ Hoe stond hij tegenover het jodendom, nadat hij als kind protestants was gedoopt en later *Konfirmation* had gedaan? In hoeverre speelde het jodendom in zijn verdere leven een rol en welke houding nam hij tegenover zijn religieuze afkomst aan? In dit hoofdstuk komt de inbedding van Felix in zijn familiegeschiedenis aan de orde en wordt dieper ingegaan op zijn plaats ten opzichte van de joodse traditie. Tevens wordt de vraag gesteld in hoeverre deze traditie een rol speelde in zijn scheppend werk. In enkele brieven maakte Felix opmerkingen over joden. Deze dienen in het licht te worden gezien van de veranderingen en de tegenstellingen binnen het jodendom in zijn tijd. Ook de veranderende positie van de joden binnen een ontwakende Duitse eenheid is relevant. Tot slot wordt de vraag gesteld of er verbanden aanwijsbaar zijn tussen Felix en zijn grootvader, de joodse filosoof Moses Mendelssohn (1729-1786).

I.1. De joodse afkomst van Felix

Jacob Ludwig Felix Mendelssohn werd geboren op 3 februari 1809 in Hamburg.²²⁹ De havenstad telde destijds ongeveer 100.000 inwoners en kon als handelsstad en Hanzestad een zelfstandig beleid ten opzichte van joden voeren. Via het *Judenreglement* genoten de joden daar meer vrijheden dan in omliggende landsdelen.²³⁰ Het nabij gelegen Altona, waar de grootmoeder van Felix, Fromet Guggenheim (1737-1812), ging wonen na de dood van haar man Moses,²³¹ kende een nog gunstiger klimaat voor de joden,²³² omdat het gebied onder het gezag van Denemarken stond.²³³

²²⁸ Van vaderskant stamde Felix uit Dessau, waar Moses Mendelssohn in 1729 was geboren. Van zijn moederskant (de Itzig-tak) stamde hij uit Berlijn.

²²⁹ Richter 1994, p. 40; Lackmann 2005, p. 83f. en 158.

²³⁰ Werner 1980, p. 30.

²³¹ Lackmann 2005, p. 70.

²³² In Altona kon men het geloof openbaar belijden, in tegenstelling tot Hamburg, waar, wegens een gebrek aan synagogen, men het geloof vooral privé moest praktiseren. Todd 2003, p. 28.

²³³ Zürn 2001, p. 18f.

Felix was een zoon van de bankier Abraham Mendelssohn (1776-1835), die vier jaar eerder, op uitnodiging van zijn oudste broer Joseph Mendelssohn (1770-1848), partner was geworden in het bankbedrijf *Gebrüder Mendelssohn & Co.* (afb. 1/2). Samen hadden ze sinds 1805 een bankvestiging in Hamburg en een kleinere vestiging in Berlijn.²³⁴ Abraham was het vijfde kind van Moses en diens vrouw Fromet. De moeder van Felix was Lea Salomon (1777-1842), het derde kind van Levin Jacob Salomon (1738-1783) en Bella Salomon, geb. Itzig (1749-1824).²³⁵

Afb. I.1/2. De gebroeders Joseph (l) en Abraham (r).

Links: schilderij door Wilhelm Ternite (1830), Mendelssohn-Remise, Berlin. Rechts: tekening door Abrahams schoonzoon Wilhelm Hensel (1823), Granger Historical Picture Archiv.

²³⁴ Sposato 2006, p. 18. De grondslag voor de firma was gelegd door Joseph, samen met Moses Friedländer, de zoon van David Friedländer, die in 1795 een wisselkantoor en bankonderneming was begonnen. De firma werd één van de leidende Berlijnse bankhuizen. Schoeps 2001, p. 68.

²³⁵ Felix' voorgeslacht heeft de weg geplaveid voor zijn aanzet tot een omwenteling waardoor de muziek van J.S. Bach in de concertpraktijk aanwezig zou blijven. In Berlijn werd via drie zonen van Bach diens erfenis uit Leipzig doorgegeven: aanvankelijk aan het hof; na de zevenjarige oorlog (1756-1763) in welvarende kringen – vooral in de salons van rijke joodse vrouwen als Sara Levy. Met name vrouwen werden hoeders van de Bach-erfenis als verzamelaars van manuscripten – zo ook in Felix' familie van moederszijde. Abraham leverde een belangrijke bijdrage door uit de nalatenschap van C.Ph.E. Bachs dochter Anna Carolina belangrijke werken te verwerven en ter beschikking te stellen aan de Singakademie. De bekroning werd gevormd door de heruitvoering van de *Matthäus-Passion* in de Singakademie in 1829. Zie Christoph Wolff, 'Sara Levy's Musical Salon and her Bach Collection' in Rebecca Cypess and Nancy Sinkoff (eds.), *Sara Levy's world: Gender, Judaism, and the Bach Tradition in Enlightenment Berlin* (Rochester 2018), p. 39-51.

Lea was een kleindochter van de koninklijke Pruisische hofacteur Daniel Itzig (1723-1799). Beide gezinnen woonden samen in een kleine Hamburgse etagewoning.²³⁶

Met de stad Berlijn en het land Pruisen voelde Felix zich niet verbonden. Positieve berichten over Berlijn kwamen nauwelijks voor in zijn brieven.²³⁷ In een verweerschrift uit 1846 tegen het feit dat Felix – reizend per trein – vanwege het ontbreken van een geldige pas niet verder mocht gaan, ontkende hij dat hij ooit tegen een beambte gezegd zou hebben “Ich bin ein Preuße”:

Da ich kein Preuße, sondern ein Hamburger bin, so habe ich mich in meinem Leben noch nicht für einen Preußen ausgegeben.²³⁸

Joseph en Abraham, twee van de vier zonen van Moses Mendelssohn, waren in Berlijn geboren. Op het moment van het overlijden van Moses was Joseph 15 jaar en Abraham 9 jaar. Moses (*afb.* I.3) had zich, als 14-jarige student, in 1743 bij de wachtposten van Berlijn gemeld. Zijn wens was om zich, onder leiding van rabbi David ben Naphtali Fränkel (1704-1762), verder te verdiepen in de Thora en andere joodse geschriften. In Berlijn wist hij een brug te slaan tussen het joodse denken en de op het christendom gebaseerde wereld.²³⁹ Wat het jodendom betreft zocht hij wegen om in zaken van religie het verstand in overeenstemming te brengen met de openbaring. Hij was hierbij dankzij Fränkel geïnspireerd door de middeleeuwse geleerde Maimonides (1138-1204).²⁴⁰ Moses raakte in Berlijn in contact met academici, schrijvers en filosofen buiten het jodendom.²⁴¹ Hij voerde een briefwisseling van meer dan 10 jaar met Immanuël Kant (1724-1804) en was bevriend met de schrijver en vrijmetselaar Gotthold

²³⁶ Todd 2003, p. 28. Vanaf 1805 hadden de beide families een vakantiewoning aan de Elbe in Neumühlen, behorend bij Altona, een gebied nabij Hamburg dat onder gezag stond van de Deense koning. Sposato 2006, p. 18.

²³⁷ Devrient 1869, p. 34. Devrient meldde dat al in zijn jeugd jaren een “Abneigung gegen die Berliner Zustände in Felix’ Seele” bestond.

²³⁸ SB XI-5403-372-373-75/78.

²³⁹ Feiner 2009, p. 78.

²⁴⁰ Gottlieb 2011, p. 15. Het lezen van het werk van Maimonides heeft bij Moses het verlangen gewekt verder te gaan op de weg van de filosofie. Maimonides wilde het jodendom van de 12e eeuw reinigen van een vermenschlijkte God en van bijgeloof. Hij zocht een evenwicht tussen de Thora en het denken van Aristoteles. In zijn boek *Gids der verdoolden* trachtte Maimonides wetenschap en geloof te verbinden. Binnen de joodse kringen is het denken van Maimonides altijd omstreden geweest, zodat men kan spreken van een *Maimonidean Controversy*. Zie: *Encyclopedia Judaica: ‘Maimonidean Controversy’*, vol. 11, p. 745.

²⁴¹ Feiner 2009, p. 40.

Ephraim Lessing (1729-1781).²⁴² In diens theaterstuk *Nathan der Weise* uit 1778 was Moses de inspiratiebron voor Lessing.²⁴³ Hij was het die in de *Ringparabel* de jood Moses in de persoon van *Nathan*,²⁴⁴ “aus der Fülle seiner jahrzehntelangen Freundschaftserfahrung herauskristallisierte, mit neuen Wesenszügen verband und ins Allgemein-Gültige erhob”.²⁴⁵

Afb. I.3. Moses Mendelssohn. Schilderij in het *Jüdisches Museum* in Berlijn, naar een olieverfschilderij (1771) van Anton Graff uit de verzameling van de universiteit te Leipzig, 65 x 53 cm.

Anderzijds werd Moses aangevallen en uitgedaagd om positie te kiezen en over te gaan tot het christendom. Dat laatste gebeurde openlijk door de predikant, filosoof en dichter Johann Kasper Lavater (1741-1801).²⁴⁶ Het maakte de positie van Moses, die als jood in Berlijn ternauwer-

²⁴² Zweig 1967, p. 5

²⁴³ Zie voor een analyse van dit theaterstuk: Forester 2010, p. 165f. Nadat Lessing gestorven was werd hij postuum door de filosoof Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819) ervan beschuldigd toe te hebben gegeven een volgeling van Baruch Spinoza te zijn geweest. Men vatte dat op als atheïsme. Moses Mendelssohn verdedigde zijn vriend door middel van het boek *An die Freunde Lessings* (31 december 1785). Volgens Botstein was Felix bekend met en geïnteresseerd in dit werk. Botstein 2020, p. 298.

²⁴⁴ De jongste zoon van Moses heette eveneens Nathan (1781-1852), die op zijn beurt ook vrijmetselaar werd (mededeling van mijn promotor).

²⁴⁵ Forester 2010, p. 177.

²⁴⁶ Staehelin 1943, p. 213f.

nood geduld werd, uiterst lastig.²⁴⁷ Van de werken die hij publiceerde, waren de belangrijkste: *Phädon oder über die Unsterblichkeit der Seele* (1767) en *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judenthum* (1783).²⁴⁸ Daarnaast moeten zijn Bijbelcommentaren genoemd worden en zijn vertaling van de Thora en de psalmen in het Duits. Moses stond tolerantie tussen de godsdiensten voor, maar dacht er niet over om christen te worden.²⁴⁹ Hoe omstreden hij in joodse kring ook was, hij bleef trouw aan de Thora, de viering van de sabbat, de joodse gebruiken en rituelen (*afb.* 1.3).²⁵⁰ Tegelijkertijd was zijn streven erop gericht het toenmalige jodendom deel te laten worden van de christelijke samenleving. Moses zorgde voor een opvoeding van zijn kinderen in de geest van de *Aufklärung*. Hij liet zijn kinderen les geven door huisleraren en oefende persoonlijk met zijn oudste zoon Joseph het analytisch denken.²⁵¹ De dichter Heinrich Christian Boie (1744-1806) schreef in een brief aan zijn familie over Moses:

Er ist Aufseher der Seidenfabrik eines andern Juden, Isaak Bernard, wo er den ganzen Tag sein muß, und doch findet er noch Zeit zum studiren und seine Kinder zu erziehen, welches er auf eine vorzügliche Weise thut.²⁵²

Moses' boek *Morgenstunden oder Vorlesungen über das Daseyn Gottes* kwam voort uit gesprekken in de vroege morgenuren met zijn oudste drie kinderen en enkele van hun vrienden.²⁵³ Tot deze kinderen behoorde ook Joseph. In de *Gesammelte Schriften*, die na Moses' dood met medewerking van Joseph werden uitgegeven, wordt vermeld dat Moses van vijf tot negen uur met hen over filosofie sprak en hen daarna dicteerde.²⁵⁴

I.2. De posities van Joseph en Abraham ten opzichte van het jodendom

In de tijd dat de twee broers in Hamburg bij elkaar woonden (1805-1811) zal het gesprek over hun overleden vader zijn gegaan. Hoe stonden zij tegenover de keuzes die hun vader wat betreft

²⁴⁷ Feiner 2009, p. 88.

²⁴⁸ De *Phaedon* kreeg hij in de lente van 1831 in Napels in handen. Botstein 2020, p. 317.

²⁴⁹ Elbogen 1929, p. 5f. *Schreiben an den Herrn Diaconus Lavater zu Zürich*.

²⁵⁰ *Ibid.*, p. 93.

²⁵¹ Lackmann 2005, p. 81.

²⁵² Thimme 2014, p. 22.

²⁵³ Feiner 2009, p. 184.

²⁵⁴ Mendelssohn 1843, p. 32.

het jodendom gemaakt had? Beide zonen waren leden van een generatie die voor het eerst kritisch stond tegenover de joodse leefwereld en godsdienstbeleving waaruit ze voortkwamen.²⁵⁵ Van Joseph is bekend dat hij altijd in het spoor van zijn vader joods is gebleven.²⁵⁶ De historicus en kenner van het jodendom Michael A. Meyer veronderstelt echter dat Joseph nooit “ein ernsthaftes Interesse für das Judentum” ontwikkelde.²⁵⁷ Dat laatste lijkt overeen te komen met een klacht van diens vader Moses, die over Joseph schreef: “Mein Joseph hat sein hebräisches Studium so gut als an den Nagel gehängt”.²⁵⁸

Het feit dat er weinig gegevens bestaan over de betrokkenheid van Joseph tot de joodse religie hoeft niet te betekenen dat het geloof geen rol voor hem speelde.²⁵⁹ Zowel Joseph als Abraham waren eerder in Berlijn als vooraanstaande jonge joodse mannen betrokken geweest bij de oprichting van de *Gesellschaft der Freunde* (1792).²⁶⁰ Dat was aanvankelijk een beweging van nog niet getrouwde joden, een ontmoetingsplek waar, naast wederzijdse ondersteuning bij ziekte, werkloosheid en armoede, over de alledaagse maatschappelijke en politieke realiteit gediscussieerd werd. Conform de idealen van de *Aufklärung* waren alle leden gelijk.²⁶¹ De *Gesellschaft* evalueerde in de loop van de tijd naar een vereniging van steeds succesvollere gemeenteleden, die via hun bijdragen fungeerde als een soort verzekeringsmaatschappij.²⁶²

Joseph was bij de oprichting de hoofdspreker met een rede waarin hij de zegeningen opsomde die de *Aufklärung* gedurende dertig jaar aan de joodse gemeenschap had gebracht.²⁶³ Tevens prees hij het verstand in religiezaken en verwierp hij de autoriteit van de joodse orthodoxie, die tot geen compromis bereid was.²⁶⁴ Joseph toonde zich een gedreven woordvoerder van de *Haskala*, de joodse vorm van *Aufklärung*.²⁶⁵ Deze beweging was ontstaan na de dood van Moses en stelde zich ten doel, de door hem ingezette lijn voort te zetten en te streven naar

²⁵⁵ Meyer 2000, p. 81.

²⁵⁶ Lackmann 2005, p. 94.

²⁵⁷ Meyer 2011, p. 101.

²⁵⁸ Feilchenfeldt 1995, p. 55.

²⁵⁹ *SB VII-2748-252-27/30*.

²⁶⁰ Panwitz 2004, p. 72f.

²⁶¹ Meyer 2011, p. 101.

²⁶² Panwitz 2004, p. 73.

²⁶³ Joseph had groot aanzien verworven, niet alleen vanwege zijn redelijke manier van denken, maar ook vanwege de voorzichtigheid waarmee hij het bankhuis leidde. In een brief aan de oom van de dichter Heinrich Heine, Salomon Heine, had Joseph geschreven: “Wenn die ganze Welt gewaltig hitzig nach einem Geschäft ist, so fühle ich in mir einen gewissen Widerwillen dagegen. Wenn keiner will, bekomme ich Lust”. Schoeps 2001, p. 183.

²⁶⁴ Meyer 2011, p. 101.

²⁶⁵ *Ibid.*

een modern, geëmancipeerd jodendom.²⁶⁶ Dat Joseph wel degelijk interesse in religie had bewees het feit dat hij in 1823 in Berlijn, inmiddels opgeklommen tot een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de joodse ondernemers, de eerste van 151 ondertekenaars was van een verzoek aan de koning om de alternatieve reformdiensten in de *Gemeindesynagoge* te laten voortbestaan.²⁶⁷ Deze vernieuwingsbeweging, die streefde naar een naar protestants voorbeeld aangepaste joodse liturgie, was vanuit Westfalen naar Berlijn overgewaaid. Dankzij het *Preußisches Judenedikt* uit 1812 waren zulke bijeenkomsten ook in Pruisen mogelijk geworden.²⁶⁸ Deze beweging werd in 1823 weer door de overheid verboden.²⁶⁹

In 1840 schreef Joseph vanuit Naumburg een brief aan zijn kinderen waarin hij vertelde dat hij tijdens zijn reis zijn neef Felix had ontmoet, die speciaal voor hem een uur vanuit Leipzig gekomen was om zijn oom te begroeten. “Gott wird euch seegen und erhalten”, vermeldde hij aan het eind, besluitend met “seyd alle Gott empfohlen”.²⁷⁰ Waarschijnlijk niet praktiserend in de zin van het regelmatig bezoeken van synagogale diensten bleef Joseph het joodse geloof trouw. Na het verbod op de reformdiensten bleven de hervormers geestelijk dakloos achter. Meyer meldt dat er frustratie en vertwijfeling ontstond, dat een deel naar het christendom overging en anderen “dem religiösen Ausdruck gleichgültig wurden”.²⁷¹ Mogelijk behoorde Joseph tot de laatste groep. De historicus Julius Schoeps veronderstelt dat de opvattingen van Joseph en Abraham niet zoveel verschilden, maar dat Joseph een overgang naar het christendom niet wilde maken, omdat hij dat als verraad ten opzichte van zijn vader beschouwde.²⁷² Een verklaring kan liggen in het feit dat de oudere Joseph meer contact met zijn vader had gehad door de gesprekken tijdens de “Morgenstunden”.²⁷³ De veel jongere Abraham had een negatief gevoel overgehouden aan zijn jeugd, door hem later verwoord als “das frühere Schabbes-Gefühl”.²⁷⁴

²⁶⁶ Moses Mendelssohn werd als boegbeeld gebruikt. Hij was echter de traditionele synagogale liturgie trouw gebleven, die de woordvoerders van de *Haskala* bekritiseerden. Lackmann 2005, p. 34.

²⁶⁷ Panwitz 2004, p. 78.

²⁶⁸ Meyer 2000, p. 77.

²⁶⁹ *Ibid.*, p. 88.

²⁷⁰ *SB VII-2748-252-27/30*. Uit deze brief blijkt hoe hartelijk de protestantse neef Felix door zijn joodse oom Joseph ontvangen werd: “es wahr ein wahrer Jubel”. Van een blijvende breuk na het uittreden van Abraham uit het *Bankhaus J. & A. Mendelssohn* was bij deze ontmoeting in Naumburg niets te merken. (Lackmann 2005, p. 183f.). Toen in 1840 Joseph zijn neef Felix probeerde terug te halen naar Berlijn, was dat eveneens een teken van een goede verstandhouding.

²⁷¹ Meyer 2000, p. 88.

²⁷² Schoeps 2009, p. 81.

²⁷³ Feiner 2009, p. 184.

²⁷⁴ Lackmann 2005, p. 195f.

Dorothea, de katholieke conversie

Het gesprek tussen de beide broers zal ook zijn gegaan over hun oudste zus Brendl, later Dorothea geheten (1764-1839). In het kader van dit onderzoek is deze tante van Felix relevant, omdat Felix een hartelijke verstandhouding met zijn rooms-katholieke “Tante Schlegel” zou ontwikkelen.²⁷⁵ Zij was in 1783 getrouwd met de joodse bankier Simon Veit (1754-1819).²⁷⁶ In haar huis leidde ze een literaire kring, waarin werd voorgelezen en gedeclameerd.²⁷⁷ Het was de tijd van de salons, waarin rijke joodse vrouwen een ontmoetingsplek creëerden voor joodse en niet-joodse kunstenaars en invloedrijke personen. In de Berlijnse literaire salon van Henriette Herz (1764-1847), geboren als Henriette de Lemos (*afb. I.4*), was Brendl verliefd geworden op de schrijver Friedrich von Schlegel (1772-1829).²⁷⁸

Afb. I.4. Portret van Henriette Herz (geboren als Henriette de Lemos) door Anna Dorothea Therbusch (geboren als Anna Dorothea Lisiewska). 1778, olieverf op canvas, 75 x 59 cm. Alte Nationalgalerie Berlin.

²⁷⁵ SB VI-2348-389-51/54.

²⁷⁶ Lackmann 2005, p. 127.

²⁷⁷ Ibid., p. 29.

²⁷⁸ Hertz 2007, p. 56.

Brendl liet zich op 11 januari 1799 van haar (joodse) man, Simon Veit, scheiden.²⁷⁹ Ze veranderde haar naam in Dorothea. De scheiding en de nieuwe relatie van de dochter van Moses Mendelssohn met de schrijver Friedrich von Schlegel baarde groot opzien.²⁸⁰ Haar broers en zusters waren woedend en wilden een tijdlang niets meer met haar te maken hebben.²⁸¹ In 1810, een jaar na Felix' geboorte, was ze, na aanvankelijk in Parijs protestants te zijn gedoopt, samen met haar nieuwe echtgenoot Von Schlegel, in Keulen overgegaan naar het rooms-katholicisme.²⁸² Het was niet de enige conversie onder Moses' kinderen. Enkele maanden na de geboorte van Felix liet de jongste zoon van Moses, Nathan (1792 -1859), zich op 25 april 1809 protestants dopen in de *Friedrichs-Waisenhauskirche* in Berlijn.²⁸³

Abraham en het jodendom

Abraham Mendelssohn en zijn vrouw Lea Salomon besloten hun zoon Felix – en later hun zoon Paul – niet te laten besnijden. Larry Todd vermeldt dat in de periode 1781-1811 de naam van Felix in geen enkel geboorteregister van de joodse gemeenschappen in Hamburg en Altona vermeld stond.²⁸⁴ Hieruit blijkt dat het jonge echtpaar de mogelijkheid open liet om op een gegeven moment over te gaan naar het christendom. De beide nog levende grootmoeders Fromet Guggenheim en Bella Itzig hebben dat beseft.²⁸⁵ Volgens Thomas Lackmann waren Abraham en Lea wel voor de joodse wet getrouwd (op 26 december 1804), maar was dat hun laatste rituele daad binnen het jodendom geweest.²⁸⁶ Felix' leermeester Carl Friedrich Zelter schreef in een brief aan Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) dat Abraham *met grote opoffering* zijn zoon Felix niet had laten besnijden.²⁸⁷ Nadat de Fransen Hamburg bezet hadden moesten Joseph en Abraham in 1811 uit de stad vluchten, omdat ze verdacht werden van

²⁷⁹ Lackmann 2005, p. 130.

²⁸⁰ Ibid., p. 131.

²⁸¹ Schoeps 2009, p. 105.

²⁸² Lackmann 2005, p. 139. In Parijs kreeg Dorothea catechese van Carl Gambs (1747-1822), predikant bij het Zweeds consulaat. Lackmann 2005, p. 136.

²⁸³ Ibid., p. 121. Deze doop gebeurde – in tegenstelling tot de doop van de kinderen van Abraham en Lea en later van henzelf – in openheid. Het kerkregister meldt dat de 27-jarige een bijzondere liefde tot het christendom getoond had en dat hij een waardig geloofsgetuigenis had afgelegd. Zie voor een uitgebreid artikel over de conversies binnen de familie Mendelssohn: Lackmann 2008b, 373f.

²⁸⁴ Todd 2003, p. 29.

²⁸⁵ Lea schreef in een brief aan haar nicht Henriette von Pereira-Arnstein op 4 juli 1819 over haar moeder: “Wenn ich mich erinnere, wie aufgebracht sie mir schreiben ließ als Felix in Hamburg geboren und nicht zum Juden gemacht wurde [...]” Dinglinger 2010, p. 13.

²⁸⁶ Lackmann 2008a, p. 361.

²⁸⁷ Elvers 1997, p. 18.

smokkelarij.²⁸⁸ Ze keerden terug naar Berlijn waar ze een tweede bankfiliaal hadden en bouwden dat uit. In 1812 overleed hun moeder Fromet in de geheel westelijke Hamburgse wijk Altona. De weduwe van Moses heeft niet meer meegemaakt dat haar kleinkinderen werden gedoopt.²⁸⁹

Abraham had zoals vermeld een negatief gevoel aan de sabbat uit zijn jeugd overgehouden. Toen hij in 1833, na een ongeluk met zijn been tijdens een reis naar Engeland, weer naar huis ging, schreef hij aan zijn vrouw Lea dat hij blij was dat ze het bericht van zijn ongeluk niet op een zondag ontvangen had, “an welchem Tage stets mein früheres Schabbes-Gefühl eintritt und an welchem alles Unangenehme mir doppelt unangenehm würde”.²⁹⁰ Daarbij moet worden opgemerkt dat dit een citaat is uit een voor Abrahams doen vrolijke brief vol woordspelingen vanwege zijn aanstaande terugkeer naar huis. Over zijn vader Moses liet hij zich lovend uit. In hetzelfde jaar schreef hij: “Nun bin ich zwar nicht der weise Memnon, aber doch der Sohn des weisen Mendelssohn.”²⁹¹ In een brief aan Felix vermeldde hij dat zijn vader niet genoeg geprezen kon worden vanwege de beslissing, zichzelf en zijn broeders op te trekken “aus der tiefen Erniedrigung, in welche sie versunken waren, durch Verbreitung einer höheren Bildung zu reißen”.²⁹² Toch was zijn negatieve instelling ten opzichte van de joodse religie zonneklaar. Aan de in Engeland verkerende Felix schreef hij, dat hij hem vrij van elke religieuze vorm had opgevoed. Abraham voelde geen roeping om voor Felix de joodse religie, als de “veraltetste, verdorbendste, zweckwidrigste” te kiezen.²⁹³

Rebecka (1811-1858), de jongste dochter, sprak over “Vaters tiefen Haß gegen das Judentum”.²⁹⁴ Ook Lea uitte zich negatief over het jodendom.²⁹⁵ In een brief aan haar rooms-katholiek gedoopte nicht Henriette von Pereira-Arnstein (1780-1859) noemde Lea het ritueel van de besnijdenis een *Kannibalenzeremonie*.²⁹⁶ In het jaar 1822, waarin ze zelf gedoopt werd, typeerde Lea een kennis als “ein Jüdchen dans les formes ohne Bildung, aber mit natürlichem Verstande”.²⁹⁷ Uit deze uitspraken kan men opmaken dat Felix, afgezien van de familietradities,

²⁸⁸ Todd 2003, p. 30.

²⁸⁹ Lackmann 2005, p. 70.

²⁹⁰ *SB III-774-249-25/27*.

²⁹¹ *SB III-720-176-4/5*.

²⁹² Schneider 1962, p. 17.

²⁹³ *Ibid.*, p. 18.

²⁹⁴ Lackmann 2008a, p. 385.

²⁹⁵ *Ibid.*, p. 384f. “Wie man seine gesamte Familie verachtet.”

²⁹⁶ *Ibid.*, p. 364.

²⁹⁷ *Ibid.* Lea's nicht in Wenen was in 1810 tot het christendom overgegaan, nadat ze eerst haar kinderen – net als Lea en Abraham – in het geheim had laten dopen. Zie Lackmann 2008a, p. 636.

geen gelovige joodse opvoeding heeft genoten en ook geen synagogale betrokkenheid heeft gekend. “We have no record of him ever so much as entering a synagogue”, schrijft de muziek-historicus David Conway in zijn boek *Jewry in Music*.²⁹⁸ Hetzelfde gold voor zijn zus Fanny (1805-1847). In een brief ter gelegenheid van haar *Konfirmation* schreef Abraham aan Fanny dat hij haar aanvankelijk niets over God en geloof had geleerd.²⁹⁹ Gezien de uitspraken van beide ouders kunnen we spreken van een negatieve opstelling ten opzichte van het joodse geloof, zoals vrijdenkende joden destijds innamen. De hoogleraar joodse muziek en liturgie Abraham Zevi Idelsohn (1882-1938) schreef over hen: “[...] a bitter hatred arose in their hearts against Judaism and Jewish customs”.³⁰⁰

Abraham en Lea verkozen hun kinderen op te voeden in het christendom. “Vor einigen tausend Jahren war die jüdische Form die herrschende, dann die heidnische, jetzt ist es die christliche”.³⁰¹ Zowel in een brief aan Fanny als in een brief aan Felix, schreef Abraham dat de waarheid dezelfde blijft, maar de vorm verandert.³⁰² De doop van de kinderen van Abraham en Lea was een breuk met de opvattingen van Moses, die in het openbaar verdedigde waarom hij deze overgang niet wilde maken.³⁰³

Bij de veroordeling van het jodendom bedoelden Abraham en Lea niet iedereen die van joodse afkomst was. Ten slotte waren ze dat zelf ook. Men kan binnen de familiekring iets proeven van een zekere joodse trots. Abraham was in Londen toen hij een ongeluk aan zijn been kreeg, maar werd er zeer goed verzorgd door de vrouw van de in Londen wonende Boheemse componist en pianovirtuoos Ignaz Moscheles (1794-1870). Ze was in Duitsland geboren, maar Engelse geworden. “Das jüdische Blut n’y gâte rien”, schreef Abraham aan huis.³⁰⁴ Het joodse bloed deed er niet aan af of je nu Duitse of Engelse was, aldus Abraham. Toen tijdens hetzelfde bezoek aan Engeland in 1833 het Hogerhuis de joden gelijke rechten gaf, was

²⁹⁸ Conway 2012, p. 173.

²⁹⁹ Feilchenfeldt 1995, p. 120.

³⁰⁰ Idelsohn 1929, p. 233; Elbogen 1929, p. 5f.

³⁰¹ Brief van Abraham aan Fanny uit 1820. Feilchenfeldt 1995, p. 120f.

³⁰² De brief aan Fanny was ter gelegenheid van haar *Konfirmation*. Abraham bevond zich op dat moment in Parijs. “Die Form ist geschichtlich [...] und wie alle Menschensatzungen veränderlich,” schreef Abraham over de godsdienst. Feilchenfeldt 1995, p. 121. Aan Felix schreef hij negen jaar later (in verband met de naamkwesie *Bartholdy*): “die Wahrheit ist nur Eine und ewig, die Form aber vielfach und ver-gänglich”. Van al die vormen vond Abraham de joodse godsdienst het meest verdorven. Werner 1980, p. 60.

³⁰³ De Lavater-affaire, waarbij de Zwitserse theoloog Johann Caspar Lavater Moses Mendelssohn opriep om zich in het openbaar te verantwoorden waarom hij geen christen wilde worden. Zie hiervoor: Feiner 2009, 85f.

³⁰⁴ *SB III-766-239-86/87*.

Abraham enthousiast: “Die Berliner werden sich freuen.”³⁰⁵ In het oog moet worden gehouden dat hij dit meldde in een privébrief aan zijn gezin. In hun negatieve uitingen over het jodendom doelden Abraham en Lea op de orthodoxe joden, hun gedrag en levenswijze: zij waren het die zich bewust afkerig hielden van de westerse maatschappij en zich niet wilden aanpassen.

Het Berlijnse jodendom aan het begin van de 19e eeuw

Hoe valt de negatieve houding van Abraham en Lea ten opzichte van het traditionele jodendom te verklaren? In Berlijn bevonden zich riante woonhuizen en paleizen,³⁰⁶ in bezit van schatrijke joden, die als munthandelaars veel geld hadden verdiend tijdens de zevenjarige oorlog (1756-1763). Ze hadden grote rijkdommen verzameld waarmee ze de Koning van Pruisen tot steun waren.³⁰⁷ Voor het land waren zij onmisbaar en ze hadden daarom meer rechten verkregen. Gedurende de tweede helft van de 18e halve eeuw was er een omslag ontstaan. De joodse elite begon de levensstijl van de rijke inwoners van Berlijn te imiteren.³⁰⁸ Men legde de traditionele joodse kledij af, men kleepte zich volgens de nieuwste mode (zie *afb.* I.4). Aan niets meer was te zien dat men van joodse afkomst was.³⁰⁹ Tegelijk nam men de westerse cultuur in zich op, bezocht opera's, toneelvoorstellingen en concerten. Met name Lea kwam uit deze rijke joodse elite. Naast het feit dat men welvarend was, presenteerde men zich zelfbewust aan de Berlijnse bevolking. De familie Mendelssohn Bartholdy was daar een voorbeeld van.³¹⁰

Vanuit deze positie keek men neer op het achtergebleven orthodoxe, veelal arme jodendom; men was ervan overtuigd dat de slechte positie het gevolg was van afzondering van de westerse maatschappij.³¹¹ In die tijd woonden er 2000 tot 3000 joden in Berlijn, die ternauwernood werden geduld en geen rechten hadden.³¹² De traditionele joden hingen de orthodoxe leer aan, hielden streng de sabbat, spraken geen Duits, maar Jiddisch en hielden zich afzijdig van alles wat er op cultureel gebied plaats vond. Hun ware vaderland was Israël.³¹³ Het was een jodendom in verval. Er waren in Europa diverse stromingen ontstaan rondom ‘messiassen’ die

³⁰⁵ *SB III-766-238-55/61.*

³⁰⁶ Bomhoff 2010, p. 49.

³⁰⁷ Wagner 2016, p. 39.

³⁰⁸ Lowenstein 1995, p. 26f.

³⁰⁹ Schoeps 2001, p. 76f.

³¹⁰ *Ibid.*

³¹¹ Idelsohn 1929, p. 233.

³¹² Lowenstein 1995, p. 25.

³¹³ Bij de vernieuwers leefde dat verlangen niet meer. In gebedsboeken van de reformbeweging werd het gebed om de joden uit alle hoeken der aarde naar hun land terug te voeren soms weggelaten. Het woord *Erlöser*, dat op de komende Messias sloeg, werd vervangen door *Erlösung*. Meyer 2000, p. 84.

grote aanhang hadden. Zo was er een sekte van Jacob Frank (1726-1791),³¹⁴ voortkomend uit de sekte van Sabbatai Zevi (1626-1676).³¹⁵ Binnen de synagogale erediensten waren misstanden geslopen, de diensten waren door allerhande aanvullingen uitgedijd, er was lawaai onder de lezingen en tijdens de gebeden werd gepraat.³¹⁶ De gezongen gebeden werden niet meer volgens de voorgeschreven wijze uitgevoerd.³¹⁷ Het aanzien van de traditionele rabbijnen werd gaandeweg minder.³¹⁸

De dood van Moses Mendelssohn in 1786 betekende een markering in de veranderende tijd. Want hoezeer hij ook bruggen had geslagen naar het westerse gedachtegoed, hij bleef in zijn godsdienstige beleving en rituelen vasthouden aan het traditionele jodendom.³¹⁹ In die zin voerde Moses een conservatief leiderschap. Na zijn dood voltrokken zich vele veranderingen. Joodse jongeren begonnen te proeven van de moderne christelijke cultuur in Berlijn. Binnen de traditionele families ontstonden breuken tussen de generaties. Deze uitten zich in taal, kledij en levensstijl. Ook de seksuele moraal veranderde.³²⁰ Jongeren waagden kritiek te uiten op de overgeleverde tradities en de vorm van de synagogale liturgie.³²¹ Voor de welvarende en zich ontwikkelende nieuwe generatie joden ging de orthodoxe joodse leefwereld tegenstaan, de traditionele vormen voldeden niet meer aan de eisen en de nieuwe smaak van de tijd. Men keerde de orthodoxie de rug toe en wilde de synagogale zang niet meer horen.³²² De musicoloog en kenner van de joodse eredienst Ismar Elbogen (1874-1943) schreef dat ogen en oren zich afgestoten voelden.³²³ Als reactie verklaarden de rabbijnen de misstanden, die in de loop der eeuwen waren ontstaan, als horend bij de traditie.³²⁴ Op deze wijze werden de verschillen aangescherpt. Na Moses Mendelssohn, die aanvankelijk de enige joodse intellectueel in Berlijn was,³²⁵ gingen velen in zijn spoor verder. Het waren leraren van joodse scholen, auteurs van Bijbelvertalingen en -interpretaties, uitgevers van kranten die het jodendom een nieuwe weg wilden doen inslaan en het isolement van de joden doorbreken. Hun tijdschrift werd vanaf 1784

³¹⁴ Laenen 1998, p. 210.

³¹⁵ Scholem 1973, p. 518.

³¹⁶ Lowenstein 1995, p. 33. Beschrijvingen vinden we in de memoires van Aron Hirsch Heymann, die met humor een troosteloos beeld van de eredienst schetste (Heymann 1909).

³¹⁷ Elbogen 1962, p. 396.

³¹⁸ Lowenstein 1995, p. 33.

³¹⁹ Feiner 2009, p. 93.

³²⁰ Lowenstein 1995, p. 6.

³²¹ Idelsohn 1929, p. 233.

³²² Meyer 2000, p. 84. In reformdiensten werd de Thora voortaan gelezen in plaats van gezongen.

³²³ Elbogen 1962, p. 395.

³²⁴ Idelsohn 1929, p. 242f.

³²⁵ Lowenstein 1995, p. 26.

Ha Ma-asef [de verzamelaar].³²⁶ Gaandeweg sloeg dit tijdschrift een steeds radicalere toon aan.³²⁷

Afb. I.5. Postkaart met een voorstelling van de voormalige synagoge in Seesen, ingewijd in 1810, ook bekend als de (controversiële) ‘Jacobstempel’. Deze tempel werd het prototype voor de moderne synagoge in de 19de eeuw. Ter bekroning van de vernieuwing was er – naast een preek in het Duits – sprake van een ingebouwd orgel ter begeleiding van de koorzang. De synagoge van Seesen werd op 9 november 1938 tijdens de ‘Reichskristallnacht’ verwoest.

In Seesen, destijds behorend tot het koninkrijk Westfalen,³²⁸ was intussen een beweging ontstaan die streefde naar aanpassing van de joodse eredienst naar protestants voorbeeld. De

³²⁶ Meyer 2011, p. 66f.

³²⁷ Ibid., p. 135. “[...] sie führte jetzt auch einen heftigen Feldzug gegen die obskurantistischen Orthodoxen.”

³²⁸ Het koninkrijk Westfalen was een door Napoleon gecreëerde modelstaat in de geest van de idealen van de Franse revolutie. In 1807 werden daar alle godsdiensten gelijk gesteld. Meyer 2000, p. 56f.

beweging werd het *Reformjudentum* genoemd.³²⁹ Onder leiding van Israel Jacobson (1768-1828) organiseerde men een andere inrichting van de synagoge, werd kerkelijke ambtskledij gedragen, het orgel toegelaten als begeleidend instrument en werden Duitstalige korallen gezongen (afb. I.5).³³⁰ Deze alternatieve reformdiensten vonden later in Berlijn ingang onder leiding van dezelfde Jacobson.³³¹ Deze diensten waren ook in Berlijn mogelijk geworden dankzij het *Preußisches Judenedikt* van 1812, waarin de joden voor een groot deel gelijk gesteld werden met de overige burgers.³³² In het voorjaar van 1815 werd een aantal zalen van het stadspaleis van de schatrijke Jacob Jehuda Herz Beer (1759-1825) in Berlijn ingericht als synagoge (afb. I.6).

Afb. I.6. Villa Beer, op de achtergrond rechts tussen beide bomen. Op de voorgrond het ‘Kroll’sches Etablissement’, het naar de ondernemer Joseph Kroll (1797-1848) genoemde cultuurpaleis, voorzien van de nieuwste gasverlichting. Lithografie, c. 1850, van Ludwig Eduard Lütke.

Stiftung Stadsmuseum, Berlin.

³²⁹ Meyer 1995, p. 37.

³³⁰ Meyer 2011, p. 154.

³³¹ Israel Jacobson was een rijke *Hoffjude*, die de drijvende kracht werd achter de liturgische hervormingen in Seesen. Later kwam hij naar Berlijn. Meyer 2000, p. 58-64.

³³² Schoeps 2001, p. 58.

Ook werd een kerkorgel voor de aanzienlijke som van 8000 Taler overgenomen van Seesen.³³³ Er was plaats voor zeker 400 bezoekers, mannen en vrouwen zaten gescheiden. In deze diensten klonk orgelspel, was er gewijde stilte en werd Duits gesproken. Inhoudelijk waren er weinig verschillen met de orthodoxie, maar de diensten voldeden aan de smaak van de ontwikkelde, rijke klasse.³³⁴

Aan dit vernieuwingsproces zou enkele jaren na de geboorte van Felix een einde komen: op 9 december 1815 werden door koning Friedrich Wilhelm III (1770-1840) alle joodse privé-diensten verboden.³³⁵ De koning besloot hiertoe omdat hij geen vrije religieuze ontwikkeling van zijn joodse onderdanen tolereerde.³³⁶ Hij was bevreesd dat de joden een nieuwe sekte gingen vormen, die aantrekkelijk zou kunnen zijn voor christenen. In een periode, waarin hij streefde naar een vereniging van lutheranen en calvinisten, stond hij negatief tegen elke andere mogelijke afsplitsing. Een tweede *Gemeindesynagoge* mocht alleen gebouwd worden als daar de eredienst volgens de traditionele ritus zou gaan.³³⁷ In september 1823 werd de *Beer-Jacobsonsche Tempel* definitief gesloten, wat het einde van de reformdiensten betekende.³³⁸ Het was een mokerslag voor de aanhangers van de *Haskala*. Een poging, onder leiding van Joseph Mendelssohn, om deze vorm van erediensten te behouden, bleef zonder resultaat.

Oplaaierende jodenhaat na het Preußisches Judenedikt van 1812

Op 27 juni 1815 vond in het *Königlichen Schauspielhaus* in Berlijn de première plaats van de satire *Unser Verkehr*.³³⁹ Het publiek vermaakte zich tijdens een voorstelling, die doorregen was met clichématige grappen over joden en hun pogingen tot assimilatie. Hoofdpersonen waren *Abraham*, representant van het traditionele jodendom, en zijn zoon *Jacob*, die wilde dansen en Frans spreken, maar het Jiddisch niet wist af te leren. “Ich hob doch gor nichts Juedisches an mer!”, klinkt het in het stuk.³⁴⁰ Ook de joodse salons onder leiding van *Lydia*, die er maar niet

³³³ Panwitz 2004, p. 75.

³³⁴ Meyer 2011, p. 153. Lowenstein vergelijkt de overgang van een traditionele naar een moderne gemeente met een revolutie. Lowenstein 1995, p. 25.

³³⁵ Panwitz 2004, p. 76. Men beschouwde het huis van Beer als een privé-synagoge. Er bestonden in Berlijn 13 kleinere gebedshuizen naast de *Gemeindesynagoge*. Deze werden ook door het verbod getroffen. Na protest bleef het verbod alleen gelden voor de diensten die in de Villa Beer werden gehouden.

³³⁶ Meyer 2000, p. 88.

³³⁷ Ibid.

³³⁸ Ibid.

³³⁹ De schrijver was Karl Borromäus Alexander Sessa (1786-1813). Na de première in Berlijn werd het toneelstuk in andere Duitse steden opgevoerd. Richter 1994, p. 155.

³⁴⁰ Clark 2008, p. 314f.

in slaagde haar joodse identiteit te verbergen, werden belachelijk gemaakt. Centraal stonden de gedachten van de geldgierigheid van alle joden en daarnaast de pogingen tot *Bildung* van deze groep.³⁴¹ Volgens Christopher Clark was deze parodie een van de boosaardigste vruchten van de heroplevende kritiek op de joodse acculturatie.³⁴² Dit theaterstuk toonde aan hoe drie jaar na het *Preußisches Judenedikt* het antisemitisme weer openlijk naar voren kwam.³⁴³ In dit verband dient ook de *Hep-Hep-Bewegung* te worden genoemd, waardoor in 1819 een golf van aanslagen tegen joden in diverse Duitse steden plaatsvond. Joodse burgers werden beschimpt, bespot en mishandeld; hun synagogen, ondernemingen en woningen werden vernield (afb. I.7).

Afb. I.7. *Hep-hep*-rellen in Frankfurt am Main, 1819. Ets van Johann Michael Voltz (1784-1858).

Twee boerenvrouwen vallen een jood aan met een hooivork en bezem.

Een man met bril, staarten en een vest met zes knopen, misschien een apotheker of een onderwijzer, houdt een andere jood bij de keel vast en staat op het punt hem met een stok te raken.³⁴⁴

³⁴¹ Richter 1994, p. 158.

³⁴² Ibid.

³⁴³ Het *Judenedikt* werd in joodse kringen met grote vreugde ontvangen. Het leverde discussie op over de vraag of het beloofde land eindelijk verkregen was. In een brochure van de in joodse kring vooraanstaande David Friedländer, die hij na het *Edict* anoniem publiceerde, schreef hij dat treurzangen over het verlies van het joodse vaderland nu niet meer gezongen hoefden te worden. Dubnow 1920, p. 210.

³⁴⁴ Vgl. Amos Elon, *The Pity of It All: A History of the Jews in Germany, 1743-1933* (Metropolitan Books 2002), p. 103.

Het was een gewelddadig protest tegen de emancipatie van de joden, die ingezet was sinds de Franse revolutie. De opnieuw opgelaaide jodenhaat was voor een aantal joden de reden om over te gaan naar het christendom. Aanleiding tot deze haat was onder meer het besluit van het Congres van Wenen (1815) om aan de staten, die samen de nieuwe Duitse statenbond zouden gaan vormen, de mogelijkheid te geven de wetten aangaande de joden van vóór de tijd van Napoleon weer in te voeren. Enkele maanden later werden de kinderen van Abraham en Lea protestants gedoopt.³⁴⁵

De doop

Het besluit van Abraham en Lea om hun kinderen christelijk te laten dopen was niet uniek. Andere familieleden hadden deze overgang al gemaakt. In eerste instantie lieten Abraham en Lea alleen hun vier kinderen dopen, wat erop wijst dat men voor hen een betere toekomst zag als zij de christelijke doop zouden ontvangen. Tegen het orthodoxe jodendom had men een aversie ontwikkeld en het christendom zagen de ouders als een betere vorm waarin de waarheid besloten was.³⁴⁶ Bovendien was het christendom de godsdienst van de “meisten gesitteten Menschen” en bevatte het niets “was Euch vom Guten ableitet”.³⁴⁷ Het was niet puur pragmatisme om de kinderen christelijk te laten dopen. Men had de overtuiging dat de waarheid op een betere wijze in het christendom kon worden gevonden en de ouders waren bereid de kinderen in het christendom op te voeden.³⁴⁸ Het waren vooral rationele argumenten om de ingrijpende keuze te rechtvaardigen.

De doop was het gevolg van een maatschappelijke beweging in Berlijn, die ook wel de *Taufbewegung* werd genoemd.³⁴⁹ De hoogleraar joodse geschiedenis Steven M. Lowenstein onderscheidt drie golven: aanvankelijk betrof het kinderen uit joods-christelijke relaties of vrouwen uit vermogende kringen die een huwelijk met een christen wilden.³⁵⁰ De tweede golf volgde vanaf 1800, toen kinderen van joodse ouders werden gedoopt en soms hele families. Vanaf 1820 zijn het vooral jonge mannen die er in de meeste gevallen op uit waren, een betere

³⁴⁵ Het is niet bekend of deze beslissing van het Congres van Wenen een doorslaggevende reden voor Abraham en Lea was hun kinderen te laten dopen. Werner legt wel een relatie met de jodenvervolging. Hij meent dat de kinderen van Abraham en Lea in het jaar van de *Hep-Hep*-rellen (1819) gedoopt werden. Werner 1980, p. 36. De doopoorakonde geeft echter het jaar 1816 aan. Lackmann 2008b, p. 375.

³⁴⁶ Feilchenfeldt 1995, p. 121.

³⁴⁷ Ibid. Citaat uit de brief van Abraham aan zijn dochter Fanny ter gelegenheid van haar *Konfirmation*.

³⁴⁸ Ibid.

³⁴⁹ Een andere benaming is *Taufepidemie*. Lowenstein 1995, p. 30.

³⁵⁰ Ibid., p. 29.

carrière te krijgen. In de periode 1810-1819 (waarin de kinderen van Abraham en Lea gedoopt werden) ontvingen in de protestantse kerk in Berlijn 397 joden de doop, 10 jaar later waren er dat 615. Toch kan men hieruit niet opmaken dat er sprake was van een massale overgang.³⁵¹ Het was een fenomeen dat vooral de ontwikkelden betrof en hen die hoog op de maatschappelijke ladder waren geklommen.³⁵²

De doop van de kinderen van Abraham en Lea vond plaats op 21 maart 1816 tijdens een viering in het huis aan de *Markgrafenstrasse*, nr. 48, bij de Berlijnse *Gendarmenmarkt* en werd bediend door Johann Jacob Staegemann (1760-1820).³⁵³ Fanny, Felix, Rebecca en Paul waren toen respectievelijk 11, 7, 5 en 4 jaar oud. Staegemann was op dat moment predikant van de *Jerusalemgemeinde* waartoe ook de *Neue Kirche* behoorde.³⁵⁴ De reden waarom deze doop in het geheim werd bediend kan te maken hebben met de joodse relaties van de bankier Abraham Mendelssohn. Een tweede, wellicht minstens zo belangrijke reden hiervoor was de houding van de moeder van Lea, Bella Salomon: zij wees elke verandering van religie resoluut af en zou, volgens haar dochter Lea, haar kinderen als het ware gedwongen hebben het land te verlaten.³⁵⁵

Een nieuwe identiteit

Bij de doop kregen de kinderen er een nieuwe naam bij: Bartholdy.³⁵⁶ Deze naam was verbonden aan een *Meierei* (zuivelboerderij), die deel uitmaakte van het *Palais Itzig* (afb. I.8) met

³⁵¹ Ibid., p. 31.

³⁵² Schoeps 2001, p. 69.

³⁵³ Lackmann 2008b, p. 375.

³⁵⁴ Hierbij volg ik de gegevens van Lackmann (Lackmann 2008b, p. 373f). Over de doop van Felix is de literatuur onduidelijk. Zo wordt de predikant Staegemann wisselend gereformeerd of luthers genoemd. Dinglinger en Elvers spreken van *evangelisch reformiert* (Dinglinger 2010, p. 544). Ook over de plaats van de doop is men het niet eens. Todd noemt de *Jerusalemkirche*, dichtbij de Gendarmenmarkt (Todd 2003, p. 350). Richter en Dinglinger / Elvers spreken over de *Neue Kirche* (Richter 1994, p. 52; Dinglinger 2010, p. 544). Schoeps noemt de kerk de *Neue Evangelische Kirche* (Schoeps 2009, p. 88). De *Neue Kirche* in Berlijn was de naam voor de Duitse domkerk aan de Gendarmenmarkt. Deze diende volgens sommigen als lutherse kerk, volgens anderen als *Simultankirche* voor luthers en gereformeerden. Vgl. Maren Krause. 'Die Nutzung von Turm und Kirche. Zur Geschichte der Neuen Kirche am Gendarmenmarkt', *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte Berlins*, 102. Jg., Heft 1 (Januar 2006), p. 300-309. Het is aannemelijk dat de doop vanwege geheimhouding aan huis plaatsvond. Dit gebeurde vaker: ook Rahel Varnhagen (1771-1833), vriendin van Dorothea Schlegel, werd in haar eigen huis door dezelfde Staegemann gedoopt. Rahel ervoer het als een grote eer dat hij het ritueel voltrok in een joods huis. Zie Weber 2006, p. 157.

³⁵⁵ Lackmann 2008b, p. 376. Deze brief schreef Lea drie jaar na de doop van de kinderen.

³⁵⁶ De doopoorakonde van de kinderen vermeldt dat de ouders "zu ihrem gemeinschaftlichen Familiennamen Mendelssohn noch den Namen Bartholdy hinzufügen". Lackmann 2008b, p. 377.

daaraan verbonden een “herrlichen großen Garten”, de *Luisenhof*.³⁵⁷ In de volksmond werd dit lustoord de *Judengarten* genoemd.³⁵⁸ Deze tuin was via een erfenis terecht gekomen in de familie van Lea en wel in het bijzonder bij haar broer, de diplomaat Jakob Salomon (1779-1825). Deze nam bij zijn protestantse doop de nieuwe naam *Bartholdy* aan.³⁵⁹ Toen Abraham twijfelde of ook hij en zijn kinderen de toegevoegde naam *Bartholdy* zouden aannemen, trok zijn zwager Jakob hem over de streep.³⁶⁰

Du sagst, Du seiest es dem Andenken Deines Vaters schuldig – glaubst Du denn etwas Übles getan zu haben, Deinen Kindern diejenige Religion zu geben, die Du für sie, für die bessere hältst? Es ist geradezu eine Huldigung, die Du und wir alle den Bemühungen Deines Vaters um die wahre Aufklärung im Allgemeinen zollen; und er hätte wie Du, für Deine Kinder, vielleicht wie ich für meine Person gehandelt. [Man kann einer gedrückten, verfolgten Religion getreu bleiben; man kann sie seinen Kindern als eine Anwartschaft auf ein sich das Leben hindurch verlängerndes Märtyrthum aufzwingen – solange man sie für die alleinseligmachende hält, aber so wie man das nicht mehr glaubt, ist es eine Sünde. –] Ich würde rathen daß Du den Namen Mendelssohn-Bartholdy zur Unterscheidung von den übrigen Mendelssohn’s annimmst; [Von dem hernach Deine Kinder, das Mendelssohn wenn sie erwachsen sind, und es gut finden weglassen können,] welches mir um so angenehmer seyn wird, – da es die Art ist, auch mein Andenken bey ihnen zu erhalten und worüber ich mich herzlich freue.³⁶¹

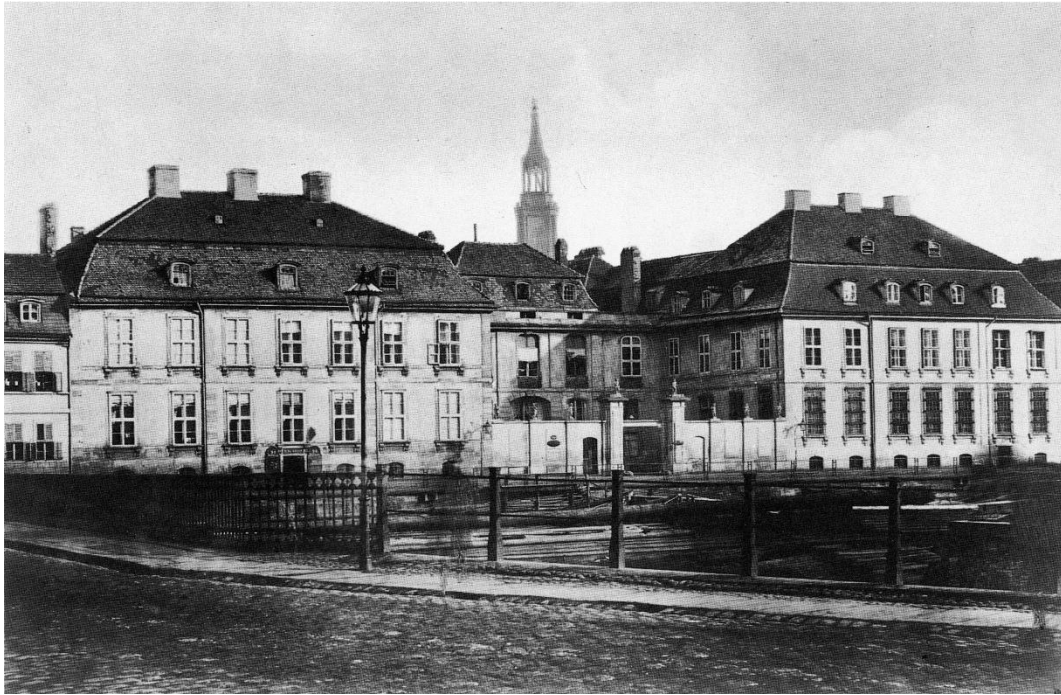
³⁵⁷ Lackmann 2008a, p. 181. De tuin was in 1730 opgezet door Christian Heinrich Bartholdi, burgemeester van Kölln (nabij Berlijn).

³⁵⁸ Ibid., p. 587, noot 227.

³⁵⁹ Werner 1980, p. 37.

³⁶⁰ Dinglinger 2010, p. 544. Jakob was een groot verzamelaar van Griekse en Romeinse kunst. Met zijn moeder Bella Salomon ontstond een conflict over zijn protestantse doop. Lackmann 2008a, p. 459f.

³⁶¹ Lackmann 2005, p. 192. De datum van deze brief is niet bekend, maar de brief moet volgens Werner vlak voor de doop van de kinderen van Abraham en Lea zijn geschreven. De delen in dit citaat tussen [] werden door Werner weggelaten. Werner 1980, p. 57.

Afb. I.8. Het voormalige *Palais Itzig* waaraan de zuivelboerderij van Bartholdy was verbonden.

Foto, 1857, Staatsarchiv Berlin.

Uit de brief bleek de twijfel van Abraham. Zwager Jakob Bartholdy durfde te beweren dat, als de vader van Abraham, Moses Mendelssohn, nog geleefd had, hij dezelfde beslissing zou hebben genomen. De weg van de *Aufklärung* betekende ten allen tijde een stap naar een hogere zedelijkheid en een betere godsdienst die men koos. Het zou volgens Jakob getuigen van barbarij als Abraham zijn kinderen hun leven lang met een verkeerde naam zou belasten.³⁶² Door de keuze van de naam *Bartholdy* verbond Abraham zijn Mendelssohn-afkomst met de familie van zijn vrouw. Zijn zwager Bartholdy vervulde een hoge functie in het koninkrijk Pruisen.³⁶³

De toevoeging van de naam *Bartholdy* heeft tot een conflict geleid. Felix maakte op 15-jarige leeftijd een komisch naschrift met de mededeling dat hij in Doberan *uitsluitend Bartholdy* werd genoemd. Samen met zijn vader was hij in het jaar 1824 op *Badereis* naar de aan de Oostzee gelegen badplaats. “Ich heiße hier nur Bartholdy, denn es ist mein *Bart oll’ die* Tage gewachsen. O Jemine!”³⁶⁴ Toen Felix vijf jaar later zijn eerste reis naar Engeland maakte, ontdekte zijn vader dat hij daar uitsluitend werd aangekondigd met de naam *Mendelssohn*. Abraham verweet Felix nalatigheid en onoplettendheid naar aanleiding van zijn bevelen. Hierop

³⁶² Seidel 2011, p. 9.

³⁶³ Werner 1980, p. 37. Jakob werd consul-generaal in Rome.

³⁶⁴ *SB I-45-129-45/46*.

volgde een uitvoerige verdediging van Felix, die erop neer kwam dat hij niet tegen de wil en de bevelen van zijn vader wilde ingaan.³⁶⁵ Vervolgens schreef hij dat hij in de Engelse pers in verband werd gebracht met zijn beroemde grootvader Moses Mendelssohn, vandaar dat ieder hem met *Mendelssohn* aansprak.³⁶⁶ Felix beweerde zelfs dat de Engelsen in verband met zijn grootvader er bij hem op aandrongen zijn naam juist *niet* te laten veranderen.³⁶⁷ Het zou hun boosheid kunnen oproepen. De naam *Bartholdy* zou voor de Engelsen ook nog moeilijk uit te spreken zijn. Desondanks gaf Felix – naar eigen zeggen – opdracht om op de visitekaartjes zijn volledige naam *Felix Mendelssohn Bartholdy* af te laten drukken, maar uiteindelijk lieten de Engelsen het *Bartholdy* toch weg. Voorts schreef Felix dat hij nooit begrepen had dat zijn vader de gehele naam *Mendelssohn* wilde weglaten,³⁶⁸ hetgeen deze al gedaan had toen ze in Parijs verbleven en Abraham op de kaartjes had laten drukken: *Felix Bartholdy*.³⁶⁹ Hoe gebrand Abraham op deze zaak was getuigt zijn brief van 8 juli 1829 waarin hij begon over deze zaak:

Einen christlichen Mendelssohn giebt es so wenig als einen jüdischen Confucius. Heißt Du Mendelssohn so bist Du eo ipso ein Jude, und das taugt dir nichts, schon weil es nicht wahr ist.³⁷⁰

Uit vroege correspondentie met zijn zus Fanny blijkt dat beiden niet van de toevoeging *Bartholdy* hielden en dat Felix Fanny te kennen had gegeven ooit deze tweede naam weer af te leggen.³⁷¹ Fanny waarschuwde Felix om het nog niet te doen, omdat hij nog minderjarig was. Haar brief was een dag eerder geschreven dan de brief van de verontwaardigde Abraham en diende om Felix op diens brief voor te bereiden. Duidelijk is dat Abraham geen toekomst voor zijn kinderen zag als ze zich louter *Mendelssohn* zouden noemen. De naam gaf te zeer een joodse identiteit aan. Zijn mening kwam overeen met die van Zelter, leider van de *Singakademie*, die aan Goethe schreef dat het een zeldzaamheid zou zijn als een *Judensohn* kunstenaar zou worden.³⁷² Voor de bezorgde Abraham kan de naamskwestie van belang zijn geweest met het oog op het opnieuw oploeiende antisemitisme in Pruisen, met name door de *Hep-Hep-Bewegung*. De kinderen hebben de argumenten van hun vader gekend. Toch wilden zij liever

³⁶⁵ SB I-192-334f.

³⁶⁶ SB I-192-335-33/39.

³⁶⁷ SB I-192-336-50/53.

³⁶⁸ SB I-192-335-14/18.

³⁶⁹ SB I-192-335-25/26.

³⁷⁰ Lackmann 2008b, p. 391.

³⁷¹ Weissweiler 1997, p. 82.

³⁷² Hecker 1987, p. 18. “Es wäre wirklich einmal eppes Rores, wenn aus einem Judensohne ein Künstler würde.” (23-10-1821)

uitsluitend *Mendelssohn* genoemd worden. Dat zij met die keuze de weg terug zouden willen gaan naar hun joodse oorsprong wordt niet door bronnen gestaafd. Wel kan men vaststellen dat het voor hen geen probleem was een joodse naam te dragen. Overigens heeft Felix zijn vroege plan om *Bartholdy* weg te laten nooit uitgevoerd. Tot aan zijn dood bleef hij de letters FMB trouw, ongetwijfeld (mede) uit eerbied en respect voor zijn vader.³⁷³ Toen Felix werd begraven stond op het programmaboekje alleen de naam *Mendelssohn*.³⁷⁴

I.3. De houding van Felix tot het jodendom

Hoewel Felix ver van de alledaagse joodse leefwereld opgroeide (mogelijk zijn Abraham en Lea mede om deze reden naar een ander deel van Berlijn verhuisd),³⁷⁵ is het aannemelijk dat hij last heeft gehad van (minstens verdekt) antisemitisme. Todd schrijft: “we might accept the account and view the *Neuchrist* Felix as a target of anti-Semitic sentiments”.³⁷⁶ Gedoopte joden werden met argwaan bekeken. *Taufjuden* werden ze soms hatelijk genoemd.³⁷⁷ Het verhaal van Werner, dat Felix in 1824 op het strand van Bad Doberan met stenen werd bekogeld, moet echter worden betwijfeld. Jeffrey Sposato heeft aangetoond dat Felix zich in die tijd in Berlijn bevond.³⁷⁸ Wel is de aan Felix door zijn vriend, de bariton Eduard Devrient (1801-1877) toegeschreven uitspraak opvallend waarin Felix zichzelf op humoristische wijze als jood afficheert: “daß es ein Komödiant und ein Judenjunge sein müssen, die den Leuten die größte christliche Musik wiederbringen!”³⁷⁹ Het betreft hier de heruitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* in 1829. Sposato tekent hierbij aan dat deze opmerking ironisch moet worden verstaan en zeker niet als een vorm van trotse joodse identiteit moet worden beschouwd.³⁸⁰

³⁷³ *SB VIII-3133-88-15/18*. “Glauben Sie mir, daß es, so Gott will, in meinem ganzen Leben nicht geschehn soll, daß ich nie wissentlich von meines Vaters Gesetzen abweiche, und gar von diesem, das ich mir selbst hoffentlich gegeben haben würde, wenn er es nicht zuvor gethan.”

³⁷⁴ Klein 2008, p. 323.

³⁷⁵ Sposato 2006, p. 20.

³⁷⁶ Todd 2003, p. 50.

³⁷⁷ Dit woord werd zowel gebruikt door de Berlijnse burgerij als door de joden die de synagoge trouw bleven: vgl. Lamm 1918.

³⁷⁸ Sposato 2006, p. 38f.

³⁷⁹ Devrient 1869, p. 38.

³⁸⁰ Sposato 2006, p. 38.

Na Zelters overlijden in 1832 werd Felix gepasseerd als nieuwe leider van de Berlijnse *Singakademie*.³⁸¹ Devrient hoorde in de wandelgangen van de *Singakademie* het argument dat een *Judenjungen* geen christelijk instituut zou mogen leiden.³⁸² Hij herinnerde zich dat bij de stemming, tijdens het hardop lezen van de namen, een hetze tegen Felix werd gevoerd, waarbij de voorlezer de naam van zijn tegenstander, Carl Friedrich Rungenhagen (1778-1851), steeds luider riep en de naam van Felix steeds zachter.³⁸³ Lackmann meldt dat dit schandaal de familie zeer heeft aangegrepen en dat alle leden van het gezin het koor hebben verlaten.³⁸⁴ Werner veronderstelt dat het voor Felix “das schwerste Trauma seines Gefühllebens” was: een “nie vernarbende seelische Wunde”.³⁸⁵

De reacties van Felix aangaande joden laten geen eensluidend beeld zien. Over karakteristieke orthodoxe joden uit Polen schreef hij: “Sie sind alle die ächtesten, herrlichsten Polnischen Juden die man sehn kann, und verführen einen reizenden Dialect: Paul muß lernen.”³⁸⁶ Maar andere keren lijkt er een distantie te zijn tot wat hij meemaakt. Twintig jaar was Felix toen hij het oratorium *Die letzten Dinge* van Louis Spohr (1784-1859) hoorde. Felix vond het werk schandelijk, mat en langdradig. “Man hängt die Juden, wenn sie einen Brunnen vergiften; aber die Musik ist ebensoviel werth, hoff ich, als ein Brunnen, und somit muß Spohr sterben”.³⁸⁷

In Oostenrijk zag Felix een adellijke dame en vernam dat zij regelmatig vergezeld werd door een man. Felix schreef over hem: “sie sagten er sey ein Hebräer, aber ich glaube es mein Lebtag nicht, er war ganz gut, wie andre Leut.”³⁸⁸ In een brief aan zijn zieke zus Rebecka, die op dat moment de mazelen had, vertelde hij over een oude “graue Mann”. Felix informeerde wie hij was: “wer ist der alte fatale Jude da?”³⁸⁹

In Rome beleefde hij zaken die getuigen van antisemitisme. Tijdens het carnaval maakte hij het jaarlijkse ritueel mee, waarbij een afgezant van de joden de senator vraagt of de joden weer een jaar in de stad mogen blijven. Aanvankelijk werd het verzoek afgewezen, maar na herhaalde pogingen verklaarde de senator dat de joden uit barmhartigheid geduld werden,

³⁸¹ Devrient 1869, p. 154.

³⁸² Ibid., p. 149.

³⁸³ Ibid.

³⁸⁴ Lackmann 2008a, p. 29.

³⁸⁵ Werner 1980, p. 252.

³⁸⁶ *SB IV-1283-381-69/71*.

³⁸⁷ *SB I-141-264-41/43*.

³⁸⁸ *SB II-330-63-57/60*.

³⁸⁹ *SB I-287-501-24/27*.

waarna ze veroordeeld werden de kosten van het carnaval te betalen.³⁹⁰ De reactie van Felix was dat het geheel onverstaanbaar was, dat het saai was en dat hij daarna verdrietig wegging met de gedachte dat het carnaval slecht begonnen was.³⁹¹ Felix maakte in Rome een passieuitvoering mee,³⁹² waarin het woord *Barrabbam* door het koor werd gezongen; “es sind lauter zahme Juden”, schreef hij aan zijn leraar Zelter.³⁹³ Dat vond Felix “merkwürdig”. Hij merkte op dat in de week voor Pasen bij het gebed voor alle volken werd geknield, maar bij het gebed voor de joden niet en dat er daarna ook geen *amen* gezegd werd: “sie beten pro perfidis Judaeis, und das Büchlein, weiß auch hiefür eine Erklärung zu finden”.³⁹⁴ Felix noteerde dat zonder een reactie te geven. En dat terwijl hij in die jaren met graagte zijn mening liet horen over wat hij allemaal meemaakte op zijn reizen.

Er is door Werner gewezen op een reactie van Felix naar aanleiding van het besluit van het Engelse Hogerhuis om de joden in Engeland gelijke rechten te geven. Werner komt met dit citaat: “dass macht mich stolz”.³⁹⁵ Het zou een bewijs zijn dat Felix diep in zijn hart een jood was, die trots was op zijn afkomst. Sposato ontdekte dat dit citaat niet klopt.³⁹⁶ In werkelijkheid schreef Felix de woorden “das amüsirt mich prächtig”.³⁹⁷ Deze woorden slaan niet zozeer op de trotse bevestiging van zijn eigen joodse afkomst, maar op het feit dat, waar in Pruisen de rechten van de joden aan banden werden gelegd, de joden enkele dagen eerder in Engeland juist meer rechten kregen. In ieder geval kan men constateren dat Felix het de moeite waard vond om dit bericht aan huis te schrijven, omdat hij wist wat er in Pruisen was gebeurd, omdat de “lumpigen Posener Ordnungen hier runtergemacht worden sind”.³⁹⁸ Deze *Posener Ordnungen* betrof een serie wetten, uitgevaardigd door koning Friedrich Wilhelm III, met daarin de rechten en verantwoordelijkheden van de joden in het nieuw verkregen hertogdom Posen.³⁹⁹ Felix wist in dezelfde brief te vertellen van een *Menge Judenhasser* in Engeland.⁴⁰⁰

³⁹⁰ SB II-632/633.

³⁹¹ SB II-396-204-76/82.

³⁹² De *Passio secundum Joannem* van Tomás Luis de Victoria (1548-1611).

³⁹³ SB II-432-292-313.

³⁹⁴ SB II-432-292-317/318. De reden is dat de joden met kniebuigingen Jezus aan het kruis hebben bespot. Deze reden werd alom in missaals gegeven. Vgl. Franz Fischer, *Lehrbuch der katholischen Liturgie* (Wien 1869), p. 59.

³⁹⁵ Werner 1980, p. 64.

³⁹⁶ Sposato 2006, p. 28f.

³⁹⁷ SB III-759-227-24/34.

³⁹⁸ Ibid.

³⁹⁹ Sposato 2006, p. 28. In Posen heerste een rijke traditionele joodse cultuur.

⁴⁰⁰ SB III-759-227-28.

In een conflict met de uitgever Pietro Mechetti (1777-1850) aarzelde Felix niet hem stevig aan te pakken. Hij bediende zich zelfs van een antisemitisch cliché: “Mechetti ist aber doch ein gemeiner Kerl, kein Judensohn aber ein Jude, also das Gegenteil von mir.”⁴⁰¹ Zijn zus Rebecka nam hem dat kwalijk: “A propos, wie kannst Du Dich unterstehen zu schreiben, Mechetti sey kein Juden[sohn,] aber ein Jude. Was Teufel! Gebrauchst Du Jude al[s] Schimpfwort? Das ist nicht Deiner würdig.”⁴⁰²

Seidel heeft de brieven van Felix bestudeerd met het oog op diens opmerkingen over joden.⁴⁰³ In de inleiding van deze studie kwam naar voren dat Seidel van mening is dat Felix afstand heeft genomen van zijn joodse achtergrond. In de laatste jaren van Felix’ leven kwam het begrip *joden* in het geheel niet meer in zijn brieven voor. Felix kwam nauwelijks meer met ze in contact. De weinige keren dat hij over joden schreef, was in zijn jonge jaren, toen hij nog nauw verbonden was met zijn ouderlijk huis in Berlijn, waar de joodse wereld dichtbij was. Als Felix over joden schreef betrof het een schriftelijke conversatie binnen de privéwereld van het eigen gezin. Conway schreef in dit verband: “There is nothing on Judaism as a religion, or to indicate any interest therein”.⁴⁰⁴

Felix was zich bewust van zijn joodse afkomst als deel van zijn identiteit en vond de emancipatie van de joden in de westerse maatschappij van groot belang.⁴⁰⁵ Maar er kon ook sprake zijn van een kritische opstelling richting joden. Deze bleef echter niet tot de joden beperkt.⁴⁰⁶ Op een negatieve houding tegenover de joodse orthodoxie, zoals zijn vader en moeder die bezaten, kan men Felix in zijn brieven niet betrappen. Hij liet zich er niet over uit, waarschijnlijk omdat hij er niet mee in aanraking kwam. Wel keurde hij alle vormen van extremisme af, of dat nu binnen het jodendom, het protestantisme of het rooms-katholicisme was.⁴⁰⁷ Devrient schreef in zijn *Erinnerungen* dat Felix naar buiten toe niet over zijn afkomst wilde spreken.⁴⁰⁸ Dat was in Felix’ jeugd jaren. Er bestaan geen aanwijzingen dat dit in zijn latere leven is veranderd.

⁴⁰¹ SB III-834-317-94/95.

⁴⁰² SB III, 21-22. Rebecka Lejeune Dirichlet aan Felix op 15 en 16 januari 1834.

⁴⁰³ Seidel 2011.

⁴⁰⁴ Conway 2012, p. 174.

⁴⁰⁵ SB III-759-227-24/34.

⁴⁰⁶ Een voorbeeld is Felix’ negatieve oordeel over de bewoners van Rome. SB II-441-316-47/52. Zie ook: II-377-153-54/56.

⁴⁰⁷ Zie bijvoorbeeld SB II-395-201-60/61.

⁴⁰⁸ Devrient 1869, p. 62.

I.4. De houding van Felix tot zijn grootvader Moses

Felix schreef muziek voor protestanten en katholieken, maar was ook in 1843 bereid psalmen te componeren ter gelegenheid van de inwijding van de liberale *Neue Israelitische Tempel* in Hamburg,⁴⁰⁹ (afb.1.9) waarvoor hij niet de Bijbelvertaling van zijn grootvader Moses gebruikte (ondanks de suggestie van de opdrachtgevers), maar die van Maarten Luther.⁴¹⁰

Afb. I.9. Lithografie van de inwijding in 1844 van de *Neue Israelitische Tempel* in de *Poolstraße* in Hamburg.

Waarom Felix niet de vertaling van zijn grootvader koos is niet bekend. Mogelijk had hij deze niet in huis. Begin 1838 wilde hij de psalmvertalingen van zijn grootvader lenen die zich in het ouderlijk huis in Berlijn bevonden. Felix schreef aan Fanny dat ze in de bibliotheek van hun vader stonden, zwart ingebonden met rood. Hij wilde ze lenen om “ein weilchen zum Componiren”.⁴¹¹ Tijdens zijn opleiding bij Zelter gebruikte Felix wel een tekst van zijn grootvader, de

⁴⁰⁹ SB X-4382-138. Het werk is verloren gegaan.

⁴¹⁰ Werner 1980, p. 443. De *Tempelverein* ging met de vertaling van Luther akkoord, maar vroeg Felix om “gewisse Härten und Unrichtigkeiten des Textes’ auszumerzen oder zu mildern”.

⁴¹¹ SB V-1856-463-10/15.

Duitse vertaling van Psalm 119. Sposato stelt dat we daar niets achter moeten zoeken. De 12-jarige Felix nam een tekst die destijds voorhanden was. Sposato merkt daarbij op dat dit de eerste en laatste keer was dat Felix een tekst van zijn grootvader gebruikte.⁴¹² De vraag van Felix aan Fanny spreekt dit tegen.

In Engeland ontdekte Felix dat zijn grootvader Moses buiten de grenzen van Duitsland bekend was. In het blad *Harmonicon* werd volgens Felix geschreven dat “Mr. Mendelssohn, der Enkel des berühmten Philosophen desselben Namens hier angekommen sey [...]”.⁴¹³ Hem werd verzekerd dat de Engelsen de naam van zijn grootvader kenden.⁴¹⁴ Toen Abraham enkele jaren later, in 1833, eveneens in Londen was, werd ook hem dat duidelijk. Nadat in het Hogerhuis een wet was aangenomen waardoor de joden in Engeland gelijke burgerrechten kregen, meldde Abraham trots dat de bisschop van Canterbury, die zich tegen de wet opstelde,⁴¹⁵ desondanks de naam van zijn vader Moses met ere had genoemd.⁴¹⁶ Jaren later vertelde Felix aan zijn moeder Lea dat hij een verzoek kreeg om in Regensburg te dirigeren. Het verzoek was tot zijn verbazing gericht aan de heer *Moses Mendelssohn*.⁴¹⁷

Felix had interesse in het werk van zijn grootvader. In Napels kreeg hij een zich daar bevindende brief van Moses over de *Phädon* in handen.⁴¹⁸ In 1842 schreef hij dat de werken van zijn grootvader zo zeldzaam waren dat hij daar zelf niets van bezat. Felix had moeite gedaan om iets van zijn grootvader in bezit te krijgen, maar het was hem niet gelukt.⁴¹⁹ Toen de uitgever Brockhaus in Leipzig de werken van Moses opnieuw wilde uitgeven, werkte Felix daaraan mee door bij zijn oom Joseph te informeren of daar mogelijkheden voor waren.⁴²⁰ Felix voegde er in de brief aan zijn oom aan toe: “Jedenfalls wird es Dich freuen, aus seiner Anfrage den lebhaften, und gesteigerten Antheil zu ersehen, den die Menschen jetzt an den Werken des

⁴¹² Sposato 2006, p. 7 en 35.

⁴¹³ *SB I-192-335-35/37*. In de tekst in *Harmonicon* werd ook de vader van Felix vermeld: “Another arrival in London is the young Mr. Mendelssohn, son of the rich banker of Berlin, and, I believe, grandson of the celebrated Jewish philosopher and elegant writer. He is one of the first pianoforte players in Europe and though a very young man is supposed to be better acquainted with music than most professors of the art.” Conway 2009, p. 110.

⁴¹⁴ *SB I-192-335-27*.

⁴¹⁵ Botstein 2020, p. 294.

⁴¹⁶ *SB III-766-238-55/61*.

⁴¹⁷ *SB VIII-3540-415-23/25*.

⁴¹⁸ *SB II-470-415-103/104*. “[...] und brachte mir einen eigenhändigen Brief des Großvaters, den *Phädon* betreffend zum Geschenk”. Dat Felix in Napels de *Phädon* gelezen heeft, volgens Todd, komt in de brieven uit Napels niet voor. Todd 2003, p. 244.

⁴¹⁹ *SB VIII-3441-338-27/30*.

⁴²⁰ De gedachte aan een heruitgave kwam dus niet van Felix zelf. *SB VII-2639-166-12/14*.

Großvaters nehmen.”⁴²¹ In de tijd van de totstandkoming van de verzamelde werken fungeerde Felix als een schakel tussen de uitgever en zijn oom. In de definitieve uitgave van 1843 kwam de naam van Felix niet voor.⁴²² Een andere aanwijzing waaruit blijkt dat Felix de naam van zijn grootvader in ere wilde houden, was zijn poging om een gedenksteen te laten plaatsen nabij het geboortehuis van zijn grootvader in Dessau. In een brief aan kapelmeester Friedrich Schneider (1786-1853) vroeg Felix aan wie het huis toebehoorde en gaf te kennen het eventueel te willen kopen als de huidige bewoner vertrok.⁴²³

Overeenkomsten tussen grootvader en kleinzoon

Felix wilde de naam van zijn grootvader in ere houden. Er bestaan geen aanwijzingen dat er bij hem sprake was van een terugkerende beweging richting zijn joodse afkomst. Anderzijds zijn er overeenkomsten tussen hen. Beiden kenden de liefde voor de oudtestamentische psalmen,⁴²⁴ beiden kenden liefde voor de natuur die ze in uitbundige bewoordingen beschreven en die Felix weergaf in tekeningen en schilderijen (*afb. I.10*).

Afb. I.10. De kerk van St. Vincent, Les Planches, nabij Montreux.

Tekening van Felix in het album van Charlotte Moscheles. 8 x 12 cm. Sotheby's Londen.

⁴²¹ Ibid.

⁴²² Georg Benjamin Mendelssohn (Hrsg.), *Moses Mendelssohn's gesammelte Schriften, nach den Originaldrucken und Handschriften*, Leipzig (1843-1845).

⁴²³ *SB XI-4969*-83-2/6 en 84-10/12.

⁴²⁴ Lackmann 2005, p. 39.

Moses schreef dat de wereld goed was. “Diese Welt die er hervorgebracht muß ihm also gefallen haben; und es kann ihm keine andere mögliche Welt besser gefallen haben.”⁴²⁵ Felix vond dat een predikant de wereld moest loven in plaats van haar te veroordelen.⁴²⁶ Hij gebruikte bijna dezelfde woorden als zijn grootvader: “Wie schön ist Gottes Welt”.⁴²⁷

Moses wilde niet naar de grote synagoge aan de *Heidereuter Strasse* gaan, omdat de pronkgewaden hem tegenstonden. Hij verkoos de eenvoudige gebedsmantel in een huissynagoge.⁴²⁸ Felix verafschuwde alle bombast en uiterlijk vertoon, zowel in de maatschappij als in de muziek.⁴²⁹ Beiden hadden een irenische inslag en hadden geen waardering voor de extremiteit.⁴³⁰ Moses veroordeelde niemand en zag het christendom als een andere weg naar God.⁴³¹ Felix schreef muziek voor protestanten, katholieken en joden.⁴³² Moses was bevriend met Lessing; Felix noemde Lessing in 1838, een halve eeuw later, een *Prachtkerl*.⁴³³ Felix las op een gegeven moment brieven die Lessing aan zijn grootvader, maar ook aan de uitgever Christoph Friedrich Nicolai (1733-1811), de dichter Johann Ludwig Wilhelm Gleim (1719-1803) en de dichter Johann Arnold Ebert (1723-1795) had gestuurd.

Sehr oft und mit wahrem Genuß und mit Dankbarkeit lese ich jetzt Lessing; der Prachtkerl kann einen wieder ganz frisch machen, nach dem dummsten Tag; aber Deutschland fährt schlecht dabei, wenn man seine Briefe an Großvater, oder Nicolai, Gleim und Ebert lies't. Lies sie!⁴³⁴

Leon Botstein bestudeerde in zijn bijdrage uit 2020 ‘The Philosophical Composer’ de mogelijke invloed van Moses’ filosofie op zijn kleinzoon.⁴³⁵ Hij benadrukt hierin Felix’ levenslange belangstelling voor het werk van zijn grootvader, die sterk toenam aan het eind van zijn leven. Het is moeilijk na te gaan welke werken Felix van zijn grootvader heeft gelezen. Botstein acht het niet onmogelijk dat Felix omstreeks 1840 bekend was met de opvattingen van Moses

⁴²⁵ Mendelssohn 1843, p. 459.

⁴²⁶ *SB* II-368-130-28/33.

⁴²⁷ Devrient 1869, p. 103.

⁴²⁸ Lackmann 2005, p. 34.

⁴²⁹ *SB* XI-5455-414-29/32.

⁴³⁰ *SB* I-26-97-55/56.

⁴³¹ Feiner 2009, p. 94.

⁴³² *SB* X-4382-138 en III-921-417-86/93.

⁴³³ *SB* VI-2121-228-50/54.

⁴³⁴ *Ibid.* Felix liet Lessings volledige werken (dertien delen) als geschenk aan Carl Klingemann in Londen zenden. *SB* VIII- 491, opmerking 45.

⁴³⁵ Botstein 2020, p. 291-310.

omtrent esthetiek.⁴³⁶ Hij ziet deze tot uiting komen in het compositorisch werk van Felix en beschouwt Moses' filosofische benadering de sleutel om de muziek van Felix beter te verstaan. Moses achtte van alle kunstvormen de muziek het meest goddelijk, omdat daarin drie elementen van kunst verweven waren: perfectie, bevrediging en schoonheid. Esthetische perfectie kan de mens in contact brengen met de essentie van God.⁴³⁷ Botstein acht dit bewezen in de keuzes van Felix betreffende vorm, synmetrie en harmonie.⁴³⁸ Dit streven naar perfectie zag Felix ook aanwezig in de oude muziek die hij propageerde. "Music was a means through which the individual could sense the goodness of God, the perfection of the individual, and human happiness, and act in the world accordingly", aldus Botstein.⁴³⁹

Joseph Mendelssohn wees zijn neef ook op een verschil tussen grootvader en kleinzoon. Hij deed dat in een begeleidende brief aan Felix, toen hij, ten behoeve van de inleiding van de verzamelde werken, een afbeelding en een biografie van Moses stuurde. Het verschil betrof de levensomstandigheden van de grootvader en de kleinzoon. Joseph sprak van een "Kluft".⁴⁴⁰ Het was het verschil tussen de eenvoudige en sobere omstandigheden waarin Moses had geleefd en de luxe positie waarin Joseph zelf, maar ook Felix, verkeerde. Een ander verschil was volgens Joseph dat Moses van diverse kanten werd aangevallen, terwijl Felix in alle vrijheid zijn werk mocht verrichten. "Wenn die moralische Welt immer solche Riesenschritte machte, so wäre es unbegreiflich daß sie in 5000 Jahren nicht weiter vortgeschritten ist."⁴⁴¹

I.5. Joodse elementen in Felix' muziek

Er zijn pogingen gedaan om joodse aspecten in de muziek van Felix Mendelssohn aan te wijzen. Dat is soms met een antisemitische agenda gebeurd. Het bekendste voorbeeld is het essay van Wagner, dat hij plaatste in het *Neue Zeitschrift für Musik*.⁴⁴² Daarin werd Felix, hoewel hij

⁴³⁶ Ibid., p. 298.

⁴³⁷ Ibid., p. 300.

⁴³⁸ Ook in Felix' tekeningen en schilderijen is het streven naar harmonie en perfectie herkenbaar. Aan zijn neef Sebastian Hensel, die hij aanwijzingen gaf op welke manier de wereld moest worden weergegeven, schreef hij: "Studire recht gründlich wie der äußere Umriß und die inwendige Gliederung eines Baumes oder Berges oder Hauses *immer* aussehn muß, wie er aussehn kann wenn er *schön* sein soll". *SB XII-5637-61-62-10/17*.

⁴³⁹ Ibid., p. 302.

⁴⁴⁰ Seidel 2011, p. 18.

⁴⁴¹ Ibid.

⁴⁴² Wagner 1869, p. 19.

protestant was, volledig als jood beschouwd. Het essay verscheen drie jaar na de dood van Felix in de stad waar hij een groot deel van zijn leven gewerkt had: Leipzig. Tijdens het Naziregime dacht men typerende joodse kenmerken in de muziek van Felix te ontdekken. Omdat Felix joodse wortels had, vond men zijn muziek per definitie minderwaardig.

De gedachte dat Felix innerlijk altijd joods is gebleven komt ook tot uiting in de eerste editie van de *Dictionary of Music and Musicians* (Grove 1880). Bij het bewerken van Psalm 114 moet, aldus Georg Grove, het joodse hart van Felix krachtig hebben geklopt, als hij dacht aan de grote triomfen van zijn voorvaderen.⁴⁴³ In zijn brieven schreef Felix echter niets over zulke gedachten. Hij had zelfs een aarzeling bij het componeren van Psalm 126, een lied dat gaat over de vreugdevolle terugkeer van de joden uit de ballingschap. Felix vond dat hij inwendig nog niet aan deze psalm toe was. Aan zijn vriend Julius Schubring schreef hij:

[...] hoffentlich reife ich einmal später dazu hinan. Es ist etwas Zartes und Sanftes und Gefühlvolles darin, was doch wieder so entfernt von aller Sentimentalität, so recht biblisch groß, so recht kerngesund herauskommen muß, und das ist eine schwere Aufgabe.⁴⁴⁴

Eric Werner suggereerde in zijn boek *Mendelssohn. A new Image of the Composer and His Age* overeenkomsten tussen thematisch materiaal van Felix en gezangen uit de joodse liturgie.⁴⁴⁵ Felix was echter niet opgegroeid in de synagogale traditie. Het is de vraag of de kritische Felix de synagogale melodieën kon waarderen zoals ze in die tijd uitgevoerd werden. Ook met het gregoriaans had hij moeite.⁴⁴⁶ Daarnaast was Felix wars van programmatische franje. Hij noemde dat afkeurend: *Spass*.⁴⁴⁷ De componist wilde niet iets in muziek verbergen dat anderen eruit zou kunnen halen. “Fragen Sie mich, was ich mir dabei gedacht habe, so sage ich: gerade das Lied, wie es da steht.”⁴⁴⁸

⁴⁴³ Grove 1880, lemma ‘Mendelssohn’, p. 304.

⁴⁴⁴ SB X-4636-298-38/43.

⁴⁴⁵ Werner 1980, p. 498.

⁴⁴⁶ SB II-432-290-291-260/274. Het stoorde Felix dat de allerheiligste, mooiste woorden zo nietszeggend en saai gezongen werden. “Sie sagen, es sey Cantofermo, es sey Gregorianisch—das ist All’eins. Wenn man es damals nicht anders gefühlt hat, oder nicht anders hat machen können, so können wir es jetzt; und in den Bibelworten steht von dieser monotonen Handwerksmäßigkeit wahrhaftig nichts; da ist Alles frisch und wahr, und nebenbey auch so gut und natürlich ausgedrückt, als möglich; warum soll denn das nun klingen, wie eine Formel?”

⁴⁴⁷ SB I-293-511-27/28.

⁴⁴⁸ SB IX-3643-74-30/31.

Sposato onderzocht de oratoriumteksten en de plaats die Felix de joden daarin gaf. Daarin betrok hij ook de coupures die Felix bij de heruitvoering in 1829 van Bachs *Matthäus-Passion* al dan niet maakte.⁴⁴⁹ Hij kwam tot de conclusie dat Felix de negatieve passages over de joden in het lijdensverhaal overeind liet staan, waardoor ze ten opzichte van de coupures die wél gemaakt werden een extra accent kregen.⁴⁵⁰ In de loop van de diverse oratoria en de keuzes die bij de tekstbehandeling gemaakt werden, veronderstelt Sposato een ontwikkeling bij Felix, waarbij het antisemitische element gaandeweg afnam.⁴⁵¹ In het nooit voltooide oratorium *Christus* ziet Sposato uiteindelijk een poging om het joodse beeld te beschermen.⁴⁵² Sposato brengt deze ontwikkeling in verband met de kwetsbare positie van Felix. In een tijd van toenemend antisemitisme werd hij voortdurend kritisch door de bril van zijn joodse oorsprong bekeken.⁴⁵³ Toen hij bij een concert van het Gewandhaus-orkest in Leipzig een reprise gaf van de *Wilhelm Tell Ouverture* van Gioachino Rossini (1792-1868) – na de première van de *Tweede Symfonie* van Robert Schumann – sprak het *Leipziger Tageblatt* van een Mozaisch complot.⁴⁵⁴

De conclusies van Sposato zijn echter o.a. door Seidel, Chernaik en Todd bestreden.⁴⁵⁵ Felix was geen joodse componist. Hij wilde in de westerse muziektraditie staan van Bach en Händel.⁴⁵⁶ “Freilich kann mir niemand verbieten, mich dessen zu erfreuen und an dem weiter zu arbeiten, was mir die großen Meister hinterlassen haben [...]”.⁴⁵⁷

UITWEIDING: EEN VERMEENDE ANTISEMITISCHE RECENSIE

Werner maakt melding van een incident op 5 november 1846.⁴⁵⁸ Het *Gewandhausorchester* bracht onder leiding van Felix tijdens het vijfde abonnementsconcert de première van de *Tweede Symfonie* van Robert

⁴⁴⁹ In 1993 had Michael Marissen een tegenovergestelde conclusie getrokken, namelijk dat de coupures juist aantoonde dat Felix de antisemitische passages van de tekst minder wilde benadrukken. Michael Marissen, ‘Religious Aims in Mendelssohn’s 1829 Singakademie Performance of Bach’s St. Matthew Passion’, *The Musical Quarterly* 77/4 (1993), p. 718-726.

⁴⁵⁰ Sposato 2006, p. 42.

⁴⁵¹ Ibid., p. 98.

⁴⁵² Ibid., p. 278.

⁴⁵³ Todd 2003, p. 532.

⁴⁵⁴ Ibid.

⁴⁵⁵ Seidel 2011; Chernaik 2013.

⁴⁵⁶ *SB II-383-172-57/60*.

⁴⁵⁷ Ibid.

⁴⁵⁸ Werner 1980, p. 505.

Schumann. De première stond geprogrammeerd in het tweede gedeelte van het concert; het eerste deel werd volgens Werner gevuld met Rossini's *Ouverture van Wilhelm Tell*. Het enthousiasme dat het laatste werk opriep dwong orkest en dirigent tot een reprise. Volgens Werner beschouwde de recensent van het *Leipziger Tageblatt* dit als een "Geste gegen die Novität des Abends", namelijk de première van Schumanns Symfonie.⁴⁵⁹ Werner beschouwt het als infaam van de schrijver "sie mit antisemitischen Sentiments auszuputzen, ein übler demagogischer Streich, der auf den 'freiheitlichen' Journalismus der Vormärz und wohl auch des Jahres 1848 ein böses Schaglicht wirft".⁴⁶⁰ Ook Todd maakt hiervan melding en stelt: "details of the episode remain mysterious".⁴⁶¹ Todd spreekt over een "anti-Semitic report in the *Leipziger Tageblatt*, where Felix's encore of the Rossini was somehow taken as a "Mosaic" plot to undermine Robert's symphony".⁴⁶² Ook Sposato noemt dit voorval en citeert Todd.⁴⁶³

Dat een incident plaatsvond, bewijst de aandacht die Alfred Dörffel aan de zaak schenkt in *Geschichte der Gewandhauskonzerte zu Leipzig: vom 25. November 1781 bis 25. November 1881*.⁴⁶⁴ De *Ouverture* van Rossini was niet het enige werk dat tijdens het eerste deel van het concert werd uitgevoerd. Volgens de traditie van de abonnementsserie werden in het eerste gedeelte ook vocale werken (zie APPENDIX II) en *bravura concerti* uitgevoerd.⁴⁶⁵ Bij twee werken was ditmaal ook een mannenkoor betrokken. Ook Dörffel beschrijft de geestdrift die de "Schluss-Galopp" van Rossini opriep, waarop Felix, na een langdurig *da capo* van het publiek, besloot het werk in zijn geheel te herhalen. Daarbij had hij geen rekening gehouden met de aandacht die een gehele nieuwe *Symfonie* van Schumann later zou eisen. Juist de première van dit werk had vele "Special-Verehrer Schumanns" naar het *Gewandhaus* gelokt.⁴⁶⁶ De herhaling van de *Ouverture* (ca. 13 minuten) veroorzaakte "böse Blut" bij de liefhebbers van Schumann, die zich ergerden aan het populaire werk van Rossini, dat een zorgvuldige kennismaking met de muziek van Schumann in de weg stond.⁴⁶⁷ In tegenstelling tot de geestdrift die het werk van Rossini teweeg had gebracht kwam de symfonie nauwelijks tot zijn recht. Het overvraagde publiek moest in een zeer warme zaal aan nieuwe klanken wennen. Met name de ongewone "chains of high string trills in the slow movement" werden genoemd.⁴⁶⁸

De gedachte dat er bij Felix sprake was van boze opzet (onvrede met Schumann) wordt bestreden door Dörffel. Dat er in de voorbereiding naar het concert irritaties tussen beiden waren ontstaan is

⁴⁵⁹ Ibid.

⁴⁶⁰ Ibid. Werner vergist zich. Tijdens de *Vormärz* was de persvrijheid in Sachsen sterk aan banden gelegd. Zie Gabriele B. Clemens. *Zensur in Vormärz. Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa* (Eschbach 2013).

⁴⁶¹ Todd 2003, p. 532.

⁴⁶² Ibid.

⁴⁶³ Sposato 2006, p. 182.

⁴⁶⁴ Dörffel 1884, p. 114.

⁴⁶⁵ Sposato 2018, p. 158.

⁴⁶⁶ Dörffel 1884, p.114.

⁴⁶⁷ Ibid.

⁴⁶⁸ Todd 2003, p. 532.

zeker.⁴⁶⁹ Dörffel toont echter de inzet van Felix om musici, die onvrede hadden met nieuwe speeltechnieken die “damals unerhört waren”, te overtuigen. Door intensieve repetities, die binnen zeer korte tijd moesten plaatsvinden, werden de moeilijkheden overwonnen, mede dankzij Felix’ rechterhand, de concertmeester Ferdinand David. Een complicerende factor was de late toezending van het uitvoeringsmateriaal door Schumann, hetgeen mede de oorzaak was van een verkilling in de relatie tussen Felix en Robert.⁴⁷⁰

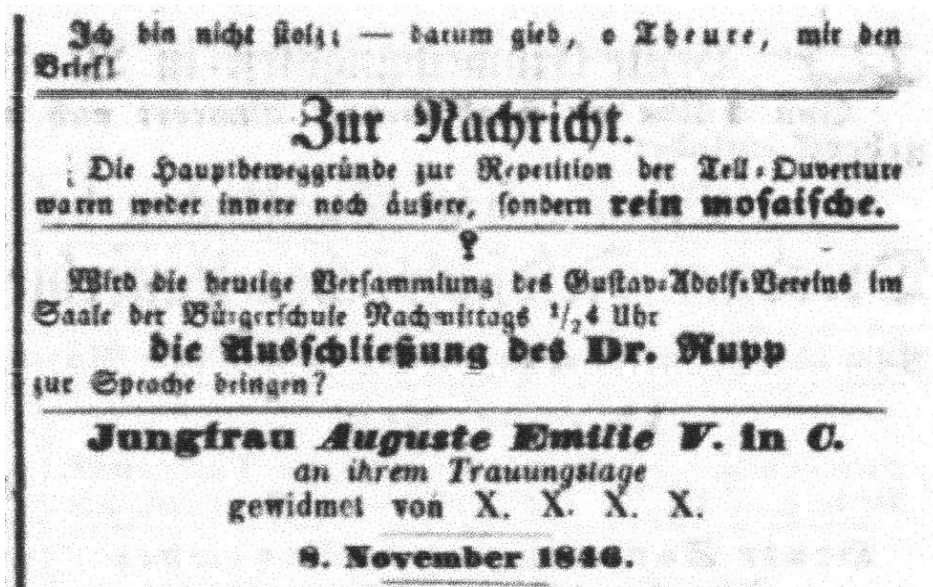
De recensie met antisemitische sentimenten waarover Werner, Todd en Sposato spreken, heeft nooit bestaan. Zorgvuldige lezing van de recensie van 12 november 1846 toont een kritische journalist die de vinger op de zere plek legt. Naar zijn mening was het beter geweest om de symfonie in het eerste deel van het concert te programmeren, het moment waarop het gehoor ontvankelijk is om nieuwe indrukken te ondergaan. De realisatie van deze suggestie zou wel een inbreuk op de traditie betekend hebben, omdat het gebruikelijk was om in een eerste deel toegankelijke en meer lichtvoetige muziek te brengen, om daarna alle ruimte te maken voor een meerdelige symfonie. Ook in het weekblad *Signale für die musikalische Welt* was een recensie van dit concert opgenomen, die was ondertekend met de initialen *W.L.* Dörffel laat doorschemeren dat deze ongetwijfeld voor de naam van de predikant Willem Lampadius stonden.⁴⁷¹ Diens verering voor Felix kwam tot uiting in de slotzin: “Nicht minder grosses Lob gebührt dem Dirigenten Felix Mendelssohn Bartholdy”. Het verslag is vergeleken met de recensie in het *Leipziger Tageblatt* positiever van toonzetting, maar waagt zich niet uit te spreken over de kwaliteit van de *Symfonie* van Schumann, vanwege de “geschwächter Capacität” van de luisteraar op dat moment.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Krahe 2009, p. 95.

⁴⁷⁰ Ibid., p. 95. Krahe spreekt van “einer Reihe von Missgeschicken und Ärgernissen”. In een brief van zondag 1 november verzocht Clara Schumann aan Felix om op dinsdag 3 november geen orkestrepetitie te houden, omdat “die Stimmen heute nicht zusammen zu bringen waren”. De première voor de *Symfonie* zou donderdag 5 november plaats vinden. Ibid., p. 280. Tevens leverde Schumann kritiek op het orkest waar hij “ungünstige Eindrücke” van had ontvangen. Ibid., p. 95.

⁴⁷¹ Dörffel 1884, p. 14.

⁴⁷² *Signale für die musikalische Welt*, Nr. 46 (1846), p. 362.

Afb. I.11. Fragment van een advertentiepagina in het *Leipziger Tageblatt* van zondag 8 november 1846 (No. 312, p. 3560). *LDO Zeitungen*.

De vermeende antisemitische aanval op Felix werd niet veroorzaakt door een recensie, maar door een reactie hierop van een anonieme lezer van het *Leipziger Tageblatt*, die op de advertentiepagina liet afdrukken: “die Hauptbeweggründe zur Repetition der Tell-Ouverture waren weder innere noch äußere, sondern **rein Mosaische**” (afb. I.11).⁴⁷³ Anonieme opmerkingen van lezers over zaken van allerlei aard stonden dagelijks in de krant. De reactie was mogelijk geen uiting van bewust antisemitisme, maar verwoordde op onkiese wijze de frustratie over de niet geslaagde première van een nieuwe symfonie. Het is tekenend voor Felix dat hij in zijn brieven hierop geen enkele reactie gaf, maar er onmiddellijk lering uit trok. Direct na de eerste uitvoering moet het plan ontstaan zijn om de *Symfonie* een tweede kans te geven. In dezelfde krant met de recensie stond reeds de herhaling van het werk aangekondigd die tijdens een concert van Schumanns vrouw, de pianiste Clara Schumann-Wieck, op 9 november zou plaatsvinden. De aankondiging kwam een dag voor de onverkwikkelijke reactie. Het concert werd later om onduidelijke reden een week verschoven,⁴⁷⁴ mogelijk om meer tijd te hebben om het werk beter voor te bereiden. Op 16 november werd de *Symfonie* onder Felix’ leiding herhaald en nu als eerste onderdeel van het programma.⁴⁷⁵ De recensie in het blad *Signale für die musikalische Welt* was ditmaal lovend. De *Symfonie* van Schumann, “mit frischem Kräften ausgeführt und aufgefaßt”, maakte zowel qua uitvoering als inhoud “einem bei weitem günstigeren und freundlicherem Eindruck”.⁴⁷⁶ Hoogtepunt van het concert was het *Pianoconcert in g* van Felix, dat onder leiding van de componist door pianiste Clara Schumann-

⁴⁷³ *Leipziger Tageblatt* 8-11-1846, Nr. 312, p. 3560.

⁴⁷⁴ *Leipziger Tageblatt* 14-11-1846, Nr. 318, p. 3617.

⁴⁷⁵ Ibid.

⁴⁷⁶ *Signale für die musikalische Welt*, Nr. 48 (1846), p. 377.

Wieck op een “über alles Lob erhabene Weise” werd uitgevoerd (afb. I.12).⁴⁷⁷ Het enthousiasme was volgens de recensent W.L. groot.⁴⁷⁸

Afb. I.12. Raphael, *Jacobs Ladder* (1519). Rome, ‘Vatican Museum, room of Heliodorus, Raphael rooms, Apostolic Palace’. Dit fresco gebruikte de recensent Wilhelm Lampadius als beeld voor het concert door Clara Schumann-Wieck op 16-11-1846, waarin de *Tweede Symfonie* van Schumann onder leiding van Felix een nieuwe kans kreeg. De drie engelen op de ladder symboliseerden volgens de recensent (vanaf onder aan de trap) de (half)zussen Wieck: Cäcilie, iets hoger Maria (zij vertolkten een vierhandig pianowerk van Mozart) en in hoogste glorie: Clara. Robert Schumann (“er war selbst nur in eine Loge sichtbar”) was als componist van de *Tweede Symfonie* de bedenker van “Raphaels Sphärenmusik” en Felix sloeg met “feurigen Schwerte” als “Ertzengel Michaël” de maat. Het publiek liet zich als Jakob (onder) de “schönen Traum welgefallen”.

⁴⁷⁷ Ibid., p. 378.

⁴⁷⁸ Ibid., p. 377.

Felix groeide op in een gezin waarvan de ouders met het joodse geloof gebroken hadden. Bewust werd hij niet in deze traditie opgevoed.⁴⁷⁹ Hij heeft waarschijnlijk niets van het joods synagogaal cultuurgoed meegekregen.⁴⁸⁰ Via de Berlijnse *Singakademie* kwam hij in contact met welvarende vooruitstrevende joden en christenen.⁴⁸¹ Hoewel hij protestants gedoopt was bleef men hem heimelijk als jood beschouwen. De dirigent en musicoloog Leon Botstein stelt hoe tijdgenoten Felix zagen: “Jewish identity had been etched indelibly into his being, character and life”.⁴⁸² Felix heeft daarvan invloeden ondervonden, maar ontwikkelde voldoende zelfspot en zelfovertuiging om staande te blijven.⁴⁸³ Devrient beschreef Felix na zijn sterven: “so stark an Geist und Gemüth, daß er niemals den Zügel der religiösen Selbstführung, niemals das Maaß der Bescheidenheit und Demuth verlor”.⁴⁸⁴ In Felix’ brieven kwamen slechts enkele malen joden voor. Men kan uit zijn reacties geen conclusies trekken. De afwijzing van zijn dirigentschap van de *Singakademie*, veroorzaakte een diepe wond.⁴⁸⁵ Als geboren jood verkeerde de protestantse Felix in een wereld waarin hij moest werken in een openbare, tegelijk kwetsbare positie. Anderzijds waren er muzikale successen en groeide hij op in een welvarende en beschermde omgeving. Volgens Devrient werd Felix “geliebt und viel bewundert”.⁴⁸⁶ Hij werd in een brede vriendenkring van niet-joden opgenomen.⁴⁸⁷ Botstein is van mening dat de moeilijkheden die Felix ondervond niet ongewoon waren voor een componist.⁴⁸⁸

Er is door Werner, Sposato en Seidel onderzoek gedaan naar de houding van Felix tot het jodendom. Er zijn conclusies getrokken uit briefcitataten en er is gezocht naar relaties van zijn composities met het jodendom. De bewijzen zijn niet overtuigend. De keuzes van Werner zijn omstreden (zie de Inleiding). De conclusie van Sposato, dat vanaf de heruitvoering van de

⁴⁷⁹ Dinglinger 2010, p. 88. “Meine Kinder sind, wie Du weißt, nie Juden gewesen.” Brief van 25 november 1822 van Lea aan haar nicht Henriette von Pereira-Arnstein in Wenen.

⁴⁸⁰ Feilchenfeldt 1995, p. 120f.

⁴⁸¹ Zie voor de moderniteit van de *Singakademie*: Marie Haller-Neuermann 2018, ‘Die Sing-Akademie zu Berlin: Der Erfinder des gemischten Chors, Carl Friedrich Fasch und sein Schüler Carl Friedrich Zelter’ in: “*Mehr als ein Weltteil als eine Stadt*” (Berlin 2018).

⁴⁸² Botstein 1999, p. 47.

⁴⁸³ Devrient 1869, p. 62.

⁴⁸⁴ Ibid., p. 290.

⁴⁸⁵ Werner 1980, p. 252. Vrijwel zeker speelden bij de afwijzing van Felix antisemitische sentimenten mee. *SB III-10*.

⁴⁸⁶ Devrient 1869, p. 290.

⁴⁸⁷ Vgl. Brigitte Richter, *Freunde zu Gast im Hause Felix Mendelssohn Bartholdys in Leipzig* (Leipzig 2011).

⁴⁸⁸ Botstein 2009, p.7. “The personal suffering and doubts he endured were of the kind not uncommon for a great precocious artist with exceptional gifts.”

Matthäus-Passion in 1829 de antisemitische elementen gaandeweg in de oratoria zijn verdwenen, zijn eveneens niet overtuigend.⁴⁸⁹ Todd verleent “some support” aan Sposato’s interpretatie,⁴⁹⁰ maar heeft ook andere inzichten.⁴⁹¹ Botstein stelt: “the fundamental premise of his interpretation is sufficiently off the mark as to cast serious doubt and merit a general warning not to take it as a last word.”⁴⁹²

Felix liet zich in geen enkele brief uit over zijn innerlijke houding ten opzichte van het jodendom. Devrient gaf in zijn *Erinnerungen* aan dat Felix dit onderwerp in het openbaar beslist vermeed.⁴⁹³ Abraham bleef ook na zijn dood voor Felix gezaghebbend.⁴⁹⁴ Abraham had afstand genomen van het jodendom en de weg van het christendom gekozen. Felix is hem daarin als zoon trouw gevolgd. Het werk van zijn grootvader Moses heeft hij in ere gehouden.

⁴⁸⁹ Todd verleent “some support” aan Sposato’s interpretatie, maar heeft ook andere inzichten. Todd 2003, p. 586.

⁴⁹⁰ Ibid.

⁴⁹¹ Zo beschouwt Todd de wijzigingen die Felix aanbracht in de *Matthäus-Passion* als een benadrukking van de “Lutheran tradition of Universal blame for sin” en brengt deze niet in verband met meer of minder antisemitisme. Todd 2003, p. 569.

⁴⁹² Botstein 2009, p. 3.

⁴⁹³ Devrient 1869, p. 62.

⁴⁹⁴ Ibid., p. 15. *SB VIII-3133-88-15/18*. “Glauben Sie mir, daß es, so Gott will, in meinem ganzen Leben nicht geschehn soll, daß ich nie wissentlich von meines Vaters Gesetzen abweiche, und gar von diesem, das ich mir selbst hoffentlich gegeben haben würde, wenn er es nicht zuvor gethan.”

HOOFDSTUK II

GODSDIENSTIGE INVLOEDEN OP DE JONGERE FELIX

De kinderen van Lea en Abraham werden aanvankelijk niet volgens een specifieke religie opgevoed.⁴⁹⁵ Bij hun doop, op 21 maart 1816, werden ze in het doopboek van de Berlijnse *Jerusalemgemeinde* ingeschreven.⁴⁹⁶ Fanny zou een betrokken christen worden.⁴⁹⁷ In dit hoofdstuk zal nader worden ingegaan op de vraag in welke geestelijke en kerkelijke context Felix opgroeide en welke invloeden hij onderging die zijn geloof mede hebben gevormd. Hierbij zullen eerst kerkelijke ontwikkelingen en veranderingen binnen de theologie aan het begin van de 19^e eeuw aan de orde komen: de teloorgang van de *Berliner Aufklärung*, het opnieuw opbloeiende piëtisme in de vorm van de *Erweckungsbewegung*, en de positie die de theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834) daartussen innam. Vervolgens zullen personen ter sprake worden gebracht die van invloed waren op Felix' geestelijke ontwikkeling via intensief contact, of over wie Felix zelf schrijft dat ze van invloed op zijn verdere leven waren. In het bijzonder zal aandacht uitgaan naar zijn vader, Abraham Mendelssohn Bartholdy, en de pedagoog en predikant Friedrich Philipp Wilmsen (1770-1831), van wie Felix catechese ontving. Julius Schubring stelt dat zowel Felix als hijzelf "eine ganz unbegrenzte Verehrung" voor Abraham hadden;⁴⁹⁸ over Wilmsen merkt hij op dat Felix hem "mit herzlicher Verehrung zugethan war."⁴⁹⁹ De positie en invloed van Wilmsen is in de bestaande literatuur over Felix Mendelssohn Bartholdy tot nu toe zeer onderbelicht gebleven.⁵⁰⁰ Tot slot zullen kort twee vroegere persoonlijkheden ter sprake komen, wier werk Felix heeft beïnvloed: Maarten Luther (1483-1546) en Johann Sebastian Bach (1685-1750).

⁴⁹⁵ Zie de brief van Abraham aan zijn dochter Fanny ter gelegenheid van haar *Konfirmation*. Richter 1994, p. 54.

⁴⁹⁶ Lackmann 2008b, p. 375.

⁴⁹⁷ Weissweiler 1997, p. 60. Fanny vertelt in deze brief over haar kerkbezoek op Paasmaandag 1829.

⁴⁹⁸ *Daheim* 26 (1866), p. 373.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, p. 375.

⁵⁰⁰ Werner en Richter noemen Wilmsen in het geheel niet, Todd terloops: Todd 2003, p. 155 en 219.

II.1. De *Aufklärung*

In de periode van de *Aufklärung* zijn verstand en filosofie niet meer de *ancilla theologiae*.⁵⁰¹ Tot aan de 18^e eeuw kon de kerk bewegingen negeren die het verstand een grotere plaats wilden geven ten opzichte van de openbaring.⁵⁰² Vanaf de komst van denkers als Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716)⁵⁰³ was de doorbraak daarvan in kerk en theologie niet meer te stuiten.⁵⁰⁴ Men redeneerde dat ook het verstand een gave van God was; ontdekkingen in de natuurwetenschap brachten het Bijbelse wereldbeeld aan het wankelen.⁵⁰⁵ Openbaring en theologie werden niet terzijde geschoven, maar onder de kritiek van de rede gesteld.⁵⁰⁶ Als gevolg hiervan wankelde het traditionele godsbeeld, werden eeuwenoude geloofswaarheden ter discussie gesteld en veranderde de prediking van inhoud. Geloven was niet meer het aannemen van een waarheid op gezag van een instituut of boek, maar een resultaat van zelfstandig denken.⁵⁰⁷ De *Aufklärung* beschouwde vrijheid en geluk als mensenrechten en riep op tot verandering waardoor de maatschappij beter en humaner zou worden.⁵⁰⁸ Dit moest via verstand en opvoeding geschieden. Het doel van de prediking werd vooral het aansporen tot een deugzaam leven.⁵⁰⁹ De *Aufklärung* was in Berlijn milder dan *Les Lumières* in Frankrijk, waar kerk en geloof het moeilijker hadden en het atheïsme scherpe aanvallen deed op de kerkelijke

⁵⁰¹ Het beeld van de dienstmaagd ten dienste van de theologie stamt uit de middeleeuwse scholastiek. Het citaat wordt toegeschreven aan Petrus Damiani (ca.1006-1076): “[Philosophia] “non debet ius magistrarii sibimet arroganter suscipere, sed velut ancilla dominae quodam famulatus obsequio subservire.” Vgl. Kurt Reindel (Hrsg.), *Die Briefe des Petrus Damiani*, 3: *Briefe 91–150* (Hannover 1989).

⁵⁰² Ook in de scholastiek speelden de vragen over de verhouding tussen verstand en openbaring. Men vond echter oplossingen waarbij de voorrangspositie van de openbaring gewaarborgd werd. Gericke 1989, p. 23.

⁵⁰³ Müller 1970, p. 392.

⁵⁰⁴ Gericke 1989, p. 70.

⁵⁰⁵ Ibid., p. 35.

⁵⁰⁶ De theologische *Aufklärung* kan niet op één lijn worden gesteld met het pure *rationalisme*, omdat bij de theologie de openbaring altijd een rol blijft spelen. Ibid., p. 19f. en 95.

⁵⁰⁷ Immanuel Kant richtte zich “an jeden einzelnen Menschen”. Het is “der Beruf jedes Menschen selbst zu denken”. Zie Horst D. Brandt, *Immanuël Kant. Was ist Aufklärung?* (Hamburg 1999), p. 20f.

⁵⁰⁸ Gericke 1989, p. 21.

⁵⁰⁹ In zijn boek *Über die Nutzbarkeit des Predigtamtes* geeft Johannes Joachim Spalding homiletische aanwijzingen voor de predikers van zijn tijd. De opgave van de preek is “die Menschen gut und recht gesinnet zu machen, damit sie ruhig und glücklich werden können”. Spalding 1791, p. 165. Spalding benadrukt dat de deugd samen moet gaan met geloof. “Daher wird auch Niemand, der einiges Nachdenken braucht, behaupten, daß die Tugend allein, auch ohne den Glauben und die Ueberzeugungen, welche lediglich den Grund der Zuversicht und der Hoffnung enthalten, eigentlich und völlig glücklich mache”. Spalding 1791, p. 174.

instituties.⁵¹⁰ Franse invloeden waren er wel in Berlijn, in het bijzonder aan het hof van koning Frederik II van Pruisen (1712-1786), die Voltaire (1694-1778) als secretaris aan zijn hof uitnodigde.⁵¹¹ Maar deze vrij radicale vorm van *Aufklärung* bleef tot de hofkringen beperkt.⁵¹² Het doel van de theologen van de mildere *Aufklärung* was te zoeken naar een nieuwe theologie, die enerzijds een antwoord gaf op de vraag naar de rede als toetssteen van de openbaring en anderzijds een dam opwierp tegen het atheïsme en deïsme,⁵¹³ die vanuit andere landen kwamen.⁵¹⁴

De theologie van de *Aufklärung* in Berlijn levert geen eenvormig beeld op. Algemeen gedeeld werd de aandacht voor de plaats van de rede ten opzichte van de openbaring. Maar er waren ook verschillen. Hof- en dompredikant August Friedrich Wilhelm Sack (1738-1817) liet de dogmatiek intact, maar wat hem in de *Aufklärung* aantrok was de gehoopte verbetering van de zedelijkheid.⁵¹⁵ Hij en zijn zoon Friedrich Samuel Gottfried Sack (1770-1831), die in Berlijn eveneens hof- en dompredikant werd, waren vertegenwoordigers van de *neologie*.⁵¹⁶ De openbaring vervulde in deze nieuwe leer een ondersteunende of aanvullende rol ten opzichte van het verstand. Daarbij stond men een moreel christendom voor met nadruk op deugd en onsterfelijkheid. Voor Johann Joachim Spalding (1714-1804), predikant van de *St-Nicolai-Kirche*, was de nieuwe drie-eenheid: God, deugd en onsterfelijkheid.⁵¹⁷ In de *neologie* is er ook sprake van verinnerlijking. Zo volgt de mens volgens Spalding de oplopende weg van zijn persoonlijke bestemming: het achterlaten van het zinnelijke leven, het leren kennen van het ware en het goede en op het laatst het één worden met de volkomen God.⁵¹⁸

Aufklärung en jodendom

Een thema dat tijdens de *Aufklärung* een rol speelde was de vraag naar de acceptatie van het jodendom, omdat tolerantie hoog in het vaandel stond. Over deze vraag werd uitvoerig

⁵¹⁰ Fitschen 2017, p. 38.

⁵¹¹ Ibid.

⁵¹² Ibid., p. 45.

⁵¹³ Het deïsme, de theologie die uitgaat van de gedachte dat er wel een schepper bestaat, maar dat deze zich op geen enkele wijze meer met de wereld bezig houdt, heeft in Berlijn geen wortel geschoten. De neologie geeft, in welke vorm dan ook, plaats aan de openbaring. Gericke 1989, p. 95.

⁵¹⁴ Mehlhausen 1992, p. 179.

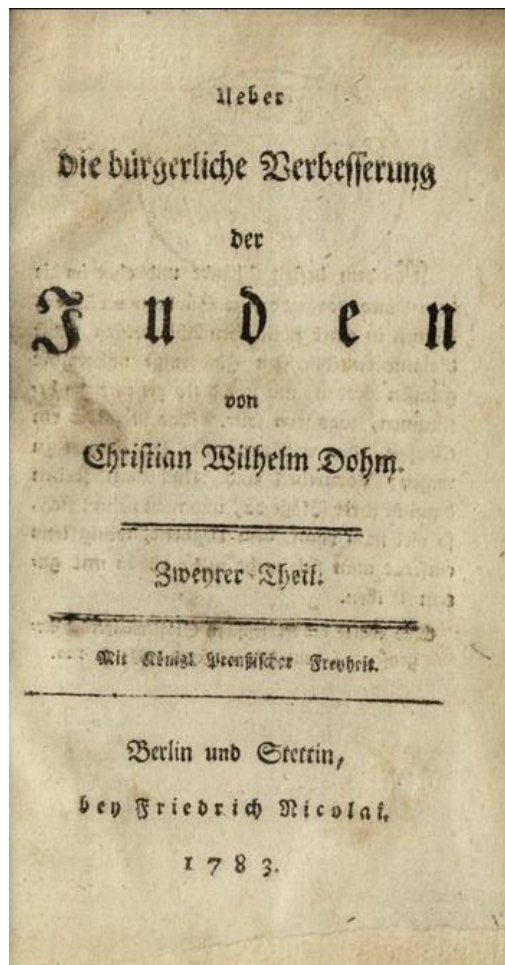
⁵¹⁵ Müller 1970, p. 586.

⁵¹⁶ Gericke 1989, p. 95.

⁵¹⁷ Spalding was evenals Moses Mendelssohn lid van de geheime *Mittwochsgesellschaft*, dat 24 leden telde. Lackmann 2005, p. 52.

⁵¹⁸ Gericke 1989, p. 95f.

gedebatteerd. Christian Konrad Wilhelm [von] Dohm (1751-1820) publiceerde in 1781 het geschrift *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (afb. II.1). Hij benadrukte daarin de moeilijke positie waarin de Berlijnse jood zich bevond. Als de belemmeringen voor hem werden weggenomen zou deze spoedig op zijn Berlijnse burens gaan lijken. “Da ihm fast kein ehrliches Mittel sich zu ernähren übrig gelassen, so ist es natürlich, daß er zu Betrug und Hintergehung herabsinkt.”⁵¹⁹ Zoveel was volgens Dohm van deze godsdienst bekend geworden, dat het niet opriep tot het verkeerde. “Gewiß aber enthält die itzige Religion der Juden kein Gebot des Hasses und der Beleidigung fremder Glaubensgenossen”.⁵²⁰

Afb. II.1. Christian Konrad Wilhelm [von] Dohm, *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, tweede oplage (Berlin / Stettin 1783).⁵²¹ Hij was een van de eersten die de moeilijke positie van joden in Pruisen openlijk aan de orde stelde.

⁵¹⁹ Dohm 1781, p. 35.

⁵²⁰ Ibid., p. 22.

⁵²¹ urn:nbn:de:kobv:b4-200905196975. Göttingen SUB, 8 POL IV, 9755:2.

http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/dohm_juden02_1783 (bezoekt 14.02.20)

Na Moses Mendelssohn brak de joodse vorm van *Aufklärung*, de *Haskala*, door en ontwikkelden zich de contacten tussen joden en christenen, onder meer in joodse salons.⁵²² Op een bepaald moment ging de toenadering tussen *Aufklärung* en *Haskala* zo ver, dat één van de leiders van het reformjodendom, de bankier David Friedländer (1750-1834), namens een aantal joodse huisvaders een brief stuurde aan de predikant Wilhelm Abraham Teller (1734-1804) met een verzoek tot opname van joden in de kerk, die dan vrij mochten zijn om bepaalde dogma's af te wijzen. Het verzoek werd vriendelijk maar resoluut afgewezen.⁵²³

II.2. Erweckungsbewegung en Piëtisme

Met de benoeming in 1826 door de Pruisische regering van Friedrich August Gottreu Tholuck (1799-1877) tot hoogleraar (*afb.* II.2) aan de theologische opleiding in Halle was de *Erweckungsbewegung* doorgedrongen in het bolwerk van de theologische *Aufklärung*. Dit gegeven markeerde het begin van een definitieve omwenteling.⁵²⁴ Felix maakte deze in zijn jonge jaren mee. Spalding en Teller waren inmiddels overleden en de hofprediker Sack zou in 1817 sterven. De kerkelijke *Aufklärung* was, na prominent aanwezig te zijn geweest in vele publicaties en discussies, in 1830 over het hoogtepunt heen.⁵²⁵ Na het vertrek van de Fransen uit Berlijn werd de *Aufklärung* door tegenstanders in verband gebracht met de gedachten van de Franse revolutie en als onbetrouwbaar vanuit politiek en christelijk oogpunt weggezet.⁵²⁶ De prediking, waarin de moraal centraal stond, kon de harten van het kerkvolk niet meer bevredigen. Gericke stelt dat de overwinning hiervan alleen kon plaatsvinden

[...] wo man die Religion als lebendige, den Menschen innerlich überwältigende und beanspruchende Macht wiederentdeckte, als zu vernehmende Anrede Gottes, als unmittelbares religiöses Erlebnis, als Handeln des "Universums" auf uns hin.⁵²⁷

⁵²² Hertz 2007, p. 51f.

⁵²³ Ibid.

⁵²⁴ Mehlhausen 1992, p. 187.

⁵²⁵ De kritische beschouwing van de openbaring en theologie verdween niet en kwam later weer op. In de tijd van Felix wekte het boek van de Tübinger theoloog David Friedrich Strauss (1808-1847), *Das Leben Jesu kritisch bearbeitet* (1835), grote beroering. Zie: Johannes Zeller. *Stimmen der Deutschen Kirche über das Leben Jesu von Doctor Strauss, ein Beitrag zur theologischen Literaturgeschichte des neunzehnten Jahrhunderts für Theologen und Nichttheologen* (Zürich 1837).

⁵²⁶ Fitschen 2017, p. 50.

⁵²⁷ Gericke 1989, p. 131.

Afb. II.2. August Tholuck, de eerste hoogleraar in Halle in de 19^e eeuw die afkomstig was uit de *Erweckungsbewegung*. Tekening uit: Leopold Witte, *Das Leben d. Friedrich August Gottreu Tholuck's, dargestellt* (Bielefeld / Leipzig 1884).⁵²⁸

De kerkelijke *Aufklärung* was overheersend geweest, maar dat betekende niet dat de gehele Berlijnse protestantse kerk zich tot deze stroming had gerekend. Er bleven stromingen bestaan zoals de orthodox lutherse en de piëtistische, die de leidende positie van de 18^e eeuw hadden moeten overdragen aan de theologen van de *Aufklärung*.⁵²⁹ Deze beweging was vooral een zaak van theologen en de vooruitstrevende elite geweest. Volgens kerkhistoricus Klaus Fitschen waren de orthodoxen – de *Normalchristen* – bij de gemeenteleden zelfs in de meerderheid.⁵³⁰ Zo ontstonden er twisten over de vraag welke liederen in de kerk van de *Aufklärung* moesten worden gezongen: die uit de geliefde, piëtistisch getinte, bundel *Geistliche und Liebliche Lieder* (afb. II.3) van Johann Porst (1668-1728), oorspronkelijk verschenen in 1713 maar steeds opnieuw gedrukt, of *Das Mylische Gesangbuch* uit 1780, dat liederen bevatte waaruit de geest van de *Aufklärung* sprak.⁵³¹ De laatste bundel bevatte nog maar 447 van de 925 liederen die

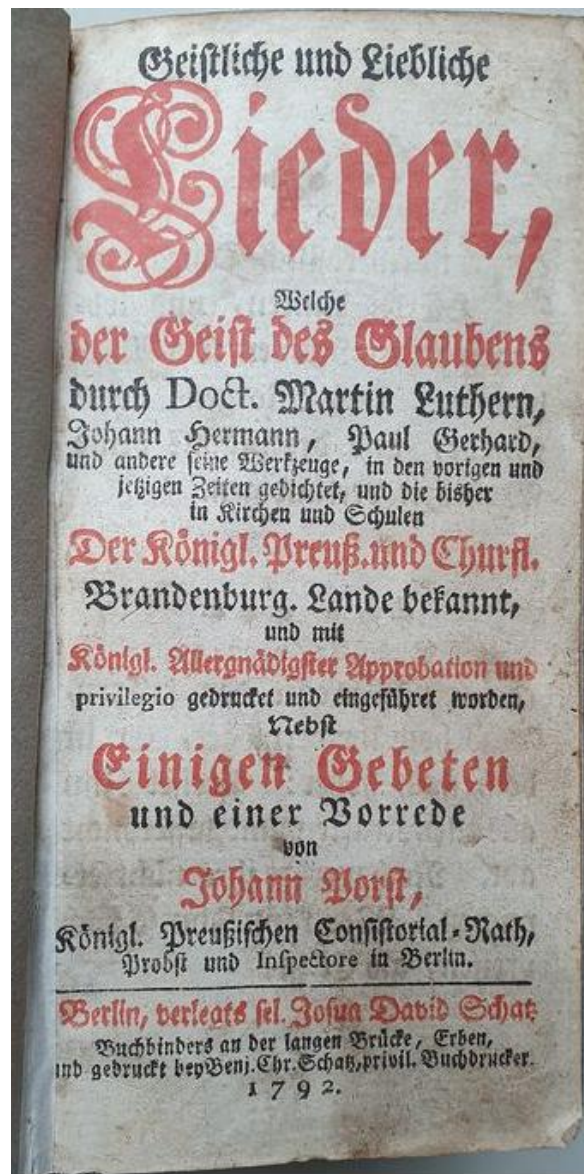
⁵²⁸ <https://media.ctsfdw.edu/Image/ViewDetails/3040> (bezoekt 15.02.20).

⁵²⁹ Fitschen 2017, p. 38.

⁵³⁰ Ibid., p. 41.

⁵³¹ Het tumult ontstond na de invoering van de bundel van *Mylsus*. Een aantal gemeenteleden in Charlottenburg bleef consequent uit de oude bundel van *Porst* zingen; in Himmelpfort zong niemand meer mee

men aantrof bij *Porst* en de indeling van de bundel uit 1780 was niet meer volgens de christelijke heilsleer, maar bevatte slechts twee afdelingen: *Lob Gottes* en *Bitten zu Gott*.⁵³²

Afb. II.3. Johann Porst, *Geistliche und Liebliche Lieder* in een editie uit 1792 (in privé-bezit).

De bundel bleef tot diep in de 19e eeuw populair. Pogingen om de bundel te vervangen mislukten regelmatig vanwege de populariteit onder de kerkgangers.

en in Rudow beperkte men de kerkdienst tot een preek. Uiteindelijk besliste koning Friedrich II dat elke gemeente mocht kiezen welke bundel men wilde gebruiken. Vele gemeenten keerden toen terug naar *Porst*, onder andere ook de gemeente van Schleiermacher (*Dreifaltigkeitskirche*). Bachmann 1876, p. 215f.

⁵³² Ibid., p. 208f.

Aan het begin van de 19^e eeuw was in Berlijn uit onvrede over de *Aufklärung* een nieuwe stroming ontstaan.⁵³³ Het was het oude piëtisme in een nieuwe gedaante: de *Erweckungsbewegung*. Er ontstonden vrome kringen als tegenhangers van de mondaine salons. Men kwam op zondagen en in de week ‘s avonds bij elkaar.⁵³⁴ Men richtte zich op de beoefening van het persoonlijke geloofsleven in combinatie met sociaal werk. Sleutelfiguur werd Hans Ernst Baron von Kottwitz (1757-1843), die van 1806-1843 in Berlijn woonde.⁵³⁵ Hij kwam aanvankelijk naar Berlijn om zich aan de armenzorg te wijden.⁵³⁶ De *Erweckungsbewegung* beperkte zich niet tot de binnenkamer, maar stelde zich openlijk kritisch op tegenover rationalisme, liberalisme en socialisme.⁵³⁷ Zich verwerend tegen de tijdgeest stelde men zich ten doel de wereld voor Christus terug te winnen.⁵³⁸ De beweging – die ook pal stond voor de macht van het vorstenhuis – kreeg in Berlijn belangrijke invloed.⁵³⁹ In het vaandel stonden, naast sociale zorg, ook Bijbelverspreiding, zending en de bekering van de joden.⁵⁴⁰

⁵³³ Maser 1990, p. 148, noemt als mogelijk begin van de beweging het “Pfungstfest der ersten Liebe” tijdens de nieuwjaarsnacht van 1816/17. Maser 1990, p. 148. De wortels van deze beweging liggen aan het eind van de 18^e eeuw. Maser noemt er drie: de *Brüdergemeinde*, de *Basler Christentumsgesellschaft* en “das Erlebnis der Befreiungskriege” van het Franse juk. Ibid., p. 142.

⁵³⁴ Ibid., p. 151.

⁵³⁵ Ibid., p. 55 en 60. De Frans-Gereformeerde geleerde August Ebrard schilderde Kottwitz als “ein stilles, sanftes, ernstes Wesen, voll Milde und doch voll innerer Bestimmtheit, ganz und gar aber durchdrungen von der innigsten, lautersten Demut”.

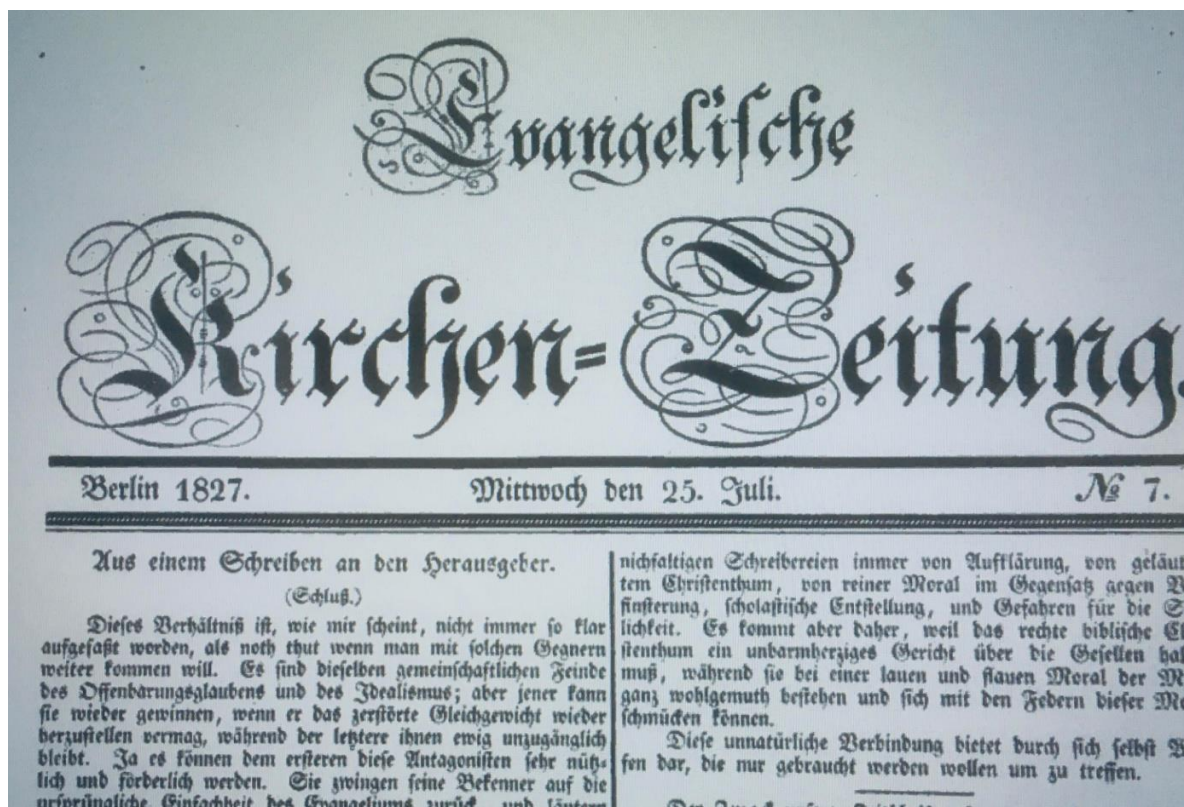
⁵³⁶ Ruhbach 1992, p.171.

⁵³⁷ *Christentum* en *Königstreue* waren begrippen die al in het *Stiftungslied* van een voorloper van deze beweging, de *Christlich-Deutsche Tischgesellschaft*, voorkwamen. Maser 1990, p. 142.

⁵³⁸ Ruhbach 1992, p. 167.

⁵³⁹ Kottwitz had invloed tot in het vorstenhuis. Zie hiervoor het artikel van Matthias Deuschle: ‘Erweckung und Politik, zur Preußischen Religionspolitik unter Friedrich Wilhelm III’, in: *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 2009 106-1, p. 79f.

⁵⁴⁰ De *Gesellschaft zur Beförderung des Christentums unter den Juden*. Maser 1990, p.166f.

Afb. II.4. De *Evangelische Kirchen-Zeitung* wordt door Felix in zijn brieven genoemd. Het was de spreekbuis van de *Erweckungsbewegung*.⁵⁴¹

In 1807 stichtte Kottwitz de *Freiwillige Armenbeschäftigungsanstalt*.⁵⁴² Aanvankelijk maakte de *Erweckungsbewegung* opgang in sociaal zwakke kring, maar gaandeweg werden ook andere lagen van de bevolking bereikt. Tholuck, bij wie de eerste huisbijeekkomsten werden gehouden,⁵⁴³ werd in de 19^e eeuw aan de theologische faculteit van Halle de eerste theoloog die uit de *Erweckungsbewegung* voort kwam.⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Hengstenberg 1827, p. 49.

⁵⁴² Fitschen 2017, p. 45.

⁵⁴³ Maser 1990, p. 151.

⁵⁴⁴ Vanaf 1828 waren in Berlijn en Halle August Neander, August Tholuck en Ernst Wilhelm Hengstenberg hoogleraren die zich verbonden voelden met de *Erweckungsbewegung*. Goeters 1992, p. 35.

Afb. II.5. August Gentili naar Franz Krüger, *August Neander*, lithografie, 46 x 31,3 cm (inclusief passe-partout). Universitätsbibliothek Heidelberg.

De hoogleraar August Neander was een bekeerde jood.

Felix noemt het *Neandersche Streitschrift* in zijn brieven I-287 en II-395.

In dit verband is ook de historicus August Neander (1789-1850) van belang (*afb.* II.5). Deze theoloog was, evenals Felix, als jood geboren en heette oorspronkelijk David Mendel.⁵⁴⁵ Bij zijn doop koos hij ervoor een nieuwe naam aan te nemen, om daarmee uit te drukken dat hij een nieuw mens geworden was. Bij Neander was sprake van een persoonlijke bekering tot het christendom.⁵⁴⁶ Hij werd in 1813 hoogleraar kerkgeschiedenis aan de nieuwe *Berliner Univer-*

⁵⁴⁵ Fitschen 2017, p. 58.

⁵⁴⁶ Zie voor de persoonlijke ontwikkeling van Neander: Kurt-Victor Selge, 'August Neander - ein getaufter Hamburger Jude der Emanzipations- und Restaurationszeit als erster Berliner Kirchenhistoriker (1883-1850)', Gerhard Besier en Christof Gestrinch (Hrsg.), *450 Jahre Evangelische Theologie in Berlin*

stät (1810).⁵⁴⁷ Daar werd hij vanwege zijn grote kennis, deemoedigheid en belangstelling voor mensen door zijn studenten op handen gedragen.⁵⁴⁸ Hij stond dichtbij de *Erweckungsbewegung* zonder er zich bij aan te sluiten. Felix noemt in zijn brieven een artikel van zijn hand dat gepubliceerd werd in de *Evangelische Kirchenzeitung* en vertaalt in Rome een door Neander gepubliceerde verantwoording voor zijn keuze voor de predikant en bibliothecaris Alexandre Amédée Edouard Diodati (1789-1860).⁵⁴⁹ De *Kirchenzeitung* (afb. II.4) fungeerde als spreekbuis van de *Erweckungsbewegung* en stond onder leiding van de orthodoxe theoloog Ernst Wilhelm Theodor Hermann Hengstenberg (1802-1869).⁵⁵⁰

II.3. Friedrich Schleiermacher

Ook Friedrich Schleiermacher (afb. II.6) doceerde aan de nieuwe *Berliner Universität* (vanaf 1828 *Friedrich-Wilhelms-Universität*).⁵⁵¹ Qua leeftijd was Schleiermacher voor Felix iemand

(Berlin 1989), p. 233-276; Philipp Schaff, *August Neander: Erinnerungen* (Gotha 1886) en Justig Ludwig Jacobi, *Erinnerungen an D. August Neander* (Halle 1882).

⁵⁴⁷ Lessing 1992, p. 63. De universiteit was in 1810 opgericht nadat Pruisen het gebied ten westen van de Elbe, waar de universiteit van Halle lag, bij de *Tilsiter Frieden* van 1807 moest afstaan. Schleiermacher werd één van de eerste vier decanen. Falanga 2005, p. 25.

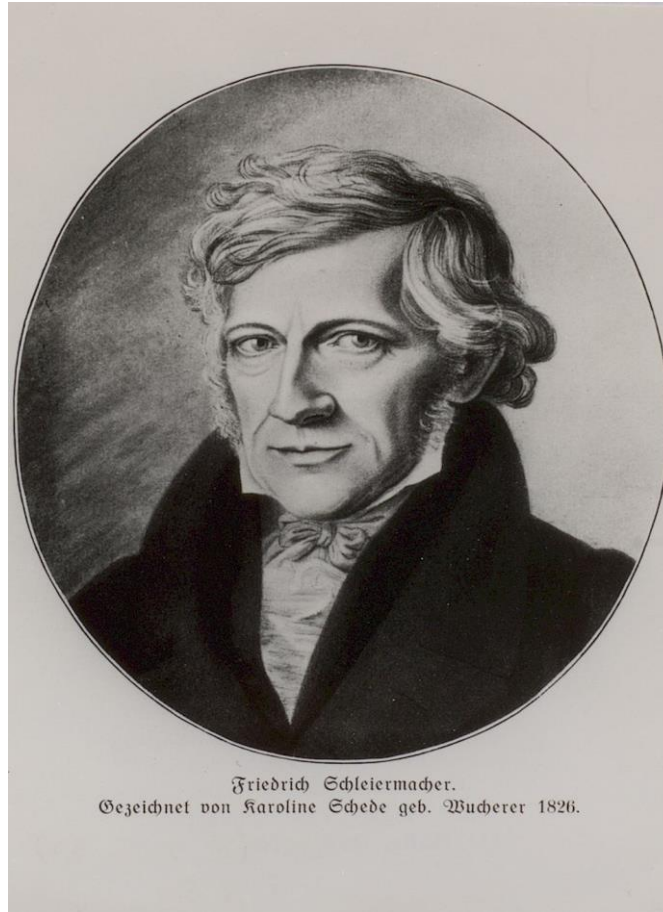
⁵⁴⁸ “Er führte das Leben eines gelehrten Benedictiners inmitten einer geräuschvollen Stadt” schreef de biograaf Philipp Schaff. Schaff 1886, p. 17. Zijn manier van college geven was ongewoon. “Die ganze Scene war so auffallend und exzentrisch, daß jeder der ihn zum ersten Mahle sah und hörte, seine Verwunderung kaum unterdrücken konnte und durchaus nicht imstande war, ihm mit der Feder zu folgen”. Ibid, p, 18. Zijn collegezaal was echter altijd overvol. Volgens Schaff was Neander de “populärste und erfolgreichste, als auch der geachtetste und geliebteste” professor in het eerste halfjaar van het bestaan van de nieuwe *Berliner Universität*. Ibid, p. 6.

⁵⁴⁹ *SB I-287-501-22/24*; *SB II-395-201-75/78*. August Neander, *Anhang zu Dr. Neander's Erklärung über seine Theilname an der Evangelischen Kirchenzeitung nebst rechtfertigender Erörterung der ersten* (Berlin 1830).

⁵⁵⁰ Zie hiervoor Wolfgang Kramer, *Ernst Wilhelm Hengstenberg, die Evangelische Kirchenzeitung und der theologische Rationalismus* (Erlangen / Nürnberg 1972). Hengstenberg was de zoon van een *reformierte* predikant en werd de aanvoerder van de *Erweckungsbewegung*. In 1826 werd hij buitengewoon hoogleraar aan de *Berliner Universität* en twee jaar later kreeg hij een regulier professoraat.

⁵⁵¹ Tussen de familie Mendelssohn en de universiteit bestond een nauwe verbinding, omdat hoogleraren van de *Berliner Universität* regelmatig de woning aan de *Leipziger Strasse* bezochten, een woning die als concertzaal, maar ook als salon fungeerde. Neander zal daarbij niet aanwezig geweest zijn, gezien de opmerking van Schaff: “So gastfrei er war, nahm er doch selten Einladungen an”. Schaff 1886, p. 26. Vanaf 1812 was de filosoof Georg Friedrich Wilhelm Hegel (1770-1831) rector van de universiteit. Hegel bezocht ook het huis van de familie Mendelssohn, hoewel hij volgens Todd meer in kaartspelen dan in muziek geïnteresseerd was. Felix heeft in 1827-1828 colleges gevolgd aan de universiteit en werken van Hegel zijn door hem gelezen. “Bring mir doch von Dirichlet die ungebundnen Hegelschen

van de voorgaande generatie. In het geboortjaar van Felix was Schleiermacher predikant van de *Dreifaltigkeitskirche* in Berlijn geworden. Hij bezocht later de *Sonntagsmusiken* die Fanny organiseerde;⁵⁵² in 1829 maakte hij de heruitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* mee.⁵⁵³ Felix vertelt in een brief dat hij ooit op een woensdagmiddag – overigens niet tot zijn vreugde – bij Schleiermacher op een soiree was geweest.⁵⁵⁴

Afb. II.6. Friedrich Schleiermacher zoals Felix hem kende. Tekening door Karoline Schede (geb. Wucherer) uit 1826. Foto: Universitätsarchiv Halle.

Werke mit, die er für mich liegen hat”. *SB IX-3802-194-22/23*. Todd merkt echter op dat het zoeken naar invloed van Hegel op de componist een “frustrating enterprise” is. Todd 2003, p. 183. In Weissenburg las Felix het blad *Constitutionnel* en ontdekte daarin “eine Menge Hegeleien auf Französisch”. *SB II-450-345-135/136*.

⁵⁵² Lackmann 2005, p. 219.

⁵⁵³ Sposato 2006, p. 49.

⁵⁵⁴ *SB III-671-125-47/58*. “Willst Du die Beschreibung einer soiree? [...]. Oder eine soiree bei Jacques, der mich jedesmal fragt, was Moscheles schreibt, worauf ich ihm jedesmal antworte nichts, oder eines Montags bei Crelle, oder eines Mittwochs bei Schleiermacher? Bei Gott, das hübscheste Haus in Berlin machen Friedlaenders [...] und die alten Bilder und Zeichnungen, und das alte Clavier, und die alte schöne Stimme der kleinen Frau, und die alte Freundlichkeit von Joseph [...]”.

Schleiermacher was in zijn jonge jaren een vriend van Felix' tante Dorothea Schlegel. Ze hadden elkaar in de vroeg-romantische kring ontmoet waartoe ook de schrijver Friedrich von Schlegel (1772-1829) behoorde.⁵⁵⁵ In die tijd (1799) had Schleiermacher van zich doen spreken door de publicatie van zijn boek *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*.⁵⁵⁶ Het boek was een apologie voor de religie; Schleiermacher ging op het diepste wezen van religie in. In zijn laatste *Rede* sprak hij over het jodendom. Hij beschouwde het als een voorloper van het christendom, maar het was volgens hem een dode religie geworden: het stierf toen haar heilige boeken werden gesloten.⁵⁵⁷ Het geloof in de Messias was haar laatste verwekte vrucht.⁵⁵⁸ In 1821-1822 plaatste Schleiermacher in zijn hoofdwerk *Der Christliche Glaube* het jodendom samen met de islam en het christendom op de hoogste trede van het monotheïstisch geloof, het christendom was echter de reinste en meest volkomen vorm.⁵⁵⁹ Het verzoek uit 1799 van een aantal joodse huisvaders onder leiding van David Friedländer om met restricties deel te mogen nemen aan het christendom, wees hij echter ten strengste af. Volgens hem was dit geen gevolg van een diepe religieuze verandering. Het christendom mocht niet *judaisiert* worden.⁵⁶⁰ Jezus was niet simpel een joodse rabbi geweest of een profeet. Hij beschouwde het verzoek ook als verraad aan het jodendom zelf.

Het christendom mocht deze "Krankheit" niet naar zich toe halen.⁵⁶¹ Het christendom werd volgens Schleiermacher eveneens gekenmerkt door misvormingen en veelvuldig bederf. Maar deze godsdienst heeft de eis gesteld dat de religiositeit voortdurend in het menselijke leven aanwezig moet zijn. Vanuit het eindige moeten we gericht zijn op het oneindige. Alle gewaarwordingen van het gemoed moeten door religieuze gevoelens en inzichten begeleid worden.⁵⁶² Jezus, de Zoon, wist dat hij niet alleen de middelaar voor velen zou zijn, maar ook dat hij een grote school na zou laten van hen die diezelfde religie zouden aanhangen en afleiden van de zijne.⁵⁶³ Het christendom is te prefereren boven alle andere godsdiensten, hoewel een

⁵⁵⁵ Friedrich von Schlegel wordt de nieuwe echtgenoot van Dorothea. Lackmann 2005, p. 136f.

⁵⁵⁶ Zie hiervoor: Niklaus Peter / Frank Bestebreurtje / Anna Büsching (Hrsg.), *Friedrich Schleiermacher, Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern 1799/1806/1821* (Zürich 2012).

⁵⁵⁷ Schleiermacher beschouwde kennis van het Oude Testament als een hulpwetenschap voor de verklaring van het Nieuwe Testament. Het Oude Testament stelde hij gelijk met het jodendom, als zijnde een vroege fase in de ontwikkeling van de religie. Liwak 1989, p. 176f.

⁵⁵⁸ Schleiermacher 1821, p. 407.

⁵⁵⁹ Meyer 2000, p. 106f.; Schleiermacher 1821, p. 40.

⁵⁶⁰ Elon 2010, p. 80.

⁵⁶¹ Ibid. Schleiermacher publiceerde zijn reactie anoniem in briefvorm. Meyer 2011, p. 89.

⁵⁶² Schleiermacher 1821, p.189.

⁵⁶³ Ibid., p. 419.

voortbestaan in de huidige gestalte niet gegarandeerd kan worden. Ontelbare vormen van religie zijn mogelijk. Nieuwe vormen kunnen ontstaan.⁵⁶⁴ In zijn *Reden* onderscheidt Schleiermacher geen protestantisme en katholicisme.

Bij Schleiermacher gaat het niet meer om de rede, maar om de geloofservaring, waarbij men niet moet denken aan extreme godservaringen, maar ervaringen van het goddelijke in deze wereld. Deze kunnen ook buiten de kerk plaats vinden, bijvoorbeeld via muziek.⁵⁶⁵ Het gaat om een schouwende levenshouding. Religie heeft te maken met “Sinn und Geschmack” voor het Oneindige, het Universum, de Wereldziel, de Wereldgeest.⁵⁶⁶ Schleiermacher vulde het gat op dat de *Aufklärung* had nagelaten. De ervaringen en het gevoel, het hart, kwamen aan het begin van de 19^e eeuw centraal te staan. Schleiermacher werd de theoloog van de *Vermittlung*. Hij zocht een derde weg naast de *Aufklärung* en de *Erweckungsbewegung*, een middenweg tussen het rationalisme en het supranaturalisme.⁵⁶⁷

Schleiermacher vervulde een centrale rol in de kerkelijke *Union*. Dat was de vereniging van de beide protestantse stromingen, de lutherse en de calvinistische kerken, waarvan koning Friedrich Wilhelm III van Pruisen de initiatiefnemer was.⁵⁶⁸ In Berlijn waren beide takken van het protestantisme aanwezig.⁵⁶⁹ Ten tijde van de doop van Felix was dit ‘Samen op Weg’ proces gaande. In 1808 was er sprake van een zekere bestuurlijke eenheid van beide kerken.⁵⁷⁰ In het jaar 1817 – drie eeuwen na de reformatie door Maarten Luther – riep Friedrich Wilhelm III op tot een daadwerkelijke “wahrhaft religiöse Vereinigung”.⁵⁷¹ De oproep werd deels enthousiast ontvangen; anderzijds ontstond er bittere tegenstand van de lutheranen, die de meerderheid van de bevolking vormden.⁵⁷² Het proces heeft decennialang geduurd en ook een afsplitsing teweeggebracht, de lutherse *Separation* van 1834.⁵⁷³

Bij de pogingen om tot een kerkelijke eenheid te komen kwam de vraag naar voren waarop het fundament van de nieuwe kerk zou berusten. Wat zou de *Theologie der Union* worden? Het was bijna een onmogelijke vraag, want naast de middenpositie die Schleiermacher

⁵⁶⁴ Ibid., p. 426.

⁵⁶⁵ Ibid., p. 258.

⁵⁶⁶ Ibid., p. 66.

⁵⁶⁷ Mehlhausen 1992, p. 189.

⁵⁶⁸ Mücke 1879, p. 6.

⁵⁶⁹ Naast aparte kerkgebouwen werd een aantal kerkgebouwen simultaan gebruikt: afwisselend vonden er lutherse en gereformeerde diensten plaats. Fitschen 2017, p. 36.

⁵⁷⁰ Ibid., p. 49.

⁵⁷¹ Goeters 1992, p. 32; Fitschen 2017, p. 49.

⁵⁷² Fitschen 2017, p. 49.

⁵⁷³ Mehlhausen 1992, p. 189f.

had ingenomen bleven de eeuwenoude theologische verschillen tussen lutheranen en calvinisten bestaan, die overwonnen moesten worden. Schleiermacher ging van de gedachte uit dat het geloof niet in de letters van de belijdenissen zat, maar in de “Gemeingeist der Kirche und ihrer Verkündigung”.⁵⁷⁴

De invloed van Schleiermacher op Felix

Felix noemt Schleiermacher een aantal malen in zijn brieven. Een van zijn bekendste uitspraken luidt:

Sonderbar ist es freilich, daß ich hier in Rom ein Anhänger von Schleiermacher geworden bin, wir würden weniger uneinig darüber sein, wenn wir wieder zusammen kämen, es ist hier in der Preuß. Kapelle nämlich der Gesandtschaftsprediger, ein Hr von Tippelskirch, der predigt so ganz abscheulich und sehr jämmerlich, daß ich doch finde, es sey schön in jetziger Zeit so ruhig und klar zu sprechen, wie Schl(eiermacher) es thut.⁵⁷⁵

Hieruit is geconcludeerd dat Felix in Rome een theologische volgeling van Schleiermacher zou zijn geworden.⁵⁷⁶ Jeffrey Sposato veronderstelt dat de kennismaking van Felix met de theologie van Schleiermacher al eerder moet zijn begonnen, voordat Felix deze woorden vanuit Rome in 1830 schreef.⁵⁷⁷ In verband hiermee houdt Sposato het niet voor onmogelijk dat Felix in zijn studietijd tot een groep “devout followers” van Berlijnse studenten heeft behoord.⁵⁷⁸ Deze veronderstelling gaat echter geheel tegen een uitspraak van Felix zelf in, dat hij helaas pas aan het eind van het leven met Schleiermacher in gesprek was geraakt.⁵⁷⁹ De woorden van Felix zijn een reactie op een preek die hij in Rome hoorde en die hij afschuwelijk vond.⁵⁸⁰ In een andere brief uit dezelfde tijd gaat hij verder op deze preek in:

⁵⁷⁴ Ibid., p. 190.

⁵⁷⁵ SB II-369-133-37/45.

⁵⁷⁶ Werner 1980, p. 66; Sposato 2006, p. 48f. Ook Botstein neemt de gedachte dat Felix een “Anhänger von Schleiermacher” was geworden als uitgangspunt. Botstein 2020, p. 302.

⁵⁷⁷ Werner 1980, p. 66; Sposato 2006, p. 48f.

⁵⁷⁸ Ibid. De theoloog Justus Ludwig Jacobi (1815-1888) vergeleek Neander met Schleiermacher en August Tholuck. Schleiermacher had veel vereerders onder zijn studenten, maar had slechts een kleine groep waarmee hij persoonlijk omging. Jacobi 1882, p. 41f. Door studenten werd “Schleiermacher bewundert und gefürchtet”. Schaff 1886, p. 10.

⁵⁷⁹ SB III-863-350-351-5/14.

⁵⁸⁰ SB II-369-133-37/45.

Der Herr v. Tippelskirch, unser Prediger kann darin auch etwas leisten, man sieht hier Menschen und einen Fanatismus, wie man ihn im 16ten Jahrhundert begreiflich, aber heut zu Tage unerhört findet, sie wollen sich alle durch einander bekehren, und schimpfen christlich auf einander, moquiren sich über den Glauben der andern, daß es ein Jammer ist.⁵⁸¹

Het ging Felix niet om de theologie van Schleiermacher, maar om de stijl van preken. Niet het fanatisme van Friedrich von Tippelskirch, maar de rustige en heldere betoogtrant van Schleiermacher sprak hem aan. De woorden “wir würden weniger uneinig darüber sein” slaan op een oude controverse, waarover Schubring bericht in zijn *Erinnerungen* in het blad *Daheim*.⁵⁸² Als student van Schleiermacher keek Schubring destijds neer op de *Beichtvater* van Felix, zijn catecheet Friedrich Wilmsen. Deze leek Schubring te onbelangrijk en de toenmalige theologie-student maakte een opmerking dat ze (Fanny en Felix) beter naar Schleiermacher konden gaan (luisteren). Daarop was Felix kwaad geworden. “Ich sollte ihm seinen Beichtvater nicht antasten, dem er mit herzlicher Verehrung zugetan war.”⁵⁸³

Schleiermacher was omgekeerd een bewonderaar van Felix. Dit valt op te maken uit de woorden die Fanny na de dood van de predikant aan Felix schreef, namelijk dat Felix *in hem* een vriend verloren had.⁵⁸⁴ Zelf meldde Felix aan zijn moeder dat het bericht van het overlijden van Schleiermacher hem terneer sloeg. Steeds opnieuw kwam diens persoonlijkheid hem voor de geest en vooral de grote vriendelijkheid waarmee Schleiermacher aan de muzikale activiteiten van Felix deelnam. De persoonlijke kennismaking van het vorige jaar vond Felix een van de mooiste momenten.⁵⁸⁵ Uit het laatste valt op te maken dat Felix pas in 1833 Schleiermacher persoonlijk heeft leren kennen. Felix had naar zijn zeggen te weinig kunnen genieten van zijn vriendschap.

[...] und denke bei jeder Gelegenheit von neuem drüber nach, wenn ich mir dann seine ganze Persönlichkeit und namentlich die große Freundlichkeit zurückrufe, mit der er voriges Jahr an mir und meiner Musik Theil nahm, und wie seine Bekanntschaft mir eine der liebsten neuen Ereignisse des vorigen Jahrs war, und wie ich sie nur gar zu wenig habe genießen können.⁵⁸⁶

⁵⁸¹ *SB II-395-201-63/71*.

⁵⁸² *Daheim* 26 (1866), p. 373.

⁵⁸³ *Ibid.*

⁵⁸⁴ Weissweiler 1997, p. 154.

⁵⁸⁵ *SB III-863-350-351-5/14*.

⁵⁸⁶ *Ibid.*

Werner en Sposato en anderen leggen een verband tussen Felix en Schleiermacher met het oog op de theologie van de laatste.⁵⁸⁷ De theologie van de godservaring via muziek zou door Felix zijn geconcretiseerd. Volgens Helmut Loos was Felix “trotz seiner Bewunderung für Friedrich Schleiermacher kein bedingungsloser Anhänger der musikalischen Kunstreligion, sondern auf der Basis einer reichen Tradition ein Künstler ganz eigener Prägung.”⁵⁸⁸ In geen enkele brief van Felix komt een beschouwing in de zin van de gedachten van Schleiermacher voor. Het feit dat de geestelijke werken van Felix werden uitgevoerd in een concertzaal, die daardoor wellicht een kerkelijke sfeer kreeg, was niet uniek in de 19^e eeuw. Een verbinding tussen Felix en Wilmsen ligt meer voor de hand.

Studenten van Schleiermacher

Een directe invloed van Schleiermacher op Felix is niet aantoonbaar. Wel ontwikkelde Felix vriendschappelijke banden met theologiestudenten van Schleiermacher aan de *Berliner Universität*, zoals met Julius Schubring, die in 1828 huisleraar werd in het gezin van Schleiermacher.⁵⁸⁹ Met Schubring voerde Felix later een uitvoerige correspondentie over de totstandkoming van het oratorium *Paulus*.⁵⁹⁰ Een andere (oud-)student met wie Felix correspondeerde, was de predikant Ernst Friedrich Albert Baur (1803-1886). Deze was tijdens zijn studietijd betrokken bij de *Sonntagsmusiken* in het huis van Abraham en Lea Mendelssohn. Via beide laatstgenoemde vrienden zal Felix in aanraking met Schleiermachers theologie zijn gekomen. In 1844 zou Felix in Leipzig wederom kennis maken met een voormalige student van Schleiermacher: zijn eigen predikant Samuel Rudolf Howard (1808-1890).⁵⁹¹

⁵⁸⁷ Werner 1980, p. 66 (Werner gaat ervan uit dat Felix Schleiermacher vereerde en hem persoonlijk goed kende); Sposato 2006, p. 48f. Zie voorts Michael Marissen, ‘Religious Aims in Mendelssohn’s 1829 Singakademie Performances of Bach’s Matthew Passion’, *Musical Quarterly* 77 (1993), p. 718-726; Jos van der Kooy, ‘De orgelsonates van Felix Mendelssohn Bartholdy’ deel 2: ‘Sonata I en Sonata VI in het licht van Luther, Schleiermacher, Marx en Mendelssohns overgang van Jodendom naar christendom’, *De Orgelvriend* (2009), april-nummer, p. 14-18. In beide gevallen worden echter geen overtuigende, op primaire bronnen gebaseerde argumenten aangereikt voor deze hypothese.

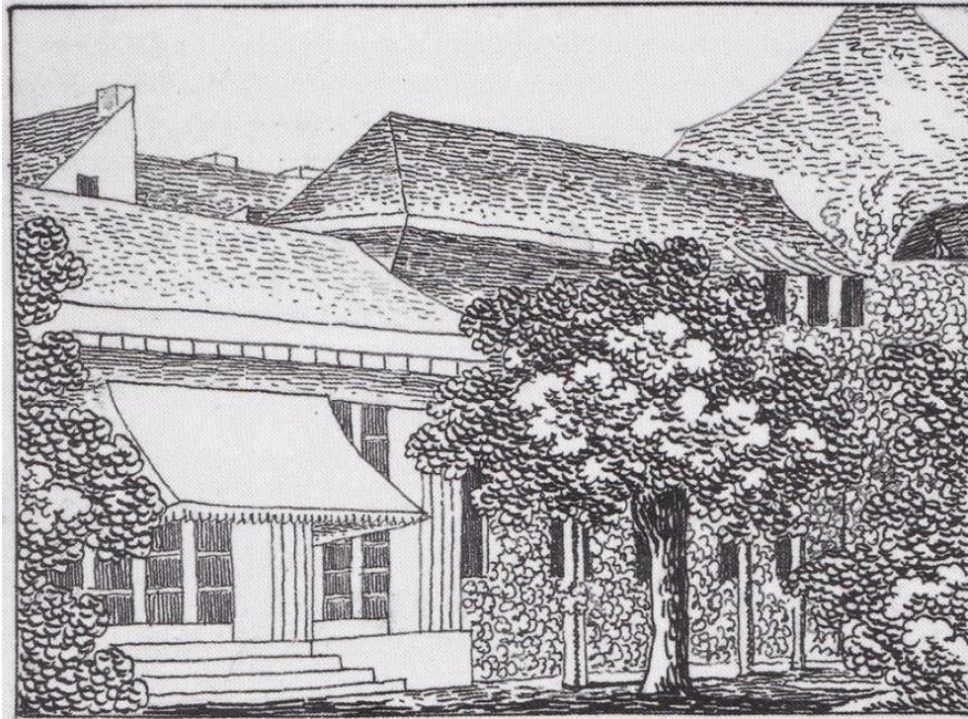
⁵⁸⁸ *SB* III-22.

⁵⁸⁹ Schubring 1892, p. VI. Een andere vriend, de bariton Eduard Devrient, vermeldt in zijn boek over Felix dat hijzelf in die tijd “im alter der kirchlichen Empfindungsschwelgerei” was. Devrient 1869, p. 15. Celia Applegate karakteriseert weer een andere vriend van Felix, de predikantszoon Johann Gustav Droysen, als een devote Lutheraan. Applegate 2020, p. 165. Felix’ vriendenkring kenmerkte zich door intensieve kerkelijke betrokkenheid.

⁵⁹⁰ Zie voor de volledige correspondentie Julius Schubring jr., *Briefwechsel zwischen Felix Mendelssohn Bartholdy und Julius Schubring* (Leipzig 1892).

⁵⁹¹ Richter 2011, p. 137.

Naast studenten van Schleiermacher ontmoette Felix vele anderen. Eduard Devrient noemt de invloed op Felix van “alten und jungen Hausfreunde der angesehenen und merkwürdigen Fremden hinzuzählt”.⁵⁹² Devrient kent geen tweede voorbeeld van een vooraanstaand iemand die een dergelijke “begünstigten Jugend” heeft gehad.⁵⁹³

Afb. II.7. De tuin van Leipziger Straße 3. Tekening van Felix. 5 September 1826.
Staatsbibliotheek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung mit Mendelssohn-Archiv.

II.4. Abraham Mendelssohn Bartholdy

Het gezin

Sebastian Hensel (1830-1898), de oudste zoon van Fanny en Wilhelm Hensel, schreef dat de opvoeding van vader Abraham streng was (*afb.* II.8), met “noch etwas jüdischer Despotismus darin”.⁵⁹⁴ Schubring schetste een ander beeld. Als Abraham ontevreden over Felix was, gaf hij

⁵⁹² Devrient 1869, p. 16.

⁵⁹³ Ibid.

⁵⁹⁴ Feilchenfeldt 1995, p. 114.

hem een vermanende blik en een rustig berispelend woord. “Gern aber nahm der Vater auch an den Scherzen der Jugend theil und hatte sein Wohlgefallen daran.”⁵⁹⁵

Afb. II.8. Abraham Mendelssohn Bartholdy in 1823, getekend door zijn schoonzoon Wilhelm Hensel.⁵⁹⁶

Uit de brieven van Felix blijkt dat er, ondanks strakke regels in huis, een open sfeer heerste, waarin de kinderen gevraagd werd alles te zeggen en nooit iets te verzwijgen. “Du hast mich aber dran gewöhnt, immer mit Dir zu sprechen, wie mir ums Herz war”,⁵⁹⁷ schreef Felix vanuit Rome in 1830. Als Schubring het huiselijke leven beschrijft, gebruikt hij termen als “Wohlsein”, “herzliche Liebe”, “Uebereinstimmung” en “harmonisch mit einander verbunden”. Verder tekent hij de sfeer in huis,⁵⁹⁸ waar voortdurend jongeren verkeerden en gasten gevraagd en

⁵⁹⁵ *Daheim* 26 (1866), p. 373.

⁵⁹⁶ Afbeelding uit Eckart Kleßmann, *DIE MENDELSSOHN'S, Bilder aus einer deutschen Familie* (1990): https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Abraham_Mendelssohn_Bartholdy_-_Zeichnung_von_Wilhelm_Hensel_1823.jpg (bezoekt 14.02.20).

⁵⁹⁷ *SB II-370-135-35/36*. Brief van 22 november 1830.

⁵⁹⁸ Men speelt woordspelletjes zoals *charade*. Todd 2003, p. 155. De kinderen noemen elkaar met bijnamen, de zusjes heten de *Geren*. *SB II-360-116-151/152*. Felix zit op de bank tussen hen in en is de *Clown*. *SB II-418-250-10/12*. Men is open en kritisch naar elkaar. Rebecka, aan wie een brief van Felix soms begint met “Mein allerliebstes Kind auf der ganzen Welt,” reageert verontwaardigd als Felix het

ongevraagd op bezoek kwamen.⁵⁹⁹ Er werd veel gemusiceerd, georganiseerd en soms toneel gespeeld zoals bij de 25-jarige bruiloft van Abraham en Lea.⁶⁰⁰ De kinderen waren leergierig, kregen privéles,⁶⁰¹ en hielden zich met tal van aspecten van de cultuur bezig.⁶⁰² In het gezin waren ook de gewone huiselijke conflicten, zoals de keer dat Felix zijn vijftienjarige broer Paul van een stoel gooide.⁶⁰³

Abraham had de leiding van het gezin. Hij was een liefhebber van muziek en zong mee in de *Singakademie*.⁶⁰⁴ Als bankier bezat hij een zakelijke instelling en had niet veel op met sentiment. “Du magst meine Sentimental Philosophie nicht, liebster Vater!” schreef Felix in 1830 vanuit Londen.⁶⁰⁵ Abraham kon ongeduldig zijn. Tijdens een reis vol hindernissen naar Venetië moest Felix wel honderdmaal aan zijn vader denken. Deze was waarschijnlijk van ongeduld “aus der Haut und vielleicht auf die des Kutschers gefahren”.⁶⁰⁶ Abraham had veel last van zijn ogen en de ziekte van zijn vader greep Felix aan.⁶⁰⁷ De relatie tussen Felix en zijn vader was een bijzondere. Schubring spreekt over een “köstliches Verhältniß”, die uit de brieven naar voren komt.⁶⁰⁸ Abraham had een groot gezag en Felix vereerde hem. Het was Abraham die de grootste invloed op Felix had, meldde Devrient in zijn *Erinnerungen*.⁶⁰⁹ Fanny schreef na de dood van haar vader dat Felix zijn vader verafgoodde.⁶¹⁰

woord *jood* als scheldwoord gebruikt. *SB I-284-497-1*; Loos 2010, p. 22. Als Felix in Engeland is, plaagt Fanny hem met de mededeling dat ze een “Tagebuch mit Dummheiten” van Felix wil gaan bijhouden. *SB I-165-301-98* tot *302-102*.

⁵⁹⁹ *Daheim* 26 (1866), p. 373.

⁶⁰⁰ *SB I-264-471-41/44*. “Denselben Morgen wurde das Festspiel von Fanny und Hensel, zu dem der Plan schon dunkel entworfen war, bestimmt, und nun machte sich Alles an die Arbeit.” (Rebecka).

⁶⁰¹ *Daheim* 26 (1866), p. 373.

⁶⁰² Er zijn uitspraken van Felix die getuigen dat hij een goede jeugd heeft gehad. Als Felix in 1835, na de dood van zijn vader, weer even thuis is, wordt het hem “zu sauersüss”. *SB IV-1196-281-282-54/58*. Aan Klingemann in Londen schrijft Felix: “O alte Zeit, o alte Zeit!” als hij terug denkt aan de tijd van lang geleden. *SB X-4579-264-34/36*.

⁶⁰³ *SB II-363-119-11/13*. Felix memoriseert dit met de bedoeling na zijn Italiaanse reis weer goed met zijn broer Paul te kunnen omgaan.

⁶⁰⁴ Lackmann 2008a, p. 71.

⁶⁰⁵ *SB I-226-418-25/26*.

⁶⁰⁶ *SB II-352-101-102-37/39*.

⁶⁰⁷ *SB III-655-106-8/10*. “Wir sind alle wohl und munter, nur leidet Vater sehr an den Augen, und Du kannst Dir denken daß seine zunehmende Kränklichkeit ein Hauptgrund meiner gänzlichen Verstimmung war.”

⁶⁰⁸ *Daheim* 26 (1866), p. 373.

⁶⁰⁹ Devrient 1869, p. 15.

⁶¹⁰ *SB IV-1247-346-21*.

Abraham Mendelssohn war ein ausgezeichnete Mensch, in dessen Seele und Geist sich das Leben mit ungewöhnlicher Klarheit abspiegelte, dessen Denken und Fühlen, Lernen und Erkennen ihn das Göttliche in der höheren Vernunft hatte finden lassen. [...] Das sichere Maß nach dem er den Werth der Dinge schätzte, imponirte mir zugleich. Die Ueberzeugung, daß unser Leben eine Verpflichtung zur Arbeit, zum Nützen und Streben sei, diese Ueberzeugung erbt Felix von seinem Vater.⁶¹¹

Abraham volgde de reizen van Felix nauwgezet en leverde zo nodig commentaar. Hij waarschuwde Felix voor *Cotterien* in Wenen, tegen welke beschuldiging Felix zich verzette.⁶¹² Hij zou zich nooit aan zulke lichtzinnigheden wagen, of hij nu in Rome (katholiek) of in Wittenberg (protestant) zou zijn.⁶¹³ Altijd had hij de “abgeschlossene, an Äußerlichkeiten klebende, leere Geselligkeit von Herzen gehaßt und gefürchtet”.⁶¹⁴ Fanny verzekerde Felix dat vader altijd minder vriendelijk schreef dan hij in feite was.⁶¹⁵ Felix begreep dat er tijdens zijn reis naar Engeland misverstanden waren ontstaan.⁶¹⁶ Hij probeerde ze uit te leggen, maar vroeg ook om vergeving aan zijn ouders. De kinderen kenden hun ouders goed en wisten hoe zij zouden reageren. “Aber ich versteige mich weit”, schreef Felix, “und Vater wird schelten”.⁶¹⁷

Felix hunkerde naar erkenning van zijn vader.⁶¹⁸ Complimenten kreeg hij zelden.⁶¹⁹ Fanny wist dat Abraham heimelijk trots was op zijn zoon:

⁶¹¹ Devrient 1869, p. 15f.

⁶¹² *SB II-381-165-201/205*.

⁶¹³ Felix bericht een week later aan Zelter dat hij in Rome op een bal was, waar hij met meer plezier gedanst heeft dan ooit in zijn leven. *SB II-383-174-134/138*.

⁶¹⁴ *SB II-381-165-201/205*.

⁶¹⁵ Weissweiler 1997, p. 82.

⁶¹⁶ *SB I-235-439-27/31*.

⁶¹⁷ *SB II-395-201-63/71*.

⁶¹⁸ Later schreef Felix aan zijn schoonmoeder dat hij met woorden van tevredenheid, die hij ooit van zijn vader kreeg, zo gelukkig was, maar dat hij die helaas zelden had gehoord. *SB IX-4106-401-9/14*. Als Felix toch iets van waardering merkte was hij “sehr ergriffen” en begon hij zijn werk dubbel lief te hebben. Eens had hij aan zijn vader geschreven dat hij dan het gevoel kreeg alsof hij het werk opnieuw gecomponeerd had. *SB I-248-455-7/10*.

⁶¹⁹ Fanny schrijft in 1829 aan Felix dat ze nog weet hoe het Felix altijd verdriet deed als de beide ouders hun tevredenheid verborgen. Weissweiler 1997, p. 82.

[...] indem er gleichgültig und stoisch thut und wir ihn dann darüber ertappen, wie er Deine Briefe zu Drei, vier Mann liest, und wie alle Leute wissen und sehn, wie er sich über Dich und Alles was Dir begegnet, freut, nur wir sollen es nicht wissen. Wir wissen es aber doch.⁶²⁰

Abraham had een neiging naar somberheid. Toen hij met Felix naar Engeland reisde, schreef Abraham de bijna profetische woorden over Felix: “Er geht einer lichtvollen Zukunft entgegen, und weiß noch nicht, wie kurz das Leben ist.”⁶²¹ Devrient maakte melding van het feit dat er in Abraham in de loop der jaren meer “Streitsucht” groeide en dat hij “ja immer spitzfindiger und unleidlicher wurde”.⁶²²

Had Abraham invloed op het geloofsleven van Felix? Over een aantal zaken werd in het gezin niet gesproken. Er bestond het geheim van de doop van de kinderen, dat grootmoeder Bella Salomon niet mocht weten.⁶²³ Fanny deed in 1820 *Konfirmation* toen Abraham in Parijs verkeerde. In een brief aan zijn dochter schreef Abraham dat hij iets wilde zeggen over wat er tussen hem en haar niet ter sprake was gekomen.⁶²⁴ Het waren vragen over het bestaan van een God, wat of wie God is en of een deel van de mens na zijn dood voort blijft leven. Er was nooit over gesproken, omdat Abraham dat niet wist.⁶²⁵ Wat Abraham wel wist is dat er in alle mensen een voortdurend verlangen naar het goede is en dat mensen een geweten hebben dat hen waarschuwt als ze zich van het goede verwijderen. Abraham noemde zijn vrouw Lea een “Religion in Menschengestalt”.⁶²⁶ Ook het christendom kwam ter sprake. Zelf waren Lea en Abraham in het jodendom geboren en opgevoed “[...] ohne diese Form verändern zu müssen dem Gott in uns und unserem Gewissen zu folgen gewusst”.⁶²⁷ Abraham zag een ontwikkeling in de geschiedenis. Eerst was het jodendom de heersende godsdienst, daarna kwam de heidense en

⁶²⁰ Ibid.

⁶²¹ *SB I-142-265-8/11*.

⁶²² Devrient 1869, p. 16. In 1835 reist Abraham vanuit Düsseldorf met zijn zieke vrouw Lea en met Felix naar Berlijn terug. Maar er is regelmatig tegenslag, waardoor Abraham steeds somberder wordt. Zijn vrouw moet hem tot de orde roepen en ook Felix raakt in een geïrriteerde stemming. Dan kan de ongeduldige Abraham het niet meer uithouden en rijdt met de extra postkoets alleen door naar huis. *SB IV-1202-29-18/22*.

⁶²³ Lackmann 2008b, p. 376.

⁶²⁴ De brief staat in zijn geheel afgedrukt in Feilchenfeldt 1995, p.120. Abraham schreef deze brief voordat hijzelf de doop ontvangen had. Beseft moet worden dat Abraham de neiging had op bepaalde momenten zich somber te uiten.

⁶²⁵ De twijfelende houding van Abraham staat in contrast met de opmerking van Devrient over Abraham, dat in het algemeen “in dessen Seele und Geist sich das Leben mit ungewöhnlicher Klarheit abspiegelte”. Devrient 1869, p. 15.

⁶²⁶ Feilchenfeldt 1995, p. 120f.

⁶²⁷ Ibid.

vervolgens het christendom. Fanny, haar broers en zus waren door hun ouders opgevoed in het christendom “weil es die Glaubensform der meisten gesitteten Menschen ist”.⁶²⁸ Het christelijk geloof bevat niets dat van het goede afleidt, eerder wijst het naar liefde, gehoorzaamheid, tolerantie en berusting. Abraham verwees naar de *Urheber*, de stichter, die door zo weinigen erkend en nog minder gevolgd werd.⁶²⁹

Ook in een brief aan Felix kwam Abraham over het geloof te spreken. In 1829, negen jaar nadat Fanny *Konfirmation* had gedaan, schreef Abraham aan Felix over zijn opvatting dat er maar één waarheid bestaat en dat alleen de vormen veranderen.⁶³⁰ Ook tegen Felix zei hij dat de kinderen vrij van een religieuze vorm waren opgevoed, “welche ich Eurer eigenen Überzeugung, im Fall diese eine erheischen sollte, oder Euer Wahl nach Rücksichten der Convenienz überlassen wollte”.⁶³¹ Toch moest Abraham een keuze maken voor de kinderen. Dat werd de christelijke religie, “als der gereinigteren von der größten Zahl civilisirter Menschen angenommen und bekannte mich auch selbst zu derselben,⁶³² weil ich für mich thun mußte, was ich für Euch als das bessere erkannte.”⁶³³ Abraham gaf aan dat er met de kinderen geen geloofsgesprek was geweest.⁶³⁴ Wel werd een christelijke opvoeding gegeven en kregen de kinderen geloofsonderricht van de in die tijd bekende pedagoog en predikant Friedrich Wilmsen. Abraham liet de kinderen vrij in de keuzes die ze inzake de religie wilden maken.

Abraham schreef de brief aan zijn dochter Fanny twee jaar voordat Lea en zichzelf via de doop overgingen naar het christendom (1822). Bij de *Konfirmation* van Fanny in 1820 vroeg hij zich af, of er een God bestaat en wat God is. In 1825 wenste hij dat God een zekere G. nog een lang leven zou schenken en eindigde hij zijn brief met deze nadruk: “Adieu! Gott halte Euch alle wohl”.⁶³⁵ Vanuit Engeland schreef hij brieven waarin wensen voorkomen als: “Gott schütze ihn!” – “Gott mit dir” – “so Gott will!”⁶³⁶, “wofür ich dem Himmel nicht genug danken

⁶²⁸ Ibid.

⁶²⁹ Jezus werd beschouwd als de stichter van een nieuwe religie. Een verband tussen jodendom en christendom kwam niet ter sprake. Zie ook: Liwak 1989, p. 176f.

⁶³⁰ Werner 1980, p. 60. Deze gedachte komt ook bij Schleiermacher voor in zijn *Vijfde Rede*. Schleiermacher 1821, p. 448f.

⁶³¹ Werner 1980, p. 61.

⁶³² De doop van de ouders in Frankfurt am Main. Lackmann 2008b, p. 378f.

⁶³³ Werner 1980, p. 61.

⁶³⁴ Lea, hoe welbespraakt ook, liet zich moeilijk in de ziel kijken. Op 23 november 1842 schreef Felix: “Du weißt, wie ruhig Mutter gewöhnlich ist, und wie selten sie einen recht in ihr Innres blicken läßt.” *SB IX-3683-99-43/46*.

⁶³⁵ *SB I-66-168-17/18* en 57.

⁶³⁶ *SB III-737-200-73/75*, 87/88 en 92/94.

kann” – “Gott schütze dich alle”⁶³⁷, “Gottlob und Dank” – “Gott wird helfen” – “Gott erhalte Euch alle”.⁶³⁸ In de literatuur wordt Abraham vanwege de brief van 1820 aan zijn dochter niet zelden beschouwd als een twijfelaar.⁶³⁹ Het is niet ondenkbaar dat hij en Lea een verdere ontwikkeling hebben meegemaakt, mogelijk door de invloed van Felix. Uit geen enkele brief blijkt dat de jonge Felix een andere geloofsopvatting had dan zijn vader. Felix erkende later de grote invloed die zijn vader op hem gehad heeft. Na diens sterven kenschetste hij Abraham als “meinen einzigen ganzen Freund während der letzten Jahre und meinen Lehrer in der Kunst und im Leben.”⁶⁴⁰

De doop van Abraham en Lea

Op 25 november 1822 schreef Lea aan haar katholiek gedoopte nicht Henriette von Pereira-Arnstein in Wenen:

Ich muß Dir noch erzählen (was Mamas wegen unter uns bleibt), daß mein Mann und ich in Frankfurt die christliche Religion angenommen haben; meine Kinder sind, wie Du weißt, nie Juden gewesen, und mir war die Religionstrennung von ihnen zuwider. Du kannst denken, daß es in Hinsicht der Aufklärung keine Veränderung bei uns hervor bringt.⁶⁴¹

Abraham en Lea waren op 4 oktober 1822 gedoopt in Frankfurt am Main, door een volgens Lea “gescheuter, sehr aufgeklärter Mann, Namens Kirchner” (*afb.* II.9),⁶⁴² een universiteitsvriend van Lea’s broer Jakob Bartholdy.⁶⁴³ Anton Kirchner (1779-1835) was predikant aan de *Heiliggeist-Kirche* (*afb.* II.10). Mogelijk heeft in deze kerk de doop van Abraham en Lea plaats gevonden.⁶⁴⁴ Lackmann noemt Kirchner de “beliebteste Kanzelredner Frankfurts”.⁶⁴⁵ De doop vond plaats aan het slot van een reis van drie maanden door het gezin naar Zwitserland. Evenals bij de doop van de kinderen was de plechtigheid geheim, omdat grootmoeder Bella Salomon

⁶³⁷ SB III-746-207-3/5 en 209-99.

⁶³⁸ SB III-766-239-88/90 en 99.

⁶³⁹ Lackmann 2008a, p. 20.

⁶⁴⁰ SB IV-1263-356-357-7/14.

⁶⁴¹ Dinglinger 2010, p. 88.

⁶⁴² Ibid.

⁶⁴³ Ibid.

⁶⁴⁴ Lackmann 2008b, p. 380f.

⁶⁴⁵ Ibid., p. 380.

van niets mocht weten (“Mamas wegen”). In tegenstelling tot wat soms wordt vermeld, is de doop niet bediend in de *Französisch Reformierte Gemeinde* in Frankfurt.⁶⁴⁶

Afb. II.9. Anton Kirchner, de predikant die Abraham en Lea doopte. Lithografie uit 1833 door Conrad L’Allemand (1809-1880).⁶⁴⁷

Kirchner was inderdaad een zeer verlicht predikant. Naast theologie hield hij zich bezig met geschiedenis en was hij een bevorderaar van de kunsten. In zijn theologie is Jezus de *Urheber* van een nieuwe zedelijke schepping: het hoge, lichtende en troostende voorbeeld.⁶⁴⁸ In doop en avondmaal wordt een spiritueel proces zichtbaar gemaakt. Het christendom is na vergelijking met andere godsdiensten “die wahre Gottesanstalt”.⁶⁴⁹ Over joden was hij niet positief. Het zou

⁶⁴⁶ Albert Richard Mohr, *Musikleben in Frankfurt am Main* (1976). Mohr veronderstelt dat Lea en Abraham door Auguste Jeanrenaud in 1822 zijn gedoopt. Jeanrenaud was de vader van Felix’ vrouw Cécile. Jeanrenaud was echter al in 1819 overleden. Volgens Todd is de bron van deze foutieve informatie C.H. Müller, archivaris van de *Cäcilienverein* (1925). Todd 2003, p. 102.

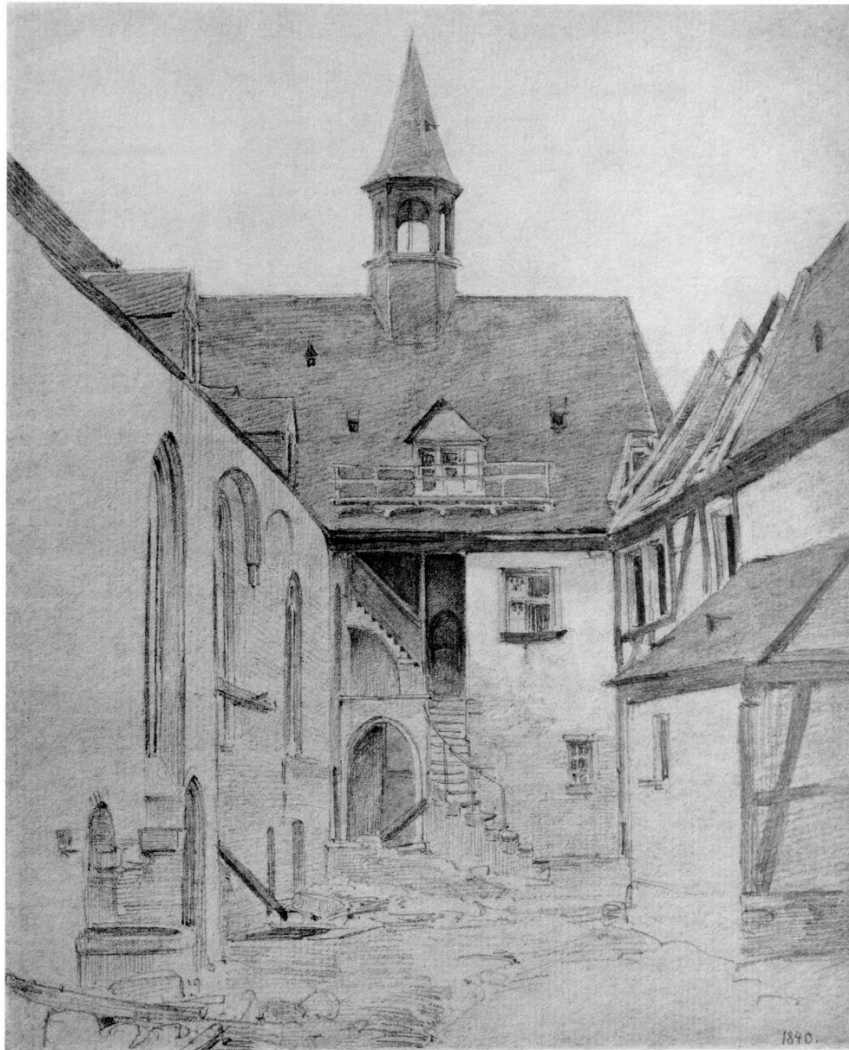
⁶⁴⁷ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anton_Kirchner.jpg (bezoekt 15.02.20).

⁶⁴⁸ Lackmann 2008b, p. 384.

⁶⁴⁹ *Ibid.*, p. 383.

beter geweest zijn om de welstand van de joden in het algemeen te verhogen, maar de toegang tot de maatschappij alleen toe te staan voor de “Geprüften und Würdigen”.⁶⁵⁰

Lea gaf in haar brief aan haar nicht aan dat de doop “in Hinsicht der Aufklärung keine Veränderung bei uns hervor bringt” en schreef dat het initiatief tot de doop van haar kwam: “mir war die Religionstrennung von ihnen zuwider”.⁶⁵¹ Of de kinderen bij de doop van de ouders aanwezig waren, is niet bekend.

Afb. II.10. Frankfurt a.M., *Heiliggeist-Kirche* in 1840, kort voor de teloorgang ervan. Aquarel door Carl Theodor Reiffenstein (1820-1893). Privécollectie, Frankfurt a.M.⁶⁵² In deze kerk heeft mogelijk de doop van Abraham en Lea in 1882 plaatsgevonden.

⁶⁵⁰ Ibid., p. 382.

⁶⁵¹ Dinglinger 2010, p. 88; zie het volledige citaat hierboven.

⁶⁵² https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frankfurt_Am_Main-Carl_Theodor_Reiffenstein-FFMD_FSIBUS-Heft_01-1894-017-Tafel_04-Crop.jpg (bezoekt 15.02.20).

II.5. Friedrich Philipp Wilmsen

Larry Todd noemt de naam van de pedagoog en predikant Friedrich Philipp Wilmsen slechts terloops.⁶⁵³ Werner en Richter vermelden zijn naam in het geheel niet. Daarmee wordt het belang van deze leraar, en de invloed die hij op de ontwikkeling van Felix heeft gehad, niet onderkend. De keuze van Abraham om Wilmsen te vragen, zijn kinderen godsdienst-onderricht te geven, lag voor de hand. Wilmsen was predikant aan de *Parochialkirche* waar de kinderen van Abraham en Lea stonden ingeschreven.⁶⁵⁴ Bovendien was hij een bekend pedagoog: zijn talrijke geschriften en leerboeken voor kinderen werden in Duitsland alom gebruikt. Ook Nederlandse kinderen lazen in de 19^e eeuw vertaalde boekjes van Wilmsen.⁶⁵⁵

Wilmsen als pedagoog

De theoloog Friedrich Hesekeel (1794-1840) publiceerde in 1833 een herinneringsbundel over het leven van Wilmsen.⁶⁵⁶ Daarin beschrijft hij dat Wilmsen een modern pedagoog was, die brak met de manier waarop tot die tijd onderwijs werd gegeven (*afb.* II.11).⁶⁵⁷ Wilmsen had in zijn jeugd slechte onderwijservaringen gehad. Leraren gaven les met strenge tucht, in slecht geïsoleerde, halfduistere lokalen.⁶⁵⁸ De lessen bestonden uitsluitend uit het instampen van feitenkennis. Voordat Wilmsen predikant werd, gaf hij les aan diverse scholen, onder andere een meisjesschool en pedagogische instituten. Zijn manier van lesgeven werd aan anderen ten voorbeeld gesteld.⁶⁵⁹ Hij werd geprezen om zijn duidelijkheid, zijn levendigheid van voordracht en de kunst om kinderen tot denken aan te sporen.⁶⁶⁰ Wilmsen genoot een grote populariteit bij zijn leerlingen.⁶⁶¹ Na zijn theologiestudie volgde hij zijn vader op als predikant aan de

⁶⁵³ Todd 2003, p. 155; Hesekeel 1833, p. 6.

⁶⁵⁴ Als Felix later in Frankfurt trouwt vraagt hij aan zijn moeder: "Kannst Du mirs auch wohl besorgen, daß ich bis zu der Zeit bei der Parochialkirche aufgeboden werde?" *SB V-1584-212-52/55*.

⁶⁵⁵ Voorbeelden zijn *Jucunda, of twintigtal nieuwe verhalen voor kinderen* (1829), *Eugenia, het leven in geloof en liefde* (1820), *De Duitse kindervriend van P.F. Wilmsen in eenen Hollandschen veranderd* (1839) en *Eereprijs voor de jeugd: ter bevordering van vlijt, deugd en kennis* (1828).

⁶⁵⁶ Friedrich Hesekeel, *Erinnerungen an Friedrich Philipp Wilmsen* (Berlin 1833). Deze Hesekeel was in 1820 gehuwd met Wilmsens oudste dochter, Julia Philippine.

⁶⁵⁷ Hesekeel 1833, p. 18.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, p. 9.

⁶⁵⁹ *Ibid.*, p. 34.

⁶⁶⁰ *Ibid.*, p. 18f.

⁶⁶¹ Hesekeel vertelt dat het rijtuig van Wilmsen door leerlingen soms met bloemen werd versierd. Om hem heen was een "lieblichen Töchterkreis, welcher von Jahr zu Jahr mit größerer Innigkeit an ihm hing". Hesekeel 1833, p. 40.

Parochialkirche in Berlijn.⁶⁶² De herdenkingsbundel van Hesekeel bevat naast een levensbeschrijving preken, toespraken en *Konfirmations-Reden* bij de doop van een joodse proseliet. De gedachten van deze pedagoog komen naar voren in de tientallen kinderboeken die van zijn hand verschenen.⁶⁶³ Volgens Hesekeel wist Wilmsen als predikant en schrijver de harten van de kinderen op bijzondere wijze voor het christendom warm te maken en te winnen. Hij gaf na de catecheseperiode ter voorbereiding voor de uiteindelijke *Konfirmation* schriftelijke opdrachten, die hij zorgvuldig nakeek en van commentaar voorzag. Hesekeel schrijft dat het onvoorstelbaar is hoeveel moeite Wilmsen nam, hun *Konfirmation* feestelijk en zegenrijk te maken. Wilmsen schreef onder elk werkstuk persoonlijke woorden, ondanks het feit dat hij soms 40 *Konfirmanten* had.⁶⁶⁴ Wilmsen trok steeds vollere kerken: “Durch den Beifall, den seine Predigten überall fanden, vermehrte sich die Zahl derer, welche sich zur Parochialgemeine hielten, von Jahr zu Jahr”.⁶⁶⁵ Wilmsen was net als Schleiermacher betrokken bij de totstandkoming van het nieuwe *Gesangbuch* uit 1829.⁶⁶⁶

Wilmsen was als didacticus in staat elke leeftijdsgroep aan te spreken. De volgende fragmenten komen uit Duitse of Nederlandse schoolboeken uit de 19^e eeuw, die vertalingen zijn van Duitse equivalenten. Het boek *Belangrijke Tafereelen tot opwekking van godsdienstig en zedelijk gevoel voor de schoone kunne* richtte zich tot de vrouwelijke jeugd. Het eerste hoofdstuk is getiteld: ‘de school des rampspoeds’ en begint met deze zin:

Als de eenige dochter van een zeer welgesteld koopman werd Claudine zorgvuldig onderwezen en met al die kundigheden toegerust, welke tot eene hooge vordering van de geest kunnen gerekend worden te behooren.⁶⁶⁷

⁶⁶² De *Parochialkirche* waartoe de familie Mendelssohn Bartholdy behoorde. *SB V-1584-212-52/55*.

⁶⁶³ De boekjes van Wilmsen behandelen velerlei onderwerpen. Het zijn verhalen uit de Bijbelse geschiedenis, kerkgeschiedenis, lesboekjes over geografie, reisverhalen, een overzicht van Duitse helden, sprookjes, natuurhistorie, liederen, gebeden, opvoedingsadviezen, stukjes over hygiëne, verhaaltjes voor de allerkleinsten, moraalvertellingen voor meisjes en taalonderwijs.

⁶⁶⁴ In de middag na de *Konfirmation* ging Wilmsen door met het geven van individuele catechese aan jonge mensen die in het *Israëlische geloof* opgevoed waren. Meer dan vijftig jonge joodse mannen heeft hij tijdens zijn ambtstijd gedoopt. Hesekeel 1833, p. 44.

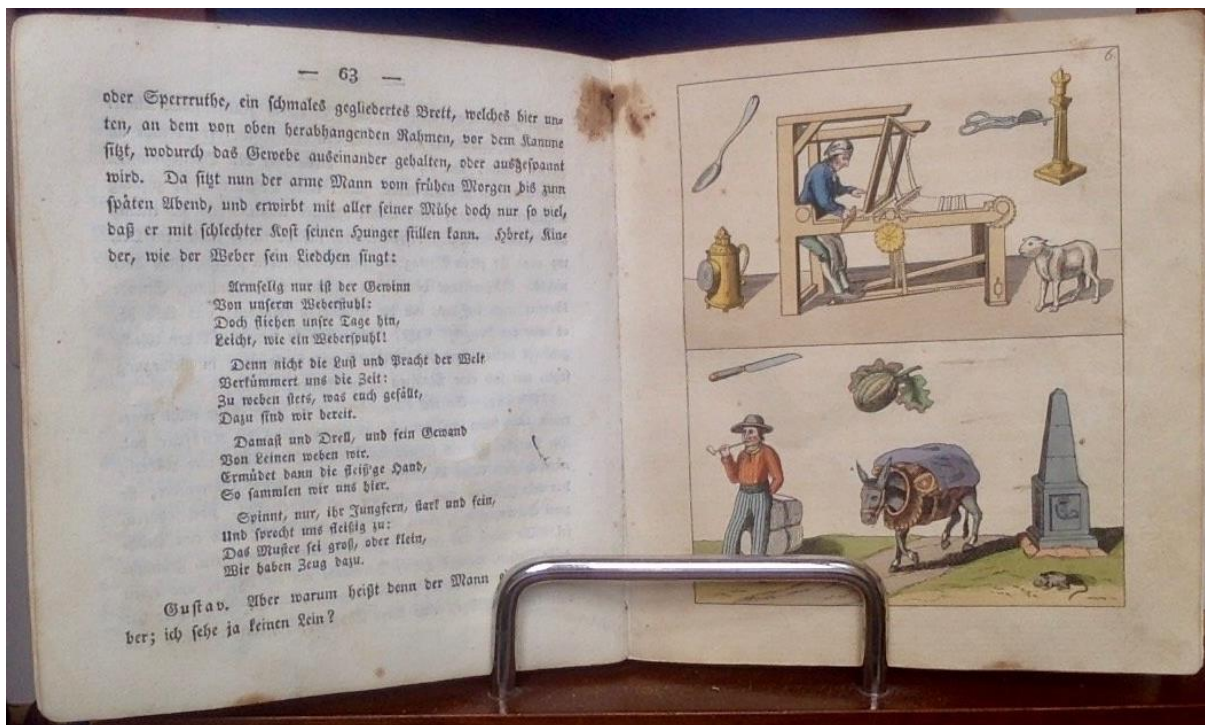
⁶⁶⁵ Hesekeel 1833, p. 45.

⁶⁶⁶ *Ibid.*, p. 49.

⁶⁶⁷ Wilmsen 1834, p. 3.

In het boek *Der Deutsche Kinderfreund* worden honderden onderwerpen uit het dagelijkse leven van kinderen besproken.⁶⁶⁸ Het legt sterke nadruk op informatie, moreel gedrag, gehoorzaamheid aan de ouders en het zelfstandig nadenken van kinderen.⁶⁶⁹ Op het titelblad staat onder de naam van de schrijver “evangelischem Prediger an der Parochial-Kirche in Berlin” vermeld.

Ich kann einsehen, warum ich nicht immer thun darf, was ich will; warum ich thun soll, was meine Eltern und Lehrer wollen; warum ich folgsam, fleißig und aufmerksam sein soll. – Ich weiß, warum die Thüren hoch, die Dächer schräge, die Keller gewölbt sind; warum die Küchen einen Heerd von Steinen und nicht von Holz haben, und die Straßen gepflastert sein müssen.⁶⁷⁰

Afb. II.11. Voorbeeld van de didactiek van Wilmsen: leren door middel van beeld, lied en tekst. *Gustav und Malwina's Bilderschule. Ein belehrendes Buch für Kinder welche anfangen zu lesen* (Berlin 1818).

Het boekje *Jucunda, of twintigtal nieuwe verhalen voor kinderen* richt zich tot de allerkleinsten. Het verhaal “De kleine Willem en de muis” begint als volgt:

⁶⁶⁸ Het boek is ook in het Nederlands verschenen: R.G. Rijkers, *De Deutsche Kindervriend van P.F. Wilmsen in een Nederlandschen veranderd* (Schoonhoven 1850).

⁶⁶⁹ Wilmsen 1832, p. 7.

⁶⁷⁰ Ibid.

‘In mijn bed is zeer zeker een dier!’ riep Willem zijn moeder toe, die net naar bed was gegaan en zich verwonderde dat hij nog wakker was. ‘Ik hoor gedurig geritsel in het stroo, dat in mijn bed ligt, en daar is gewis een muisje in weggekropen.’⁶⁷¹

Deze voorbeelden laten een pedagoog zien die de aandacht van de kinderen weet te vangen en hen door middel van vragen weet te betrekken bij het lees- en leerproces.

Wilmsen als catecheet

Wilmsen, “der Kinderfreund”,⁶⁷² had een calvinistische achtergrond en studeerde aanvankelijk aan de *reformirt-theologischen Fakultät* in Frankfurt an der Oder.⁶⁷³ Hij vond daar niet wat hij zocht. Hij voelde zich niet ondersteund door de “unter dem Schein der Aufklärung alles erkaltenden Zeitgeist”.⁶⁷⁴ Die tijdgeest was niet gunstig voor de kerk, zei hij in zijn bevestigingspreek op 9 april 1798,⁶⁷⁵ een tijd van “Leichtsinn”,⁶⁷⁶ men kon hem zelfs “immerhin mit einem mildernden Ausdruck *freie* oder *gar aufgeklärte Denkungsart* nennen.”⁶⁷⁷ De tijdgeest, op het uiterlijke gericht, was “dem Gedeihen des Innerlichen nicht günstig”.⁶⁷⁸ Wilmsen wilde “das heranwachsende Geschlecht mit inniger Ehrfurcht gegen Gott und die Tugend, mit einem festen Vertrauen auf die göttliche Vorsehung, mit einem lebhaften Bewußtsein der menschlichen Würde und Bestimmung ausrüsten”.⁶⁷⁹ Wilmsen schreef de *Aufklärung* niet af, maar zag het gevaar van het verlies van innerlijke beleving, al waren er ook grenzen voor hem. In een preek over Johannes 1:3 plaatste hij het verstand tegenover de “schwärmerische Hinneigung zum blinden Glauben”.

Man überredet sich, es sey gefährlich, und mit der Ehrfurcht gegen die Offenbarung unvereinbar, seine Vernunft zu gebrauchen, zu forschen und zu prüfen, und fordert einen Glauben ohne Vernunft und vernünftiges Nachforschen, [...] man preist die Feierlichkeit eines Gottesdienstes, der Auge und Ohr beschäftigt, und klagt über die Kälte und Einförmigkeit der Anbe-

⁶⁷¹ Wilmsen 1829, p. 1.

⁶⁷² Hesekeel 1833, p. 4.

⁶⁷³ Ibid., p. 15.

⁶⁷⁴ Ibid., p. 16.

⁶⁷⁵ De *Parochialkirche* was toen nog een gereformeerde kerk. De *Union* ontstond in 1817. Goeters 1992, p. 27.

⁶⁷⁶ Hesekeel 1833, p. 159.

⁶⁷⁷ Ibid.

⁶⁷⁸ Ibid., p. 16.

⁶⁷⁹ Ibid. p. 161.

tung Gottes im Geist und in der Wahrheit; man ruft die Kunst, welche unsere Zeit zum Götzen gemacht hat, zu Hülfe, um durch sinnliche Anregungen und Aufregungen die Phantasie zu erhitzen, und schwärmerische Gefühle zu erwecken.”⁶⁸⁰

De voorganger moest niet alleen een leraar van God en deugd zijn, maar ook “durch eindringende Warnungen, durch die lebendige und treue Darstellung der Zerrüttungen, welche der Leichtsinne und das Laster in dem unbewachten Herzen anrichten, soll er den Sorglosen und Sicheren aus seinem gefährlichen Seelenschlummer wecken”.⁶⁸¹ Wilmsen beschouwde het als zijn taak, voor de leer te waken. Hij vatte deze samen met de zin: “daß das Evangelium Jesu Christi eine Kraft Gottes sey, selig zu machen alle, die daran glauben”.⁶⁸²

De geest van zijn geloofsondericht kan men eveneens proeven in zijn verhalen waarin hij het geloof aan jonge mensen uitlegde. Een van deze boekjes is *Eugenia oder das Leben des Glaubens und der Liebe. Ein Seelengemälde für die Gefühlvollen des weiblichen Geschlechts* (afb. II.12). In het verhaal komt een predikant (“de leeraar”) voor, die de meisjes stap voor stap inwijdt in het geloof.⁶⁸³ De meisjes in het verhaal willen dat ware geloof bezitten.⁶⁸⁴

Wilmsen tussen Aufklärung en christelijk dogma

Bij Wilmsen zijn begrippen uit de kerkelijke *Aufklärung* herkenbaar: deugd, voorzienigheid, onsterfelijkheid. De geest van de *Aufklärung* komt tot uiting in de wijze waarop hij over de grootheid van God in de natuur schrijft. In *Eugenia* raakt de verteller niet uitgepraat over de wonderen die men aantreft in de natuur.⁶⁸⁵ Het belang van het dankbaar ervaren van God in de schepping wordt onderstreept. Veel nadruk valt op het voorbeeld en de deugden van Jezus en het belang om hem daarin te volgen. Felix noemt aan het eind van zijn werkstuk ten behoeve van zijn *Konfirmation* (zie II.8) tien deugden, zoals zelfverloochening en opoffering, en geeft van elke deugd Bijbelse voorbeelden. Opvoeding, beschaving en moraliteit staan hoog in het vaandel, in het bijzonder de nadruk op gehoorzaamheid aan de ouders. Het hele leven staat onder de voorzienigheid van God.

⁶⁸⁰ Ibid., p. 179.

⁶⁸¹ Ibid., p. 164.

⁶⁸² Ibid., p. 166.

⁶⁸³ Wilmsen gebruikt dus niet de vraag- en antwoordvorm van een catechismus, maar gaat bij elk gesprekje van de predikant met de meisjes een laag dieper.

⁶⁸⁴ De *Leipziger Literaturzeitung* (No. 179 – Juli 1824) kritiseert dit boek. Dergelijke geschriften zijn meer geschikt om “einer affectirten Frömeley das Wort zu reden, als das Herz zu einer frischen und kräftigen Religiösität zu erwecken”.

⁶⁸⁵ Wilmsen 1820, p. 63f.

Afb. II.12. F.P. Wilmsen, Frontispice en titelpagina van *Eugenia* (Berlin 1825).

De rede was bij Wilmsen niet zozeer het verstand dat zich kritisch ten opzichte van de openbaring opstelt. Het is de rede die de mens het goede van het kwade doet onderscheiden. Tegenover de rede plaatste Wilmsen stromingen met een “schwärmerischen Hinneigung zum blinden Glauben”.⁶⁸⁶ Voor Bijbelse wonderen bleef er bij Wilmsen plaats. Christus kreeg de authenticiteit van God om wonderen te doen. God zond hem naar zijn raadsbesluit.⁶⁸⁷ Hij nam de gestalte van een mens aan. Hij wekte doden op. Christus is het voorbeeld, maar verlost de mens ook door zijn dood.⁶⁸⁸ Christus brengt uit zichzelf een offer voor de mensen, een mens kan zelf daaraan niets toevoegen. Wilmsen was geen deïst. God was voor hem een persoonlijke God. Door de verhooring van het gebed leidt Hij ieders leven. Onverhoorde gebeden bestaan niet. God is de Alwijze, ook als wij Hem niet begrijpen. Vaste formuliergebeden hebben niet de kracht van een persoonlijk gebed. Het persoonlijk gebed, dat diep uit het hart komt, is van

⁶⁸⁶ Hesekiel 1833, p. 179.

⁶⁸⁷ Ibid., p. 277.

⁶⁸⁸ Ibid., p. 239.

groot belang. De zegeningen die een mens ontvangt zijn een gevolg van het gebed. De kennis van de zonde is nodig. God neemt de zonde serieus en zal de zondaar oordelen. Door gebed is vergeving te verkrijgen, die beantwoord moet worden door een toegewijd en deugdzzaam leven.⁶⁸⁹ Ten slotte geloofde Wilmsen in de wederopstanding en het eeuwige oordeel.

Wilmsen behoorde tot de stroming binnen de *Aufklärung* die zich, met erkenning van de waarde van de rede, richtte op het belang van de innerlijkheid. In zijn preken en boeken klonk een pastorale toon waar regelmatig bezorgdheid in doorklonk. Zijn zorgen waren dat het leven oppervlakkig werd, de innerlijkheid ontbrak, de kerkdiensten minder bezocht werden en dat mensen geen deugdzzaam leven leidden. Anderzijds zag hij de gevaren van een opkomend piëtisme en zijn uitingen waarbij niet de rede, maar het gevoel leidend is. Zijn theologie kende dogmatische begrippen en liet ruimte voor wonderen. Hij waarschuwde voor “schwärmerische Gefühle”⁶⁹⁰ en constateerde dat men in zijn tijd “fordert ein Glauben ohne Vernunft und vernünftiges Nachforschen”.⁶⁹¹ Maar hij kreeg kritiek van de *Leipziger Literaturzeitung* vanwege zijn “affectirten Frömeley” in zijn boekje voor “die Gefühlvollen des weiblichen Geschlechts”.⁶⁹²

II.6. Abraham Mendelssohn Bartholdy en Friedrich Philipp Wilmsen: een vergelijking

Aan de hand van de gesprekken in voornoemd boekje, *Eugenia*, is het mogelijk de gedachten van Wilmsen te vergelijken met die van Abraham Mendelssohn Bartholdy in zijn brief aan Fanny bij haar *Konfirmation* uit het jaar 1820.⁶⁹³ Daartoe zal hier een poging worden ondernomen aan de hand van enkele vragen en begrippen.

WIE IS GOD?

Abraham stelde vragen: “Ob Gott ist? Was Gott sei?”⁶⁹⁴ Hij liet de vragen onbeantwoord, omdat hij geen oplossing wist.

Wilmsen gaf – verhalenderwijs – deze invulling: God kunnen wij niet zien, Hij is de lieve Vader die ons in de natuur de gaven van zijn oneindige liefde laat zien, opdat wij ons in zijn goedheid verheugen zouden, Hem aanbidden en prijzen. Die Vader zorgt voor ons, behoedt en bewaart ons. God kennen we uit de natuur en in de gaven die Hij ons geeft. God heeft geen lichaam en

⁶⁸⁹ Ibid., p. 257.

⁶⁹⁰ Ibid.

⁶⁹¹ Ibid.

⁶⁹² *Leipziger Literaturzeitung* 1824, No. 179.

⁶⁹³ Feilchenfeldt 1995, p. 120f.

⁶⁹⁴ Ibid.

geen stem.⁶⁹⁵ Wij zijn Zijn kinderen en Hij hoort onze dankzegging. Hij hoort en ziet alles wat op aarde gebeurt en niets is Hem onbekend.⁶⁹⁶ Hij regeert met oneindige macht en wijsheid. Wij noemen Hem de Algoede en Hemelse Vader. De Heilige Geest voelen wij wel, maar begrijpen we niet.⁶⁹⁷

ZIEL EN LICHAAM

Abraham vroeg zich af: “Ob ein Teil unseres Selbst ewig sei und, nachdem der andere Teil vergangen, fortlebe? und wo? und wie? – Alles das weiß ich nicht [...]”.⁶⁹⁸

Wilmsen onderwees het volgende. Bij de dood wordt het verdriet verzacht door de hoop van het weerzien. Als de ouders kinderen verliezen door de dood zullen zij des te blijer dit leven verlaten in de hoop van het weerzien. Mensen zullen na de dood een hogere natuur aannemen, niet meer zondigen, aan God gelijk worden. Ze zullen als engelen zijn.⁶⁹⁹ Lichtzinnige mensen zullen onder een vreselijke knaging van het geweten een prooi van wanhoop worden.⁷⁰⁰ We zijn op reis naar de hemel en hebben een eeuwig vaderland. Zij die sterven zullen voor de troon van God verschijnen. Het uur komt waarop allen die in de graven zijn de stem van God zullen horen en opstaan tot de opstanding des levens en ten oordeel.⁷⁰¹

DE ZONDE

Abraham zag in alle mensen een verlangen naar het goede. Hij schreef: “Allein ich weiß, daß es in mir und in Dir und in allen Menschen einen ewigen Hang zu allem Guten, Wahren und Rechten und ein Gewissen gibt, welches uns mahnt und leitet, wenn wir uns davon entfernen”.⁷⁰²

Wilmsen stelde: God wil dat wij vrijwillig het goede doen, niet door dwang of vrees. Door ons verstand onderscheiden wij het goede en het kwade. Mensen komen zelden tot zware zonden als zij een goede opvoeding gehad hebben. De zonde maakt een mens ongelukkig. De zonde is erger dan ziekte of gebrek. Kinderen moeten zichzelf verbeteren om goede kinderen te worden.⁷⁰³ Dat sommige kerkgangers hun leven niet willen beteren, komt omdat zij geen goede

⁶⁹⁵ Wilmsen 1820, p. 53.

⁶⁹⁶ Ibid., p. 56

⁶⁹⁷ Ibid., p. 101.

⁶⁹⁸ Feilchenfeldt 1995, p. 120f.

⁶⁹⁹ Wilmsen 1820, p. 134.

⁷⁰⁰ Ibid., p. 184.

⁷⁰¹ Ibid., p. 134.

⁷⁰² Feilchenfeldt 1995, p. 120.

⁷⁰³ Wilmsen 1820, p. 123.

opvoeding gehad hebben, ze hadden slecht onderwijs en geen goede voorbeelden. Allen heeft God de rede geschonken om het kwaad van het goede te onderscheiden en te haten.⁷⁰⁴ Een hart is niet rein van de zonde: kinderen zijn niet altijd dankbaar voor God om wat ze van hun ouders krijgen. Kinderen bedroeven ouders door ongehoorzaamheid en lichtzinnigheid, toorn, drift, ontevredenheid en onbescheidenheid. Een kind kan niet tellen hoe vaak het de ouders ongehoorzaam geweest is, maar God zal het vergeven. Ons geweten spreekt en het geweten is Gods stem. Wij moeten onze zonden belijden en dan ontstaat het bewustzijn van onze onwaardigheid.⁷⁰⁵ De deugd is een korte stilstand binnen het zondigen. Wij hebben een Verzoener en Middelaar nodig.⁷⁰⁶

JEZUS

Abraham noemde Jezus de *Urheber*, die het voorbeeld geeft van gehoorzaamheid, geduld en berusting.⁷⁰⁷

Wilmsen: God zond profeten om zijn wil bekend te maken. Maar er werd geen acht op hen geslagen. Toen zond God in zijn barmhartigheid de laatste en grote profeet, zijn eniggeboren Zoon. Hij had de gedaante en de natuur van een mens aangenomen.⁷⁰⁸ Hij genas de zieken, maakte doden levend en zorgde voor de gebrekkige mensen. Jezus is de redder van de zielen. Hij redde hen door de kracht waarmee Hij sprak. Hij nam de straffen voor onze zonden op zich. Hij baande voor zijn broeders een weg tot God. Hij kon niet de redder van allen worden, velen keerden Hem de rug toe. Maar ieder kan tot de erkenning van het goede komen, omdat de leerlingen zijn daden opgetekend hebben.⁷⁰⁹ Christus werd gekruisigd, omdat Hij zijn bloed moest storten tot vergeving van de zonden. Hij gaf hiermee de wereld het voorbeeld van opoffering. Hij verdient onze dankbaarste verering. Hij kocht ons voor een dure prijs. Zijn dood was Gods raadsbesluit. Hij zendt ons al het goede, in het bijzonder de liefde van de ouders. Christus heiligt de harten. Bij Hem is troost. Hij verzacht de kommer en heelt elke smart. Zonder Hem zouden wij voor de Heilige en Rechtvaardige moeten beven, voor wie wij niet bestaan kunnen.⁷¹⁰

⁷⁰⁴ Ibid., p. 158.

⁷⁰⁵ Ibid., p. 181.

⁷⁰⁶ Ibid., p. 183.

⁷⁰⁷ Feilchenfeldt 1995, p. 121.

⁷⁰⁸ Wilmsen 1820, p. 103.

⁷⁰⁹ Ibid., p. 111.

⁷¹⁰ Ibid., p. 183.

Over andere onderwerpen schreef Abraham niets, maar in het boekje van Wilmsen vindt men er wel informatie over.⁷¹¹

II.7. De geloofsbelijdenis van Felix

Het werkstuk van Felix in opdracht van Wilmsen

De inhoud van de catechese die Felix heeft gevolgd komt naar voren in het werkstuk dat de zestienjarige Felix in opdracht van Wilmsen in 1825 ten behoeve van zijn *Konfirmation* heeft geschreven. In de in 1909 verschenen herdenkingsbundel ter gelegenheid van Felix' honderdste geboortedag is *Felix Mendelssohns Konfirmationsbekenntnis* opgenomen, naast o.a. 300 brieven tussen Felix en Carl Klingeman (1798-1862), tussen wie een hechte vriendschapsband bestond. De bundel werd uitgegeven door de zoon van de laatste, Karl Klingemann jr.⁷¹²

⁷¹¹ Enkele voorbeelden van dergelijke onderwerpen zijn de volgende:

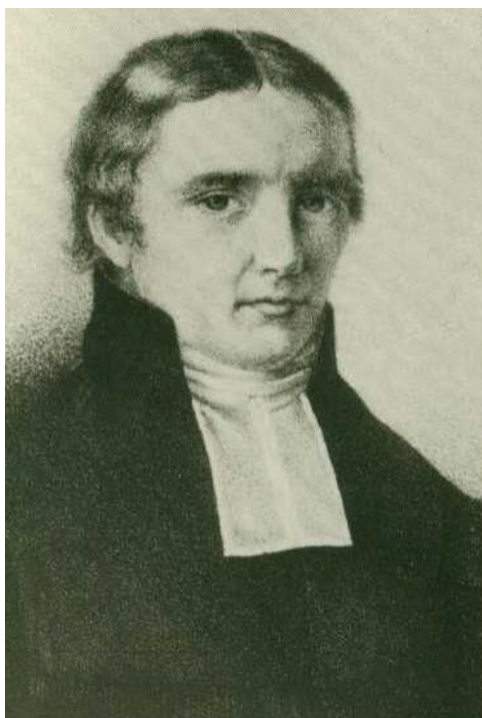
BIJBEL: In de Bijbel staan de lessen van de profeten en van Jezus. Men moet niet slaafs de perikopen in volgorde lezen, maar vooral de hartverheffende stukken uit de Bijbel, de Psalmen, de gesprekken en voorvallen uit het leven van Jezus bij herhaling. Wilmsen 1820, p. 254.

BIDDEN: Al het goede dat God ons schenkt is een antwoord of verhoring op ons gebed. Men moet elke avond God van harte bidden en danken dat Hij ons liefderijk heeft behoed. Wanneer er iets ergs gebeurt, is het God die ons vaak voor nog ergere dingen behoedt. Het gebed is een uitvloeisel van het hart. De vaste reguliere gebeden zijn mager en arm aan denkbeelden. Men moet niet met de mond bidden, maar met het hart. Wilmsen 1820, p. 247.

BEPROEVING: Wij moeten de onbegrijpelijke besluiten van de Allerhoogste met ootmoed aanbidden en niet morren als Zijn wegen niet onze wegen zijn. Het beste wat wij in ons huiselijk, burgerlijk en kerkelijk leven hebben is van christelijke oorsprong. De christelijke gezindheid is de grootste gave. Christen-zijn betekent: al wat goed is in het hart dragen, God en mensen beminnen. Het is de wil van de allerhoogste regeerder, de Voorzienigheid, dat door beproevingen mensen rijp worden gemaakt voor een hogere vorm van christelijke volmaaktheid. Wilmsen 1820, p. 243.

KONFIRMATION: Dat is de tijd waarop de kinderen tot kinderen van God en leerlingen van de Heiland zullen worden. Men treedt in een geestelijk leven om in een zalige gemeenschap met God en de Heiland te gaan leven. Wilmsen 1820, p. 161.

⁷¹² Karl Klingemann. *Felix Mendelssohn-Bartholdys Briefwechsel mit Legationsrat Karl Klingemann in Londen* (Essen 1909), p. 358-362.

Afb. II.13. Friedrich Philipp Wilmsen, de predikant die catechese gaf aan Fanny en Felix.⁷¹³

Precies een eeuw na deze uitgave, in 2009, bood Martin Staehelin een analyse van Felix' geloofsbelijdenis.⁷¹⁴ Hoewel de *Konfirmant* een doorwrocht, doorlopend verhaal had geschreven, lag er vermoedelijk een aantal vragen van Wilmsen aan ten grondslag. In zijn bijdrage tracht Staehelin deze vragen te reconstrueren. Voorts vergelijkt hij Felix' antwoorden met wat Wilmsen in zijn leerboek *Die Lehre Jesu Christi in kurzen Sätzen und in Gesängen für den catechetischen Unterricht* (1818) heeft geschreven. Of Wilmsen daadwerkelijk van zijn eigen leerboek gebruik heeft gemaakt toen hij Felix catechese gaf is niet zeker. Staehelin stelt vast dat Felix er nauwelijks uit citeert. Vervolgens wordt de theologie van Wilmsen, zoals deze uit zijn preken en geschriften naar voren komt, vergeleken met de inhoud van de tekst van Felix. Er zijn aanwijsbare overeenkomsten, maar ook verschillen, zoals de begrippen “Versöhner Christus” en “Versöhnung mit Gott” die Felix gebruikte,⁷¹⁵ maar bij Wilmsen nauwelijks aandacht kregen. Over het Avondmaal merkte Felix op dat “Christi göttlicher Geist gegenwärtig sei”, wat Staehelin doet concluderen

⁷¹³ https://kilchb.de/klausmohr/023/_wilmsen_friedrich_philipp_1770_1831.jpg (bezoekt 14.02.20).

⁷¹⁴ Martin Staehelin, ‘Der frühreife Felix Mendelssohn Bartholdy: Bemerkungen zu seinem “Konfirmationsbekenntnis”’, *Mendelssohn-Studien. Beiträge zur neueren deutschen Kulturgeschichte*, Bd. 16 (2009), p. 11-49. Het artikel vormt de eerste bijdrage in een speciale editie van deze reeks, gepubliceerd ter gelegenheid van de 200^e geboortedag van de componist.

⁷¹⁵ Staehelin 2009, p. 47.

[...] dass Mendelssohns Text offensichtlich Einiges ausspricht oder weglässt, was nicht direkt mit Paralleläußerungen in Wilmsens erhaltenen theologischen Schriften belegt werden kann”.⁷¹⁶

Waarschijnlijk had Felix zelfstandig al een bredere kennis opgebouwd, zoals via het bezoek aan de Lutherstad Wittenberg met zijn leermeester Friedrich Zelter. Felix formuleerde op een manier die duidelijk en begrijpelijk was, zijn beantwoording van de vragen plaatste hij in een afgeronde argumentatie. Staehelin toont aan dat Felix’ werkstuk geen voorbijgaand resultaat van een bepaalde opvoeding was.

Het werkstuk bevat de schriftelijke beantwoording van vragen die aan de *Konfirmand* Felix waren gesteld en geeft een indruk van wat de jonge Felix tijdens zijn catecheseperiode had geleerd.⁷¹⁷ Als inleiding nam Felix de bekende tekst uit Johannes 3:16. “Want alzo lief heeft God de wereld gehad.” Christus kwam voor de zondige mens op aarde om zijn grote werk der verzoening te volbrengen. Hij verloste de mensheid door zijn leer, zijn voorbeeld en zijn dood. Zijn leer wijst ons de weg der zaligheid. Christus verzoende ons door zijn offer met God. Een mens kan zelf niets inbrengen, zelfs rouw en boete is niet genoeg. Maar de mens moet zich met God laten verzoenen, hij moet alles doen om de “Gnade Gottes so wert als möglich zu machen”.⁷¹⁸ Christus had echter ook de authenticiteit van God nodig. Hij werd met goddelijke kracht toegerust. Daarom kreeg hij de mogelijkheid om wonderen te verrichten, om zo een zichtbaar teken te stellen van zijn goddelijke zending. De leer van Christus is de leer van God. Het christendom geeft kracht om het boze te overwinnen door het goede. Het geeft troost als wij in ons gevoel onze zonden zien of als we het gericht van God vrezen. Christus is het voorbeeld dat ieder mens van harte moet volgen, ook als men niet de deugden kan bereiken zoals Christus die bezat. De Voorzienigheid beveelt de mens zichzelf te verloochenen, omdat pas dan de deemoed, het ontzag en de berusting in de wil van God in de mens te zien is, als hij het zwaarste offer brengt. Deze drie deugden zijn nauw met elkaar verbonden. Als de mens sterk wil blijven in het geloof moet hij naar deze beginselen handelen. Hij mag er niet van afwijken. Als christen moet hij vaste beginselen hebben: eerbied en gehoorzaamheid aan God en vrijmoedigheid naar de mensen toe. Een christen moet zijn vijanden liefhebben. Het gaat vandaag om waarachtigheid “weil der gesellige Ton oft verlangt, dass wir die Wahrheit wenn auch nicht verleugnen, doch auf eine feine Art zu verstecken oder zu bemänteln wissen”.⁷¹⁹

⁷¹⁶ Ibid.

⁷¹⁷ Klingemann 1909; Staehelin 2009. Het volledige werkstuk bestaat uit ca. 3000 woorden. Ook zijn de aanvullingen en verbeteringen bewaard gebleven, die Wilmsen bij de tekst van Felix heeft gemaakt.

⁷¹⁸ Klingemann 1909, p. 358.

⁷¹⁹ Ibid., p. 359.

Het christendom vraagt van ons aanbidding van God in geest en waarheid en het verwerpt “leeren Zeremoniendienst und Heuchelei.” De kerk is ingezet is tot behoud, verbreding en voortplanting van het christendom. Omdat wij geloven dat het christendom de beste van alle religies is, moeten wij medewerken tot behoud ervan. We moeten niet onverschillig zijn of onze naasten de ware religie erkennen of niet.

Onloochenbaar is de invloed van de kerkelijke gemeenschap op ons huiselijk en persoonlijk leven. Het is belangrijk één dag te hebben, waarop men met ernstige gedachten aan zijn Schepper denkt, om daarna gesterkt de week in te gaan. Hoe nodig is het minstens eenmaal in de week bij elkaar te komen. Het doel is hemelse gedachten in plaats van de aardse te stellen. De doop toont zinnebeeldig dat de ziel door het christendom van ieder mankement bevrijd wordt, zoals het water het lichaam reinigt. Bij het avondmaal betekent de wijn het bloed van Christus en het brood het lichaam van Christus. In alle tijden en in het bijzonder in de tijd van de reformatie is er gestreden of de wijn en het brood werkelijk het bloed en lichaam van Christus zijn. “Auch kommt wenig darauf an. Wenn wir nur wissen, dass Christi göttlicher Geist gegenwärtig ist, warum dann voraussetzen, dass der menschliche Leib, den er annahm, uns erhebe? Sein Geist steht uns bei, und der ist das Leben.”⁷²⁰

Door de goddelijke kracht en waarheid heeft de kerk de gevaren van de duisternis en tweedracht overwonnen, die haar meer dan andere religies raakte. Ondanks de vervolgingen is de kerk de heersende kerk geworden en zijn over de wereld die “Segnungen der Aufklärung und einen Geist der Liebe und der Prüfung verbreitet”.⁷²¹ Maar er dreigen nog zoveel gevaren. De piëtisten en de mystici beginnen weer hun hoofd op te steken. We leven in een tijd van overgang, waarin nog niet beslist is welke zijde de zege zal behalen. Maar wij hebben de troostende woorden van Christus die zegt: “Himmel und Erde werden vergehen, aber meine Worte vergehen nicht.”⁷²² Wij moeten het gebod van Christus vervullen door barmhartigheid, mildheid, bescherming, verdraagzaamheid, zachtmoedigheid en vreedzaamheid, bereid zijn tot verzoening, edelmoedigheid, zelfverloochening, opoffering en deemoed. Van al deze deugden geeft Felix voorbeelden van verhalen of citaten uit de Evangelien.

De intrede in de kerk geschiedt door inzegening en daartoe wordt vereist: de bekendheid met de plichten van de christen, met de leer van Christus en het voornemen hem trouw te blijven, zich te beheersen en zichzelf te verloochenen. Het verschil tussen de katholieke en protestantse kerk is hoofdzakelijk dat de katholieke kerk mensenwoord en Gods woord gelijk-

⁷²⁰ Ibid., p. 360.

⁷²¹ Ibid., p. 361.

⁷²² Ibid.

stelt en dat de protestantse kerk boven alles het woord van de Schrift stelt. Daar het christendom vanaf het begin talloze gevaren te doorstaan had, was het geen wonder dat zij niet zo zuiver bleef, waardoor velen van de ware religie zijn afgedwaald en eigen sekten gevormd hebben. Daarom willen we niet afwijken van onze religie ondanks zware beproevingen door vervolgers. Het werkstuk wordt afgesloten met een gebed:

Allgütiger, lass deinen Segen auf uns ruhen, uns deine Wege wallen, und lehre du uns selber tun nach deinem Wohlgefallen, und stehen fest vertrauend auf Gottes Huld und seine allwaltende Gnade.⁷²³

Wilmsen heeft in het – in fraai handschrift geschreven (*afb.* II.14) – werkstuk van Felix nauwelijks verbeteringen aangebracht.⁷²⁴ Soms lijken de woorden van Wilmsen letterlijk door Felix onthouden te zijn, wanneer Felix schreef: “Wir erinnern uns an die rührenden Worte Jesu da er Judas kommen sieht um ihn zu verraten: Mein Freund, warum bist du kommen?”⁷²⁵

Met betrekking tot het avondmaal en het verschil tussen de reformatorische en rooms-katholieke opvatting, meende Felix: “Auch kommt wenig darauf an”.⁷²⁶ Wilmsen vulde aan:

Auch kommt es nicht auf die persönliche Gegenwart Christi im Abendmahl, sondern allein darauf an, dass wir den Geist Jesu Christi und das Bild seiner Liebe und Treue in uns aufnehmen, und uns in dem innigsten Glauben an die Versöhnung, welche er gestiftet hat, mit ihm vereinigen.⁷²⁷

Bij Felix' opmerking dat mensen zich in de christelijke kerkdienst *verheffen tot de aanbidding* van God voegde Wilmsen toe: “durch andächtige Teilnahme an der öffentlichen gemeinschaftlichen Gottesverehrung”.⁷²⁸ Eenmaal in de week is het nodig voor een christen om de kerk de bezoeken en hemelse gedachten in plaats van de aardse te stellen. Daarbij schreef Wilmsen: “Damit seine Seele nicht der kräftigsten und edelsten Nahrung entbehre und dadurch immer tiefer herabsinke”.⁷²⁹ De kerk heeft het in de loop der eeuwen moeilijker gehad dan de andere

⁷²³ Klingemann 1909, p. 361.

⁷²⁴ Ibid., p. 362.

⁷²⁵ Ibid., p. 361.

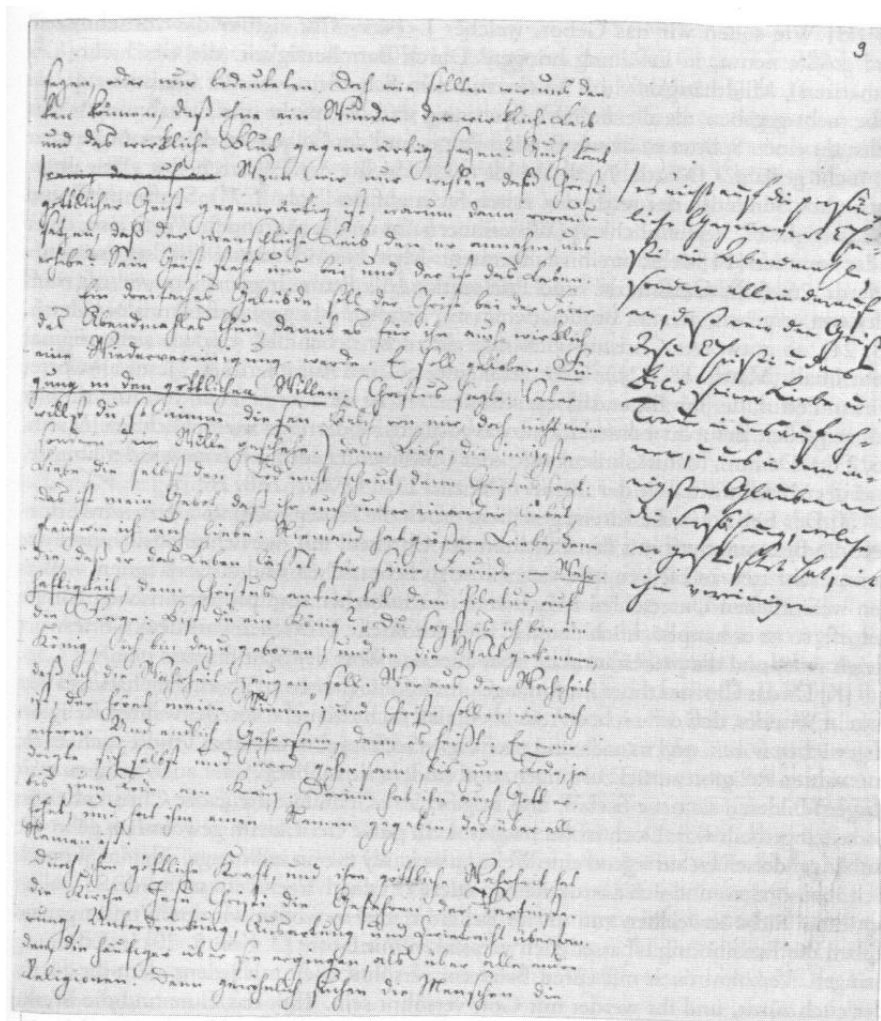
⁷²⁶ Ibid., p. 360.

⁷²⁷ Ibid.

⁷²⁸ Ibid.

⁷²⁹ Ibid.

religies, omdat de mensen de “die größte Wahrheit” willen onderdrukken die hen beveelt zich te beheersen en zich te verloochenen.⁷³⁰ Wilmsen maakte daarvan “religiöse Wahrheit”.⁷³¹

Afb. II.14. Fragment uit het werkstuk van Felix ter voorbereiding op zijn *Konfirmation*, met in de marge rechts een opmerking van Friedrich Wilmsen.
Staatsbibliothek in Berlin, Musikabteilung mit Mendelssohn-Archiv.

Nawoord van Wilmsen

Wilmsen voegde een uitgebreid nawoord toe. Het thema luidt: “Der Geist Jesu Christi”.⁷³² Hij sprak de wens uit dat de Geest van God het hart van de jonge Felix zou regeren:

⁷³⁰ Ibid., p. 361

⁷³¹ Ibid.

⁷³² Ibid., p. 362.

Erheben Sie oft Ihre Seele zu den Höhen der Andacht, und lassen Sie die heilige Dichtung, an welcher unsere Sprache so reich ist, zu Ihrer Seele reden, damit Sie sich hinaufschwingen mögen zu himmlischen Gedanken und Gefühlen, zu dem Mut, der Irdisches zu entbehren und zu verschmähen, und in der Hoffnung der ewigen Vollendung Trost und Ruhe zu finden weiss.⁷³³

Wilmsen schreef over donkere dagen die in het leven kunnen komen.

Vergessen Sie, wenn Ihnen das Leben seine dunkle Seite zeigt, und Ihr Weg durch düstere Gegenden geht, wenn Ihr Herz verwundet, Ihr Schicksal dunkel ist; vergessen Sie dann nicht, dass es der Allweise ist, der die Prüfung sendet, damit der Glaube innig und stark, das Herz vom Irdischen frei, die Seele ihrer himmlischen Bestimmung gewiss werde.⁷³⁴

Wilmsen eindigde met de wens dat de Heer de ziel van Felix zal verlichten, dat hij tot vreugde van zijn vader en moeder zal leven en tot een getuigenis voor de wereld. Hij hoopte dat de kunst, door religie verhoogd en geheiligd, de ziel sterk en vrij, edel en groot zou maken. Het laatste geeft blijk van een persoonlijke gerichte wens die de muzikaliteit van Felix betreft. Wilmsen schreef dit op 27 september 1825.

De *Konfirmation* zal plaats gevonden hebben in de *Parochialkirche* van Wilmsen (*afb.* II.15). Eén van Felix' mede-*Konfirmanden* was August Hanstein.⁷³⁵ Deze was een vriend van Felix.⁷³⁶ Zijn overlijden op 3 augustus 1827 heeft Felix zeer geraakt.⁷³⁷

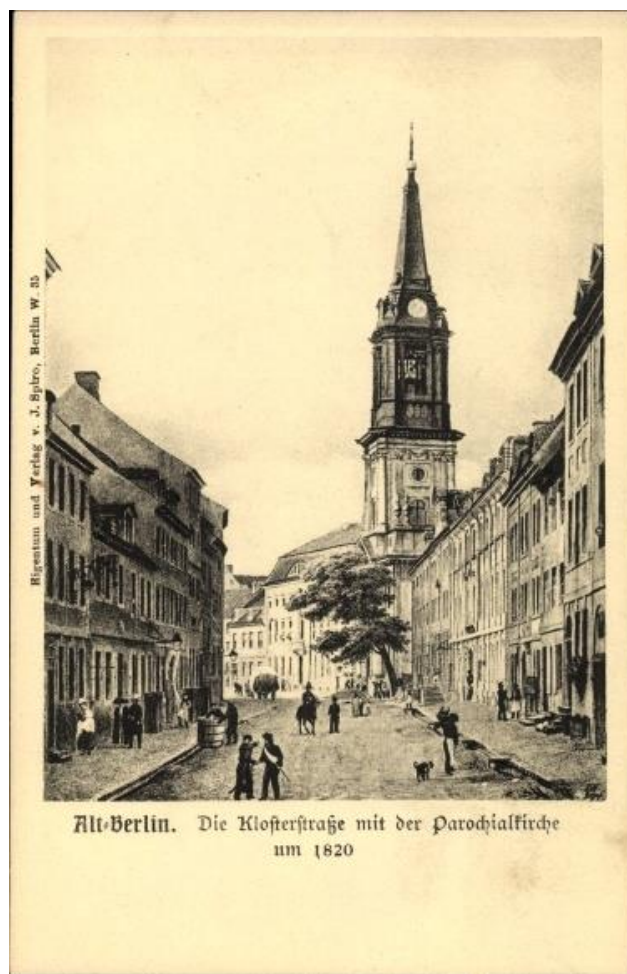
⁷³³ Ibid.

⁷³⁴ Ibid.

⁷³⁵ August Hanstein (1806-1827) was een zoon van de theoloog Gottfried August Ludwig Hanstein (1761-1821), die zich samen met Wilmsen heeft ingezet voor de *Union* van de kerken in Berlijn. *SB* II-731.

⁷³⁶ Zie *SB* II-88.

⁷³⁷ Er is discussie geweest over de vraag of de *Six Preludes and Fugues* (Opus 35), in het bijzonder het slotkoraal in E groot, te maken hebben met de ziekte en het sterven van Hanstein. Todd brengt, aan de hand van een mededeling van Schubring in *Daheim*, het werk wel in verband met de ziekte van Hanstein. *Daheim* 26 (1866), p. 375; Todd 2003, p. 173. De componist Benedict Tayler duidt het hele verhaal als “certainly an invention”. Benedict Tayler, *Mendelssohn* (London 2015), p. 13. Felix vertelt echter de geschiedenis zelf in zijn brief aan de schrijfster Adele Schopenhauer. “[...] und dann, weil ich erst eben, in der Nacht, am Krankenbette jenes Freundes, ein Stück componirt habe, was sich auf seinen Zustand bezieht”. *SB* I-113-230-23/24.

Afb. II.15. De Parochialkirche waaraan Wilmsen als predikant was verbonden, gelegen aan de Klosterstraße te Berlijn, omstreeks 1820.⁷³⁸

Felix en zijn catecheet

Felix noemde Wilmsen niet in zijn brieven; Fanny deed dat wel. Er was een blijvend contact tussen haar en de predikant. Hij bevestigde haar huwelijk met de kunstschilder Wilhelm Hensel op 1 oktober 1829 en bediende de doop aan hun oudste zoon Sebastian.⁷³⁹ “Wer tauft? Wilmsen,” schreef Fanny aan Felix.⁷⁴⁰ Fanny bezocht kerkdiensten waarin Wilmsen voorging. Op Paasmaandag 1829 zat zij onder zijn gehoor. Haar gedachten waren op dat moment echter steeds bij Felix die in Engeland verkeerde. Het was erg koud in de kerk en de preek duurde ontzettend lang, maar “Wilmsen sprach gut”.⁷⁴¹ Fanny onderhield een vriendschappelijke verhou-

⁷³⁸ <https://oldthing.at/Kuenstler-Ak-Berlin-Mitte-Klosterstrasse-mit-Parochialkirche-um-1820-0028442914#gallery-1> (bezoekt 14.02.20).

⁷³⁹ Feilchenfeldt 1995, p. 204.

⁷⁴⁰ Weissweiler 1997, p. 126.

⁷⁴¹ Ibid., p. 69f.

ding met de dochter van Wilmsen, Auguste.⁷⁴² Zij behoorde tot de vriendenkring rondom de gezusters Fanny en Rebecka, de zogenoemde *Radgesellschaft* (afb. II.16).⁷⁴³

Afb. II.16a/b/c. De *Radgesellschaft*, vormgegeven in de vorm van een *Rad* door Wilhelm Hensel. De naam werd, niet vrij van humor, gebruikt omdat een roddel sneller rondging dan een rad kon draaien. Wilhelm Hensel tekende het rad in de vorm van een wagenwiel, waarvan de spijlen werden gevormd door de naaste vrienden (a). Felix, op dat moment in Schotland, werd in het centrum voorgesteld, al musice-rend gekleed in een schotse rok (b). Hensel laat de afwezige Felix dansen met de dochter van Wilmsen, Auguste: de letters A en F verwijzen naar hun voornamen. Het origineel bevindt zich in het Mendelssohn-Haus, Goldschmidtstraße 12 te Leipzig. De letters A en F verwijzen naar de voornamen.

Schubring bevestigde de positieve houding van Felix tot Wilmsen. Als de jonge theologie-student Schubring zijn vriend Felix op zijn hoogleraar Schleiermacher wijst, blijkt dat Felix Wilmsen hoog in het vaandel heeft staan. “Ich sollte ihm seinen Beichtvater nicht antasten, dem er mit herzlicher Vereehrung zugethan war”.⁷⁴⁴ Schubring meldt dat Felix geen trouwe kerk-

⁷⁴² Ibid., p. 56. Op 17 april, een koude apriIdag, eet Auguste Wilmsen bij Fanny en Wilhelm Hensel. Op 10 mei komt Auguste langs bij Abraham en Lea Mendelssohn. Ibid., p. 64.

⁷⁴³ Ibid, p. 77.

⁷⁴⁴ *Daheim* 26 (1866), p. 375.

ganger bij Wilmsen was: “Freilich auch zu dessen Gottesdienst ging er wohl nicht viel”.⁷⁴⁵ Anderzijds weerspreekt dit het beeld dat er bij Felix in het geheel geen sprake was van kerkgang. Het is de vraag in hoeverre de theologie van Wilmsen te herkennen valt in de brieven van Felix.

II.8. Johann Sebastian Bach en Martin Luther

Invloed van Bach

Tot slot dienen hier nog kort twee personen te worden genoemd die via hun scheppend werk vormend zijn geweest voor het geloof van de jonge Felix: Bach en Luther.⁷⁴⁶ Felix heeft zelf Bach niet in letterlijke zin herontdekt. Voor zijn geboorte was in Berlijn al een Bach-cultus gegroeid in de salon van Sarah Itzig Levy (1761-1854).⁷⁴⁷ Deze cultus kreeg eveneens vorm in de *Singakademie* onder leiding van Carl Friedrich Christian Fasch (1736-1800) en later Carl Friedrich Zelter (1758-1832).⁷⁴⁸ Vanwege het democratische karakter en het feit dat vrouwen met mannen samen zongen, typeerde Haller-Neveermann de oprichting van de *Singakademie* als een van de “überraschendsten und aufschlussreichsten Vorgängen in der Geschichte jener um 1800 vorherrschenden großstädtischen Bürgerkultur der preußischen Hauptstadt”.⁷⁴⁹ Al vroeg zong het koor werken van Bach.⁷⁵⁰ Ook Felix’ ouders hielden zich actief bezig met muziek van de Thomascantor. Abraham verzamelde in Hamburg Bach-manuscripten.⁷⁵¹ Moeder Lea speelde graag werken van Bach, in het bijzonder *Das Wohltemperirte Clavier*.⁷⁵² De muziek van Bach was geliefd in het gehele gezin. Zelter schreef aan Goethe op 4 april 1816 dat de bankier Abraham Mendelssohn deze brief aan hem zou overbrengen, en voegde eraan toe: “[...] sein ältesten Töchterchen könnte dich etwas von Sebastian Bach hören lassen”.⁷⁵³

⁷⁴⁵ Ibid.

⁷⁴⁶ Op andere aspecten, zoals de heruitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* en de uitgave van orgelwerken van Bach door Felix, zal ik op deze plaats niet ingaan: daarover is elders al veel geschreven. Ik beperk me hier uitsluitend tot enkele opmerkingen die betrekking hebben op Felix’ geloofsleven.

⁷⁴⁷ Todd 2003, p. 10; Haller-Neveermann 2018, p. 205.

⁷⁴⁸ Ibid., p. 193f.

⁷⁴⁹ Ibid.

⁷⁵⁰ Ibid., p. 202.

⁷⁵¹ Todd 2003, p. 31.

⁷⁵² Ibid., p. 17.

⁷⁵³ Hecker 1987, p. 493.

Bach was ook het voorbeeld en de leidraad tijdens de compositielessen van Zelter. Al doende kwam Felix in contact met de geestelijke teksten die Bach gebruikte, koraalteksten, maar ook vrije teksten, die uit een andere theologische traditie kwamen dan waarin hijzelf opgroeide. Altijd was Felix geïnteresseerd in teksten in hun verhouding tot de muziek. Hij liet zich kritisch uit als andere componisten te weinig rekening hielden met de muzikale accenten die een tekst vroeg.⁷⁵⁴

Felix voelde de gelovige dimensie in de muziek van Bach aan. “Why is Bach’s name always connected with Fugues? He has had more to do with Psalm-Tunes than with Fugues”,⁷⁵⁵ schreef hij op 17 december 1844 aan de uitgever Charles Coventry in Londen. Een orgelwerk dat regelmatig in zijn brieven werd genoemd werd, is het orgelkoraal *Schmücke dich o liebe Seele* (BWV 654). Het lied van Johann Franck (1618-1677) stamde uit de op het Hooglied gebaseerde traditie van de mystieke ontmoeting tussen de ziel en Jezus, de bruid en bruidegom. De ziel van de mens moest zich sieren, zich opmaken en de donkere *Sündehöhle* verlaten om de *unico mystica* te ervaren.⁷⁵⁶ Felix vertolkte het werk regelmatig. Hij schreef dat hij ergens in Oostenrijk een prachtig orgel had gevonden waarop hij *Schmücke dich, o liebe Seele* naar hartenlust had kunnen spelen.⁷⁵⁷ Lang had hij gezocht naar de juiste registratie van de uitkomende stem. Die vond hij in München: “[...] und klinkt so rührend, daß mich es alle Tage wieder durchschauert, wenn ich es wieder anfangen”. Hij ervoer het als mensenstemmen die vanuit hun diepste wezen meezongen.⁷⁵⁸ In een condoleancebrief aan zijn vriend de historicus Gustav Droysen (1808-1884), raadde Felix hem aan, dit werk te laten voorspelen.⁷⁵⁹

In 1834 merkte Felix op dat de slotzin van Bachs cantate *Also hat Gott die Welt geliebt* (BWV 68) “eins von Sebastians allerglobigsten Stücken ist eifrig und stark wie der Herr Gott im alten Testament, ganz prachtvoll”.⁷⁶⁰ In de orgelmuziek van Bach hoorde Felix de “ewigen frommen Gedanken meines Meisters”.⁷⁶¹ Op 1 augustus 1834 deelde Felix mee dat hij de

⁷⁵⁴ SB III-683-138-27/38.

⁷⁵⁵ SB X-4674-327-32/33.

⁷⁵⁶ Zie: Prof. Dr. G. van der Leeuw-stichting 1978, *Een Compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het Liedboek voor de kerken*, Gezang 355, p. 808f. Auteur lemma: J.W. Schulte Nordholt.

⁷⁵⁷ SB II-458-390-388/393.

⁷⁵⁸ SB II-460-395-77/87.

⁷⁵⁹ SB XII-5721-120-24/28. Celia Applegate benadrukt het belang van Droysen voor de hernieuwde uitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* in 1829, relateert de betrokkenheid van Devrient en wijst erop dat de predikantszoon Droysen een jong, devoot Lutheraan was, die Felix heeft geholpen om niet alleen het Evangelie van Mattheüs, maar ook de piëtistische teksten te begrijpen. Applegate 2020, p. 165.

⁷⁶⁰ SB III- 906-398 -22/26.

⁷⁶¹ SB V-1381-32-3/4.

cantate *Du Hirte Israel, höre* (BWV 104) naast de cantate *Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit* (BWV 106) in de kerk van Düsseldorf “zu unserer eigenen Erbauung” had uitgevoerd.⁷⁶² Een jaar later omschreef hij (de cantate-delen) “Bestelle dein Haus” en “Es ist der alte Bund” als “herrlich”.⁷⁶³ Via zijn religieuze composities had de Thomascantor al vroeg invloed gehad op de geestelijke ontwikkeling van Felix.⁷⁶⁴ Felix schreef aan Devrient dat, als hij Felix verweet dat zijn muziek overeenkomsten had met die van Bach,⁷⁶⁵ het maar moest zijn zoals het was. “[...] denn ich habe es geschrieben, wie es mir zu Muthe war, und wenn mir einmal bey den Worten so zu Muthe geworden ist, wie dem alten Bach, so soll es mir um so lieber sein.”⁷⁶⁶

Invloed van Luther

Felix leerde de liederen van Luther kennen in 1830. Hij kreeg op weg naar Rome in Wenen een boekje van de zanger Franz Hauser (1794-1870). De liederen waren voor Felix een ontdekking en hij besloot, deze voor koor en orkest te gaan bewerken.⁷⁶⁷ In oktober van hetzelfde jaar schreef hij dat de liederen hem “mit neuer Kraft entgegen [...] getreten” waren en gaf voorbeelden als *Aus tiefer Noth, Vom Himmel hoch, Wir glauben all an einen Gott* en *Mitten wir im Leben sind*.⁷⁶⁸ Dit laatste koraal koos hij in 1831 tijdens een bezoek aan Rome (*afb.* II.17) als eerste uit om er een koorcompositie van te maken.⁷⁶⁹ Het ‘gele boekje’ met Luther-liederen lag naast hem op zijn kamer en hij verheugde zich daar elke dag over.⁷⁷⁰ Felix schreef een brief aan Hauser en bracht namens het boekje de groeten aan de vorige eigenaar over.⁷⁷¹ Carl Klingemann in Londen raadde hij aan, de bundel te bemachtigen, de liederen door te lezen en aldus het volgende te begrijpen:

Wie da jedes Wort nach Musik ruft, wie jede Strophe ein andres Stück ist, wie überall ein Fortschritt, eine Bewegung, ein Wachsen sich findet, das ist gar zu herrlich, und ich componire hier

⁷⁶² SB IV-978-33-20/27. Vermoedelijk was deze kerk de *Sankt Maximilian*. SB IV-481.

⁷⁶³ SB IV-1118-197-33/41. basaria ‘Bestelle dein Haus, denn du wirst sterben’ alsmede het koor en arioso ‘Es ist der alte Bund’ uit BWV 106.

⁷⁶⁴ Todd 2003, p. 54.

⁷⁶⁵ SB II-443-324-55/61.

⁷⁶⁶ Ibid.

⁷⁶⁷ SB II-350-96-105/108.

⁷⁶⁸ SB II-355-110-71/80.

⁷⁶⁹ SB II-369-133-32/35.

⁷⁷⁰ SB II-379-157-73/74.

⁷⁷¹ SB II-379-159-156. “[...] und vom gelben Luther soll ich Ihnen viele Grüße sagen.”

mitten in Rom sehr fleißig daran, und betrachte mir das Kloster, wo er gewohnt hat und sich damals von dem tollen Treiben der Herren überzeugete.⁷⁷²

Afb. II.17. Begin 1831 bezocht Felix de plek waar Luther tijdens zijn verblijf in Rome gelogeed had: het naast de *Santa Maria del Popula* gelegen klooster (waarvan het oorspronkelijke gebouw al in 1527 werd geruïneerd).

Het was in die tijd voor Felix een “Bedürfnis” om geestelijke muziek te schrijven, zoals iemand gedreven wordt om de Bijbel te lezen, waardoor hij zich goed voelde.⁷⁷³ De weg terug via Bach, Luther en Palestrina, die allen hervormers waren, was voor Felix geen weg terug.

Palestrina hat reformirt, als er lebte; – heute wird er es nicht mehr, ebenso wenig wie S. Bach oder Luther. Die Menschen müssen kommen, die den Weg *weiter gehn*; – die werden die Anderen weiter führen, oder zum Alten und Rechten zurück (was man eigentlich vorwärts nennen sollte) aber keine Bücher drüber schreiben.⁷⁷⁴

⁷⁷² SB II-388-184-78/88.

⁷⁷³ Ibid.

⁷⁷⁴ SB III-681-136-31/35.

In zijn jonge jaren heeft Felix veel invloeden ondergaan. In het huis aan de *Leipziger Strasse 3* in Berlijn was het een komen en gaan van gasten. De grootste invloed kwam echter van zijn vader, die door Felix werd verafgood. Zijn vader zorgde voor de beste leraren die aan huis kwamen lesgeven. Tot hen behoorde de eigen gemeentepredikant Friedrich Wilmsen, die Felix inleidde in het christendom. Van huis uit had Felix geen specifieke religieuze opvoeding meegemaakt. Omdat zijn vader zijn leermeester uitzocht heeft Felix – in gehoorzaamheid aan hem – met aandacht de catecheselessen gevolgd. Zijn werkstuk ter gelegenheid van zijn *Konfirmation* is uitgebreid en getuigt van brede kennis ook wat betreft de Bijbelverhalen. Wilmsen hoefde nauwelijks een verbetering aan te brengen. Via Schubring weten we dat Felix zijn “Beichtvater” Wilmsen zeer vereerde. De invloed van Wilmsen op Felix is groter geweest dan die van Schleiermacher, die Felix pas een jaar voor zijn dood goed leerde kennen. Er is geen aanwijzing dat de geloofsinhoud van het werkstuk voor Felix van tijdelijke aard was en dat hij later daar afstand van heeft genomen. Bij Felix was er sprake van een persoonlijke betrekking tot God. De gedachte aan een persoonlijke God was voor Schleiermacher wel mogelijk, maar voor hem was deze van evenveel waarde als de gedachte aan een meer pantheïstische wijze van het ervaren van God.⁷⁷⁵ In dit opzicht lijkt de godsbeleving van Felix meer invloed van Wilmsen te hebben ondergaan.

Via de *Singakademie* was Felix in contact gekomen met de geestelijke werken van Bach. Op zijn reis naar Rome kreeg hij de liederen van Luther aangereikt. Ze vormden voor hem een bron om uit te putten en in dat spoor verder te gaan. De liederen van Luther inspireerden hem door woord en melodie. De geestelijke muziek van Bach raakte zijn ziel. Het schrijven van geestelijke muziek was voor hem een behoefte. Het werd zijn doel, op dit fundament verder te bouwen. Felix groeide op in een tijd van kerkelijke tegenstellingen. In de volgende hoofdstukken zal aan de orde komen hoe hij hierop reageerde.

⁷⁷⁵ Ehrhardt 2005, p. 41.

HOOFDSTUK III

GODSBEELD EN GODSERVARING

Welk beeld van God ontwikkelde Felix gedurende zijn leven? Dit betreft niet alleen de vraag hoe hij God zag, maar ook op welke manieren hij God ervoer. Wat Felix hierover heeft gezegd, is vooral te lezen in zijn brieven aan familie en vrienden. Tot zijn godservaring behoorde het ontdekken van Gods leiding in zijn leven, het erkennen van de wil van God en daarmee verband houdend het gebed. Bewaarde Felix het geloof dat hij tijdens zijn catecheseperiode had ontwikkeld, of – en zo ja, in hoeverre – is daar een verandering in gekomen?

In dit hoofdstuk wordt eerst de vraag nagegaan hoe Felix God duidde en lijkt te hebben ervaren. Tot slot komt aan de orde hoe Felix de voorzienigheid van God beleefde en hoe zijn gebed daarop was betrokken. In dat kader worden enkele theologische lijnen getrokken.

III.1. Felix' vroege religiositeit

Op 19 maart 1822 schreef Felix aan Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) dat hij tijdens de uitvoering van een toneelstuk een ongeluk had gehad.⁷⁷⁶ Felix was toen 13 jaar oud (*afb.* III.1). Hij had Goethe leren kennen via Friedrich Zelter (1785-1832), die hem meenam op reis naar Wittenberg, Leipzig en Weimar.⁷⁷⁷ Felix' kennismaking met Goethe wordt in de vakliteratuur vermeld,⁷⁷⁸ maar minstens zo belangrijk is het feit dat Zelter Felix meenam naar kerken in de drie genoemde plaatsen, waarvan er twee zijn verbonden met de namen van respectievelijk Luther en Bach. Felix maakte kerkdiensten mee,⁷⁷⁹ hoorde geestelijke koorwerken,⁷⁸⁰ en maakte kennis met diverse orgels,⁷⁸¹ zodat hij, nog voordat zijn *Konfirmation* plaatsvond, werd

⁷⁷⁶ *SB I-18-84-17/20*. “In dieser Comödie, im letzten Aufzuge mußte ich einen Degen aus der Scheide ziehn, der alt, rostig und schartig war. Unglücklicherweise steckte er nicht ganz in der Scheide ich fasse mit der linken Hand anstatt der Scheide den Degen und ziehe ihn mir durch die Hand, die ich schnell in die Tasche steckte, und das Stück noch ausspielte. Das Blut floß heftig in die Tasche.”

⁷⁷⁷ Zie hiervoor de brieven *SB I 8-14*.

⁷⁷⁸ Werner 1980, p. 39; Todd 2003, p. 84f.

⁷⁷⁹ *SB I-12-75-8/9*. “Am Morgen gingen wir in die Kirche wo der 100ste Psalm von Händel halb gegeben wurde.”

⁷⁸⁰ *SB I-11-74-21/22*. “Heute war ich in der Kirche, und hörte eine Kirchenmusik [...]”.

⁷⁸¹ *SB I-8-70-36/38*. Felix schrijft over de twee kerken in Wittenberg (de *Stadt- und Pfarrkirche St. Marien* en de *Schlosskirche*): “Ich habe schon auf beiden Orgeln hier gespielt [...]”.

ingevoerd in de protestantse kerkmuziek. Zijn hierboven genoemde brief aan Goethe stuurde Felix na afloop van deze reis.

Afb. III.I. Wilhelm Hensel, *Felix in 1822*. Penseel op papier, 12,6 x 10 cm.
Kupferstichkabinett - Staatliche Museen Berlin.

De dertienjarige Felix speelde mee in een kinderkomedie en moest op een bepaald moment een wapen uit de schede trekken.⁷⁸² Maar omdat het geheel oud en roestig was en niet meer paste, raakte zijn hand bij het uithalen van het zwaard de scherpe zijde aan, waardoor een wond van meer dan een centimeter ontstond. Was deze iets dieper geweest, dan was zijn duim voor altijd onbruikbaar geweest. “Wahrlich, ich habe von Glück zu sagen, und kann Gott danken”.⁷⁸³ Het

⁷⁸² De uitvoering van de *Kindercomödie* vond plaats op 8 maart 1822 in het huis van Joseph en Karoline Fränkel. *SB I-579*. Lea meldt het ongeluk in een brief aan haar nicht Henriette van Pereira-Arnstein. Dinglinger 2010, p. 68.

⁷⁸³ *SB I-18-84-27/28*.

is de eerste uitspraak in de brieven waarin Felix blijkt geeft van een bewust geloof. De uitspraak lijkt op die bij een ander voorval, zeven jaar later. Vader Abraham en Felix' zus Fanny waren vanwege een *Kur* naar Doberan gegaan.⁷⁸⁴ Abraham viel en had een buil op zijn hoofd. Fanny vertelde dit voorval aan huis in bewoordingen met een komische ondertoon.

[...] daß wir das unglückliche Glück haben können, Euch ein glückliches Unglück anzukündigen. Und da Vaters Loch im Kopf nicht so breit ist als der Mississippi, und die Beule drunter nicht so hoch als der monte rosa (obgleich ihre Farbe und sein Name einige Blutsverwandschaft haben) so ist er recht froh daß etwas Interessantes vorgefallen sey, nämlich er vom Stege herunter.⁷⁸⁵

Felix reageerde echter uiterst serieus. Vanuit het ouderlijk huis in Berlijn schreef hij:

[...] so willen wir Gott danken und froh seyn, denn wer weiß, wie bedenklich es ein paar Schritte tiefer hinein, oder bei etwas bewegterem Meere hätte werden können.⁷⁸⁶

Een derde voorbeeld van een vroege uitspraak die met Felix' geloof verband houdt, is een wens die hij aan zijn moeder schreef ter gelegenheid van haar verjaardag in maart 1825. “Was ich mir Gutes denken und ersinnen kann, das möge Gott dir schenken, und auf die längste Zeit schenken.”⁷⁸⁷ In dezelfde brief vanuit Weimar – Felix was daar met zijn vader – meldde hij dat Abraham verkouden was geweest, maar dat deze “mit Gottes Hülfe, durch Grüte und einen warmen Ofen wieder herstellen wird”.⁷⁸⁸ Een laatste voorbeeld dateert uit het jaar 1829. Felix had het eerste deel van een *Cantate* ter gelegenheid van een herdenking van de schilder Albrecht Dürer (1471-1528) klaar en voegde aan dit bericht toe: “Gott wird weiter helfen”.⁷⁸⁹

Deze voorbeelden bevestigen de uitspraak van Schubring in *Daheim*: “Mendelssohns Charakter lag eine tiefe Religiosität zum Grunde”.⁷⁹⁰ Deze religiositeit uitte zich al vroeg bij Felix.⁷⁹¹ Dat neemt niet weg dat Felix in zijn jeugd jaren een levenslustige jongeman was die

⁷⁸⁴ Doberan is het oudste *Moorheilbad* aan de Oostzee.

⁷⁸⁵ *SB I-603/604*.

⁷⁸⁶ *SB I-78-182-10/12*.

⁷⁸⁷ *SB I-52-143-39/40*.

⁷⁸⁸ *SB I-52-143-68/69*.

⁷⁸⁹ *SB I-119-242-77/78*. Felix' *Festmusik* (MWV D1) bij het Dürer-feest voor solisten, koor en orkest. Deze werd uitgevoerd op 18 april 1828 in de *Singakademie*. *SB I-621*.

⁷⁹⁰ *Daheim* 26 (1866), p. 375.

⁷⁹¹ *SB I-18-84-27/28*.

scherpe waarnemingen deed, kritische observaties noteerde en deze in zijn brieven aanvulde met humoristische beschrijvingen. Het was een jongeman die genoot van het leven en soms eigenzinnig zijn weg ging.⁷⁹² In zijn brieven naar vrienden en familie was Felix een open boek en waarschijnlijk uitte hij zich in zijn brieven naar huis op dezelfde manier als hij thuis converseerde.

III.2. Het duiden van God

Gott als uitroep

Felix gebruikte in zijn jonge jaren het woord *Gott* in uitroepen zoals “Gott weiß”,⁷⁹³ en “Gott verzeihe”.⁷⁹⁴ Niets wijst erop dat een dergelijk gebruik van de naam God door de ouders werd afgekeurd. In zijn brieven vertelde Felix openlijk hoe hij over personen en zaken dacht.⁷⁹⁵ In tal van deze uitroepen klonk verbazing, verwondering of afkeuring door. Voorbeelden zijn: “Gott sey bei uns!” (hij moest op een “Leiterwagen mit Stroh bepackt” zes uur lang meerijden);⁷⁹⁶ “Gott welches Land!” (de omgeving van klooster Banz, ten noorden van Bamberg – zie *afb.* III.2);⁷⁹⁷ “Ach, Herre Gott!!” (hij uitte zijn afschuw over een ontmoeting met een overdreven Herr Benedict);⁷⁹⁸ “Gott bewahre!” (hem werd gevraagd iets te spelen, maar had daar geen zin);⁷⁹⁹ “Gott steh uns bey” (bij het idee dat in de *St. Paul’s cathedral* in Londen duizenden kinderen een koraal gingen zingen).⁸⁰⁰

⁷⁹² Een voorbeeld is zijn verslag van een kerkdienst in Doberan. “Ohe! Iam satis! Dann, nach den Liedern kam eine Predigt; der hiesige Pastor ist krank, mußte also einen andern für sich reden lassen; der las die Predigt ab und hielt mitten in jeder Phrase ein paarmal inne, um in seinem scripto nachzusehen. Sprach er nun von den Freuden des Paradieses etwa, so brüllte er fast, stampfte mit den Füßen, und schlug mit den Händen auf’s Kanzelbrett. Dagegen kündigte er den Sündern ihre ewige Pein mit sanfter leiser Stimme an. etc.etc. Als ich solches merkte fing ich an eine Treppe hinaufzusteigen, die, wie ich bald sah in den Thurm führte; am Ende kommt ein beschwerlicher Weg auf Leitern, den mich der kleine Sohn des Wächters führte, oben ist eine sehr schöne Aussicht bis auf’s Meer hin.” *SB I-43-125-31/41*.

⁷⁹³ *SB I-26-97-55/56*.

⁷⁹⁴ *SB I-42-123-56/57*.

⁷⁹⁵ *SB I-104-213-53*.

⁷⁹⁶ *SB I-103-209-31*.

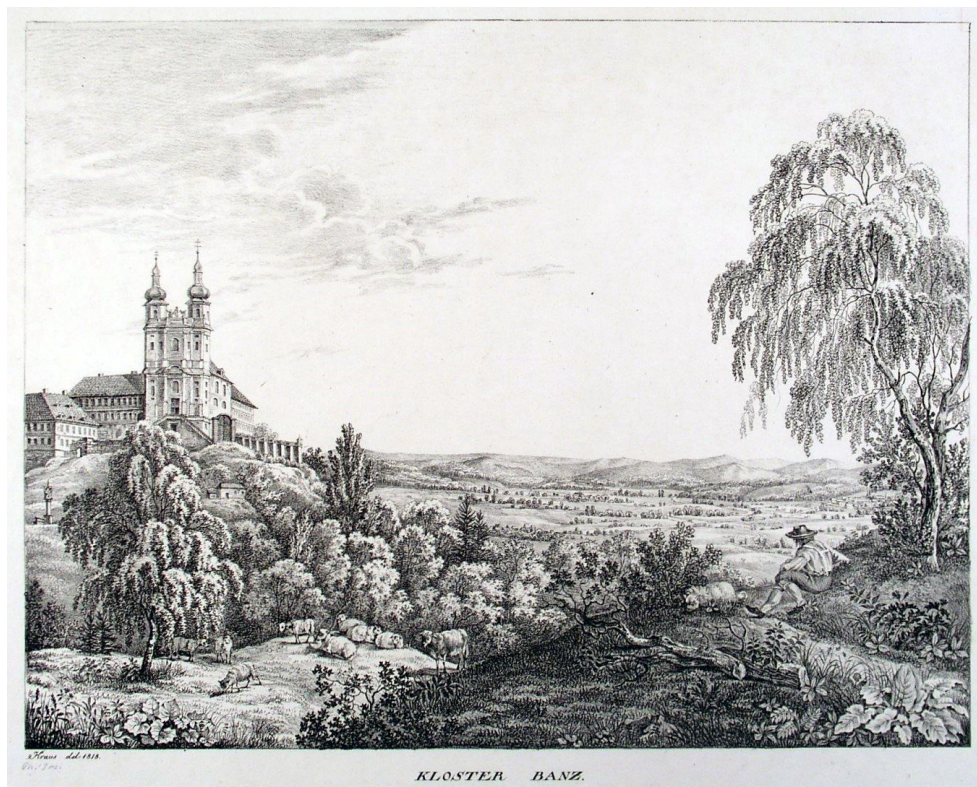
⁷⁹⁷ *SB I-103-210-74*. In het klooster bespeelde hij “wohl eine Stunde lang” het orgel: *SB I-103-209-18*.

⁷⁹⁸ *SB I-104-213-53*.

⁷⁹⁹ *SB I-106-217-27*.

⁸⁰⁰ *SB I-165-302-115*.

Een enkele keer was er alleen de uitroep “Gott!” (bij het zien van een prachtige wijnoogst),⁸⁰¹ of “O Gott!” (toen hij zich lyrisch uitte over de *Cavatina* van Beethoven).⁸⁰² Eenmaal begon Felix een brief met de uitroep “Bei Gott!” om te vervolgen met de mededeling dat componist Thomas Attwood (1765-1838), bij wie hij tijdens zijn reis naar Engeland logeerde, niet tevergeefs een leeg briefpapier op zijn tafel had gelegd met daarbij een veer en zegellak.⁸⁰³ Zelden noemde hij de naam van Jezus. “O Jesus!” schreef hij als uiting van bewondering en vervolgde met: “beßres kenn ich nicht” (over de liederen van Fanny),⁸⁰⁴ en “Du hast viel gelernt, o Jesus!” (over de vooruitgang die Fanny had geboekt).⁸⁰⁵ In brieven uit de eerste reisjaren (vanaf 1827) werden uitroepen waarin de naam van God klinkt, afgewisseld met een serieuze manier van spreken over God. De uitroep “Jesus!” komt in latere brieven niet meer voor.

Afb. III.2. Philipp Joseph Kraus, *Kloster Banz* (1818). Lithografie, 26 x 35,5 cm.⁸⁰⁶

Rechts het dal van de Main, op de voorgrond een schaapskudde met zittende herders.

⁸⁰¹ SB I-110-227-33.

⁸⁰² SB I-119-241-26.

⁸⁰³ SB I-248-455-2.

⁸⁰⁴ SB I-211-385-171/175.

⁸⁰⁵ SB I-233-435-137.

⁸⁰⁶ <https://www.vialibri.net/searches/202003041242hQ9Ns-yZM> (bezoekt 04-03-20).

Toevoegingen aan de naam van God

God was voor Felix een realiteit. Het in de 19^e eeuw ontluikende atheïsme is hem altijd vreemd gebleven. Het ontkennen van het bestaan van God vond Felix “lächerlicher Unsinn”.⁸⁰⁷ Hij maakte zich kwaad toen hij ontdekte dat zijn moeder aan haar kennissen zijn brief had laten lezen, waarin het citaat: “Il n’y a qu’un Dieu &c.” voorkwam, dat op zich een citaat was uit een schrijven van de fluitist Louis François Philippe Drouet (1792-1873). “Es ist doch wirklich gar zu abgeschmackt”, schreef Felix.⁸⁰⁸ Op het moment dat de cholera in Berlijn uitbrak schreef Felix aan Eduard Rietz (1802-1832) dat hij hoopte dat er weer een goede tijd, “wieder Frühling”, zou aanbreken “in c dur [...]. Bis dahin haben wir nun eben zu schweigen und anzuerkennen, daß es einen Gott giebt”.⁸⁰⁹

Hoe zag Felix God? Het valt op te maken uit wat hij over God schreef en hoe hij God benoemde. In de meeste gevallen sprak Felix over *Gott*, maar af en toe gebruikte hij toevoegingen zoals de “wohlthätige Gott”⁸¹⁰ en vaker nog “der liebe Herr Gott”.⁸¹¹ Nadat zijn zus Fanny was bevallen, hoopte Felix dat “das gütigste Wesen” haar innerlijke vrede en rust zou schenken.⁸¹² Ook sprak hij regelmatig over de “Himmel” of de “gütige Himmel”, zoals in een brief waarin hij de hoop uitsprak dat de goede hemel voor goede berichten zou zorgen.⁸¹³ Fanny deed dat in haar brieven op een soortgelijke wijze.⁸¹⁴ Teneinde het godsbeeld van Felix te duiden, volgt hieronder een selectie citaten met daarin de aanduiding *liebe Gott* uit zijn brieven van de jaren 1829-1831.⁸¹⁵

⁸⁰⁷ SB I-218-397-99/102.

⁸⁰⁸ Ibid.

⁸⁰⁹ SB II-462-399-23/32.

⁸¹⁰ SB I-66-169-66/70.

⁸¹¹ SB I-168-303-23/24; SB I-187-326-4243.

⁸¹² SB I-314-561-11/12.

⁸¹³ SB II-343-82-11/13.

⁸¹⁴ Weissweiler 1997, p. 90. Fanny en Felix schreven elkaar in eenzelfde geloofstaal. Fanny’s brief van 3 februari 1836 aan Felix begon met de wens: “Gott erhalte uns Dich, u. was wir sonst noch Gutes haben, u. schenke Dir seinen besten Segen”. Weissweiler 1997, p. 213. Fanny vond Bach de beste prediker. “Wenn er so in einer Arie die Kanzel besteigt, u. sein Thema nicht eher verläßt, bis er seine Gemeinde durch u. durch erschüttert oder erbaut u. überzeugt hat. Schöneres kenne ich fast nicht, als das Furchtbare *Es ist der alte Bund* wozu die Soprane so rührend einstimmen: ja komm Herr Jesu! komm”. Weissweiler 1997, p. 178.

⁸¹⁵ Fanny deed dit ook, bijvoorbeeld in een brief van 21 augustus 1829: “wenn der liebe Gott ja sagt”. Weissweiler 1997, p. 89.

1. In de omgeving van Edinburgh was Felix verrukt van het landschap. Hij schreef: “Wenn der liebe Gott sich mit Panoramenmalen abgibt, so wirds etwas toll”.⁸¹⁶
2. Tijdens dezelfde reis schreef hij, na het zien van het mooie weer: “Es ist heut ein Wetter, das der liebe Gott in guter Laune fabricirt hat, er muß heut früh vergnügt gewesen sein, und kaum kann ich mir es denken, das es ihm noch einmal so gelingt”.⁸¹⁷
3. In Londen had Felix geen behoefte aan de steun van de aldaar verblijvende, veel oudere, instrumentenbouwer Sébastien Érard (1752-1831): “weil der liebe Herr Gott das Amt übernommen und mir liebe Freunde für die erste Zeit meines Ausflugs hier zusammengetrommelt hat, auch schönes, warmes, heiter duftiges Wetter, von Nachtrege gekühlt, mir besorgt, und überhaupt meinen Aufenthalt hier so angenehm macht, wie es Erard doch nicht kann”.⁸¹⁸
4. Als Felix In Londen onverwacht een pakketje van thuis ontvangt: “Zuweilen macht uns der liebe Herr Gott raffinirtes Vergnügen”.⁸¹⁹
5. In dezelfde brief richtte Felix zich tot zijn jongere broer Paul. De jongen zag Felix succes hebben in het verre Londen. Het wekte jaloezie bij hem op. Felix antwoordde dat hij nu wel succes had, maar dat hij aan het begin van zijn carrière andere dingen had meegemaakt, bijvoorbeeld toen ze zijn opera niet wilden herhalen. Hij zag geen verschil in belangrijkheid van beroepen: wat een mens aangrijpt, daarvan kun je niet het een boven het ander stellen. Vervolgens schreef hij: “Der liebe Herr Gott macht jene ebenso unmittelbar, wie diese, und wir haben nur zu erhalten und auszubilden; geh nur weiter, und unterwirb Dir Deine eigne Zufriedenheit, und die der andern, mehr hat noch kein Mensch gethan”.⁸²⁰
6. In eenzelfde brief gebruikte hij de term *liebe Herrgott* tweemaal. “Und alles läuft wieder auf den Refrain heraus: wie freundlich die Menschen, und wie freigebig der liebe HerrGott in Edinburg sind”.⁸²¹
7. Aan zijn zus Fanny schreef Felix: “Du weißt aber, wahrhaftig, was sich der liebe Herrgott bei der Musik gedacht hat, als er sie erfand; da ist es kein Wunder wenn man sich drüber freut”.⁸²²

⁸¹⁶ SB I-201-346-14/15.

⁸¹⁷ SB I-206-358-131/133.

⁸¹⁸ SB I-168-303-23/27.

⁸¹⁹ SB I-187-326-42/43 Fanny gebruikte deze uitdrukking ook in een brief aan Felix van 8 augustus 1829. Weissweiler 1997, p. 86.

⁸²⁰ SB I-187-329-141/143.

⁸²¹ SB I-201-346-14/15; SB I-201-348-97/98.

⁸²² SB I-307-544-34/36.

8. Felix zag in München voor het eerst de pracht en praal van een rooms- katholieke processie en schreef aan zijn zus Rebecka: “Mir fiel beim Zusehen zwanzigmal ein, was wohl der liebe Herrgott dazu sagen möchte? Ich weiß es aber nicht.”⁸²³
9. Een vergelijking van muziek met een landschap maakte Felix tijdens zijn reis naar Rome. Hij verwachtte na de Italiaanse grens onmiddellijk een “Knalleffect”, maar het landschap bleef lange tijd eentonig.⁸²⁴ Pas na Ospedaletto veranderde het landschap. Felix maakte een vergelijking met een uitspraak van de componist Georg Joseph Vogler (1749-1814), die had gezegd dat hij een bepaalde passage in de muziek “dünn” had gehouden, zodat het thema daarna duidelijk naar voren kwam. “[...] und ich glaube der liebe Herr Gott hat ihm das abgelernt, und hat es hier eben so gemacht”.⁸²⁵
10. Ook operateksten worden door God gestuurd als een componist deze nodig heeft. “Obgleich ich glaube, daß uns der liebe Herrgott alles, also auch Operntexte zuschickt, sobald wir es brauchen...”⁸²⁶
11. In Interlaken riep Felix uit: “Es wird einem gar so winzig zu Muth, wenn man sieht, wie herrlich der liebe Herrgott die Welt gemacht hat, und herrlicher kann man sie nicht sehen, als da”.⁸²⁷
12. Felix was verrukt van het Alpenlandschap. Hij zag in stralend licht de gletsjers, de sneeuwvelden, de rotspunten. In de verte ontwaarde hij een andere rij bergtoppen die “hinüberlangen und hereingucken – ich glaube, so sehen die Gedanken des lieben HerrGott aus. Wer ihn nicht kennt, der kann ihn hier sehr deutlich vor Augen sehen und seine Natur”.⁸²⁸ In een volgende brief schreef hij “Denn es giebt einem eine andre Idee vom lieben Herr Gott und seiner Natur und ihrer unermesslichen Schönheit”.⁸²⁹ Hij nam zich voor elke zomermaand, die hij nog mocht meemaken, hier naartoe te gaan, want “da sieht man die Macht des lieben Herr Gotts sehr in der Nähe” (*afb.III.3*).⁸³⁰

⁸²³ SB I-310-551-49/50.

⁸²⁴ SB II-352-102-73.

⁸²⁵ SB II-352-102-69/71.

⁸²⁶ SB II-443-325-87/90.

⁸²⁷ SB II-450-348-286/288.

⁸²⁸ SB II-451-354-87/89.

⁸²⁹ SB II-452-364-142/144.

⁸³⁰ SB II-457-380-50/54.

Afb. III.3. Felix Mendelssohn Bartholdy, *Mürren*. Aquarel, 17 juli 1847, met Eiger, Mönch en Jungfrau.⁸³¹ Volgens Felix was God nergens beter zichtbaar dan in de bergen. Zo zagen de gedachten van de *Herrgott* eruit.⁸³² In o.a. aquarellen liet hij deze wereld zien. “Gott gibt sich damit ab.”⁸³³

III.3. De ervaring van God

God als schepper

Felix ontdekte God in de natuur, vooral in panorama's en berglandschappen. Daarin ervoer hij de macht van God,⁸³⁴ las hij de gedachten van God,⁸³⁵ en ontdekte hij hoe God zich openbaarde (1829).⁸³⁶ In 1830 kreeg Felix de mazelen. Hij schreef: “Bis hieher wird dieser Brief verbrannt oder zerrissen, das Folgende kann leben bleiben – nämlich: “wie schön ist Gottes weite Welt!”⁸³⁷ Door de natuur kreeg men een ander idee van God. “Wer ihn nicht kennt, der kann

⁸³¹ Cf. Klein 2016, p. 44.

⁸³² *SB* II-451-354-85/89.

⁸³³ *SB* I-201-346-14/15.

⁸³⁴ *SB* II-457-380-50/54.

⁸³⁵ *SB* II-451-354-87/89.

⁸³⁶ *SB* I-201-346-14/15.

⁸³⁷ *SB* I-290-503-19/21.

ihn hier sehr deutlich vor Augen sehen”.⁸³⁸ Bovendien leidde het zien van de natuur tot aanbidding van God. In 1831 schreef Felix dat ieder die deze natuur ziet, God moet danken dat Hij hem verstand heeft gegeven om deze schoonheid te begrijpen en te ervaren.⁸³⁹ Felix ging hier in het spoor van zijn catecheseleraar Wilmsen.⁸⁴⁰ In zijn kinderboek *Eugenia* komt het volgende fragment voor:

Bald ist es das liebliche Grün der Wiesen und Thäler, bald die Blüthe des Baumes, dann wieder eine herrliche Blume [...] oder das feierliche Rauschen in den Wipfeln der Bäume, wenn der Wind die ergreift und bewegt, was unser Herz erfreut, so daß wir überall sehen, hören und schmecken, wie freundlich der Herr ist.⁸⁴¹

In 1842 schreef Felix dat Zwitserland het land is waar God alles eigenhandig gemaakt heeft.⁸⁴² “Nirgends reichen ja die Worte weniger aus, als da wo sich’s von den eignen Werken des lieben Herrgotts handelt, wie hier in diesem Lande auf jedem Schritt und Tritt”.⁸⁴³

De jonge Felix ging met speelsheid en humor met het begrip God om. Zonneschijn was een lach van God, en een regenbui leken Gods tranen. “[...] vier Tage lang hat es *unaufhörlich*, nur mehr oder weniger heftig geregnet. Es war als ob der liebe Gott verdrießlich sey”,⁸⁴⁴ schreef de 22-jarige Felix vanuit Zwitserland. De wereld was Gods wereld en Gods schepping. Om deze reden kon Felix er niet tegen als de wereld en het aardse leven negatief bestempeld werden. In Rome hoorde Felix een preek van Herr von Tippelskirch, waarin flink werd afgegeven op de wereld. “Und dann schimpfte er so sehr auf die Welt, sie sey so elend eingerichtet, keinen Schuß

⁸³⁸ SB II-451-354-87/89.

⁸³⁹ SB II-446-334-8/11.

⁸⁴⁰ In de *Deutsche Kinderfreund* schreef Wilmsen: “So oft ich am Abend zum gestirnten Himmel hinaufblicke und das unzählbare Heer der Sterne mit Wonne betrachte; so oft ich den prachtvollen Regenbogen am Himmel erblicke oder die Sonne in ihrer Herrlichkeit aufgehen und untergehen sehe, so oft ich den Donner rollen höre [...] so oft ergreift der Gedanke an ein unsichtbares und höchst-mächtiges Wesen meine Seele mit einer wunderbaren Gewalt. Denn, daß alles [...] nicht von Menschen herkomme; daß das Schönste, was auf dieser Erde ist, nicht Menschenwerk sei, dies sagt mir mein Verstand und ich kann den Gedanken nicht aus meiner Seele entfernen, daß ein Wesen da sein müsse welches viel mächtiger, weiser und gütiger ist, als die Mächtigsten, Weisesten und Gütigsten unter den Menschen; ich fühle mich gedungen, dieses unsichtbare Wesen zu lieben und zu ehren, so innig, wie ich Vater und Mutter liebe und ehre; ich kann den Glauben nicht aufgeben daß der Unsichtbare, den ich Vater nennen möchte, mich kenne mich liebe und für mich Sorge.” Wilmsen 1842, p. 125.

⁸⁴¹ Wilmsen 1825 p.75f.

⁸⁴² SB IX-3604-35-68/70.

⁸⁴³ SB VIII-3600-463-44/46.

⁸⁴⁴ SB II-458-389-331/332.

Pulver werth, nur das ewige Leben sey der Mühe werth". Felix vond dat men als predikant de wereld juist zeer moet loven, om het eeuwige leven daar nog ver bovenuit te laten zien.⁸⁴⁵ De wereld had zeker donkere kanten, maar in de ogen van Felix was hij ten diepste goed omdat het Gods wereld was.⁸⁴⁶ "Denn wozu macht denn der liebe Gott die Welt hübsch, wenn wir darauf so schimpfen dürfen und es nicht sehr anerkennen?"⁸⁴⁷

God in beeld

In verband met Felix' opvatting over God zijn ook zijn tekeningen en aquarellen van belang.⁸⁴⁸ Op bepaalde momenten wilde hij liever tekenen dan componeren.⁸⁴⁹ Felix illustreerde soms zijn reisbrieven om de geadresseerde een indruk te geven van wat hij op zijn reizen zag.⁸⁵⁰ Er zijn ook aanwijzingen dat hij landschappen bedacht als hij niet op reis was.⁸⁵¹ Zijn tekenleraar was Johann Gottlob Samuel Rösel (1768-1843).⁸⁵²

In de keuze van zijn onderwerpen leest men de verwondering van Felix over wat hij zag. Hij koos veelal de natuur, grootse bergen en meren, of de natuur in harmonie met gebouwen, vaak ook een kerk (*afb.* III.4). De onderwerpen tonen de schoonheid van de schepping en de wijze waarop God zich daarin openbaart.⁸⁵³ Vanaf zijn eerste reisbrieven uit 1829 tot aan een brief uit 1845 aan de Belgische schilder en musicus Jean Joseph Bonaventure Laurens (1801-1890) roemde Felix de "wundervolle Natur";⁸⁵⁴ hij bracht deze in verband met God.⁸⁵⁵ Niet de natuur op zich was voor Felix goddelijk, maar het beeld van God was in de natuur te vinden.

⁸⁴⁵ SB III-597-38-22/41.

⁸⁴⁶ De schepping van God betrok Felix ook op mensen die hem minder lief waren. Felix had daar een typerend woord voor: *Philister*. Felix ergerde zich aan studenten die de wonderen van God niet zagen als ze in de bergen liepen; ze gedroegen zich in de natuur alsof ze in het bierhuis waren. "Ach Herre Gott! Ach Herre Gott!" SB II-458-382-58/62. Maar zich kwaad maken deed Felix niet meer omdat de *Herre Gott* ook hen had geschapen, net als de vlieg, die kon bijten, maar als men ging krabben, werd het alleen maar erger. SB II-458-386-211/216.

⁸⁴⁷ SB III-597-38-22/41.

⁸⁴⁸ Zie hiervoor recentelijk Daan Lodder, *Slipping off the horizon. Spirituality, sights and sounds of landscape in the times of Wolfgang Amadé Mozart and Felix Mendelssohn Bartholdy*, proefschrift Universiteit Utrecht, 2019. In dit proefschrift wordt dieper ingegaan op spirituele aspecten van het visuele werk van Felix. Lodder 2019, p. 240f.

⁸⁴⁹ SB IX-3683-102-181/182. "Jetzt wollte ich nun viel zeichnen, und alle möglichen Allotria gern treiben, componiren nebenher [...]".

⁸⁵⁰ Klingemann 1909, p. 60f.

⁸⁵¹ SB XII-5770-149-29/32.

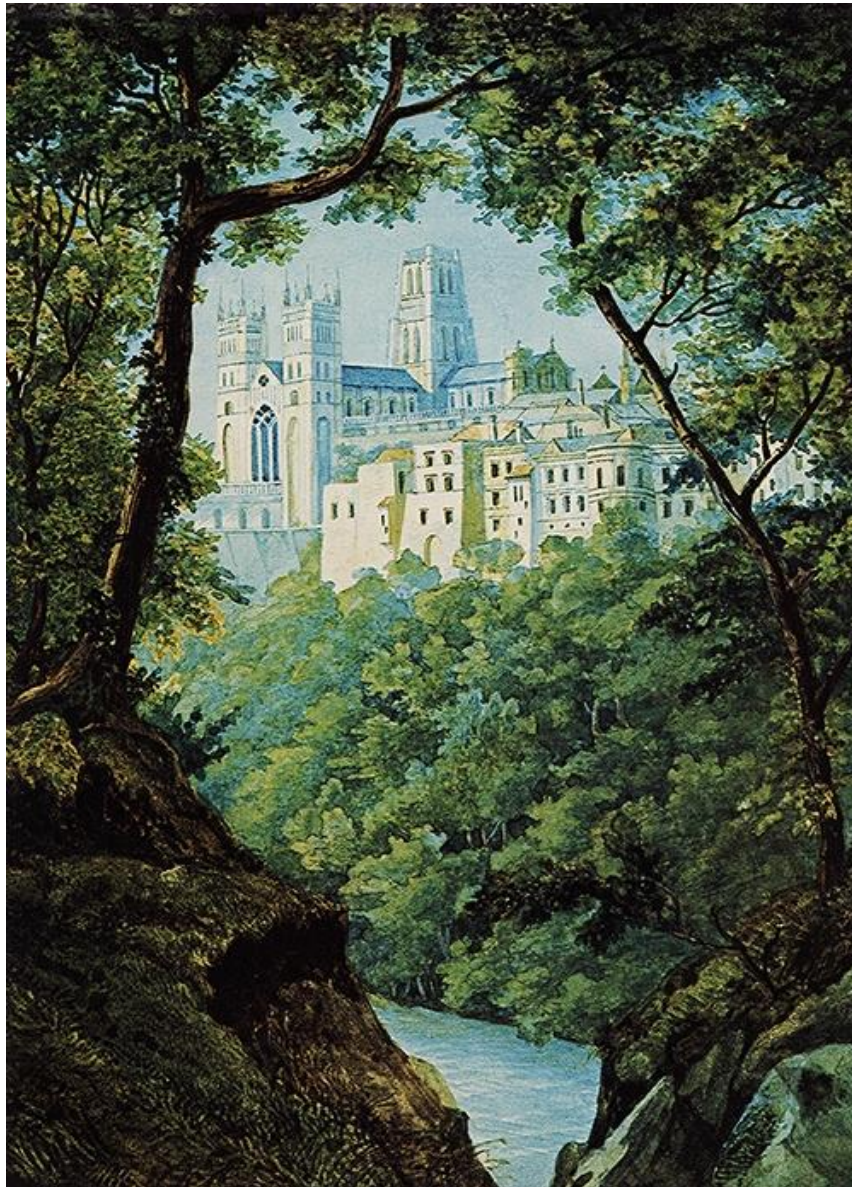
⁸⁵² *Daheim* 26 (1866), p. 374.

⁸⁵³ Lodder 2019, p. 252f.

⁸⁵⁴ SB XI-4964-79-21/23.

⁸⁵⁵ SB VIII-3600-463-44/46.

Het waren de “Werken des lieben Herrgotts” die Felix vastlegde.⁸⁵⁶ Felix schilderde de volmaaktheid en de verstillings, met oog voor evenwicht en fijnzinnig kleurgebruik. Zelden zijn er personen te zien.⁸⁵⁷ Er is geen sprake van beweging of muziek. Hemel en aarde zijn in harmonie, omdat ook het aardse leven ten principale goed is.⁸⁵⁸

Afb. III.4. Felix Mendelssohn Bartholdy, *Durham Cathedral* Aquarel uit 1830 gebaseerd op een potloodtekening uit 1829. *Mendelssohn-sketchbook*, p. 10, Bodleian Library, Oxford.

⁸⁵⁶ Ibid.

⁸⁵⁷ Lodder geeft als mogelijke verklaring dat Felix zich onzeker voelde over de tekentechnieken die hij daarvoor nodig had. Lodder 2019, p. 235.

⁸⁵⁸ *SB I-290-503-19/21*.

Afb. III.5. Johann Gottlob Samuel Rösel, *Blick auf Burg Osterstein bei Gera* (1834).
Pentekening op zeemkleurig weefsel, 23,8 x 34 cm. Particulier bezit. De compositie ervan is
vergelijkbaar met die van Felix' aquarel hierboven (*afb. III.4*).

Daan Lodder merkt op dat Felix soms meer afbeeldde dan het oog kon bevatten.⁸⁵⁹ In februari 1847 gaf Felix aan zijn neefje Sebastian Hensel tekenadviezen. Hij vond dat wat onvolmaakt is, altijd volmaakt moet worden weergegeven. Felix noemde dit een “kleine Predigt”.⁸⁶⁰

Studire recht gründlich wie der äußere Umriß und die inwendige Gliederung eines Baumes oder Berges oder Hauses *immer* aussehn *muß*, wie er aussehn *kann* wenn er *schön* sein soll [...] es wird auf alle Art gut sein, wenn es von Deiner Liebe zum Inhalt Zeugniß giebt.⁸⁶¹

Een maand na het sterven van Fanny, op 14 mei 1847, stuurde Felix een verjaardagwens aan zijn neef Sebastian en voegde eraan toe dat hij maar één wens voor de jongen had. “Gott sei mit dir. Darin liegt Trost und Stärke und auch wieder Freude für die kommende Zeit.”⁸⁶² Vervolgens sprak Felix de wens uit om samen met de jongen “nach der Natur [zu] zeichnen”.⁸⁶³

⁸⁵⁹ Lodder 2019, p. 243. “FMB’s pictures included more landscape than the eye can grasp.”

⁸⁶⁰ SB XII-5637-62-15.

⁸⁶¹ SB XII-5637-61-62-10/17.

⁸⁶² SB XII-5770-149-24/26.

⁸⁶³ Felix vertelt dat hij drie onderwerpen zelf heeft *componirt* en nodigt Sebastian uit deze drie onderwerpen ook te nemen om ze samen te kunnen vergelijken. “Hättest Du nicht Lust diese 3 Themas

In de maanden juni en juli daarna verbleef Felix in Zwitserland, nabij Interlaken, en maakte een serie aquarellen. Sebastian Hensel merkte in *Die Familie Mendelssohn* op dat deze serie een buitengewone vooruitgang liet zien ten opzichte van eerdere aquarellen:

In größerem Maßstabe angelegt, sind die zwar ebenso liebevoll, sorgsam und sicher in der Zeichnung und der Beachtung der kleinsten Details, aber freier in der Behandlung, kräftiger, tiefer und harmonischer in der Farbe, mehr wirkliche Bilder, denen man den Dilettanten kaum noch anmerkt; kein Künstler hätte sich ihrer zu schämen brauchen.⁸⁶⁴

Het zich naar buiten begeven, vastleggen in beelden en voorbereiden om te beschouwen ziet Lodder als religieuze dimensies voor Felix.⁸⁶⁵ Het betreft volgens Lodder een vorm van liturgie met een ritueel karakter. Todd stelt in dit verband: Felix “sublimated his grief through a remarkable series of watercolor landscapes”.⁸⁶⁶

God in de Bijbel

Felix had de Bijbel steeds beter leren kennen. Bij zijn *Konfirmation* toonde hij al aan, over gedegen kennis van de Evangelieverhalen te beschikken.⁸⁶⁷ In brieven kwamen toespelingen op Bijbelteksten en -verhalen voor.⁸⁶⁸ Tijdens zijn huwelijksreis had hij in Bingen am Rhein geen Bijbel in zijn verblijf en liet hij een vertaling van Luther bezorgen.⁸⁶⁹ Regelmatig was hij onder de indruk van de Bijbelse teksten; soms kon hij er niet van loskomen.⁸⁷⁰ Het lezen van de Bijbel was nauw verbonden met de composities waaraan hij werkte. Na het ontdekken van Jesaja 21:11-12 schreef hij dat een passender tekst als inleiding van het koor *Die Nacht ist vergangen* niet denkbaar was.⁸⁷¹ Felix was onder de indruk van Jesaja 40, 60 en 63-66 en de Klaagliederen van Jeremia.⁸⁷² Voor geestelijke werken putte hij graag uit de Psalmen.⁸⁷³ Het

auch einmal zu behandeln damit wir unsre Compositionen gegen einander vergleichen könnten?”. *SB XII-5770-149-32/34*.

⁸⁶⁴ Feilchenfeldt 1995, p. 861.

⁸⁶⁵ Lodder 2019, p. 252.

⁸⁶⁶ Todd 2003, p. 558.

⁸⁶⁷ Klingemann 1909, p. 359f.

⁸⁶⁸ *SB I-290-503-16/19*: “Die Liebe läßt sich nicht erbittern, mein Magen aber wohl”; *SB VII-2657-184-9/12*: “Kommst Du zu Mme. Harkort? so sollst Du Moses und die Propheten kennen lernen.”

⁸⁶⁹ *SB V-1668-301-15/21*.

⁸⁷⁰ *SB III-970-475-5/11*.

⁸⁷¹ *SB VII-2875-339-34/38*. Het betreft een deel uit de *Lobgesang*, opus 52 (MWV A 18).

⁸⁷² *SB V-1578-207-36/41*; *SB XI-4926-53-35/40*.

⁸⁷³ *SB VII-2769-266-48/54*.

waren de poëtische teksten die hem inspireerden. Hij gaf de componist Johann Adam Schlüssler de suggestie om psalmbewerkingen te maken voor elk dagdeel.⁸⁷⁴ Voortdurend was hij in het Oude en in het Nieuwe Testament op zoek naar onderwerpen voor een oratorium. Felix dacht aan *Johannes de Doper*,⁸⁷⁵ *Petrus*,⁸⁷⁶ of *Christus*.⁸⁷⁷ Het leek hem een uitdaging om over Paulus en Petrus, als beide steunpilaren van de christelijke kerk, een oratorium te maken.⁸⁷⁸

In hoeverre de Bijbel een rol speelde in het geloofsleven van Felix in de vorm van persoonlijke lezingen, valt niet te zeggen. In zoverre waren zijn leven en werken te zeer verstrengeld. Na het overlijden van Fanny citeerde Felix echter een Bijbeltekst, wat erop wijst dat de Bijbel deel uitmaakte van zijn persoonlijk leven. Felix citeerde een regel uit Psalm 51, het gebed dat God “in uns ein reines Herz schaffe, uns einen neuen gewissen Geist gebe” (zie Hoofdstuk VIII).⁸⁷⁹

III.4. De eigenschappen van God

God weet

Felix geloofde in de voorzienigheid van God.⁸⁸⁰ God was de machtige schepper van hemel en aarde, maar tegelijk betrokken op de enkele mens.⁸⁸¹ Hij had te maken met gezondheid, geluk,

⁸⁷⁴ SB X-4573-259-35/40. Felix vindt Psalm 148 niet geschikt voor de middag. Psalm 134 stelt hij voor als avondlied.

⁸⁷⁵ SB VII-2637-165.

⁸⁷⁶ SB V-1578-206-207-26/31.

⁸⁷⁷ Todd 2003, p. 555-556.

⁸⁷⁸ SB V-1670-304-8/17.

⁸⁷⁹ SB XII-5753-134-135-20/28.

⁸⁸⁰ SB I-65-167-37/39. Het begrip *Vorsehung* is geformuleerd door Luther. “Es ist darum auch das für einen Christen besonders nothwendig und heilsam, daß er wisse, Gott weiß nichts in der Weise voraus, daß es zufällig geschehe, sondern er sieht alles voraus, nimmt es sich vor und thut es, nach einem unveränderlichen, ewigen und unfehlbaren Willen.” Joh. Georg Walch (Hrsg.), ‘Martin Luthers Antwort an Erasmus von Rotterdam, daß der freie Wille nichts sei (De servo arbitrio, 1525)’, in: *Dr. Martin Luthers sämtliche Schriften 18 (Norderstedt 1910)*. Felix’ catecheseleraar Wilmsen gebruikt het begrip ook in zijn kinderboek *Eugenia*: “Nun weiß ich, daß es kein freudenreicheres Geschäft giebt, als das, welches mir die Vorsehung jetzt zugetheilt hat, um den Werth und den Segen meines Lebens zu erhöhen”. Wilmsen 1825, p. 291.

⁸⁸¹ “Ich kann den Glauben nicht aufgeben daß der Unsichtbare, den ich Vater nennen möchte, mich kenne mich liebe und für mich Sorge.” Wilmsen 1824b, p. 125.

ongeval, ziekte en sterven.⁸⁸² Hij liet dingen toe of voorkwam ze.⁸⁸³ Als God iets of iemand afnam, was Hij in staat “Ersatz” te geven.⁸⁸⁴

God voorzag een compositie.⁸⁸⁵ Het was God zelf die in de geest van de mens werkte en de gedachten bij het schrijven en componeren stuurde. In 1828 schreef Felix: “Gott wird weiter helfen” toen hij aan een cantate ter ere van de schilder Albrecht Dürer begonnen was.⁸⁸⁶ “Auch ein neues Oratorium habe ich angefangen, aber wie ichs schließen werde, und was in die Mitte kommt, weiß der liebe Gott”,⁸⁸⁷ schreef hij in 1839 aan Ignaz Moscheles (1794-1870). Een jaar later vertelde hij Fanny dat hij voor 24 juni 1840 iets zou componeren: “was aber das weiß Gott und ich immer noch nicht”.⁸⁸⁸ Het was dezelfde God die voor een goede tekst zorgde als Felix die nodig had en daarbij maakte het niet uit of het een geestelijke tekst betrof of een libretto voor een opera.⁸⁸⁹

Gods wil

Om praktische redenen zullen hier niet alle citaten uit brieven worden vermeld waarin Felix de aanduiding *so Gott will* gebruikt (zie APPENDIX I). Bij elk plan in de toekomst, elke datum, kwam dit *deo volente* wel voor, soms een aantal malen in eenzelfde brief. Het was vermoedelijk een heersende gewoonte, maar Felix gebruikte deze woorden vaker dan zijn familieleden en benadrukte regelmatig dat ze voor hem geen loze formule waren.⁸⁹⁰

⁸⁸² SB X-4689-342-18/19.

⁸⁸³ SB VII-2446-23-41/43.

⁸⁸⁴ Een voorbeeld hiervan is te vinden in het kinderboek *Eugenia* van Friedrich Wilmsen. “Nun weiß ich, daß es kein freudenreicheres Geschäft giebt, als das, welches mir die Vorsehung jetzt zugetheilt hat, um den Werth und den Segen meines Lebens zu erhöhen, und mir einen Ersatz zu geben für das, was ich bei der Erfüllung einer heiligen Pflicht entbehren muß, nämlich das Geschäft, kindliche Seelen zu bilden, und ihnen Liebe für alles Gute durch Lehre und Beispiel einzuflößen”. Wilmsen 1825, p. 291. Ook Felix geloofde dat God in zijn voorzienigheid iets ander terug kan schenken. “Der Himmel erhalte sie so und gebe Euch bald Ersatz für den schmerzlichen Verlust; vor allem wollen wir ihm aber für Albertinens Genesung und Gesundheit danken und Fortdauer derselben erbitten”. SB VII-2802-291-24/27.

⁸⁸⁵ SB III-649-98-13/15.

⁸⁸⁶ SB I-119-242-77/78.

⁸⁸⁷ SB VII-2529-90-66/68.

⁸⁸⁸ SB VII-2640-168-48/51.

⁸⁸⁹ SB II-443-325-87/90.

⁸⁹⁰ Vgl. voor het gebruik door familieleden Dinglinger 2010; Weissweiler 1997.

Eduard Devrient schreef Felix op 13 juli 1831 dat hij al 22 jaar was en nog steeds niet beroemd. Felix vermoedde hierin echter Gods wil: “[...] als wenn Gott gewollt hätte, daß ich zu 22 Jahren berühmt sein sollte, so wäre ichs wahrscheinlich schon geworden.”⁸⁹¹

In 1832 schreef Felix aan zijn vriend Klingemann in Londen: “und das *So Gott will* versteht sich doch bei Allem”.⁸⁹² Aan zijn moeder Lea schreef hij zeven jaar later, na het bericht van de dood van tante Dorothea: “Wie leichtsinnig sagt man solch ein Wort – aber “so Gott will” steht ja bei allem und jedem”.⁸⁹³ In een toegevoegde zin meldde hij dat hij zijn beide zusters zou schrijven zodra hij in Leipzig was, met de toevoeging “so Gott will!”⁸⁹⁴

Bij de onthulling van het Bach-monument in Leipzig in 1843 (*afb.* III.6), dat op initiatief van Felix tot stand was gekomen,⁸⁹⁵ gebruikte hij in een brief de woorden tweemaal achter elkaar. Het ging over het programma van de feestelijke dag, dat onder andere een orgelconcert bevatte en een tocht naar het nieuwe monument: “So Gott will, so Gott will!”⁸⁹⁶

In 1844 was de kleine Felix, het jongste kindje van Felix en Cécile, na een ernstige ziekte weer aan de beterende hand. “Du weißt ja, es ist einerlei ob über ein Jahr oder morgen früh gemeint ist – “so Gott will” das steht bei Allem und in Allem!”⁸⁹⁷ schreef Felix op 18 december van dat jaar aan zijn broer Paul. Binnen een periode van twaalf jaar benadrukte Felix het *so Gott will* vele malen.

Door sterfgevallen in zijn omgeving had Felix regelmatig ondervonden hoe kort en kwetsbaar het leven kon zijn.⁸⁹⁸ Felix en Cécile schreven een condoleancebrief aan Johanna Auguste Jeanrenaud (1818-1899) in Frankfurt in verband met het overlijden van haar zus Helène. Cécile bad tot God dat Hij zou troosten. Het sterven van iemand was niet alleen een daad van God, maar ook de wil van God. Felix schreef op 16 augustus 1845: “Es ist Gottes Wille, er hat es gewollt und gethan”.⁸⁹⁹

⁸⁹¹ SB II-443-323-324-26/31.

⁸⁹² SB III-639-80-17/18.

⁸⁹³ SB VI-2403-451-52/53.

⁸⁹⁴ SB VI 2403-451-57/58.

⁸⁹⁵ “Du erinnerst Dich, daß ich einen Denkstein für Seb. Bach unter seinen Fenster will setzen lassen.”
SB VII-2847-319-62/63.

⁸⁹⁶ Ibid.

⁸⁹⁷ SB X-4681-335-52/53.

⁸⁹⁸ Zie bijvoorbeeld Todd 2003, p. 173.

⁸⁹⁹ SB XI-4926-53-35/40.

Afb. III.6. Het door Felix geïnitieerde *Bach-Denkmal* in Leipzig (1843) met op de achtergrond de *Thomaskirche*. Aquarel van Eduard Bendemann uit 1850 naar een staalgravure uit 1843.⁹⁰⁰

⁹⁰⁰ Albert Clement vermeldt hierover o.a.: “Op 4 april 1841 vond een uitvoering plaats van de *Matthäus-Passion* (die daarmee voor het eerst na Bachs dood weer *in Leipzig* te horen was) en op 23 april 1843 volgde een concert in het Gewandhaus. Aansluitend werd het gedenkteken onthuld; eregast daarbij was Wilhelm Friedrich Ernst Bach, de 81-jarige kleinzoon van de J.S. Bach. Mendelssohn had verschillende ontwerpen bestudeerd en uiteindelijk gekozen voor twee schilders uit Dresden: Eduard Bendemann und Julius Hübner. Het beeldhouwwerk kwam voor rekening van August Hermann Knaur, die daarbij een bekend Bach-portret (van Elias Gottlob Haußmann) als voorbeeld gebruikte. Zie over dit monument, ook wel het ‘kleine’ of ‘alte’ Bach-Denkmal genoemd (in tegenstelling tot het latere, grotere standbeeld van Bach voor de Thomaskerk): Peter Wollny, *Ein Denkstein für den alten Prachtkerl. Felix Mendelssohn Bartholdy und das alte Bach-Denkmal in Leipzig* (Leipzig 2004). Het monument bleef tot op de dag van vandaag nagenoeg volledig geconserveerd, al werd het in 1888 in verband met de aanleg van een promenade enkele meters zuidwaarts verplaatst.” Zie Albert Clement, ‘Felix Mendelssohn Bartholdy en het koraal (1)’, *Het orgel* 105/6 (2009), p. 41, noot 31. Vgl. Wollny 2004, omslag en p. 107.

Albert Clement wijst op het feit dat de *Six Grand Sonatas* op. 65 van Felix openen met een *Sonate* waarin het lied *Was mein Gott will g'scheh allzeit* wordt geciteerd.⁹⁰¹ Een oorspronkelijk ander, vrij gecomponeerd koraal werd, juist in de periode dat Felix' jongste zoontje ernstig ziek was, door dit koraal vervangen. De titel ervan werd ook in het handschrift weergegeven. Clement noemt de innerlijke strijd tussen de acceptatie en eigen wil in het contrapunt als commentaar op het onverstoort voortschrijdende troostrijke koraal theologisch geïnspireerd.⁹⁰² De laatste *Sonate* heeft als basis het *Vater unser im Himmelreich*. Ook hierin komt, in strofe 4, de wil van God ter sprake: "Dein Will gescheh, Herr Gott, zugleich [...]".⁹⁰³ Opstand tegen God kwam bij Felix niet voor. Uiteindelijk moest ieder mens buigen voor de wil van God.⁹⁰⁴

God behoedt

Felix geloofde dat God kon helpen. Alleen met Gods hulp zouden de weersomstandigheden goed blijven en zou hij zelf, zoals hij op 18 september 1829 verwoordde, weer gezond zijn om vanuit Engeland de tocht naar huis te maken.⁹⁰⁵ In een brief van 19 september 1839 aan zijn vriend, de componist Ferdinand Hiller (1811-1885), uitte Felix zijn medeleven met diens ernstig zieke moeder. Felix memoreerde dat wat gewoonlijk waardevol leek, zoals kunst en poëzie, nu leeg en troosteloos was. Geen enkele gedachte was steekhoudend behalve deze: "wollte Gott helfen."⁹⁰⁶ Na het overlijden van de moeder van Hiller, schreef Felix dat zelfs woorden van troost niet toereikend waren: "[...] wenn sie's recht gut machen wollen so können sie wohl schaden, aber helfen und nützen nichts; das kann nur Gott thun und das Pflichtgefühl des Lebens".⁹⁰⁷ Felix ondervond ook persoonlijk hulp van God: "Nun mit Gottes Hülfe hat sich ja alles so gnädig und günstig gewendet", schreef hij op 27 februari 1836 toen zijn vrouw Cécile weer beter was.⁹⁰⁸

⁹⁰¹ Albert Clement, 'Felix Mendelssohn Bartholdy en het koraal (2)', *Het orgel* 106/3 (2010), p. 15f. Friedrich Wilmsen geeft in het kinderboek *Eugenia* eenzelfde uitleg over de wil van God, waarbij hij het bovengenoemde koraal citeert. De stervende Elisabeth zegt: "Ich soll erst in der Ewigkeit meine gute Martha wiedersehen, so ist es Gottes Wille, und sein Wille ist der beste." Wilmsen 1825, p. 326

⁹⁰² Ibid., p. 18.

⁹⁰³ Albert Clement, 'Felix Mendelssohn Bartholdy en het koraal (3)', *Het Orgel* 106/6 (2010), p. 17f.

⁹⁰⁴ SB XI-4926-53-35/40.

⁹⁰⁵ SB I-221-404-22/24.

⁹⁰⁶ SB VI-2432-473-9/12.

⁹⁰⁷ SB VI-2437-477-10/16.

⁹⁰⁸ SB VI-1925 -60-14/15.

God kon het kwaad afwenden. Toen het met het eerste kindje van zijn zus Fanny verkeerd dreigde af te lopen, schreef Felix dat hij bad dat God dat zou verhoeden.⁹⁰⁹ Enkele jaren later werd moeder Lea in Düsseldorf ziek. Ze was met Abraham bij Felix op bezoek in verband met het *Musik-Fest* waar Felix zou dirigeren. Ze knapte weer op en leek zelfs gezonder dan voorheen. Felix reageerde hierop met de woorden: “Wir wollen uns alle in unserm Dank gegen Gott vereinigen, der eine große Gefahr von uns abwendete.”⁹¹⁰

God beproeft

Ziekte en dood beschouwde Felix als beproevingen van God; één van de zwaarste beproevingen voor Felix was de dood van zijn vader. Op 25 november 1835 schreef hij aan zijn tante Dorothea in Frankfurt am Main, dat hij bad dat God de kracht aan de familie zou geven deze “härteste Prüfung” te dragen.⁹¹¹ Een andere gebeurtenis was de constatering van artsen dat het jongste kind van Felix en Cécile aan een andere ziekte leed dan men aanvankelijk dacht. Felix reageerde op 21 december 1844 naar zijn broer Paul: “Jawohl, mein lieber Bruder, das alles thut es nicht. Gott thut es”.⁹¹² “Sehr trübe, traurige Zeit hat Gott Dir auferlegt, seit wir nicht zusammen waren”, schreef hij op 23 september 1841 aan zijn vriend Heinrich Konrad Schleinitz (1802-1881).⁹¹³ Felix condoleerde de aristocraat Ludwig von Massow (1794-1859) uit Berlijn op 16 juni 1841 met de woorden: “Gott möge Ihnen Beruhigung und Kraft verleihen, um das zu ertragen was er Ihnen Schweres auferlegt hat”.⁹¹⁴

Naast dit alles leefde bij Felix het geloof dat de God die een slag had toegebracht ook de kracht kon geven om de last te dragen. Na de dood van Fanny schreven Cécile en Felix een

⁹⁰⁹ SB I-316-562-8.

⁹¹⁰ SB IV-1174-256-12/15.

⁹¹¹ SB IV-1254-349-5/7. De beproeving van God had ten doel de mens op een hoger plan te brengen. In het kinderboek *Eugenia* geeft Wilmsen deze uitleg: “daß Gottes Ratschluß ihr diesen Platz angewiesen habe, und daß es des Höchsten Wille sey, sie durch diese Prüfungen auf eine höhere Stufe der christlichen Vollkommenheit zu stellen. Sie erkannte es, daß diese Prüfung noch keine der schwersten sey, und daß die gütige Vorsehung auf mannichfaltige Weise dafür gesorgt habe, ihr die Bitterkeit der Entbehrungen und Entsagungen, welche jetzt von ihr gefordert wurden, zu erleichtern und zu versüßen”. Wilmsen 1825, p. 209.

⁹¹² SB X-4685-338-25/27.

⁹¹³ SB VIII-3278-205-7/11.

⁹¹⁴ SB VIII-3179-125-5/12. Felix vervolgde met de woorden: “er möge vor allem Ihre Frau Gemahlinn, gnädig über diese trübe Zeit hinwegführen, und dann allmählig die scharfe, herbe Trauer mildern, der Erinnerung an den unersetzlichen Verlust die Bitterkeit benehmen, die ihr in den Tagen des ersten Schmerzes noch anklebt. Und endlich lasse Sie der Himmel in dem was Ihnen geblieben ist, Ersatz und Trost für das Verlorne finden!”

brief aan hun zwager Wilhelm Hensel. “Gott selbst hat uns ja diese Wunde für das übrige Leben geschlagen, und er möge sie wieder lindern”, schreef Felix.⁹¹⁵ Cécile schreef in een naschrift dat het haar dagelijks gebed was dat God Wilhelm door deze zware tijd heen zou helpen.⁹¹⁶ Aan Rebecka, de enige nog overgebleven zus van Felix, schreef zij: “[...] und weinen zusammen, und bitten Gott er möge uns helfen, ohne Murren und sündliche Gedanken, den schweren Schlag ertragen, den er über uns verhängt hat”.⁹¹⁷

God helpt en bewaart

Felix schreef regelmatig over de handen van God. Vanuit München verklapte hij aan zijn familie dat hij tijdens zijn afgelopen reis door Italië een brief van thuis soms met hartkloppingen opende, omdat er weken geen bericht was geweest. Vervolgens schreef de 22-jarige: “[...] aber die Krankheit und die ganze Welt steht in Gottes Hand, heut nur wie immer, und somit bin ich heiter”.⁹¹⁸ De toekomst noemde Felix er regelmatig bij. “Wie steht unsre ganze Zukunft immer und täglich in Gottes Hand!” schreef hij in zijn troostbrief aan Hiller in 1839.⁹¹⁹ In de handen van God zijn we niet alleen in de dagen van spanning en zorgen, maar gedurende alle dagen.⁹²⁰ In 1843 twijfelde Felix of hij vanwege de aanstaande bevalling van Cécile nog wel de reis vanuit Leipzig naar Dresden kon maken. Aan zijn vaak bezorgde schoonmoeder, Elisabeth Jeanrenaud, schreef hij dat hij de uitnodiging moeilijk af kon slaan.⁹²¹ Felix vond dat men het verstand moest gebruiken; zorgen waren niet nodig, God kon zorgen in vreugde veranderen “und so stehn wir dabei, wie bei allem, vorher, wie nachher, wie jeden Augenblick in Gottes Hand”.⁹²²

De hand van God was niet alleen een hand waarin men veilig was, maar het was ook een hand die schonk. Felix, die erg van kinderen kon genieten,⁹²³ schreef op 10 oktober 1845 aan de koopman en kunstverzamelaar Franz Bernus du Fay (1808-1884): “Als ob nicht jedes Kind jeden Tag, und alles was man erlebt und von Grund aus genießt einem aus Gottes Hand immer wieder von neuem geschenkt wäre.”⁹²⁴

⁹¹⁵ SB XII-5753-134-135-20/28.

⁹¹⁶ SB XII-5753-135-35/39.

⁹¹⁷ SB XII-5754-135-6/10.

⁹¹⁸ SB II-459-392-23/26.

⁹¹⁹ SB VI-2437-477-36.

⁹²⁰ SB VII-2958-411-412-19/30.

⁹²¹ SB X-4667-320-45/49.

⁹²² SB IX-3862-236-10/21.

⁹²³ SB IX-3766-63-16/21.

⁹²⁴ SB XI-4979-92-111/113.

De zekerheid dat iemand veilig was in de handen van God was bij Felix niet altijd even sterk aanwezig. Zo wist hij zich in de winter veilig in Gods hand, maar in het voorjaar leek het of hij zich nog zekerder en rustiger voelde. Hetzelfde gold voor de nacht en de dag. Men kon zich in de nacht op de dag verheugen, omdat het dan leek alsof het gevaar minder was.⁹²⁵

God was genadig en schonk zijn liefde. Felix had zo zijn gedachten over de Engelse dichter Lord Byron (1788-1824), maar noemde hem toch een “Künstler von Gottes Gnaden”.⁹²⁶ Bij Cécile’s vierde zwangerschap schreef hij dat God zijn gezin “so gut und gnädig” door de spannende tijd van drie zwangerschappen had gevoerd, “und da darf ich ja hoffen, das er es diesmal wieder thun werde!”⁹²⁷ Een brief uit Rome beëindigde Felix met de zin: “Was Gott Liebes geben kann, hat er Dir und uns Allen gegeben, so möge er es denn erhalten!”⁹²⁸

III.5. Gebedsleven

Felix’ gebed kende diverse vormen. Er kon een diepgaand gevoel van dankbaarheid zijn, zoals Felix op 14 februari 1832 schreef aan zijn moeder Lea, na de geboorte van zijn eerste zoon Karl. “So weiß ich immer wieder nicht, wie ich noch etwas andres denken kann, als Dankbarkeit gegen Gott.”⁹²⁹ Een gebed kon ook in een brief naar anderen geuit worden, zoals op 23 juli 1841 aan Erich Heinrich Wilhelm Verkenius in Keulen: “Gott gebe daß ich Dir fortwährend Gutes und Besseres zu melden habe [...] Das gebe Gott und darauf hoffe ich”,⁹³⁰ of “Gott sei Dank, der es so gnädig gewendet hat”.⁹³¹

Op oudjaar 1836 hoorde Felix de twaalf slagen van de klok. Hij beseftte dat hij een jaar geleden treuriger gestemd was, omdat zijn vader kort daarvoor was overleden. Maar nu was hij met een blijde hoop vervuld want hij had dit jaar zijn toekomstige vrouw, Cécile Jeanrenaud, leren kennen. “Da dankte ich Gott für all das Gute”, schreef hij aan zijn zus Fanny.⁹³² In andere brieven komt het woord *täglich* voor, soms in verband met *wir*. “Also wissen Sie, daß uns zum Glücke nichts fehlt, und wie wir Gott für alles Gute täglich danken, das uns zu Theil geworden

⁹²⁵ SB X-4710-360-41/45.

⁹²⁶ SB IV-1059-122-13/14.

⁹²⁷ SB IX-3908-266-11/14.

⁹²⁸ SB II-382-169-42/43.

⁹²⁹ SB VI-1906-48-20/24.

⁹³⁰ SB VI-1916-52-9/12.

⁹³¹ SB VI-1914- 51-26.

⁹³² SB V-1506-160-51/56.

ist”,⁹³³ zo besloot hij op 30 december 1838 een brief aan zijn schoonmoeder Elisabeth Jeanrenaud.

In 1843 werd het vierde kindje, Felix, geboren.⁹³⁴ Felix meldde het heugelijke feit aan zijn zusje Fanny en schreef op 2 mei dat hij “wie alle Tage nur Gott danken kann”.⁹³⁵ Aan zijn broer Paul schreef hij op 14 december 1844: “und wie herzlich danken wir täglich und stündlich dafür dem lieben Gott!”⁹³⁶ Dat daarbij geknield kon worden blijkt uit een brief van 17 januari 1843: “[...] und nur daran denken ließen, wie ich tagtäglich auf meinen Knieen nichts thun kann als Gott danken, für alles Gute, das er mir giebt”.⁹³⁷

Het is niet bekend of er door Felix en Cécile samen gebeden werd. In de eerste brief die ze aan haar aanstaande schoonmoeder Lea schreef, op 13 september 1836, vroeg Cécile om voor haar te bidden “und mit dem Gebet für Ihren lieben Sohn auch einen Gedanken für mich zum Himmel zu schicken”.⁹³⁸ Twee jaar later, op 11 maart 1838, schreef ze aan Lea: “Ich danke Gott täglich und thue es nicht genuch.”⁹³⁹ Op nieuwjaarsdag 1845 schreef Felix aan zijn zus Rebecka: “Dafür danken wir dem Himmel täglich und stündlich”.⁹⁴⁰ Na de dood van Fanny in 1847 vermeldde Cécile op 19 mei dat zij samen huilden en tot God baden.⁹⁴¹ Felix riep anderen op, met hem te bidden of te danken. In 1835 schreef hij aan Fanny in Parijs: “Wir wollen uns alle in unserm Dank gegen Gott vereinigen, der eine große Gefahr von uns abwendete”.⁹⁴² Hij doelde op het feit dat hun moeder Lea na een ziekte weer vooruit ging. Op het moment dat er stilstand kwam in de genezing van zijn zoontje, vroeg Felix aan zijn broer Paul of hij mee wilde bidden: “und nur bitten wir Gott, (und Du mit uns) daß diese Hoffnung uns nicht eine täuschende sei!”⁹⁴³

⁹³³ *SB VI-2186-272-30/34.*

⁹³⁴ Als de kinderen geboren werden kregen ze nog geen naam, deze werd pas later bedacht en bij de doop gegeven. Felix vroeg suggesties aan de familieleden. *SB VI-1937-73-28/31.*

⁹³⁵ *SB IX-3949-293-13/16.*

⁹³⁶ *SB X-4681-334-19/21.*

⁹³⁷ *SB IX-3769-169-50/58.*

⁹³⁸ *SB V-1417-76-52/55.*

⁹³⁹ *SB VI-1937-73-74-60/62.*

⁹⁴⁰ *SB X-4698-349-6/9.*

⁹⁴¹ *SB XII-5754-135-6/8.* “Dann reden wir von Fanny, und weinen zusammen, und bitten Gott er möge uns helfen, ohne Murren und sündliche Gedanken, den schweren Schlag ertragen den er aber über uns verhängt hat.”

⁹⁴² *SB IV-1174-256-11/15.*

⁹⁴³ *SB X-4685-338-17/18.*

Inhoud van het gebed

Het is onmogelijk om te weten wat het persoonlijk gebed van Felix inhield. Het enige wat daarvan bekend is staat in zijn brieven aan familieleden en vrienden. Niet alles wordt in brieven vermeld, zeker niet als het over persoonlijke zaken gaat. Wanneer Felix concreet werd, noemde hij veelal zaken zoals het gebed om een gezond weerzien,⁹⁴⁴ of dat iemand sterk en gezond zou blijven.⁹⁴⁵ Het betreffen ook gebeden om hulp of nabijheid van God. In een brief aan Heinrich Conrad Schleinitz (1802-1881) vertelde Felix in 1843 dat ze nauwelijks aan slaap toekwamen omdat de kinderen 's nachts onbedaarlijk hoestten. Op dat moment citeerde hij de woorden die zijn adressant vaak gebruikte: “Du würdest hinzusetzen ‘Gott behüte uns’; ich setze es auch hinzu.” Na het overlijden van zijn zus Fanny in 1845 schreef Felix aan zijn zus Rebecka: “Gott helfe uns”, om het daarna nog eens te herhalen: “Gott helfe uns, Gott helfe uns!”⁹⁴⁶

Gezondheid speelde een belangrijke rol in het gebedsleven van Felix.⁹⁴⁷ Op 14 maart 1843 schreef hij aan Frances Arabella Thompson in Londen: “Denn mir ist immer als ob das Einzige, was man für sich und für die Seinigen vom lieben Gott auf Erden erbitten dürfte, Gesundheit sei”.⁹⁴⁸ Het ging om lichamelijk welzijn, maar ook om geestelijk welzijn. Felix bad God om Cécile, de kinderen en hemzelf gezondheid te geven en voegde eraan toe: “innerliche und körperliche.”⁹⁴⁹ Aan Elisabetha Henriette Benecke (1807-1893) in Denmark Hill, Camberwall, schreef Felix op 17 januari 1843 over *das Innerliche*. Het uiterlijk zou veranderen, maar “das Innerliche dazu, das erhalte Ihnen der Himmel; Ihnen und allen den Ihrigen; Zu denen darf ich mich ja jetzt auch rechnen.”⁹⁵⁰

Een ander thema dat Felix regelmatig noemde, was het begrip *Fortdauer*. Nadat zijn schoonzus Albertine, de vrouw van Paul, bevallen was, schreef Felix op 27 mei 1844 vanuit Londen: “[...] und nichts beliebt zu wünschen als Fortdauer, und nichts zu thun als Gott zu danken”,⁹⁵¹ om het later nogmaals te benadrukken: “Nur Glückwünsche, und Freudenworte und Dank zum Himmel soll in den Zeilen stehn. Eigentlich nur das eine Wort: Fortdauer!”⁹⁵²

⁹⁴⁴ SB IV-1162-244-49/50.

⁹⁴⁵ SB IV-1167-249-59/60.

⁹⁴⁶ SB XII-5754-136-25/28.

⁹⁴⁷ SB V-1653-285-13/17.

⁹⁴⁸ SB IX-3858-231-22/27.

⁹⁴⁹ SB XI-4885-24-97/100.

⁹⁵⁰ SB IX-3766-164-165-58/62.

⁹⁵¹ SB X-4442-178-179-4/12.

⁹⁵² SB X-4442-179-37/42.

Bij de aankondiging van het huwelijk van zijn vriend Klingemann wenste Felix hem op 6 april 1845 Gods zegen, gezondheid en *Fortdauer* en “weiter gar nichts”.⁹⁵³ Het kwam ook tot uiting in het gebruik van het werkwoord *erhalten*. “Erhalte Dir der Himmel das Glück”.⁹⁵⁴ Aan Paul schreef hij in september 1845: “Gott gebe seinen Segen und Fortdauer, um weiter hab ich nichts zu bitten”.⁹⁵⁵ Beide elementen komen samen in een brief van 8 juni 1837 aan zijn moeder Lea, kort nadat Felix en Cécile getrouwd waren.

Nun gebe Gott nur Gesundheit und Glück meiner lieben Cécile, so wie sie es bisher gehabt hat, und dann sind alle Wünsche erfüllt, aber auch die ich auf Erden thun konnte, und es bleibt mir nur der eine, um Fortdauer dessen, was mir der Himmel geschenkt, wofür ich ihm täglich danken möchte und nicht weiß wie ichs anfangen soll.⁹⁵⁶

Gebed in liedteksten

Een vorm van gebed kan men ook in Felix' keuze van zijn liedteksten aantreffen.⁹⁵⁷ Op 20 december 1832 stuurde hij een kerstlied aan zijn vriend de predikant Albert Baur. Felix schreef dat hij een geestelijk lied voor hem had gecomponeerd. Hij noemde de naam van de dichter niet; dit was Christian Fürchtegott Gellert (1715-1769).⁹⁵⁸ De tekst luidde:

Auf schicke dich recht feierlich des Heilands Fest mit Danken zu begehen.
Lieb ist der Dank, der Lobgesang, durch den wir ihn den Gott der Lieb' erhöhen.
Sprich dankbar froh, Gott hat also die Welt in seinem Sohn geliebet!
O wer bin ich, Herr dass Du mich so herrlich hoch in deinem Sohn geliebet!⁹⁵⁹

Felix' *Six Grand Sonatas* op. 65 voor orgel zijn grotendeels op koralen gebaseerd, zoals *Was mein Gott will, das g'scheh allzeit*, *Aus tiefer Noth schrei ich zu dir* (Psalm 130) en *Vater unser im Himmelreich*. Ook de keuze van deze koralen berustte bij Felix zelf.⁹⁶⁰

⁹⁵³ SB X-4798-432-3/8.

⁹⁵⁴ SB X-4798-433-44.

⁹⁵⁵ SB XI-4954-69-4/6.

⁹⁵⁶ SB V-1653-285-13/17.

⁹⁵⁷ Felix stuurde ook een lied aan Adolf Frederik Lindblad in Stockholm met een tekst van Hoffmann von Fallersleben. “Werde heiter, mein Gemüthe, und vergiß der Angst und Pein! Groß ist Gottes Gnad' und Güte, groß muß auch Dein Hoffen sein.” SB XI-5573-487f.

⁹⁵⁸ SB III-519.

⁹⁵⁹ SB III-644-88/89.

⁹⁶⁰ Zie hiervoor: Clement 2009 / 2010, ‘Felix Mendelssohn en het koraal’, in: *Het Orgel*, jaargang 105/6; jaargang 106/3 en 106/6.

Het gebed kon ook in puur instrumentale – dat wil zeggen niet op een koraal gebaseerde – muziek gestalte krijgen. In 1830 schreef Felix een brief aan zijn “liebes Schwesterlein” Fanny.⁹⁶¹ Hij kon haar niet mondeling opbeuren en had daarom een kleine compositie voor haar geschreven, terwijl hij onderwijl steeds aan haar had gedacht: “Weiter soll denn auch nichts im Brief stehn; mein Name ist auch im Lied, und daß ich Dein bin, weißt Du – so möge Dir Gott geben; was ich hoffe und bitte: [...]”.⁹⁶² Na de dubbele punt volgde een muziekwerkje met grote dynamische verschillen, een sterke climaxwerking door middel van sequensen en een verstild slot waarin Felix een motief van Fanny zelf citeerde uit haar lied *Grüner Frühling*.⁹⁶³ Het werkje eindigde op de dominant, gevolgd door rusten, die door een fermate benadrukt werden. Ook de dank aan God kon instrumentaal klinken. Felix zei van de eerste drie delen van het *Lobgesang* (MWV A 18) dat “erst die Instrumente in ihrer Art loben”.⁹⁶⁴

Gebrek aan dankzegging

Een uitdrukking die men regelmatig in de brieven van Felix aantreft luidt: “[...] daß ich dem Himmel nicht genug dafür danken kann”.⁹⁶⁵ Het was een uitdrukking die ook zijn vader Abraham gebruikte.⁹⁶⁶ Het besef dat men God niet genoeg dank kon zeggen, klonk ook door in een brief van Cécile.⁹⁶⁷ Felix verwoordde het op 18 januari 1841 zo (nadat Cécile weer een beschuitje na de bevalling had gegeten en een kopje thee had gedronken): “Wie dankt man nur Gott genug?”⁹⁶⁸ In een brief van 18 januari 1841, waarin hij zijn moeder over de geboorte van een zoon berichtte, komt de uitdrukking wel driemaal voor:

[...] noch gar nicht weiß, wie ich anfangen soll Gott für so viel Güte zu danken.

Wie gesagt, wüßte ich nur wie ichs anfangen um Gott genug zu danken!

[...] für die ich dem lieben Gott gar noch nicht recht zu danken weiß, und es doch so gern möchte.⁹⁶⁹

⁹⁶¹ SB I-308-547.

⁹⁶² SB I-308-547-11/12.

⁹⁶³ SB I-703.

⁹⁶⁴ SB VII-2769-266-53/54.

⁹⁶⁵ SB VIII-3065-44-45/48.

⁹⁶⁶ SB III-746-207-3/5.

⁹⁶⁷ SB VI-1937-73-74-60/62.

⁹⁶⁸ SB VII-2965-416-43.

⁹⁶⁹ SB VII-2964-414-3/5; 415-23/26 en 42/44.

In 1843 schreef Felix aan zijn schoonmoeder: “[...] und ich möchte dem lieben Gott so recht, recht danken, und weiß es immer nicht genug zu thun, kaum anzufangen.”⁹⁷⁰

Felix liet zien dat deze woorden voor hem geen formule waren. De ware dankbaarheid moest door God zelf geleerd worden. “[...] und dann bleibt mir nichts, als Gott zu bitten, daß er mich lehre wie ich dankbar genug sein kann”.⁹⁷¹ Hij gebruikte deze uitdrukking regelmatig, bijvoorbeeld omdat

- er in de familiekring nog geen sterfgeval was geweest nadat zijn tante Henriette in Parijs was overleden (1830).⁹⁷²
- hij na een reis zijn familieleden onveranderd had teruggezien (1833).⁹⁷³
- God een vreselijke storm had afgewend, namelijk de ziekte van Cécile (1838).⁹⁷⁴
- zijn dochtertje zo helder uit haar babyogen keek (1839).⁹⁷⁵
- op weg naar Düsseldorf de pijn ineens verdwenen was (1838).⁹⁷⁶
- Cécile na de bevalling zo rustig sliep (1841).⁹⁷⁷
- de *selige* verlovings sfeer ook ten tijde van het huwelijk was gebleven (1841).⁹⁷⁸
- er een liefelijk windje aan de hemel was toen Cécile was bevallen en Felix dagelijks een lekker broodje voor haar kocht “die keiner in der Stadt so gut finden kann”.⁹⁷⁹
- het genezen kindje als een nieuw geschenk mocht worden ontvangen (1845).⁹⁸⁰

Hieruit blijkt dat de uitdrukking vooral werd gebruikt rondom gebeurtenissen in het gezinsleven, bij gezondheid en geluk, en niet gerelateerd aan concerten of optredens. “Wie soll da der Mensch dankbar genug sein für alle Freude die einem Gott auf das ganze Leben so gütig ausbreitet?”, schreef Felix in 1842 aan zijn broer Paul.⁹⁸¹

⁹⁷⁰ SB IX-3957-298-18/21.

⁹⁷¹ SB IX-3950-294-10/15.

⁹⁷² SB II-366-123-8/14.

⁹⁷³ SB III-696-155-14/18.

⁹⁷⁴ SB VI-1917-53-6/10.

⁹⁷⁵ SB VII-2448-24-6/7.

⁹⁷⁶ SB VI-2359-397-31/34.

⁹⁷⁷ SB VII-2990-434-4/18.

⁹⁷⁸ SB VIII-3356-271-57/59.

⁹⁷⁹ SB IX-3956-297-25/29.

⁹⁸⁰ SB X-4701-353-20/23.

⁹⁸¹ SB VIII-3586-448-4/6.

III.6. Godsbeeld en gebed

Het godsbeeld van Felix sloot aan bij wat hij tijdens zijn catecheseperiode had geleerd van zijn leermeester Friedrich Wilmsen. In de *Erinnerungen an Friedrich Philipp Wilmsen* is een aantal pastorale gedichten van hem opgenomen. Een fragment uit een gedicht *An eine kranke Schülerin auf dem Lande* van 15 juli 1826 luidt:

Fühlst es, daß des Dörfchens heitre Ruhe
Wunder fast an Deinem Herzen thue,
Daß des Himmels blauer Spiegel,
Und des Gartens Blumenhügel,
Daß der Rüstern traulich Rauschen,
Und der Vögel heimlich Lauschen,
Und der Blüthen freundlich Lächeln,
Und des Zephirs zärtlich Fächeln,
Daß der Lerche lieblich Trillern,
Und der Schmetterlinge Schillern,
Und das Summen fleiß'ger Bienen
Und der Beete Blumenbühnen,
Daß die süße, heilige Natur,
Wenn Du sinnend geht auf ihrer Spur,
Sel'ge Freude liebeich Dir bereite,
Ihre Flügel um Dein Leben breite,
Ihre ganze Seligkeit Dir schenke,
Und mit Balsam Deine Seele tränke.⁹⁸²

De tekst roept de sfeer op van de schilderijen en tekeningen van Felix. In de periode van de *Aufklärung* vormde de schepping een bewijs voor het bestaan van God. Bij Felix gingen ervaring en ratio hand in hand. Het is het verstand dat doet verstaan dat God de schepper is.⁹⁸³ Er zijn overeenkomsten met de theologie zoals Johannes Calvijn deze in diens hoofdwerk *Institutio Christianæ Religionis* (Genève 1559) presenteerde. Daarin benaderde Calvijn het bestaan van God allereerst vanuit de natuur; vervolgens behandelde hij de Heilige Schrift,

⁹⁸² Hesekeel 1833, p. 140.

⁹⁸³ SB II-446-334-8/11.

die openbaarde wie die God was die de natuur heeft geschapen.⁹⁸⁴ Felix had geen deïstisch godsbeeld waarin God één is met de natuur. Felix zag hoe God zich in de natuur openbaarde. Het oratorium *Paulus* (1836) begint met de woorden: “Herr! Herr, der du bist der Gott, der Himmel und Erde und das Meer gemacht hat”. Felix schreef vanuit Zwitserland: “Es wird einem gar so winzig zu Muth, wenn man sieht, wie herrlich der liebe Herrgott die Welt gemacht hat”.⁹⁸⁵ Er was een schepper en er was een schepping. De Schepper van hemel en aarde, “der Himmel”,⁹⁸⁶ of “das gütigste Wesen”,⁹⁸⁷ was betrokken op elk mensenleven. Het beeld van *in de hand van God zijn* sprak van een nabije God. Felix nam wat hij geleerd had van Wilmsen over: God was voor hem een entiteit, niet *das Unendliche* zoals bij Schleiermacher.

Het gebed was voor Felix van belang. Felix geloofde dat God daadwerkelijk kon ingrijpen als verhoring op het gebed. Daarin week hij af van de gedachten over het gebed, die tijdens de *Aufklärung* in zwang waren gekomen. In een *Gebetsanhang* bij het *Göttinger Gesangbuch*, uit het einde van de 18^e eeuw, kwamen nauwelijks of geen gebeden meer voor die te maken hadden met aanvechting, kruis, verdriet, ziekte, ellende, angst voor gevaar, troost of hulp van God. Het gebed was louter een oefeningsmiddel voor de deugd geworden.⁹⁸⁸

Een relatie met het godsbeeld dat Schleiermacher ontwikkelde was bij Felix niet aanwezig. Voor Schleiermacher was het gebed vooral een verheffing van een religieus gevoel.⁹⁸⁹ In het gebed sprak de christen zijn religieuze gemoedstoestand uit, weliswaar “ohne das etwas dabei bezweckt wird”.⁹⁹⁰ Het menselijk leven was volgens Schleiermacher onderdeel van een grote natuurlijke samenhang en kon daarvan niet via gebed worden losgekoppeld. Bij Felix was God de hoorder en verhoorder van de gebeden. Het gebed betekende voor Felix meer dan een *schlechthiniges Abhängigkeitsgefühl* (Schleiermacher).

Felix geloofde in de voorzienigheid van God, die de toekomst kende en het einde van een compositie wist voordat deze werd gecomponeerd.⁹⁹¹ Ook Wilmsen gebruikte in zijn pre-

⁹⁸⁴ “Weil uns nun der Herr erstlich einfach als der Schöpfer entgegentritt – in seinem Worte, der Welt, wie auch der allgemeinen Lehre der Schrift – und dann fernerhin im Angesicht Christi als der Erlöser, so gibt sich eine zwiefache Erkenntnis Gottes.” Johannes Calvin. ‘Wesen und Aufgabe der Gotteserkenntnis’, *Institutio Christianae religionis* II (Neukirchener 1997), p. 3.

⁹⁸⁵ SB II-450-348-286/288.

⁹⁸⁶ SB IX-3766-164-165-58/62.

⁹⁸⁷ SB I-314-561-11/12.

⁹⁸⁸ Hammann 2000, p. 74.

⁹⁸⁹ Harms 2011, p. 186.

⁹⁹⁰ Ruth 2002, p. 20.

⁹⁹¹ SB VIII-3126-80-81-56/61.

ken en toespraken het begrip “die göttliche Vorsehung”.⁹⁹² Uit het geloof in de voorzienigheid kwam het geloof in Gods wil voort. Felix was ervan overtuigd dat een mens de wil van God moest eerbiedigen; ook als iemand stierf was dat Gods wil.⁹⁹³ Voor de nabestaanden vormde het leed een beproeving, waarbij God zo genadig was door in de beproeving nabij te zijn. Wilmsen formuleerde dit in een gedicht als volgt: “Doch Gottes Fügung hält mit starker Hand mich fest, denn noch bin ich im Prüfungsland.”⁹⁹⁴ Over Jezus of de Heilige Geest schreef Felix weinig. Wel vindt men het gebed tot Jezus terug in zijn liederen en koorwerken, bijvoorbeeld in het lied *Jesu, meine Zuversicht* (1823).

Judith Chernaik stelde in 2013:

Mendelssohn’s letters include frequent asides like ‘God willing’, or ‘thanks be to God’, hardly suggesting a profound or troubled faith but rather a conventional belief, free from dogma, in a beneficent God or Providence.⁹⁹⁵

Afgezien van de vraag waarom een *conventional belief* niet tegelijk *profound* zou kunnen zijn, is dit statement onjuist. Het was juist Felix die benadrukte dat zijn *asides* geen loze woorden waren. Dat deed hij door middel van herhaling van woorden of door middel van een uitroepteken.⁹⁹⁶ Elders schreef hij dat deze woorden wezenlijk voor hem waren.⁹⁹⁷ Hij gebruikte de uitdrukking *Gottes Hand* al op jonge leeftijd.⁹⁹⁸ “Wie steht unsre ganze Zukunft immer und täglich in Gottes Hand,” schreef hij in 1839.⁹⁹⁹ Men is in God handen niet alleen in deze dagen “sondern in allen Tagen”.¹⁰⁰⁰

Felix ervoer Gods grootsheid in de natuur en Gods betrokkenheid op het alledaagse leven. Dankzij Gods voorzienige zorg bleef de snede van een zwaard beperkt tot een paar centimeter. De voorzienigheid en de wil van God waren voor Felix realiteit. Dankbaarheid was

⁹⁹² Hesekeel 1883, p. 161.

⁹⁹³ SB XI-4926-53-35/40.

⁹⁹⁴ Hesekeel 1833, p. 152.

⁹⁹⁵ Chernaik 2013, p. 53.

⁹⁹⁶ SB X-4624-290-17/22

⁹⁹⁷ SB X-4681-335-52/53.

⁹⁹⁸ SB II-459-392-23/26.

⁹⁹⁹ SB VI-2437-477-36.

¹⁰⁰⁰ SB VII-2958-411-412-19/30.

er bij Felix voor zijn vrouw en kinderen, zijn familie en de gezondheid van allen. Felix bad regelmatig om *Fortdauer*, om een bestendiging van het goede leven. Het is opvallend dat Felix, die nooit materiële zorgen kende, in rijkdom opgroeide en in welstand leefde, in zijn brieven zijn dankbaarheid aan God benadrukte. Felix geloofde niet uitsluitend “in a beneficent God” (Chernaik): het was God die beschikte over en dood. Alleen al hierom kan niet gesteld worden dat hij “free from dogma” leefde.

Het geloof in Gods betrokkenheid op het alledaagse leven, Gods genadige *Vorsehung* en wil – die haaks op die van de mens kan staan – lijken veel op de geloofspraxis en theologie die Wilmsen voorstond. Ziekte en dood hebben in die visie alles met de wil van God te maken, maar ook de *Ersatz* die God daarvoor wil schenken. Het voortdurende, dagelijkse gebed was in dit geloof voor Felix onmisbaar.

HOOFDSTUK IV

GEESTELIJKE ONTWIKKELING

Is het mogelijk om via zijn brieven een geestelijke ontwikkeling van Felix waar te nemen? In dit hoofdstuk wordt zijn persoonlijke groei aan de hand van een aantal scharnierpunten in zijn leven nader bestudeerd. De keuze van deze scharnierpunten is gebaseerd op gebeurtenissen die Felix zelf als markeermomenten in zijn leven heeft geduid. In hoeverre brachten deze omstandigheden hem tot een wijziging in zijn denken en welke rol speelde het geloof daarbij? De ontwikkeling Felix wordt hier beschreven vanaf 1829, het jaar waarin hij zijn eerste Engelandreis maakte, tot het jaar van overlijden van zowel Fanny als Felix, 1847.

IV.1. Ongeluk met een *gig* (1829)

Tijdens Felix' eerste reis naar Engeland in 1829 kreeg hij op weg naar Londen een ongeluk met een *gig* (*afb.* IV.1), een tweewielig voertuig, voortgetrokken door een paard. Felix wilde, voordat hij terugkeerde naar Berlijn, in Londen afscheid nemen van bekenden. Daarna was hij van plan om als intermezzo naar Nederland te gaan en vervolgens terug te keren naar Berlijn om daar de bruiloft van Fanny en zijn zwager Wilhelm Hensel te kunnen bijwonen, alsmede de zilveren bruiloft van zijn ouders.¹⁰⁰¹ Maar op 17 september kantelde de *gig*.¹⁰⁰² Felix liep een flinke vleeswond bij de knie op. Aanvankelijk dacht hij na 4-5 dagen rust weer verder te kunnen reizen,¹⁰⁰³ maar uiteindelijk duurde het genezingsproces vele weken. Om deze reden kon hij op 14 november 1829 de bruiloft van Fanny en Wilhelm niet bijwonen.¹⁰⁰⁴

De onrustige Felix, die altijd vooruitdacht, moest leren dat niet alles in het leven valt te plannen: er kan onverwacht een streep worden gehaald door wat mensen zich voornemen. Hij ontdekte hierbij dat een tegenslag ook positieve gevolgen kan hebben, zodat men het onverwachte leert waarderen. Op 25 september 1829 schreef hij:

¹⁰⁰¹ *SB I-38f.* Ook de reis naar Nederland moest Felix opgeven. Hij was van plan geweest om in Nederland kennis te maken met "Orgeln und Kirchenbilder". *SB I-165-300-57/59.*

¹⁰⁰² *SB I-221-403-8/11.* "Es ist nämlich ein dummer Gig gestern mit mir umgefallen und hat mich eines schönen Stücks Haut mit zugehörigen Fleisch, schwarzem Tuchhosenzeug u.m.a. beraubt[...]."

¹⁰⁰³ *Ibid.* "Dr. Kind verdammt mich unerbittlich 4-5 Tage ruhig liegen zu bleiben. Ruhig!"

¹⁰⁰⁴ *SB I-245-450-2.* Felix' felicitatie vanuit Londen met als aanhef "Liebe Frau Hofmalerinn". Felix is op 29 november 1829 weer aangekomen bij Calais.

Freilich habe ich das nun gelernt, wie man doch auch aufs kleinste Vorhaben mit Scheu hinsehen, und sich über das kleinste Gelingen schon freuen müsse.¹⁰⁰⁵

Afb. IV.1. Model van een Engelse *gig*, in de 19^e eeuw gebruikt voor korte afstanden.

De wielen hadden metalen velgen. Beschermhoezen behoedden de passagiers tegen opwaaiend stof.

Science Museum / Science & Society Picture Library, London.

Een jaar later kwam hij opnieuw tot deze ontdekking. Tijdens zijn bezoek aan Rome schreef hij in een brief aan zijn ouders van 8-9 november 1830 over zijn gewoonte, een reis altijd snel te willen voortzetten.

Es ist mir, als hätte ich mich verändert seit ich hier bin, und wenn ich früher meine Ungeduld und Eile vorwärts zu kommen, und immer schneller die Reise fortzusetzen, unterdrücken wollte, oder für eine Gewohnheit hielt, so sehe ich jetzt wohl, daß eigentlich nur der lebhafteste Wunsch diesen Hauptpunct zu erreichen daran Schuld war.¹⁰⁰⁶

Zijn innerlijke onrust werd in 1836 door zijn aanstaande schoonmoeder Elisabeth Jeanrenaud gesignaleerd. Ze verweet Felix ongeduld, spanning en angst.¹⁰⁰⁷ In zijn reactie noemde Felix zijn voortdurende onrust een “böser Fehler”,¹⁰⁰⁸ die hij van nature in zich meedroeg, en die

¹⁰⁰⁵ SB I-224-411-26/28.

¹⁰⁰⁶ SB II-367-126-5/12.

¹⁰⁰⁷ SB V-1446-98/99-12/21.

¹⁰⁰⁸ Ibid.

werd aangewakkerd door het vele reizen en de noodzaak om steeds met mensen te moeten verkeren die vreemd voor hem waren. Het was een onrust die hemzelf pijn deed en waar hij maar niet vanaf kon komen. Tevens veronderstelde hij dat zijn onrust niet alleen een vorm van haast was, maar ook een gevolg van een al zes jaar lang durende angst dat hij niet goed genoeg voor zijn vak zou zijn, dat hij geen echt talent had en ook niet vlijtig genoeg was. Steeds opnieuw nam hij zich voor een volgende keer anders te zijn, maar als het erop aan kwam, was hij al zijn goede voornemens vergeten.¹⁰⁰⁹ Felix heeft zijn leven lang last gehad van dergelijke onrust. In een brief van 3 oktober 1847, enkele weken voor zijn sterven, schreef hij aan zijn vriend Carl Klingemann in Londen, dat hij geen plannen meer voor over een jaar wilde maken, “[...] und so wär’ ich ja von einer Gewohnheit curirt, über die Du Dich oft genug geärgert hast”.¹⁰¹⁰

IV.2. Dood binnen de familie- en vriendenkring (1832)

Een moeilijke periode maakte Felix door in 1832. Als 23-jarige, na een reis naar Parijs teruggekeerd in Berlijn, werd hij binnen enkele maanden, soms wekelijks, geconfronteerd met sterfgevallen. In een brief aan de pianist Ignaz Moscheles constateerde hij op 10 augustus 1832: “[...] die liebsten Gestalten habe ich hier nicht wiedergesehen, und wenn ich in die Akademie trete, so kann ich Dir gar nicht sagen, was das für ein trauriges Gefühl ist”.¹⁰¹¹ In de periode 1830-1832 overleden onder meer:

- Felix’ jeugdvriend, de violist Eduard Rietz (20 jaar)
- de vriendin van Fanny en lid van de *Singakademie* Ulrike Peters (25 jaar)
- Ludwig Beer, zoon van de bankier Heinrich Beer (10 jaar)¹⁰¹²
- tante Henrietta Maria Mendelssohn (36 jaar)
- Eva Mendelssohn, dochter van zijn nicht (25 jaar)
- de filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (61 jaar)
- Felix’ leermeester Carl Friedrich Zelter (74 jaar)
- de schrijver Johann Wolfgang von Goethe (83 jaar).¹⁰¹³

¹⁰⁰⁹ Ibid.

¹⁰¹⁰ SB XII-5829-200-51/53.

¹⁰¹¹ SB III-592-32-79/82.

¹⁰¹² Heinrich Beer was lid van de *Singakademie* in Berlijn. SB XII-358.

¹⁰¹³ SB III-492. Gegevens komen uit het commentaar van Uta Wald bij deze brief (notitie bij regel 79).

Deze overlijdensberichten maakten Felix “ängstlich unruhig”, zoals hij het op 4 september 1832 in een brief aan Marie Catherine Kiéné in Parijs verwoordde:

Es ist eine ganz üble, traurige Zeit für mich, ich habe seit mehreren Monaten keinen Gedanken lieb gewonnen, habe nicht froh Musik machen können; die Nachrichten von den betrübendsten Verlusten, die ich seit einiger Zeit fast wöchentlich empfangen muß, thun dazu sehr viel, und haben mich ganz ängstlich unruhig gemacht, man muß sich wohl auch an das gewöhnen, aber es ist schwer.¹⁰¹⁴

Deze periode deed Felix sterk de eindigheid van de mens ervaren.¹⁰¹⁵ Ook stierf in die tijd Friederike Robert, een 37-jarige schrijfster en sopraan bij de *Singakademie*. Haar dood gaf Felix het gevoel dat een deel van zijn jeugd werd afgesloten: zij nam “wieder ein ganzes Stück Jugend fort”.¹⁰¹⁶

IV.3. Afwijzing als dirigent van de *Singakademie* (1832)

De donkere periode in 1832 had een aantal oorzaken. Zelf gaf Felix als reden het verlies van zijn beste vrienden, maar hij noemde ook kwalen zoals oorpijn en hoofdpijn die hem parten speelden en daarnaast waren het de ontwikkelingen over zijn eventuele opvolging van de overleden Friedrich Zelter als dirigent van de *Singakademie*, die hem “mehr quälen als recht ist”.¹⁰¹⁷ Felix heeft deze benoeming niet gekregen.¹⁰¹⁸ De verkiezing zou via een democratische procedure plaats vinden, waarbij ieder koorlid een stem mocht uitbrengen.¹⁰¹⁹ De bariton, acteur en dramaturg Philipp Eduard Devrient heeft deze geschiedenis uitvoerig beschreven in zijn

¹⁰¹⁴ SB III-603-46-15/20.

¹⁰¹⁵ In 1827 had Felix de dood van zijn vriend August Hanstein (1806-1827) meegemaakt. SB I-113-230-23/24.

¹⁰¹⁶ SB III-605-52-13/19. De gedachte dat (een deel van) zijn jeugd voorbij was uitte Felix ook na de dood van zijn moeder in 1835 en na de dood van Fanny in 1847 SB IV-1271-364-12/18 en SB XII-5767-145-146-4/7.

¹⁰¹⁷ Ibid.

¹⁰¹⁸ Overwegingen van de meerderheid van de koorleden waren dat Karl Friedrich Rungenhagen (1778-1851), die al zoveel voor het koor gedaan had, niet verstoten mocht worden alsmede de jeugdige leeftijd van Felix. Ook waren er antisemitische sentimenten, namelijk dat een *Judenjungen* geen dirigent van een christelijk instituut kon worden. Devrient 1869, p. 149, 153.

¹⁰¹⁹ Ibid.

*Meine Erinnerungen an Felix Mendelssohn-Bartholdy und Seine Briefe an mich.*¹⁰²⁰ De afwijzing van het dirigentschap raakte Felix diep. Devrient schreef over Felix “daß er sie lebenslang nicht überwinden würde”.¹⁰²¹ De stemming vond plaats op 22 januari 1832, maar nog in september van hetzelfde jaar schreef Felix – lijdend aan kiespijn, oorpijn en daarom in “grimmiger Laune” verkerend: “wenn ich stumpf oder todt bin werden sie mich loben. Bis dahin können sie sich hängen lassen.”¹⁰²²

Een ommekeer valt te bespeuren in een brief aan Carl Klingemann in Londen van 5 december 1832. Felix verhaalde van een “schlimme Zeit” die hij achter de rug had, maar: “es hat mir wieder Musik im Kopfe herumzugehen angefangen”.¹⁰²³ Drie weken later, op 20 december, componeerde hij voor zijn vriend de predikant Albert Baur, “ein kleines geistliches Lied” waarover hij opmerkte: “heut gefällt es mir noch sehr”.¹⁰²⁴ Twee dagen later, op 22 december 1832, schreef hij aan een andere bevriende predikant, Julius Schubring, dat hij een “böse Zeit” had meegemaakt. Maar hij was Schubring dubbel zo dankbaar voor zijn “Aufheiterung”, namelijk voor het feit dat deze als tekstschrijver wilde meewerken aan de totstandkoming van het oratorium *Paulus*.¹⁰²⁵ De wijze waarop Felix Schubring in deze brief aanspoort om voor de koralen in het oratorium vooral oude liederen te gebruiken en niet die van de *Berliner Aufklärung* (“wer kümmert sich um die Berliner Aufklärung?”¹⁰²⁶) wijst op een definitieve breuk met de wereld van zijn jeugd. Vermoedelijk zijn de gebeurtenissen rondom zijn afwijzing als dirigent van de *Berliner Singakademie* eerder in het jaar doorslaggevend geweest.¹⁰²⁷

IV.4. De dood van Felix’ vader (1835)

De meest ingrijpende gebeurtenis was kort daarna de vrij plotselinge dood van Felix’ vader, Abraham, op 19 november 1835. Felix was op dat moment 26 jaar en nog niet gehuwd. “Felix ist ganz zerbrochen [...] Sie wissen, wie er den Vater vergötterte”, schreef Fanny aan Carl

¹⁰²⁰ Devrient 1869, p. 151f.

¹⁰²¹ Ibid., p. 155.

¹⁰²² *SB III-612-61-7/8*.

¹⁰²³ *SB III-639-80-6/12*.

¹⁰²⁴ Het *Weihnachtslied* ‘Auf schicke dich recht feierlich des Heilands Fest mit Danken zu begehen’. *SB III-644-88/89*.

¹⁰²⁵ *SB III-645-90-18/22*.

¹⁰²⁶ *SB III-645-91-35/36*.

¹⁰²⁷ *SB III-645-90-46/48*.

Klingemann in Londen.¹⁰²⁸ Felix' jongere zus Rebecka meldde aan tante Dorothea Schlegel in Frankfurt am Main: "und am Meisten trifft es Felix, der einzig von uns allen allein steht".¹⁰²⁹ Wat zijn vader voor hem had betekend, deelde Felix mee aan zijn vriend Albert Baur in Belzig. Hij schreef dat hij elke avond opnieuw had gewenst dat hij dit verlies niet zou meemaken.

[...] weil ich an meinem Vater so ganz und gar gehangen hatte, oder vielmehr hänge, daß ich nicht weiß, wie ich mein Leben nun fortsetzen werde, und weil ich nicht blos den Vater entbehren muß (ein Gefühl, das ich mir schon seit meiner Kindheit als das herbste dachte), sondern auch meinen einzigen ganzen Freund während der letzten Jahre und meinen Lehrer in der Kunst und im Leben.¹⁰³⁰

De passage "auch meinen einzigen ganzen Freund während der letzten Jahre" wijst op een bijzondere vader-zoon relatie.¹⁰³¹ Abraham had Felix alle kansen geboden om de muzikale wereld van Europa te ontdekken. Abraham, die Felix zelden een compliment gaf,¹⁰³² maar innerlijk trots was op zijn zoon, volgde hem op afstand kritisch. Hij uitte zijn zorgen over Felix' morele gedrag, zijn omgang met geld en trok in twijfel of Felix, door de vele indrukken en avonturen, wel aan het doel van zijn reizen toe kwam.¹⁰³³ Felix verdedigde zich hartstochtelijk omdat hij bang was de liefde van zijn vader te verliezen.

Eén van de zorgen van Abraham was dat Felix niet de ernst van het leven begreep.¹⁰³⁴ Felix deed er alles aan om zijn vader te overtuigen dat hij terdege beseftte dat de basis van het leven *ernsthaft* was.¹⁰³⁵ Daarnaast waren er spanningen over de toevoeging *Bartholdy* aan de familienaam Mendelssohn, die Abraham zo graag zag, maar waar zowel Fanny als Felix het belang niet van inzagen.¹⁰³⁶ Omgekeerd maakte de jonge Felix zich zorgen over zijn vader. Hij begreep niet waarom zijn vader zo somber kon zijn.¹⁰³⁷ Nog nooit had Felix zo'n sombere brief van zijn vader gehad als hij in november 1830 in Rome ontving.¹⁰³⁸ Hij begreep niets van

¹⁰²⁸ SB IV-1247-345-346-21.

¹⁰²⁹ SB IV-1254-350-25/26.

¹⁰³⁰ SB IV-1263-356-357-7/14.

¹⁰³¹ *Daheim* 26 (1866), p. 373.

¹⁰³² SB IX-4106-401-9/14.

¹⁰³³ SB II-381-165-201f.

¹⁰³⁴ SB I-142-265-8/11.

¹⁰³⁵ SB II-382-169-26/28.

¹⁰³⁶ Weissweiler 1997, p. 82.

¹⁰³⁷ SB II-370-134-6/8.

¹⁰³⁸ *Ibid.*

Abrahams opmerking “was zu genießen sey, sey wenig und vergehe bald”.¹⁰³⁹ Felix genoot met volle teugen van het leven en van de wereld. Hij beseftte dat hij dat allemaal aan zijn vader te danken had.¹⁰⁴⁰ De gedachte dat iemand van zijn familie, in dit geval zijn vader, niet gelukkig was, hield hem voortdurend bezig. Van afstand deed hij pogingen, zijn vader wat vrolijker te maken, bijvoorbeeld door Fanny in Berlijn te adviseren, Abraham meer toe te geven en niet teveel met hem in discussie te gaan over zaken die hem ergerden.¹⁰⁴¹ Als zijn vader ziek was maakte Felix zich grote zorgen.¹⁰⁴² Abraham leed aan een oogziekte en kon op een bepaald moment geen brieven meer schrijven, alleen slechts dicteren.¹⁰⁴³ Felix leefde in voortdurende spanning tot hij weer het handschrift van zijn vader zag.¹⁰⁴⁴ Het gevolg van deze angsten was dat Felix zich bij ziektes uitputte in zorgzaamheid. In Engeland ontpopte Felix zich voor zijn ziek geworden vader Abraham als een zorgzame verpleger. De man, die zijn zoon zo weinig complimenten maakte, kwam nu woorden tekort.

Ich kann nicht sagen, welchen Schatz von Liebe, Geduld, Ausdauer, Ernst und Freundlichkeit, und zärtlichster Sorgsamkeit er gezeigt, und so unendlich viel ich ihm auch mittelbar schuldig geworden, durch die tausend Freundlichkeiten und Annehmlichkeiten, die mir von andern seinetwegen geworden, so kam das Beste doch von ihm selbst, und mein bester Dank gilt ihm.¹⁰⁴⁵

Van alle wendingen in Felix' leven was de dood van zijn vader een beslissend keerpunt. Felix overwoog zelfs te stoppen met zijn muziekcarrière.¹⁰⁴⁶ Hij beschouwde de dood van zijn vader als het zwaarste ongeluk dat hem had kunnen treffen.¹⁰⁴⁷ Tegenover Schubring sprak hij over een *beproeving* die hij “entweder bestehen oder daran erliegen muß”.¹⁰⁴⁸ Tegelijk bad hij dat God hem de kracht zou geven om deze zware beproeving te kunnen doorstaan. Felix hoopte zijn leven voort te zetten zoals Abraham het had gewild. Hij beseftte dat dit het moment was om een nieuw begin te maken. “Es muß für mich ein neues Leben anfangen, oder alles aufhören,

¹⁰³⁹ SB II-370-134-18/19.

¹⁰⁴⁰ SB II-370-134-23/25.

¹⁰⁴¹ SB II-371-138-12/19.

¹⁰⁴² SB II-331-65-4/10.

¹⁰⁴³ SB IV-1202-291-24/26.

¹⁰⁴⁴ SB IV-1050-110-13/14.

¹⁰⁴⁵ SB III-769-246-11/19.

¹⁰⁴⁶ SB IV-1264-358-7/12.

¹⁰⁴⁷ Ibid.

¹⁰⁴⁸ SB IV-1265-359-2/5.

das alte ist nun abgeschnitten”.¹⁰⁴⁹ Het keerpunt verwoordde Felix eveneens in een brief van 5 december 1835 aan zijn vriend Albert Baur. Felix kon niet aanwezig zijn bij de doop van een kind van de predikant, maar hij verzocht Baur het kind het volgende te melden:

[...] und wenn Du in späteren Jahren Deinem Kinde von denen erzählst, die Du zu seiner Taufe gebeten hattest, so laß mich nicht weg, sondern sage ihm, wie Einer davon an diesem Tage sein Leben auch von Neuem, aber in einer andern Bedeutung angefangen habe, – mit neuen Vorsätzen und Wünschen, und mit neuen Bitten zu Gott!¹⁰⁵⁰

Alles wijst erop dat Felix zich aan het vijfde gebod hield: eert uw vader en uw moeder. Dit is in lijn met het onderricht van zijn catechesedocent Friedrich Wilmsen aan diens *Konfirmanden*:

Zuletzt ermahne ich Euch noch: seydt dankbare, treue und gehorsame Söhne Eurer Eltern, und vergesst es nimmermehr, wie sauer es Euren Eltern ward, Euch zu erhalten, zu erziehen, zu pflegen und Euer irdisches Wohl zu gründen; dann werdet Ihr einst ohne Reue und mit freudigem Bewußtseyn im Alter auf die Jahre Eurer Jugend zurücksehen, voll Dank gegen den Gütigen und Weisen im Himmel, der auch an Euch Großes gethan hat.¹⁰⁵¹

Felix bleef voor zijn vader opkomen, ook na diens dood, toen Abraham postuum werd beschuldigd van beïnvloeding van een publicatie. Hij zou bij de uitgever van de correspondentie tussen Wolfgang von Goethe en Friedrich Zelter een poging hebben gedaan om een negatieve passage over zijn schoonzoon, de schilder Wilhelm Hensel, te laten wijzigen.¹⁰⁵² In een brief aan de jurist Eduard Otto schreef Felix op 26 april 1841 dat hij in zijn hele leven nooit wezenlijk van de regels van zijn vader was afgeweken of zou afwijken.¹⁰⁵³ In het jaar van zijn dood (1847) schreef Felix aan de *Geheimrätin* Hanna Steffens in Berlijn dat, als hij een vreemde ontmoette die zijn vader gekend had, deze vreemde hem tot vriend werd.¹⁰⁵⁴

Na het overlijden van zijn vader had Felix aanvankelijk moeite, zijn taak weer op te vatten. Hij dwong zichzelf een maand later het onvoltooide oratorium *Paulus* af te maken. Het

¹⁰⁴⁹ SB IV-1265-359-6/7.

¹⁰⁵⁰ SB IV-1263-357-22/26.

¹⁰⁵¹ Hesekeel 1833, p. 262. Uit een *Konfirmation* van 11 mei 1803.

¹⁰⁵² SB VIII-3187-130-7/13.

¹⁰⁵³ SB VIII-3133-88-12/18.

¹⁰⁵⁴ SB XII-5646-68-2/6.

sterven van zijn vader was voor hem de drijfveer dit werk spoedig te voltooien.¹⁰⁵⁵ In de laatste brief die Felix aan zijn vader had geschreven, op 13 november 1835, had hij hem nog gerust gesteld: Abraham was bang dat *Paulus* niet zou afkomen omdat Felix er zo lang aan werkte.¹⁰⁵⁶ Abraham heeft de voltooiing niet meer meegemaakt.

In een brief van 14 december 1835 aan zijn vriend Carl Klingemann schreef Felix dat het hem lichamelijk weer beter ging. Nu pas begon hij de grote verandering in zijn leven te beseffen. Het was niet zozeer de opwinding of het verdriet, maar het gevoel dat zijn jeugd en alles wat daartoe behoorde voorbij was. Het maakte hem voor altijd *ernsthaf*t. Het was zijn grote wens om net zoals zijn vader te worden en na te komen wat deze van hem had verwacht.¹⁰⁵⁷

In Leipzig moest de nog ongehuwde Felix het overlijden van zijn vader alleen verwerken. In den vreemde voelde hij zich onbehaaglijk en verdrietig zoals hij zelden geweest was. Eind januari 1836 kende hij wel nieuwe periodes van vreugde, maar vaak kwamen de dagen hem “so kahl und öde” voor.¹⁰⁵⁸ In maart was hij nog regelmatig “geistig zertreut”.¹⁰⁵⁹ De liefde voor muziek keerde echter langzamerhand terug. Aan Klingemann schreef hij op 14 december 1835:

Doch ists sonderbar, wie wenig Beruhigung mir in der vergangnen Zeit der Gedanke an meine Kunst gab; tagelang war er mir verhaßt, und auch jetzt habe ich nur Augenblicke, wo ich sie wieder ganz lieb habe.¹⁰⁶⁰

IV.5. Huwelijk en vaderschap (1836)

De wending in Felix' leven vanwege het verlies van zijn vader werd spoedig gevolgd door een vreugdevolle verandering: de kennismaking met Cécile Jeanrenaud, 18 jaar oud, dochter van Auguste Jeanrenaud (1788-1819), de overleden predikant van de Frans-Gereformeerde kerk in

¹⁰⁵⁵ SB IV-1265-360-39/40.

¹⁰⁵⁶ SB IV-1241-338-16/19.

¹⁰⁵⁷ SB IV-1362-458-45/50.

¹⁰⁵⁸ SB IV-1286-384-11/15.

¹⁰⁵⁹ SB IV-1304-402-43/44.

¹⁰⁶⁰ SB IV-1271-366-81/84.

Frankfurt am Main,¹⁰⁶¹ en Elisabeth Wilhelmina née Souchay (1796-1871). In juni 1836 schreef Felix aan zijn moeder Lea dat hij bij de familie Souchay “mit zwei wunderhübschen Töchtern” regelmatig op bezoek ging.¹⁰⁶²

Op 24 juli 1836 meldde Felix aan zijn zus Rebecka dat hij hevig verliefd was, als nooit eerder in zijn leven.¹⁰⁶³ Het maakte onverwacht een einde aan de periode van rouw. Felix had niet geloofd dat er tijdens zijn leven nog vreugdevolle dagen zouden aanbreken waarvoor hij God zou kunnen danken.¹⁰⁶⁴ Hij verwonderde zich dat een terneergeslagen mens, die niet meer aan vreugde en leven kon denken, door zijn Cécile weer blij en onbezorgd kon zijn. De eerdere gedachte, dat met de dood van zijn vader het leven louter *ernsthaft* zou worden, was verdwenen. “Ich weiß auch nebenbei, daß es ein rechte Schande ist, für einen Menschen von 27 Jahren, wie ich bin, so ganz und gar, so von ganzer Seele, so bis über die Ohren verliebt zu sein”. Hij zag in dat een man van zijn leeftijd rijpe inzichten zou moeten hebben, zoals rust en gelijkmatigheid, maar Felix had niets van dit alles. “Willst Du mich darüber auslachen, so kannst Dus nun thun”.¹⁰⁶⁵ De ontmoeting met Cécile bracht hem in een wereld die hij niet kende: die van de Frans-Gereformeerden (zie Hoofdstuk VI). Tijdens zijn Europese reizen en zijn werk in Düsseldorf had hij kennis gemaakt met de rooms-katholieke en de anglicaanse traditie. Cécile introduceerde hem in het calvinisme via kerkdiensten,¹⁰⁶⁶ kennismaking met andere kerkliederen en gesprekken binnen een vooraanstaande Huguenotenkring.

De angsten van Felix

Het eerste kindje van Felix en Cécile, Karl Wolfgang Paul, werd op 7 februari 1838 geboren. Felix ervoer dat als “Glück das mir Gott geschenkt hat und für das ich nie dankbar genug werde sein könne”.¹⁰⁶⁷ De laatste maanden voorafgaande aan een bevalling veroorzaakten steevast grote angst bij Felix. Na de geboorte van Karl sprak Felix in een brief aan zijn moeder Lea dankbaarheid uit aan God “der mich so überaus glücklich macht”, maar erkende dat hij het de

¹⁰⁶¹ Zie voor het ontstaan van deze gemeente: Irene Dingel 2006, ‘Entstehung der Evangelischen Französisch-reformierten Gemeinde Frankfurt, theologische und ekklesiologische Aspekte’ in: Altrock, Georg, Düringer, Hermann, Von Kriegstein, Matthias en Weintz, Karin (Hrsg.), *Migration und Modernisierung* (Frankfurt am Main 2006), p. 53f.

¹⁰⁶² SB IV-1366-465-83/86.

¹⁰⁶³ SB V-1392-42-6/8.

¹⁰⁶⁴ SB V-1418-77-17/18.

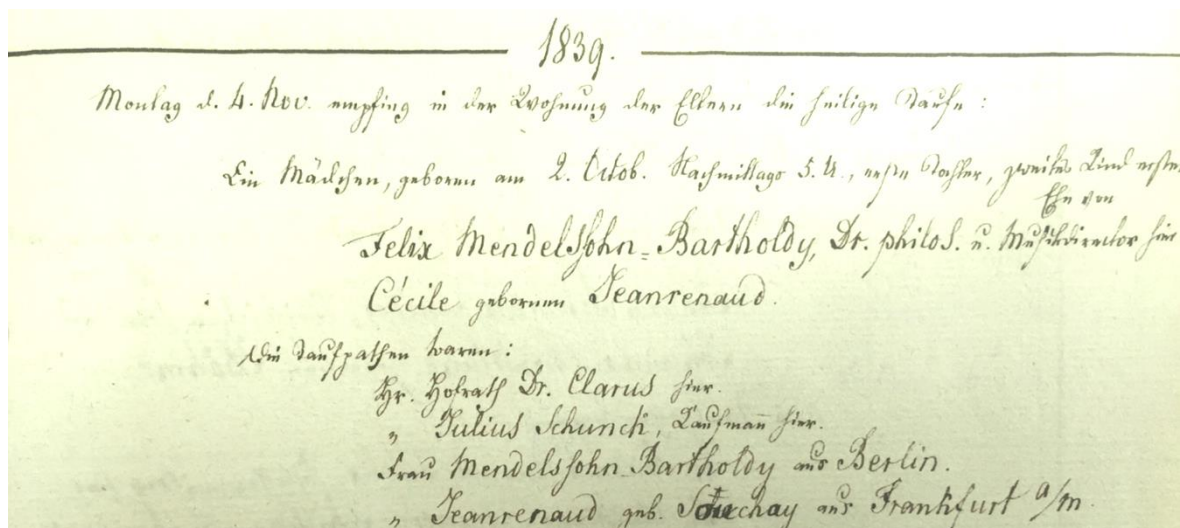
¹⁰⁶⁵ SB V-1490-142-42/47.

¹⁰⁶⁶ Klein 2009a, p. 49.

¹⁰⁶⁷ SB VI-1884-30-34/35.

dagen voor de bevalling niet kon laten “mich aufs neue und doppelt zu ängstigen”.¹⁰⁶⁸ Cécile kreeg enkele weken na de bevalling hoge koorts en de angst keerde bij Felix terug. Aan Lea schreef Felix op 21 februari: “ich kann nicht so schnell von der unbeschreiblichen Angst zum Gedanken an so frohe Tage übergehen”.¹⁰⁶⁹ In september kreeg Cécile de mazelen en werd Felix opnieuw van angst vervuld. Hij ontpopte zich als een strenge bewaker van de voorschriften van zijn arts en vriend Johann Christian August Clarus (1774-1854) (afb. IV.3).¹⁰⁷⁰

Bij de geboorte van dochter Marie Pauline Helene in 1839 (afb. IV.2) sprak Felix op 3 oktober in een brief aan zijn moeder Lea opnieuw van een “unsägliche Angst”.¹⁰⁷¹ Aan Fanny schreef hij op 9 oktober 1839: “Ich glaube ich bin von der Sache beinah ebenso angegriffen, wie Cécile, und sollte mich ins Wochenbett legen, wie die Tungusen oder solche Kerls thun; ich habe mich gar zu sehr geängstigt, und bin noch ganz herunter [...]”.¹⁰⁷²

Afb. IV. 2. Fragment uit het *Tauf-Register* uit het jaar 1839 waarin de doop van de oudste dochter Marie wordt vermeld. Archief *Evangelisch Reformierte Kirche Leipzig*. Clarus staat als eerste *Gevatter* genoteerd.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁸ SB VI-1877-27-28-18/20.

¹⁰⁶⁹ SB VI-1914-51-29/30. Felix noemt zijn onbeschrijfelijke angst nogmaals in SB VI-1944-76-12/17.

¹⁰⁷⁰ SB VI-2084-199-15/16 en 23/24. Johann Christian August Clarus (1774-1854). De grote zorgzaamheid bij ziektes is een terugkerend beeld bij Felix. SB III-769-246-14/19 en SB IV-1196-280-281-14/20.

¹⁰⁷¹ SB VII-2448-25-16/20.

¹⁰⁷² SB VII-2459-44-15/20.

¹⁰⁷³ “Der Begriff *Gevatter* entspricht dem des *Paten*, ist aber nicht wie dieser auf den Täufling, sondern auf die Eltern bezogen”. SB VI-491.

Afb. IV.3. Gustav Friedrich Schlick, *Johann Christian August Clarus* (1825).

Lithografie, 51,9 x 36,6 mm. British Museum London.

De huisarts van de familie Mendelssohn Bartholdy was sinds 1813 als *Stadtphysicus* in Leipzig verantwoordelijk voor de zorg van de bevolking, de algemene hygiëne en de zorginstellingen van de stad. Als arts maakte hij in Leipzig diverse epidemieën mee, waarbij soms een tiende van de burgerij overleed. Hij werd ‘Professor für Anatomie und Chirurgie’ en leider van het klinisch instituut van de Universiteit van Leipzig. Hij was lid van de vrijmetselaarsloge *Minerva*.¹⁰⁷⁴ In 1839 was hij als peter aanwezig bij de doop van Marie Pauline Helene.

¹⁰⁷⁴ Süß 2016, p. 64.

Op 24 januari 1841, na de geboorte van zijn zoon Paul Felix Abraham, schreef Felix aan Klingemann:

[...] daß beide Mutter und Kind sich so gesund und wohl befinden, wie ich mir nur irgend wünschen und erbitten konnte, und daß mir seitdem ist als sei der schwerste Stein mir vom Herzen, die drückendste Sorge von der Brust. Die letzten Wochen brachte ich fortwährend in dem einen Gedanken zu, konnte mich einer innern heftigen Angst gar nicht erwehren.¹⁰⁷⁵

In een aantal brieven getuigde Felix van angsten die “wie ein Stein vom Herzen” gevallen waren.¹⁰⁷⁶ De angst gold zijn naaste familieleden, in het bijzonder Cécile. “Sie wissen, wie entsetzlich ängstlich ich bin, wenn Cécile das Geringste fehlt”, schreef Felix op 4 november 1837 aan zijn schoonmoeder in Frankfurt am Main.¹⁰⁷⁷

De angst betrof ook zichzelf, zoals de angst om doof te worden. In 1838 leed hij (evenals vier jaar eerder) wekenlang aan een totale doofheid van één oor.¹⁰⁷⁸ Naast deze voor een musicus begrijpelijke angst beeldde Felix zich allerlei ziektes in. Op 9 januari 1838 schreef hij aan zijn vriend Klingemann over zijn “hypochondrisches Wesen”.¹⁰⁷⁹ Hij beeldde zich ongevallen en verlies van familieleden in.¹⁰⁸⁰ De vrees hiervoor kon hem verlammen. Zijn arts en vriend Clarus dankte hij op 24 juni 1835 voor zijn vriendschap en hulp bij denkbeeldige ziektes:

So manche trübe Stunde wäre mir seitdem gewiß erspart gewesen, wenn ich in ihrer Nähe hätte sein können, Sie einmal bei meinen imaginären Krankheiten um ein Paar Trostworte gefragt [...].¹⁰⁸¹

Een jaar later, op 17 oktober 1836, schreef hij zijn schoonmoeder Elisabeth Jeanrenaud: “Ich war gewiß mein Lebtag ein rechter Hypochonder”. Juist daarom deed Felix er alles aan om voor zichzelf de strengste gezondheidsmaatregelen in acht te nemen: “Ich bin das Muster eines Hypochonders” schreef hij in dezelfde brief.¹⁰⁸² Zijn familie wist hoe druk Felix zich kon maken over gezondheidszaken. In een brief van 4 oktober 1838, die Felix en Cécile samen aan moeder Lea schreven, vertelde Felix over zijn grote schrik toen Cécile korte tijd onwel werd,

¹⁰⁷⁵ SB VII-2990-434-4/18.

¹⁰⁷⁶ Ibid.

¹⁰⁷⁷ SB V-1751-374-16/17.

¹⁰⁷⁸ SB V-1866-470-16/25.

¹⁰⁷⁹ SB V-1845-453-454-49/53.

¹⁰⁸⁰ SB II-358-111-112-6/11.

¹⁰⁸¹ SB IV-1370-471-16/20.

¹⁰⁸² SB V-1446-100-50/56.

maar zijzelf schreef daarover: “Felix ist ein Hypochonder, ich habe die Krankheiten längst vergessen, und werde nur wie ein verzognes Kind, durch Geschenke daran erinnert”.¹⁰⁸³

IV.6. Een *Frommer* (1838)

Johann Wilhelm Schirmer (1807-1863), hoogleraar aan de *Preußische Kunstakademie* in Düsseldorf, berichtte in 1838 aan Felix dat in Düsseldorf geruchten over een veranderde Felix de ronde deden. Felix had van 20 mei 1833 tot 25 juli 1835 als “städtischer Musikdirector” in die stad gewerkt. Als dirigent van de *Düsseldorfer Gesang-Musik-Verein* repeteerde hij voornamelijk religieuze werken uit het verleden.¹⁰⁸⁴ Tot zijn opdracht behoorde ook de verantwoordelijkheid voor de kerkmuziek in de rooms-katholieke kerken St. Lambertus en St. Maximilian (zie Inleiding).¹⁰⁸⁵ Schirmer noemde twee geruchten, namelijk dat Felix doof en “ein Frommer” was geworden.¹⁰⁸⁶ Het eerste gerucht kon Felix plaatsen. Tijdens zijn periode in Düsseldorf had hij aan oorpijn geleden, evenals een jaar daarvoor (1837) in Leipzig.¹⁰⁸⁷ Een verklaring voor het andere gerucht zou kunnen samenhangen met het feit dat Cécile Jeanrenaud afkomstig was uit de Franstalige Gereformeerde kerk. Mogelijk was sommigen bij Felix een zekere geloofsverdieping opgevallen. Het antwoord van Felix was veelzeggend:

Wenn man darunter meint, was ich mir unter dem Wort *fromm* denke, und was auch Du wohl nach Deiner Aeußerung darunter verstehen wirst, so kann ich nur sagen, ich bin es *leider* nicht geworden, aber ich arbeite jeden Tag meines Lebens nach Kräften daran mehr und mehr es zu werden. Freilich weiß ich daß ich es niemals so ganz und gar werden kann, aber wenn ich mich auch nur nähere, ist's gut. Wenn aber die Leute unter einem Frommen einen Pietisten verstehen, einen solchen der die Hände in den Schoos legt und von Gott erwartet daß er für ihn arbeiten möge, oder einen solchen der statt in seinem Berufe nach Vollkommenheit zu streben von dem himmlischen Berufe spricht, der mit dem irdischen unverträglich sei, oder einen der keinen Menschen und kein Ding auf dieser Erde von ganzem Herzen lieben kann – ein solcher bin ich nicht geworden, Gott sei Dank, und hoff' s auch nicht zu werden mein Lebenlang. Und gerade weil ich so gern recht fromm leben und sein möchte, darum hoff' ich mit dem Andern hats

¹⁰⁸³ SB VI-2097-208-30/32.

¹⁰⁸⁴ Een *Probenplan* is bewaard gebleven. Zie Wendt 2009, p. 60f.

¹⁰⁸⁵ Ibid., p. 13.

¹⁰⁸⁶ SB VI-2136-239-14/28.

¹⁰⁸⁷ SB VI-2136-239-8/13.

keine Noth. Sonderbar ists wieder, daß sich die Leute *diese* Zeit aussuchen, so etwas zu sagen. Da ich durch mein innres und äußres Leben, durch meine liebe Frau und Kind, sowie durch fleißiges Arbeiten so glücklich bin, daß ich immer nicht weiß, wie ich anstellen soll, dankbar genug zu sein.¹⁰⁸⁸

Wat verstond Felix onder het woord *fromm*? Het woord *Frommer* kon destijds worden gebruikt om een aanhanger van de nieuwe opwekkingsbeweging, de *Erweckungsbewegung*, aan te duiden of iemand die op andere wijze het opnieuw opkomende piëtisme was toegedaan. Het begrip *piëtist* was in Felix' gedachtegang verbonden met passiviteit en gemakzuchtigheid; een piëtist was voor hem iemand die in het leven alles alleen van God verwachtte en het aardse leven als minderwaardig beschouwde.¹⁰⁸⁹ Ware vroomheid hoopte Felix steeds meer te bereiken; hij kon niet dankbaar genoeg zijn vanwege zijn vrouw, kind en "fleißiges Arbeiten".¹⁰⁹⁰

IV.7. De dood van Felix' moeder (1842)

Ook de dood van zijn moeder Lea raakte Felix intens. De bezorgdheid die Felix over zijn familieleden had gold ook haar. In 1835 bezochten Abraham en Lea, samen met hun dochter Rebecka, het *Musikfest* in Düsseldorf, waar Felix zou dirigeren. Lea kreeg in Düsseldorf een korte maar hevige ziekte, tot grote schrik van Felix. Hij reisde met hen mee terug naar huis. Gedurende de hele reis was Felix overbezorgd. Rebecka vertelde dat Felix bang was vanwege elk woord dat zijn moeder teveel sprak; zelfs zijn vader kon hem niet gerust stellen. Rebecka constateerde dat het goed was dat Felix op dat moment nog niet getrouwd was. "Sorgen passen nicht für ihn".¹⁰⁹¹ Achteraf gaf Felix toe dat hij zich overdreven angstig had gemaakt.¹⁰⁹² Eenmaal thuis in Berlijn ontpopte Felix zich als een *Pedant*, die zijn moeder bezoekende broer Paul en schoonzus Albertine al na een uur van haar wegstuurde. Hij besloot om in Berlijn te blijven om voor beide ouders te kunnen zorgen.¹⁰⁹³ Op het moment dat zijn moeder een jaar

¹⁰⁸⁸ Ibid.

¹⁰⁸⁹ SB VI-2136-239-14/28. Ook een andere keer verbindt Felix het begrip *Pietismus* met gemakzucht en slechte kwaliteit. SB VII-2943-393-72/85. In zijn werkstuk bij zijn *Konfirmation* laat Felix zich al negatief uit over de *Pietisten*. Klingemann 1909, p. 361.

¹⁰⁹⁰ Ibid.

¹⁰⁹¹ SB IV-1185-270-62/68.

¹⁰⁹² SB IV-1202-290-291-6/11.

¹⁰⁹³ SB IV-1196-281-53/54.

later – na het overlijden van Abraham – opnieuw het plan opvatte om naar het *Musikfest* in Düsseldorf te gaan, stak de angst bij Felix weer de kop op. Hij smeekte zijn moeder om niet te komen. Om duizend redenen kon Felix bang worden, maar de herinnering aan het jaar daarvoor deed hem nog steeds beven. Bij een nieuwe tegenslag in haar gezondheid zou de inspanning voor Felix te groot worden. Het dirigeren zou hem onmogelijk worden.¹⁰⁹⁴

Thomas Lackmann schetst Lea als “genüßliche, mitunter hemmungsloze Verfasserin zahlreicher Klatschbriefe”.¹⁰⁹⁵ Anderzijds roemt hij haar musische talenten. Lea kon verdienstelijk tekenen en was een leerling van Johann Philipp Kirnberger (1721-1783), die op zijn beurt leerling van J.S. Bach was geweest.¹⁰⁹⁶ Over haar karakter merkt Lackmann op: “Sie ist anspruchsvoll und wirkt bescheiden, witzig und taktvoll, geistvoll und pointiert”.¹⁰⁹⁷ Lea was intensief met de idealen van haar tijd verbonden: vrijheid, gerechtigheid, waarheid. Eric Werner benadrukt haar respect voor geleerden, vooral uit “der Welt des Geistes”, die bij haar thuis kwamen, en stelt: “Alle ihre Kinder aber liebten und verehrten sie, und es scheint niemals einen ernsten Konflikt zwischen ihnen und der Mutter gegeben zu haben”.¹⁰⁹⁸ Lackmann bericht echter van een hevig conflict, omdat de geliefde van Fanny, de schilder Wilhelm Hensel, overwoog om tot het rooms-katholicisme toe te treden. Lea verbood vervolgens alle contacten tussen de twee als de bruidegom niet beloofde “der protestantischen Kirche treu zu bleiben”. Naar de mening van Lea leidde het rooms-katholicisme tot “Fanatismus und Kopfhängerei”.¹⁰⁹⁹ In de brief van 9 augustus 1836 vanuit Den Haag, gericht aan zijn moeder Lea, waarin Felix melding deed van zijn liefde tot Cécile, vroeg hij haar:

Aber deshalb bitte ich Dich, liebe Mutter, ängstige und agitire Dich nicht meinethalben, wie Du mir schreibst, sonst machts Du mich mit ängstlich, und ich möchte gern heiteren und ruhigen Sinnes und Blickes diese Sache verfolgen.¹¹⁰⁰

Vanaf 1839 sprak Felix zijn moeder soms met “du mein liebes Mütterchen” aan:¹¹⁰¹ “[...] an solchen Tagen wie den vergangnen sehe ichs wieder recht, wie wir zusammenpassen. Jetzt

¹⁰⁹⁴ SB IV-1343-439-28/37.

¹⁰⁹⁵ Lackmann 2008a, p. 35.

¹⁰⁹⁶ Zie Bernd Koska, ‘Bachs Privatschüler’, *Bach-Jahrbuch* 105 (2019), p. 13-82, hier p. 42f.

¹⁰⁹⁷ *Ibid.*, p. 222.

¹⁰⁹⁸ Werner 1980, p. 26.

¹⁰⁹⁹ Lackmann 2008b, p. 387.

¹¹⁰⁰ SB V-1400-52-44/48.

¹¹⁰¹ SB VII-2746-249-7/8.

haben wir nun wieder eine Menge Musik vor; aber wem soll ich was vorspielen, wenn's Dir kein Plaisir macht, Mutterchen?"¹¹⁰² Groot was Lea's vreugde nadat Felix had besloten, met zijn gezin vanuit Leipzig naar Berlijn terug te keren,¹¹⁰³ waar hij in dienst van Koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen zou komen.¹¹⁰⁴ Maar de functie in Berlijn bleek niet wat men Felix had voorgespiegeld;¹¹⁰⁵ de ervaring werd voor hem de "Berlinischen Sandwüste".¹¹⁰⁶ Groot was vervolgens Lea's verdriet na Felix' mededeling dat het gezin terug zou keren naar Leipzig.¹¹⁰⁷ Felix had dit beseft, zoals blijkt uit een brief van 10 en 11 september 1842:

[...] wenn Sie aber bedenken, daß meine Mutter sich die ganze Zeit gefreut hat mich mit den Meinigen wieder zu haben, und daß ich mich nun wieder von ihr trennen muß, so werden Sie wohl einsehen, daß mir es schwer und bitter wird.¹¹⁰⁸

Aan Klingemann schreef Felix op 23 november 1842:

[...] und ich hatte nicht geglaubt daß es sie so entsetzlich afficiren würde, wie 's der Fall war. Du weißt, wie ruhig Mutter gewöhnlich ist, und wie selten sie einen recht in ihr Innres blicken läßt, und da war mir's denn doppelt und dreifach schmerzlich, daß ich solch schlimme Tage ihr bereiten sollte. Und doch konnte ich mir nicht helfen.¹¹⁰⁹

Lea stierf drie weken later, op 13 december 1842, onverwacht, nadat het gezin in Leipzig was gearriveerd. Haar overlijden greep Felix zeer aan. Na deze droeve gebeurtenis was hij bang om zich weer aan de muziek te wijden.¹¹¹⁰ Met tegenzin moest hij aan de gemaakte afspraken in Leipzig voldoen. Bij de eerste koorrepetitie in Leipzig zetten de altstemmen in met de woorden

¹¹⁰² SB VII-2519-79-22/26. Felix spelt zowel *Mutterchen* als *Mütterchen*.

¹¹⁰³ SB VIII-3163-109-8/9. "Ich habe mich hier sogleich und ohne Schwierigkeit für das Jahr in Berlin entschieden".

¹¹⁰⁴ SB VIII-3217-156. Een dankbrief aan Friedrich Wilhelm IV. von Preußen voor het vertrouwen dat de "Allerdurchlauchtigster Großmächtigster König" aan Felix had geschonken.

¹¹⁰⁵ SB IX-3683-98-99-23/30. "Den Zustand der Ungewißheit in Berlin mochte ich nicht länger ertragen; es war eigentlich nichts dort gewiß [...]".

¹¹⁰⁶ SB IX-4045-359-40/45.

¹¹⁰⁷ Felix gaf later als reden dat er voor hem in Berlijn teveel "äußerer Glanz und zu wenig innre Bewegung" was. In november 1844 heeft hij zijn woonplek in de stad opgeheven. SB X-4653-308-309-34/41.

¹¹⁰⁸ SB IX-3605-38-87/90.

¹¹⁰⁹ SB IX-3683-99-43/46.

¹¹¹⁰ SB IX-3716-127-15/21.

van zijn Psalm 42: *Wie der Hirsch schreit*. Op dat moment moest Felix de zaal verlaten.¹¹¹¹ Er volgde een lange periode waarin het hem niet lukte, met vrienden schriftelijk of mondeling te communiceren.¹¹¹² Hij trok zich terug op zijn studeerkamer om te werken.¹¹¹³ De alledaagse wereld werd voor hem een andere wereld: die van het geluk.¹¹¹⁴ Hij kon niet meer onder de mensen komen en begreep niets van hun amusement.¹¹¹⁵ De wekelijkse concerten in het *Gewandhaus* betekenden een zware last voor hem. Het deed hem goed om helemaal alleen te zijn en “an all das Gute zu denken, was ich genossen habe, – an das Böse auch – kurz an das vergangene Leben, wie es war”.¹¹¹⁶

Na de dood van Abraham voelde Felix zich geroepen om het oratorium *Paulus* zo snel mogelijk te voltooien. Na het sterven van Lea viel het hem zwaar zijn werk te vervolgen. Op 17 januari 1843 schreef hij dat “Einsamkeit und Arbeiten doch das beste Mittel” voor hem was.¹¹¹⁷ Troost vond Felix in zijn gezin en in het werktuiglijk bezig zijn in zijn beroep. Hij kon niets anders doen dan “tagtäglich auf meinen Knieen Gott danken für alles Gute das er mir giebt.”¹¹¹⁸ Felix maakte in deze zware periode regelmatig melding van dit huiselijke geluk.¹¹¹⁹ Vier maanden na Lea’s overlijden gaf Felix er nog altijd de voorkeur aan om alleen met zijn gezin te verkeren. In een brief van 14 maart 1843, aan Frances Arabella Thompson (1815-1849),¹¹²⁰ maakte hij gewag van zijn intense moeheid vanwege de vele repetities en uitvoeringen van het afgelopen half jaar.¹¹²¹ Zijn enige gebed was:

[...] wenn nur Gott gnädig über das Ende dieses Monats und den Anfang des nächsten hinweghilft! Wenn das nur ist, dann werde ich auch in meinen Gedanken wieder mehr Ruhe und Heiterkeit und mehr Lust an allem und die rechte innre Freudigkeit bekommen können, zu der ich mich noch immer nicht wieder erhoben habe.¹¹²²

¹¹¹¹ SB IX-3717-129-34/41.

¹¹¹² SB IX-3777-177/178-16/19.

¹¹¹³ SB IX-3726-133-6/9.

¹¹¹⁴ SB IX-3766-163-16/21.

¹¹¹⁵ SB IX-3766-164-27/38.

¹¹¹⁶ Ibid.

¹¹¹⁷ SB IX-3767-165-18/20.

¹¹¹⁸ SB IX-3769-169-50/58; SB IX-3776-176-23/25.

¹¹¹⁹ SB IX-3858-232-58/70.

¹¹²⁰ Vrouw van de arts Seth Thompson in Londen. SB IX-82.

¹¹²¹ SB IX-3858-232-58/70.

¹¹²² SB IX-3859-233-25/31.

Tot in april 1843 bleef Felix “entsetzlich ermüdet und abgespannt”.¹¹²³

Afb. IV.4. Grafmonumenten van Abraham en Lea Mendelssohn Bartholdy op het *Dreifaltigkeitskirchhof* in Berlijn. Foto: Mar van der Veer.

IV.8. Het zieke kind (1844)

De ziekte van het vierde kind, Felix August Eduard, raakte Felix intens. Begin december 1844 arriveerde Felix, terugkomend uit Dresden, in Leipzig en vernam via een brief van Cécile van diens ziekte. Cécile was met het gezin bij haar moeder in Frankfurt am Main. Felix reisde onmiddellijk door en trof het jongetje doodziek aan.¹¹²⁴ Hij was bang dat er geen hoop voor het kind meer was.¹¹²⁵ De dood leek voor het eerst ook binnen het eigen gezin te komen. Felix putte

¹¹²³ SB IX-3918-272-18/23.

¹¹²⁴ SB X-4675-327-328-3/12.

¹¹²⁵ SB X-4662-312-22/28.

echter hoop uit het feit dat God ook het doodzieke kind van zijn broer Paul en zijn schoonzus Albertine op wonderlijke wijze had genezen.¹¹²⁶ Felix gebruikte in die tijd vaak het woord *Hoffnung*. In de brieven tijdens de ziekte van het kind komt het woord ca. 50 maal voor.

Du würdest sagen, daß unsre Hoffnung nur an einem dünnen, schwachen Faden hängt. Aber auch so kann sie ja Gott wieder befestigen, auch so kann er uns ja das liebe Kind erhalten, und so kannst Du Dir denken, wie dankbar wir an diesem Hoffnungsstrahle festhalten! Nach der schweren Zeit, die wir zusammen erlebten, hat eine eben so schwere für uns wieder begonnen; möge sie der liebe Gott eben so gnädig, eben so glücklich wie die frühere vorüber gehen lassen!¹¹²⁷

Aan Fanny schreef hij in deze dagen: “möge uns Gott in diesen Hoffnungen uns nicht täuschen lassen! Möge er uns das Kind erhalten, und wieder geben, denn so wäre es wahrlich zu nennen”.¹¹²⁸ Felix voelde troost en zegen in het “stillem, frommem und bestimmtem Wesen” van zijn vrouw Cécile, zodat er, ondanks de spanning, ook sprake was van vrolijke en gelukkige momenten.¹¹²⁹

In die tijd groeide een hechte relatie van Felix met zijn schoonmoeder Elisabeth, die het gezin ondersteunde door haar zorg. Gewoonlijk was zij snel angstig en kon ze anderen ongerust maken; nu ontpopte ze zich als de rust zelve.¹¹³⁰ Felix ontdekte hoezeer hij van dit kind hield. Het echte gevoel van liefde kon hij als vader aanvankelijk, als de kinderen klein waren, nooit in zichzelf ontdekken – hij beschuldigde zichzelf ervan, een onnatuurlijk mens te zijn. Eerder kon hij alleen met het verstand *begrijpen* wat voor een schat het kind was, nu ging hij het met het hart *voelen*.¹¹³¹ Uiteindelijk ging het beter met het kindje.¹¹³² Eind januari 1845 schreef Felix aan zijn broer Paul de woorden: “Gott hat uns das Kind wieder geschenkt”.¹¹³³

In diezelfde periode ontstond bij Felix een sterke behoefte aan rust: “*Nicht-Reisen, Nicht-Dirigieren, Nicht-Aufführen*”. Hij dacht een periode van januari tot de herfst nodig te hebben om weer te herstellen. Felix wilde deze maanden in Frankfurt blijven.¹¹³⁴ Hij lag veel

¹¹²⁶ SB X-4665-317-18/23; SB X-4678-331-13/19.

¹¹²⁷ SB X-4662-313-46/52.

¹¹²⁸ SB X-4666-318-25/26.

¹¹²⁹ SB X-4666-319-38/41.

¹¹³⁰ SB X-4667-320-45/49.

¹¹³¹ SB X-4683-337-4/10.

¹¹³² SB X-4698-349-6/9.

¹¹³³ SB X-4725-369-3/7.

¹¹³⁴ SB X-4698-350-15/21.

op bed en was gedurende een bepaalde periode niet in staat brieven te schrijven.¹¹³⁵ “Ich bin [...] sowohl geistig wie körperlich recht angegriffen,”¹¹³⁶ schreef hij op 25 januari 1845 aan *Kabinettsrat* Ernst Emil Illaire in Berlijn. Eind januari meldde Felix aan Fanny dat hij zijn zootje Karl les gaf in orthografie en geografie. Het lukte Felix niet, zichzelf de nodige rust te gunnen. Maar enkele dagen later, op 29 januari 1845, ontstond het plan om weer naar een bal te gaan.¹¹³⁷ In deze dagen ervoer Felix weer even het “angenehme, bestimmte Genesungsgefühl”.¹¹³⁸ Een maand later moest hij echter een uitnodiging om de leiding te nemen van het *Niederrheinische Musikfest* vanwege zijn gezondheid afwijzen. Aan de organisatie meldde hij:

[...] auch jetzt dauert dieser unangenehme wechselnde Zustand fort. Daher ist mir für den Lauf der nächsten Monate und des Sommers alle körperliche Aufregung und Anstrengung ernstlich untersagt, und ich fühle leider selbst am besten, daß eine solche Vermeidung nothwendig ist.¹¹³⁹

In deze periode in Frankfurt componeerde Felix zijn *6 Sonaten für die Orgel* “[...] an denen ich recht viel Freude gehabt habe. Ob es andern Leuten auch so gehn wird, ist freylich die Frage”, aldus een passage van 15 februari 1845 in een brief aan Franz Hauser in Wenen.¹¹⁴⁰

Felix jr. bleef in leven en er volgde voor het gezin van medio 1845 tot december 1846 een betere periode.¹¹⁴¹ Op 19 september 1845 werd een dochtertje, Fanny Henriette Elisabeth, geboren en op 26 augustus 1846 vond in Birmingham de Engelse première van de *Elias* plaats.¹¹⁴² Deze periode was echter ook vermoeiend, want op 16 maart 1846 schreef Felix aan de zangeres Jenny Lind: “[...] seitdem ist mir wieder so fatal angeregt und unangenehm zu Muth”.¹¹⁴³ Hij verheugde zich op de tijd waarin hij het “ganze Musikdirigieren, und Anstalt-befördern, und den sogenannten *Wirkungskreis* an den Nagel hängen darf”. Met in het bezit van alleen maar leeg notenpapier, en zonder de plicht om iets te dirigeren dan alleen de muziek waar hij zin in had, wilde hij weer onafhankelijk zijn en vrij.¹¹⁴⁴ Aan zijn vriend Moscheles in Londen vroeg hij in een brief van 11 juli 1846 om tijdens zijn aanstaande (negende) bezoek aan

¹¹³⁵ SB X-4717-365-2/3; SB X-4719-365-2/5.

¹¹³⁶ SB X-4722-367-368-19/23.

¹¹³⁷ SB X-4726-370-19/24 en 371-28/32.

¹¹³⁸ SB X-4731-374-28/34.

¹¹³⁹ SB X-4766-402-403-12/19.

¹¹⁴⁰ SB X-4751-388-389-69/71.

¹¹⁴¹ SB XI-8f.

¹¹⁴² SB XI-4984-94-3/7.

¹¹⁴³ SB XI-5208-240-69/77.

¹¹⁴⁴ SB XI-5208-240-87/91.

Engeland “in *jedem* Fall” geen pianosolo te hoeven spelen. “Das Dirigieren strengt mich ohnehin jetzt mehr als sonst an”.¹¹⁴⁵ Aan Klingemann schreef hij op 6 december 1846 dat “ein Bogen voll Noten, selbst wenn sie nicht taugen” hem meer goed deed dan 250 perfecte uitvoeringen.¹¹⁴⁶ Felix hield zich in deze periode kritisch met de Engelse vertaling van de *Elias* bezig.¹¹⁴⁷ De reis naar Londen vond plaats van 13 augustus tot 20 september 1846. De uitvoering van de *Elias* was “die beste erste Aufführung die ich von irgend einem meiner Stücke gehört habe”.¹¹⁴⁸ Felix was zodanig geroerd door de uitvoering van de laatste tenor-aria “Then, then shall the righteous shine forth as the sun in their heavenly Father’s realm”,¹¹⁴⁹ dat het hem nauwelijks lukte, te dirigeren.

IV.9. De dood van Felix’ zuster Fanny (1847)

Felix tiende en laatste reis naar Engeland duurde van 12 april tot 12 mei 1847. Twee dagen na zijn thuiskomst stierf onverwacht zijn lievelingszus Fanny. Wilhelm Seidel beschrijft Felix’ toestand als volgt: “Er bricht zusammen und verliert die Fähigkeit, sich musikalisch zu betrachten”.¹¹⁵⁰ Op het moment dat Felix het bericht vernam “brach er in einen Schrei aus, kollabierte und verlor das Bewusstsein”.¹¹⁵¹ Felix verloor “seinen Halt, seine Vitalität, seine zukunftsfrohe Gesinnung und damit seine so eigenartige und einzigartige Musikalität”.¹¹⁵²

Felix en Cécile ervoeren de dood van Fanny als een slag van God.¹¹⁵³ “Ohne Murren und sündliche Gedanken” probeerden ze te dragen, wat God over hen had gebracht.¹¹⁵⁴ Opnieuw brak een periode aan waarin Felix anderen niet om zich heen kon verdragen.¹¹⁵⁵ Hij was zelfs niet meer in staat om vanuit Frankfurt naar Berlijn te reizen om zijn jongere broer Paul te

¹¹⁴⁵ SB XI-5343-334-14/16.

¹¹⁴⁶ SB XI-5497-443-100/105.

¹¹⁴⁷ Felix wilde dat de tekst “and he will ever keep the righteous” in de aria “O rest in the Lord” vervangen werd door woorden uit Psalm 37 : 4 “Commit thy way unto Him and trust in Him.” In plaats van de tekst “He will defend thee” enz. gaf Felix de voorkeur aan Psalm 37 : 8 “and cease from anger, and fret not thyself” of “and cease from anger and forsake the wrath”. SB XI-5347-337-12/20.

¹¹⁴⁸ SB XI-5432-401-96/97.

¹¹⁴⁹ SB XI-5381-356-23/25.

¹¹⁵⁰ SB XII-8; SB XII-5767-146-20/24.

¹¹⁵¹ SB XII-12.

¹¹⁵² SB XII-13.

¹¹⁵³ SB XII-5753-134-135-20/28.

¹¹⁵⁴ SB XII-5754-135-6/10.

¹¹⁵⁵ SB XII-5760-140-4/9.

bezoeken,¹¹⁵⁶ die de laatste jaren veel voor hem had betekend. Felix kon destijds niet aanwezig zijn bij het huwelijk van Fanny; nu kon hij ook haar begrafenis niet bijwonen.¹¹⁵⁷ Wat hij bij de dood van zijn ouders schreef, herhaalde hij in een brief aan Klingemann van 3 juni 1847: “Nicht ein Stück Jugend, sondern die ganze Jugend ist dahin”.¹¹⁵⁸ Opnieuw kon hij niet meer aan muziek denken. Wel voelde hij de plicht, desondanks gelukkig te zijn met wat God hem geschenken had in zijn vrouw en kinderen.¹¹⁵⁹ Twee maanden na de dood van Fanny schreef Felix dat zijn innerlijk en uiterlijk leven zeer lang, waarschijnlijk voor altijd, door elkaar was geschud. Aan zijn zus Rebecka schreef hij echter op 7 juli 1847:

Ein großes Capitel ist eben aus und von dem nächsten ist weder die Ueberschrift noch das erste Wort bis jetzt da. Aber Gott wird es schon recht machen, das paßt an den Anfang und den Schluß von allen Capiteln.¹¹⁶⁰

IV.10. Verbanden met muziek en schilderkunst

Aanwijsbare verbanden tussen ingrijpende gebeurtenissen in het leven van Felix en de muziek die hij componeerde zijn beperkt, omdat hij in periodes rondom ziekte en sterven in zijn familie niet in staat was tot creativiteit. Wanneer hij zichzelf niet gezond voelde, was het alsof alles met een donkere sluier bedekt was, waarbij de ziekte niet alleen het lichaam, maar ook geest en gedachten leek aan te tasten.¹¹⁶¹ Felix nam zijn compositorisch werk weer ter hand als er betere dagen aanbraken.¹¹⁶² Pas dan was hij in staat zijn gevoelens te verklanken. Felix zag het componeren als uiting van innerlijke ervaring. Aan de componist Carl Eckert in Parijs adviseerde hij op 26 januari 1842:

[...] aber arbeiten Sie nun heraus was in Ihnen, in Ihren Stimmungen und Empfindungen lebt, was kein anderer kennt, und kein anderer hat, wie Sie, gehn Sie bei Ihren Werken nur immer tiefer

¹¹⁵⁶ Ibid.

¹¹⁵⁷ SB I-245-450f.

¹¹⁵⁸ SB XII-5767-145/146-4/7.

¹¹⁵⁹ SB XII-5767-146-147-46/50.

¹¹⁶⁰ SB XII-5784-159-12/18.

¹¹⁶¹ Felix in een brief aan Erich Heinrich Wilhelm Verkenius in Köln (14 augustus 1841): “Oft ist es freilich der Fall, daß in Augenblicken des Uebelbefindens einem alles wie mit einem schwarzen Schleier zugedeckt ist, daß die Krankheit nicht blos den Körper sondern Geist und Gedanken mit in ihren Bereich zieht (so geht mir’s immer wenn ich unpäßlich oder krank bin) und daß dann mit der eintretenden Genesung auch die trüben Bilder verscheucht sind.” SB VIII-3233-169-6/14.

¹¹⁶² SB X-4672-325-30/33.

in Ihr Inneres und prägen Sie das aus, und lassen Sie bei allen äußern Fragen und bei der Form die Kritik und den Verstand walten soviel Sie wollen, aber bei allem Innern und allen Grundgedanken nur das Herz, und nur die gefühlte Stimmung.¹¹⁶³

Ondanks de creatieve blokkades die Felix kon ondervinden, bestaan er werken van hem die te herleiden zijn tot gebeurtenissen die hij had meegemaakt. Deze vindt men zowel in zijn muziek als in zijn schilderkunst, met name uit de laatste periode van zijn leven. Het verlies van zijn vader in 1835 spoorde hem aan tot een spoedige voltooiing van het oratorium *Paulus*.¹¹⁶⁴ Na het verlies van zijn moeder in 1842 was er zelfs sprake van angst voor muziek.¹¹⁶⁵ Het koraal uit zijn *Sonate I* voor orgel, “*Was mein Gott will gescheh all’ zeit*”, kan in verband worden gebracht met de ziekte van zijn jongste zoontje, Felix jr., die in de tijd dat zijn vader de sonate componeerde (december 1844) in levensgevaar verkeerde.¹¹⁶⁶ Het tekstgebonden koraal verving een oorspronkelijk woordloos koraal, wat op een weloverwogen keuze wijst.¹¹⁶⁷

In de late zomer van 1847 componeerde Felix het *Streichquartett* in f (opus 80). Het wordt algemeen in verband gebracht met het verdriet om de plotselinge dood van Fanny op 14 mei van hetzelfde jaar (IV.9).¹¹⁶⁸ Peter Gülke maakte een analyse van de compositie en schreef: “fassungslose, unstillbare Trauer spricht aus jedem Takt dieser Musik”.¹¹⁶⁹ Felix brak in de “Sturm der Musik” met vele regels van het vormprincipe van de sonate, volgens Gülke een “drastische Beleidigung aller Sonaten-Normalität”.¹¹⁷⁰ Dezelfde vrije expressiviteit komt tot uiting in de schilderijen die Felix dezelfde zomer in de bergen van Zwitserland maakte. Volgens Todd verbeeldt het aquarel *Rheinfall* met zijn “churning cataracts” de kwelling in Felix’ ziel.¹¹⁷¹ De meeste schilderijen getuigen eerder van grootsheid dan van somberheid.¹¹⁷² Het weergeven van de natuur was deel van een nieuwe ontwikkeling in het rouwproces van Felix, dat na de

¹¹⁶³ SB VIII-3417-315-316-51/61.

¹¹⁶⁴ SB IV-1265-360-39/40.

¹¹⁶⁵ SB IX-3716-127-15/21.

¹¹⁶⁶ “[...] möge uns Gott in diesen Hoffnungen uns nicht täuschen lassen! Möge er uns das Kind erhalten, und wieder geben, denn so wäre es wahrlich zu nennen”. Felix in een brief aan zijn zus Fanny van 10 december 1844. SB X-4666-318-25/26.

¹¹⁶⁷ Clement, *Het Orgel* 106/6 (2010), p. 15f.

¹¹⁶⁸ Todd 2003, p. 562.

¹¹⁶⁹ Gülke 2017, p. 13.

¹¹⁷⁰ *Ibid.*, p. 14.

¹¹⁷¹ Todd 2003, p. 558.

¹¹⁷² Felix heeft van jongs af aan verband gelegd tussen de schoonheid van de bergen en de openbaring van God. Op 16 augustus 1844 schreef hij vanuit Unterseen aan zijn schoonmoeder Elisabeth Jeanre-naud: “Nirgends reichen ja die Worte weniger aus, als da wo sich’s von den eignen Werken des lieben Herrgotts handelt, wie hier in diesem Lande auf jedem Schritt und Tritt.” SB VIII-3600-463-24/46.

dood van Fanny enkele maanden eerder was ingezet. In deze periode, op 7 juli 1847, schreef Felix vanuit Interlaken dat in hemzelf nog geen kleur aanwezig was, maar dat God dit weer goed zou maken.

Kehre ich aber in mich selbst zurück, wie ich das doch immer möchte, wenn wir beide zusammen plaudern, so ist eine rechte Grundfarbe noch nicht wieder da, nicht einmal eine schwarze, geschweige denn eine hellere. Aber Gott wird es schon recht machen.¹¹⁷³

Sebastian Hensel, de neef van Felix, merkte op dat het kleurgebruik in de laatste schilderijen van Felix juist opvallender was dan in verleden. De schilderijen waren “freier in der Behandlung, kräftiger, tiefer und harmonischer in der Farbe, mehr wirkliche Bilder”.¹¹⁷⁴

Als zoon van welgestelde ouders kreeg Felix gelegenheid, de muzikale wereld van Europa te ontdekken. Zijn bijzondere gaven maakten dat hij een veelgevraagd solist en dirigent werd, die koren en orkesten naar een ongekend niveau wist te tillen. Hij reisde gedreven door diverse landen, gaf vele concerten en kwam in allerlei kringen. Zijn reizen werden gekenmerkt door een gejaagdheid om maar zo snel mogelijk zijn doel te bereiken.¹¹⁷⁵ Felix bekritiseerde anderen, maar had ook momenten van twijfel aan eigen kunnen.¹¹⁷⁶

Keerpunten in zijn leven hadden veelal met de dood te maken. Aanvankelijk waren het bekenden met wie hij was opgegroeid, die kort na elkaar overleden. Daarna greep het verlies van zijn vader en moeder hem intens aan. Het verlies van zijn vader deed hem beseffen dat een deel van zijn jeugd voorbij was en dat hij nu één taak had: voor altijd in het spoor van zijn vader te gaan. De dood van Abraham vormde ook aanleiding tot voltooiing van het oratorium *Paulus*. Het overlijden van zijn moeder Lea was mede oorzaak van een diepe crisis, waaraan ook vermoeidheid van de vele reizen, en verplichtingen als dirigent van het *Gewandhausorchester* ten grondslag lagen. Regelmatig schreef Felix over hoesten, oorpijn en rugpijn. Zijn agenda's waren vol, alle dagen waren bezet met activiteiten. Voortdurend waren er voorbereidingen voor repetities, uitvoeringen (met daaraan verbonden ontvangsten), het maken van bewerkingen en

¹¹⁷³ SB XII-5784-159-12/18.

¹¹⁷⁴ Feilchenfeldt 1995, p. 861.

¹¹⁷⁵ SB II-367-126-5/12.

¹¹⁷⁶ SB V-1446-99-12/21.

schrijven van composities, het aanbrengen van correcties in drukproeven en een uitgebreide correspondentie. In een brief uit 1845 schreef Felix dat hij de laatste tien jaren eerder teveel, dan te weinig had gereisd.¹¹⁷⁷ Een terugkerende wens van hem was, zich met zijn gezin terug te trekken op een plek waar hij anderen niet hoefde te ontmoeten.

Een grote wending was het huwelijk met Cécile Jeanrenaud. Het gaf zijn leven – na de dood van zijn vader – nieuw perspectief. Zijn kinderen gaven hem eveneens grote vreugde.¹¹⁷⁸ In de laatste maanden voor elke bevalling werd Felix overvallen door zijn aloude angst, één van zijn familieleden te moeten missen. Angst was er ook wat betreft hemzelf: hij was een hypochonder. Zijn wens en gebed luidde *Fortdauer* als er een periode was waarin alles goed ging. Op deze momenten voelde hij inspiratie om vruchtbaar te werken.¹¹⁷⁹ Met de ziekte van Felix jr. dreigde de dood in zijn gezin te komen. De grootste verandering in zijn leven was echter de plotselinge dood van Fanny, die van Felix een gebroken mens maakte, niet meer in staat tot contact met anderen, noch tot musiceren. Felix' behoefte om zich van de wereld af te wenden en zich geheel aan het componeren te wijden is steeds van tijdelijke aard geweest. Zodra hij zich weer beter voelde, tot aan zijn sterfbed, ontstonden er nieuwe plannen.

Wat het geloof betreft is er een constante aan te wijzen in het leven van Felix. De gedachte dat het God is, die in zijn voorzienigheid over leven en dood beschikt, is bij hem nooit weggeweest. Geloofstwijfel heeft hij niet gekend, persoonlijke verdieping wel, zoals het beseft dat uiterlijk succes van tijdelijke aard is en innerlijke groei van de mens wezenlijk is.¹¹⁸⁰ Het “innerlich thätig seyn” betekende voor hem “[...] recht viel und fleißig und einsam auf meinem Zimmer zu schreiben”.¹¹⁸¹ De “innerlichen Arbeit” was “nur dem Componiren zu Leben”.¹¹⁸²

¹¹⁷⁷ SB XI-4964-79-18/21.

¹¹⁷⁸ SB IX-3777-177/178-16/19; SB XII-5767-146-147-46/50.

¹¹⁷⁹ Een belangrijk lied was voor Felix het lied *Tröstung*. “Werde heiter mein Gemüte und vergiß der Angst und Pein! Groß ist Gottes Gnad’ und Güte, groß muß auch dein Hoffen sein” op tekst van August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1894). Felix componeerde dit lied in 1843 en plaatste het als openingslied in de bundel *Sechs Lieder* Opus 71, gevolgd door het *Frühlingslied* van zijn vriend Carl Klingemann, waarvan hij de ontvangen tekst met tranen in de ogen aan zijn vrouw Cécile had voorgelezen (SB X-4264-62-7/13). Het lied *Werde heiter* nam Felix in 1847 opnieuw op in een brief aan zijn collega-componist Adolf Fredrik Lindblad in Stockholm (SB XI-5574-487-488-489).

¹¹⁸⁰ In 1842 schreef Felix: “Aber es giebt Zeiten, wo ich mich gänzlich einpuppen und innerlich aufräumen und ordnen muß, ehe ich irgend etwas Rechtes wieder vornehmen kann”. SB IX-3605-36-7/9. Na de geboorte van het vijfde kindje in 1845 had Felix tijd nodig om veel “äußerliches oder innerliches zu thun und abzumachen”. SB XI-4960-74-5/9.

¹¹⁸¹ SB XI-4960-74-14/15.

¹¹⁸² SB XI-4979-91-65.

Componeren betekende: uitdrukking geven aan het innerlijke.¹¹⁸³ Het was voor hem een levenslange groei. In 1835 schreef hij aan zijn vader dat een vaste aanstelling innerlijke vooruitgang mogelijk maakte, die er niet zou zijn bij uitsluitend glanzende concertreizen.¹¹⁸⁴ Nog in 1844 meende hij, innerlijk niet ver genoeg te zijn om Psalm 126 te componeren. Hij had vaak aan deze psalm gedacht, maar voelde zich geestelijk niet rijp om de sfeer ervan, enerzijds teer, anderzijds zonder sentimentaliteit, in muziek weer te geven.¹¹⁸⁵ Tot het “innerlich thätig seyn” behoort ook de totstandkoming van de 6 *Sonaten für die Orgel*, die Felix op eigen initiatief in deze periode componeerde. De nadruk op het *Innerliche* was een constante in zijn leven.¹¹⁸⁶ De brieven uit zijn laatste jaren tonen hem ook als sociaal bewogen dirigent die zieken bezocht,¹¹⁸⁷ en die opkwam voor de financiële positie van een ziek geworden orkestlid.¹¹⁸⁸

¹¹⁸³ Dat gebeurde in de “Seelenwerkstatt eines Künstlers” (*SB X-4641-301-18/21*).

¹¹⁸⁴ *SB IV-1071-142-27/30*.

¹¹⁸⁵ *SB X-4636-298-38/43*.

¹¹⁸⁶ Van jongs af aan bekritiseerde hij musici die via uiterlijk vertoon succes nastreefden, zulks ten koste van de inhoud van muziek. Vgl. *SB I-313-560-51/56*.

¹¹⁸⁷ *SB XI-5518-454-18/22*. Felix blijft op Tweede Kerstdag tot laat in de middag bij de zieke Schleinitz en zijn lijdende vrouw die de avond alleen moeten doorbrengen. Schleinitz zat in de directie van het *Gewandhausorchester*.

¹¹⁸⁸ *SB XII-5621-50*.

HOOFDSTUK V

GODSDIENSTIGE INVLOEDEN TOT 1837

In 1837 trouwde Felix met Cécile Jeanrenaud, waardoor hij in contact kwam met het calvinisme. In de periode daarvoor onderging hij andere invloeden. Hij las theologische en filosofische boeken.¹¹⁸⁹ Tot zijn vriendenkring behoorden zoals eerder gemeld twee jonge protestantse theologen: Julius Schubring en Albert Baur. In dit hoofdstuk komen godsdienstige invloeden aan de orde zoals Felix die tot zijn huwelijk in 1837 onderging. In Engeland maakte hij kennis met de anglicaanse traditie. Zijn reis naar Italië (1830-1831) en zijn eerste werkkring in Düsseldorf (1833-1835) brachten hem in de wereld van het rooms-katholicisme. Uit de reacties op diverse ervaringen en ontmoetingen kan een beeld van zijn geloofsontwikkeling worden gevormd. Zowel in Londen als in Rome hield hij zich bezig met een kerkelijk conflict rondom de piëtistische theoloog August Neander (1789-1850).¹¹⁹⁰ Felix discussieerde graag over theologie. In 1831 verbleef hij met de zanger Franz Hauser (1794-1870) op eenzelfde logeeradres; op 7 november schreef hij: “Wir wohnen hier wieder zusammen, disputieren fortwährend über Politik, Theologie und Musik, sind immer ganz verschiedner Meinung und vertragen uns prächtig [...]”¹¹⁹¹

Twee bewegingen met religieuze invloeden komen in de hoofdstuk nader aan de orde: de *Turnbewegung* in Pruisen en de *Saint-Simoniens* in Frankrijk. Beide hadden een brede maatschappelijke invloed. Tegen de *Saint-Simoniens* heeft Felix, anders dan andere componisten, duidelijk stelling genomen.

V.1. Schubring en Baur

In zijn jeugd had Felix enkele vrienden die theologie studeerden: Julius Schubring en Albert Baur (vgl. Hoofdstuk II). Beiden bezochten het huis van de familie Mendelssohn Bartholdy ter gelegenheid van de *Sonntagsmusiken*. Schubring leerde Felix in 1825 kennen;¹¹⁹² Baur kende

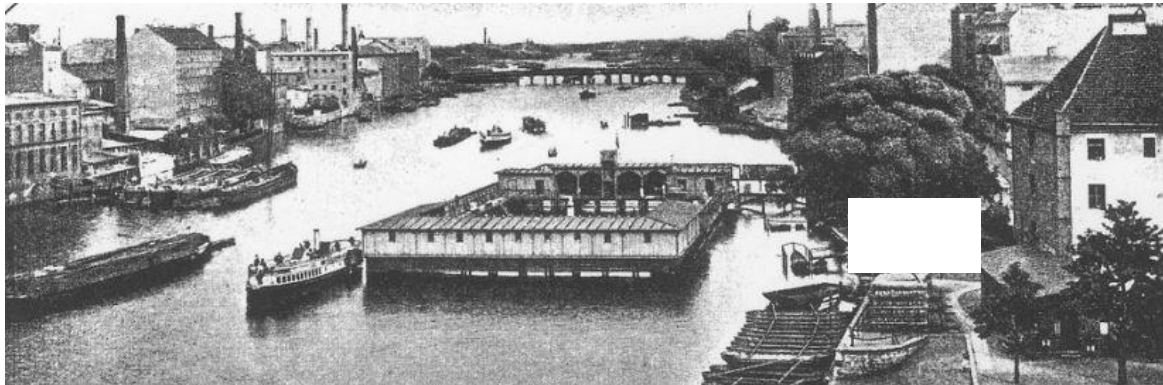
¹¹⁸⁹ Werken van Friedrich Hegel, *SB IX-3802-194-22/23*; Albert Baur: *Die Kirchengeschichte in gedrängter Übersicht*, *SB XI-5306-306-6/7*.

¹¹⁹⁰ *SB II-395-201-75/78*.

¹¹⁹¹ *SB II-470-413-6/16*.

¹¹⁹² Schubring 1892, p. VII.

hij al drie jaar eerder. Baur en Schubring studeerden aan de *Berliner Universität* en volgden colleges bij Friedrich Schleiermacher. Daarnaast kreeg Baur colleges van de kerkhistoricus August Neander, die de piëtistische richting was toegedaan. Baur was een neef van de bariton Eduard Devrient (1801-1877), die de Christuspartij zong bij de heruitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* in 1829.¹¹⁹³ “Die Freundschaft mit Felix währte bis zum Tode”, schreef de zoon van de predikant Schubring in het voorwoord van het boek waarin hij de correspondentie van zijn vader met Felix publiceerde.¹¹⁹⁴ Tijdens hun Berlijnse tijd gingen Felix en Julius regelmatig zwemmen in de *Pfuelsche Schwimmanstalt* (afb. V.1).¹¹⁹⁵ Het was een zwembad voor militairen en werd beschouwd “als die Mutteranstalt aller der zahlreichen seitdem errichteten Militär Schwimmanstalten”.¹¹⁹⁶

Afb. V.1. *Pfuelsche Schwimmanstalt* bij het vijftigjarig bestaan in 1867.

Ansichtkaart, detail, vóór 1896.¹¹⁹⁷

Na het zwemmen reden de vrienden naar huis en werd soms in de tuin geturnd.¹¹⁹⁸ Zij spraken over hun studie, theologie en muziek.¹¹⁹⁹ Later zou Schubring veel betekenen voor Felix toen

¹¹⁹³ Homrichhausen 1979, p. 243.

¹¹⁹⁴ Schubring 1892, p. VII.

¹¹⁹⁵ De *Pfuelschen Schwimmanstalt* was een afgezet gedeelte in de rivier de *Spree*, dat aan het oog onttrokken was. Het was bedacht door de generaal van de infanterie Ernst Heinrich Adolf von Pfuel (1799-1867). Het was een zwembad dat gebruikt werd voor strenge militaire training.

Felix zwom zeer goed. Schubring schreef: “und es wahr mir sehr verdrießlich, dass wenn wir im Wasser mit einander rangen, er mich immer, obwohl ich größer und stärker war, bezwang und untertauchte”. Schubring in *Daheim* 26 (1866), p. 374.

¹¹⁹⁶ H.O. Kluge (Hrsg.) *Lehrbuch der Schwimmkunst - Für Turner und andere Freunde der Leibesübungen und zur Benutzung in Schul- und Militär-Schwimmanstalten* (Berlin 1870), p. XVII.

¹¹⁹⁷ <http://www.köpenicker-strasse.de/Koepenicker12.html>.

¹¹⁹⁸ Schubring 1892, p. VII.

¹¹⁹⁹ *Daheim* 26 (1866), p. 375.

hij betrokken werd bij de libretti van de oratoria *Paulus* en *Elias*.¹²⁰⁰ Toch wil de vriendschap tot de dood niet zeggen dat er tussen beiden geen conflicten bestonden. De eerste brief in de bundel *Briefwechsel zwischen Mendelssohn-Bartholdy und Schubring* is door Schubring jr. ingekort.¹²⁰¹ Het deel waarin Felix zijn verontwaardiging uit, is weggelaten. Het volledige antwoord van Felix van 26 oktober 1832 vindt men in de *Sämtliche Briefe* uit 2012.¹²⁰² Kernwoorden in de brief zijn: tolerantie en intolerantie. Felix verweet Schubring dat hij in zijn brief zaken aan de orde had gesteld, die hij in het persoonlijk contact nooit had laten merken.¹²⁰³ Later bleek wat dat inhield:

Nun hast Du sogar was Kunst betrifft, zuweilen etwas so Schneidendes, daß ich es nie billigen kann: Du hast zuweilen verdammt und erhoben mit einer Kälte, die mir nun einmal widerstrebt, denn auch im Tadeln soll einer warm sein, und lieber zerprügeln, als verspotten. Du hast große Männer im Vergleich mit Beethoven so sehr herabgesetzt, daß ich mich oft nicht des Gedankens erwehren konnte, Du möchtest vielleicht den Beethoven bei solch hartem Urtheil gar nicht so ganz capiren, denn dazu gehört viel Wärme und Unbefangenheit; [...].¹²⁰⁴

Felix noemde in deze brief kunst, liefde en geloof “höhere Rücksichten”.¹²⁰⁵ Hij wilde met anderen over deze *hoge en hoogste zaken* spreken, mits er begrip en bereidheid tot luisteren was. De ander moest verstaan wat iemand bedoelde:

[...] und wie mit der Kunst, so geht es mit der Religion: ich spreche ungern über die Kunst mit anderen als solchen, wo ich gewiß bin, das sie meinen Sinn heraushören, die Worte vergessen; mit *denen* kann ich über Kunst sprechen, für die andern mache ich Musik, und sage: da steht es, nach dem Schlüssel habt ihr mich nicht zu fragen, er muß drin liegen, sonst hilft Euch keine Erklärung.¹²⁰⁶

Met een andere brief van Schubring wist Felix evenmin raad. De condoleancebrief van Schubring aan Felix naar aanleiding van het overlijden van Abraham in 1835 vermeldde dat

¹²⁰⁰ Schubring 1892, p. 21.

¹²⁰¹ Ibid., p. 1.

¹²⁰² SB I-232-429f.

¹²⁰³ SB I-232-430-25/26. “Warum aber, so muß ich nun fragen, hast Du mich gerade von alle dem gar nichts, gar nichts blicken lassen?”

¹²⁰⁴ SB I-232-430-431-55/63.

¹²⁰⁵ Ibid.

¹²⁰⁶ SB I-232-431-62/67.

Felix soms bitter of vijandig kon zijn en ongeduldig was ten opzichte van hen die Felix *Philisterthum* noemde.¹²⁰⁷ Felix sprak volgens Schubring te weinig van binnenuit, hij zou meer in echte liefde kunnen groeien, zijn hart meer kunnen openen en zich dan niet meer zo eenzaam voelen.¹²⁰⁸ Op deze brief reageerde Felix op 14 december 1835 met de woorden: “Schubring schrieb mir einen Brief mit einer Predigt darin, wie ich mich nun bessern müßte und alle Menschen lieb haben; ich weiß nicht warum mir es so fremd und unangenehm war.”¹²⁰⁹

Ernst Friedrich Albert Baur (*afb.* V.2) was zijn theologische studie begonnen in Tübingen. Daar kwam hij onder invloed van het *rationalistische supranaturalisme*,¹²¹⁰ een stroming na de *Aufklärung* die een middenweg tussen wetenschap en openbaring zocht. Baur had behoefte aan een innerlijke beleving van het geloof, zoals hij die ook in de *Erweckungsbewegung* aantrof. De turnleraar Christian Eduard Leopold Dürre (1796-1879) wees in zijn herinneringen aan zijn *Turner- und Lehrerleben* hoe de persoon van Christus bij Baur centraal stond.¹²¹¹ In Bonn kwam Baur in aanraking met de *Vermittlungstheologie* van Schleiermacher en vervolgens ging hij in Berlijn bij hem studeren. Baur ontwikkelde een vroomheid die een combinatie was van de innerlijkheid van het nieuwe piëtisme met de ervaring in geloof en esthetiek, zoals hij die bij Schleiermacher aantrof, het *verheven gevoel* wanneer de door de wereld trekkende liefde van God ervaren werd. Beleving was het verstaan van wie de mens is; het ontdekken van de zonde was het zien van het gebrek aan zedelijke reinheid en schoonheid van het leven. De theoloog Christian Homrichhausen vatte het als volgt samen:¹²¹²

Schönheit, gefühlsmäßiges Erleben, Selbstreflexion und die Geschichtlichkeit der Gotteserfahrung sind der Bezugsrahmen für die religiöse Erfahrung, inhaltlich bestimmt durch die in der kirchenmusikalischen Reformbewegung religiös-ästhetische Stimmung von politischem Aufbruch, Patriotismus, christozentrischer Kirchlichkeit und mittelbarer Abhängigkeit vom Universum.¹²¹³

¹²⁰⁷ Zie onder andere *SB II-438-307-25* en *SB II-458-382-58/62*.

¹²⁰⁸ Schubring 1892, p. 103.

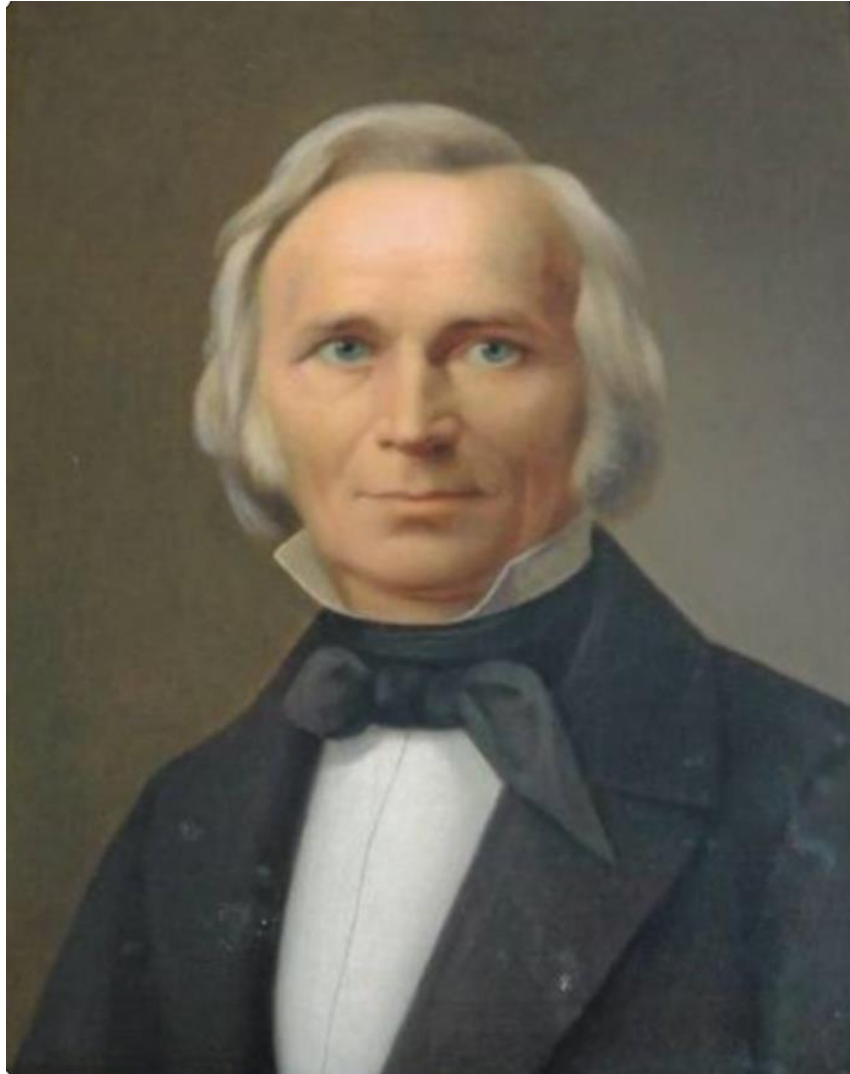
¹²⁰⁹ *SB IV-1271-365-41/43*. Toch mag uit dit citaat niet worden afgeleid dat dit een breuk betekende in de vriendschapsrelatie. In het blad *Daheim* wijdde Schubring bijna twintig jaar na Felix' dood een uitgebreid artikel aan zijn vriend, waaruit zijn grote bewondering sprak. *Daheim* 26 (1866), p. 373-377.

¹²¹⁰ Homrichhausen 1979, p. 241.

¹²¹¹ Dürre 1881, p. 390f.

¹²¹² Homrichhausen maakte een studie van het “liberal-konservativen Pfarrerbild im 19. Jahrhundert” aan de hand van de levensloop van Albert Baur. Homrichhausen 1979.

¹²¹³ Homrichhausen 1979, p. 260.

Afb. V.2. De predikant Ernst Friedrich Albert Baur (1803-1886), Felix' goede vriend, op 54-jarige leeftijd. Olieverfschilderij (fragment) van Gustav Engelbach. Privé-bezit erven Baur.

Het gevaar was volgens Baur de opkomende industrialisatie, die een tegenpool was van een levensvorm, waarin de noodzakelijke *Erhebung*, het innerlijk genot en de gemeenschap van gelijkgezinden, centraal stond. Op 18 februari 1847 schreef Baur aan Felix dat de eisen van de tijd hem op de essentie terugwierpen.¹²¹⁴ Via publicatie van gedeelten uit preken van Schleiermacher wilde hij een middenweg tonen tussen de *Lichtfreunde*, een nieuwe protestantse rationalistische beweging (zie Hoofdstuk VII), en de “onvrije gelovigen” van de starre orthodoxie.¹²¹⁵ Baur hield avonddiensten over de eerste twee boeken van *De imitatio Christi* van de middeleeuwse mysticus Thomas à Kempis (1380-1471).¹²¹⁶

¹²¹⁴ Ibid., p. 255.

¹²¹⁵ Ibid., p. 252.

¹²¹⁶ Ibid., p. 255.

Het contact tussen de vrienden was het intensiefst in hun studietijd, maar ook daarna heeft Felix met beide theologen een briefwisseling onderhouden.¹²¹⁷ Daarin kwam de opzet van oratoria aan de orde: de *Paulus*, *Elias* en een voorgenomen *Petrus*. Met Schubring zat Felix het meest op één lijn. Felix wilde aanvankelijk oratoria maken over de twee “Hauptbekenner und Stützen” van de kerk: na de *Paulus* ook een *Petrus*.¹²¹⁸ Baur en Felix beschouwden de persoon van Petrus anders.¹²¹⁹ Baur wilde de nadruk leggen op de psychologie van de persoon Petrus in zijn wisselende verhouding tot Jezus. Felix wilde geen historisch verhaal, maar een profetische benadering in een grotere samenhang.¹²²⁰ Felix was bekend met de theologie van zijn beide vrienden, theologen die verder gingen op de lijn van Schleiermacher en zijn *Vermittlungstheologie*. Later leek Schubring daarvan enige afstand te hebben genomen. In zijn artikel in *Daheim* ter nagedachtenis aan Felix stelde hij: [...] ich war damals als unbedingter Schleiermacherianer fast unfähig das Christenthum in anderer Gestalt anzuerkennen.¹²²¹

V.2. De Turnbewegung

In de tuin aan *Leipzigerstrasse* 3 bestond voor Felix en zijn vrienden de mogelijkheid om te turnen.¹²²² “Reck und Barren standen unter den Bäumen des Gartens”, aldus musicoloog Michael Cullen in zijn artikel over het woonhuis van de Mendelssohns.¹²²³ Aan het begin van de 19^e eeuw was in Pruisen een beweging ontstaan die turnen als middel zag om jonge mannen groepsgewijs tot een hoger doel te brengen: de *Berliner Turnerschaft*.¹²²⁴ Dat hogere doel betrof in de eerste plaats de deelname aan een toekomstige Duitse eenheidsstaat. Daartoe was het nodig dat de jonge mannen (over vrouwen werd niet gesproken) de noodzakelijke lichamelijke

¹²¹⁷ In zijn boek *Die Kirchengeschichte in gedrängter Übersicht* (1845) noemde Baur Felix als gedoopte jood in “Schmuck christlicher Wissenschaft und Kunst”. Baur 1845, p. 133.

¹²¹⁸ *SB V-1670-304-8/17*. Brief van 17 juli 1837.

¹²¹⁹ “Die Frage aber ist (und die kannst Du besser entscheiden, als ich, weil Dich alle Kenntnisse die mir fehlen dabei unterstützen und ichs nicht für mich entscheiden kann) ob die Stelle die Petrus in der Bibel einnimmt, abgesehen von der Würde die er in der catholischen oder protestantischen Kirche, als Märtyrer oder erster Papst &c. hat, ob also das, was von ihm *in der Bibel* steht – allein, und an für sich bedeutend genug ist, um ein *symbolisches* Oratorium darauf zu gründen.” Felix in een brief van 14 juli 1837. *SB-V-1670-304-18/24*.

¹²²⁰ *Ibid.*

¹²²¹ *Daheim* 26 (1866), p. 375.

¹²²² Schubring 1892, p. VII.

¹²²³ In de tuin was een turnplaats aangelegd. Cullen 1982, p. 45.

¹²²⁴ Hirth 1865, p. XXX.

en geestelijke vorming ontvingen om in de toekomstige nieuwe maatschappij te kunnen participeren. Een sterke impuls ging uit van de *Berliner Universität*. Wilhelm von Humboldt (1767-1835), de rector van de universiteit waar Felix in 1827 ging studeren,¹²²⁵ publiceerde het artikel “Theorie der Bildung des Menschen”.¹²²⁶ Daaronder verstond hij de ontplooiing van een individu op breed gebied: kennis, moreel oordeel, kritisch denken, kunstzin en lichaamsbeheersing.

Aan dezelfde universiteit doceerde de filosoof Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831).¹²²⁷ Vóór de tijd van Felix had de filosoof Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) er colleges gegeven. Deze was, evenals Hegel, een representant van het *Deutscher Idealismus*.¹²²⁸ Via zijn *Reden an die deutsche Nation* (1808),¹²²⁹ en in het bijzonder de *Reden* over de nieuwe opvoeding,¹²³⁰ wist Fichte velen te inspireren voor een nieuw Duitsland. In een lezing in 1794 in Jena zei Fichte dat klagen en schimpen op de toestand in de wereld niet helpt. “Handeln! Handeln! das ist es wozu wir sind.”¹²³¹ De *Turnbewegung* beschouwde Fichte als de wetenschappelijke grondlegger en hij vierde jaarlijks de dag van oprichting.¹²³² Tot de eerste turners in 1811 behoorden studenten van Fichte.¹²³³ De *Turnvater* van de beweging was Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852).¹²³⁴ Deze predikantszoon was de bedenker van toestellen die vandaag nog steeds gebruikt worden. De eerste Duitse turnplaats werd aangelegd op de *Hasenheide* in Berlijn (*afb. V.3*).

Het turnen hield meer in dan vrijetijdsbesteding. Het was een gezamenlijke ontwikkeling van lichaam en geest in het kader van een hoger doel. Aanvankelijk betrof dat de weerbaarheid van jonge mannen in een mogelijke nieuwe strijd tegen aartsvijand Frankrijk, maar na 1813 stond alles in het teken van de gemeenschapszin in een zich vormende Duitse

¹²²⁵ Todd 2003, p. 171.

¹²²⁶ Leitzmann 1903, p. 282-287.

¹²²⁷ Felix volgde bij Hegel de module *Aesthetik oder Philosophie der Kunst* (1828/1829). Klein 2009b, p. 110. Hans-Günter Klein vermeldt dat Hegel wel bij de Mendelssohns kwam, maar dat hij vooral kaart speelde met Abraham en Zelter.

¹²²⁸ Een belangrijke filosofische stroming vanaf Immanuël Kant tot en met Friedrich Hegel, die zich ten doel stelde op wetenschappelijke wijze een omvattend systeem te ontwerpen voor de ontwikkeling van de totaliteit van de wereld.

¹²²⁹ Johann Gottlieb Fichte. *Reden an die deutsche Nation* (Berlin 1808).

¹²³⁰ Fichte 1808, p. 49.

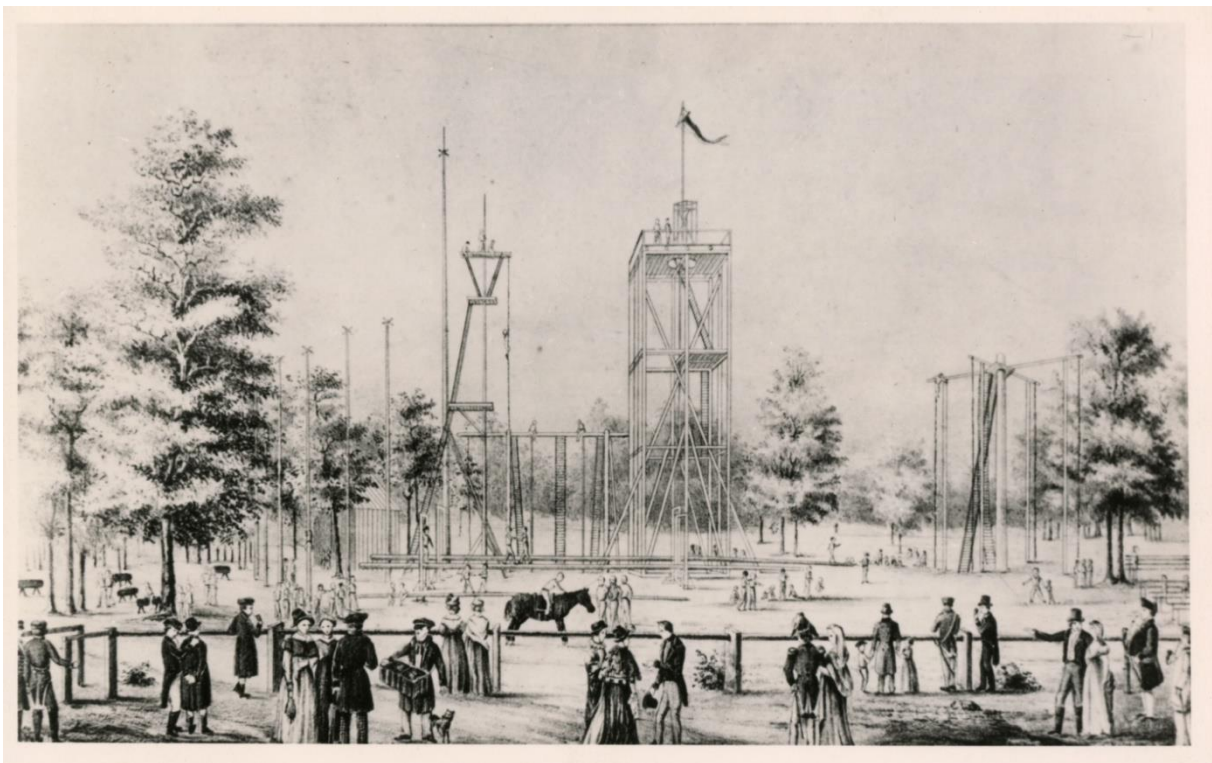
¹²³¹ Kühn 2012, p. 249.

¹²³² Hirth 1865, p. 346.

¹²³³ *Ibid.*, p. 412.

¹²³⁴ Heinemann 2017, p. 11.

eenheid.¹²³⁵ Religie speelde een dragende rol. Er moest worden gewerkt aan een gemeenschap van gelijken. Zo werd ieder met *du* aangesproken, droeg men dezelfde sobere turnkledij, onderging men dezelfde discipline, kreeg ieder op de oefenplaats uitsluitend water en brood en deed men mee met dezelfde rituelen. De ware Duitser was hij, die vervuld was van vaderlandsliefde, van gemeenschapszin en ware vroomheid.¹²³⁶ In deze nationalistische beweging speelde het protestantisme een belangrijke rol. Dit kwam tot uiting in het samen zingen van liederen waarin God, het tonen van opofferingsgezindheid en vaderlandsliefde aan elkaar gekoppeld waren.¹²³⁷ Tijdens gezamenlijk wandelen moest men oog krijgen voor Gods wijde natuur.¹²³⁸

Afb. V.3. Turnplaats op de *Hasenheide*, Berlijn.

Deutsches Historisches Museum, Berlijn, inventaris-nr. F 62/57.

In 1819 werd de *Turnbewegung* door de overheid verboden. Abraham maakte daar melding van in zijn brief vanuit Parijs aan zijn gezin.¹²³⁹ De overheid was bang dat de beweging, die zich

¹²³⁵ *Ibid.*, p. 14.

¹²³⁶ *Ibid.*

¹²³⁷ Bleek 2019, p. 46.

¹²³⁸ *Ibid.*, p. 42. Beschrijving van het *Wartburgfest* van 1817, waarop 500 protestantse studenten, gekleed in oud-Duitse dracht (naar het voorbeeld van *Turnvater Jahn*), een tocht maakten naar de Wartburg voor een *Wartburgfeier*.

¹²³⁹ Feilchenfeldt 1995, p. 120.

inzette voor de Duitse eenheid, zich tegen het feodale stelsel zou opstellen en een verborgen liberale democratische agenda had. De aanwezigheid van turntoestellen in de achtertuin van de familie Mendelssohn Bartholdy was een teken dat men zich aansloot bij de gedachten van de *Turnbewegung*: de ontwikkeling van lichaam en geest en daarmee het vormen van Duitsers met *Bildung*. De privé-turnplaats werd na het overheidsverbod niet weggehaald. De kinderen bleven privé-turnles houden. Abraham schreef op 2 juli 1819: “Ich erinnere Mutter an den Exerziermeister für Euch alle.[...] Felix soll fleißig aber nur in der Schule schwimmen. Das Verbot des Turnens wird sich auf unsern unschuldigen Platz wohl nicht erstrecken.”¹²⁴⁰

De theoloog Albert Baur was verbonden met deze *Turnbewegung*. Hij zette zich ervoor in, verbond de idealen van het turnen met de theologie en integreerde het turnen binnen de kerkelijke gemeenschap. Daarbij legde hij verbanden met het lezen van klassieke teksten en uitvoeren van muziek.¹²⁴¹ Hij sprak bij officiële herdenkingen en werd erelid van de *Berliner Turnerschaft*.¹²⁴² In zijn studietijd, toen hij regelmatig bij Felix in Berlijn langs kwam, volgde hij colleges bij Fichte.¹²⁴³ In 1864 richtte hij een *Sonntagschule für Turner* op.¹²⁴⁴ De turnplek was een plaats voor jongeren om zich te oefenen in de “christlicher Sittensucht.”¹²⁴⁵ Bij de herdenking van de 100^e geboortedag van Schleiermacher voerde Baur in de *Deutsche Turnzeitung* Schleiermacher op als een wegbereider van het turnen.¹²⁴⁶ Hij benadrukte de nauwe band tussen zedelijkheid, religiositeit en de natuurlijkheid van de *Frömmigkeit* uit de geopenbaarde religie.¹²⁴⁷ De preken van Schleiermacher vatte hij volgt samen: “Mit prophetischer Gewißheit erkennt er den Werth deutschen Wesens und verkündet dessen Auferstehung”.¹²⁴⁸ Baur legde de nadruk op de vrijheidseisen van Schleiermacher: “Freiheit der Kirche vom Staat, Freiheit vom Symbolzwang, wie von jeder Buchstabenknechtschaft, Freiheit von der Überlieferung, welche nicht in dem lebendigen Selbstbewußtsein der Christen ihre Bestätigung findet.”¹²⁴⁹

De vrijheid van de *Bewegung* kwam tot uiting in het feit dat er niet gemarcheerd werd.¹²⁵⁰ Marcheren doodde de eigen wil en maakte dat mensen het werktuig werden van een

¹²⁴⁰ Ibid.

¹²⁴¹ Homrichhausen 1979, p. 258 en 261.

¹²⁴² Ibid., p. 258.

¹²⁴³ Ibid., p. 241.

¹²⁴⁴ Ibid., p. 258.

¹²⁴⁵ Ibid., p. 259.

¹²⁴⁶ Ibid., p. 260.

¹²⁴⁷ Ibid.

¹²⁴⁸ Ibid.

¹²⁴⁹ Ibid.

¹²⁵⁰ Clark 2008, p. 407.

hogere autoriteit. Vandaar dat de turners in een vrije beweging liepen, niet gekleed in een militair uniform, maar in een wit linnen jasje en een lange broek om zo vrij mogelijke lichaamsbeweging te hebben. Het gaan in de natuur had mede ten doel de wonderen van de natuur als schepping van God te ervaren. De opvattingen van Baur stonden lijnrecht tegenover de bezwaren van de *Evangelische Kirchenzeitung*.¹²⁵¹ De voorman Ernst Wilhelm Hengstenberg waarschuwde hierin voor “untreue und demokratische Wühlerei im Turnen”.¹²⁵²

Felix heeft niet deelgenomen aan de *Turnbewegung*. Allereerst was die in zijn tijd (vanaf 1819) als te staatsgevaarlijk verboden.¹²⁵³ Daarnaast waren studenten uit de hogere klasse niet meer bij de beweging betrokken. Hoewel Felix officieel geen jood was, is het de vraag of hij toegelaten zou zijn. Mogelijk hebben enkele joodse turners bij het ontstaan van de beweging mee geturnd, maar de beweging had een sterk nationale ideologie en voerde onder Jahn af en toe een antisemitisch beleid.¹²⁵⁴ Wel wist Felix van de passie die Baur voor het turnen had, en hoe deze het turnen verbond met kerk en theologie. Pas vanaf 1843 werd het turnen officieel weer toegestaan.

¹²⁵¹ In de *Neue Jahrbücher für die Turnkunst 1864* werd het artikel uit de *Evangelische Kirchenzeitung*, alsmede diverse reacties daarop, opgenomen. De *Kirchenzeitung* hekelde de heidense oorsprong van het turnen, maar ook de praktijken van de turnfeesten. “In der Regel werden die Turnfestzüge des Sonntags veranstaltet, wenn schon nach Beendigung des Gottesdienstes. Man erzählt sich von Verspottungen der Kirchgänger seitens beegnender Turner. Wenn zufällig ein ernstgesinnter Geistlicher in ihre Nähe kommt, muss er sich schleunigst entfernen [...] Mit wahren Entsetzen erzählte uns ein ehrlicher Bürgermann von einem Turnfeste, dem er als Zuschauer beigewohnt hatte, und schloss seine Rede mit den Worten: “Ich will doch sehen, welcher Minister mich zwingen kann, meine Söhne zu diesen gottlosen Seiltänzerkünsten abrichten zu lassen. Ich denke doch als Vater ein begründeteres Recht auf meine Kinder zu haben als jeder andere, und nichts soll mich bewegen, sie diesen körperlichen und sittlichen Gefahren Preis zu geben”. Kloss 1864, p. 30.

¹²⁵² Ibid., p. 32 [...] dass aber der Geist der Turnerei, den sie genau kennen gelernt hätten, nicht ein Geist der Zucht, der Ordnung, des Gehorsams und der Treue, sondern ein Geist der Zügellosigkeit, der Anmaassung, der Untreue und demokratischen Wühlerei sei [...].”

¹²⁵³ Zie hiervoor: Hans-Joachim Bartmuss en Josef Ulfkotte. *Nach dem Turnverbot: “Turnvater” Jahn zwischen 1819 und 1852* (Böhlau 2011).

¹²⁵⁴ Wahlig 2015, p. 31.

Aan lichaamsbeweging werd door de ouders van Felix waarde gehecht. Hij heeft veel gewandeld,¹²⁵⁵ paard gereden,¹²⁵⁶ geklommen,¹²⁵⁷ en gezwommen.¹²⁵⁸ Volgens Felix Moscheles, de zoon van Felix' pianodocent Ignaz Moscheles (*afb.* V.11), kon Felix een bal verder gooien en sneller rennen dan hijzelf.¹²⁵⁹ Met zijn vader ging Felix in 1824 naar de badplaats Doberan.¹²⁶⁰ In 1836 vatte hij het plan om naar Scheveningen te gaan om daar een zeebad te nemen.¹²⁶¹ Toen zijn zus Fanny in 1839 een *Seebad* wilde nemen juichte Felix dat toe. Ook hierbij werd een verband met religie gelegd. "Gebe Gott seinen Segen dazu und den besten Erfolg", schreef Felix op 23 april.¹²⁶² Het was *Erholung* van geest en lichaam. Als het lichaam niet functioneerde had dat gevolgen voor het creatieve proces. Felix achtte *Bildung* ook voor een musicus noodzakelijk. Daartoe hoorde vrije beweging zoals de *Turnbewegung* deze praktiseerde.¹²⁶³ De *Bildungs*-idealen komen naar voren in een advies, dat Felix op 28 mei 1844 aan Hermann Christian Wittgenstein (1802-1878), pleegvader van de zeer talentrijke jonge violist Joseph Joachim, gaf:

[...] daß er die nächsten zwei bis drei Jahre nur dazu anwende, sein Inneres in jeder Beziehung zu bilden, sich dabei in allen Fächern seiner Kunst zu üben, in denen es ihm noch fehlt, ohne das zu vernachlässigen, was er schon erreicht hat, fleißig zu componiren, noch fleißiger spazieren zu gehen und für seine körperliche Entwicklung zu sorgen, um dann in drei Jahren ein so gesunder Jüngling an Körper und Geist zu sein, wie er jetzt ein Knabe ist.¹²⁶⁴

¹²⁵⁵ SB XI-5167-209-9/10. "[...] denn er ist gerade als gingen wir zusammen spazieren und ich hörte Sie dabei sprechen."

¹²⁵⁶ SB III-888-380-2/4. "[...] so denke ich ans schöne Pferd. Wie steht es damit? Willst Du es noch verkaufen?" Schubring noemde Felix "ein straffer Reiter". *Daheim* 26 (1866), p. 374.

¹²⁵⁷ SB V-1640-266-3/4. "Gestern Abend als wir von einer 4tägigen Gebirgsreise hieher zurückkehrten empfing ich Deinen sehr sehr lieben Brief [...]."

¹²⁵⁸ SB III-866-356-96/97. "[...] sondern kaufe mir ein Pferd, und will reiten und schwimmen und arbeiten den ganzen Sommer lang". Schubring schreef: "er schwamm recht gut". *Daheim* 26 (1866), p. 374.

¹²⁵⁹ Felix had een speelse kant: hij speelde graag kinderspelletjes en had groot plezier in sneeuwballen gooien, ravotten en stoeien. Kroll 2014, p. 245. Rebecka schreef over Felix in juli 1835 vanuit Düsseldorf: "[...] je toller es auf dieser Reise herging, mit Klettern, Laufen oder [Felixens Passion] Sand und Steine in die Haare und Taschen stecken, um desto lieber war es mir, die erste Zeit hier ist ein ansehnlicher Haufen Unsinn verarbeitet worden". SB IV-1185-271-76/80.

¹²⁶⁰ SB I-48-133-25/36. "[...] ists doch ein göttliches Gefühl darin zu baden, und sowohl gegen die Wellen, als mit den Wellen zu schwimmen". SB I-48-133-28/29.

¹²⁶¹ SB V-1380-31-18/19. "In 14 Tagen geh ich ins Seebad nach Scheveningen".

¹²⁶² SB VI-2346-388-40/41.

¹²⁶³ Todd 2003, p. 171.

¹²⁶⁴ SB X-4450-185-38/44.

V.3. Felix en de theoloog Neander

In 1830, toen Felix zich in Londen bevond, begon hij in een brief van 29 maart aan zijn zus Rebecka over “Neanders Schrift gegen die Kirchenzeitung”.¹²⁶⁵ Hieruit blijkt dat zowel de theoloog August Neander en “Neanders Schrift” als de *Evangelische Kirchenzeitung* bekend waren bij Rebecka en de familie Mendelssohn Bartholdy. Op de een of andere wijze was Felix op de hoogte gekomen van deze kwestie. De hoogleraar August Neander woonde vanaf 1813 in Berlijn en was van oorsprong joods. Zijn eigenlijke naam was David Mendel.¹²⁶⁶ Neander wordt door de kerkhistoricus Kurt-Victor Selge getypeerd “als die interessanteste und segensreichste Gestalt der Berliner Universitätstheologie bis heute”.¹²⁶⁷ In een herdenkingsboek van de hand van de hoogleraar Otto Krabbe, gepubliceerd kort na Neanders dood in 1852, wordt in het voorwoord een verband gelegd tussen Neander en Schleiermacher. Volgens Krabbe was met hen de Duitse theologie een nieuw tijdperk ingegaan. Neander was na de dood van Schleiermacher verder gegaan met de verspreiding van zijn ideeën en samen hadden ze – hoe verschillend ze ook dachten – de kracht van een vernieuwd christendom laten gelden.¹²⁶⁸

Voor Neander, een “Vater der neueren Kirchengeschichtswissenschaft”,¹²⁶⁹ was kerkgeschiedenis vooral een geschiedenis van goddelijke openbaring door de eeuwen heen.¹²⁷⁰ Het was niet de “gottleere Geschichte” van het soms dwaze handelen van mensen. Hij zag in de kerkgeschiedenis “eine goldne Kette von Offenbarungen der Wahrheit und der Liebe Christi”.¹²⁷¹ Belangrijk voor Neander was het hart als het diepste wezen van de mens. Van gerichte zending onder de joden wilde de geboren jood niet weten, omdat joden genoeg

¹²⁶⁵ SB I-287-501-22/24. De opmerking van Felix kan verwijzen naar het artikel in de *Evangelische Kirchenzeitung*: ‘Erklärung über meine Theilname an der evangelischen Kirchen-Zeitung und die Gründe mich von derselben loszusagen’, *Evangelische Kirchenzeitung* 1830, p. 137; of de toelichtende brochure: August Neander, *Anhang zu Dr. Neander’s Erklärung über seine Theilname an der Evangelischen Kirchen-Zeitung nebst rechtfertigender Erörterung der ersteren* (Berlijn 1830).

¹²⁶⁶ De overgrootvader van Felix heette ook Mendel (Menachem). Feiner 2009, p. 25.

¹²⁶⁷ Selge 1989, p. 235.

¹²⁶⁸ Krabbe 1852, p. 5f. Aan de *Berliner Universität* waren als hoogleraren theologie verbonden: Friedrich Schleiermacher, Philipp Konrad Marheineke (1780-1846), Wilhelm Martin Leberecht de Witte (1770-1849) en later August Neander. Twaalf jaar later werd Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802-1869) benoemd. Neander wordt door de hoogleraar theologie Otto Krabbe beschreven als “ein Mann vom freiheitlichen Flügel der Erweckungsbewegung” en Hengstenberg als “der Wortführer der restaurativen erweckten Bibel- und Bekenntnisorthodoxie”. Selge 1989, p. 233f.

¹²⁶⁹ Selge 1989, p. 235.

¹²⁷⁰ Ibid.

¹²⁷¹ Schaff 1886, p. 14.

gelegenheid hadden om het christendom te leren kennen.¹²⁷² Zijn droom was een christelijke, wereldwijde mensheid, een *Civitas Dei*, een vriendschapsbond.¹²⁷³ De mensenrechten vonden hun grond en vervulling in het christendom, dat begonnen was met een mengeling van oud- en nieuwtestamentische elementen in het rooms-katholicisme om uit te monden in de Reformatie, die met opname van alle waarheidselementen deze visie in de toekomst verder zou ontwikkelen.¹²⁷⁴ Vanwege de nadruk op het persoonlijke geloofsleven voelde Neander zich nauw verbonden met de *Erweckungsbewegung* en ging in de spreekbuis van deze beweging, de *Evangelische Kirchenzeitung*, publiceren.¹²⁷⁵

De *Evangelische Kirchenzeitung* was verbonden met de naam van de oudtestamenticus Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802-1869), die twaalf jaar na Neander tot hoogleraar aan de *Berliner Universität* werd benoemd (afb. V.4). Hengstenberg was een vertegenwoordiger van de orthodoxe *Repristinationstheologie*.¹²⁷⁶ Hij werd in 1827 de oprichter van de *Evangelische Kirchenzeitung*. De *Erweckungsbewegung* streefde naar een uniform orthodox geloof als hoeksteen van de kerk. Omdat men trouw wilde zijn aan het vorstenhuis en de macht van de vorst over de kerk accepteerde, had de beweging in de Pruisische staat een machtige bondgenoot. Hoewel Neander andere opvattingen had dan de rationalisten, was hij een man van de vrijheid van geloof en wetenschap. Dat was de reden waarom hij rationalistische theologen tot zijn vriendschaar mocht blijven rekenen. Hij keurde de methode van Hengstenberg af, zonder zijn goede bedoelingen in twijfel te trekken.¹²⁷⁷ Ook de ideeën van Hegel en van hen die later

¹²⁷² Selge 1989, p. 240.

¹²⁷³ Ibid., p. 255.

¹²⁷⁴ Ibid.

¹²⁷⁵ De van oorsprong joodse Neander was via Plato bij het Evangelie van Johannes uitgekomen. Als student was hij een bewonderaar van Schleiermacher. Een vriend raadde hem aan zich niet zozeer in Schleiermacher, maar allereerst in Christus te verdiepen, in wie alle schatten der wijsheid gevonden konden worden. Tussen Hengstenberg van de orthodoxe *Kirchenzeitung* en Schleiermacher nam hij later een tussenpositie in. Neander ontdekte dat de dogmatiek van Schleiermacher niet vrij was van pantheïstische elementen en vond deze *Kunststelei*, waarmee hij in bepaalde gevallen exegetische bewijzen voor dogmatische beweringen gebruikte. Na de dood van Schleiermacher gebruikte Neander diens opvattingen in de strijd tegen de volgelingen van Hegel. Vgl. Selge 1989, p. 261. Zie voor een levensbeschrijving van Neander: Justig Ludwig Jacobi. *Erinnerungen an D. Auguste Neander* (Halle 1882).

¹²⁷⁶ De naam verwijst naar het Latijnse *restituere in pristinum*: het in de oude toestand terugzetten, d.w.z. dat men zich oriënteerde op de lutherse of calvinistische orthodoxe theologie. “Luthers Ansicht über die nothwendige Ueberordnung des äußeren Wortes über das innere Wort und die Vernunft, ging wie seine ganze Theologie hervor aus seiner auf tiefer Erfahrung beruhenden Ueberzeugung von dem Verderben des Menschen”. Vgl. Bachmann 1876, p. 340f. Zie over de opvattingen van Hengstenberg en zijn verhouding tot onder meer Hegel, Schleiermacher en Neander: Bachmann 1876, p. 220f.

¹²⁷⁷ Selge 1989, p. 253.

in zijn spoor gingen keurde hij af. Neander sprak van een “toten Idealismus”.¹²⁷⁸ Maar hij liet ruimte voor een tegengeluid.

In 1830 ontstond een breuk tussen Neander en de *Evangelische Kirchenzeitung*, veroorzaakt door een (anoniem gepubliceerd) artikel hierin van Ludwig von Gerlach. Het artikel hekelde twee hoogleraren van de *Friedrichs-Universität* in Halle: Wilhelm Gesenius en Julius August Ludwig Wegschneider.¹²⁷⁹ Men wilde de rationalistische theologen alleen toestaan hun opvattingen buiten de kerk te uiten. In het artikel werd voorgesteld om de twee hoogleraren uit hun ambt te ontsetten.¹²⁸⁰ Op dat moment verbrak Neander zijn deelname aan de *Kirchenzeitung*.¹²⁸¹ Hij beschuldigde de redactie van geestelijk despotisme en sprak van een nieuwe

¹²⁷⁸ Ibid., p. 256.

¹²⁷⁹ Klaus Wappler. ‘Die Entstehung der Evangelischen Landeskirche’, *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union* I, ed. J.F. Gerhard Goeters en Rudolf Mau (Berlin 1992).

¹²⁸⁰ Van Wegschneider werd in het artikel in de *Evangelische Kirchenzeitung* ‘Der Rationalismus auf der Universität Halle’ verondersteld dat hij verkondigde dat Jezus schijndood was geweest. Bij de collega's van Gesenius werd volgens de auteur voortdurend door de toekomstige predikanten gelachen, omdat de oude kerkleer belachelijk werd gemaakt. Mehlhausen 1992, p. 186.

¹²⁸¹ Ook het plan om censuurmaatregelen tegen Friedrich Strauß en zijn geruchtmakende boek *Das Leben Jesu* te nemen bestreed Neander. Selge 1989, p. 252. Op een vraag van het ministerie of een verbod wenselijk zou zijn, had Neander geantwoord: “Die Erlassung eines Verbotes dagegen ist eher nachtheilig, als für die Wahrheit förderlich. Verbote mögen gegen populäre Schriften gegeben werden. Ein wissenschaftliches Buch, wie dieses, kann nur mit Waffen der Wissenschaft widerlegt werden. Auch der Irrthum muß dazu dienen, die Wahrheit von neuen Seiten ans Licht zu fördern, sie fester zu begründen, Blößen in der bisherigen Art ihrer Vertheidigung auszudecken und sie meiden zu lehren”. Zeller 1837, p. 16.

inquisitie.¹²⁸² Verder betreurde hij het dat een academisch discours in een blad werd gevoerd dat door leken werd gelezen.¹²⁸³

Afb. V.4. Onbekende fotograaf, *Ernst Hengstenberg*.

Het besluit van Neander deed veel stof opwaaien. Van iemand die alom als *sanft* bekend stond had men een dergelijke reactie niet verwacht.¹²⁸⁴ Men begreep niet dat een hoogleraar, die de orthodoxe richting in de kerk was toegedaan, ruimte liet voor opvattingen die het fundament van het Evangelie aantastten. Neander besloot daarop zijn standpunt uitgebreid toe te lichten in een brochure: *Dr. Neander's Erklärung über seine Theilname an der Evangelische Kirchenzeitung nebst rechtfertigender Erörterung der ersteren*.¹²⁸⁵

¹²⁸² *Evangelische Kirchenzeitung* 1830, p. 137.

¹²⁸³ Krabbe 1852, p. 110.

¹²⁸⁴ Bachmann 1876, p. 220.

¹²⁸⁵ Neander 1830.

Ist die Theologie eine Wissenschaft, so muß sie sich entwickeln nach denselben Gesetzen, wie alle andere Wissenschaften. Das Wesen der Wissenschaft schließt jede von außen her gegebene Schranke und Norm ihrer Entwicklung aus.¹²⁸⁶

Existirt die theologische Facultät als Theil einer Universität, so folgt auch daraus schon von selbst, daß die Theologie als Wissenschaft hier derselben Freiheit ihrer Entwicklung wie alle andere Wissenschaften genießen muß [...].¹²⁸⁷

Wat Neander tegenstond, was het betrekken van de toehoorders als getuigen tegen de hoogleraren. De studenten zouden zo in een verkeerde verhouding tot hun docent komen te staan. Dat mocht geen recht worden. Het was van belang om de koning en de kerkelijke reglementen buitenspel te houden. De strijd moest alleen met geestelijke middelen gevoerd worden. Een in historische rechten staande partij, die voor de theologische wetenschap niet zonder verdienste was geweest, mocht door ingrijpen van buiten niet onderdrukt worden. Dat zou schade toebrengen aan de gezonde ontwikkeling van de kerk.¹²⁸⁸ Ook in de theologie moest er vrijheid van geloof en wetenschap zijn. Neander koos hiermee positie en schaarde zich bij de midden-groepering rondom Schleiermacher.¹²⁸⁹

De zaak leefde bij Felix. “Wie gefällt Dir Neanders Schrift gegen die Redaction der Kirchenzeitung?” vroeg hij in zijn voornoemde brief aan Rebecka.¹²⁹⁰ De 18-jarige Rebecka was op dat moment afgezonderd in Berlijn en leed aan mazelen. Thomas Lackmann typeert de jongste zus van Felix (“Rebecka Dirichlet, die Demokratin”) als het meest kritische familielid. “Mit ihrer politischen Überzeugung steht Rebecka auf der Seite der republikanischen Linken”.¹²⁹¹ Tijdens Felix’ verblijf in Rome kwam Neanders *Streitschrift* opnieuw aan de orde. Felix vertaalde het in Rome voor Alexandre Amédée Edouard Diodati (1787-1860), een predikant, bibliothecaris en lid van de *Schweizer Musikgesellschaft*. De familie Mendelssohn had de familie Diodati in 1822 in Genève ontmoet.¹²⁹²

¹²⁸⁶ Ibid., p. 7.

¹²⁸⁷ Ibid., p. 8.

¹²⁸⁸ Ibid.

¹²⁸⁹ De hoogleraar Otto Krabbe roemde achteraf de opvatting van Neander. Een verbod was niet nodig geweest. “Die alte rationalistische Richtung hat auf dem wissenschaftlichen Gebiete kaum einen Vertreter mehr”. Krabbe 1852, p. 112.

¹²⁹⁰ SB I-287-501-22/24.

¹²⁹¹ Lackmann 2005, p. 239f. ‘Rebecka Dirichlet, die Demokratin’. Rebecka stond in haar politieke opvattingen lijnrecht tegenover haar zwager Wilhelm Hensel. De politieke opvattingen waren binnen de familiekring zeer verschillend.

¹²⁹² De gegevens komen uit de toelichting op de brieven in de uitgave van Loos en Seidel. SB II-75.

Diodati hat sich von mir die Neandersche Streitschrift über den Artikel der Kirchenzeitung (cf. Masern, cap. 1) mittheilen lassen, und ich habe es ihm, der kein Wort Deutsch weiß, mündlich ins Französ. übersetzt; denk Dir, lieber Vater!¹²⁹³

Felix gaf zijn mening niet in zijn brieven. Zijn vraag aan de vooruitstrevende Rebecka getuigt van zijn belangstelling in haar opvatting.¹²⁹⁴

V.4. Katholieken en protestanten in Rome

In 1830 bezocht Felix Rome om er de rooms-katholieke muziek en liturgische traditie te bestuderen. Tijdens zijn verblijf maakte hij de wisseling van het pausschap mee, alsmede de vieringen van de Heilige Week. Felix bezocht ze allemaal, evenals de dagelijkse requiemmissen voor de overleden paus Pius VIII (1761-1830).¹²⁹⁵ Van de plechtigheden deed hij verslag aan zijn familie en zijn leraar Carl Friedrich Zelter. Hoewel de kwaliteit van de kerkmuziek hem tegenviel,¹²⁹⁶ maakte de bijzondere sfeer waarin deze een plaats kreeg indruk op hem. Hij uitte geen kritiek op de liturgische invulling, maar bekritiseerde juist anderen die zich stoorden aan bepaalde onderdelen.¹²⁹⁷ Omdat het totaal een grootse indruk maakte wilde Felix geen kritiek geven op kleinere zaken.¹²⁹⁸

De houding van de inwoners van Rome bij rituelen stoorde hem. Op 7 december 1830 schreef hij aan zijn familie in Berlijn: “Die Indifferenz bei dem Tode des Papstes, die unziemliche Lustigkeit bei den Ceremonien ist wirklich entsetzlich”.¹²⁹⁹ Scherp was zijn kritiek: “[...] sie haben eine Religion und glauben sie nicht, sie haben einen Papst und Vorgesetzte und verlachen sie”.¹³⁰⁰ Anderzijds veroordeelde hij de overdreven vroomheid die hij aantrof bij zijn

¹²⁹³ SB II-395-201-75/78. Brief van Felix aan zijn familie in Berlijn van 1 februari 1831.

¹²⁹⁴ Rebecka voelde zich zeker niet verbonden met de steun van de *Erweckungsbewegung* aan het feodale koningshuis. Loos merkt op dat Felix de antifeodale houding van zijn vader en zijn zuster niet ten volle deelde. “Der freundschaftliche Umgang mit Kronprinz Friedrich Wilhelm hat ihn von radikalen Bewegungen der Zeit ferngehalten.” SB III-22. Over de prins schrijft de historicus Christopher Clark dat deze, volgens zijn broer Prinz Wilhelm, al in 1838 in de handen gevallen was van een “Frömmeler-Sekte”. Clark 2008, p. 501.

¹²⁹⁵ SB II-375-151-94/95; SB II-383-173-81/86.

¹²⁹⁶ SB II-370-137-113/116.

¹²⁹⁷ SB II-417-245-9/11.

¹²⁹⁸ SB II-417-245-20/24 en 246-38/41.

¹²⁹⁹ SB II-377-154-59/60.

¹³⁰⁰ SB II-377-153-54/56.

in Rome woonachtige katholieke neef Johannes Veit (1790-1854) en diens vrouw Florentine Veit (1797-1854) (*afb.* V.5 en V.6).¹³⁰¹ Felix ergerde zich in zijn brief van 1 februari 1830 aan het gebrek aan onbevangen levensvreugde, het zachte langzame praten en een teveel aan dagelijkse rituelen bij zijn neef en zijn vrouw.¹³⁰²

Felix schreef uitsluitend over de rituelen, de liturgie en de kerkmuziek. Over de theologie die uit de rituelen sprak, meldde hij niets. Het *Credo* ervoer hij als het hoogtepunt van de mis.¹³⁰³ Het is opmerkelijk dat hij naar Rome wilde gaan om er de kerkmuziek te bestuderen,¹³⁰⁴ want het rooms-katholicisme stond thuis niet in hoog aanzien. Volgens moeder Lea voerde het catholicisme tot “Fanatisme” en “Kopfhängerei”.¹³⁰⁵

Felix bezocht Rome als protestant.¹³⁰⁶ Hij beschreef zijn ervaringen en de (onmogelijke) invoering van de gezangen aldaar “in unsre Kirchen”.¹³⁰⁷ Op weg naar Rome zag hij in München voor de eerste maal een rooms-katholieke processie. Felix kon zich indenken dat zijn zus Rebecka zou gaan denken dat hij – vanwege zijn kleurrijke beschrijving – overwoog katholiek te worden. Maar hij stelde haar gerust. “[...] es ist aber nicht so schlimm damit, wie Du wohl weißt, und ich habe einen Fonds von Protestantismus in mir, der fürs erste vorhält”,¹³⁰⁸ schreef hij op 15 juni 1830. In Rome bezocht Felix het klooster waar Luther had gelogeed (vgl. Hoofdstuk II).¹³⁰⁹ Hij schreef er ook koorbewerkingen over liederen van de reformator.¹³¹⁰ Zijn “protestantisches Herz” was verontwaardigd toen hij hoorde dat men in Rome zelfs de opschriften van de Bijbelhoofdstukken zong.¹³¹¹ De voorstellen die men bij het zingen in de

¹³⁰¹ *SB II-395-201-51/61*. De schilder Johannes Veit was een broer van de schilder Philipp Veit (1793-1877). Zij waren de twee kinderen van Felix’ tante, de schrijfster Dorothea Friederike Schlegel (1764-1839), dochter van Moses Mendelssohn, uit haar eerste huwelijk met de joodse bankier Simon Veit. Onder invloed van hun moeder waren de twee zoons rooms-katholiek geworden. Over Philipp Veit schreef Felix: “[...] der einer der prächtigsten Menschen ist, die ich kennen gelernt habe; von einer Liebenswürdigkeit, Milde und doch Lebhaftigkeit, daß es eine Freude ist, und ein großer Maler zugleich”. *SB II-473-421-17/19*. Over zijn schilderkunst schreef hij: “Zugleich ist dort der Philipp Veit und malt ruhig seine Bilder, die so einfach schön und fromm sind, wie ich es nur auf den alten Bildern gekannt habe. Da ist keine Ziererei und keine Affectation drin, wie bei den Deutschthümlern in Rom, sondern eine aufrichtige Künstlerseele.” *SB II-502-480-110/113*.

¹³⁰² *SB II-395-201-51/61*.

¹³⁰³ *SB II-417-247-101/102*. In een brief van 4 april 1831 aan zijn familie in Berlijn.

¹³⁰⁴ *Ibid.*

¹³⁰⁵ Lackman 2008b, p. 387.

¹³⁰⁶ *SB II-432-285-73/77*.

¹³⁰⁷ *SB II-432-285-75*. Brief van 16 juni 1831 aan Carl Friedrich Zelter.

¹³⁰⁸ *SB I-310-551-57/60*.

¹³⁰⁹ *SB II-388-184-86/87*.

¹³¹⁰ *SB II-369-133-32/35*.

¹³¹¹ *SB II-432-285-73/77*. Brief van 16 juni 18131 aan Carl Friedrich Zelter.

Sixtijnse kapel maakte, deed hem denken aan *onze* oude vrouwen in de kerk.¹³¹² Ook het Gregoriaans beviel hem niet:

Ich kann einmal nicht helfen; mich empört es, wenn ich die allerheiligsten, schönsten Worte auf so nichtssagende, leyermäßige Töne muß abgesungen hören [...] und in den Bibelworten steht von dieser monotonen Handwerksmäßigkeit wahrhaftig nichts [...].¹³¹³

Voordat hij zijn neef, de schilder Johannes Veit, in Rome opzocht, kondigde hij aan: “[...] und dann besuch’ ich Joh.Veit (ich habe ein härter Angesicht denn ein Fels, und lasse mich nicht bekehren) [...]”.¹³¹⁴ Felix’ kritiek richtte zich ook op het protestantisme in Rome en in het bijzonder op de predikant van de ambassade van Pruisen, Carl Ernst August von Tippelskirch: zie daarover Hoofdstuk II.

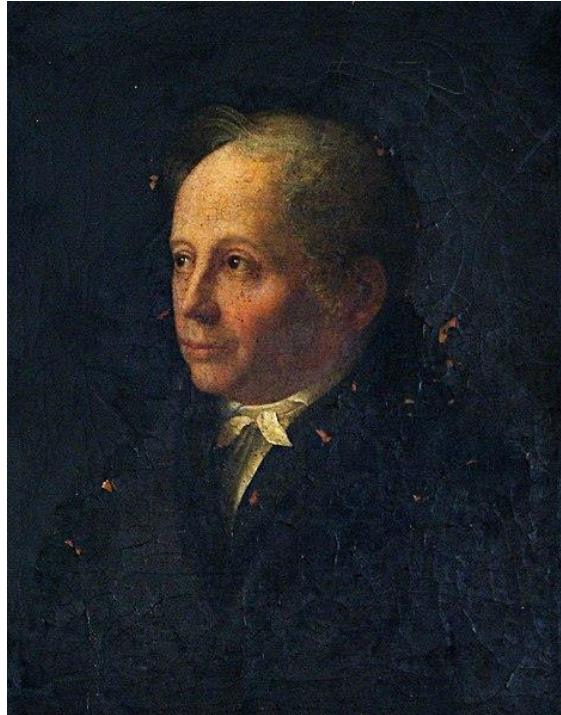
Afb. V.5. Philipp Veit, *Die Einführung der Künste in Deutschland durch die Religion* (1834-1836). Fresco op canvas, 284 x 611,5 cm. Städelmuseum, Frankfurt am Main. Philipp werkte (evenals als zijn broer Johannes) in Rome (1830-1843). De toekomst van de kunst moest volgens deze neef van Felix gebaseerd zijn op de middeleeuwen.¹³¹⁵ Midden: het symbool van de christelijke religie met om haar de kunsten. Rechts de tot het heidendom predikende zendeling Bonifatius.

¹³¹² SB II-432-290-245/247.

¹³¹³ SB II-432-290-291-260/274. Brief van 16 juni 1831 aan Carl Friedrich Zelter.

¹³¹⁴ SB II-366-124-58/59. Brief van 1 en 2 november 1830 aan de familie in Berlijn.

¹³¹⁵ Felix dacht daar anders over: “und man dankt Gott, daß dieses gepriesene Mittelalter vorbey ist und nie wiederkehren kann”. SB II-423-266-98/105.

Afb. V.6. Johannes Veit, *Simon Veit* (1809-1810). Olieverf op linnen, 63 x 49 cm.
Jüdisches Museum, Berlijn.

Afb. V.7. Onbekende fotograaf, *Facciato del Palazzo Caffarelli nell' Ottocento*. Musei Capitolini Rome.¹³¹⁶ Hierin bevond zich vanaf het begin van de 19^e eeuw tot de Eerste Wereldoorlog de ambassade van Pruisen. Felix bezocht daar een of meer protestantse kerkdiensten. Na 1918 werd een deel van het *Palazzo* afgebroken.

¹³¹⁶ http://www.museicapitolini.org/it/sede/piazza_e_palazzi/palazzo_caffarelli_clementino (bezocht 06-03-20).

Felix schreef in een brief van 18 november 1830 aan zijn vriend Julius Schubring ook over hem: “Aus der Kirche hier bin ich durch ihn verjagt für den Winter [...]”.¹³¹⁷ Blijkbaar was Felix wel van plan om in Rome de diensten van de protestantse gemeenschap uit Pruisen bij te wonen (afb. V.7). Felix sprak in dezelfde brief over “eine Schönthuerey mit allem Heiligen, und eine Mattigkeit und Schwäche, die jeden Andächtigen empören muß”.¹³¹⁸ Als tegenbeeld van Von Tippelskirch plaatste hij de theoloog Friedrich Schleiermacher, over wie Felix schreef dat hij *hier in Rome* een aanhanger was geworden: zie hierover Hoofdstuk II.

In een brief van 1 februari 1830 aan zijn familie in Berlijn schreef Felix nogmaals over Von Tippelskirch. Felix kritiseerde het fanatisme dat hij in Rome aantrof, het elkaar zwart maken en de aanvallen op elkaars geloof. Hij vond zoiets ten tijde van de Reformatie begrijpelijk, maar in zijn tijd niet meer.¹³¹⁹ De invloed van het rooms-katholicisme op Felix betrof niet alleen liturgie en kerkmuziek. Ook van religieuze schilderkunst was hij onder de indruk. Felix werd onder meer geraakt door Rafaels *Madonna van Foligno*,¹³²⁰ alsmede een tweetal schilderijen van Titiaan: de *Hemelvaart van Maria* en de *Graflegging van Christus* (afb. V.8). Hij schreef op 11 november 1830 vanuit Venetië dat woorden hem tekort schoten om deze schilderijen te kunnen beschrijven.¹³²¹ Titiaan “weiß, wie es im Himmel ist”.¹³²²

¹³¹⁷ SB II-369-133-43.

¹³¹⁸ SB II-369-133-44/45. In het boekje *Friedrich von Tippelskirch. Ein Lebensabriß. Von Freunden des Verstorbenen* (Wiesbaden 1867) wordt informatie gegeven over de diensten in de ambassade van Pruisen in Rome. Het was een *diaspora-gemeente* van mensen die in Rome verbleven, zoals ambassadepersoneel, handwerkerslieden, kunstenaars, jonge geleerden en mensen van de hogere stand die de winter in Rome doorbrachten. De vorm van de eredienst werd wel té katholiek bevonden. De gemeente knielde bij de schuldbelijdenis, de absolutie en het Onze Vader en sprak staande het Credo uit. In het boekje wordt de preekstijl van Von Tippelskirch geroemd. De preek was aangepast aan de bijzondere noden van de Romeinse gemeente. De predikant wilde niet eenzijdig preken, maar zowel het Oude als het Nieuwe Testament volledig aan de orde laten komen.

¹³¹⁹ SB II-395-201-63/71.

¹³²⁰ SB II-367-128-129-117/118.

¹³²¹ SB II-352-104-128/130.

¹³²² Ibid.

Afb. V.8. Titiaan (Tiziano Vecellio), *Grablegung Christi I* (ca.1525). Olieverf op canvas, 212 x 148 cm. Musée du Louvre, Paris: één van Titiaans schilderijen waardoor Felix in Rome was geraakt.¹³²³

V.5. Het Saint-Simonisme

In Parijs maakte Felix in 1833 – hij was voor de derde maal in de lichtstad – kennis met het *Saint-Simonisme*. In het algemeen wordt dit getypeerd als een vroege sociaal utopische beweging. Felix sprak zelf in een brief van 5 januari 1832 aan Franz Hauser over een “neue Religion”.¹³²⁴ De gedachten van het *Saint-Simonisme* waren gebaseerd op de ideeën van Claude Henri de Rouvroy, graaf van Saint-Simon (1760-1825). Hij gaf zijn boek, dat de basis werd voor het gedachtegoed van de beweging, de titel *Nouveau Christianisme*.¹³²⁵

De beweging wilde een vervolg zijn op het bestaande christendom, vanuit de gedachte dat er een doorgaande ontwikkeling van godsdiensten bestond. Het *Saint-Simonisme* was een

¹³²³ Felix schreef op 11 oktober 1830 aan zijn familie in Berlijn: “so ist in der Grablegung eine schmerzliche Ruhe und eine Abgeschlossenheit, und auf allen Gesichtern eine Empfindung der Trauer, wie ich es nie auf Bildern gesehen habe. Das ist es, was ich mir bei einer Kunst denke und von ihr fordern möchte: sie nimmt jeden in ihr Reich mit sich fort, und zeigt dem einen Menschen des andern innerste Gedanken und Empfindungen, und macht ihm klar, wie es in seiner Seele aussieht. Worte können das nicht so schlagend, wie Farben oder Musik.” *SB II-353-107-60/67*.

¹³²⁴ *SB II-486-450-22/28*.

¹³²⁵ Saint Simon, *Nouveau Christianisme – Dialogues entre un conservateur et un novateur* (Paris 1825).

religie, omdat het ook van God sprak. God was alles wat bestond: het universele leven, de oneindige liefde die mensen met elkaar, de aarde en het heelal verbond.¹³²⁶ Het was een beweging die veel beroering veroorzaakte. Academici en kunstenaars, onder wie componisten, voelden zich ertoe aangetrokken. De beweging had een mondiale uitstraling. Ook in Nederland werden de publicaties vertaald en in de handel gebracht.¹³²⁷ De beweging was voor velen aantrekkelijk omdat men zich niet afscheidde van de God van het christendom. Het *Nouveau Christianisme* is een dialoog tussen *le conservateur* en *le novateur*. De *premier dialogue* begint als volgt:

Le conservateur. Croyez-vous en Dieu? Le novateur. Oui, je crois en Dieu.

Le conservateur. Croyez-vous que la religion chrétienne ait une origine divine?

Le novateur. Oui, je crois.¹³²⁸

De graaf van Saint-Simon wilde terug naar een combinatie van joodse messiaanse idealen met die van het vroege christendom. Er was naar zijn mening in de loop der eeuwen veel misgegaan in de kerk, maar de kerkvaders van het eerste uur waren “infaillibles pour l’époque où ils ont vécu”.¹³²⁹

Le novateur. Je crois que Dieu a fondé lui-même l’église chrétienne; je suis pénétré du plus profond respect et de la plus grande admiration pour la conduite des pères de cette église.¹³³⁰

Saint-Simon stelde dat de kerk nog steeds goede christenen telde, misschien meer dan ooit. Maar zij die de leiding hadden, waren ketters. Sinds de 16e eeuw bestond er geen “clergé chrétienne” meer.¹³³¹ Zowel het rooms-katholicisme als het protestantisme hadden gefaald. Bij de rooms-katholieken ontbrak het aan geestelijk gezag, zedelijke invloed, christelijke liefde en had men een onbekwame priesteropleiding. Bij de protestanten was er sprake van ketterijen. “J’accuse les luthériens d’être hérétiques sous ce premier chef”.¹³³² Luther werd deels geprezen: “[...] sans lui, le papisme eût complètement asservi l’esprit humain aux idées super-

¹³²⁶ Pilbeam 2013, p. 25f.

¹³²⁷ Bergh 1833.

¹³²⁸ Saint-Simon 1825, p. 1.

¹³²⁹ Ibid., p. 5.

¹³³⁰ Ibid., p. 4.

¹³³¹ Ibid., p. 6.

¹³³² Ibid.

stitieuses, en faisant totalement perdre de vue la morale”.¹³³³ Saint-Simon dichtte Luther echter standpunten toe die eerder bij Calvijn hoorden: het uitbannen van alle vormen van kunst uit de eredienst. “Il n’avait pas le droit d’en tirer la conséquence que le culte devait être dépouillé de tous les charmes dont les beaux-arts peuvent l’enrichir.”¹³³⁴ De musicoloog Ralph P. Locke noemt dit “almost baffling in its wrongheadedness”.¹³³⁵

Organische en kritische periodes

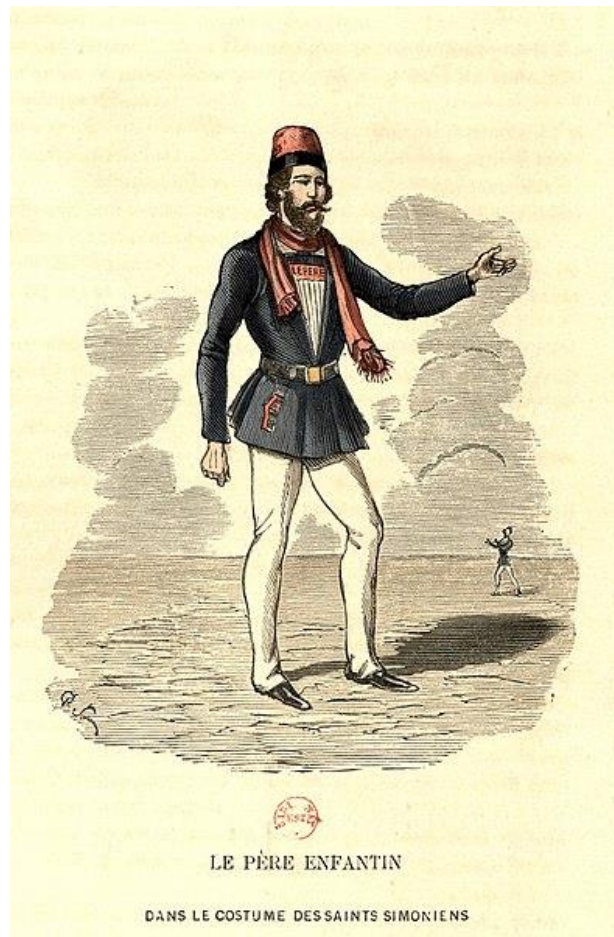
In de leer van de *Saint-Simoniens* was de wereldgeschiedenis een in pieken opgaande lijn. Daarbinnen onderscheidde haar aanhangers tegengestelde periodes, die men categoriseerde in *organisch* en *kritisch*.¹³³⁶ Een organische periode was een periode die door eenzelfde filosofie of godsdienst werd gedragen, waarin de kunstuitingen op elkaar aansloten, zoals de Griekse Oudheid of de Middeleeuwen. Deze bloeiperiode van kathedralen en het Gregoriaans was het laatste organische tijdperk geweest. Volgens de *Saint-Simoniens* was dit een ideale tijd. De Reformatie was het begin van een kritische periode geweest. Met Luther was de ontbinding van de kerk begonnen en deze was tot in de 19e eeuw doorgedaan; er volgden eeuwen van sekten en tegenstellingen. Met de komst van de *Saint-Simoniens* zou weer een nieuwe organische periode aanbreken.

¹³³³ Ibid., p. 37.

¹³³⁴ Ibid., p. 38.

¹³³⁵ Locke 1986, p. 23.

¹³³⁶ Bergh 1833, p. 7.

Afb. V.9. Onbekende kunstenaar, *Prosper Barthélemy Enfantin*. Aquarel, 15 x 9,1 cm. Bibliothèque Nationale de France, département Estampes et photographie. Enfantin, hier in de typerende kledij van de beweging, was één van de *Pères* van het *Saint-Simonisme*.¹³³⁷

Vlees en geest

Begrippen die een belangrijke rol speelden, waren *vlees* en *geest*.¹³³⁸ In het tijdperk van het polytheïsme – dat men niet negatief benaderde – was er nauwelijks aandacht voor de geest geweest. Zelfs de goden gaven zich over aan de lusten van het vlees.¹³³⁹ De joden hadden geen aandacht voor de geest gehad, omdat het Oude Testament niet over onsterfelijkheid sprak. Uitzonderd waren de joden die in Alexandrië woonden en beïnvloed waren door de ideeën van Plato. Het christendom was een stap vooruit, alleen kende men daar ook de onderdrukking van het vlees in de vorm van vasten en kastijding. Maar ook de kerk had gefaald en had de strijd

¹³³⁷ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Le_P%C3%A8re_Enfantin_dans_le_costume_des_Saints_Simoniens.jpg (bezoekt op 03-03-20).

¹³³⁸ Bergh 1833, p. 8.

¹³³⁹ Veit 1834, p. 160.

tegen de wijsbegeerte en de opkomende industrie verloren.¹³⁴⁰ De kerk ging tegen de wijsbegeerte in verdediging en was blind voor het feit dat wijsbegeerte en industrie eveneens het goede voor de mens op het oog hadden: de wijsbegeerte in de ontplooiing van de geest en de industrie die tot doel had de genoegens van het vlees te bevredigen. In de nieuwe religie was voluit plaats voor vlees én geest.¹³⁴¹ Nijverheid en industrie waren eveneens goddelijke instituten die het lichaam plezieren. Niet politici, maar industriëlen moesten het land regeren.¹³⁴² De graaf van Saint-Simon benadrukte het *zedelijk beginsel*. Het probleem was dat er op allerlei gebied grote vorderingen werden gemaakt, maar er nog geen wetenschap als *zedenkunde* was uitgevonden, die van groter gewicht was voor de maatschappij dan natuur- en wiskunde.¹³⁴³

Emancipatie en gelijkheid

Het bijzondere van het christendom was de nieuwe positie van de vrouw. In de Oudheid had de vrouw een onderdanige positie, maar in de kloosterzuster kwam de vrouw op eenzelfde hoogte met de man zoals een leidende abdis ten opzichte van een bisschop. Het christendom had veel goeds gebracht, maar het was niet volledig gebeurd. Het doel van de nieuwe beweging was het overspel afschaffen en de vrouw haar vrijheid terug geven.¹³⁴⁴

De emancipatie van de joden stond eveneens hoog in het vaandel. Deze was voorwaarde voor de bevrijding van de gehele mensheid. Ook zette de *Saint-Simoniens* zich in voor het ideaal van verheffing uit de armoede.¹³⁴⁵ Ondanks de boodschap van de kerk, die inmiddels driekwart van de mensheid bereikt had, was er nog alom oorlog en bloedvergieten. De rijkdom werd maar door enkelen genoten en niet gedeeld, verlichte mensen van goede afkomst gaven zich over aan hoererij met minderbedeelden. De basis van elke religie in de wereld was het goddelijke gebod om God lief te hebben en het met elkaar omgaan als broeders.¹³⁴⁶ De beweging werd overigens niet gevormd door vertegenwoordigers uit de laagste sociale klassen, maar het waren vooral jonge kunstenaars, filosofen, intellectuelen en industriëlen die met een nieuw perspectief van een betere wereld wilden leven.

¹³⁴⁰ Ibid., p. 156.

¹³⁴¹ Ibid., p. 149.

¹³⁴² Dit gaat volledig tegen de gedachten van Albert Baur in, de vriend van Felix, die juist de industrie als vijand zag van de kerk.

¹³⁴³ Saint-Simon 1825, p. 56.

¹³⁴⁴ Veit 1834, p. 192.

¹³⁴⁵ Charléty 1896, p. 52.

¹³⁴⁶ Ibid., p. 148.

Eschatologie en nieuwe liturgie

Het *Saint-Simonisme* was een religie met toekomstverwachting. Alle goederen zouden toe moeten vallen aan de staat, die ze op een eerlijke wijze moest verdelen. Gaandeweg zou zo de positie van de arbeiders beter worden. Spoedig zou er een nieuwe vrouwelijke Messias komen om de mensheid te redden.¹³⁴⁷ Deze vrouw zou de oorlog, het moorden en het exploiteren van mensen afschaffen. Ieder zou wedijveren voor het geluk, nu en in het toekomstige leven.

Om de tegenstelling met de kerk aan te scherpen, ontwikkelden de *Saint-Simoniens* nieuwe rituelen waarbij alles wat aan de kerk herinnerde, moest verdwijnen. Felix maakte in een brief van 13 februari 1832 aan zijn familie en Peter Gustav Lejeune Dirichlet in Berlijn melding van een uitsluitend juridische viering van een huwelijk “nicht mit Kirche, Orgel, Einsegnung und dergleichen veraltetem Zeug”.¹³⁴⁸ Maar een religie zonder rituelen bestaat niet. In *Nouveau Christianisme* had Saint-Simon Luther bekritiseerd omdat deze de rituelen teveel had beperkt.¹³⁴⁹ De christelijke kalender werd veranderd in een kalender die de gebeurtenissen in het leven van Saint-Simon als feestdagen had; ook de namen van de maanden werden veranderd.¹³⁵⁰ Nieuwe rituelen ontstonden bij bijzondere gebeurtenissen, zoals een begrafenis. Muziek was nodig om de ideeën van de *Saint-Simoniens* op een toegankelijke manier te verspreiden. Nieuwe muziek voor bepaalde ceremonies werd vooral door de componist David gecomponeerd.¹³⁵¹ Hij schreef muziek voor een *retraite*, die ten doel had 40 nieuwe apostelen te creëren en bedacht muziek voor bepaalde momenten op de dag, zoals gebeden rondom de maaltijden.¹³⁵²

De reactie van Felix

Op het moment dat Felix in Parijs in contact kwam met de *Saint-Simoniens* was de grondlegger ervan, Saint-Simon, al acht jaar overleden.¹³⁵³ De beweging was uiteengevallen. Er bestond een groep die de idealen vorm wilde geven via grote maatschappelijke projecten die de welstand van mensen zouden bevorderen. Zo zetten belangrijke *Saint-Simoniens* zich in voor de realisatie

¹³⁴⁷ Ibid., p. 139.

¹³⁴⁸ SB II-501-475-22/23. Het betreft een huwelijk van een zus van Olinde Rodrigues.

¹³⁴⁹ Locke 1986, p. 74; Saint-Simon 1825, p. 37f.

¹³⁵⁰ Charléty 1896, p. 262.

¹³⁵¹ Ibid., p. 223.

¹³⁵² Ibid., p. 163f.

¹³⁵³ SB II-486-450-22/28.

van het Suezkanaal, het aanleggen van nieuwe spoorlijnen en het opzetten van grote banken.¹³⁵⁴
Een ander deel van de beweging ontwikkelde zich gaandeweg tot een sekte.

Afb. V.10. Onbekende schilder, *Olinde Rodrigues*. Olieverf op canvas, 60 x 50 cm. Drouot Paris.¹³⁵⁵
Rodrigues was een van de *Pères* van de *Saint-Simonisten* bij wie Felix op bezoek ging.

In het kader van deze studie is de vraag relevant welke houding Felix ten opzichte van de beweging innam, ook omdat andere componisten zich ertoe aangetrokken voelden, onder wie Hector Berlioz (1803-1869), Félicien-César David (1810-1876) en Franz Liszt (1811-1886).¹³⁵⁶ De laatste was aanvankelijk het meest bij de beweging betrokken.¹³⁵⁷ In een brief vanuit Parijs (11/14 december 1831) vroeg Felix zijn vader of deze wilde dat hij Olinde Rodrigues (1794-

¹³⁵⁴ Ibid., p. 273.

¹³⁵⁵ [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Olinde_Rodrigues_\(1795-1851\).png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Olinde_Rodrigues_(1795-1851).png) (bezoekt 06-03-20).

¹³⁵⁶ Liszt nam in 1831 enige afstand van de beweging. De actieve deelname werd beperkt door een meer private steun. Locke 1986, p. 216. In 1838 nam Liszt volledige afstand van de beweging. Locke 1986, p. 197.

¹³⁵⁷ Ibid., p. 211.

1851) zou bezoeken (*afb.* V.10).¹³⁵⁸ Samen met Prosper Barthélemy Enfantin was hij een van de twee *Pères* van de *Saint-Simoniens*. Mogelijk was Rodrigues een zakenrelatie van Abraham.¹³⁵⁹ Felix had weinig zin in de ontmoeting omdat Rodrigues “ein wüthender Simonist” was geworden, evenals zijn vrouw.¹³⁶⁰ Zij probeerden ieder die ze tegenkwamen te bekeren en daar moest Felix niets van hebben. Eind december 1831 schreef Felix aan Rebecka dat hij in een gezelschap van louter *Simoniens* verkeerde.¹³⁶¹ Leden van de beweging hadden een kenmerkende kledij: witte broek, blauwe cape, rode band of lange sjaal. Ze verspreidden hun ideeën via brochures, boekjes, pamfletten en persoonlijk contact. Aan de zanger Franz Hauser schreef Felix op 5 januari 1832 dat hij een muzikale *soirée* van de *Saint-Simoniens* had bezocht.¹³⁶²

Felix reageerde vanaf het begin afwijzend. Hij schreef dat hij met “seiner alten” religie (het protestantisme) tevreden was. De enige muzikale gedachte die hem te binnen schoot was de steniging uit het verhaal van Stefanus.¹³⁶³ Zowel de oproep van *Père* Rodrigues om een deel van het vermogen aan de beweging te schenken, als de vraag aan componisten om betere muziek te maken dan Rossini en Beethoven ten bate van de beweging, omschreef Felix in een brief van 14 januari 1832 aan zijn familie als “eine solche monströse Idee”.¹³⁶⁴ Het pamflet was volgens hem geformuleerd in “abschreckenden Prosa”.¹³⁶⁵ Hij verbaasde zich over het feit dat zoveel jonge mensen zich door de autoritaire aanpak van de *Pères* lieten leiden. Van de 20 exemplaren van het pamflet die hij kreeg om in Berlijn te verspreiden nam hij er 1 mee.¹³⁶⁶ Felix’ kritiek gold niet alleen de leer van de beweging; hij doorzag ook hoe het autoritair leiderschap uitwerkte.¹³⁶⁷ Hij hekelde de gedachten van de sociale rol van de kunst. Hij schamperde dat men alles van de buitenkant beschouwde en ieder van alles beloofde. Ieder die men

¹³⁵⁸ *SB* II-479-427-428-44/48. “Bei der Gelegenheit wollte ich Dich fragen, ob Du willst, daß ich Rodrigues besuchen soll [...]”.

¹³⁵⁹ Locke 1986, p. 108.

¹³⁶⁰ *SB* II-479-428-46/47. “Olinde ist ein wüthender St. Simonist geworden, samt seiner Frau, sie wollen durch dick und dünn alles zu Proselyten machen [...]”. Brief aan Abraham Mendelssohn Bartholdy op 11 en 14 december 1831.

¹³⁶¹ *SB* II-482-441-161/162. “[...] wie ich mit Franck in der Kammer zwischen lauter St. Simonianern saß [...]”.

¹³⁶² *SB* II-486-450-22/28.

¹³⁶³ *Ibid.*

¹³⁶⁴ *SB* II-491-462-33/35.

¹³⁶⁵ *Ibid.*

¹³⁶⁶ *SB* II-491-462-31/32. “[...] ich werde es bei einem bewenden lassen, und Du wirst genug daran haben.”

¹³⁶⁷ *SB* II-491-462-55/56. “[...] dann kam der oberste Vater, Olinde Rodrigues; forderte ihnen Rechenschaft ab, belobte und tadelte sie [...]”.

voor de beweging wilde winnen, werd beloond door met lof en complimenten te strooien. Elk ander streven, alle vooruitgang vernietigde men door ieder te belonen naar werken via “kalte Beurteilung der Fähigkeit”.¹³⁶⁸ De bijeenkomst en de toespraak van Rodrigues vond Felix “fast schauerlich”.¹³⁶⁹ Hij bekritiseerde ook de gedachte dat de boodschap van de *Saint-Simoniens* inhoudelijk nieuw was, zoals ze zelf beweerden.

[...] aber dann kommen zuweilen Ideen vor, von allgemeiner Menschenliebe, von Unglauben an Hölle, Teufel, und Verdammung, von Zerstörung des Egoismus, lauter Ideen die man bei uns von Natur hat und im Christenthum überall findet, ohne die ich mir das Leben nicht wünschte [...].¹³⁷⁰

De laatste reactie van Felix roept vragen op. Het ongeloof in hel en verdoemenis gold wellicht de eigen, verlichte omgeving, maar niet wat men “im Christenthum überall findet”.¹³⁷¹ Mogelijk heeft Felix zich zo aan de stelligheid van zijn tegenstanders geërgerd, dat hij op eenzelfde ongenueanceerde wijze reageerde. Van belang is dat hierin Felix’ eigen visie naar voren komt, waarin duivel, hel en verdoemenis niet aanwezig zijn. Overigens ontstond bij hem jaren later, begin 1840, het plan om met het oog op Pasen een oratorium te schrijven met als onderwerp *Erde, Hölle und Himmel*.¹³⁷² Hij overwoog daarvoor het apocriefe verhaal van de hellevaart van Nicodemus te gebruiken. Zo kon hij zijn doel bereiken om over *Hölle und Himmel* een groot werk te componeren.¹³⁷³

Op 21 januari 1832 besloot Felix, na een ontmoeting met Rodrigues, die “St. Simonismus sprach”, zich niet meer met de beweging bezig te houden.¹³⁷⁴ De reden was dat Rodrigues hem zaken vertelde die hem schokten.¹³⁷⁵ Mogelijk waren dat uitwassen op seksueel gebied.

¹³⁶⁸ SB II-491-462 -39/40. “[...] wenn sie also Alles Streben, alles Weiterwollen vernichten durch ihre ewige kalte Beurteilung der Fähigkeit [...]”.

¹³⁶⁹ SB II-491-462-55/58.

¹³⁷⁰ SB II-491-462-40/45.

¹³⁷¹ Ibid.

¹³⁷² SB VII-2600-137.

¹³⁷³ SB VII-2646-173-26/30.

¹³⁷⁴ SB II-493-468-78/82. Dit betekende echter niet het einde van de contacten. In 1842 werd Felix door de *Saint-Simoniens* en theaterschrijver Charles Duveyrier (1803-1866) benaderd om samen met hem te werken aan een opera over de profeet Mohammed of *Le Fanatisme* van Voltaire. Felix wees dat verzoek af. In een latere brief aan Duveyrier filosofeerde Felix over een mogelijk ander onderwerp voor een Duitse opera. SB IX-363-70; SB I-3739-139.

¹³⁷⁵ “Gestern war Rodrigues bei mir, sprach St Simonismus, und machte mir, indem er mich entweder zu dumm oder für klug genug hielt, Eröffnungen, die mich so empörten, daß ich mir vornahm, weder zu ihm noch zu den andern Complicen wieder hin zu gehen.” SB II-493-468-78/82.

V.6. Kerkmuziek in Düsseldorf

Bij zijn aanstelling tot *Städtischer Musikdirektor* in Düsseldorf op 25 september 1833 kreeg Felix de verantwoordelijkheid over het stedelijk muziekleven, waartoe ook de kerkmuziek in twee rooms-katholieke kerken, de *Sankt Lambertus* en de *Sankt Maximilian*, behoorde (zie INLEIDING). Welke kerkmuzikale arbeid hij specifiek voor deze kerken heeft verricht, valt moeilijk te reconstrueren.¹³⁷⁶ Wel kon hij in de liturgie zaken toepassen die hij in Rome had ontdekt. Zo voerde hij in de week voor Pasen de *Lamentationen* in, die hij in Rome had gehoord.¹³⁷⁷ Hij diende ca. negenmaal per jaar met de *Singverein* mee te werken aan een mis of vesper. Daartoe behoorden de hoogtijdagen van het kerkelijk jaar, een mis met processie op 13 oktober,¹³⁷⁸ en het uitvoeren van een *Requiem* met Allerzielen. Gezien de desolate toestand waarin Felix de kerkmuziek in Düsseldorf aantrof, betekende zijn aanpak een belangrijke vooruitgang daarvan.¹³⁷⁹ Het is de vraag in hoeverre hij dit met plezier heeft gedaan: in een brief van 12 oktober 1834 verzocht hij de *Oberbürgermeister*, hem van de leiding van de kerkmuziek te bevrijden zolang Max Kirche er nog organist was.¹³⁸⁰

Daarnaast studeerde hij met de *Düsseldorfer Gesang-Musik-Verein* grote religieuze werken in, die – in tegenstelling tot liturgische muziek – werden beschouwd als niet verbonden met een bepaalde geloofstraditie.¹³⁸¹ Felix' oefenplan is fragmentarisch bewaard gebleven.¹³⁸² Op het programma stonden werken van Bach (*Du Hirte Israel* en *Gottes Zeit*), Händel (*Dettinger Te Deum*, *Samson*, *Judas Maccabäus*, *Messiah*), werken van Cherubini, Hummel enz. Ook repeteerde hij eigen werk, zoals het motet *Verleih uns Frieden* (MWV A 11) en zette hij oude muziek van o.a. Palestrina weer op het repertoire. Hij zocht daarvoor in bibliotheken uit de omgeving naar werken van oude meesters.¹³⁸³

Felix werkte in Düsseldorf als protestant in een rooms-katholieke omgeving. Hij schreef in brieven vanuit Düsseldorf over rooms-katholieken alsof het *de anderen* waren. Enkele maanden voor zijn vertrek uit de stad lijkt hij een balans op te maken in een brief aan zijn vriend de predikant Albert Baur. Blijkbaar had deze geklaagd over de muziek in zijn protestantse kerk,

¹³⁷⁶ Kortländer 2009, p. 50.

¹³⁷⁷ SB IV-10.

¹³⁷⁸ Patronaatsfeest van St. Maximilian.

¹³⁷⁹ Richter 1994, p. 193; SB III-801-284-122/136.

¹³⁸⁰ SB IV-1015-68.

¹³⁸¹ Kalisch 2009, p. 113.

¹³⁸² Wendt 2009, p. 62/68.

¹³⁸³ Richter 1994, p. 190.

waarop Felix op 12 januari 1835 reageerde met een vaststelling hoe de stand van zaken bij de rooms-katholieken was. “Wenn Du aber sagst ‘unsre arme Kirche’, so muß ich Dir wunderhalber erzählen, daß ich zu meinem Erstaunen gefunden habe [...]”.¹³⁸⁴ Tot zijn ontzetting had Felix ontdekt dat *de katholieken*, die al eeuwen muziek maakten en bij wie elke zondag een heilige mis in de hoofdkerken werd uitgevoerd, tot nu toe geen enkele mis bezaten waarvan men kon zeggen dat deze niet storend en opera-achtig was. “Wäre ich Katholik, ich setze mich gleich heute Abend hin und finge an.”¹³⁸⁵ Maar omdat hij dat niet was, deed hij het – althans voorlopig – niet: “[...] - vielleicht einmal später, wenn ich älter bin”.¹³⁸⁶ Na twee jaar ervaring in rooms-katholieke kerken zag Felix in de liturgie van de protestantse kerken geen enkele plaats voor een concerterend koor.¹³⁸⁷

Eine wirkliche Kirchenmusik, d.h. für den evangelischen Gottesdienst, die während der kirchlichen Feier ihren Platz fände, scheint mir unmöglich, und zwar nicht blos, weil ich durchaus nicht sehe, an *welcher* Stelle des Gottesdienstes die Musik eingreifen sollte, sondern weil ich mir *überhaupt* diese Stelle gar nicht denken kann.¹³⁸⁸

In de brieven uit Felix’ periode in Düsseldorf komen weinig theologische aspecten naar voren. Wel is opmerkelijk wat hij op 3 maart 1834 aan Ignaz (*afb.* V.11) en Charlotte Moscheles schreef over een boek van de Ierse dichter Thomas Moore (1779-1852): *Wanderungen eines Irlandischen Edelmannes zur Entdeckung einer Religion*.¹³⁸⁹ Het was in 1834 in een Duitse vertaling verschenen en als zodanig een groot succes. Volgens Felix waren er minstens 70 herdrukken geweest en werd het boek door alle orthodoxe katholieken in Düsseldorf geroemd.¹³⁹⁰ Felix leek het boek nog niet gelezen te hebben, maar vond het opmerkelijk omdat het “allem Protestiren Dissentiren, und allem Rationalismus und aller Nation den Garaus macht.”¹³⁹¹ Moore was een Ierse dichter, satiricus, zanger en entertainer. In een luchtige stijl liet de schrijver een Ierse edelman, nadat in Ierland het rooms-katholicisme met het protestantisme voor de wet gelijk was gesteld, een reis door de tijd maken om uit te zoeken wat de ware godsdienst was.

¹³⁸⁴ SB IV-1070-141-32/43.

¹³⁸⁵ Ibid.

¹³⁸⁶ SB IV-1070-141-43.

¹³⁸⁷ SB IV-1070-140-141-6/20.

¹³⁸⁸ SB IV-1070-140-8/12.

¹³⁸⁹ Thomas Moore. *Wanderungen eines Irlandischen Edelmannes zur Entdeckung einer Religion*, Band I und II (Köln 1834).

¹³⁹⁰ SB III-866-357-126/130.

¹³⁹¹ Ibid.

De reis begon bij de eerste christengemeente aan het begin van de jaartelling en ging de hele kerkgeschiedenis door. Met het theologisch rationalisme werd korte metten gemaakt. Uitvoerig beschreef Moore wat voor afbraak de protestantse *Aufklärung* teweeg had gebracht, hoe theologen het Oude Testament onder historische kritiek hadden gesteld, wonderen als natuurverschijnselen hadden verklaard, en de Drie-eenheid, verlossing en opstanding verworpen waren.¹³⁹²

Kurz, was uns die Geschichte des neuen Testaments Wunderbares darbietet, ist durch die eine oder die andere Erklärung so glücklich verdunstet worden, daß nichts außer rein Menschlichem und Wirklichem zurück geblieben ist.¹³⁹³

Afb. V.11. *Ignaz Moscheles* geportretteerd door zijn zoon Felix Moscheles, (c. 1860). Olieverf op canvas, werk in privébezit.¹³⁹⁴ Felix en Ignaz onderhielden een levenslange, hechte relatie. De laatste baande voor Felix de weg in Engeland tijdens diens eerste reis in 1829.

¹³⁹² Moore 1834-Band II, p. 95.

¹³⁹³ *Ibid.*, p. 76f.

¹³⁹⁴ Ignaz Moscheles was een van oorsprong Boheemse componist en pianovirtuoos die in geheel Europa optrad. Net als Felix was hij van joodse oorsprong, maar had zich in 1832 met zijn gezin laten dopen in de *Church of England*. Moscheles was de pianodocent van Felix in Berlijn. Vgl. Kroll 2014, p. 243.

Moore bekritiseerde niet alleen *Aufklärung*. Het ging hem niet alleen om de “Gotteslästerungen des Rationalismus”, maar ook om de “Gottlosigkeit der Lehre Calvins.”¹³⁹⁵ Moore wees de reformatie af. De reden van alle conflicten en dwaalleer was de “freien Zutritt zu der Lesung der Heiligen Schrift”,¹³⁹⁶ en het verwerpen van de verworvenheden van de traditie. Tijdens zijn reis had de Ierse edelman ontdekt dat het rooms-katholieke geloof uiteindelijk de ware godsdienst was. Voor Felix – die het boek nog niet gelezen had – was het van belang op te merken dat het boek aan alle afwijkende opvattingen een einde maakte, omdat er volgens de auteur maar één waarheid bestond: het rooms-katholicisme.

V.7. De anglicaanse kerk

Tienmaal bezocht Felix Engeland, het land waar hij de grootste waardering voor zijn werk ervoer.¹³⁹⁷ Hij trad er als dirigent en solist op in de grote concertzalen en kwam in contact met de anglicaanse kerk. Hij maakte furore als concertorganist. Zijn orgelconcerten trokken duizenden mensen. In de (inmiddels verloren gegane) *Christ Church* te Londen (Newgate Street) “[...] dachte ich ein Paar Augenblicke ich müßte ersticken, so groß war das Gedränge und Gewühl um die Orgelbank her”,¹³⁹⁸ schreef Felix aan zijn moeder Lea op 21/28 juni 1842. Felix liet de Engelsen kennis maken met de orgelwerken van Bach en oefende zo invloed op de orgelcultuur in Engeland uit.¹³⁹⁹ In *St. Paul’s Cathedral* speelde hij regelmatig op het orgel. Felix schreef op 10 juni 1829: “Nachher muß ich nach St. Paul [...] um zum letztenmal die Orgel zu spielen, denn est ist mein letzter Sonntag in London [...]”.¹⁴⁰⁰ Met de organist van de kerk, Thomas Attwood (1765-1838), ontstond een goede vriendschap (*afb.* V.12).¹⁴⁰¹

Andrew Gant, *Sing unto the Lord: A History of English Church Music* (2015) schrijft dat het verbazingwekkend is dat de Engelse kerkmuziek in het tweede kwart van de 19^e eeuw werd gedomineerd door iemand die in Duitsland woonde en zo weinig voor de Engelse kerk

¹³⁹⁵ Ibid., p. 95f. en 102f.

¹³⁹⁶ Ibid., p. 151.

¹³⁹⁷ Jones 1992, p. 240.

¹³⁹⁸ *SB VIII-3566-434-18/25*.

¹³⁹⁹ Thistlethwaite 1990, p. 167.

¹⁴⁰⁰ *SB I-189-332-42/43*.

¹⁴⁰¹ Zie over Sir Thomas Attwood recentelijk Charlotte Elizabeth O’Neill, *Organist and Master of the Choristers: The Changing Role of the Church Musician in the Nineteenth-Century Anglican Cathedral. Four Case Studies* (proefschrift Utrecht 2018), p. 44-47. Felix droeg ook diverse werken aan zijn vriend op en verbleef bij hem in huis in 1829 om te herstellen na een ongeval: vgl. O’Neill, p. 46.

heeft gecomponeerd.¹⁴⁰² Volgens Albert Clement had Felix echter aantoonbaar grondige kennis van de Engelse hymnen.¹⁴⁰³ Het is aannemelijk dat hij de alom bij orgelspeeltafels liggende *hymnals* spoedig leerde kennen. Speciaal voor de anglicaanse eredienst schreef Felix *Three Motets* op. 69.¹⁴⁰⁴ Zijn geestelijke muziek klonk ook op festivals, zoals in Birmingham, waar zijn *Wer nur den lieben Gott läßt walten* (MWV A7) in het Engels zou worden uitgevoerd.¹⁴⁰⁵ Persoonlijke reacties op kerkdiensten, zoals Felix die meemaakte in Rome, komen in zijn brieven uit Engeland niet voor.

Afb. V.12. Thomas Attwood (1765-1838), de organist van *St. Paul's Cathedral* met wie Felix bevriend raakte, tussen 1810 en 1820. Olie op canvas, 75.5 × 62 cm. Royal College of Music, London.

¹⁴⁰² Gant 2015, p. 280f.

¹⁴⁰³ Clement, 'Felix Mendelssohn Bartholdy en het koraal' deel 3, *Het Orgel* 106/6 (2010), p. 27.

¹⁴⁰⁴ Deze drie motetten verschenen kort voor Felix' dood tegelijk in Duitsland en Engeland.

¹⁴⁰⁵ *SB I-165-300-40*.

Felix leefde in een land dat op een andere toekomst was gericht: die van een verenigd Duitsland, een rechtsstaat met democratische invloed. Dit streven kwam tot uiting in de *Turnbewegung*, die zich ten doel stelde jonge Duitse mannen weerbaar te maken en zich voor te bereiden op een nieuwe gemeenschap van gelijken. Felix heeft niet aan de gemeenschappelijkheid van deze beweging meegedaan. De kinderen van Abraham en Lea kregen turnles op een eigen terrein. In kerkelijke kringen was de beweging omstreden. Felix' vriend de predikant Albert Baur was echter een pleitbezorger van de *Turnbewegung*, waarbij hij geloof en turnen wist te verbinden. In een tweetal brieven van Felix komt het conflict rond de kerkhistoricus August Neander aan de orde omdat deze brak met de *Evangelische Kirchenzeitung*. Neander was van oordeel dat er in de wetenschap vrijheid van denken moest zijn, ook al zouden de resultaten van onderzoek tegen orthodoxe interpretaties van de Bijbel ingaan. De brochure van Neander vertaalde Felix van het Duits in het Frans. Felix nam in zijn brieven geen standpunt in, maar bewees dat hij geïnteresseerd was in de theologische vragen van zijn tijd.

Felix bleef bewust protestant, al werkte hij in een andere omgeving.¹⁴⁰⁶ In tegenstelling tot componisten die zich aangetrokken voelden tot het utopisme van de *Saint-Simoniens* stelde hij de manipulatie door de leiders met hun idealen aan de kaak. Felix bleef een kritische geest ten opzichte van de wijze waarop anderen hun opvattingen vormgaven.

In Düsseldorf werkte hij in twee rooms-katholieke kerken. Hij ging in bibliotheken op zoek naar oude muziek en introduceerde muziek van de protestantse Bach.¹⁴⁰⁷ Felix was van mening dat geloofservaringen binnen het christendom op zichzelf weinig verschilden, maar dat het vooral de taal en traditie waren die het onderscheid maakten. Hij schreef aan Moscheles over een veelgelezen boek in Düsseldorf: *Wanderungen eines irlandischen Edelmannes zur Entdeckung einer Religion*. Felix vond dit boek van Thomas Moore opmerkelijk omdat het slechts één waarheid verkondigde: die van het rooms-katholicisme.

Felix onderging tijdens zijn reizen allerlei invloeden en benoemde waardoor hij wel of niet geraakt was. Voor hem waren niet alle geloofsuitingen gelijk. Hij was kritisch naar anderen, maar wees ook op uitwassen binnen de (eigen) wereld van het protestantisme.

¹⁴⁰⁶ In een brief van Hector Berlioz (1831) aan een aantal vrienden roemde hij Felix' genialiteit en open karakter. Het was de componist opgevallen hoe vast Felix in zijn 'Lutherse religie' geloofde. Diverse keren zag hij hoe Felix geschokt was als Berlioz grapte over de Bijbel. Felix ontmoette Berlioz tijdens zijn verblijf in Rome. Nichols 1997, p. 171.

¹⁴⁰⁷ *SB IV-10*.

HOOFDSTUK VI

DE FRANS-GEREFORMEERDE WERELD

De kennismaking met Cécile Charlotte Sophie Jeanrenaud (1817-1853) bracht Felix in contact met de Franstalige gereformeerden in Frankfurt am Main. Daar bevond zich vanaf het begin van de 16e eeuw een kerkelijke gemeenschap, voortgekomen uit calvinistische vluchtelingenstromen vanuit Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden.¹⁴⁰⁸ Felix verbleef in Frankfurt omdat de dirigent van de *Cäcilien-Verein*, Johann Nepomuk Schelble (1789-1837), wegens ziekte niet meer in staat was het koor te leiden.¹⁴⁰⁹ Als tijdelijk dirigent nam Felix zeven repetities waar. Hij logeerde in de woning van Schelble,¹⁴¹⁰ een huis dat niet ver van de *Villa Souchay* gelegen was waar de weduwe Elisabeth Jeanrenaud (1796-1871) woonde.¹⁴¹¹ Elisabeth was vijf jaar gehuwd geweest met Auguste Jeanrenaud (1788-1819), predikant van de Franstalige gereformeerde kerk in Frankfurt en was moeder van twee dochters en één zoon.¹⁴¹² De jongste dochter was Cécile, een sopraan “mit schöner Stimme” in de *Cäcilien-Verein*,¹⁴¹³ een koor waar Felix zich lovend over uitliet. Aan zijn vriend en arts Johann Christian August Clarus (1774-1854) schreef hij op 24 juni 1836: “Der Caecilien-Verein wegen dessen ich hier geblieben bin macht mir zwar große Freude; es ist ein Chor von über 100 Dilettanten, die die schwersten complicirtesten Sachen von Bach mit solcher Sicherheit und so schönem Vortrage singen, daß es zum Erstaunen ist [...]”.¹⁴¹⁴ In dit hoofdstuk wordt de context van familie en kerk onderzocht waarmee Felix in aanraking kwam vanwege zijn liefde voor Cécile Jeanrenaud.

¹⁴⁰⁸ Dingel 2006, p. 54.

¹⁴⁰⁹ Schwarz 2018, p. 36.

¹⁴¹⁰ Wehner 2018, p. 48.

¹⁴¹¹ De pianist en componist Ferdinand Hiller (1811-1885) beschreef de woning van Schelble als een woning “welche, an der Ecke der “schönen Aussicht” liegend, einen herrlichen Blick stromauf- und stromabwärts gewährte”. Hiller 1874, p. 46.

¹⁴¹² De naam van de zoon was Carl Cornelius (1814-1891), hij werd *Appellationsgerichtsrat* en advocaat in Frankfurt. De naam van de oudste dochter was Julie Sophie (1816-1875). Zij huwde met de koopman Julius Schunck (1809-1889). Het echtpaar vestigde zich in Leipzig.

¹⁴¹³ Wehner 2018, p. 48.

¹⁴¹⁴ *SB IV-1370-472-35/38*. Gemengde koren waren het gevolg van de opkomende burgercultuur in de Duitse steden. Haller-Neermann 2018, p. 193f. De nieuwe koren waren een “überkonfessionelle Einrichtung”, die niet gebonden was aan een specifieke kerkelijke denominatie. Zie hiervoor: Marie Haller-Neermann. ‘Die Sing-Akademie zu Berlin: Der Erfinder des gemischten Chors, *Carl Friedrich Fasch*, und sein Schüler *Carl Friedrich Zelter*’, “Mehr ein Weltteil als eine Stadt” - *Berliner Klassik um 1800 und ihre Protagonisten* (2018 Berlin). De *Cäcilien-Verein* in Düsseldorf was opgericht in het

VI.1. De *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt am Main

Cécile stamde uit een welvarende hugenotenfamilie. Haar moeder, Elisabeth Wilhelmine Jeanrenaud geboren Souchay, was de dochter van Cornelius Carl Souchay (1768-1838).¹⁴¹⁵ Deze internationale ondernemer handelde in stoffen en had in Frankfurt het bedrijf Schunck, Souchay & Co. opgericht.¹⁴¹⁶ Mogelijk heeft Felix Cécile voor het eerst ontmoet toen hij, volgens zijn eigen aantekeningen, op 4 mei 1836 een bezoek bracht aan Souchay.¹⁴¹⁷ De overgrootvader van Cécile, Jean-Daniel Souchay de la Duboissière (1736-1811), was in de periode 1765-1811 predikant van de *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt geweest.

Auguste Jeanrenaud

De vader van Cécile, Auguste Jeanrenaud, studeerde theologie in Neuchâtel. De eisen voor aankomende predikanten waren streng, zo konden zij geen lid zijn van de vrijmetselarij en ze mochten zich niet werelds gedragen.¹⁴¹⁸ Toen Auguste nog geen relatie met Elisabeth Souchay had, vervulde Cécile's grootvader als gemeentepredikant een mentorfunctie voor de beginnende predikant. Jeanrenaud was tijdens zijn negen jaar durende predikantschap (1810-1819) geliefd in zijn gemeente.¹⁴¹⁹ De archivaris van de stad, Maria Belli, schreef in 1830 dat Jeanrenaud voor zijn beroep geboren was. Zijn uiterlijke verschijning had een vrome, edele uitdrukking. "Wenn er sein seelenvolles Auge aufschlug fand man sich erhoben. Seine Predigten sind gewiß

jaar 1818. Zie hiervoor: Daniela Philippi en Ralph-Olivier Schwarz (ed.). "*Die Leute singen mit so viel Feuer*" - *Der Cäcilienchor Frankfurt am Main 1818 bis 2018* (Frankfurt am Main 2018).

¹⁴¹⁵ Elisabeth was na de dood van haar man met haar drie kinderen bij haar ouders ingetrokken. Cornelius Carl Souchay was een muziekkliefhebber en had een piano in zijn kantoor staan. Zijn broer Eduard Souchay stelde zijn herinneringen op schrift. Guenther Roth, die deze handgeschreven *Familienerinnerungen* heeft bestudeerd, vermeldt dat – in de herinnering van Eduard – Felix op 27 mei 1838 voor zijn stervende vader een aantal van diens lievelingsstukken (o.a. van Mozart en Beethoven) heeft gespeeld. Dat laatste lijkt niet mogelijk, omdat Felix vanaf 25 mei in Keulen de leiding had over het 20. *Niederrheinisches Musikfest*. Wel logeerde Felix op 24 mei op doorreis bij zijn schoonfamilie in Frankfurt. Cécile bevond zich op dat moment bij moeder Lea in Berlijn. *SB VI-7*. Christoph Braun en Ludwig Finscher (Hrsg.), *Max Weber - Zur Musiksoziologie - Nachlass 1920* (Tübingen 2004), p. 4; Eduard Franz Souchay, *Familienerinnerungen* (handschriftlich), Stadtarchiv Frankfurt, Nachlaß S1/234.

¹⁴¹⁶ Het bedrijf Schunck, Souchay & Co. had vestigingen in London, Manchester, Milaan, Moskou en Riga. Todd 2003, p. 323.

¹⁴¹⁷ Klein 2009a, p. 30.

¹⁴¹⁸ Petitpierre 1937, p. 32.

¹⁴¹⁹ Ebrard 1904, p. 145.

der französischen Gemeinde unvergeßlich!”¹⁴²⁰ Soms moest de bevlogen predikant zijn ambt tijdelijk neerleggen om een rustkuur te ondergaan in Neuchâtel. Cécile werd in Lyon geboren, omdat het gezin vanwege de zwakke gezondheid van Auguste in het zuiden van Frankrijk verbleef.¹⁴²¹

Afb. VI.1. Auguste Jeanrenaud, 1788-1819, predikant in Frankfurt am Main van 1810-1819 en de vader van Cécile Mendelssohn Bartholdy. Detail van een pentekening van een onbekende kunstenaar.¹⁴²²

Jeanrenaud stierf op 16 april 1819, 31 jaar oud. De predikant Auguste Touchon (1786-1850) berichtte dat August als een held tegen zijn ziekte had gestreden. Op zijn laatste levensdag bad hij vol vuur, soms met onverstaanbare woorden.¹⁴²³ Na zijn overlijden kwamen alle gemeenteleden bij de opgebaarde predikant bidden en alle in Frankfurt wonende Zwitsers vormden een

¹⁴²⁰ Maria Belli, geb. Gontard. *Leben in Frankfurt am Main, Auszüge der Frag- und Anzeigungs-Nachrichte* (Frankfurt 1830), p. 34.

¹⁴²¹ Lambour 2009, p. 219.

¹⁴²² Petitpierre 1937, p. 28.

¹⁴²³ *Ibid.*, p. 53. Petitpierre schreef in 1937 – een eeuw na de bruiloft van Felix en Cécile – een boek over deze bruiloft. Jacques Petitpierre. *Le Mariage de Mendelssohn* (Lausanne 1937).

rouwstoet naar de begraafplaats, hetgeen volgens Jacques Petitpierre in die tijd niet gebruikelijk was.¹⁴²⁴ Cécile was twee jaar oud toen haar vader overleed.¹⁴²⁵ Haar moeder Elisabeth was slechts 23 jaar en hertrouwde niet meer.¹⁴²⁶ Ze overleefde Felix en haar dochter Cécile. Het is niet onaannemelijk dat de spiritualiteit van Auguste via moeder Elisabeth in het gezin aanwezig bleef.

In zijn korte ambtsperiode stelde Jeanrenaud nadrukkelijk de vraag of geloof en leven van zijn gemeenteleden met elkaar in overeenstemming waren.¹⁴²⁷ Als student had hij zijn professoren bekritiseerd, omdat ze naar zijn inzicht weinig bevlogen waren en zich meer met politieke zaken bezighielden dan met theologie.¹⁴²⁸ Als predikant verbaasde hij zich over de levensstijl van de rijke inwoners van Frankfurt, burgers die de adel imiteerden en zich tegoed deden aan overdadig eten en drinken.¹⁴²⁹

Jeanrenaud bekritiseerde de rivaliserende predikanten van Genève, die naar zijn idee tegen elkaar opboden in ijdelheid. Het betrof het theologisch conflict tussen de hoogleraar Jean-Jacques-Caton Chenevière (1783-1871) en de predikant César Malan (1787-1864).¹⁴³⁰ De eerste bevond zich in het kamp van het theologisch rationalisme; Malan werd de vertegenwoordiger van het *Réveil* dat opriep tot terugkeer naar de oorspronkelijke bronnen van de reformatie.¹⁴³¹ Jeanrenaud zag achter de theologische verschillen een conflict tussen twee verstarde en ijdele persoonlijkheden. Hij betreurde de geschillen tussen gereformeerden en lutheranen en hoopte op een gezamenlijke viering van het Heilig Avondmaal binnen één “*église évangéli-*

¹⁴²⁴ Ibid.

¹⁴²⁵ Cécile is evenals als haar vader aan longtuberculose overleden. Lambour 2009, p. 219.

¹⁴²⁶ Volgens Hiller dacht Cécile aanvankelijk dat de 26-jarige Felix belangstelling voor haar moeder had. Hiller 1874, p. 52.

¹⁴²⁷ “Der schwerreiche Hugenottengemeinde leistete sich zwar einen orthodoxen Pfarrer, liess sich aber ihre Lebensführung von ihm nicht vorschreiben.” Roth 2001, p. 60.

¹⁴²⁸ Petitpierre 1937, p. 32.

¹⁴²⁹ Ibid., p. 34.

¹⁴³⁰ Ibid., p. 36.

¹⁴³¹ Chenevière bekritiseerde de belijdenissen, de triniteit, de erfzonde en de verlossing door Jezus Christus en veroordeelde het opkomende *Réveil* in Genève. Malan was aanvankelijk een aanhanger van het theologisch rationalisme en zijn preken waren vervuld van zedenleer. In 1814 vond een verandering plaats. Malan werd een van de vurigste pleitbezorgers van het *Réveil*. Na de paaspreek van 1817 – die veel opschudding veroorzaakte – werd hem door Chenevière gevraagd van leer te veranderen. Toen Malan dat weigerde werd hij van de kansel geweerd. Later werd hij ook als docent godsdienst ontslagen. Schotsman 1822, p. 4.

que”.¹⁴³² Naar zijn mening riepen de theologische discussies tussen protestanten de spot van de katholieken op.¹⁴³³

Jeanrenaud was niet alleen kritisch naar anderen, maar ook naar zichzelf. In zijn brieven maakte hij melding van de extreme moeilijkheid die hij bij het maken van zijn preken ondervond. “C’est une chose horriblement difficile de bien prêcher”.¹⁴³⁴ Hij gaf toe dat hij zijn collega’s streng beoordeelde, maar kende voor zichzelf evenmin genade. Naar zijn mening waren van de 32 preken die hij schreef er maar vijf of zes die de aandacht verdienden.¹⁴³⁵ Jeanrenaud was een predikant die in grote toewijding leefde, hij stelde zijn huis open voor parochianen en militairen die onderdak moesten hebben. Hij legde talrijke bezoeken af aan militairen in hospitalen.¹⁴³⁶

Opvoeding door Elisabeth Jeanrenaud

Op 3 januari 1814 was Auguste getrouwd met Elisabeth, de oudste dochter van de schatrijke Carl Cornelius Souchay.¹⁴³⁷ Guenther Roth noemt Souchay vrij-religieus en *aufgeklärt* als reactie op de strenge religieuze opvoeding van zijn vader, de predikant Jean-Daniel Souchay de la Duboissière.¹⁴³⁸ Souchay was op 23-jarige leeftijd in Manchester vrijmetselaar geworden.¹⁴³⁹ Naast ondernemer was hij bevorderaar van kunsten en liefhebber van de Italiaanse opera.¹⁴⁴⁰ Hij organiseerde kleinschalige concerten in zijn woning en maakte op latere leeftijd een vertaling van de gedichten van de Engelse romantische dichter Lord Byron (1788-1824).¹⁴⁴¹ Souchay bezat een derde deel van de stadspoort, de *Fahrtor* (afb. VI.2), in Frankfurt.¹⁴⁴² Zijn

¹⁴³² Ibid.

¹⁴³³ Ibid.

¹⁴³⁴ Ibid., p. 38.

¹⁴³⁵ Ibid.

¹⁴³⁶ Ibid., p. 46.

¹⁴³⁷ Todd 2003, p. 323.

¹⁴³⁸ Volgens Roth voerde Souchay het “unasketische Leben” van een patriciër in Frankfurt en een Engelse *gentleman*. In Parijs kocht hij graag kostbare dameskledij. “Es ist wahr, dass ich die Dinge dieser Welt von der guten Seite gern nehme”, schreef hij op 30 oktober 1837 aan zijn dochter Elisabeth. Roth 2001, p. 60.

¹⁴³⁹ Ibid.

¹⁴⁴⁰ Todd vermeldt dat Souchay de meest succesvolle Duitse ondernemer in Engeland was. Todd 2003, p. 323.

¹⁴⁴¹ Roth 2001, p. 110.

¹⁴⁴² Zie hiervoor: Fried Lübbecke. *Das Antlitz der Stadt: nach Frankfurts Plänen von Faber, Merian und Delkeskamp, 1552-1864* (Frankfurt am Main 1952), p. 83. In de *Fahrtor* bevond zich een zaal in renaissancestijl met “de statues, de silhouettes classiques en relief, de guirlandes, de coupes et de masques”. Hier vond het huwelijksfeest van Felix en Cécile plaats. Petitpierre 1937, p. 113.

vrouw, Helene Souchay, werd geroemd om haar schoonheid. Ze was van eenvoudige komaf, maar wist zich te ontwikkelen en organiseerde een eigen kunstsalon. In de zomer gaf ze leiding aan een huishouden van soms 60 personen. Tevens bestuurde ze de armenzorg uitgaande van de vrouwenvereniging.¹⁴⁴³

Voor Elisabeth betekende het huwelijk met de predikant Auguste Jeanrenaud, die kritisch stond ten opzichte van de overdadige levensstijl van bepaalde gemeenteleden, een grote verandering. Het predikantsgezin ging in de pastorie boven de kerk wonen.¹⁴⁴⁴ In deze tijd werden drie kinderen geboren en was er voor Elisabeth de voortdurende zorg over de zwakke gezondheidstoestand van haar man. Na diens overlijden betrok Elisabeth met haar kinderen de tweede verdieping van het ouderlijk huis *Villa Souchay* (afb. VI.2) aan de Main.¹⁴⁴⁵ Een maand later, op 14 mei 1819, werd een vierde kindje geboren: Augustine, vernoemd naar haar vader. Het meisje zou op dertienjarige leeftijd, op 11 augustus 1832, overlijden.¹⁴⁴⁶ Zowel voor Elisabeth als voor de 14-jarige Cécile moet dit verlies ingrijpend zijn geweest. Elisabeth voedde haar kinderen alleen op. Volgens Petitpierre gaf Elisabeth Cécile een liefdevolle opvoeding en leerde haar het “*prière de sa jeunesse*”.¹⁴⁴⁷ “*Toute jeune, Cécile apprend que la gloire reçue on*

¹⁴⁴³ Roth 2001, p. 110; Meurer 2010, p. 14f.

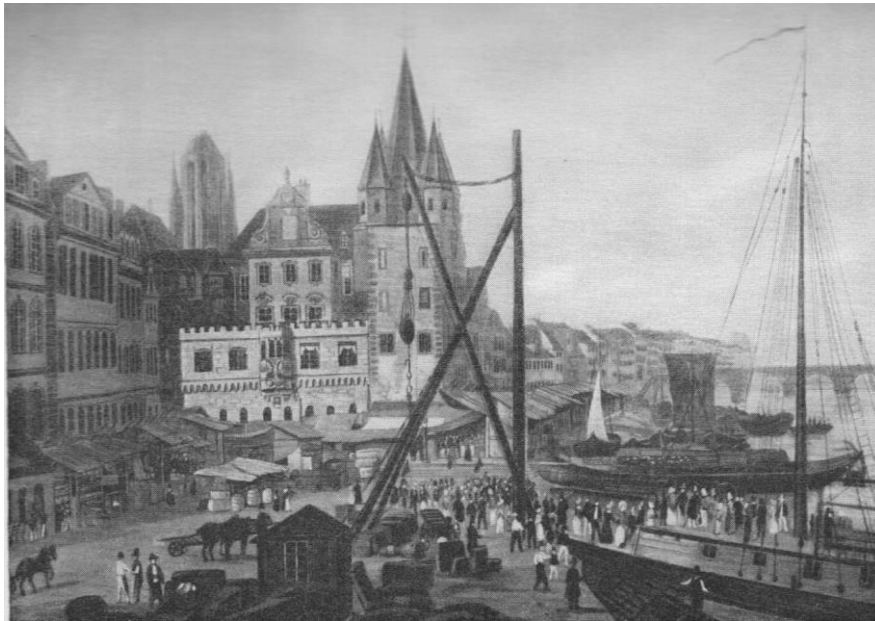
¹⁴⁴⁴ Petitpierre 1837, p. 52.

¹⁴⁴⁵ Volgens Eric Werner vond de verhuizing plaats op initiatief van Helene Souchay, de moeder van Elisabeth. “*Sie hat ihre Tochter die moralische und finanzielle Abhängigkeit bitter spüren lassen.*” Werner 1980, p. 317f. Werner karakteriseert de grootmoeder van Cécile als de “*Familiendrachen*”. Daarnaast citeert hij Felix uit een onbekende brief aan Rebecka van 27 januari 1837: “*Madame Jeanrenaud lebt in völliger Abhängigkeit von ihren Eltern, namentlich Madame Souchay, die sie’s tüchtig fühlen läßt.*” Werner 1980, p. 325. Felix schreef volgens Werner dat Helene Souchay door haar dochter en kleindochter gevreesd werd. Werner 1980, p. 325. Over de vader van Elisabeth, Carl Cornelius Souchay, schreef Werner dat hij tot zijn dood een streng “*Hausregiment*” voerde. Werner 1980, p. 317. Haar grootvader, de predikant Daniel Souchay, typeert Werner als een “*ziemlich griesgrämigen alten Mann*”. Werner 1980, p. 317. Als bronnen gebruikt Werner onbekende, nooit gepubliceerde brieven. Aangezien deze niet zijn opgenomen in de *Sämtliche Briefe* van Loos en Seidel is twijfel over de betrouwbaarheid op zijn plaats. Guenther Roth kreeg uit de handgeschreven *Lebensgeschichte* en *Familienerinnerungen* van Eduard Souchay een geheel ander beeld. Over zijn moeder Helene Souchay schreef Eduard: “*Grosses geselliges Talent war ihr angeboren. Es fehlte ihr nie am rechten Wort zur rechten Zeit, am eigentlichen Mutterwitz.*” Roth 2001, p. 19 en 110. Zijn vader beschreef Eduard Souchay als een “*klarer, ruhiger, heiterer Mann, im Glück nie übermütig, im Unglück nicht versagt.*” Roth p. 2001, p. 60.

¹⁴⁴⁶ In 1844 zouden Felix en Cécile eveneens grote zorgen hebben om een kindje dat dreigde te sterven. Moeder Elisabeth Jeanrenaud was op dat moment de rust zelve. Ze had zelf het sterven van een kind meegemaakt. *SB X-4667-320-45/49*.

¹⁴⁴⁷ Petitpierre 1937, p. 59.

donnée par l'homme est d'un moment.¹⁴⁴⁸ Elle sait que l'être humain ne s'élève au-dessus de la terre que sur deux ailes: la simplicité, la pureté".¹⁴⁴⁹

Afb. VI.2. Théodore Souchay, *Le quartier du Fahrtoor á Francfort vers 1830* in gouache-techniek.¹⁴⁵⁰

In het derde huis links, *Villa Souchay*, woonde Elisabeth Jeanrenaud met haar kinderen.¹⁴⁵¹

Cécile overleed hier, in de kamer van haar jeugd, op 25 september 1853.¹⁴⁵²

Cécile deed op 16-jarige leeftijd geloofsbelijdenis bij de opvolger van haar vader, Paul-Joseph Appia (1782-1849).¹⁴⁵³ Deze bevestigde ook haar huwelijk met Felix. Cécile had als hobby's tekenen en schilderen (afb. VI.3 en VI.7b). Ze sprak drie talen en las graag de klassieken.¹⁴⁵⁴ Ze ging niet graag uit en verveelde zich bij gala's.¹⁴⁵⁵ Petitpierre noemde haar "piété profonde".¹⁴⁵⁶ Tegelijkertijd meldde hij dat Cécile de lange gezichten van bepaalde gereformeerden

¹⁴⁴⁸ Ibid., p. 59f. Felix uitte zich in 1837 op gelijke wijze toen hij de vluchtigheid van de waardering van het publiek constateerde. *SB V-1804-417-52/61*.

¹⁴⁴⁹ Ibid., p. 60.

¹⁴⁵⁰ Petitpierre 1937, p. 59.

¹⁴⁵¹ Hiller 1874, p. 51.

¹⁴⁵² Lambour 2009, p. 220.

¹⁴⁵³ Petitpierre 1937, p. 60.

¹⁴⁵⁴ Ibid., p. 66. Felix heeft Cécile tijdens de huwelijksreis getracht Engels te leren. Cécile schreef hierover: "Auch giebt er mir englische Stunde, was mich sehr amüsirt, weil er so gewaltig ernsthaft dabei ist, und gar nicht gern mag wenn ich ihn quäle mir einen Kuß zu geben." *SB V-1636-259-41/43*.

¹⁴⁵⁵ Ibid., p. 65.

¹⁴⁵⁶ Ibid.

niet op prijs stelde: “après un siècle et demi... digéré la révocation de l’édit de Nantes”.¹⁴⁵⁷ Petit-pierre typeerde Cécile als volgt: “Elle aime le silence. Son silence est toujours éloquent.”¹⁴⁵⁸

Afb. VI.3. Bernhard Schlösser, *Bildnis der Frau Elisabeth Wilhelmine Jeanrenaud und ihre Kinder* (1835). Olieverf op canvas. *Historisches Museum*, Frankfurt am Main. Moeder Elisabeth, zoon Karl Cornelius en de dochters Julie en Cécile (met tekengerei).

Paul Appia

Met Paul (Paolo) Appia (afb.VI.4) kreeg de *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt een voorganger uit een andere protestantse traditie. Appia was in 1782 in het Italiaanse Torre Pellice geboren en behoorde tot de Waldenzen, de Italiaanse protestanten.¹⁴⁵⁹ Aanvankelijk

¹⁴⁵⁷ Ibid. Een soortgelijke opmerking bestaat er ook van Felix, die over zijn rooms-katholieke neef Johannes Veit in Rome op 1 februari 1831 schreef: “...und nun die Furcht zu lachen, laut zu sprechen, unbefangen zu sein - mich ennujiert es entsetzlich”. *SB II-395-201-60/61*.

¹⁴⁵⁸ Ibid., p. 67.

¹⁴⁵⁹ De Waldenzen vormden een protestantse minderheid in het rooms-katholieke Italië. Hun geschiedenis kent perioden van vervolging. Paul Appia heeft zich actief ingezet voor deze groep. Op zoek naar steun bezocht hij ook Nederland. Hij werd in een brochure de “waardigen Paul Appia” genoemd. Men hoorde hem “de blijde boodschap, in CHRISTUS naam, en met CHRISTUS zin, verkondigen, en met edele kieschheid en warm gevoel van zijne landgenooten spreken”. Uit zijn toespraak zijn de woorden bewaard gebleven die volgens de schrijver zichtbare ontroering teweeg brachten: “Sedert bijna twee eeuwen weergalmen onze landelijke tempels, onze valleijen en onze rotsen, elken zondag, en misschien op den eigen oogenblik, waarin ik tot u spreke, van zegeningen en openbare gebeden ten behoeve van

leerde hij voor horlogemaker, maar dankzij de hulp van zijn grootvader, die predikant was, kon hij in Genève theologie gaan studeren. Appia kreeg een professoraat in Montauban aangeboden, maar wees dat af.¹⁴⁶⁰ Na zijn eerste gemeente in Hanau volgde hij in Frankfurt de overleden Auguste Jeanrenaud op. Hij bleef er werkzaam tot zijn dood in 1849. In Frankfurt was de armenzorg speerpunt van zijn werk. Hij beschouwde de pastorie als een *asiel voor de armen*, spoorde de welvarende gemeenteleden aan tot daadwerkelijke hulp aan de naaste, en benadrukte dat ook de arme mens naar Gods beeld geschapen is.¹⁴⁶¹ Appia was ernstig van karakter. In de levendige familiekring voelde hij zich thuis en hij was geïnteresseerd in natuur, astronomie en muziek.¹⁴⁶² Zijn jongste zoon, Georges Appia (1827-1910), heeft de herinneringen aan zijn opvoeding te boek gesteld.¹⁴⁶³ Louis Appia (1818-1898), de oudste zoon, werd een van de oprichters van het internationale Rode Kruis.¹⁴⁶⁴

Theologisch bevonden Appia en zijn gemeente zich in de sfeer van de *Erweckungsbewegung*,¹⁴⁶⁵ in tegenstelling tot andere *reformierte Gemeinden*, die de liberale theologie

broeders, die ons nooit hebben verlaten.” Johann Florentius Martinet. *Geschiedenis der Waldenzen in de valleijen van Piemont tot op het jaar 1775, vermeerderd met een kort verslag van hunne verdere lotgevallen tot op onze tijd, van den tegenwoordige staat dezer gemeenten door H. Rietveld* (Amsterdam 1836), p. 364f.

¹⁴⁶⁰ Lovisa 1994, p.63.

¹⁴⁶¹ Appia 1831, p. 13.

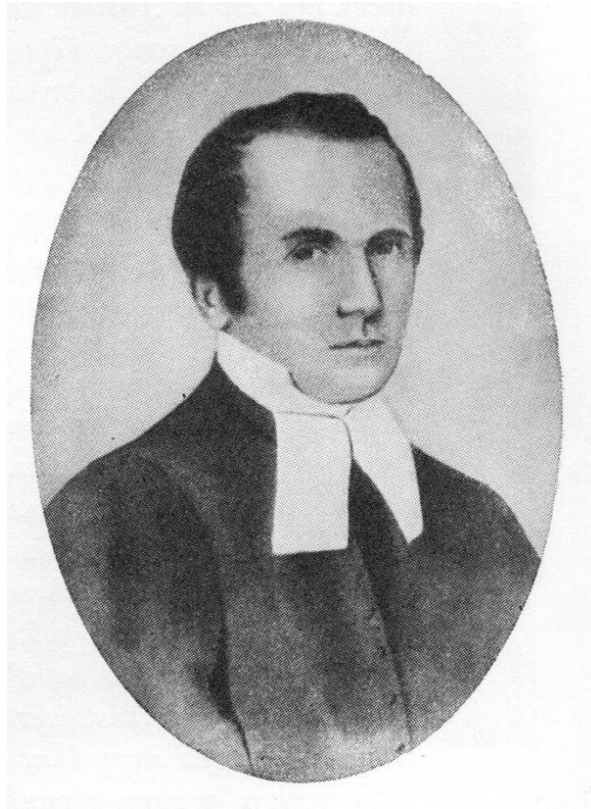
¹⁴⁶² Appia 1923, p. 31-48.

¹⁴⁶³ Georges Appia. *Souvenirs Réunis Par Sa Famille* (Paris 1923).

¹⁴⁶⁴ Zie hiervoor: Filippo Maria Giordano, ‘Un portrait de Louis Appia entre l’Italie et l’Europe’ – Foi évangélique, vision cosmopolite et engagement humanitaire dans les guerres du Risorgimento, *Cahiers No. 10 - Genève humanitaire* (Genève 2016). Zie ook het herdenkingsnummer dat geheel gewijd is aan Louis Appia: *Bulletin de la Société Henry Dunant No. 27, numéro spécial* (Genève 2018).

¹⁴⁶⁵ Ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de gemeente verscheen in 1855 de herdenkingsbundel *Troisième jubilé séculaire de la fondation de l’Église Réformé Française de Francfort s/M*. Paul Appia was in die tijd al overleden, Toch werd van zijn hand een bijdrage over de geschiedenis van de gemeente opgenomen (p. 45-47). Van Louis Bonnet, de predikant bij wie Felix op 1e kerstdag 1836 een dienst meemaakte (Klein 2009a, p. 49), is een artikel opgenomen waarin hij het reformatorische karakter van de gemeente onderstreept met de volgende woorden: “Enfin, cette Parole elle-même n’est si précieuse que parce qu’elle renferme un troisième bien que Jésus-Christ a déclaré *la seule chose nécessaire*: je veux dire *l’Evangile de sa grâce*, la bonne nouvelle du pardon, d’un salut tout gratuit, acquis par le sang de la croix, reçu *uniquement par la foi* vivante du coeur, et non par des oeuvres et des mérites d’homme, qui jamais ne feront subsister un seul pécheur devant Dieu”. Louis Bonnet. ‘Discours de Mr. le pasteur Bonnet’, *Troisième jubilé séculaire de la fondation de l’Église Réformé Française de Francfort s/M* (Francfort sur le Mein 1854), p. 41.

waren togedaan.¹⁴⁶⁶ Tijdgenoten schreven dat Appia een “erschütternder Bußprediger” was en beschouwden hem als een vertegenwoordiger van de *Erweckung* in Frankfurt.¹⁴⁶⁷

Afb. VI.4. Paul Appia, predikant te Frankfurt am Main van 1819 tot 1849. Krijttekening van een onbekende kunstenaar.¹⁴⁶⁸ Appia bevestigde het huwelijk van Felix en Cécile.

In 1831 verscheen in Parijs een *Sermon* van Appia onder de titel *La formation de Christ dans les âmes* naar aanleiding van Galaten 4:19-20.¹⁴⁶⁹ Hierin benadrukte hij dat de mens door Christus een nieuwe schepping moest worden en wees hij op de consequentie vanuit het evangelie inzake gelijke rechten voor armen, weduwen enz. Appia legde op basis van de reformato-
rische leer de nadruk op sociale rechtvaardigheid.

¹⁴⁶⁶ Balke 2015, p. 251. In de jubileumbundel ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de gemeente in 1904 schreef Friedrich Clement Ebrard dat “in dieser ganzen Zeit das Evangelium stets lauter und unverfälscht unter uns gepredigt worden ist.” Ebrard 1906, p. 150.

¹⁴⁶⁷ Benrath 2000, p. 248. Charles Correvon karakteriseerde Appia in ‘Zum Andenken an Dr. Louis Bonnet’ in de *Frankfurter Kirchenkalender* als een “Prediger der Buße und der ethischen Forderungen des Christentums”, *Frankfurter Kirchenkalender* 1903, p. 18-22.

¹⁴⁶⁸ Cf. Petitpierre 1937, p. 111.

¹⁴⁶⁹ Paul Appia. *La formation de Christ dans les âmes* (Paris 1831).

De gemeente van Frankfurt was gegrond op de gereformeerde leer, maar toonde naar buiten een open houding. Zo bood men de anglicaanse kerk ruimte om tijdelijk diensten in het kerkgebouw te beleggen.¹⁴⁷⁰ In de zondagse eredienst werd de *Confession des péchés* van Calvin gelezen of samen uitgesproken.¹⁴⁷¹ Het gebed voor de preek was niet gestandaardiseerd.¹⁴⁷² Tot in de 19e eeuw zong men voornamelijk de Geneefse psalmen.¹⁴⁷³ Halverwege de 19e eeuw werd besloten tot vernieuwing van de gemeentezang. Daartoe werd op 26 mei 1846 de hulp van Felix ingeroepen, die op dat moment in Leipzig woonde.¹⁴⁷⁴ Appia verzocht hem om melodieën te componeren bij teksten die men hem zou zenden.¹⁴⁷⁵ Het nieuwe gezangboek zou de titel krijgen: *Recueil de cantiques chrétiens*.¹⁴⁷⁶ Het zilveren jubileum van Appia als predikant in Frankfurt werd in 1844 uitgebreid gevierd.¹⁴⁷⁷ Cécile had een goede band met hem; ze schonk hem een zelfgemaakt olieverfschilderij ter gelegenheid van zijn verjaardag.¹⁴⁷⁸

De huwelijksdienst van Felix en Cécile op 28 maart 1837 werd geleid door Appia. Fragmenten van de preek zijn bewaard gebleven, omdat Cécile van de preek een kopie maakte voor haar neef Alphonse Petitpierre, die niet bij de dienst aanwezig kon zijn.¹⁴⁷⁹ Jacques Petitpierre nam in *Le Mariage de Mendelssohn* een aantal passages uit de preek op.¹⁴⁸⁰ Deze werd in het Frans

¹⁴⁷⁰ Herrenbrück 1954, p. 17.

¹⁴⁷¹ Ebrard 1906, p. 61 en 153.

¹⁴⁷² Ibid. p. 61. In een voetnoot voegt Ebrard eraan toe dat het vrij gesproken gebed in strijd was met de *Discipline ecclésiastique* van de *reformirte Kirche* in Frankrijk die een vrij gebed op dat moment in de liturgie verbood.

¹⁴⁷³ Ibid.

¹⁴⁷⁴ Todd 2003, p. 529.

¹⁴⁷⁵ Het antwoord van Felix is niet bekend, hij stierf in het volgende jaar. Appia gebruikte bij zijn verzoek het argument dat Cécile een kind van de gemeente was. Het gezangboek verscheen in 1849. Ebrard 1906, p. 61. Uiteindelijk is één melodie van Felix, die van het gezang *Venez et chantez les louanges de Christ*, anoniem en zonder de bijbehorende harmonisatie in de bundel terecht gekomen. Todd 2003, p. 529.

¹⁴⁷⁶ Ibid.

¹⁴⁷⁷ Zie hiervoor: *Discours prononcés dans l'Eglise Wallonne de Francfort s/M. de 24 octobre 1844. A l'occasion du vingt-cinquième anniversaire de l'installation de M. Appia, l'un des Pasteurs de cette Eglise* (Francfort sur Mein 1844).

¹⁴⁷⁸ Petitpierre 1937, p. 60.

¹⁴⁷⁹ Ibid., p. 110.

¹⁴⁸⁰ Ibid., p. 110-112.

gehouden.¹⁴⁸¹ De tekst was Psalm 92:1-6 en 1-16.¹⁴⁸² Appia vergeleek het huwelijk van Felix en Cécile met een voortdurende lofprijzing aan de Heer. Hij memoreerde de vele zegeningen, die God het bruidspaar van jongs af had geschonken en die nu werden bekroond door de vervulling van hun liefste wens. Deze zegeningen moesten dankbaar voor God gebracht worden met de belofte om Hem te dienen. Appia wees op de uitzonderlijkheid van dit huwelijk. Het leven van het bruidspaar leek bestemd om boven een bestaan van materiële zorgen uit te reiken. In ieder geval was er in het huwelijk de meest goddelijke van alle kunsten aanwezig, “plus divin dans les Arts”, waardoor de dagen mooi zouden worden.¹⁴⁸³ Immers, de engelen zongen bij de wieg van de wereld, zij hieven het *Ere zij God* aan bij de geboorte van Jezus Christus; Christus zelf zong met zijn stem, die zuiverder klonk dan die van de engelen, de lofzang voordat hij op weg ging naar Gethsemane: “honneur, bénédiction, reconnaissance aux artistes religieux, aux hommes qui, doués du beau don d’élever les âmes au-dessus de cette terre par l’harmonie, ’s envisagent eux-mêmes comme des sacrificateurs au Dieu vivant!”¹⁴⁸⁴ Men moest dankbaar zijn en kunstenaars in ere houden die de harten van de mensen wilden verheffen en die hun taak opvatten als priesterlijke toewijding aan God.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁸¹ Felix noemde de preek van Appia in een brief aan zijn moeder Lea, zijn zus Fanny en haar man Wilhelm Hensel. Op 2 april 1837 schreef hij: “Von der Rede des Herrn Appia, und dem Gesang des Caecilien-Vereines und allen Geschenken schreibe ich nichts, davon werdet Ihr gewiß durch meine Schwiegermutter oder Tante Schlegel erfahren haben [...]” *SB V-1618-234-26/28*.

Ferdinand Hiller, die de dienst bijwoonde, schreef: “Es hatte etwas Eigenthümliches, einen so echt deutschen Künstler in diesem ernsten Momente französisch anreden zu hören, aber die Einfachheit des Gottesdienstes und das in jedem Betracht so anziehende Paar fesselte und rührte alle Herzen”. Hiller 1874, p. 80.

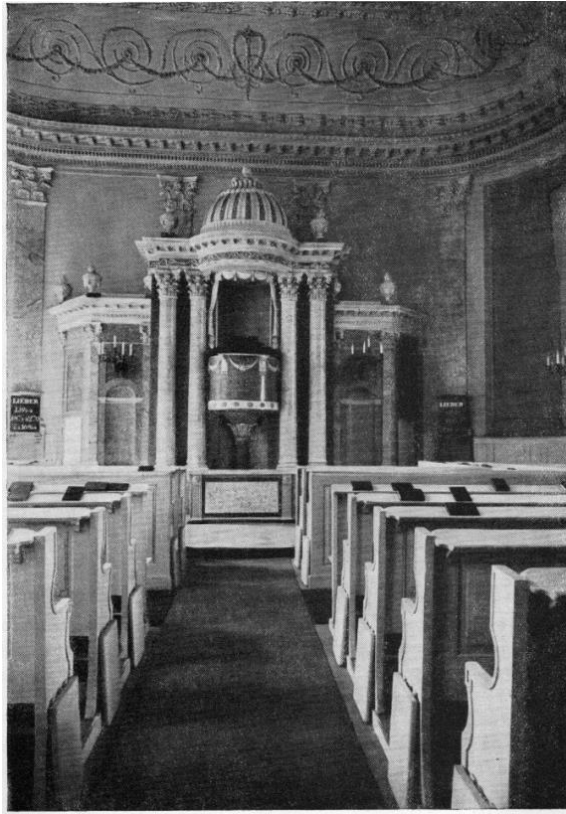
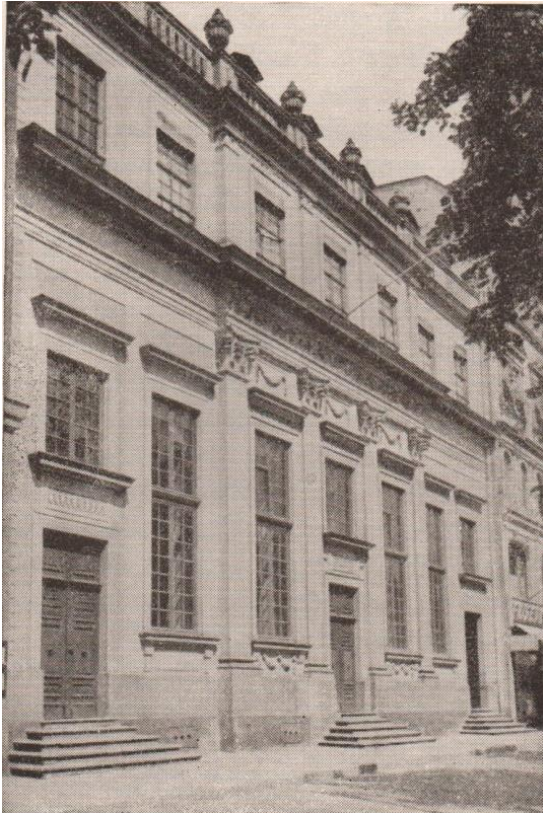
¹⁴⁸² Petitpierre 1937, p. 110f.

¹⁴⁸³ *Ibid.*, p. 111.

¹⁴⁸⁴ *Ibid.*

¹⁴⁸⁴ *Ibid.*

¹⁴⁸⁵ Appia komt met een gedachte die kenmerkend is voor de 19^e-eeuwse Romantiek: de kunstenaar als priester. De uitbundige lof die Appia de religieuze kunstenaar – in dit geval Felix – toedichtte plaatste hem boven de mensen, vanwege het feit dat hij als een uitverkorene beschouwd werd. Daarbij was de kunstenaar zelf niet goddelijk, maar in de kunst was het goddelijke aanwezig. Volgens C. de Deugd – in zijn dissertatie *Het metafysisch grondpatroon van het romantisch literaire denken* (1971) – onderscheidt dit de romantische kunstenaar van de klassieke kunstenaar. Deugd 1971, p. 52f. Felix heeft zichzelf niet als een romanticus beschouwd. Helmut Loos schrijft: “Mendelssohn entspricht [...] sehr wenig dem seinerzeit aktuellen Künstlerbild des romantischen, weltfernen Genies, sondern eher dem, wie ihn sein Freund Klingemann der Familie gegenüber charakterisiert: er ist überhaupt jetzt zu fleißig, zu gewissenhaft und sehr Geschäftsmann.” *SB III-22* en *SB III-709-168-157/158*. Op 1 augustus 1838 schreef Felix aan Conrad Schleinitz: “[...] daß ein Beruf dem andern vorzuziehen sei, kann ich nun einmal nicht theilen.” *SB VI-2062-180-5/6*. Elk mens had specifieke gaven van God gekregen om daarmee te werken. “Wenn man das eine Fach gegen das andere vergleicht, da nimmt man gewöhnlich

Afb. VI.5a/b. Voormalige *Französisch-reformierte Kirche* te Frankfurt am Main, exterieur en interieur.¹⁴⁸⁶ Bovenin bevond zich de pastorie. In deze kerk huwden Felix en Cécile in 1837.

Appia richtte zich tot Felix met de gedachte dat hij Cécile van God had gekregen en dat hij geroepen was om haar te vervolmaken voor het eeuwige leven. Het was zijn taak om Cécile op de Jongste Dag te presenteren, gekleed in de waarachtige bruidsjurk van de rechtvaardigheid van de heiligen. Appia wees Cécile op de plek waar ze zich nu bevond. Haar overgrootvader en

das eine in der nackten Realität, und das andere im schönsten Ideal, und da ist freilich bald entschieden. Und wie leicht kann nicht ein *Künstler* solche Realität in seinem Fach fühlen, und dann etwa die *practischen* Menschen glücklich preisen, die alle Verhältnisse und alle Menschen gegen einander beobachtet und erkannt haben, und die den Anderen leben helfen mit dem eigenen Leben und Fortschreiten, und gleich das Greifbare, Nützliche, Wohlthätige sehen, das sie stiften.” *SB VI-2062-180-10/18*. Reeds in 1829 gaf Felix blijk van zijn beroepsopvatting. Aan zijn jongere broer Paul schreef hij op 3 juli vanuit Londen: “Was ein tüchtiger Kerl anfaßt und mit *ganzer Kraft* fortführt und durchsetzt, das ist nicht allein zu achten, sondern es braucht keinem andern Berufe zu weichen. [...] Der liebe Herr Gott macht jene ebenso unmittelbar, wie diese, und wir haben nur zu erhalten und auszubilden [...]”. *SB I-187-329-138/143*. Twaalf jaar later schreef Felix opnieuw aan Paul op 13 februari 1841: “[...] aber ich weiß einmal nichts Schlimmres als den Mißbrauch oder den Nicht-Gebrauch der Gottesgaben, und habe keine Theilnahme an Spielerei damit”. *SB VII-3013-453-139/140*.

Appia gaat uit van een ander beginsel. Hij ziet de religieuze kunstenaar als degene die het voorrecht heeft de lofzang uit de Bijbel voort te zetten.

¹⁴⁸⁶ Petitpierre 1937, p. 52 en 109.

vader hadden hier het brood des levens uitgedeeld, hun gebeden opgedragen en gezongen tot de hoogste rechter en weldoener van alle mensen. Het waren herinneringen die diepe ontroering teweeg brachten bij hen die hun dienst nog hadden meegemaakt. Ook zelf had Cécile op deze plek heilzame indrukken ontvangen door de catechese die ze gevolgd had en vervolgens door haar deelname aan de avondmaalsvieringen. Zij had het voorrecht, dankzij haar familie, met God verbonden te worden door middel van Jezus Christus. Appia sprak de wens uit dat haar versiering de zuiverheid mocht zijn van een hart vol vrede en zachtheid, dat voor God van grote waarde is.

Kerkbezoek van Felix

In de korte notities die Felix in zijn *Schreibkalendern* noteerde staan twee diensten vermeld die hij in de *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt bezocht:¹⁴⁸⁷ op de zondagen 11 september en 25 december 1836.¹⁴⁸⁸ Bij de andere zondagen staan geen aantekeningen die op bezoek wijzen. Ook op 4 september bezocht Felix een kerkdienst, maar deze vond plaats in de *Paulskirche* (afb. VI.6). Opvallend was het commentaar dat Felix op de schrijfkalender noteerde na afloop van deze dienst: “Dumme predigt über die Frankfurter Messe”.¹⁴⁸⁹ Mogelijk ging Johann Philipp König voor, de opvolger van de *aufgeklärte* predikant Arnold Kirchner die Lea en Abraham Mendelssohn in 1822 had gedoopt toen zij in Frankfurt waren (zie Hoofdstuk II). Daar tegenover staat de notitie die Felix op 25 december 1836, na een dienst in de *Französisch-reformierte Gemeinde*, maakte: “Früh Predigt von Bonnet,¹⁴⁹⁰ innre Geschichte der Menschen, die 3 Verhältniße zu X [*Christus*] gleich bei seiner Geburt ausgesprochen”.¹⁴⁹¹ De verbinding met de gemeenschap in Frankfurt bleef niet beperkt tot de periode rondom zijn huwelijk. Ook nadien verkeerden Felix en Cécile soms enkele weken in Frankfurt, zoals in september/oktober 1844 en mei/juni 1845.¹⁴⁹²

¹⁴⁸⁷ Felix gebruikte in de jaren 1836 en 1837 een gedrukte wekkalender waarop hij zijn dagelijkse bezigheden noteerde. Klein 2009a, p. 7.

¹⁴⁸⁸ Klein 2009a, p. 45 en 49.

¹⁴⁸⁹ Ibid., p. 44.

¹⁴⁹⁰ Louis Bonnet, één van de twee predikanten van de *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt.

¹⁴⁹¹ Klein 2009a, p. 49.

¹⁴⁹² SB X-8.

Afb. VI.6. F.W. Hancke, interieur van de *Paulskirche* in Frankfurt am Main tussen 1833 en 1849.

Lithografie. *Historisches Museum*, Frankfurt am Main.

Felix bezocht hier een kerkdienst op 4 september 1836.

VI.2. Elisabeth en Cécile Jeanrenaud

Elisabeth

Ook via (schoon)moeder Elisabeth bleef de verbondenheid met de *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt bestaan. Er waren bezoeken over en weer en er werd vrij intensief gecorrespondeerd. Daaruit bleek dat Elisabeth bezorgd kon zijn over Cécile. Op 27 april 1837, tijdens de huwelijksreis, schreef Felix aan Elisabeth:

Ihr gestriger lieber Brief hat mich recht sehr betrübt, weil ich daraus sehe oder zu sehn glaube, daß Sie sich wegen unsrer beunruhigen und viele Sorgen machen, daß Sie Cécile für unwohl und mich für unbedacht halten, daß Sie fürchten ich möchte sie nicht genug in Acht nehmen.¹⁴⁹³

De voorzichtigheid van Elisabeth ten aanzien van Cécile kwam ook naar voren toen ze Felix verzocht om Cécile voor te bereiden op het bericht van het overlijden van haar grootvader,

¹⁴⁹³ SB V-1635-256-3/6.

Cornelius Carl Souchay.¹⁴⁹⁴ In 1844, tijdens de ernstige ziekte van het jongste kind van Felix en Cécile, liet Elisabeth zich op een andere wijze zien. Felix schreef op 11 december 1844:

Wie angenehm und beruhigend Mme. Jeanrenauds Gegenwart wirkt schrieb ich schon gestern an Fanny; es ist merkwürdig, daß sie, die in gesunden Tagen durch ihre übergroße Ängstlichkeit die Andern so oft beunruhigen und mit ängstige[n] kann, in solcher Zeit so viele ruhige Sorgfalt und freundliche Zuversicht entwickelt und uns zu erheitern weiß.¹⁴⁹⁵

Brigitte Richter schonk in haar boekje *Frauen um Felix Mendelssohn Bartholdy* geen aandacht aan Felix' schoonmoeder.¹⁴⁹⁶ Toch was Elisabeth voor Felix van grote betekenis. Elisabeth lijkt gaandeweg de plaats van Felix' gestorven moeder Lea in te nemen. In een brief van 15 november 1844 verwoordde Felix het op deze wijze:

Und dann freue ich mich wieder so ganz besonders darauf, daß wir das nächste Jahr so Gott will mit Ihnen größtentheils zusammen verbringen können. Denn obwohl Cecile gern mit mir ist, und sich nie beklagt, so weiß ich doch, daß sie erst so ganz glücklich und froh ist, wenn sie mit Ihnen oft zusammen sein kann, und mir geht es ganz eben so, und auch jetzt bei dieser sehr unleidlichen Trennung freut mich der Gedanke, daß sie bei Ihnen ist, und es ist mir als ob sie da sichrer wäre und als fühlte ich mich ruhiger so, und dann freue ich mich wieder darauf Sie beide neben. einander zu sehen.¹⁴⁹⁷

De broer van Elisabeth, Eduard Souchay de la Duboissière (1800-1872), schreef in zijn herinneringen dat Elisabeth van Felix hield als was het haar eigen zoon. “[...] die mittheilende und

¹⁴⁹⁴ SB VI-2022-135-4/8. Felix geeft in deze brief te kennen dat hij niet van dergelijke omzichtigheid houdt.

¹⁴⁹⁵ SB X-4667-320-45/49.

¹⁴⁹⁶ Brigitte Richter. *Frauen um Felix Mendelssohn Bartholdy* (Frankfurt am Main 1997).

¹⁴⁹⁷ SB X-4633-296-41/48. Felix weet in zijn brieven aan familieleden een sfeer van *Gemütlichkeit* op te roepen. Jeugdherinneringen klinken door in de uitspraak: “[...] es ist nur eben der alte Clown. Der bleib ich Dir ewig.” (Brief aan Rebecka van 9 april 1831). SB II-418-250-10/12. In een brief aan moeder Lea van 3 juli 1839: “Ich schreibe Dir heut einen plauderhaften Nestor-Brief; aber mir ist so behaglich, und ich möchte so gern mit Dir schwatzen”. SB VI-2382-425-157/158. In een brief aan Rebecka van 23 december 1843: “Heut ist der Vorabend zum Weihnachtsfest, den will ich dazu benutzen, mit Dir zu plaudern, mein Schwesterlein.” SB IX-4192-465-2/3. Wanneer Felix op 4 oktober 1844 weer even thuis in Berlijn is: “Es wird eigen sein, wenn Du und ich in der Parterrewohnung hier hausen, über den Hof sehen, in den Garten gehen, o alte Zeit, o alte Zeit!” (Brief aan Carl Klingemann). SB X-4579-264-34/36.

gegen bevorzugte Freunde enthusiastische Natur meiner Schwester Jeanrenaud war Mendelssohn sehr anziehend”.¹⁴⁹⁸ Felix noemde haar graag “Mütterchen”.¹⁴⁹⁹

Cécile

Het karakter van Felix’ vrouw wordt omschreven in een aantal getuigenissen. Fanny Hensel-Mendelssohn Bartholdy schreef over haar:

Sie ist aber ein so liebenswürdiges, kindhaft unbefangenes, frisch erquickliches, immer gleich und heiter gestimmtes Wesen, daß ich Felix nur glücklich preisen kann, sie gefunden zu haben, da sie ihn unaussprechlich liebt, ihn aber dabei nicht allzusehr verzieht und seiner Launenhaftigkeit mit einem Gleichmut begegnet, der sie ihm am Ende vielleicht gar abgewöhnen wird. Ihre Gegenwart hat etwas von frischer Luft, sie ist so leicht, klar und natürlich.¹⁵⁰⁰

Sebastian Hensel, de zoon van Fanny, schreef:

Es waren keine entschiedenen, prägnanten Eigenschaften, die sie so liebenswürdig machten, - es war vielleicht umgekehrt gerade deren Abwesenheit, die vollkommene Harmonie, das vollendete Gleichgewicht ihrer Natur. Sie war nicht hervorragend geistreich, nicht blendend witzig, nicht tief gelehrt, nicht sehr talentvoll; aber ihr Umgang war so wohltuend ruhig, so erquickend, wie die reine Himmelsluft oder das frische Quellwasser.¹⁵⁰¹

Eduard Souchay de la Duboissière noemde Céciles gave om de gemoedsstemming van haar man “zu erheben, aber auch zu beruhigen”.¹⁵⁰² Felix roemde het karakter van Cécile met regelmaat. Aan zijn moeder Lea schreef hij op 19 of 20 november 1837: “[...] und dabei macht sie mir das ganze Leben so leicht, so froh und glücklich, ein Engel könnte es nicht halb so gut.”¹⁵⁰³ Zeventien jaar later (op 10 december 1844) schreef Felix aan Fanny over de rust en vroomheid van Cécile:¹⁵⁰⁴

¹⁴⁹⁸ Lambour 2009, p. 218.

¹⁴⁹⁹ Ibid.

¹⁵⁰⁰ Feilchenfeldt 1995, p. 490.

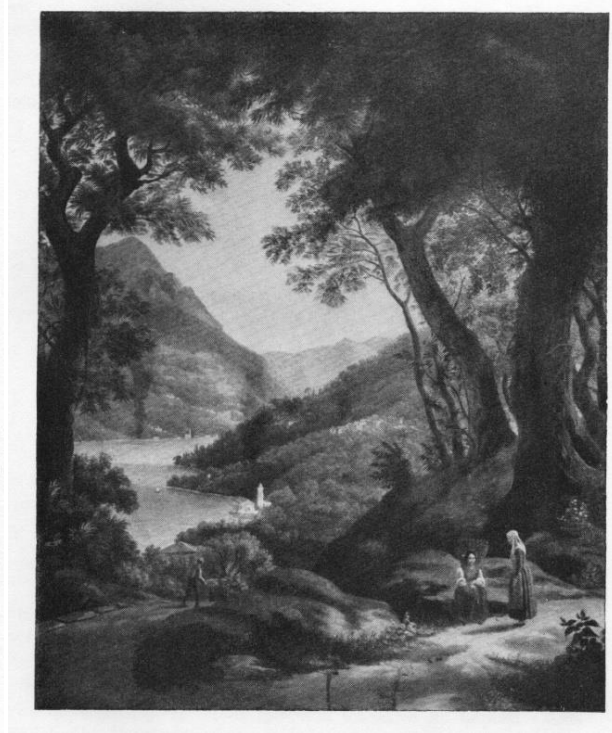
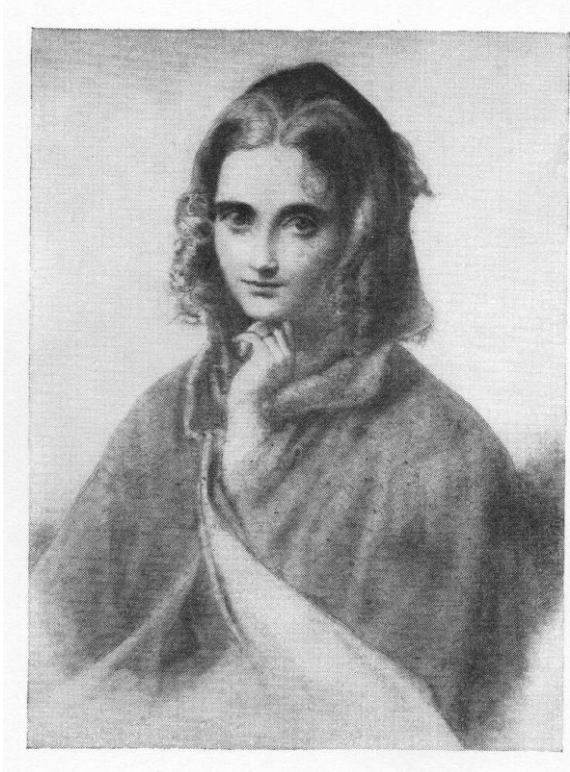
¹⁵⁰¹ Ibid., p. 467.

¹⁵⁰² Lambour 2009, p. 217.

¹⁵⁰³ SB V-1776-398-9/11.

¹⁵⁰⁴ In de muziek van Johann Sebastian Bach hoorde Felix “ewigen, frommen Gedanken”. SB V-1381-32-3/8.

Und doch versichre ich Dich, es ist in Ceciles stillem, frommem und bestimmtem Wesen ein solcher Segen und Trost, daß wir schon manche recht heitre, glückliche Momente auch in diesen Tagen erlebt haben [...].¹⁵⁰⁵

Afb. VI.7a. Wilhelm Hensel, *Cécile Mendelssohn Bartholdy, geb. Jeanrenaud*.

Potloodtekening, 30 x 23 cm. Kupferstichkabinet Staatliche Museen, Berlin.

Afb. VI.7b. Cécile Mendelssohn Bartholdy, *Aux lacs italiens*.¹⁵⁰⁶ Olieverfschilderij, privé-bezit.

Cécile gebruikte het woord *fromm* in een reactie op een geschenk dat ze had ontvangen: een kleine afbeelding van een schilderij van Eduard Steinbrück (1802-1882), voorstellende *Genevo-va*, dat ze had bewonderd op een tentoonstelling in Berlijn (afb. VI.8).¹⁵⁰⁷ Op eerste kerstdag 1836 schreef ze aan de schenker Eduard Steinbrück:

¹⁵⁰⁵ SB X-4666-319-38/41.

¹⁵⁰⁶ Petitpierre 1937, p. 179.

¹⁵⁰⁷ SB X-1504-156-41/42. Het schilderij van Steinbrück bevindt zich momenteel in het *Hessisches Landesmuseum* in Darmstadt. SB V- 564.

Ich sehe mir das schöne fromme Gesicht der jungen Frau, und das liebliche Kind jeden Tag an, und freue mich immer von neuem, und finde es jedesmal noch schöner, so erbaulich wenn man es lange [an]sieht.¹⁵⁰⁸

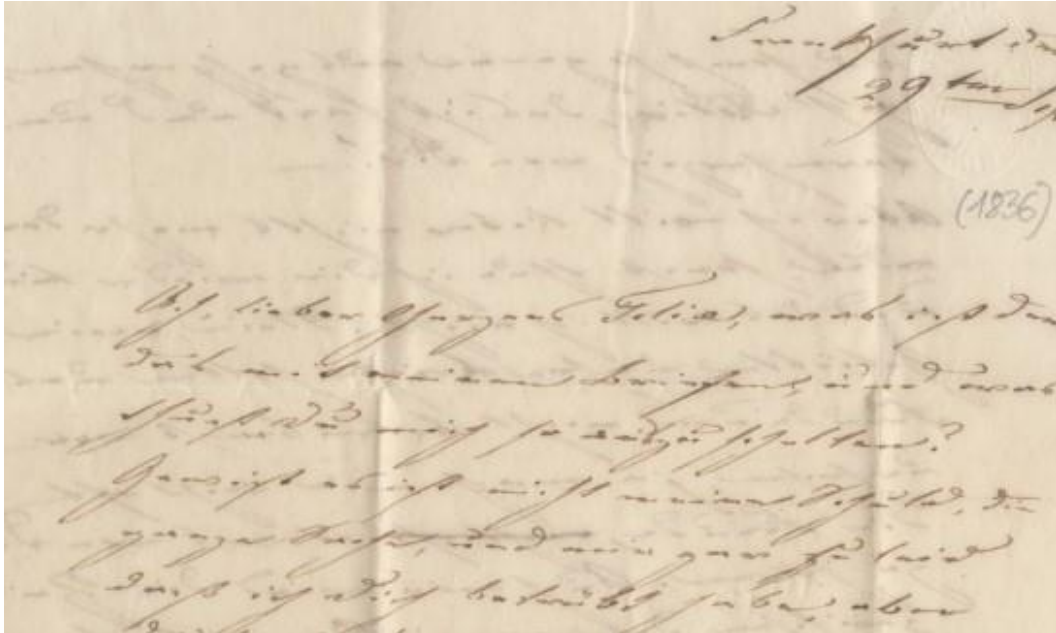
Afb. VI.8. Georg Jacob Felsing, *Genevieve van Brabant* (1839). Kopergravure naar het olieverfschilderij van Eduard Steinbrück. 48.4 x 36,6 mm. The British Museum, Nr. 1928, 0313.502. Genevieve zit in een bos tegen een boom, terwijl haar zoon in haar schoot slaapt. Rechts de ree die hen zes jaar voedde.

In 2018 verwierf het *Stadtgeschichtliches Museum* in Leipzig twaalf nog niet ontdekte brieven van Felix en Cécile (afb. VI.9). Daarbij bevond zich ook een brief van Cécile die ze schreef op 29 september 1836, zes maanden voor haar huwelijk met Felix.¹⁵⁰⁹ Daarin schreef ze aan het slot:

¹⁵⁰⁸ SB V-1504-156-47/50.

¹⁵⁰⁹ https://www.stadtgeschichtliches-museum-leipzig.de/fileadmin/user_upload/2018-08-22_PM_Stadtgeschichtliches_Museum_erhaelt_Mendelssohn-Sammlung.pdf

O Felix, wenn Du es mir nicht glaubst, so weiß es doch Gott wie ich Dich liebe, und wie ich des Morgens und Abends für Dich bete, und ich hoffe auch er wird mir Leben verleihen um daß ich es Dir noch beweisen kann, wie ich nur allein und ganz Dein eigen bin!¹⁵¹⁰

Afb. VI.9. Begin van de in 2018 ontdekte liefdesbrief van Cécile aan Felix in het archief van het *Stadtgeschichtliches Museum* in Leipzig. Deze is bijzonder omdat de brieven uit de verloovings- en bruistijd op de wens van Felix en Cécile zijn verbrand.¹⁵¹¹

De *Frommheit* van Cécile kwam sterk naar voren rondom de ziekte en het overlijden van Felix in 1847. Cécile schreef in haar *Bericht* over de laatste weken van Felix, dat ze, toen hij doodziek thuis kwam en sprak over “vom Einschlafen der Hände”, naar haar slaapkamer ging:¹⁵¹²

¹⁵¹⁰ Cécile stuurt de brief aan Felix in Leipzig vanwege een misverstand tussen beide geliefden. De oorzaak wordt niet genoemd. Wel is duidelijk dat Felix een kwade brief heeft geschreven met verwijten aan Cécile waarvan zij vindt dat ze onschuldig is. Cécile betreurt het feit dat Felix in zijn brief slechts tweemaal haar naam noemde. Ze heeft de indruk gekregen dat Felix haar van zaken verdenkt die niet bestaan en is bang dat Felix in de veronderstelling is dat haar liefde voor hem is bekoeld. De brief wil verzoening tot stand brengen. Vandaar dat Cécile niet meer over deze zaak wil praten. Ze schrijft hoezeer de brieven van Felix haar goed doen. Op zachte wijze weet ze Felix te corrigeren. “Du würderst nicht so ungerecht gegen mich armes Mädchen sein!” Cécile verklaart nogmaals haar intense liefde tot Felix met de woorden uit bovenvermeld citaat, om te eindigen met de woorden “und habe nicht mehr so ungegründeten Verdacht”. Brief van 29-09-1836. Archiv Stadtgeschichtliches Museum, Leipzig.

¹⁵¹¹ Lambour 2009, p. 216.

¹⁵¹² Jones 2001, p. 213.

Unter heißen Thränen bat ich den Allmächtigen daß er diesen Kelch an mir vorüber gehen ließe, daß er mich um meiner vielen Sünden willen nicht so hart strafen möge, mich nicht unglücklich machen möge.¹⁵¹³

De inhoud van dit gebed en de nadruk op “vielen Sünden” duidt dat ze een “*élève de cette Eglise*”,¹⁵¹⁴ de *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt, was (zie Hoofdstuk VIII).

VI.3. De *Evangelisch-reformierte Kirche* in Leipzig

De kerkelijke betrokkenheid van Felix en Cécile

De verhuizing naar Leipzig betekende voor Felix en Cécile een verandering van kerkgemeenschap. Sinds het einde van de 17e eeuw kende Leipzig een Franstalige *église réformée*.¹⁵¹⁵ Georg Joachim Zollikofer (1730-1788) was in 1758 de eerste Duitstalige prediker die naast de Franstalige predikant Jean Dumas werd beroepen.¹⁵¹⁶ Na een tweetalige periode werd vanaf 1825 uitsluitend de Duitse taal in de erediensten gebruikt.¹⁵¹⁷ De naam van de kerk veranderde toen in *Evangelisch-reformierte Kirche*. Leipzig was van oudsher een lutherse stad; de komst van Franstalige gereformeerde vluchtelingen werd in 1700 geduld, maar meer ook niet.¹⁵¹⁸ Gereformeerden konden aanvankelijk geen burgerrecht verkrijgen. In de loop van de 18^e eeuw werden de gereformeerde kooplieden gerespecteerde Leipzigers.¹⁵¹⁹

In 1817 vond de gelijkstelling van de gereformeerden met de lutheranen en katholieken plaats.¹⁵²⁰ Door de komst van Zollikofer werden de deuren naar de Duits sprekende gemeenschap geopend.¹⁵²¹ Tot op vandaag staat hij in hoog aanzien bij de *Evangelisch-reformierte Kirche*.¹⁵²² Tijdgenoten roemden de predikant als de beste van alle redenaars van Holland en

¹⁵¹³ Ibid.

¹⁵¹⁴ Petitpierre 1937, p. 112.

¹⁵¹⁵ Sievers 2000, p. 15.

¹⁵¹⁶ Middell 2000b, p. 46.

¹⁵¹⁷ Weinmeister 1900, p. 29f.

¹⁵¹⁸ Middell 2000a, p. 31.

¹⁵¹⁹ Ibid., p. 40.

¹⁵²⁰ Ibid., p. 41.

¹⁵²¹ Ibid., p. 46. Ook de dieven hadden baat bij de prediking van Zollikofer. Sinds de komst van de predikant steeg het aantal tasjesdieven bij de kerk. Middell 2000a, p. 46.

¹⁵²² In de *Evangelisch-reformierte Kirche* in Leipzig is de *Zollikofer Stiftung* nog altijd een belangrijke stichting die in de geest van de predikant pastoraat, diaconaat en kerkmuziek ondersteunt. Zie: www.reformiert-leipzig.org/zollikofer-stiftung.

Duitsland.¹⁵²³ De kerk was overvol en er heerste een diepe stilte tijdens de preek, omdat geen van de hoorders een woord wilde missen.¹⁵²⁴ Zelfs Goethe beluisterde deze predikant,¹⁵²⁵ die de *Aufklärung* was toegedaan, maar van mening was dat in de *Aufklärung* verstand én hart moesten worden aangesproken. “Gedanke ohne Empfindung ist selten wirksam: Empfindung ohne Gedanken verrauchet bald. Licht ohne Wärme läßt kalt; Wärme ohne Licht kann leicht irre führen.”¹⁵²⁶ Vanaf 4 april 1841 werden de kerkdiensten in het verbouwde voormalige *Post-ambt* gehouden, gelegen terzijde van de *Thomaskirche* (afb. 10a/b). Doordat Leipzig een handelsstad was en zich hier veel jonge boekhandelaren uit gereformeerde families vestigden, ontwikkelde de gemeente zich op sociaal en cultureel gebied.¹⁵²⁷ In de 19e eeuw genoten de meeste gemeenteleden een zekere welstand. De historica van de stad Leipzig, Helma Schaefer, schreef dat een groep rechteloze burgers zich had opgewerkt tot “einem vielseitig ausstrahlenden Gemeindeleben und kulturpolitischer Anerkennung”.¹⁵²⁸ De afkomst van Cécile uit een welvarende koopmansfamilie en het dirigentschap van Felix van het *Gewandhausorchester* paste in de maatschappelijke context van deze gemeenschap.

De *Evangelisch-reformierte Gemeinde* in Leipzig verschilde van die in Frankfurt am Main. Zollikofer had in de 18e eeuw als representant van de *Aufklärung* een belangrijk stempel op de gemeente gedrukt. In de 19e eeuw dienden er predikanten die door de theologie van Schleiermacher waren beïnvloed. In Frankfurt zong men in de tijd van Cécile uitsluitend de 150 Geneefse psalmen en daarnaast nieuwtestamentische liederen op psalmmelodieën.¹⁵²⁹ In Leipzig zong men tot het jaar 1851 uit de 18e-eeuwse bundel van de eigen predikant Zollikofer, waarin de Geneefse psalmen niet opgenomen waren.¹⁵³⁰ Het was het *Neues Gesangbuch, oder Sammlung der besten geistlichen Lieder und Gesänge zum Gebrauche bey dem öffentliche Gottesdienste* uit 1766. In het voorwoord vermeldde Zollikofer welke liederen waren opgenomen: “vortreffliche Lieder und Gesänge der Herren Gellerts, Cramers, Schlegels, Klopstocks”,

¹⁵²³ “Man hielt gleichsam den Odem an sich, sobald der Gesang aufhörte, – und horchte schon den kommenden Worten entgegen.” Weinmeister 1900, p. 160.

¹⁵²⁴ Ibid.

¹⁵²⁵ Weinmeister 1900, p. 161.

¹⁵²⁶ Middell 2000b, p. 47.

¹⁵²⁷ Een van de bekendste uitgevers was Anton Philipp Reclam (1807-1896). Hij werd op 19 juli 1807 in de *Evangelisch-reformierte Kirche* in Leipzig gedoopt. Hij had een leenbibliotheek waar binnen- en buitenlandse dag- en weekbladen en literaire tijdschriften gelezen konden worden.

¹⁵²⁸ Schaefer 2000, p. 68.

¹⁵²⁹ Ebrard 1906, p. 62.

¹⁵³⁰ Weinmeister 1900, p. 160.

daarnaast “verbesserte alte Lieder” en “geistliche Lieder womit die Herren Spalding und Dieterich die Kirche erst neuerlich beschenkt haben”.¹⁵³¹

Afb. VI.10a. Gedeelte van een maquette van de oude stad Leipzig in het *Stadtgeschichtliches Museum Altes Rathaus*, Leipzig. Foto: Mar van der Veer. De *Evangelisch-reformierte Kirche* belegde vanaf 4 april 1841 diensten in het voormalige *Postamt*, links gelegen van de *Thomaskirche*. Het hoge gebouw (midden-onder) was de *Thomasschule*, waar Bach woonde. Op initiatief van Felix is op 9 april 1843 aan de voorzijde van deze school het Bach-monument onthuld.

Afb. VI.10b. Een zeldzame foto van het interieur van het kerkgebouw, kort voor de afbraak in 1902. Archiv der Evangelisch-reformierte Kirche Leipzig.¹⁵³²

Tot aan zijn huwelijk stond Felix in de *Parochialkirche* in Berlijn ingeschreven. Op 25 februari 1837 vroeg hij vanuit Leipzig aan zijn moeder Lea of zij ervoor wilde zorgen, dat hij vanwege zijn huwelijk in Frankfurt am Main in de *Parochialkirche* in Berlijn “aufgeboten werde”.¹⁵³³

Er bestaat uit de eerste helft van de 19^e eeuw een ledenlijst van de *Evangelisch-reformierte Kirche*. Daarin wordt het gezin Mendelssohn Bartholdy niet vermeld. Dat hoeft echter niet te verbazen, want deze lijst bevat een overzicht van alle lidmaten op een bepaald moment. Dat is af te leiden uit het feit dat er geen mutaties zijn aangebracht en alle namen in

¹⁵³¹ Zollikofer 1766, voorwoord (geen nummering).

¹⁵³² Cf. Weinmeister, p. 134.

¹⁵³³ SB V-1584-212-53/55.

eenzelfde handschrift zijn geschreven. Aangezien de lijst ook de namen van kinderen bevat die geboren zijn na 1847, moet worden aangenomen dat deze lijst van gemeenteleden werd opgesteld nadat Felix was overleden en Cécile met haar kinderen uit Leipzig was vertrokken (afb. VI.11).

Naam	Jaar	Opmerking
Kinderen		
Melby, J. G. W. W. W.	1817	
Melby, J. G. W. W. W.	1827	
Melby, J. G. W. W. W.	1830	
Melby, J. G. W. W. W.	1832	
Melby, J. G. W. W. W.	1847	
Kontoren		
Melby, J. G. W. W. W.	1817	gr. Schriftzug 25
Melby, J. G. W. W. W.	1832	
Melby, J. G. W. W. W.	1839	
Kontoren		
Melby, J. G. W. W. W.	1797	Königplatz 1
Melby, J. G. W. W. W.		
Melby, J. G. W. W. W.	1800	
Melby, J. G. W. W. W.	1822	
Melby, J. G. W. W. W.	1831	
Melby, J. G. W. W. W.	1834	
Kontoren		
Melby, J. G. W. W. W.	1799	
Melby, J. G. W. W. W.		Königplatz 26
Melby, J. G. W. W. W.		
Melby, J. G. W. W. W.	1807	
Melby, J. G. W. W. W.	1837	

Afb. VI.11. Ledenlijst van de *reformirte Kirche* in Leipzig waarin het gezin van Felix niet is opgenomen. Aangezien er geen mutaties in staan en er dopelingen opgenomen zijn na het overlijden van Felix (op deze bladzijde het jaar 1849) bewijst dit de latere datum van deze ledenlijst.

Archiv der Evangelisch-reformierte Kirche Leipzig. Foto: Mar van der Veer.

Het bewijs van Felix' lidmaatschap van de *Evangelisch-reformierte Gemeinde* is wel te vinden in het *Sitzungsprotokoll* van de kerkenraad van 5 januari 1841.¹⁵³⁴ Daarin wordt Felix "Mitglied

¹⁵³⁴ Tot een *Union* met de lutheranen is het in Leipzig nooit gekomen. Wel nam in 1836 de *Subdiakonus* van de *Thomaskirche* de bediening van het Heilig Avondmaal over, toen Johann Heinrich Hirzel ziek was geworden. Op 19 mei 1839 hield Hirzel een *Festrede* in de *Thomaskirche* ter gelegenheid van de gezamenlijke viering van 300 jaar reformatie in Leipzig. Hij memoreerde dat dit de eerste keer was de *reformirte Gemeinde* in "brüderlicher Eintracht" met de andere gemeenten verbonden was. Weinmeister 1900, p. 115f.

unsrer Gemeinde” genoemd.¹⁵³⁵ Het betrof een plan om het gerestaureerde orgel te laten goedkeuren door Felix.

[...] Endlich wurde beschlossen, an Herrn Musikdirector Dr. Mendelssohn Bartholdy, Mitglied unsrer Gemeinde, die Bitte zu stellen, unsre Orgel, nachdem deren Reparatur vollendet, zu prüfen, behufs der Erkennung, ob der Orgelbauer das Werck vollkommen wieder hergestellt, und seinen Contract erfüllt habe. Herr Pastor Hirzel hatte die Güte zu übernehmen, diese Bitte seiner Zeit Dr. Herr Mendelssohn-Bartholdy mitzutheilen.¹⁵³⁶

In het verslag van Felix' begrafenis in de *Illustrierte Zeitung* van 20 november 1847 werd zijn lidmaatschap bevestigd: “- der Verstorbene hatte sich zur reformirten Kirche gehalten -”.¹⁵³⁷

Bij de kerkmuziek in deze gemeente was Felix zeker niet betrokken. Organist was Karl Christian Endig van 1834 tot en met 1863,¹⁵³⁸ cantor was Friedrich Franz de Beau van 1824 tot en met 1870.¹⁵³⁹ Een regelmatige kerkganger kan Felix niet geweest zijn. Zijn vriend, de theoloog Julius Schubring, memoreerde in zijn *Erinnerungen* de “tiefe Religiosität” van Felix, die zich niet uitte in regelmatig kerkbezoek:¹⁵⁴⁰ Daß dieselbe der specifisch-kirchliche Färbung entbehrte, darüber haben wir in früheren Jahren viel disputirt [...]. Aangaande zijn catecheseleeraar Friedrich Wilmsen schreef Schubring: “Freilich auch zu dessen Gottesdienst ging er wohl nicht viel”.¹⁵⁴¹ De concertpraktijk in Leipzig was intensief en behelsde ook activiteiten op

¹⁵³⁵ Wehner 2004, p. 37. Het *Sitzungsprotokoll* bevindt zich in het archief van de *Evangelisch-reformierte Gemeinde Leipzig*.

¹⁵³⁶ *Ibid.*, p. 142.

¹⁵³⁷ *Illustrierte Zeitung* 20-11-1847, No. 229, p. 322. Dat Felix lid was van de *reformirte Gemeinde* wordt ook verondersteld door Ralf Wehner in een uitgave naar aanleiding van het *Erstes Mendelssohn-Fest IX. Internationales Gewandhaus-Symposium 1997 anlässlich des 150. Todestages von Felix Mendelssohn Bartholdy*. Wehner voegde daaraan toe: “wenn er auch nicht aktiv am Gemeindeleben beteiligt zu sein scheint”. Wehner 2004, p. 141.

¹⁵³⁸ Op diens initiatief moesten jongens, voor wie de kerk het schoolgeld betaalde, als koorknappen optreden bij de gemeentezang. Weinmeister 1900, p. 115.

¹⁵³⁹ *Ibid.*, p. 187-189. De praktijk van de kerkzang moet Felix weinig vreugde hebben gegeven. Een indruk van de manier van zingen geeft de *Evangelische Kirchenzeitung* uit het jaar 1847. De schrijver hekelde het “schläfriges, langweiliges Geleier”. Iedere lettergreep duurde vier polsslagen. De laatste lettergreep duurde 8-12 polsslagen waarna een kort intermezzo van het orgel volgde. Alle melodieën, vrolijke of droevige, werden “schleichend und schleppend abgeleiert”. Een lied als “Nun freut euch lieben Christen g'mein” zou, als men het lied geheel zong, 30-40 minuten duren. *Evangelische Kirchenzeitung* 1847, No. 84, p. 817f.

¹⁵⁴⁰ *Daheim* 26 (1866), p. 375.

¹⁵⁴¹ *Ibid.*

zondagen.¹⁵⁴² Felix maakte kennis met de leden van het *Gewandhausorchester* op zondagmorgen 13 september 1835 om 10.00 uur, waarna hij een eerste repetitie leidde.¹⁵⁴³

In de brieven komt eenmaal een vermelding van een door Felix bezochte kerkdienst in Leipzig voor:

Ich machte noch rechten Bußtag und ging nach dem Frühstück in die Kirche, und dann componirte ich das Rückertsche Lied *Ersatz für Unbestand* das Paul so wohlgefallen hatte, und dachte viel an ihn dabei.¹⁵⁴⁴

De betreffende dag, vrijdag 22 november 1839, was door de overheid van Sachsen ingesteld tot een jaarlijkse boetedag. Ook in de *Evangelisch-reformierte Kirche* werd een boetedienst gehouden.¹⁵⁴⁵ De dienst die Felix bezocht heeft, werd volgens het *Leipziger Tageblatt* door Johann Heinrich Blaß geleid.¹⁵⁴⁶

Cécile kreeg in Leipzig gezelschap van haar zus, Julie Jeanrenaud, vanwege haar huwelijk met de Leipzigse koopman Julius Schunck. Felix en Cécile waren aanwezig bij hun huwelijksbevestiging op 4 juni 1839 in de *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt am Main. Felix schreef die dag: “So eben fahren Julius und Julie, die heut um 11 in der Französischen Kirche getraut wurden, nach Mainz und morgen weiter nach England.”¹⁵⁴⁷ De zwager van Felix en Cécile was actief betrokken bij de *Evangelisch-reformierte Kirche* in Leipzig. Na

¹⁵⁴² Kunze 2009, p. 48f.

¹⁵⁴³ Dörrfel 1884, p. 253. De zondagse dienst in de *reformirte Kirche* begon om 8.45 uur, de morgendiensten in de *St. Nicolai* en de *St. Thomá* om 8.00 uur (wekelijks aankondiging in de zaterdageditie van het *Leipziger Tageblatt*, bijv. 26-06-1841, No. 177, p. 1458). De orkestleden van het *Gewandhaus* waren regelmatig betrokken bij kerkelijke vieringen in de *St. Nicolai* en de *St. Thomá*. De publicist Hagen Kunze schat 60 kerkelijke uitvoeringen per jaar, afgezien van de bijbehorende repetities. Kunze 2009, p. 49.

¹⁵⁴⁴ SB VII-2517-77-15/18.

¹⁵⁴⁵ Een preek *Am Bußtag* is in de bundel *Predigten* van S.R. Howard, één van de predikanten van de kerk, bewaard gebleven. De preek heeft als thema *Ueber einige besonders herrschende Fehler*, naar aanleiding van 1 Johannes 1:8-9. De predikant stelt vast dat deze boetedag niet door de kerk is ingesteld, maar door de overheid. Van de kerk zou een boetedag niet kunnen uitgaan, omdat met het zicht op het komende hemelse koninkrijk de kerk in feite altijd oproept tot boetedoening. Als boete beperkt blijft tot deze ene dag dan voegt die weinig toe aan het heil van de ziel. Boetedagen zijn ooit ingesteld om berouw te tonen over een gezamenlijke zonde van het volk. Ieder moet beseffen deel te hebben aan de schuld, die de gehele maatschappij op zich heeft geladen. Howard 1846, p. 337-349.

¹⁵⁴⁶ *Leipziger Tageblatt* 21-11-1839, No. 325, p. 2468.

¹⁵⁴⁷ SB VI-2361-399-3/4.

het sterven van Felix werd Julius één van de zes *Gemeindevorsteher*.¹⁵⁴⁸ Ook in de jaren 1859-1862 en 1870-1873 vervulde hij deze taak. De *Gemeindevorsteher* vormden samen met de predikanten het *Consistorium*.¹⁵⁴⁹

De doop van de kinderen

Een belangrijke aanwijzing dat Felix en Cécile betrokken waren bij de *Evangelisch-reformierte Kirche* is het feit dat al hun vijf kinderen er de doop ontvingen van een van de predikanten. Het *Leipziger Tageblatt* vermeldde deze in het wekelijkse overzicht van gedoopte kinderen in Leipzig (*afb.* VI.13). In een bundel, uitgegeven ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de gemeente in 2000, schreef de toenmalige predikant Hans-Jürgen Sievers: “Die Eintragungen in den Kirchenbüchern zeigen die enge Verbindung zu dieser Gemeinde.”¹⁵⁵⁰ Waarschijnlijk was elk van de drie predikanten die Felix en Cécile hebben meegemaakt bij een doopplechtigheid betrokken. Volgens de gewoonte van die tijd vond de doop in huiselijke kring plaats.¹⁵⁵¹

Johann Heinrich Hirzel

Johann Heinrich Hirzel, een geboren Zwitser,¹⁵⁵² werd in 1816 in Leipzig als predikant bevestigd. In oktober 1843 werd hij ernstig ziek en hij stierf op 8 november van dat jaar.¹⁵⁵³ In 1832-1834 was hij al geruime tijd ziek geweest. Felix heeft deze predikant korte tijd meegemaakt. Felix en Cécile gaven aanvankelijk de voorkeur aan Hirzel om de doop te bedienen aan hun eerste kindje, Paul Wolfgang Carl, op 15 maart 1838 (*afb.* VI.13a). Felix schreef op 11 maart 1838 aan zijn moeder Lea:

¹⁵⁴⁸ De *Gemeindevorsteher* werden voor drie jaar gekozen. *Staats-Handbuch für das Königreich Sachsen* (Leipzig 1845).

¹⁵⁴⁹ Weinmeister 1900, p.178.

¹⁵⁵⁰ Sievers 2000, p. 100. Het doopboek vermeldt tevens de namen van de peters en meters die aanwezig waren. Meestal waren dat familieleden, zoals Felix' jongste broer Paul en zijn vrouw Albertine, Felix' zus Fanny en haar man, Wilhelm Hensel en Cécile's moeder Elisabeth Jeanrenaud. Andere namen zijn de *Konzertmeister* Ferdinand David en de huisarts Johann Christan August Clarus. Totaal waren 26 *Paten* bij de doop van de vijf kinderen betrokken. Richter 2011, p. 139.

¹⁵⁵¹ Ibid.

¹⁵⁵² Weinmeister 1900, p. 114.

¹⁵⁵³ Dat Hirzel een belangrijke plaats innam in Leipzig bewijst dat het *Leipziger Tageblatt* op de dag van zijn begrafenis (zondag 12 november 1843) op de voorpagina een uitgebreid *In memoriam* plaatste onder de titel *Am 8. November*. De auteur was waarschijnlijk, gezien de schrijfstijl, Hirzels collega Johann Heinrich Blaß. *Leipziger Tageblatt* 12-11-1843, No. 316, p. 2901.

Bis jetzt haben wir die Taufe immer noch für den 15ten als Deinen Geburtstag bestimmt; heut scheint aber ein Querstrich zu kommen, indem wir nämlich den Hr. Hirzel, den wir gern als Prediger hätten, an dem Tage nicht bekommen können, sondern seinen Collegen, der mir weniger gefällt.¹⁵⁵⁴

Afb. VI.12. Gustav Schlick, *Bildnis des Leipziger Theologen und Pastors der reformierten Gemeinde Jean Henri Hirzel* (ca. 1830). Lithografie, 218 x 185 mm. Kupferstichkabinett A 1995-10524. Sammlung Theodor Bienert (sächsische und böhmische Topographie).

Wel heeft Hirzel het tweede kindje, Marie Helene Pauline, op 3 november 1839, gedoopt (afb. VI.13a/b). Felix bedankte de predikant in een brief op oudejaarsdag 1839 waarin hij zich verontschuldigde dat hij de predikant vanwege “eine fortdauernde sehr unangenehme Erkältung” niet eerder mondeling kon bedanken.¹⁵⁵⁵ Johann Heinrich Hirzel was een broer van Salomon Hirzel (1804-1877), die de bekende *Hirzel-Verlag* in Leipzig oprichtte. Van 1839-1843 vervulde deze uitgever de *Vorsteherschaft* van de kerkelijke gemeente.¹⁵⁵⁶

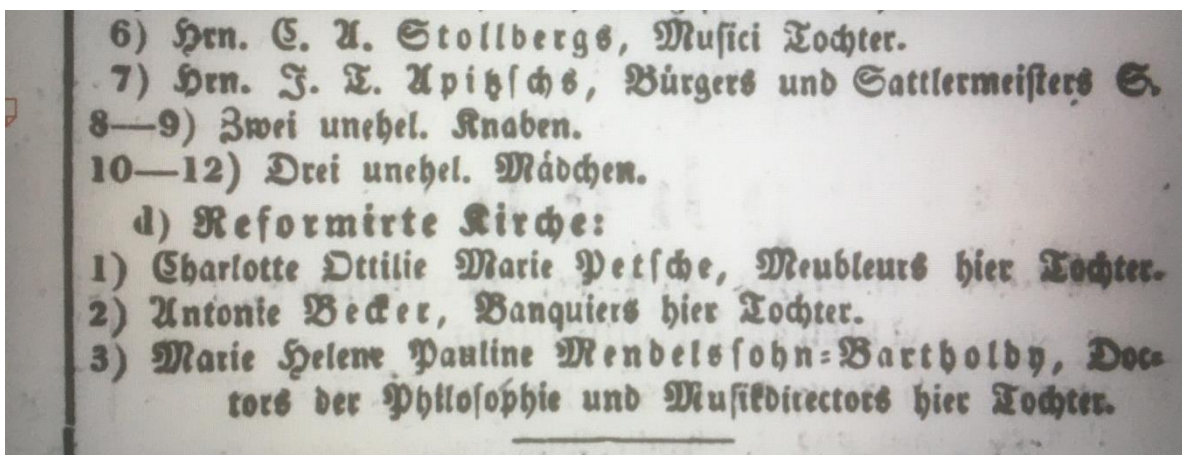
¹⁵⁵⁴ SB VI-1937-72-73-20/24.

¹⁵⁵⁵ SB VII-2568-115.

¹⁵⁵⁶ Deze *Hirzel-Verlag* gaf ook katholieke literatuur uit “was ihnen [...] eine Rüge der Preßpolizei einbrachte [...]”. Schaefer 2000, p. 73.

Afb. VI.13a. Jacob Becker, *Carl en Marie Mendelssohn Bartholdy* (1842). Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Mendelssohn Archiv.

Afb. VI. 13b. Doopbericht van de doop van Marie Helene Pauline in het *Leipziger Tageblatt* van 9 november 1839. Sammlung LDP: Zeitungen.

Johann Heinrich Blaß

Johann Heinrich Blaß werd in 1824 predikant in Leipzig. Evenals Hirzel was hij in Zürich geboren. Hij was de opvolger van de laatste Franstalige predikant van de gemeente.¹⁵⁵⁷ In Zwitserland werd hij een “ausgezeichneten Prediger” genoemd en men hoopte dat “sein großes Talent nicht bloß im Auslande Segen bringe”.¹⁵⁵⁸ Tijdens een *Festpredigt* in 1830 ter gelegen-

¹⁵⁵⁷ Ibid., p. 168.

¹⁵⁵⁸ *Schweizerische Literaturblätter für das Jahr 1830* (Zürich 1830), p. 239.

heid van de herdenking van het derde *Jubelfeier des Augsburgischen Bekenntnisses* gaf hij blijk van zijn oecumenische instelling:

Er entwickelt in einem schönen historischen Gemälde die Gründe, warum auch die evangelisch-reformirten Glaubensverwandten an der dritten Jubelfeyer des Augsburgischen Bekenntnisses den freudigsten Antheil nehmen können, und schließt mit dem rein christlichen Wunsche, daß so wie jetzt die lutherische und reformirte Kirche die frühere Trennung, welche am vorigen Konfessionsfeste noch obgewaltet hatte, aufgehoben und beyde sich als ein Ganzes betrachten, ebenso am künftigen Jubelfeste der Katholicismus in veredelter Gestalt sich der Protestantischen Kirche anschliessen und so ein gemeinschaftliches Gottesfest möge gefeyert werden.¹⁵⁵⁹

Van de hand van Blaß zijn geen prekenbundels verschenen.¹⁵⁶⁰ Van hem is de *Predigt* bewaard ter gelegenheid van de opening van het nieuwe kerkgebouw, het voormalige *Post- und Amtshaus*, op Palmzondag 1841.¹⁵⁶¹ Kort voor het einde van deze preek sprak hij de wens uit:

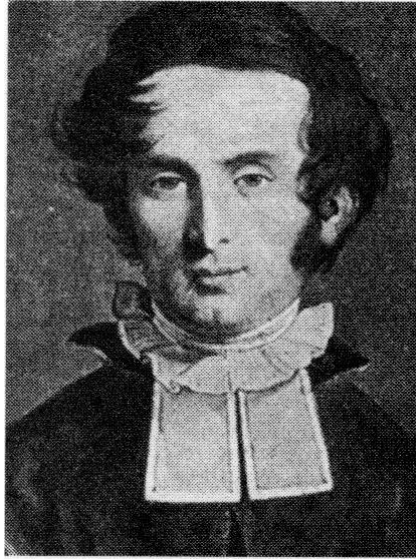
Mögen hier manche Leidtragende getröstet,
manche Bekümmernisse und Sorgen erleichtert und verbannt,
manche Thräne getrocknet werden!
Und mögen wir hier Alle immer wieder die Kraft erhalten und ausgerüstet werden mit den nöthigen Waffen zum Kampf mit der Welt und der Sünde,
zum muthigen Widerstand in Versuchungen
zur Ueberwindung des Todes, und hier manche Stunden erleben, [...]
und immer mehr uns vorbereiten und empor reifen für das ewige himmlische Reich, in das wir eingehen sollen!¹⁵⁶²

¹⁵⁵⁹ Ibid. Friedrich Gerardet / Johann Heinrich Blaß. *Zwey Predigten am dritten Jubelfeste des Augsburger Glaubensbekenntnisses vor den reformirten Gemeinden zu Dresden und Leipzig* (Dresden 1830).

¹⁵⁶⁰ Blaß gaf ook een herdenkingsrede uit ter gelegenheid van de dood van de theoloog Heinrich Gottlieb, Archidiakon aan de Thomaskirche en Superintendent van de *Leipziger Diözese*. *Schweizer Literaturblätter für das Jahr 1830*, p. 239.

¹⁵⁶¹ Weinmeister 1900, p. 111. Johann Heinrich Blaß. *Predigt bei der Wiedereröffnung der neu ausgebauten reformirten Kirche zu Leipzig am Palmsonntag 1841* (Leipzig 1841).

¹⁵⁶² Blaß 1841, p. 30.

Afb. VI.14. Johann Heinrich Blaß, van 1824 tot 1866 predikant van de gemeente.

Archiv der Evangelisch-reformierte Kirche zu Leipzig.¹⁵⁶³

Van hem verscheen in 1843 ook de *Predigt zum Gedächtniß des Herrn Pastor Heinrich Hirzel, gehalten den 12. Nov. 1843 in der reformirten Kirche zu Leipzig. Nebst den am Grabe gehaltenen Reden von Großman und Blaß*. Hoewel Blaß bewonderd werd om zijn retorische gaven, was zijn pathetische wijze van spreken mogelijk de reden dat Felix bij de doop van het eerste kindje in eerste instantie de voorkeur gaf aan Hirzel.¹⁵⁶⁴ Felix toonde zich achteraf echter verrast door de woorden van Blaß die “ohne Ziererei und Sentimentalität” waren.¹⁵⁶⁵ Op 15 maart 1838 schreef hij:

Wir waren alle so von Herzen vergnügt, und es war alles so hübsch und gelungen, daß ich noch ganz verwirrt und etwas gerührt schreibe. [...] Die Rede die der Pastor Blaß hielt war eine der besten, die ich bei solchen Gelegenheiten gehört; sehr einfach, und ernsthaft, und ohne alle Ziererei und Sentimentalität, und der Kleine war dabei so still und artig, und Cécile war doch noch so bewegt und gerührt daß mir bisweilen die Augen übergehen wollten.¹⁵⁶⁶

¹⁵⁶³ Cf. Sievers 2000, p. 160.

¹⁵⁶⁴ *SB VI-1937-72-73-20/24*. Eerder in zijn leven had Felix een andere ervaring bij een doopplechtigheid meegemaakt. Op 1 maart 1834 maakte hij de doop mee van een zoon van de musicus Carl Ferdinand Rahles in Solingen. “[...] der Prediger hatte einen schweren Stand, und hielt eine schlechte Rede in der er uns einigemal verdammte, taufte endlich doch den Jungen Felix Johannes.” *SB III-870-360-23/25*. Felix ambieerde een rustige en eenvoudige spreekstijl zoals hij die aantrof bij Schleiermacher. “[...] es sey schön in jetziger Zeit so ruhig und klar zu sprechen, wie Schl[eiermacher] es thut”, schreef hij op 18 november 1830 vanuit Rome. *SB II-369-133-37/45*.

¹⁵⁶⁵ *SB VI-1946-79-7/14*.

¹⁵⁶⁶ *Ibid.*

Ook het derde kindje, Paul Felix Abraham, werd op 15 februari 1841 door Blaß gedoopt. Felix schreef op 21 februari: “Pastor Blass taufte mit einer kurzen, aber ganz guten Rede. (Das aber ist hier eigentlich falsch.)”¹⁵⁶⁷

Samuel Rudolf Howard

Samuel Rudolf Howard komt enkele malen in de brieven van Felix voor.¹⁵⁶⁸ Thomascantor Moritz Hauptmann (1792-1868) stelde “Howard ist ein Freund in Mendelssohns Hause” en typeerde hem als “ein sehr tüchtiger und lieber mann”.¹⁵⁶⁹ Net als Cécile stamde Howard uit Frankfurt am Main.¹⁵⁷⁰ Hij was een leeftijdgenoot van Felix en had bij Schleiermacher gestudeerd;¹⁵⁷¹ Hans-Jürgen Sievers noemt hem in zijn herinneringsboek *In der Mitte der Stadt* een “Meisterschüler Schleiermachers”.¹⁵⁷² Howard stond bekend om zijn “geistvollen Predigten” en had door zijn “seelsorgerliches Einfühlungsvermögen der Sympathie der Gemeinde” verworven.¹⁵⁷³ Felix vermeldt in zijn brieven niet wie de twee jongste kinderen heeft gedoopt. Brigitte Richter neemt aan dat Howard op 21 oktober 1845 Fanny Henriette Elisabeth doopte.¹⁵⁷⁴ Met Howard heeft Felix van alle predikanten het intensiefst contact gehad. Hij leidde ook de rouwdienst van Felix. In 1850 werd hij door de Universiteit van Leipzig tot “Dr. phil. h. c. und Magister Bonarum Artium” benoemd.¹⁵⁷⁵

Preken van Howard werden in 1846, 1849, 1869 en 1885 uitgegeven.¹⁵⁷⁶ Het zijn relatief korte preken in een sobere stijl, zonder pathos en retorische vondsten. Ze geven een beeld van de theologische omgeving waarin Felix in Leipzig verkeerde. Nagenoeg alle preken zijn gebaseerd op teksten uit het Nieuwe Testament, met name de epistels. Van de 25 preken in de bundel *Predigten* uit 1847 hebben er slechts drie een tekst uit het Oude Testament als uitgangspunt.¹⁵⁷⁷

¹⁵⁶⁷ VII-3028-466-14/17. Aan deze derde doop is een anekdote verbonden die Felix verhaalt op 21 februari 1841: “Carl benahm sich bei der Taufe vortrefflich; es war ihm von Cecile so genau eingeschärft, daß alles mäuschenstill bei solcher Feierlichkeit sein müsse, daß er selbst nicht blos sich alles Redens enthielt, sondern auch sobald der Prediger die Rede anfang, ihm mit dem Finger drohte und St! St! machte, so daß mehrere von uns Lust zu lachen bekamen.” *SB VII-3028-466-21/25*.

¹⁵⁶⁸ *SB XI-4974-86-8/9*; *SB XI-5165-208-2/3*.

¹⁵⁶⁹ Schöne 1871, p. 71.

¹⁵⁷⁰ *Ibid.*

¹⁵⁷¹ *Ibid.*, p. 138.

¹⁵⁷² Sievers 2000, p. 161.

¹⁵⁷³ *Ibid.*

¹⁵⁷⁴ Richter 2011, p.140.

¹⁵⁷⁵ *Objektdatenbank Universität Leipzig*, Inventarnummer: Dipl.AII / 33.

¹⁵⁷⁶ *Ibid.*

¹⁵⁷⁷ De teksten zijn: Jeremia 52:7 “Wie lieblich sind auf den Bergen die Füße der Boten, die da Friede verkündigen!” (*Adventspredigt*); Psalm 37:4-5 “Habe deine Lust an dem Herrn, der werd dir geben was

De historica Brigitte Richter citeert een hoorder van Howard uit de tijd dat deze nog predikant in Dresden was. Zijn preken zouden

[...] streng theologisch vielleicht besser *Reden* genannt werden, was aber auch füglich nicht anders sein kann, als jedes Thema von ihm rein moralisch-philosophisch ist. Dabei sind seine Auseinandersetzungen und Folgerungen so logisch richtig und überzeugend, dass wer auch anderer Meinung sein sollte, doch wenigstens Herrn Howard nicht Unrecht geben könnte. So sind seine Vorträge auch für alle Confessions-Verwandte der christlichen Kirchen, genießbar und deshalb auch so gut besucht, dass unter Gottes freiem Himmel bleiben kann, wer nicht eine Stunde vor Beginn der Kirche sich eingefunden oder einen festen Platz hat. Gebildete Personen müssen seine Zuhörer übrigens sein.¹⁵⁷⁸

Afb. VI.15. Samuel Rudolf Howard, gemeentepredikant in de periode 1844-1890.

Archiv der Evangelisch-reformierte Kirche zu Leipzig.¹⁵⁷⁹

In Howards preken staat Christus en het christelijke leven centraal. “[...] es ist in keinem Andern Heil, ist auch kein anderer Name den Menschen gegeben in dem sie sollen selig werden, als der Name Jesus Christus.”¹⁵⁸⁰ Zijn “großes göttliches Werk” was “die Erlösung des mensch-

dein Herz wünschet. Befiehl dem Herrn deine Wege und hoffe auf ihn; er wird’s wohl machen” (*Neujahr*) en Job 2:21 “Der Herr hat es gegeben, der Herr hat es genommen, der Name des Herrn sei gelobet” (*Am Totenfeste*). Howard 1846, p. V en VI.

¹⁵⁷⁸ Richter 2011, p. 139.

¹⁵⁷⁹ Sievers 2000, p. 161.

¹⁵⁸⁰ Howard 1846, p. 27.

lichen Geschlechtes”. In zijn lijden en dood moet men zijn “Erlösungs- und Versöhnungswerk erkennen”.¹⁵⁸¹ De hemelvaart was de “Rückkehr des Erlösers zum Vater, von dem er ausgegangen war”.¹⁵⁸² Het gelovige leven vraagt consequenties. In een preek over de tekst “Es ist vollbracht” stelt Howard dat men deze woorden niet zonder meer ook op het eigen sterven kan laten slaan. “Aber ebenso müssen wir fragen in welchem Grade die Erlösung in einem Menschen vollbracht ist, wie könnte in demselben der Mensch anders als einen erlösenden Einfluß äußern auf Andere, oder vielmehr der Erlöser durch ihn?”¹⁵⁸³

In een paaspreek meent hij over de opstanding: “wir können [...] eigentlich nichts über die eigenthümlichen Hergang der Thatsache entnehmen [...]”.¹⁵⁸⁴ Voor het geloof is dat echter niet van betekenis. De aanwezigheid van Jezus kan men niet met de ogen van het lichaam, maar alleen met de ogen van het geloof ervaren.¹⁵⁸⁵ Daarbij maakt het niet uit of men toen leefde of nu. Howard noemt Christus’ opstanding een onvergankelijke geestelijke opstanding.¹⁵⁸⁶ Veel christenen

[...] messen und veranschaulichen sich die Größe und das Wesen des Erlösers lieber an äußern Begebenheiten, als an innern, und bleiben gern bei dem stehen, was nur die Außenseite der Geheimnisse ist. Und so bemühen sie sich, die bündigsten Beweise zu häufen, das auch Christus in der That gestorben sei, und begleiten ihn in das Grab, und legen ein schweres Gewicht auf die Schwere des Steins, der davor gewälzt wurde, und bedauern wir nicht ergründen zu können, was uns sehr weislich verborgen ist, nemlich die eigentliche Thatsache der Auferstehung [...] das ist auch ein Suchen des Lebendigen bei den Todten.¹⁵⁸⁷

In 1849 gaf Howard een bundel *Vorbereitungsreden* op het Heilig Avondmaal uit.¹⁵⁸⁸ Bij deze overdenkingen voegde hij een aantal liederen toe, waaruit blijkt dat hij het avondmaal als verzoeningsmaal beschouwde.¹⁵⁸⁹ In zijn theologie zijn klassieke elementen uit de belijdenis

¹⁵⁸¹ Ibid., p. 59.

¹⁵⁸² Ibid., p. 126.

¹⁵⁸³ Ibid., p. 106f.

¹⁵⁸⁴ Ibid., p. 114.

¹⁵⁸⁵ Howard 1869, p. 55.

¹⁵⁸⁶ Howard 1846, p. 118.

¹⁵⁸⁷ Ibid., p. 119f.

¹⁵⁸⁸ Samuel Howard. *Das heilige Abendmahl – Vorbereitungsreden* (Leipzig 1849).

¹⁵⁸⁹ Howard 1849, p. 16. De tekst van één van zijn liederen luidt: “Du hast mir Lebensbrod geschenkt; Nun weiß ich, ich bin ewig dein. Ich ward mit deinem Blut getränkt; Dies Blut macht meine Seele rein, Befreiet mich von Sünd’ und Schuld, Erwirbt mir Gottes Gnad’ und Huld”. Howard 1849, p. 166.

herkenbaar; tegelijkertijd gaf hij een nieuwe interpretatie van de wonderverhalen in het Nieuwe Testament.¹⁵⁹⁰

Felix kwam in Frankfurt am Main in contact met de welvarende familie Souchay bij wie cultuur een belangrijke plaats innam en waar huisconcerten werden georganiseerd. De atmosfeer van de *Aufklärung* in dit grootouderlijk gezin toonde een verrassende overeenkomst met Felix' ouderlijk huis in Berlijn. Cécile woonde na de dood van haar vader in de woning van haar grootouders waar het een komen en gaan van gasten was. Het betekende voor haar een voorbereiding op het leven in Leipzig waar gastvrijheid "ein wichtiger Bestandteil des Familienlebens" was.¹⁵⁹¹ In de literatuur over Felix is nauwelijks onderzocht wat de invloed van Cécile op zijn persoonlijk leven was. Door de kennismaking met Cécile kwam hij in contact met een familie die verbonden was met de *Französisch-reformierte Gemeinde* in Frankfurt, een gemeente met invloeden van de *Erweckungsbewegung*. Cécile's vader was daar predikant geweest. In Leipzig sloten Felix en Cécile zich aan bij de *Evangelisch-reformierte Kirche*. In de 18e eeuw had in deze gemeente Georg Joachim Zollikofer gestaan. Hij was een representant van de *Aufklärung*, maar vond dat in de prediking verstand en hart moesten worden aangesproken.¹⁵⁹² In de tijd van Felix en Cécile preekten vooral predikanten die door Schleiermacher waren beïnvloed.¹⁵⁹³ De aanwezigheid van *Wärme* in de prediking van Zollikofer maakte de overgang naar de ervarings-theologie van Schleiermacher mogelijk.

¹⁵⁹⁰ In de preek over de spijziging van de 5000 wijst de predikant naar de spijziging van de 4000, waarvan de evangelist Marcus eerder in zijn Evangelie vertelde. Howard vraagt zich af waarom op dat moment niemand zich meer de eerste spijziging herinnerde en waarom niemand van de schare verbaasd was bij het zien van het wonder, wat wel werd gezegd over hetgeen Jezus leerde. Daarnaast was er geen woestijn in de buurt. Zijn conclusie is dat deze verhalen niet zijn geschreven om te laten zien wat voor macht Jezus over de natuur had, maar dat deze verhalen ontstaan zijn uit gelijkenissen die Jezus sprak, die de evangelisten later in verhaalvorm hebben weergegeven. Dezelfde verklaring lezen we in een preek over de storm op het meer. Ook dat is volgens Howard een verhaal dat uit een gelijkenis voortkomt. De predikant merkt op dat degenen die het verhaal letterlijk interpreteren tot dezelfde toepassing komen als zij die er een symbolische vertelling in zien: in de stormen van het leven wil Jezus bij ons zijn. Samuel Howard. *Predigten*, Zweiter Band (Leipzig 1849), p. 68f.

¹⁵⁹¹ Richter 2011, p. 11.

¹⁵⁹² Middell 2000b, p. 47.

¹⁵⁹³ Weinmeister 1900, p. 115.

Felix heeft zich in zijn brieven nooit *reformiert* genoemd. In hun brieven noemden de kinderen van Abraham en Lea Mendelssohn zich bewust *protestant*.¹⁵⁹⁴ De kinderen van Felix en Cécile werden in het doopregister van de *Evangelisch-reformierte Kirche* ingeschreven. In Leipzig was het bekend dat Felix *reformiert* was. Over elk van de predikanten die Felix in Leipzig heeft meemaakt, bestaan positieve reacties van zijn kant, ook over de inhoud van hun dooptoespraak.

De betrokkenheid van Felix bij de kerkelijke gemeenschap zal beperkt zijn geweest. Over Cécile weten we in dit verband niets. Haar in Leipzig wonende zuster en zwager waren betrokken bij de gemeente. Cécile's zwager Julius Schunck werd *Gemeindevorsteher*. In Frankfurt nam ze deel aan het Heilig Avondmaal. Het is niet aannemelijk dat de kerkelijke betrokkenheid van Cécile, die door Felix *fromm* genoemd werd, in Leipzig niet meer aanwezig was. Cécile en Felix deelden hun liefde voor schilderkunst, muziek, literatuur en kinderen. Hen verbond ook een diep gevoel voor religiositeit. In Cécile had Felix een vrouw in wie de vroomheid van haar overleden vader herkenbaar was. Diverse tijdgenoten schreven over haar gave om "den wohlthätigsten Einfluß" op Felix uit te oefenen door hem op sombere momenten te "erheben".¹⁵⁹⁵ In "Ceciles stillem, frommem und bestimmtem Wesen" ervoer Felix zegen en troost.¹⁵⁹⁶ Deze uitspraak toont aan dat ook het geloof van Cecile voor hem van betekenis was.

¹⁵⁹⁴ Fanny schiep zelfs de sfeer van *wij protestanten*, toen ze in een brief aan broer Paul zich afvroeg waarom hij zulk goed weer in (het katholieke) Bayern had. "Euer größtes Kunststück auf Eurer Bade-reise war, gut Wetter zu haben. Das muß Gott dem frommen Baiern recht besonders zu Liebe gethan haben. Wir Erzbischofgefangenhaltenden gottlosen Protestantischen haben seit 14 Tagen ein Wetter-chen gehabt keinen Hund rauszujagen." De uitdrukking "Erzbischofgefangenhaltenden gottlosen Pro- testantischen" doelde op de aartsbisschop van Keulen, Clemens August Freiherr Droste zu Vischering. Deze werd in 1837 door de ministerraad van Pruisen gevangen gezet o.a. vanwege zijn ingrijpen in de Theologische Faculteit van Bonn. De aartsbisschop was sterk anti-*Aufklärung*. Ook had hij zich verzet tegen het beleid in Pruisen inzake de godsdienst van kinderen uit een gemengd huwelijk. Bleek 2019, p. 211. *SB VI-2059-175-31/33*.

¹⁵⁹⁵ Feilchenfeldt 1995, p. 467. "Und gerade für Felix, mit seinem nervös reizbaren Temperament, war diese Frau wie geschaffen; mit ihrer milden Heiterkeit hatte sie den wohlthätigsten Einfluß auf ihn, wie ihn keine anders geartete Natur hätte haben können [...]." Lambour 2009, p. 217.

¹⁵⁹⁶ *SB X-4666-319-38/41*.

HOOFDSTUK VII

DE POSITIEBEPALING VAN FELIX IN KERK EN POLITIEK

Felix' leven speelde zich grotendeels in Pruisen en Sachsen af, tijdens de periode van de *Vormärz* (zie Hoofdstuk VII). De maartrevolutie van 1848 heeft hij niet meer meegemaakt;¹⁵⁹⁷ wel heeft hij de spanning van een komende verandering gevoeld.¹⁵⁹⁸ In zijn brieven komen de voortekenen van deze omwenteling ter sprake.¹⁵⁹⁹ De politieke en kerkelijke situatie vormde een grillig landschap. In de Duitse kerken heersten spanningen die verband hielden met politieke keuzes.¹⁶⁰⁰ De voorstanders van een liberale en democratische maatschappij eisten vrijheid van denken inzake de interpretatie van de Bijbel. Maar in Pruisen steunden conservatieve kerkelijke krachten die van geen leervrijheid wilden weten de regering in het behoud van het traditionele feodalisme.¹⁶⁰¹ In dit hoofdstuk wordt Felix' opstelling te midden van deze tegenstellingen beschreven: was er sprake van een constante overtuiging of veranderde zijn denken; hoe kan men zijn geloofsovertuiging plaatsen tegen de achtergronden van de maatschappelijke situatie? Hierbij passeren bewegingen waarover Felix zich in zijn brieven uitliet de revue en komen zijn opvattingen aan de orde.

VII.1. Politieke situatie

Na de val van Napoleon voerde het Congres van Wenen (1814/1815) territoriale veranderingen in om een buffer tegen Frankrijk te vormen.¹⁶⁰² Pruisen werd een kolos die zich van de weste-

¹⁵⁹⁷ Felix, in Hamburg geboren, heeft zich nooit "einen Preusen" genoemd. Toen hij in september 1846, reizend per trein vanuit Sachsen op weg naar Berlijn, zijn pas was vergeten en niet verder mocht, schreef hij op 25 september in een reclamatie aan Busso von Wedell in Aachen: "Eben so unrichtig ist, daß ich ihm [auf seine] auf die Frage nach dem Passe geantwortet habe 'ich bin ein Preuße'. Da ich kein Preuße, sondern ein Hamburger bin, so habe ich mich in meinem Leben noch nicht für einen Preußen ausgegeben [...]". *SB XI-5403-372-373-75/78*.

¹⁵⁹⁸ De *Logenchronik* van de vrijmetselaarsloge *Minerva* in Leipzig geeft een indruk van de spanning in de stad: "Im Äußeren herrschte schon seit 1845 eine bedenklich trübe Stimmung [...]" Süß 2016, p. 67.

¹⁵⁹⁹ *SB XII-5600-41-19/26*.

¹⁶⁰⁰ Hilbert 1992, p. 301.

¹⁶⁰¹ Obst 1992, p. 331.

¹⁶⁰² Bleek 2019, p. 22.

lijke Rijn tot aan het verre noordoosten uitstrekke.¹⁶⁰³ Sachsen moest daarbij 40% van het gebied aan Pruisen afstaan. Oproepen om tot de oprichting van een Duitse eenheidsstaat te komen werden door het Congres terzijde geschoven.¹⁶⁰⁴ Tot 1830 kan men spreken van een *Restaurationszeit*, waarin geen plaats meer was voor de verlichte ideeën uit de Franse periode.¹⁶⁰⁵ Het is verdedigbaar om 1830 als beginpunt van de *Vormärz* te beschouwen. Vanaf dat jaar was de roep om persvrijheid niet meer te stoppen; liberale ideeën klonken steeds luider; tevens groeide het verlangen naar een Duitse eenheidsstaat.

In Pruisen bestond geen grondwet en kende men geen parlementaire democratie; besluiten van de regering werden soms in het geheel niet gepubliceerd.¹⁶⁰⁶ Aan het hof van de koning van Pruisen, die absolute macht had, vormden zich belangengroepen, die probeerden invloed uit te oefenen op de besluiten van de koning. De enige vorm van inspraak waren de standengebonden provinciale *Landtage*, die een adviserende functie hadden.¹⁶⁰⁷ Zij mochten zich alleen met onderwerpen van kleinschalig belang bezighouden.¹⁶⁰⁸ Een grondwet was al een aantal malen toegezegd, o.a. in 1810 en 1815.¹⁶⁰⁹ Vanaf 1830 werden diverse petitie's ingediend om tot realisatie te komen.¹⁶¹⁰ De Pruisische staat had de kenmerken van een politiestaat. Pers en publicaties waren aan een strenge censuur onderworpen. Het begin van de 19^e eeuw was tevens de inzet van nieuwe industriële ontwikkelingen, met als gevolg slechte sociale omstandigheden van de arbeiders, die een drijfveer waren voor een opkomende arbeidersbeweging.¹⁶¹¹ Er heerste economische malaise, misoogsten en hongersnood kwamen voor en de

¹⁶⁰³ Boterman 1996, p. 55.

¹⁶⁰⁴ Bleek 2019, p. 24.

¹⁶⁰⁵ Zie hiervoor Clark 2008, p. 459-469.

¹⁶⁰⁶ Jacoby 1841, p. 20.

¹⁶⁰⁷ Op 11 april 1847 werd een *Vereinigten Landtag* in Berlijn gehouden. De troonrede sprak Koning Friedrich Wilhelm IV uit zijn hoofd. Zijn toespraak was een aankondiging dat hij tot geen enkel compromis bereid was. "Es drängt Mich zu der feierlichen Erklärung: daß es keiner Macht der Erde je gelingen soll, Mich zu bewegen, das natürliche, gerade bei uns durch seine innere Wahrheit so mächtig machende *Verhältnis zwischen Fürst und Volk in ein konventionelles, konstitutionelles zu wandeln*, und daß Ich es nun und nimmermehr zugeben werde, daß sich *zwischen unseren Herr Gott im Himmel und dieses Land ein beschriebenes Blatt, gleichsam als eine zweite Vorsehung eindringe, um uns mit seinen Paragraphen zu regieren und durch sie die alte, heilige Treue zu ersetzen.*" De koning sloot zijn rede af met de woorden: "Ich und mein Haus, wir wollen dem Herrn dienen." Müller 1866, p. 183; Clark 2008, p. 528.

¹⁶⁰⁸ Jacoby 1841, p. 13.

¹⁶⁰⁹ Boterman 1996, p. 55f.

¹⁶¹⁰ Clarke 2008, p. 471.

¹⁶¹¹ In Berlijn was in 1830 de *Schneiderrevolution* en vijf jaar later de *Feuerwerksrevolution*. Een van de bloedigste opstanden vond plaats in 1844 door wevers in Silezië. Heinrich Heine verwoordde deze

prijzen stegen.¹⁶¹² De ondergrondse oppositie was verdeeld: liberalen, streefden naar persvrijheid, vrijheid van vereniging en vergadering, handelsvrijheid, politieke inspraak en stemrecht voor de rijken. De kleine radicale oppositie wilde stemrecht voor alle burgers en een democratisch-republikeinse staatsvorm. Vanuit de *Turnbewegung* (zie Hoofdstuk V.2) onder aanvoering van Friedrich Ludwig Jahn, ontstond het patriottische streven naar een Duitse eenheidsstaat, waarin verschillen zouden wegvallen en de inwoners de kenmerken van de ware Duitser zouden dragen. Men streefde naar een symbiose van staat en religie, met als basis het lutheranisme.¹⁶¹³ Duitsland beschouwde men als een uitverkoren volk, verbonden door taal en geloof en gekenmerkt door gelijke afstamming.¹⁶¹⁴ Een minderheidsgroep vertoonde niet alleen patriottische, maar ook intolerante trekken.¹⁶¹⁵ De veelal milde liberalen wilden deelnemen aan de macht; de radicalen wilden de macht veroveren en een vorm van volkssoevereiniteit invoeren.¹⁶¹⁶

Omdat georganiseerde oppositie verboden bleef, werden turnverenigingen, zangverenigingen of salons de dekmantel waaronder de weerstand tegen het politieke systeem werd georganiseerd. Via nieuwe reismogelijkheden (o.a. per trein) konden ideeën snel worden verspreid.¹⁶¹⁷ De *Sängerbewegung* telde 100 verenigingen.¹⁶¹⁸ Georganiseerde zangersfeesten trokken met behulp van vervoersmogelijkheden als boot en trein grote aantallen deelnemers.¹⁶¹⁹ De staat Pruisen ontwikkelde zich sterk. Steeds meer kinderen kregen onderwijs.¹⁶²⁰ De joodse arts Johann Jacoby (1805-1877) noemde in zijn pleidooi voor liberalisering *Vier Fragen beantwortet von einem Ostpreußen* (1841) het aantal van zeven universiteiten en twintigduizend

opstand in zijn apocalyptische gedicht *Die schlesischen Weber*: “Altdeutschland, wir weben dein Leichentuch, wir weben hinein den dreifachen Fluch, wir weben, wir weben”. Clark 2008, p. 518.

¹⁶¹² Bleek 2019, p. 275f.

¹⁶¹³ Ibid., p. 41f.

¹⁶¹⁴ Ibid., p. 45.

¹⁶¹⁵ Bijvoorbeeld het verbranden van boeken die men reactionair of on-Duits vond tijdens het *Wartburgfest* in 1817. Bleek 2019, p. 47.

¹⁶¹⁶ Boterman 1996, p. 63.

¹⁶¹⁷ Bleek 2019, p. 197f.

¹⁶¹⁸ In Keulen werd sinds 1835 het *Niederrheinischen Musikfest* georganiseerd, waar Felix de leiding aan gaf. Felix schreef daarover: “Ich glaube daß dies Musikfest recht gelingen wird, wenigstens hat es allen Anschein dazu; es haben sich gegen 500 Sänger und Sängerinnen gemeldet, die den Chor bilden, und mit dem Orchester werden es über 700 Mitwirkende sein; auch hat man in den Concertsaal eine sehr schöne Orgel gebracht, mit welcher das Orchester in dem Händelschen Oratorium verstärkt werden wird.” *SB IV-1167-248-36/40*.

¹⁶¹⁹ Boterman 1996, p. 71. Ook de turnverenigingen werden vanaf 1830 weer toegestaan.

¹⁶²⁰ Vanaf 1840 ontving 80 procent van de leerlingen in Pruisen basisonderwijs.

scholen.¹⁶²¹ Het aantal boeken en publicaties nam sterk toe, zodat er sprake was van een *Leserrevolution*.¹⁶²² Talrijke andere verenigingen ontstonden waarin een kwart miljoen mannen waren georganiseerd.¹⁶²³ Auteurs als Heinrich Heine (1797-1856) namen deel aan de oppositie.¹⁶²⁴ Anderzijds waren er conservatieve stromingen die het feodalisme bleven steunen. Deze bevonden zich in de *Erweckungsbewegung*, bij de *Altlutheraner* en de romantisch nationalistische beweging, die gevoed werd door de gedachten van de conservatieve rechtsgeleerde Friedrich Julius Stahl (1802-1861).¹⁶²⁵

Een golf aan nationalistische uitingen ontstond ca. 1840 toen aartsvijand Frankrijk opnieuw een oorlog dreigde te beginnen. Het populaire *Rheinlied* van Nikolaus Becker gaf uiting aan de gevoelens van angst voor een nieuwe bezetting.¹⁶²⁶ De tekst luidde: “Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein”. Door deze Rijn-crisis werden nationalistische gevoelens sterk aangewakkerd (*afb.* VII.1).¹⁶²⁷

VII.2. Kerkelijke situatie

Aan de rechterzijde van het kerkelijke landschap bevond zich de neo-orthodoxie: het neo-piëtisme en het confessionele lutheranisme. Als spreekbuis fungeerde de *Evangelische Kirchenzeitung* van Ernst Wilhelm Hengstenberg (zie Hoofdstuk II, V). De *Erweckungsbewegung* kreeg ten tijde van de *Vormärz* brede maatschappelijke invloed, tot aan het koninklijke hof

¹⁶²¹ Ibid., p. 7. Het vlugschrift bepleitte rechtmatige deelname van het volk aan staatszaken als een onveranderlijk recht.

¹⁶²² Boterman 1996, p. 58.

¹⁶²³ Ibid., p. 72.

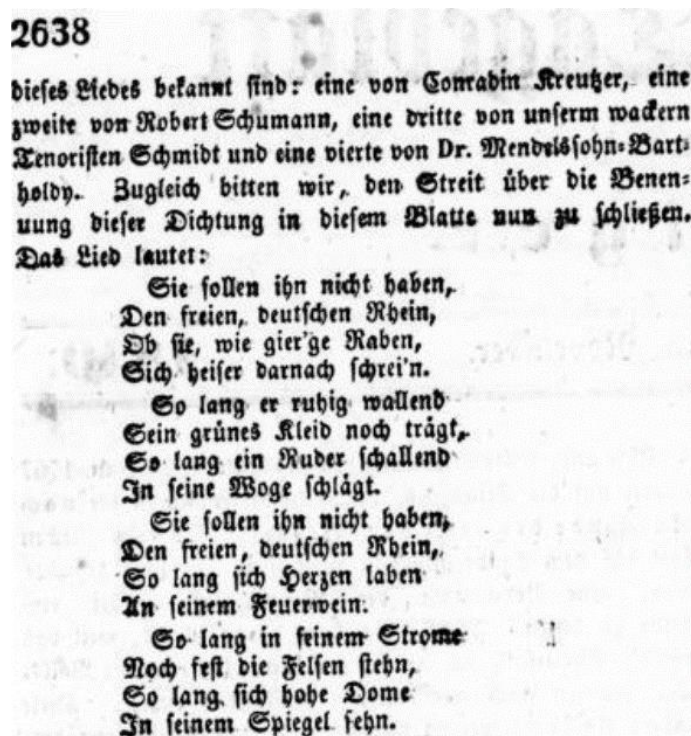
¹⁶²⁴ “Heine sehe ich selten, weil er ganz und gar in die liberalen Ideen, aber in der Politik, versengt ist; [...]” *SB* II-489-458-113/114. Felix vanuit Parijs aan Karl Leberecht Immermann in Düsseldorf, 11 januari 1832.

¹⁶²⁵ Clark 2008, p. 576. Stahl bepleitte de terugkeer van de wetenschap tot het geloof aan de geopenbaarde waarheid van de christelijke religie.

¹⁶²⁶ Boterman 1996, p. 70.

¹⁶²⁷ Felix weigerde deze tekst van muziek te voorzien, ondanks het feit dat veel componisten het hun patriotische plicht vonden dit lied te componeren. Ook Robert Schumann deed mee aan een wedstrijd voor de beste compositie. *SB* VII-14. “Nicht weniger als 3 Melodien haben Leipziger Componisten dazu gemacht, und alle Tage steht irgend was von dem Lied in der Zeitung. Gestern unter andern, daß nun auch von mir eine Composition dieses Liedes bekannt sei, während ich nie im Traum daran gedacht habe solche defensive Begeisterung in Musik zu setzen – so lügen die Leute wie gedruckt, hier wie bei Euch und überall.” Felix op 18 november 1840 in een brief aan Carl Klingemann. *SB* VII-2875-340-78/83.

toe.¹⁶²⁸ De vorige koning, Friedrich Wilhelm III (1770-1840), had getracht de eenheid van volk, vorstenhuis en kerk te bevorderen door te komen tot een *Unionskirche* van calvinisten en lutheranen met daarin dezelfde gebruiken zoals een gelijke liturgie en dezelfde ambtsgewaden.¹⁶²⁹ Een afsplitsing van een grote groep *Altlutheranen* (vanaf 1830) kon hij echter niet voorkomen.¹⁶³⁰ Dit gebeurde na een tijd van vervolging van staatswege (1834-1840) en dientengevolge het emigreren van grote groepen inwoners.¹⁶³¹

Afb. VII.1. Valse vermelding in het *Leipziger Tageblatt* van 15 november 1840 (Nr. 3240, p. 2638) dat Felix een melodie had gemaakt op het populaire Rheinlied (Sammlungen: LDO Zeitungen). Felix reageerde: “[...] während ich nie im Traum daran gedacht habe solche defensive Begeisterung in Musik zu setzen”.¹⁶³²

In de reeds eerder in dit proefschrift ter sprake gebrachte *Erweckungsbewegung* leefde het 18^e-eeuwse piëtisme in een nieuwe gedaante op. Het *Pietismus* bloeide ook in op zichzelf staande

¹⁶²⁸ Jacoby 1841, p. 24. Jacoby beweerde dat de ambtenaren vasthielden aan verouderde instituties vanwege hun neiging tot het piëtisme.

¹⁶²⁹ Wappler 1992, p. 110f.

¹⁶³⁰ Nixdorf 1992, p. 220f. Het was wettelijk moeilijk om lutheranen die zich afsplitsten van de *Union* als een sekte te beschouwen. Zie voor het ontstaan van de *Altlutheranen*: Clark 2008, p. 480f.

¹⁶³¹ Ibid, p. 234f. De *Evangelische Kirchenzeitung* waarschuwde vanaf 1838 voor een separatisme van de lutheranen.

¹⁶³² SB VII-2875-340-78/83.

groepen, die soms de weg op gingen van het extremisme.¹⁶³³ De *Erweckungsbewegung* wilde door theologische argumentatie actief en in het openbaar de strijd tegen het rationalisme voeren. Daarnaast wijdde men zich gedreven, en gesteund door de overheid, aan de jodenzending.¹⁶³⁴ Op diaconaal en sociaal gebied waren er tal van initiatieven.¹⁶³⁵ Het buitenkerkelijke *Pietismus* had de neiging om zich van de wereld af te keren. Geloofsbeleving vond in de privésfeer plaats; diensten werden in woonhuizen, in schuren en op het veld belegd. Men kwam bij elkaar in conventikels. Kerkmuziek achtte men van ondergeschikt belang, omdat men de innerlijke beleving van hogere waarde achtte. De officiële kerk werd door de meest radicale piëtisten veracht. De leden van de *Erweckungsbewegung* achtten cultuur en wetenschap van waarde. Men zag voor de gelovigen een taak in de wereld.¹⁶³⁶ Concert- en theaterbezoek achtte men op zich niet zondig, men was zich ervan bewust dat ze tot zonde zouden kunnen verleiden.¹⁶³⁷ Het ging er niet om of, en hoe vaak, ze culturele evenementen meemaakten, maar het was de vraag op welke manier.¹⁶³⁸ In het piëtisme was het ervaren van God een inwendige, persoonlijke zaak. Niet het lichaam was belangrijk, maar de ziel. Piëtisten beleden dat de natuur was geschapen door God, maar dat deze schepping door de zonde was aangetast en afhankelijk was van Gods genade. Men hield zich in tegenstelling tot de *Erweckungsbewegung* verre van de cultuur, die als zondig beschouwd werd. De *Erweckungsbewegung* zag in de natuur geen verschijning van God, maar wel een openbaring van God.¹⁶³⁹

Lichtfreunde

Tegenover de *Erweckungsbewegung* bevonden zich de *Lichtfreunde* en de *Deutschkatholiken*. In de *Lichtfreunde* beleefde het protestantse rationalisme van de 18^e eeuw een extreme uitloper die uiteindelijk tot separatisme leidde.¹⁶⁴⁰ Aanleiding tot het ontstaan van de *Protestantische Freunde*, in de volksmond *Lichtfreunde* genoemd, was een artikel van de *Pfarrer* Wilhelm Franz Sintenis (1794-1859) uit Magdeburg, die op 7 februari 1840 in de *Magdeburger Zeitung* had geschreven, dat het gebed tot Jezus moest worden afgekeurd en als bijgeloof worden

¹⁶³³ Dit *radikale Pietismus* scheidde zich af van het lutheranisme en vormde zelfstandige gemeenten. Zie hiervoor: Johannes Wallman. *Der Pietismus* (Göttingen 2005), p. 136f.

¹⁶³⁴ Clark 2008, p. 489.

¹⁶³⁵ Ruhbach 1992, p. 160.

¹⁶³⁶ Groot 1932, p. 84.

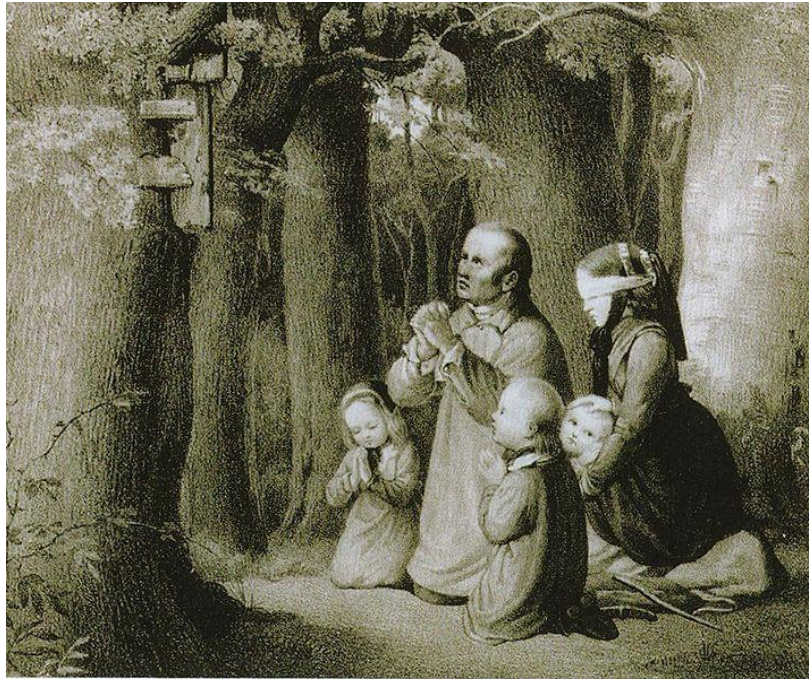
¹⁶³⁷ *Ibid.*, p. 85.

¹⁶³⁸ *Ibid.*

¹⁶³⁹ *Ibid.*, p. 84.

¹⁶⁴⁰ Obst 1992, p. 320.

aangemerkt.¹⁶⁴¹ Hij schreef dit naar aanleiding van een gedicht van Wilhelm Ribbecks over een lithografie die door de *Magdeburger Kunstverein* was gepubliceerd (afb. VII.2).¹⁶⁴²

Afb. VII.2. Lithografie van Karl Fischer (naar een schilderij van Jakob Becker): *Betende Bauernfamilie im Walde*, 1840. *Kupferstichkabinett*, Staatliche Museen, Berlin. De lithografie en een gedicht naar aanleiding daarvan waren de aanleiding tot de *Magdeburger Bilderstreit*.

Via een artikel in een *Tageszeitung* bleef de discussie niet tot theologen beperkt. Confessionele en piëtistische vertegenwoordigers namen krachtig stelling, met als gevolg dat rationalistische predikanten en hun gemeenten zich bedreigd voelden in de vrijheid die ze als protestanten dachten te hebben. Het conflict escaleerde, men begon zich als *Protestantische Freunde* te verenigen, ging congressen houden en een eigen blad uitgeven.¹⁶⁴³

Een tweede geruchtmakende zaak was de rede van Gustav Adolf Wislicenus (1803-1875) op een Pinksterbijeenkomst van de *Protestantische Freunde* in 1844 in Köthen, met als onderwerp: *Ob Schrift? Ob Geist?* Daarin stelde hij dat de Bijbel op een andere wijze gelezen moest worden, omdat vele verhalen *Dichtungen* zijn, in strijd met ontwikkelingen in de wetenschap.¹⁶⁴⁴ De Bijbel “ist uns also nicht Autorität, denn wir müßten dann unser Urtheil dem

¹⁶⁴¹ Hilbert 1992, p. 312.

¹⁶⁴² Nike 2008, p. 98.

¹⁶⁴³ *Blätter für christliche Erbauung* met ingesloten het bijblad *Mitteilungen für protestantische Freunde*.

¹⁶⁴⁴ Wislicenus 1845, p. 19-23.

ihrigen unterwerpen; sie ist uns nicht absolutes Gotteswort, denn sonst müßten wir unsere Menschengedanken allen ihren Gedanken gegenüber für nichts erklären; sie ist uns nicht alleinige Glaubensnorm, [...]”¹⁶⁴⁵ De *Evangelische Kirchenzeitung* reageerde via een artikel van de hoogleraar Heinrich Ernst Ferdinand Guericke (1803-1878) furieus.¹⁶⁴⁶ De norm van het geloof was volgens Guericke niet de Schrift, maar “der heilige Gemeingeist”, zodat “jedes noch irgend im Keime schriftgläubige Herz erzittern müßte”.¹⁶⁴⁷ Inmiddels breidde de beweging zich uit. Leraren, die zich beknot voelden in hun onderwijsvrijheid, sloten zich aan. Spoedig begon de staat in te grijpen omdat men in deze beweging een broedplaats zag van democratische oppositie. Op 14 mei 1845 werd een *Gesellschaft* uit Königsberg aan een politieonderzoek onderworpen en vervolgens opgeheven. Hoogleraren en docenten aan universiteiten werden ontslagen, predikanten uit hun ambt ontheven. Het leidde tot de stichting van vrije gemeenten o.a. in Halle, Magdeburg, Breslau en Königsberg (*freie evangelische Gemeinde*, 1846).

De beweging van de *Lichtfreunde*, begonnen in Sachsen, breidde zich uit.¹⁶⁴⁸ Zowel de *Lichtfreunde* als de *Deutschkatholiken* hadden er brede aanhang. In 1844 vond in Köthen de *Pfingstversammlung* plaats (*Lichtfreunde*); een jaar later volgde in Leipzig het eerste *Koncil* van de *Deutschkatholiken*. Felix heeft het ontstaan van dichtbij meegemaakt. In beide stromingen vervaagden de grenzen tussen religieuze beweging en politiek radicaal-democratische partij. De goed georganiseerde publiciteit, de radicaliteit van de opvattingen en de tegenreacties maakten de *Lichtfreunde* tot een belangrijke beweging ten tijde van de *Vormärz*.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴⁵ Ibid., p. 26.

¹⁶⁴⁶ In het vlugschrift *Ob Schrift? Ob Geist? Verantwortung gegen mein Ankläger* van Gustav Adolf Wislicenus (Leipzig 1845) geeft hij reacties weer die hij na zijn toespraak ontving. “[...] Schmähung in einem ungewöhnlichen Maße[...] Das Gefäß durch welches die letzteren sich über mich ergossen gab die evangelischen Kirchenzeitung ab, ungerechnet die anonymen Schmähbriefe und die Schreiben mit Namensunterschrift durch welches es der Oeffentlichkeit entzogen, geschah”. Wislicenus 1845, p. 3.

¹⁶⁴⁷ Obst 1992, p. 322.

¹⁶⁴⁸ Prüfer 1999, p. 25.

¹⁶⁴⁹ De ideeën van de *Lichtfreunde* leefden ook in bepaalde gemeenten van de *Französisch-reformierte Kirche*. In het boek *Reformierter zwischen Reaktion und Revolution* van Sebastian Prüfer worden de “Königsberger Pfarrer Louis Detroit und Preußens Hugenotten im 19. Jahrhundert” beschreven. Louis Detroit (1801-1882) zag in de achteruitgang van de kerkgebonden geloofspraktijk een positief teken van religieuze zelfbepaling. Hij schafte alle geloofsbelijdenissen af, omdat ze niet in overeenstemming waren met de leer van Jezus en hij werd, in een verklaring van 2 januari 1846, hierin gesteund door zijn gemeente. Hij bedacht een nieuwe *Glaubensbekenntnis* waarvan het tweede artikel luidde dat Jezus de verlosser en redder van alle mensen is, zijn leven een voorbeeld was en dat hij voor de waarheid aan het kruis was gestorven. Prüfer 1999, p. 31 en 39.

Deutschkatholiken

Nauw verwant met de *Lichtfreunde* waren de *Deutschkatholiken*. Men deelde de hoogachting van het verstand, de kritische benadering van kerk en Bijbel en het streven naar maatschappelijke vernieuwing. De beweging ontstond als reactie op een door bisschop Arnoldi van Trier (1798-1864) georganiseerde bedevaart in 1844, die meer dan een miljoen pelgrims naar de *Heilige Rock* in Trier trok en ten doel had een herlevend katholicisme op te wekken.¹⁶⁵⁰

Afb. VII.3. De liberale katholieken Johannes Czerski, Johannes Ronge en Robert Blum stellen zich op tegen de rooms-katholieke kerk aangaande de bedevaart naar de *Heilige Rock* in 1844.

Reiss-Engelhorn-Museum, Mannheim.¹⁶⁵¹

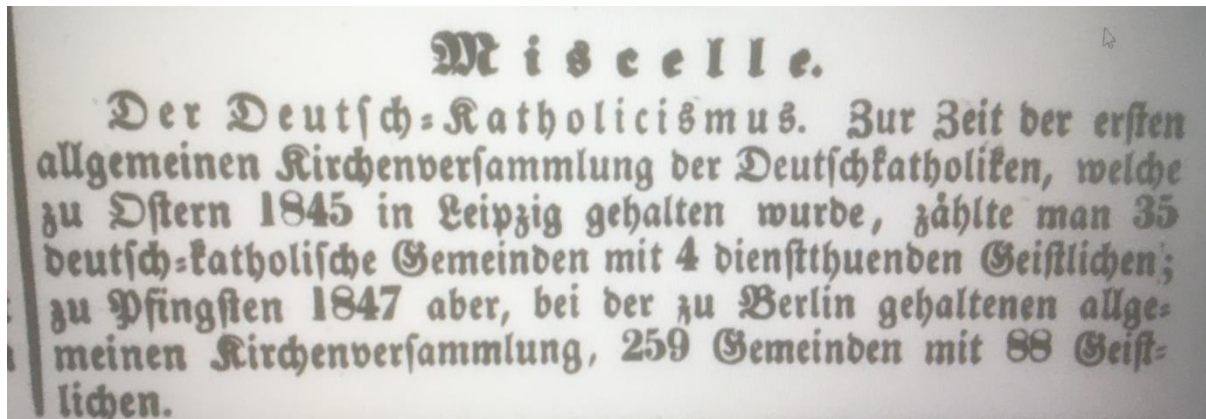
De liberale tegenstanders verafschuwden dit massafenomeen en beschouwden het als strategisch bedrog om een dam op te werpen tegen hen die een religieuze en liberale verandering wisten.¹⁶⁵² Ze beschuldigden de bisschop van een nieuwe afaathandel en een onchristelijk bijgeloof (afb. VII.3). De beweging telde veel hervormingsgezinde katholieken, zonder dat die

¹⁶⁵⁰ Aubert 1985, p. 400. De *Heilige Rock* zou helende krachten hebben en er werd een afaat beloofd aan elke bezoeker. Stephan Scholz noemt de bedevaart in zijn dissertatie *Der deutsche Katholizismus und Polen (1830–1849)* de grootste openbare mobilisering van de bevolking in de *Vormärz*. Scholz 2005, p. 74.

¹⁶⁵¹ www.rheinische-geschichte.lvr.de/Epochen-und-Themen/Themen/die-wallfahrt-zum-heiligen-rock-zu-trier/DE-2086/lido/57d123e8e73186.89101272 (bezoekt op 17-04-20).

¹⁶⁵² Scholz 2005, p. 75

een eenheid van opvattingen hadden. Ook deze beweging kende een verstrengeling van religieuze, democratische en socialistische doelstellingen.¹⁶⁵³ Evenals bij de *Lichtfreunde* ontstonden er gemeenten los van een kerkverband. In augustus 1845 telde de beweging 170 gemeentes. Opnieuw vormde Sachsen het centrum van de beweging (afb. VII.4). In 1847, het jaar van de dood van Felix, telde de beweging 70.000 tot 80.000 leden.¹⁶⁵⁴ een grotere groepering dan de protestantse *Lichtfreunde*. Beide bewegingen onderhielden nauwe contacten. Ook de *Deutsch-katholiken* kregen spoedig te maken met represailles van de overheid.¹⁶⁵⁵ Zo ver ging de angst voor de liberale gedachten van de *Deutschkatholiken*, dat in 1851 zelfs een kleuterschool, uitgaande van deze beweging, werd verboden. Volgens de overheid werd er een voedingsbodem gelegd voor atheïsme en demagogie.¹⁶⁵⁶

Afb. VII.4. Bericht in het *Leipziger Tageblatt* van 3 november 1847 (daags voor Felix' dood) waaruit de groei blijkt van het *Deutsch-Katholicisme*.¹⁶⁵⁷

Vermittlungstheologie

In het midden van het krachtenveld van het protestantisme bevonden zich de aanhangers van de *Vermittlungstheologie*, die bij alle conflicten zochten naar een middenpositie. Het doel was een verzoening te bewerkstelligen tussen geloof en wetenschap. Het waren theologen die in het spoor wilde gaan van Friedrich Schleiermacher. Baur, student van Schleiermacher en vriend van Felix, publiceerde in 1845 een beknopt overzicht van de kerkgeschiedenis.¹⁶⁵⁸ Zijn conclu-

¹⁶⁵³ Obst 1992, p. 325.

¹⁶⁵⁴ Ibid., p. 326.

¹⁶⁵⁵ Ibid.

¹⁶⁵⁶ Manfred Berger. 'Der Kindergarten als Staatsgefährdung', (Niedersächsisches Institut für frühkindliche Bildung und Entwicklung 2017).

¹⁶⁵⁷ *Leipziger Tageblatt* 03-11-1847, No. 307, p. 3595.

¹⁶⁵⁸ Albert Baur, *Die Kirchengeschichte in gedrängter Übersicht* (Weimar 1845).

sie was dat de orthodoxie de kerk had laten sterven, de *Aufklärung* had de kerk begraven, maar vervolgens had men oog gekregen voor “das Christenthume der Erfahrung” waarvan Schleiermacher de grondlegger was.¹⁶⁵⁹ Naast deze hoofdstromen bevond zich in Pruisen aan de religieuze randen een wirwar van sekten en separatistische bewegingen met de meest uiteenlopende opvattingen, in een mengeling van mystiek, magie, paranormaliteit, radicaliteit en bijgeloof.¹⁶⁶⁰

Junghegelianer

In het verlengde van de *Deutschkatholiken* en *Lichtfreunde* bevonden zich de *Junghegelianer*. Het waren studenten en volgelingen van Friedrich Hegel die zijn filosofie wilden voltooien.¹⁶⁶¹ In 1835/1836 publiceerde David Friedrich Strauß (1808-1874) *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet*. In de twee delen werd de historiciteit van de wonderverhalen van Jezus betwijfeld. Deze verhalen waren volgens Strauß verbeeldingen van een *evangelischen Mythos*: “Bildungen aus der theologischen Reflexion der frühen christlichen Gemeinden”.¹⁶⁶² Het boek veroorzaakte grote opschudding. De uitgave was voor velen een reden om geen waarde meer te hechten aan het bestaan van de kerk. De oorspronkelijke Bijbelkritiek, ontstaan ten tijde van de *Aufklärung*, was overgegaan in religiekritiek. De kerkhistorici Hilbert en Mehlhausen benadrukken dat deze religiekritiek een andere toon had dan tijdens de *Aufklärung*, de tijd van het scepticisme van koning Friedrich II, of de onverschilligheid van de *Gebildeten* tot wie Schleiermacher zijn *Reden* richtte. Niet meer de vorm van de religie werd ter discussie gesteld, maar de religie op zich werd veroordeeld als schadelijke illusie. De religie was een hindernis op de weg naar maatschappelijke en sociale vooruitgang.¹⁶⁶³

Door de dialectiek van Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) waren de goddelijke *Geist* en het wezen van de mens praktisch onafscheidbaar geworden. Dit mondde uit in de stelling van Ludwig Andreas Feuerbach (1804-1872) dat religie en godsvoorstelling projecties

¹⁶⁵⁹ Baur 1845, p. 126.

¹⁶⁶⁰ Clark 2008, p. 484-487.

¹⁶⁶¹ Na de dood van Hegel ontstond er twee stromingen. De *Althegeleianer* stonden voor een conservatieve voortzetting van de gedachten van Hegel, in wiens denken geen plaats was voor politieke veranderingen inzake de staatsvorm. De *Junghegelianer* wilden het conservatieve element op rebelse wijze overwinnen en zoeken naar alternatieven. Rattner 2005, p. 28f. Tot deze *Hegelsche Linke* behoorde Karl Marx. Hij was tot 1843 hoofdredacteur van de *Rheinische Zeitung* en gaf samen met Arnold Ruge de *Deutsche Jahrbücher* uit. Boterman 1996, p.66.

¹⁶⁶² Mehlhausen 1992, p. 209.

¹⁶⁶³ Hilbert 1992, p. 301.

van de menselijke geest waren.¹⁶⁶⁴ Uiteindelijk kwam de mens tot de erkenning van zijn eigen goddelijke wezen. Het christendom werd als schadelijk voor het leven en voor de maatschappij gezien.¹⁶⁶⁵ Strauß' denken mondde in 1872 uit in het citaat:

Also meine Ueberzeugung ist: wenn wir nicht Ausflüchte suchen wollen, wenn wir nicht drehen und deuteln wollen, wenn wir Ja Ja und Nein Nein bleiben lassen wollen, kurz wenn wir als ehrliche aufrichtige Menschen sprechen wollen, so müssen wir bekennen: wir sind keine Christen mehr.¹⁶⁶⁶

Omdat religie en staat in de 19^e eeuw nauw met elkaar verbonden waren, gold de kritiek van de *Junghegelianer* ook de staat. Spreekbuis van de beweging vormden de *Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst* (1838-1843) onder redactie van Arnold Ruge (1802-1880) (*Afb.* VII.6). Ruge was *Privatdocent* aan de Universiteit van Halle en de leidende publicist van de *Junghegelianer*. Hij verzamelde in zijn *Jahrbücher* radicale gedachten uit zijn tijd en zette de kritische benadering van Strauß voort. In het manifest *Der Protestantismus und die Romantik* (1839) van Ruge en Ernst Theodor Echtermeyer (1805-1844) werd de periode van de romantiek bekritiseerd en de *Aufklärung* als ideale tijd voorgesteld. Ruge bestempelde het *ordinäre* piëtisme als een vrouwelijke uiting, het was dat “geistige Leiden, welches dem Nervenleiden entspricht. Er ist ein Selbstverlust und ein Irrewerden, dessen Phantasieen als ein kranker Spiegel der Wahrheit den Befallenen quälen und ängstigen.”¹⁶⁶⁷ In politiek opzicht zette Ruge zich in voor persvrijheid en volkssoevereiniteit.¹⁶⁶⁸

Het protestantisme was door het ontbreken van een overkoepelende kerkstructuur versplinterd. De afzonderlijke kerken reageerden ieder op een eigen manier. De discussie vond in

¹⁶⁶⁴ Van Feuerbach is de these “daß der Mensch die Religion mache und nicht die Religion den Menschen”. Karl Marx baseerde op deze uitspraak zijn religiekritiek. *Ibid.*, p. 310.

¹⁶⁶⁵ *Ibid.*

¹⁶⁶⁶ D.F. Strauß. *Der alte und der neue Glaube. Ein Bekenntniss* (Leipzig 1872), p. 93f. Maarten Luther gebruikte de uitdrukking “drehen und deuteln” in omgekeerde zin: “Aber Gottes Wort last sich nicht also mit drehen und deuteln ümstossen”. Philippo Salzmannen. *Sonderbare Worte Welche entweder veraltet oder neu erdichtet oder sonst ein feines Nachsinnen verursachen Aus denen Schriften Des Herrn Martini Lutheri zusammen getragen Von Philippo Saltzmannen Fürstl. Sächs. Naumburgischen Hoffpredigern und Stifts-Superintendenten zu Zeitz* (Naumburg 1663).

¹⁶⁶⁷ Arnold Ruge. “Der Pietismus und die Jesuiten”, *Gesammelte Schriften*, Vierter Teil (Mannheim 1846), p. 183.

¹⁶⁶⁸ De *Hallische Jahrbücher* verschenen aanvankelijk in Pruisen en later in Sachsen. Om de Pruisische censuur te ontlopen werd 1841 de titel in *Deutsche Jahrbücher* veranderd, totdat het blad in 1843 ook in Sachsen verboden werd. Zie: digitale verzameling van de Universiteit van Keulen. <http://www.ub.uni-koeln.de/cdm/search/collection/hallische>.

de openbaarheid plaats via de pers. Een actie kreeg onmiddellijk een reactie, polarisering ontstond en kerkelijke ontwikkelingen werden steeds meer met politieke vragen verbonden.

VII.3. Positiebepaling van Felix

Felix' vriend Albert Baur onderscheidde in zijn in 1845 uitgegeven kerkgeschiedenis drie stromingen in de kerk: aan ene zijde het liberalisme, aan de andere zijde het piëtisme en daartussen de stroming van hen die “zwischen diese Klippen hindurch laviren”.¹⁶⁶⁹ In de theologische strijd die op dat moment woedde wees Felix de extremen af. Toen het conflict tussen de *Junghegelianer* en de *Evangelische Kirchenzeitung* hoog opliep,¹⁶⁷⁰ schreef Felix op 25 maart 1845 een brief aan zijn zus Rebecka. Het was niet de eerste keer dat hij met haar over een kerkelijke kwestie correspondeerde.¹⁶⁷¹

Wer sich irgend im mindesten mit den confessionellen Scandalen des Augenblicks einlassen will, und nicht standhaft alles und jedes abweis't was Scandal giebt und hervorruft, der wird so tief hinein gerissen, daß er von Freuden und Freunden getrennt ist, ehe er sichs versieht, und davon fangen in Deutschland die Beispiele in allen Kreisen zu spuken an. Ich schwanke immer in meinem Innern, welches von den beiden Extremen mir widerlicher ist, und kann darüber immer noch nicht ins Klare kommen.¹⁶⁷²

Pietismus

Over het *Pietismus* heeft Felix zich met reserves uitgelaten. In zijn geloofsbelijdenis van 1825 had hij als *Konfirmand* geschreven:

¹⁶⁶⁹ De schrijver doelde daarbij op Wilhelm Martin Leberecht de Wette en Friedrich Schleiermacher. Baur 1845, p. 126.

¹⁶⁷⁰ Baur maakte in *Die Kirchengeschichte in gedrängter Übersicht* melding van een debat in “äußerste Schärfe”, dat massaal door geestelijken en theologen, maar “nicht ohne leidenschaftliche Theilnahme der Laien, an welche der Streit nur durch die Autorität der Tagesblätter kommt, oder durch mündliche Umtriebe und durch die jährlichen Uebungslager beider Partheien, vorzüglich in Norddeutschland, in welchen sie sich gegenseitig imponiren, einerseits der protestantischen Freunde in Köthen und Königberg in Preußen c., andererseits der Gegner in Berlin, Gnadau bis Hinterpommern”, gevoerd werd. De vooruitstrevende partij had veel aanhang in de steden, de conservatieve partij werd gesteund door “mächtige, vornehme Gönner”. Baur 1845, p. 127.

¹⁶⁷¹ Op 29 maart 1830 begon Felix in een brief aan Rebecka over het debat aangaande de *Streitschrift* van August Neander en de *Evangelische Kirchenzeitung*. SB I-287-501-22/24.

¹⁶⁷² SB X-4789-427-49/55.

Doch droht ihr auch jetzt noch so manche Gefahr: die Pietisten und die Mystiker fangen wieder an ihr Haupt zu erheben, und wir leben in dieser Hinsicht in einer Zeit des Übergangs, da noch nicht entschieden ist, auf welche Seite der Sieg sich neigen wird.¹⁶⁷³

Het *Pietismus* kwam eveneens ter sprake in een brief van 2 januari 1841 aan Felix' broer Paul. Hierin maakte Felix een tegenstelling tussen het piëtisme en *Les Bijoux indiscrets* van Diderot die Paul aan het lezen was. Denis Diderot (1713-1784) was in Frankrijk een omstreden auteur geweest, vanwege zijn onverholen kritiek op kerk en staat. Hij was mede-auteur van de *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, een uitgave die vanwege de controversiële behandeling van een aantal lemma's halverwege de 18e eeuw in Frankrijk als staatsgevaarlijk werd beschouwd.¹⁶⁷⁴ De *Bijoux* was een persiflage op de uitspattingen aan het hof van Koning Louis XV. In de roman bezit Sultan Mangogul een bijzondere ring die een rol speelt in een serie pikante, indiscrete verhalen over de vrouwelijke beleving van het seksueel contact.¹⁶⁷⁵ Felix fulmineerde tegen zijn broer omdat hij het boek een "sehr infames Ding" vond, waarin de "Spuren des Diderotschen Geistes" te ontdekken waren en verbaasde zich dat Paul deze "Mistpfehl" in huis had gehaald.¹⁶⁷⁶ Vervolgens begon Felix over twee boeken aan de andere kant van het spectrum die hij had ontvangen en die volgens hem van piëtistische makelij waren:

Es kann auch sein, daß ich eben besonders mild gegen dergleichen gestimmt bin, weil mir gestern aus Berlin zwei pietistische Schriften, aber so dunkel, so ganz aus der bösesten Pfaffenzeit, zugeschickt worden sind, daß ich die Franzosen mit ihrer Frechheit, und Voltaire mit seinem Besen, wieder lieb habe. Kennst Du vielliecht das eine davon? Es heißt "die Passion, ein kirchliches Festspiel."¹⁶⁷⁷

¹⁶⁷³ Klingemann 1909, p. 361.

¹⁶⁷⁴ Möller 1989, p. 372f.

¹⁶⁷⁵ Mr. D. *Les Bijoux indiscrets* – Oeuvres Philosophiques Tome cinquième (Amsterdam 1772).

¹⁶⁷⁶ SB-VII-2943-393-73/74. Felix moest niets van dergelijke literatuur hebben. In een brief aan de auteur en schilder Johann Peter Lyser in Dresden schreef hij op 6 januari 1838: "Aber ich sage Ihnen: ich würde auch den Don-Juan Text nicht zur Komposition gewählt haben, keinen ähnlichen! Meine ganze Natur sträubt sich dawider, dem Laster der Unsittlichkeit irgend ein Zugeständnis zu machen, und für das größte Zugeständnis würde ich es halten, einen solchen Text zu komponieren, es würde mich schmerzen". SB V-1842-451-/13.

¹⁶⁷⁷ SB VII-2943-393-75/81.

Het is onbekend wie de afzender van de geschriften was. De *Passion* was een werk in *Knittelversen*.¹⁶⁷⁸ Felix typeerde het als “das elendeste Machwerk, das ich in neurer Zeit gelesen hab’, sogar Heine inclusive.”¹⁶⁷⁹ De afkeuring van Felix betrof niet zozeer het feit dat het geschrift van piëtistische afkomst was, gezien het woordje *aber*: “zwei pietistische Schriften, aber so dunkel”.¹⁶⁸⁰ Zijn ergernis was dat er onder vrome dekmantel slechte kwaliteit werd geleverd.

Und das andre ist eine Recension, die einer über sein eignes Oratorium geschrieben hat, worin er die Leute zur Frömmigkeit und zum fleißigen Communiciren ermahnt, und worin er sagt, es möge nur keiner über seine Musik urtheilen wollen, der sie nicht mit wahrer Andacht im Glauben anhört. Weh uns! Weh uns!¹⁶⁸¹

Het is niet duidelijk welk beeld Felix voor ogen had bij het begrip *Pietismus* en waarom hij dacht dat het toneelstuk uit die kringen stamde. Dat hij zijn visie op het piëtisme (deels) liet bepalen door een Bijbels toneelspel, maakt duidelijk dat de piëtistische wereld te ver bij hem vandaan stond. Het merendeel van de piëtisten had en heeft immers bezwaar tegen toneel in het algemeen en tegen Bijbels toneel in het bijzonder. Waarschijnlijk heeft hij te snel geoordeeld omdat hij te ver van deze wereld verkeerde. Toneelspel had geen goede naam in piëtistische kringen en zeker geen Bijbels toneelspel. De *Passion* betrof een toneelstuk van Friedrich Radewell, maar mogelijk heeft de naam van de auteur niet op het gedrukte exemplaar gestaan. In het verhaal reizen Jezus, Faust en Marquis Posa door de hemelsferen.¹⁶⁸² De laatste twee twijfelen wie Jezus is. Op Venus laat Jezus het hele lijdensverhaal in een vrije versie naspelen, inclusief de verhalen van de opwekking van Lazarus en de zalving door een vrouw.¹⁶⁸³ “Heute lebt und stirbt hier der Christ

¹⁶⁷⁸ Friedrich Radewell, *Die Passion - Kirchliches Festspiel* (Weimar 1840). *Knittelversen* kennen geen vast metrum en zijn in feite rijmelarij.

¹⁶⁷⁹ *SB VII-2943-393-80/81*. De verwijzing naar Heine slaat op de onmin die er tussen beiden heerste. Heinrich Heine, eveneens een gedoopte jood, beschuldigde Felix dat hij zich niet inzette voor maatschappelijke verandering in Duitsland. Heine sprak enerzijds lovend over het werk van Felix, maar verweet hem *passionierten Indifferenz*. Overigens hebben zowel Fanny als Felix diverse gedichten van Heine op muziek gezet. Vahl 2009, p. 127f.

¹⁶⁸⁰ *SB VII-2943-393-75/81*.

¹⁶⁸¹ *SB VII-2943-393-81/85*. De zin doet denken aan een gedeelte uit een brief van 22 juni 1830, waarin Felix schrijft over kerkmusici die onder vrome woorden broddelwerk afleveren: “[...] sie meinen gute Musik sey allerdings eine Gottesgabe, aber nur so in abstracto, denn sobald sie etwas spielen, so ist es das dünnste, abgeschmackteste was sie nur finden können, und wenn das den Leuten dann wie natürlich nicht gefällt, so meinen sie, es lage nur daran, das es noch zu ernsthaft ware.” *SB I-313-560-52/56*.

¹⁶⁸² Radewell 1840, p. 7. De Marquis Posa is een hoofdpersoon uit het toneelstuk *Don Karlos* van Friedrich Schiller (1759-1805).

¹⁶⁸³ *Ibid.*, p. 10.

von dem ihr leider noch nicht viel wißt”.¹⁶⁸⁴ In het ongewone stuk klinkt geen vrome uitleg. Er zijn naast Bijbelfiguren rollen voor Venusbewoners, boze en goede geesten en opgestane doden. Het doel van het toneelstuk was volgens het *Nachwort* om geld in te zamelen voor een *Gotheum*, een *Erziehanstalt für dramatische Künstler* in het *Goethehaus* in Weimar.¹⁶⁸⁵ Het oordeel van Felix over de slechte kwaliteit werd ook door anderen gedeeld. Het tijdschrift *Blätter für literarische Unterhaltung* veroordeelde het gekunstelde maakwerk.¹⁶⁸⁶ Thans is het werk aanwezig in het *Goethehaus* in Weimar. De catalogus vermeldt dat het toneelstuk een satire was.¹⁶⁸⁷

In *Die Kirchengeschichte in gedrängter Übersicht* (1845) van Baur kwam het *Pietismus* eveneens aan de orde.¹⁶⁸⁸ Felix heeft deze *Kirchengeschichte* gelezen.¹⁶⁸⁹ Baur achtte de beweging ontspoord.¹⁶⁹⁰ Wel eerde hij een van de bekendste vertegenwoordigers van het 17^e-eeuwse piëtisme, Philipp Jacob Spener (1635-1705), door diens afbeelding in zijn boek op te nemen.¹⁶⁹¹ Baur zag in hem en in August Hermann Francke (1663-1727) theologen die door hun *Pietismus*, ondanks zware tegenstand van de orthodoxe lutheranen, weer “[...] Wärme und neues Leben in die Kirche brachten, der bald sich in wirklicher Kraft bewährt, wie im Bau des Halleschen Waisenhauses, bald freilich sich verliert in die schroffste Buß- und Blut theologie.”¹⁶⁹² Liederen

¹⁶⁸⁴ Ibid.

¹⁶⁸⁵ Paul Kahl / Hendrik Kalvelage (Hrsg.) *Das Goethe-Nationalmuseum - Das Goethehaus im 19. Jahrhundert-Dokumente* (Göttingen 2015), p. 15. De auteur is volgens de museumcatalogus Ludolf Wienbarg (1802-1878), die onder het pseudoniem *Radewell* schreef. Wienbarg was journalist en een voorvechter van een liberaal, democratisch *junges Deutschland*. Zijn werk werd door de overheid als staatsgevaarlijk beschouwd. In 1835 werden al zijn werken, inclusief de *Passion*, verboden. Kahl 2015, p. 117.

¹⁶⁸⁶ *Blätter für literarische Unterhaltung* (21-10-1841), p. 1189.

¹⁶⁸⁷ De voetnoot in de catalogus vermeldt dat de *Passion* van “offensichtlich satirischer Natur” is. Kahl 2015, p. 117.

¹⁶⁸⁸ Albert Baur, *Die Kirchengeschichte in gedrängter Übersicht* (Weimar 1845). Felix heeft dit boek gelezen. *SB XI-5306-306-6/7*.

¹⁶⁸⁹ *SB XI-5306-306-6/7*.

¹⁶⁹⁰ Baur noemde in het kader van de christelijke zending ook de joden zending door de piëtisten, maar die had volgens de schrijver weinig resultaat gehad. Gelukkig bestond er onder joden ook de “eigene Erhebung des Judenthums zu rein biblischem Standpuncte”. Zij waren “ein Schmuck christlicher Wissenschaft und Kunst”. Als voorbeelden gaf Baur de theoloog Neander, de componist Mendelssohn Bartholdy en de schilder Eduard Bendemann. (Baur 1845, p. 133).

¹⁶⁹¹ Baur 1845, p. 110.

¹⁶⁹² Ibid., p. 111. Een voorbeeld hiervan is het lied van Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, opgenomen in het *Evangelisches Gesangbuch der Evangelischen Kirche in Deutschland*, No. 150: 1. Christi Blut und Gerechtigkeit, das ist mein Schmuck und Ehrenkleid, damit will ich vor Gott bestehen wenn ich zum Himmel wird eingehn. 2. Drum soll auch dieses Blut allein mein Trost und meine Hoffnung sein; ich bau im Leben und im Tod allein auf Jesu Wunden rot.

uit het *Freylinghausen Gesangbuch* en de bundel *Porst'sche Gesangbuch* uit 1710-20 droegen volgens Baur de kenmerken van deze ontsporing in zich, “und pflanzen ihn bis auf heute in den Massen fort”. De wansmaak had een toppunt bereikt in de liederen van Von Zinzendorfs *Brüdergemeinde*, die door Baur als de “grobsten Tändelei” getypeerd werden.¹⁶⁹³ Daarnaast noemde Baur het “zu Conventikeln und Absonderungen geneigten Pietismus, die hie und da zu den krankhaftesten und wildesten und unreinsten Gestalten ausartete.”¹⁶⁹⁴

Lichtfreunde, Deutschkatholiken en Junghegelianer

Felix wist niet welke van de twee extremen hij het meest haten moest, schreef hij op 28 maart 1845 aan Rebecka n.a.v. de confessionele schandalen van dat moment.¹⁶⁹⁵ Eerder, in een brief van 27 februari 1841, aan zijn vriend en schilder Eduard Bendemann in Dresden (*afb.* VII.5),¹⁶⁹⁶ maakte Felix een tegenstelling tussen *Junghegelianer* Arnold Ruge en “der Liebe Gott”:

Ach, Eduard, was wollen wir Politik streiten, wenn wir wieder zusammenkommen! Hübner frißt mich jetzt mit Haut und Haar auf, wenn ich mich in meiner natürlichen Gestalt zeige;¹⁶⁹⁷ ich war sonst ganz zahm, gegen was ich jetzt in meinen Gedanken bin. – Und doch muß man bezweifeln daß Ruge Recht hat und der liebe Gott Unrecht.¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹³ Ibid.

¹⁶⁹⁴ Ibid., p. 131.

¹⁶⁹⁵ *SB* VII-2943- 393-75/81.

¹⁶⁹⁶ De schilder Eduard Julius Friedrich Bendemann (1811-1889) was afkomstig uit Berlijn. Evenals Felix stamde hij uit een bankiersfamilie. Ook Bendemann was van joodse afkomst, maar zijn ouders waren al voor zijn geboorte overgegaan naar het christendom. Felix was onder de indruk van zijn werk. “Er hat wunderschöne Compositionen gemacht, z. B. Zion mit den Propheten und von ihnen getröstet, und Babel von ihrem Thron gestürzt, oder ein andres welches mir am besten von seinen Sachen gefällt, auch schon des Gegenstands wegen: eine Oase, mit den verschiedenen Gruppen, der Brunnen in der Mitte als Hauptsache, links Heranziehende, Ermüdete, eine schwächliche Mutter mit dem Kind auf einem Esel, der vorangehende Mann hebt die Hände auf und dankt seinem Gott, daß er da ist, am Brunnen selbst Trinkende, sich Lagernde, und rechts im tiefen Schatten Schlafende, die bepackten Kamele unter den Bäumen, über allen die gerade Linie der Wüste”. *SB* III-966-469-45/54. Bendemann was de ontwerper van het *Bach-Denkmal* dat Felix in Leipzig oprichtte (*SB* VIII-3087, 3102, 3136) en maakte ook een pentekening van Felix, alsmede de afbeelding van Felix op zijn doodsbed (*afb.* VII.3).

¹⁶⁹⁷ Rudolph Julius Benno Hübner (1806–1882), schilder.

¹⁶⁹⁸ *SB* VII-3033-470-34/38.

Afb. VII.5. Eduard Bendemann, *Die trauernden Juden im Exil*, ca. 1832. Olieverf op linnen, 183x280 cm. Wallraf-Richartz-Museum & Fondation Corboud. Felix laat zich lovend over dit schilderij uit.¹⁶⁹⁹

De actualiteit van Felix' opmerking wordt duidelijk in een artikel van juli uit datzelfde jaar in de *Hallische Jahrbücher für Wissenschaft*. Ruge schreef in een recensie over het nieuwste werk van Ludwig Feuerbach, *Das Wesen des Christenthums*, dat daarmee zonder terughoudendheid het bewijs was geleverd:

“Die Theologie ist die Anthropologie,” und sind alle Illusionen des religiösen Standpunktes, welcher sich phantastisch ein äußeres Object gegenüber setzt, aufgehoben und in das Selbstbewußtsein hineingezogen.¹⁷⁰⁰

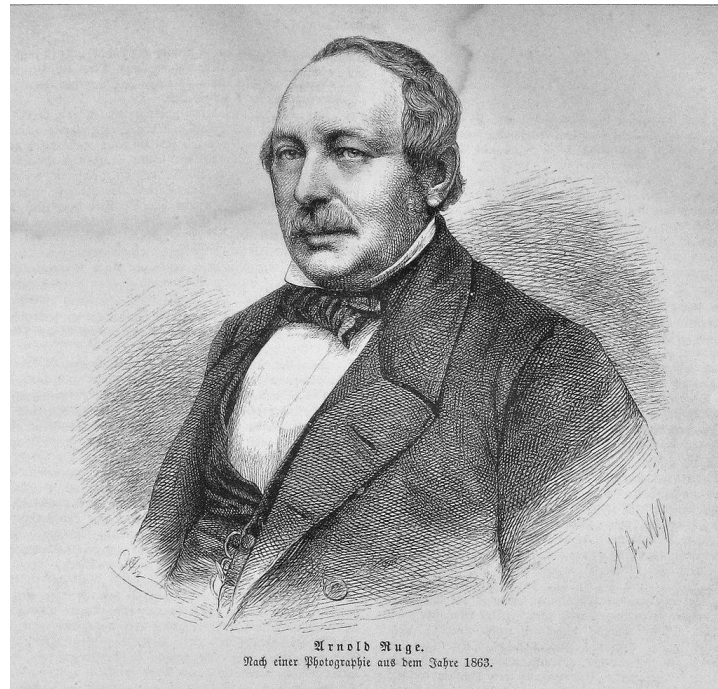
Er bestond geen andere weg dan

[...] den Auflösungen der Dogmen und religiösen Standpunkte einer vergangenen Weltlage Schritt vor Schritt nachzugehen und sie selbst vor den Richterstuhl der Vernunft zu ziehen, also wissenschaftlich zu “widerlegen.”¹⁷⁰¹

¹⁶⁹⁹ SB III-966-469-45/54.

¹⁷⁰⁰ *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst* No. 2 (3 Juli 1841), p. 5.

¹⁷⁰¹ Ibid.

Afb. VII.6. Arnold Ruge, naar een foto uit het jaar 1863.¹⁷⁰²

Felix nam evenzeer afstand van het *Deutschkatholicismus* en de protestantse *Lichtfreunde*.¹⁷⁰³ Op 2 oktober 1846 vergeleek hij in een brief aan Carl Klingemann de *Aufklärung*, de *Kunstphilosophie* en het *Deutschkatholicismus* met een voorbijtrekkende zware regenbui:

In Deutschland, namentlich in Nord-Deutschland sieht es curios aus – mir ist immer zu Muth, als möchte man sich, wie in einem schlechten Wetter, unter einen Schuppen stellen und warten bis das Unwesen vorübergezogen ist. Und leider höre ich auch von allen Seiten und allen Fächern daß dergleichen geschieht, und daß sich die ernsthaften, und tüchtigen Leute mehr und mehr einziehen und zurückziehen. Das ist aber nicht gut und gefällt mir nicht; und solange ich meines Theils nicht Steine hageln sehe, so lange versuch ich doch es draußen auszuhalten. Aber freilich zuknöpfen möchte man sich bis ans Kinn, um nicht von Aufklärung, Kunstphilosophie,¹⁷⁰⁴ Deutsch-Katholicismus, und Strohenthusiasmus des Moments bis auf die Haut naß zu werden, und sich in jedem Sinne zu erkälten und zu verschnupfen. Lies Deutsche Blätter und führe das Gleichniß selber durch.¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰² In *Die Gartenlaube* 24 (1863), p. 381.

¹⁷⁰³ *SB XI-4979-91-80/89*.

¹⁷⁰⁴ In 1835 schrijft Felix reeds aan zijn vader Abraham dat, wat hem betreft, alle esthetici, recensenten enz. gestolen kunnen worden, omdat ze lui zijn en slechts een bestaan hebben dankzij het geluk van anderen. *SB IV-1061-127-25/28*.

¹⁷⁰⁵ *SB XI-5418-390-58/68*.

Deze bewegingen hadden naar zijn oordeel geen inhoud. Ze waren beïnvloed door uit Frankrijk komende “Phrasen und Leichtigkeit” die een gevaar vormden voor de Duitse identiteit.¹⁷⁰⁶ In een brief aan de koopman Franz Bernus du Fay in Frankfurt am Main van 10 oktober 1845 schreef hij:

Bis dahin hat sich hoffentlich entweder ein tüchtiger, wahrhafter Kern im Deutsch-Katholischen, im Licht-freundlichen, im sonstigen neu-Deutschen Wesen hervorgethan, und es ist ein positiver, freier Grund und Boden dafür gewonnen, oder auch nur zu ahnen – oder die ganzen Geschichten sind spurlos über andre Modesachen verschwunden und vergessen. Geschieht nicht das Eine oder das Andre so fürchte ich, wir können bei der Gelegenheit einige unsrer schönsten Nationalzüge, Gründlichkeit, Festigkeit, ehrliche Beharrlichkeit u. dergl. einbüßen ohne etwas zum Ersatz dafür zu gewinnen. Ein Abklatsch französischer Phrasen und Leichtigkeit wäre mir damit zu theuer erkauft; es giebt hoffentlich was besseres.¹⁷⁰⁷

Felix nam niet in het openbaar aan de discussie deel, omdat hij van oordeel was dat het debat alleen gevoerd kon worden als men met kennis van zaken sprak. Eduard Devrient gaf in *Meine Erinnerungen an Felix Mendelssohn - Bartholdy und Seine Briefe an mich* een voorbeeld van Felix’ opvatting dat alleen deskundigen kunnen oordelen. Toen in Leipzig een discussie plaats vond over de *Sicherstellung* van de protestantse kerken, was Felix van mening dat dit uitsluitend een zaak van vaktheologen moest zijn. Over Felix schreef Devrient:

[...] er wollte sich, die Dingen sollten sich durch berufsmäßige Autoritäten umgestalten. So wollte er die Sicherstellung der protestantische Kirchen in Sachsen, welche zu jener Zeit die Öffentlichkeit bewegte, von Landtag bis Gemeinden hinweg, an die Theologen gewiesen haben, deren Sachen es sei; und er nahm es Übel als ich ihn fragte: ob er denn katholisch geworden sei, und nicht mehr unser allgemeines Priesterthum bekenne?¹⁷⁰⁸

Felix en de middengroep

Uit het feit dat Felix de extremen aan beide kerkelijke zijden afwees, zou men kunnen afleiden dat zijn positie zich in het midden bevond. Toch is dat niet zeker. Nadat Felix het nieuwe boek van Baur, *Die Kirchengeschichte in gedrängter Übersicht*, had gelezen was zijn reactie op 23

¹⁷⁰⁶ SB XI-4979-91-80/89.

¹⁷⁰⁷ Ibid.

¹⁷⁰⁸ Devrient 1869, p. 277.

mei 1846 dat de “neueren kirchlichen Bewegungen” hem vreemd waren gebleven.¹⁷⁰⁹ Op welke bewegingen hij doelde is onduidelijk. De toevoeging: “ja vielleicht als Du billigst” is daarbij opvallend, vanwege het feit dat Baur in zijn boek Schleiermacher met zijn “Christenthum der Erfahrung” de grootste theoloog van zijn tijd noemde.¹⁷¹⁰

Deshalb scheint mir's jetzt mehr als je die Aufgabe eines Jeden, in seinem Fache recht fleißig zu sein,¹⁷¹¹ und alle Kräfte recht zu concentriren, und das Beste zu leisten, was er eben kann, – und darum sind mir die neueren kirchlichen Bewegungen fremder geblieben, als Du wohl glaubst (ja vielleicht als Du billigst), und darum freut mich's eben, daß bei Dir das Gegentheil der Fall ist.¹⁷¹²

Vervolgens bekritiseerde Felix het feit dat mensen aan theologische discussies deelnamen zonder kennis van heden en verleden:

Einen Theologen, der jetzt nichts von sich hören läßt, oder der an diesen Dingen keinen Antheil nimmt, kann ich freilich nicht begreifen, – aber auch nicht so manchen Nicht-Theologen, dem ich zusehe, und der vom Reformiren, und vom Bessern spricht, aber weder die Gegenwart, noch die Vergangenheit recht gründlich zu kennen und zu überschauen vermag, und der mit einem Worte den Dilettantismus in diese höchsten Fragen einführen will.¹⁷¹³

¹⁷⁰⁹ SB XI-5306-307-21/24.

¹⁷¹⁰ Baur 1845, p. 126.

¹⁷¹¹ De vlijt van Felix werd gememoreerd in een *Nekrolog* uit december 1847 in de *Allgemeine Musikale Zeitung*. “Eine Haupteigenschaft an ihm war: Fleiss, unablässiger, unermüdlicher Fleiss. nothwendigste Tugend jedes Künstlers, übereinstimmend Diesen hielt er für die mit allen Meistern in allen Künsten, die sich der Welt als solche gezeigt und eingepägt haben. Er glaubte wohl, dass, um ächte Kunstwerke hervorzufördern, der Künstler auf die günstige Stimmung warten solle, allein er glaubte auch, man müsse den schaffenden Geist in Uebung und Gewohnheit erhalten, und machte sich da her, fühlte er die Stimmung nicht, doch an irgend eine Arbeit, um jene herbeizurufen, um sich warm zu machen, wie er sich auszudrücken pflegte.” Lobe 1847, p. 911.

¹⁷¹² SB XI-5306-307-21/24.

¹⁷¹³ SB XI-5306-307-23/29.

VII.4. De omwenteling bij Felix

Het koningschap

Wilhelm Seidel schrijft dat Felix zich afzijdig hield van de radicale bewegingen van zijn tijd. Dit zou te maken hebben met zijn vriendschappelijke houding jegens Friedrich Wilhelm IV (afb. VII.7).¹⁷¹⁴ Felix werd in 1841, een jaar na het aantreden van de nieuwe vorst, *Königlich Preußischer Kapellmeister*. Aanvankelijk was de hoop van hen, die een liberale verandering wensten, op deze koning gevestigd toen hij de macht overnam.¹⁷¹⁵ Deze hoop bleek spoedig ijdel toen de vorst op grond van de christelijke staatsgedachte de macht naar zich toe trok. Christopher Clark typeert de koning als een politieke romanticus. Hij was de laatste Europese vorst die de religie tot centrum van zijn conceptie aangaande de verhouding tussen vorst en volk maakte.¹⁷¹⁶ Bij problemen zocht hij de oplossing allereerst in de Bijbel. De ethiek van de *Erweckungsbewegung* had de koning tot de zijne gemaakt.¹⁷¹⁷ Pruisen moest naar zijn opvatting een christelijke staat zijn.¹⁷¹⁸ De koning wilde anderzijds geen autoritaire vorst zijn. Clark meent: “Er war ein geweihter Vater, in einer mystischen Einheit gebunden an sein Volk und von Gott mit einem einzigartigen Einblick in die Bedürfnisse seiner Untertanen gesegnet”.¹⁷¹⁹

Felix werd eveneens opgedragen deel te nemen aan de vernieuwing van de *Königlich Preußische Akademie der Künste*. Later werd deze taak uitgebreid, door hem als hoofd van de *evangelische Kirchenmusik in der Monarchie* te benoemen.¹⁷²⁰ De koning wilde de vervallen kerkmuziek aan het hof en aan de Dom via een *Hof- und Domchor* meer glans geven.¹⁷²¹ Het koor moest koralen zingen, en het *Te Deum* op hoge feesten. De liturgie zou vernieuwd worden, de deelname van de kerkgangers actiever worden en als teken van de *Unionskirche* zou het *Geneefse Psalter* uit de 16^e eeuw in de Duitse vertaling van Ambrosius Lobwasser (1565) worden ingevoerd.¹⁷²²

¹⁷¹⁴ SB III-22.

¹⁷¹⁵ Clark 2008, p. 500.

¹⁷¹⁶ Ibid., p. 501.

¹⁷¹⁷ Ibid.

¹⁷¹⁸ Ibid., p. 502. De prins trouwde een katholieke prinses, Elisabeth vom Bayern.

¹⁷¹⁹ Ibid., p. 503.

¹⁷²⁰ SB VIII-14. De koning was tevens het hoofd van *Evangelische Kirche* en daarmee ook verantwoordelijk voor het muzikale beleid.

¹⁷²¹ Todd 2003, p. 450.

¹⁷²² Klaus Rettinghaus heeft in het artikel: ‘Ein “Lieblingsinstitut” Mendelssohns – Neue Quellen zu Felix Mendelssohn Bartholdys Wirken für den Königlich Hof- und Domchor zu Berlin’ de periode van Felix aan het hof van Pruisen gereconstrueerd. Rettinghaus 2009, p. 125-138.

Afb. VII.7. Joseph Karl Stieler (toegeschreven): *Koning Friedrich Wilhelm IV*. Olieverf op linnen. Berlijn, ca. 1845. 114x86 cm. *Deutsches Historisches Museum*, Berlin.

Helmut Loos merkt op dat het aanvaarden van een dergelijke benoeming een politieke consequentie inhield. Men stelde zich als kerkmusicus in dienst van de “Herrscher von Gottes Gnaden”, die zich ten doel stelde door middel van de kerkmuziek de mystieke eenheid tussen vorst en volk te bestendigen.¹⁷²³

Met Friedrich Wilhelm IV bouwde Felix – in tegenstelling tot de aristocratie en beampten om hem heen – een vriendschappelijke relatie op.¹⁷²⁴ In hoeverre Felix met de koning over politieke zaken heeft gesproken is onbekend. Mogelijk heeft Felix door zijn werk aan het hof een blik gekregen op de andere zijde van het politieke spectrum. Hij was blij met een handgeschreven brief van de koning. Aan zijn moeder Lea maakte Felix op 13 mei 1842 melding van een brief van de koning: “sogar die Adresse war eigenhändig”.¹⁷²⁵ Aan de componist Alfred Julius Becher in Wenen omschreef Felix op 28 mei/3 juni 1842 de koning van Pruisen als een “so liebenswürdigen und geistreichen Mann”.¹⁷²⁶ Felix vertelde aan Ferdinand David en Heinrich Conrad Schleinitz in een brief van 29 oktober 1842 over de warme reactie van de koning na het bijwonen van de première van *Antigone* in Berlijn. “[...] und sprach so geistreich und zugleich so enthusiastisch darüber, daß ich nur möchte, er könnte seinen Berlinern ein

¹⁷²³ SB VIII-14.

¹⁷²⁴ SB VIII-3592-457-23/25.

¹⁷²⁵ SB VIII-3516-396-23/24.

¹⁷²⁶ SB VIII-3533-410-70.

Fünkchen von der Lebendigkeit und dem Feuer einblasen, mit dem er sich einem solchen Eindrücke hingiebt”.¹⁷²⁷ Felix wilde de koning “gern zum Freund behalten”.¹⁷²⁸ De koning had meer “Geist und Gemüth, als die übrigen dortigen Herrn zusammengenommen [...]”.¹⁷²⁹ Toen Felix uit Berlijn weg wilde sprak hij twee uur lang met de koning, op een manier “daß ich ihn aufs neue und von Herzen lieben und hochschätzen muß [...]”.¹⁷³⁰ Loos veronderstelt dat de romantische gedachte van de koning dat de vorst een huisvader is voor zijn onderdanen, die zich verantwoordelijk voelt voor zijn volk en zich bekommert om zijn welzijn, bij Felix op sympathie heeft kunnen rekenen.¹⁷³¹

Heinrich Heine verweet Felix dat hij om opportunistische redenen met het systeem bleef samenwerken en zich door koning Friedrich Wilhelm IV had laten omkopen.¹⁷³² Heine vond het een verraderlijke daad als iemand zich ten dienste stelde van een monarch, die een vijand van joden was.¹⁷³³ De opvattingen van Heine hadden geen grond. Felix heeft lange tijd twijfels over deze benoeming gehad.¹⁷³⁴ Enerzijds beschouwde Felix de benoeming in Berlijn als rehabilitatie vanwege het feit dat hij in 1833 niet de leiding van *Singakademie* mocht overnemen. Anderzijds stoorde hem het “Berliner Wesen”, met

[...] dieselbe Zersplitterung aller Kräfte und aller Leute, dasselbe praktische aber unpoetische Streben nach äußerlichen Resultaten, derselbe Überfluß an Erkenntniß, derselbe Mangel an Production, und Mangel an Natur, dasselbe ungroßmüthige Zurück bleiben in Fortschritt und Entwicklung, wodurch beide freilich viel sicherer, gefahrloser werden, wodurch ihnen aber auch alles Verdienstliche, Belebende geraubt wird.¹⁷³⁵

Wat betreft de financiële voordelen schreef Felix op 10 maart 1841 aan Carl Klingemann:

¹⁷²⁷ SB VIII-3310-231-22/23.

¹⁷²⁸ SB IX-3604-34-26.

¹⁷²⁹ SB IX-3605-37-52/53.

¹⁷³⁰ SB IX-3656-82-9/10.

¹⁷³¹ SB VII-17.

¹⁷³² Vahl 2009, p. 128.

¹⁷³³ Friedrich Wilhelm IV wilde de joden isoleren door middel van separate joodse instellingen en corporaties. Jehle 1998, p. LX.

¹⁷³⁴ Zie de brief van Felix aan Ferdinand David. SB VIII-3225-160f.

¹⁷³⁵ De brief van 14 augustus 1841 aan Erich Heinrich Wilhelm Verkenius. SB VIII-3233-169-170-34/40.

[...] bei mir ist und bleibt die äußerliche Stellung eine Nebensache, ich mache mir aus dem was die Leute Ehrenbezeugung nennen, und was der Ruf nach Berlin wohl ist, eigentlich an sich nichts.¹⁷³⁶

Felix' waardering betrof vorsten die oprechte belangstelling voor zijn werk hadden. Negatief liet hij zich uit over Koning Ludwig I von Bayern (1786-1868).¹⁷³⁷ Victoria van Engeland (1801-1899) noemde hij daarentegen "die hübsche, allerliebste Königin Victoria, die so mädchenhaft, und schüchtern freundlich und höflich ist [...]".¹⁷³⁸

Verandering

De vele malen dat Felix in Engeland verkeerde brachten hem in contact met een parlementair stelsel, geheel anders dan de situatie in Pruisen en Sachsen, waar de vorst absolute macht had en geen persvrijheid bestond.¹⁷³⁹ Nadat een nieuwe wet aangaande de pers in Pruisen was uitgevaardigd, schreef Felix op 30 oktober 1840 aan zijn broer Paul:

O Jerum! O Jerum!¹⁷⁴⁰ à propos lies doch in der Leipz. Allgem. Zeitung von gestern einen kurzen Artikel aus Berlin über ein neues Preßgesetz, das gegeben werden soll. Wenn das zur Ausführung kommt, wie es da geschildert ist, so ist von da bis zur allgemeinen Päppelung nur ein Schritt. Ich habe das Ding 6mal gelesen, und glaube es doch noch nicht das ein vernünftiger Mensch so was schreiben kann.¹⁷⁴¹

¹⁷³⁶ SB VIII-3057-37-51/54.

¹⁷³⁷ De koning grapte tegen Felix dat hij wel een goede partij voor Felix wist. Felix schreef op 18 oktober 1831 aan zijn vader: "Mich ärgerte das im Munde eines Königs, und ich wollte ihm eben etwas piquirt antworten, als er meine Antwort gar nicht abwartete, und auf was anders übersprang und dann auf etwas Drittes [...]" SB II-466-408-409-100/103.

¹⁷³⁸ SB VIII-3566-434-25/26. De koningin en prins Albert hadden grote belangstelling voor het werk van Felix. Hij schreef daarover op 19 juli 1842 aan zijn moeder Lea: "Drauf sollte ich spielen, und fing meinen Chor aus dem Paulus *wie lieblich sind die Boten* an. Noch ehe ich den ersten Tact ausgespielt hatte, fingen sie beide an den Chor ordentlich mitzusingen [...]" SB VIII-3591-453-69/71.

¹⁷³⁹ Zie de brieven SB III-759-227-24/34 en SB II-766-238-55/62. Felix discussieerde graag over politiek. Op 7 maart 1834 vroeg hij vanuit Düsseldorf aan zijn vader Abraham om persberichten uit Engeland te lezen en meende: "[...] wären wir da gewesen, da hätten wir den ganzen Morgen die *Times* gelesen, und debattirt [...]". SB III-689-359-19/24.

¹⁷⁴⁰ Het "O Jerum! O Jerum!" is een verwijzing naar het refrein van het studentenlied *O alte Burschenherrlichkeit, wohin bist du entschwunden?: O jerum, jerum, jerum, o quae mutatio rerum.* (O wee, wat een veranderingen allemaal!). SB VII-669.

¹⁷⁴¹ SB VII-2847-319-86/91.

Een jaar later gaf Felix een positieve reactie op het boekje *Vier Fragen beantwortet von einem Ostpreußen*.¹⁷⁴² Felix had het boekje van zijn broer Paul toegestuurd gekregen. De auteur was de reeds genoemde Jacoby, wiens naam in de eerste uitgave niet werd vermeld. Het betrof een pleidooi voor de opheffing van censuur, voor persvrijheid, eerlijke rechtspraak en inlossing van de belofte van een grondwet, met daarin verankerd de rechten van een volksvertegenwoordiging. Felix schreef op 4 maart 1841 terug dat hij het een “vortreffliche Schrift” vond.¹⁷⁴³ Hij meende “[...] daß man nichts wahreres, aufrichtigeres und ruhigeres in Haltung und Fassung wünschen kann [...]”.¹⁷⁴⁴ Felix noemde enkele zaken die hem uit het hart gegrepen waren: de passages over de *Danziger Brief*, over Hannover en het “herrliche Schluß”, waarbij Felix van vreugde was opgesprongen.¹⁷⁴⁵ Toen hij het geschrift in handen kreeg was het inmiddels door de overheid verboden. Eduard Devrient schreef in zijn *Erinnerungen* dat Felix zich in zijn jonge jaren een *Radical* noemde.¹⁷⁴⁶ In een brief aan Carl Klingemann in Londen van 13 februari 1833 vertelde Felix dat hij met zijn zwager, de schilder Wilhelm Hensel, elke avond “größlichsten Streitigkeiten” had omdat deze “so arg rojalistisch” was.¹⁷⁴⁷

Nog in 1842 noemde Felix zich een *Radical*.¹⁷⁴⁸ Op dat moment was hij al werkzaam aan het hof van Friedrich Wilhelm IV. In een brief van 21 en 28 juni 1842 aan zijn moeder Lea sprak hij zijn voorkeur uit voor de linkse oppositie in Engeland.¹⁷⁴⁹

Ich war höllisch stolz auf meine Popularität in Peels Gegenwart; als ich nach dem Concert wegging brachten sie mir wieder ein Hurrah. Hierauf brachen Sir Robert und Lady Peel auf, und kamen die Treppe herunter; hierauf brüllten wir wie besessen und warfen die Schnupftücher in

¹⁷⁴² Aanvankelijk was dit pamflet een anonieme publicatie.

¹⁷⁴³ SB VIII-3045-28-6.

¹⁷⁴⁴ SB VIII-3045-28-9/10.

¹⁷⁴⁵ Felix noemde de titel van het boekje niet. In de uitgave van 1861 met brieven van Felix, mede uitgegeven door zijn broer Paul, tekende deze in een voetnoot aan dat de passage over het boekje *Vier Fragen beantwortet von einem Ostpreußen* ging. Paul Mendelssohn Bartholdy en Carl Mendelssohn Bartholdy (Hrsg.), *Briefe aus den Jahre 1830-1847 von Felix Mendelssohn Bartholdy* (Leipzig 1878), p. 184. Ook Devrient memoreerde het enthousiasme van Felix over de uitgave. Het *Flugschrift* is aangetroffen in Felix’ nalatenschap. Het “herrliche Schluß” zou kunnen slaan op de Bijbeltekst waarmee het geschrift eindigde – een verwijzing naar 1 Koningen 12: “Der Stamm, welcher Erbe hat an dem Hause Jsais, hat zuerst gesprochen, – und nicht werden die übrigen sich zu ihren Hütten heben –”. Jacoby 1841, p. 47.

¹⁷⁴⁶ Devrient 1869, p. 276.

¹⁷⁴⁷ SB III-671-124-14/16.

¹⁷⁴⁸ Devrient 1869, p. 276.

¹⁷⁴⁹ Robert Peel (1788-1850) was de conservatieve *Prime minister*; Georg Grote (1794-1871) was de vertegenwoordiger van de republikeinse beweging in het Britse Parlement.

die Luft. Ich aber nicht mit, denn ihr wißt, daß ich ein Radical bin, und noch gestern bei Mr. Grote war – Du kennst ja Grote, vote by Ballot triennial Parliaments &c. &c. Er ist aber ein sehr liebenswürdiger Mann, der mir sehr gefällt und Cecilen noch mehr, Deutsch mit ihr spricht, sich nach Boeckh erkundigt &c. &c.¹⁷⁵⁰

Loos merkt op dat Felix in zijn brieven schertsend over zijn eigen radicalisme sprak. Het was een onderdeel van een familiaal spel waarbij Felix zowel zijn familieleden als zichzelf op de hak nam.¹⁷⁵¹ Loos stelt vast dat Felix de antifeodale instelling van zijn vader niet geheel en al had geërfd.¹⁷⁵² Een verandering in denken constateerde Eduard Devrient in 1846:¹⁷⁵³

Die politische Gährung jener Zeit war ihm besonders verdrießlich; er hing sich an jede ihrer, freilich zahlreichen Auswüchse, um Unheil davon zu verkünden. Er, der als Jüngling sich einen Radicalen nannte, der noch vor fünf Jahren über Jacoby's *Vier Fragen* gejauchzt und sich in patriotischer Ekstase geäußert, war nun tief innerlich verletzt und gestört durch das, was jene ersten Befreiungssignale hervorgerufen hatten. Weil ihm die Stimmführer mißfielen, mißfiel ihm die Bewegung, er wollte die Dingen sollten sich durch berufsmäßige Autoritäten umgestalten.¹⁷⁵⁴

¹⁷⁵⁰ SB VIII-3566-435-55/62. In een brief van 7 maart 1834 laat Felix zich positief over Peel uit, omdat hij samen met Stanley “den Oconnell angepackt haben”. SB III-869-359-19/24. Daniel O’Connell (1775-1845) streefde naar afscheiding van Ierland.

¹⁷⁵¹ De echtgenoot van zijn zus Rebecka, Peter Gustav Lejeune Dirichlet (door Felix steevast *Dirichlet* genoemd), was een liberaal. Toen Felix verslag deed van zijn bezoek aan het Engelse koningshuis maakte hij een toespeling op diens radicaliteit. Nadat Felix tot ontsteltenis van het paleispersoneel een papagaai uit de paleiskamer op de gang had gezet, schreef hij dat Dirichlet, zijn liberale zwager, niet moest denken dat Felix, vanwege zijn uitgebreide beschrijving van het bezoek aan het paleis, opeens een *aristocraatje* geworden zou zijn. Felix beweerde dat hij nu radicaler was dan ooit en beriep zich op “Grote, Roebuck, und auf Dich dazu, mein Mütterchen”. (John Arthur Roebuck was een radicale hervormer in Engeland). SB VIII- 3591-455- 148/152. Felix plaagde zijn zwager door hem op 13 februari 1833 ter gelegenheid van zijn 28^e verjaardag een brief te sturen met als afzender “Ihr wohlaffectionirter Friedrich Wilhelm”, de vorst die Dirichlet feliciteerde met zijn 82^e (!) verjaardag en hem daarom “meinen rothen Adlerorden erster Classe aus Zucker und Schleife” zond. SB III-672-126-3. (Dirichlet hield van zoetigheden, zie: SB III-671-124-23/25). Aan zijn eveneens liberale zuster Rebecka schreef Felix op 11 april 1834: “Was scher ich mich um den Weltgeist? Der kann rennen, wohin er will, wenn ich nur was süßes zu essen bekomme, und auf [Eduard] Gans habe ich immer mehr für Butterkuchen, als für Liberalismus gehalten [...]”. SB III-900-393-32/34.

¹⁷⁵² SB III-22.

¹⁷⁵³ De *Allgemeine Musikzeitung* schreef in de *Nekrolog* van december 1847: “In seiner Jugend war er radikal, als Mann gemässigter Liberaler.” Lobe 1847, p. 912.

¹⁷⁵⁴ Devrient 1869, p. 276f.

De inkijk in de andere zijde van het machtscentrum via zijn werk aan het hof enerzijds, maar ook de teleurstelling in het optreden van radicalen die streefden naar omwenteling en de angst voor maatschappelijke chaos anderzijds, deden Felix van inzicht veranderen. Devrient merkte hierbij op dat Felix zich van de turbulentie van zijn tijd wilde afwenden. Dat was zelfs aan hem te zien. Aldus Devrient: “wer ihn nicht recht kannte, mochte meinen: er sei vornehm geworden”.¹⁷⁵⁵

In de woordvoerders van de liberale beweging miste Felix kennis van zaken en proefde hij een door hem verafschuwde geest van revolutie. De vrees hiervoor heeft hem de laatste jaren bezig gehouden, getuige de woorden van Cécile die ze in 1849, twee jaar na de dood van haar man, schreef: “Er berührt nicht mehr die Veränderung, die Verwüstung, die Barbarei, die in sein geliebtes Deutschland eingedrungen ist.”¹⁷⁵⁶ De weg naar verandering kon volgens Felix uitsluitend via de weg van reformatie verlopen. Na de *Feuerwerksrevolution* in Berlijn,¹⁷⁵⁷ in augustus 1835, schreef hij: “so habe ich die Berliner Revolution die ich hier erlebt, historisch dargestellt, wie Ranke das Mittelalter”.¹⁷⁵⁸ Een jaar eerder had hij zijn zus Rebecka al zijn mening gegeven over veranderingen. Hij was van oordeel dat er grote verschillen waren tussen reformatie en revolutie. Hervormingen waren zaken die Felix in alle dingen wenste, in kunst en in politiek. Een hervorming haalde de misbruiken weg, maar hield het goede over. Een verandering die wegvaagde wat vroeger goed was, vond hij onuitstaanbaar en juist deze gedachte proefde hij steeds meer.¹⁷⁵⁹

Zijn opvattingen komen tot uiting in een reactie aan zijn broer Paul, die hem een boek van Friedrich Christoph Dahlmann (1785-1860) had gestuurd. Felix antwoordde op 31 oktober

¹⁷⁵⁵ Ibid.

¹⁷⁵⁶ Gilbert 1982, p. 132

¹⁷⁵⁷ Begin augustus 1835 vond in Berlin de *Feuerwerksrevolution* plaats waarbij burgers, ondanks het politieverbod, vuurwerk afstaken ter gelegenheid van de verjaardag van de koning. Het ingrijpen van de militairen leidde tot tumult waarbij doden en gewonden vielen. Felix beschrijft hoe de oproerlingen uit protest de militairen “ärgern und necken”, de paarden treiteren, ramen ingooien en straatlantarens slopen, bovendien de ramen van de Fürstin Liegnitz ingooien en Herzog Carl de hoed afgooien. *SB IV-1199-285-38/53*.

¹⁷⁵⁸ *SB IV-1199-285-52/53*. Uit deze vergelijking blijkt dat Felix weinig moest hebben van de verheerlijking van de middeleeuwen, zoals die in kringen van de nationale beweging van de Romantiek plaats vond.

¹⁷⁵⁹ *SB IV-1055-114-11/18*.

1846 dat hij in dit boek “solche ordentliche – gar nicht außerordentliche – aber ehrliche, tüchtige, wahre Worte einem so selten, so erstaunlich jetzt im Vaterlande entgegentreten.”¹⁷⁶⁰ Dahlmann stond bekend als voorstander van een liberale grondwet.¹⁷⁶¹ Zijn laatste boek behandelde de Franse revolutie. De auteur nam afstand van de Franse 18^e-eeuwse filosofie en concludeerde dat alleen door hervormingen en compromissen maatschappelijke chaos en politieke onvrijheid te vermijden zijn.¹⁷⁶²

In het grillige landschap van de *Vormärz* bevond Felix zich in een middenpositie. Gezien zijn positieve waardering voor het manifest *Vier Fragen* toonde hij zich een voorstander van grotere persvrijheid en afschaffing van censuur. Deze moesten door middel van een grondwet en een parlement in een geleidelijk proces gestalte krijgen. Daarbij was deskundigheid een voorwaarde. De absolute macht van de koning en het behoud van feodalisme, zoals de *Erweckungsbewegung* die voorstond, keurde hij af. Anderzijds was hij een tegenstander van hen die streefden naar volksdemocratie en afschaffing van het koningschap. De wijze waarop de vertegenwoordigers van deze stromingen optraden, stootte Felix af. Pogingen om met gefor-

¹⁷⁶⁰ SB XI-5455-414-25/32. De titel van het boek van Dahlmann wordt door Felix niet genoemd. Waarschijnlijk betrof het het nieuwste boek van de auteur: *Geschichte der französischen Revolution bis auf die Stiftung der Republik* (Leipzig 1845). In het begin van de studie vergeleek de auteur Duitsland met Frankrijk. “Denn in demselben achtzehnten Jahrhundert trug der deutsche Reichsboden vier groß begabte Männer, welche ihr gediegenes Wesen aufrichtig hinstellen durften wie es war, unbekümmert darum, wie es zu den Glaubenssätzen stehe, welchen der westphälische Frieden Schutz verleiht: Winckelmann, Lessing, Goethe und Schiller. Pflanzen dieser edeln Gattung konnten allein auf einem Boden gedeihen und ihre unsterblichen Früchte zeitigen, auf welchem der Protestantismus ein Recht des Daseyns hat und sich zugleich mit dem Katholicismus friedlich eingewöhnen und ausgleichen soll.” Dahlmann 1845, p. 9. “Auch in den Gemächern des neuen Dauphins besprach man die Schriften der Denker, die nicht auf kirchlichem Grunde bauten, oder der sogenannten Philosophen eines Voltaire, Rousseau, Diderot, Helvetius, und der junge Fürst trug eine Färbung derselben davon, aus welcher er sich in späteren Tagen ein Gewissen machte.” Dahlmann 1845, p. 11.

¹⁷⁶¹ Friedrich Christoph Dahlmann behoorde in 1837 tot de *Göttinger Sieben*, de groep hoogleraren uit Göttingen in het koninkrijk Hannover, die openlijk in protest kwam tegen het beleid van de nieuwe koning Ernst August I (1771-1837). Deze had de liberale grondwet, die mede dankzij Dahlmann in 1833 tot stand was gekomen, in 1837 buiten werking gesteld.¹⁷⁶¹ Door een toeval belandde de brief in handen van een student, waarna de brief werd vermenigvuldigd en over het hele land verspreid. De zeven hoogleraren werden ontslagen en moesten het land verlaten. Friedrich Wilhelm IV bezorgde Dahlmann in 1842 weer een leerstoel voor staatswetenschap en Duitse geschiedenis in Bonn. Zie hiervoor: Wilhelm Bleek, ‘Die Protestation der Göttinger Sieben’, *Vormärz – Deutschlands Aufbruch in die Moderne 1815-1848* (München 2019), p. 183-196. Felix noemt de zeven professoren in een brief van 14 december 1837 aan Johann Gustav Droysen in Berlijn. “Ich hatte vor, mich recht bitterlich darüber zu beklagen, aber die sieben Göttinger Professoren thun es auch nicht, da kann unser eins ganz still sein.” SB V-1812-429-57/59.

¹⁷⁶² Wilhelm Bleek, *Friedrich Christoph Dahlmann* (München 2010), p. 272.

ceerde middelen veranderingen te bewerkstelligen waren hem een gruwel. Revolutie zou vernietiging betekenen van datgene wat in het bestaande goed was. Revolutionaire gedachten vond hij een aanval op de klassieke Duitse waarden zoals “Gründlichkeit, Festigkeit, ehrliche Beharrlichkeit und dergl.”¹⁷⁶³

Felix hield intens van zijn Duitse land.¹⁷⁶⁴ Anderzijds vond hij de patriottische opwinding zoals die tot uiting kwam in het *Rheinlied* overdreven. Hij beschouwde de “französische Phrasen und Leichtigkeit” wel als gevaren voor de Duitse identiteit.¹⁷⁶⁵ Hij ontdekte deze gedachten bij de *Lichtfreunde*, *Deutschkatholiken* en *Junghegelianer*. Naar zijn mening waren dit modieuze bewegingen. Met de nieuwste kerkelijke bewegingen had hij niets op. Felix voelde zich verbonden met de traditie. In openbare discussies heeft hij zich afzijdig gehouden.

¹⁷⁶³ SB XI-4979-91-80/89. Brief van 10 oktober 1845 aan Franz Bernus du Fay in Frankfurt am Main.

¹⁷⁶⁴ “Sie erinnern sich vielleicht aus früherer Zeit, wie Sie mich mit meiner Vorliebe für alles Deutsche zu necken pfligten; ich bin darin nicht anders geworden.” SB IV-1167-248-47/49. Brief van 1 juni 1835 aan Marie Catherine Kiéné in Parijs.

¹⁷⁶⁵ Ibid.

HOOFDSTUK VIII

ZIEKTE, STERVEN EN BEGRAFENIS

Felix Mendelssohn Bartholdy stierf op 4 november 1847, 38 jaar oud. Heeft hij voorvoeld dat hij zou sterven? In hoeverre speelde het geloof tijdens zijn ziekte en rondom zijn overlijden een rol? Het aantal brieven van hem uit deze periode is beperkt. Helmut Loos en Wilhelm Seidel nemen aan het slot van hun uitgave met Felix' *Sämtliche Briefe* enkele brieven van Cécile op.¹⁷⁶⁶ Deze werpen licht op de belangrijke rol die zij tijdens Felix' laatste dagen vervulde.¹⁷⁶⁷ Hoe heeft zij deze tijd doorstaan en wat is daarin haar betekenis voor Felix geweest? Sommige personen die getuige waren van Felix' laatste dagen hebben herinneringen vastgelegd. Het verloop van de ziekte komt in hun diverse beschrijvingen in grote trekken overeen. Tegelijk toont elk afzonderlijk verslag hoe ieder deze tijd persoonlijk heeft ervaren. Bronnen melden zonder uitzondering dat de hele stad Leipzig geraakt was door Felix' overlijden. Dit wijst op de bijzondere positie die de componist in de samenleving had ingenomen.

VIII.1. Bronnen

Belangrijke bronnen zijn de verslagen van de personen in het huis van Felix tijdens zijn ziekte en sterven. Het meest gedetailleerd is het verslag dat Cécile schreef over de laatste weken van Felix' leven: de periode van 9 oktober tot en met 4 november.¹⁷⁶⁸ Tot het jaar 2000 was dit verslag nog niet openbaar gemaakt.¹⁷⁶⁹ Maria Wach, de kleindochter van Felix, bepaalde dat het document tot het jaar 2000 verzegeld moest blijven en wilde niet dat het tijdens haar leven zou worden gepubliceerd.¹⁷⁷⁰ De geheimhouding was echter betrekkelijk, omdat een tweede versie (eveneens in het handschrift van Cécile) zich in het *Mendelssohn-Archiv van de Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz* bevond. Dit document had tot die tijd in wetenschappelijke

¹⁷⁶⁶ SB XII-5845 5847 5849 5852 5853. Er zijn aanwijzingen dat Felix vanaf 1 november nog twee brieven heeft geschreven. SB XII-327.

¹⁷⁶⁷ Jones 2001, p. 205.

¹⁷⁶⁸ Ibid., p. 212f.

¹⁷⁶⁹ Ibid., p. 205.

¹⁷⁷⁰ Ibid., p. 206.

kringen echter nauwelijks aandacht getrokken.¹⁷⁷¹ Herinneringen van Ignaz Moscheles zijn bewaard gebleven in het door zijn vrouw, Charlotte Moscheles, gepubliceerde gedenkboek *Aus Moscheles' Leben, nach Briefen und Tagebüchern* (Leipzig 1873). Zij maakte gebruik van aantekeningen in het dagboek van haar man. De pianovirtuoos was aanwezig bij het sterven van Felix. De Engelse componist en dirigent Julius Benedict (1804-1885) bezocht Felix tussen 11 en 13 oktober 1847 en berichtte daarover in zijn korte biografie *Sketch of the Life and Works of the late Felix Mendelssohn Bartholdy...* (London 1850).¹⁷⁷² Thomascantor Moritz Hauptmann (1792-1868) bezocht Felix tijdens diens ziekte.¹⁷⁷³ Hij deed in een brief verslag aan de bariton Franz Hauser (1794-1870) in Wenen, met wie Felix een hechte band had.¹⁷⁷⁴

In de bundel *Felix Mendelssohn-Bartholdys Briefwechsel mit Legationsrat Karl Klingemann* uit 1909 is een brief opgenomen die ten dele een ooggetuigenverslag is.¹⁷⁷⁵ In een opmerking ter inleiding van de brief wordt verondersteld dat deze afkomstig was uit de kring van de familie Jeanrenaud en gericht moet zijn geweest aan bekenden in Londen.¹⁷⁷⁶ De musicoloog Peter Ward Jones vermoedt dat de afzender Cornelia Schunck was, een nicht en een vertrouweling van Cécile.¹⁷⁷⁷ Cornelia arriveerde na het overlijden van Felix in Leipzig en vernam in de woning de verhalen rondom het sterven van Felix. Haar verslag is een impressie van de sfeer in het huis nadat Felix overleden was. 's Avonds na de *Totenfeier* bleef ze bij Cécile.

Een ander verslag, deels een ooggetuigenverslag, is van de hand van Eduard Devrient. Hij reisde naar Leipzig om de begrafenis van Felix bij te wonen, waar hij verslag van deed in

¹⁷⁷¹ Ibid.

¹⁷⁷² Aldaar op p. 58f.

¹⁷⁷³ Moritz Hauptmann was een vriend van Felix. Omdat Felix niet de verantwoordelijkheid wilde hebben voor het geheel van uitvoerende muziek in Leipzig, waaronder muziek in de *Thomaskirche*, heeft hij de functie van *Thomaskantor* niet geambieerd. Wel was het zijn doel invloed uit te oefenen op het geheel van de uitvoeringspraktijk in de stad. Door de benoeming van Hauptmann, die veel bewondering voor Felix had, ontstond er ruimte voor een vruchtbare samenwerking. Zo had Felix indirect invloed op een herziening van de kerkmuzikale praktijk in de *Thomaskirche* toen Hauptmann weer Bach-cantates programmeerde. Sposato 2018, p. 272f.

¹⁷⁷⁴ Alfred Schöne, *Briefe von Moritz Hauptmann an Franz Hauser* (Leipzig 1871).

¹⁷⁷⁵ Klingemann 1909, p. 332. De brief is in afschrift bewaard.

¹⁷⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷⁷ Jones 2001, p. 208. De brief vangt aan met een meditatief gedeelte over het verlies van Felix en de voorzienigheid van God. Dit gedeelte eindigt met de woorden: "Die Absicht der vorsehenden Macht erkennen wir oft nicht, und leider immer spät. Es heisst: Kein Mensch hat Gott je gesehen. Das ist wahr. Ins Angesicht können wir ihn nicht schauen; aber wenn er vorübergegangen ist, erkennen wir seine Gestalt von hinten; und wohl uns, wenn wir sie erkennen!" Er volgt een beschrijving van het bezoek van Cornelia, een ongehuwde nicht van Cécile, met haar moeder Julie Louisa Schunck, die weduwe is, aan Cécile. Klingemann 1909, p. 332.

zijn bundel *Meine Erinnerungen an Felix Mendelssohn Bartholdy und seine Briefe an mich* (afb. VIII.5).¹⁷⁷⁸ Devrient maakt gebruik van informatie van Felix' broer Paul, die van Felix' overlijden getuige was.¹⁷⁷⁹ Geheel uit de tweede hand is het boekje van de zangeres Elise Polko (1823-1899) uit 1868, die zich tijdens de ziekte van Felix in Frankfurt am Main bevond en zich voorbereidde op een uitvoering van de *Elias*.¹⁷⁸⁰

De politicus en jurist Eduard Souchay de la Duboissière (1800-1872), een oom van Cécile uit Frankfurt am Main, memoreert in zijn herinneringen op welke wijze Cécile het overlijden van Felix heeft gedragen.¹⁷⁸¹ Eveneens uit de tweede hand is het bericht van Hedwig von Holstein (1819-1897), die Felix heeft gekend en later vriendin van zijn dochter Lili Wach werd.¹⁷⁸² Zij ontving haar informatie over Felix' overlijden van Conrad Schleinitz (1805-1881), advocaat, medeoprichter van het Conservatorium en lid van de directie van het *Gewandhaus-orchester*, die eveneens aan het sterfbed van Felix heeft gezeten. Clothilde Charlotte Sophie Gräfin Reuß-Köstritz (1821-1860) woonde in Leipzig en berichtte aan haar vader over wat zij vernam van de ziekte en het sterven van Felix.¹⁷⁸³ Van de biografen besteedde de predikant en biograaf Wilhelm Adolf Lampadius (1812-1892) veel aandacht aan de periode rondom het sterven van Felix.¹⁷⁸⁴ Sebastian Hensel gaf enige informatie over de toestand van Felix voordat deze dodelijk ziek werd.¹⁷⁸⁵ Van de begrafenis zelf is een verslag bewaard in de *Illustrierte Zeitung* van 13 november 1847.¹⁷⁸⁶ Veel aandacht aan het overlijden besteedde ook het *Leipziger Tageblatt*.¹⁷⁸⁷

¹⁷⁷⁸ Devrient 1869, p. 284f.

¹⁷⁷⁹ Jones 2001, p. 208.

¹⁷⁸⁰ Elise Polko geeft in *Erinnerungen an Felix Mendelssohn-Bartholdy* (Leipzig 1868) geen nieuwe feiten, maar wel een indruk van de reacties tijdens een repetitie van de *Elias* in Frankfurt am Main, toen men van het overlijden vernam. Polko 1868, p. 168f.

¹⁷⁸¹ Lambour 2009, p. 211f.

¹⁷⁸² *Ibid.*, p. 220f.

¹⁷⁸³ *Ibid.*, p. 221f.

¹⁷⁸⁴ Lampadius 1848, p. 276-280. Wilhelm Adolf Lampadius (1812-1892) publiceerde een eerste versie van zijn boek *Felix Mendelssohn Bartholdy, ein Denkmal für seine Freunde* (Leipzig 1848) reeds een jaar na de dood van Felix. Hij heeft Felix persoonlijk gekend.

¹⁷⁸⁵ Feilchenfeldt 1995, p. 860f.

¹⁷⁸⁶ *Illustrierte Zeitung* 20-11-1847, No. 229.

¹⁷⁸⁷ *Leipziger Tageblatt* 7-11-1847, No. 311, p. 3657.

VIII.2. Verloop van het ziekteproces

De symptomen van Felix' ziekte kwamen in het najaar van 1847 aan het licht.¹⁷⁸⁸ Het gezin was op 17 september teruggekeerd van hun reis door Zwitserland. In het land waar Felix het liefste vertoefde, trachtte hij het verlies van zijn overleden zus te verwerken. "Es gelang nicht", schreef zijn neef Sebastian Hensel.¹⁷⁸⁹ In dit verband wees hij op het "tieftraurige, leidenschaftliche F-Moll-Quartet",¹⁷⁹⁰ dat Felix in die zomer componeerde. Het wordt in het algemeen als een requiem voor Fanny beschouwd.¹⁷⁹¹ Met name in de schilderkunst zocht Felix in deze periode houvast.¹⁷⁹² Hij richtte zich op de weergave van de natuur: watervallen, landschappen en ruige berglandschappen. Volgens Hensel toonden deze werken een progressie ten opzichte van eerder werk.¹⁷⁹³ Ze waren "freier in der Behandlung, kräftiger, tiefer und harmonischer in der Farbe" (Hoofdstuk III).¹⁷⁹⁴ Daan Lodder merkt in dit verband op: "It stands to reason that, when stepping out into 'God's panoramas', and in trying to capture even only a momentary impression of them, FMB felt he was engaging with what he believed to be something divine in nature" (*afb.* VIII.1).¹⁷⁹⁵ Op 30 augustus speelde Felix mogelijk voor het laatst op een orgel, het kerkorgel van de Burgkirche in het Zwitserse Ringgenberg (*afb.* VIII.2).¹⁷⁹⁶

¹⁷⁸⁸ Voor een medische analyse van de oorzaken van Felix' overlijden, zie: Anton Neumayr, *Musik & Medizin 2* (Wien 1995), p. 107f.

¹⁷⁸⁹ Feilchenfeldt 1995, p. 860.

¹⁷⁹⁰ Ibid. Peter Gülke maakte van dit kwartet een analyse. Gülke 2017, p. 12f.

¹⁷⁹¹ Neumayr 1995, p. 116. Kunze 2009, p. 101.

¹⁷⁹² Het schilderen van Felix tijdens deze zomer betekende niet dat hij zich van muziek afkeerde. De muziekcriticus Henry Fothergill Chorley, die hem eind augustus 1847 in Interlaken bezocht, hoorde uit Felix' mond dat hij dacht aan een nieuwe *Cantate* voor Frankfurt en er waren plannen voor een nieuwe compositie ter gelegenheid van de opening van de *Concert Hall* in Liverpool. Sinds zijn komst in Interlaken had Felix naar eigen zeggen zelfs veel gecomponeerd. Juist het componeren deed hem goed. Naast het strijkkwartet in f componeerde hij ook muziek voor de Engelse kerk. "And I wanted to make something sharp and close and strict so that church-music had quited suited me". Nichols 1997, p. 241f.

¹⁷⁹³ Ibid., p. 861.

¹⁷⁹⁴ Feilchenfeldt 1995, p. 861. Ook het strijkkwartet in f toont een vrijere aanpak. Gülke 2017, p. 12f.

¹⁷⁹⁵ Lodder 2019, p. 252.

¹⁷⁹⁶ "Wenige Tage vor seiner Abreise improvisirte er, wahrscheinlich das letzte Mal in seinem Leben, auf der Orgel einer kleinen Dorfkirche in der Nähe des Briener See's. Nur einige Freunde waren gegenwärtig. Aber wunderbar ergriffen, schien das ärmliche Instrument unter seinen Händen zu wachsen an Macht und Klang und Grösse, und ein erhabener Gedankenstrom durchflutete den einsamen Raum". Lobe 1847, p. 903-904. Rudolf Wyss vermeldt dat het de kerk in Ringgenberg was waar Felix de laatste maal orgel speelde. Rudolf Wyss, 'Die Familie Mendelssohn und das Berner Oberland', O. Reinhard u.a. Jahrbuch vom Thuner- und Brienersee 1982 (Spiez 1982), p. 24f.

Afb. VIII.1. FMB, *Seidelhorn*, aquarel, 18 augustus 1847.¹⁷⁹⁷

Moscheles vond Felix bij thuiskomst lichamelijk verouderd, maar geestelijk (vooral in zijn pianospel) nog dezelfde.¹⁷⁹⁸ Hensel merkte op dat Felix vol vuur kon spreken als het over muziek ging, maar dat er daarna momenten waren van “tiefe Niedergeschlagenheit”.¹⁷⁹⁹ Uiterlijk was de componist opmerkelijk ouder geworden en hij werd mensenschuw; zelfs personen die dicht bij hem stonden, wilde hij niet spreken. De altijd zo levendige Felix kon nu ergens lang zitten met de handen in de schoot, zijn elastische gang was slepend geworden en zijn geprikkeldheid over dingen die hem niet aanstonden “übertrieben groß”.¹⁸⁰⁰ Muziek veroorzaakte regelmatig ontroering.¹⁸⁰¹ Toen Felix op zaterdag 9 oktober 1847 de sopraan en vriendin van de familie, dr. Livia Frege (1818-1891) bezocht (afb. VIII.4), werd hij onwel.¹⁸⁰² hij kreeg ijsskoude handen en zware hoofdpijn, wat volgens Anton Neumayr op een *celebraal aneurysma* wees.¹⁸⁰³ Vol-

¹⁷⁹⁷ Cf. Klein 2016, p. 60.

¹⁷⁹⁸ Moscheles 1873, p. 176.

¹⁷⁹⁹ Feilchenfeldt 1995, p. 861.

¹⁸⁰⁰ Ibid.

¹⁸⁰¹ Moscheles 1873, p. 179. Felix vertelde aan de zangeres Lydia Frege dat hij opnieuw bij zijn *Trio* gehuild had. Omdat Moscheles dit in verband brengt met de nieuw bewerkte delen uit de *Elias* die Felix meegenomen heeft, zou dit kunnen slaan op het driestemmige terzet *Hebe deine Augen auf* (Psalm 121).

¹⁸⁰² Ibid., p. 171. Op 3 oktober bezocht Felix als luisteraar een concert in het *Gewandhaus*. Hij verkeerde in een mismoedige stemming “und stürzte” onmiddellijk na de laatste aria de zaal uit. Dörffel 1884, p. 254. Het was de laatste keer dat Felix in het *Gewandhaus* aanwezig was.

¹⁸⁰³ Neumayr 1995, p. 123. In maart 2019 publiceerden Tomislav Breitenfeld, Drako Breitenfeld en Hansjörg Bänzner in *The Lancet* het artikel ‘Felix Mendelssohn’s family’s brain conditioning’. Zij kwamen met een andere hypothese dan dat de familieleden aan een vorm van CVA waren overleden. Mogelijk was er sprake van een familiekwaa van een bloeding tussen de hersenvliezen (subarachnoidaal), waarschijnlijk als gevolg van een erfelijke ziekte zoals Ehlers-Danlos. Het is echter niet bewijsbaar dat

gens deze internist was er sprake van een familiaandoening.¹⁸⁰⁴ Felix' grootvader Moses, zijn vader Abraham en zijn zus Fanny waren allen aan een beroerte overleden. De ijsskoude handen doen denken aan de "Taubheit in den Händen" waarover Fanny kort voor haar overlijden had gesproken.¹⁸⁰⁵ De eerste tekenen van deze ziekte zouden zich volgens Neumayr reeds in 1840 aangekondigd hebben toen Felix, zwemmend in koud water, waarschijnlijk al een "Sickerblutung aus dem Aneurysma" had gekregen,¹⁸⁰⁶ die urenlange krampen ten gevolge had.¹⁸⁰⁷

Afb. VIII.2. Interieur van de *reformierte Burgkirche* vóór 1964 in het Zwitserse Ringgenberg. Het orgel daarin is het laatste dat Felix heeft bespeeld. Hij bezocht het waarschijnlijk op 30 augustus 1847 met de Engelse auteur en muziekcriticus Henry Chorley (1808-1872). Een boottocht over de Brienersee bracht de twee bij toeval in het dorp. Felix speelde twee werken van Bach en improviseerde een preludium en fuga in c. Chorley schreef "his face lit up by that serene and elevated smile, the highest and most beautiful of its many expressions".¹⁸⁰⁸ Het orgel, in 1837 gebouwd door Vater Anton und Sohn Anton Carlen, bezat 10 registers verdeeld over één manueel en pedaal.¹⁸⁰⁹

dit het geval was, gezien de tijd waarin de familie leefde en de geringe mate van (mogelijk) onderzoek. *The Lancet* 18/3 (2019), p. 237f.

¹⁸⁰⁴ Neumayr, p. 120.

¹⁸⁰⁵ *Ibid.*, p. 119f.

¹⁸⁰⁶ "Meine Krankheit war übrigens durch ein kaltes Bad im Flusse entstanden; so heftige Congestionen nach dem Kopfe, daß ich viele Stunden bewußtlos und krampfhaft da lag, und der Arzt meinte, es könnte auch vorbei sein. Darauf habe ich 14 Tage lang fortwährend jämmerliche Kopfschmerzen gehabt, und erst jetzt, wie gesagt, fühle ich die entschiedene, gänzliche Besserung". *SB VII-2801-290-29/34*. Brief aan Carl Klingemann van 7 september 1840.

¹⁸⁰⁷ *Ibid.*, p. 122.

¹⁸⁰⁸ Little 2010, p. 365.

¹⁸⁰⁹ <http://peter-fasler.magix.net/public/BEProfile4/ringgenbergref.htm>.

In eerste instantie had Felix zijn ziekte ontkend. Toen hij op 9 oktober ontdekte dat Cécile gehuild had, zei hij: “Warum hast Du geweint, bin ich denn sehr krank, ich bin nicht krank, das geht vorüber, mir ist schon besser, es ist gar nichts.”¹⁸¹⁰ Een dag na de eerste beroerte was Cécile jarig. Felix had al cadeaus voor haar klaar liggen.¹⁸¹¹ Artsen trachtten o.a. via aderlating de ziekte te bestrijden.¹⁸¹² De componist Benedict, die Felix bezocht, ergerde zich aan het lawaai van een straatmarkt buiten, terwijl binnen de zieke tegen de dood vocht.¹⁸¹³

Afb. VIII.3. Albrecht Dürer, *Ritter, Tod und Teufel* (1513). Kopergravure, 24,6 x 19 cm. Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe. Felix ontdekte de gravure op een beter moment tijdens zijn ziekte in een catalogus en overwoog deze aan te schaffen. Hij zag ervan af omdat zijn vrouw Cécile het een “gräßliche Vorstellung” vond.¹⁸¹⁴

¹⁸¹⁰ Jones 2001, p. 213.

¹⁸¹¹ Felix schonk een mantel en een door Klingemann en Felix gemaakt boek over Schotland met gedichten en afgewerkte schetsen. Moscheles 1873, p. 178. *Schottische Skizzen. Eine Reise nach Aufzeichnungen von Felix Mendelssohn Bartholdy*

¹⁸¹² *Ibid.*, p. 215.

¹⁸¹³ Benedict 1850, p. 58.

¹⁸¹⁴ Jones 2001, p. 217.

Er volgde een tijdelijke verbetering waarin goede momenten konden omslaan in hevige irritatie.¹⁸¹⁵ Op 28 oktober maakte Felix met Cécile een wandeling rondom de stad; zij verbaasde zich over zijn “wonderbare Hast”.¹⁸¹⁶ Na een periode waarin Felix af en toe weer buiten kwam,¹⁸¹⁷ sloeg begin november de ziekte in alle hevigheid toe. Felix leed zware pijnen en kon soms nauwelijks iets onderscheiden.¹⁸¹⁸ De inwoners van Leipzig leefden intens mee.¹⁸¹⁹ Volgens Thomascantor Hauptmann ging het gerucht dat Felix was overleden voordat dit het geval was.¹⁸²⁰ Felix heeft geen afscheidswaarden meer kunnen spreken.¹⁸²¹ De laatste woorden die Cécile uit de mond van haar echtgenoot vernam waren: “Ja, müde, sehr müde.”¹⁸²² In de nacht voor zijn sterven had hij voortdurend gezongen. Het is onbekend wat hij zong. Het had de aanwezigen het hart gebroken.¹⁸²³ Nadat de arts had opgemerkt dat het zingen Felix teveel opwond, was hij even opgehouden, had gelachen en was opnieuw begonnen.¹⁸²⁴ Bij zijn overlijden om 21:24 uur waren Felix’ broer Paul, Ignaz Moscheles, Ferdinand David en Heinrich Conrad Schleinitz aanwezig.¹⁸²⁵ Schleinitz vertelde aan Hedwig von Holstein dat hij het sterven van Felix als “ein Gottesdienst, eine Erbauung” had ervaren.¹⁸²⁶

¹⁸¹⁵ Ibid, p. 218.

¹⁸¹⁶ Ibid., p. 217.

¹⁸¹⁷ Vanaf 22 oktober maakte Felix een dagelijkse wandeling van 12.00-14.00 uur. Ibid., p. 218.

¹⁸¹⁸ Ibid., p. 221.

¹⁸¹⁹ Moscheles 1873, p. 181.

¹⁸²⁰ Schöne 1871, p. 66.

¹⁸²¹ Moscheles 1873, p. 183. De kinderen waren om 21.00 naar bed gestuurd. Wolff 2014, p. 181.

¹⁸²² Jones 2001, p. 225.

¹⁸²³ Klingemann 1909, p. 334.

¹⁸²⁴ Ibid. Neumayr 1995, p. 118.

¹⁸²⁵ Degenen die bij het sterven van Felix aanwezig waren, hebben dit als een bijzonder gebeuren ervaren. Moscheles tekende aan dat Felix’ broer Paul, de componist en violist Ferdinand David en Felix’ advocaat en lid van de *Gewandhaus*-directie Heinrich Konrad Schleinitz zwijgend rondom het sterfbed hadden gezeten, in gebed verzonken. Volgens Moscheles was Paul als een “bewegliches Marmorbild” aan de zijde van zijn stervende broer gebleven. Moscheles 1873, p. 182. Moscheles zelf had die dag, 4 november 1847, in het huis van Felix een gebed opgeschreven. Het was de Schepper die in deze ziel “Schätze des Geistes und Gemüthes angehäuft hat, die die zarte Hülle seines Körpers nur auf beschränkte Zeit tragen”. In Felix had de Schepper getoond “wie hoch sich der Mensch zu Dir erheben, wie er sich Dir zu nähern vermag. Keiner ist Dir näher gekommen, als er, für den wir zittern”. Ibid., p. 181.

¹⁸²⁶ Lambour 2009, p. 221.

VIII.3. Felix' voorvoelen van zijn dood

De laatste vijf maanden van Felix' leven waren volgens Neumayr getekend door een vergeefse strijd tegen de toenemende vermoeidheid “seines psychisch und physisch verausgabten Körpers”.¹⁸²⁷ Neumayr veronderstelt dat in het religieuze denken steeds meer “mystische Elemente in den Vordergrund” traden, “wobei vermutlich die Todesfurcht, die ihn immer häufiger befiel, für diese Entwicklung verantwortlich gewesen sein dürfte”.¹⁸²⁸ In de *Elias* ziet Neumayr een muzikale neerslag van een “Hinwendung zu einer religiösen Mystik und sein sinkender Lebensmut”.¹⁸²⁹

Uit verslagen valt niet op te maken in hoeverre Felix zijn sterven heeft vermoed. Een aanwijzing kan zijn dat hij veertien dagen voor zijn overlijden zijn partituren ordende en zijn bureau had opgeruimd.¹⁸³⁰ Een tweede mogelijke aanwijzing is de plaats die het lied *Vergangen ist der lichte Tag* tijdens het ziekteverloop ging innemen. Felix had de tekst van Joseph von Eichendorff (1788-1857) van muziek voorzien en opgedragen aan Schleinitz. Het lied zou worden opgenomen in de bundel *Sechs Lieder* op. 71. Toen Felix op zaterdagmiddag 9 oktober de zangeres Livia Frege bezocht met het verzoek of zij soliste wilde zijn bij de aanstaande uitvoering van de *Elias* in Wenen, had hij ook de *Sechs Lieder* bij zich en vroeg haar of ze deze zou willen voorzingen.¹⁸³¹ Felix werd geraakt door de vertolking van het lied *Vergangen ist der lichte Tag*. Tot driemaal toe vroeg hij de zangeres dit lied te zingen.

Felix stelde Livia eveneens voor om samen het laatste kwartet uit de *Elias* te zingen.¹⁸³² Tijdens het gesprek had hij haar deelgenoot gemaakt van zijn gemis van Fanny.¹⁸³³ Na de reis naar Zwitserland was Felix een week naar Berlijn gegaan. Sebastian Hensel, Fanny's zoon, schreef dat de aanblik van Fanny's nog onaangeroerde kamer Felix had aangrepen zodat de weldadige werking van de reis naar Zwitserland geheel vernietigd werd.¹⁸³⁴ Anderzijds had

¹⁸²⁷ Neumayr 1995, p. 116.

¹⁸²⁸ Ibid.

¹⁸²⁹ Ibid., p. 122.

¹⁸³⁰ Klingemann 1909, p. 335.

¹⁸³¹ Livia Frege (1818-1891) was een sopraan uit Leipzig voor wie Felix grote waardering had. Felix hechtte waarde aan haar oordeel betreffende zijn liedcomposities. Richter 1997, p. 103f. Frege was ook de sopraansolist geweest in de uitvoering van de *Matthäus-Passion* van Bach onder leiding van Felix op 4 april 1841 in de *Thomaskirche*. Dörffel 1884, p. 97f.

¹⁸³² Wohlan alle, die ihr durstig seid, kommt her zum Wasser, kommt her zu ihm! Wohlan alle, die ihr durstig seid, kommt her zu ihm und neigt euer Ohr, und kommt zu ihm, so wird eure Seele leben (Jesaja 55 : 1).

¹⁸³³ Moscheles 1873, p. 179.

¹⁸³⁴ Feilchenfeldt 1995, p. 862.

Felix tegen Livia gezegd dat hij God dankbaar was dat het met Cécile en de kleine Felix zo goed ging.¹⁸³⁵

Afb. VIII.4. Eduard Magnus, *Livia Frege*. Lithografie. Stadtgeschichtliches Museum, Leipzig.

Cécile schreef in haar verslag dat Felix haar bij thuiskomst vertelde dat de vertolking van het lied *Vergangen ist der lichte Tag* hem had aangegrepen.¹⁸³⁶ Gedurende zijn ziekte bleef het lied een belangrijke rol spelen.¹⁸³⁷ Vanaf 25 oktober, toen het wat beter ging, opende Felix de klep

¹⁸³⁵ Moscheles 1873, p. 179. Het vierde kindje van Cécile en Felix was erg ziek geweest.

¹⁸³⁶ Jones 2001, p. 212.

¹⁸³⁷ Het lied is uitgevoerd tijdens het herdenkingsconcert in het *Gewandhaus* op 11 november, een week na de dood van Felix. Polko 1868, p. 184. Het lied werd vertolkt door Livia Frege. Reissmann 1867, p. 302. Lampadius veronderstelt dat Felix bij dit lied vooral aan Fanny heeft gedacht. Lampadius 1886, p. 275.

van de piano vaker en speelde vaak dit lied. Na de *Totenfeier* memoreerde Cécile dit feit voor de aanwezigen.¹⁸³⁸ Vervolgens las ze de tekst van Von Eichendorff voor:¹⁸³⁹

Vergangen ist der lichte Tag,
Von ferne kommt der Glocken Schlag;
So reist die Zeit die ganze Nacht,
Nimmt manchen mit, der's nicht gedacht.

Wo ist nun hin die bunte Lust,
Des Freundes Trost und treue Brust,
Der Liebsten süßer Augenschein?¹⁸⁴⁰
Will keiner mit mir munter sein?¹⁸⁴¹

Frisch auf denn, liebe Nachtigall,
Du Wasserfall mit hellem Schall!
Gott loben wollen wir vereint,
Bis daß der lichte Morgen scheint!¹⁸⁴²

Het is onbekend in hoeverre Felix bij de zin “Nimmt manchen mit, der's nicht gedacht” aan zichzelf heeft gedacht. Anderzijds bestaan er aanwijzingen dat hij op goede momenten dacht dat zijn ziekte van voorbijgaande aard zou zijn. Hij vroeg Cécile afspraken naar een later tijdstip te verzetten.¹⁸⁴³ Wanneer hij gasten ontving, sprak hij met hen over toekomstige projecten, zoals de voltooiing van het oratorium *Christus* en de komende uitvoering van de *Elias* in Wenen.¹⁸⁴⁴ Tegen de Engelse componist Benedict zei hij op 12 oktober: “If I could only see Schönlein,¹⁸⁴⁵

¹⁸³⁸ Ibid.

¹⁸³⁹ Ibid.

¹⁸⁴⁰ Felix veranderde het oorspronkelijke woord *Des Weibes* in: *Der Liebsten*.

¹⁸⁴¹ Het woord *keiner* wordt benadrukt door het herhalen van dit woord.

¹⁸⁴² Lampadius 1886, p. 279. Het *Leipziger Tageblatt* schreef over dit lied dat het Felix' “Schwanengesang” was. “Eine hohe Frau aus unserer Stadt, Liedersängerin wie keine, sang es auf tiefster Seele, und es herrschte eine minutenlange Gebetstille nach dem: “bis daß der lichte Morgen scheint”. *Leipziger Tageblatt* 13-11-1847, Nr. 317, p. 3702.

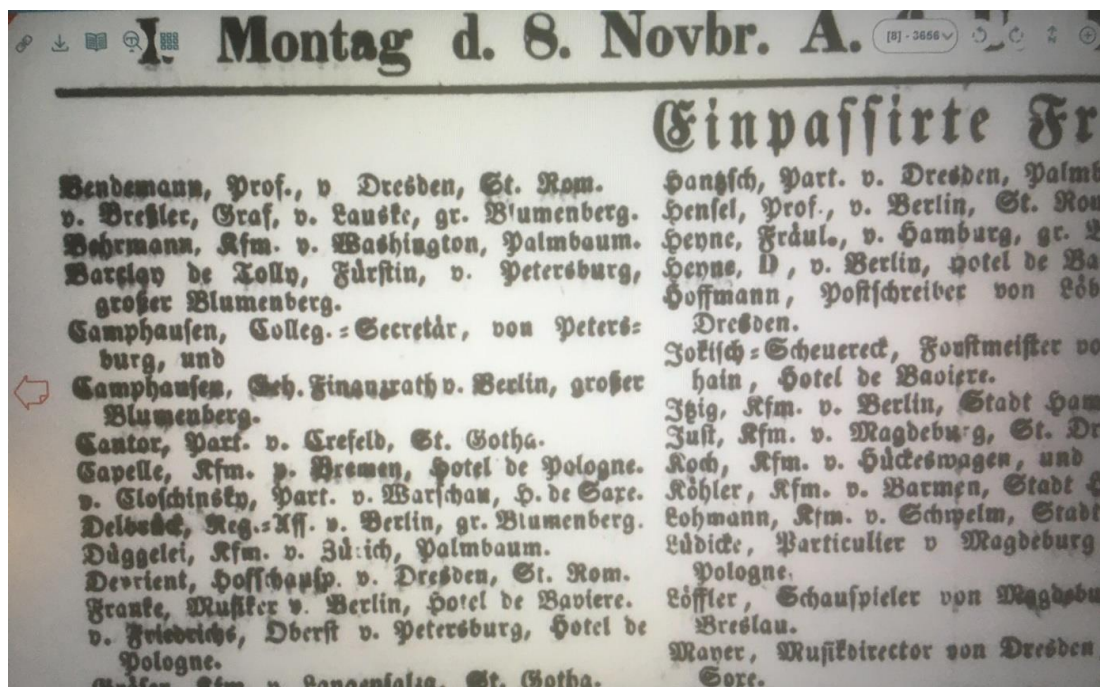
De laatste twee regels worden benadrukt door de herhaling ervan. Het woord *Gott* krijgt de hoogste toon van het lied en moet *fortissimo* gezongen worden.

¹⁸⁴³ Jones 2001, p. 215.

¹⁸⁴⁴ Moscheles 1873, p. 180.

¹⁸⁴⁵ Johann Lukas Schönlein (1793-1864) was de lijfarts van Friedrich Wilhelm von Preußen (*SB XII-556*) en de vroegere arts van Felix. Benedict 1850, p. 59.

he would soon restore my health.”¹⁸⁴⁶ Benedict nam een dag later afscheid van Felix, in de “sanguine hope” spoedig van diens herstel te vernemen.¹⁸⁴⁷ Wel kon, aldus Benedict, Felix midden in een gesprek roepen: “Oh! My poor head!”¹⁸⁴⁸ Felix verheugde zich over afbeeldingen van kopergravures van Albrecht Dürer, die Cécile voor hem had gehaald (afb. VIII.3),¹⁸⁴⁹ was bezig om de treinreis naar Wenen te regelen,¹⁸⁵⁰ of verdiepte zich in een prospectus van een veilinghuis waaruit hij enkele zaken wilde aanschaffen.¹⁸⁵¹ Als hij zich beter voelde, praatte hij met de kinderen of deed een spelletje *Rabuge* met Cécile,¹⁸⁵² die hij op schoot nam en kuste.¹⁸⁵³ Er zijn diverse uitspraken van Felix uit die tijd genoteerd, maar geen van deze uitspraken wees op een verwachting van sterven. Was dit het geval geweest, dan zou het zeker door iemand zijn vermeld.

Afb. VIII.5. Gedeelte uit de lijst van inkomende vreemdelingen in het *Leipziger Tageblatt* van 8 november 1847,¹⁸⁵⁴ met daarop o.a. de namen van de schilder Eduard Bendemann, de toneelspeler Eduard Devrient, Felix' zwager, de schilder Wilhelm Hensel en de predikant Julius Schubring.

¹⁸⁴⁶ Benedict 1850, p. 59.

¹⁸⁴⁷ Ibid.

¹⁸⁴⁸ Ibid.

¹⁸⁴⁹ Jones 2001, p. 217.

¹⁸⁵⁰ Ibid., p. 218.

¹⁸⁵¹ Ibid., p. 217.

¹⁸⁵² Ibid., p. 218. Een kaartspel van Franse afkomst.

¹⁸⁵³ Ibid., p. 219.

¹⁸⁵⁴ *Leipziger Tageblatt* 08-11-1847, No. 312, p. 3656.

VIII.4. De betekenis van Cécile

Volgens de brief van (waarschijnlijk) Cornelia Schunck in de bundel van Klingemann sprak Cecile tijdens de dagen van Felix' ziekte vaak de woorden: "Gott steht mir bei, sonst könnte ich's nicht ertragen".¹⁸⁵⁵ Toen de ziekte zich openbaarde dacht ze aanvankelijk dat het de straffende hand van God was, die haar trof vanwege haar vele zonden.¹⁸⁵⁶ De gedachte aan de hand van God had Felix in het verleden ook geuit. Nadat Fanny was gestorven, schreef hij op 19 mei 1847: "Gott selbst hat uns ja diese Wunde für das übrige Leben geschlagen, und er möge sie wieder lindern".¹⁸⁵⁷ Cécile ervoer ook de steun van God. Het was God die haar in de nacht van 3 op 4 november enkele uren slaap bezorgde.¹⁸⁵⁸ Het zien van de laatste aanval van de ziekte op Felix had God haar willen besparen.¹⁸⁵⁹ Nagenoeg alle beschrijvingen van het sterven van Felix roemen de rustige en gelovige houding van Cécile. Moscheles herinnerde zich dat Cécile na het sterven van Felix bij zijn bed neerknielde.¹⁸⁶⁰ Hedwig von Holstein (1819-1897), latere vriendin van Felix' dochter Lili Wach, hoorde uit de mond van Schleinitz hoe Cécile "wie eine Heilige" bij Felix' bed knielde, hem op het voorhoofd kuste en de handen samenvouwde. "Ist denn wirklich Alles vorbei?" had Cécile gevraagd, toen men haar uit de sterfkamer leidde. "Meinem Freund hab' ich die Augen zgedrückt, er hat einen schönen Tod gehabt, Gott sandte ihm einen Engel, der ihm sterben half."¹⁸⁶¹

Cécile maakte boeketjes voor zichzelf en haar vijf kinderen, bond ze met een band samen en legde die in de hand van Felix; ze was rustig en ordende glimlachend de andere bloemen die bij Felix gelegd waren.¹⁸⁶² Cornelia Schunck liet de vrome houding van Cécile een voorbeeld zijn voor Paul, Felix' broer, die meende dat "seine Äußerung des Schmerzes die rechte war".¹⁸⁶³ Op 11 november, precies een week na Felix' dood, stuurde Cécile een brief aan diens boezemvriend Klingemann in Londen. Daarin schreef ze:

¹⁸⁵⁵ Klingemann 1909, p. 334.

¹⁸⁵⁶ Jones 2001, p. 213.

¹⁸⁵⁷ *SB XII-5753-134-135-20/28*; Feilchenfeldt 1995, p. 860.

¹⁸⁵⁸ Jones 2001, p. 225.

¹⁸⁵⁹ *Ibid.*, p. 223.

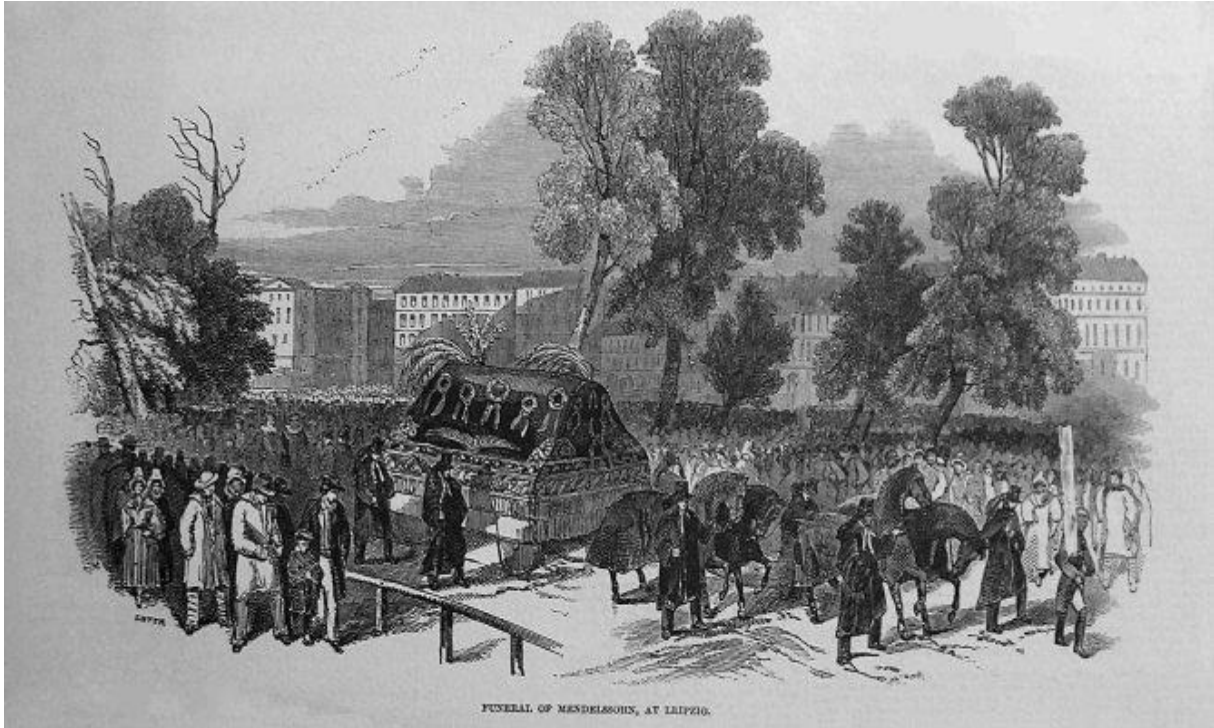
¹⁸⁶⁰ Moscheles 1873, p. 182.

¹⁸⁶¹ Lambour 2009, p. 221.

¹⁸⁶² Klingemann 1909, p. 334.

¹⁸⁶³ In een brief aan Klingemann schrijft Paul dat door de dood van Fanny de familie verwoest was, maar door de dood van Felix vernietigd. "Ich bin verfrüht zum alten Mann geworden, und gebe meine Hoffnungen auf Lebensgenuss auf, bis er durch unsere Kinder, wenn der Himmel sie zu guten Menschen heranwachsen lässt, vielleicht in späten Jahren wieder geweckt werden wird." Klingemann 1909, p. 332.

Der Herr, dessen Hand mich wunderbar bis jetzt gestützt hat, und der erlaubt hat, dass ich diesen Anblick ertragen, ohne dass mir das Herz brach, der wird auch Ihnen jetzt zur Seite stehen, da Sie den beste, treuesten Freund verloren haben.¹⁸⁶⁴

Afb. VIII.6. ‘Funeral of Mendelssohn at Leipzig’, *Illustrated London News* (1847).

VIII.5. De uitvaartdienst

De *Totenfeier* werd met een *Konferenz* voorbereid. Moscheles had daaraan deelgenomen.¹⁸⁶⁵ Op donderdagavond 4 november was Felix overleden; reeds op zondagmiddag 7 november om 16:00 uur volgde de herdenkingsdienst in de *Paulinerkirche* te Leipzig. Het vergde binnen korte tijd een intensieve organisatie. Lampadius vermeldt hoe vier in het zwart gehulde paarden de met palmtakken, erekransen en bloemen getooide lijkwagen door Leipzig trokken (afb. VIII.6).¹⁸⁶⁶ Devrient schrijft: “[...] denn alle Strassen und Plätze waren erfüllt von Menschen, alle Fenster besetzt” tijdens een lange tocht die de overledene langs alle plaatsen bracht waar hij werkzaam was geweest.¹⁸⁶⁷

¹⁸⁶⁴ Klingemann 1909, p. 332.

¹⁸⁶⁵ Moscheles 1873, p. 183.

¹⁸⁶⁶ Lampadius 1886, p. 277.

¹⁸⁶⁷ Devrient 1869, p. 287.

Afb. VIII.7. ‘Leichenfeier Felix Mendelssohn Bartholdy’s in der Paulinerkirche in Leipzig’,
Illustrierte Zeitung 20-11-1847, No. 229, p. 321.

De dienst in de *Paulinerkirche* was een gemeenschappelijke herdenking van de universitaire wereld, het *Gewandhausorchester*, het conservatorium en de stad Leipzig, en niet specifiek een rouwdienst van een bepaalde kerkelijke gemeente. Geestelijken van allerlei kerken liepen gezamenlijk mee in de begrafenisstoet. De *Illustrierte Zeitung* noemt de twee predikanten van de *reformirten Kirche*,¹⁸⁶⁸ de *Universitätsprediger*, de predikant van de *Neukirche* en een tachtigjarige *Superintendent* uit Pruisen. Op het programmaboekje had men als titel *Mendelssohns Totenfeier* gezet. De toegevoegde naam *Bartholdy* was niet vermeld, mogelijk omdat Felix vooral als *Mendelssohn* bekend stond.

In het boekje stonden geen gebeden of Bijbellezingen vermeld, wel werd aan het eind een zegen “über die entseelten Hülle und den selig entschlafenen Geist” uitgesproken.¹⁸⁶⁹ Cécile had men aangeraden de *Totenfeier* niet bij te wonen. Daaraan heeft ze geen gevolg gegeven.¹⁸⁷⁰ Ze had in zekere zin zelfs van het geheel genoten. Na afloop zei ze: “ich habe mich

¹⁸⁶⁸ Johann Heinrich Blaß en Samuel Rudolf Howard.

¹⁸⁶⁹ *Illustrierte Zeitung*, 20-11-1849, No. 229, IX. Band, p. 322.

¹⁸⁷⁰ Klingemann 1909, p. 335.

recht erbaut in der hellen Kirche und mich an den schönen Blumen gefreut”.¹⁸⁷¹ Het beeld van de gesluisde vrouw, die in de verlaten kerk nog eenmaal naar haar man toeging en bij de baar lange tijd neerknielde, wordt door diverse auteurs vermeld.¹⁸⁷²

In het aan Cornelia Schunck toegeschreven verslag wordt beschreven hoe stil het in de “schwarz behangen” kerk werd toen men in de verte de muziek van de rouwstoet naderbij hoorde komen.¹⁸⁷³ Devrient vermeldt dat bij het plaatsen van de baar op de verhoogde katafalk (*afb.* VIII.7) het lied: *Jesu meine Zuversicht* klonk.¹⁸⁷⁴ Volgens biograaf Ernst Wolff was de kist tijdens de dienst geopend.¹⁸⁷⁵ Bij de aanvang van de bijeenkomst zong een koor, bestaande uit honderden zangers “unter Posaunen- und Orgelbegleitung”, het koraal “Erkenne dich mein Hüter”, met als laatste couplet “Wenn ich einmal soll scheiden” uit Bachs *Matthäus-Passion*,¹⁸⁷⁶ waarbij de “ganze Versammlung” instemde.¹⁸⁷⁷ De *Illustrierte Zeitung* schreef dat het geheel een “erschütternder Wirkung” had en voegde eraan toe dat dit lied kon worden beschouwd als een “segensreichen Nachklang von Mendelssohn’s Wirksamkeit für die Kirche”.¹⁸⁷⁸

Het gedeelte uit het oratorium *Paulus*, uitgevoerd na de *Gedächtnisrede*, met de tekst “Siehe, wir preisen selig, die erduldet haben: denn ob der Leib gleich stirbt, wird doch die Seele leben”, maakte volgens Hauptmann diepe indruk. Hij sprak van een “ganz wundervolle Wirkung”.¹⁸⁷⁹ Het geheel beschreef hij als “[...] sehr schöne und würdige von der allgemeinsten innigsten Theilnahme – etwas anderes als ein bloßer Kirchenprunk”.¹⁸⁸⁰ Aan het slot klonk opnieuw muziek van Bach, namelijk het slotkoor uit de *Matthäus-Passion*: “Wir setzen uns mit Tränen nieder”.¹⁸⁸¹

¹⁸⁷¹ Ibid.

¹⁸⁷² Lampadius 1886, p. 278; Dörffel 1886, p. 118.

¹⁸⁷³ Klingemann 1909, p. 335. De binnenkomst van de baar ging vanwege de toegestroomde mensen en de smalle ingang “nicht ohne einige Schwierigkeit”. *Illustrierte Zeitung* 20-11-1849, No. 229, IX. Band, p. 322.

¹⁸⁷⁴ Devrient 1869, p. 288. Devrient was in de kerk aanwezig. De andere auteurs noemen dit lied op deze plek niet.

¹⁸⁷⁵ Wolff 2014, p. 182.

¹⁸⁷⁶ *Illustrierte Zeitung*, 20-11-1849, No. 229, IX. Band, p. 322.

¹⁸⁷⁷ Lampadius 1886, p. 277.

¹⁸⁷⁸ *Illustrierte Zeitung* 20-11-1849, No. 229, IX. Band, p. 322.

¹⁸⁷⁹ Schöne 1871, p. 70.

¹⁸⁸⁰ Ibid., p. 70.

¹⁸⁸¹ De *Illustrierte Zeitung* vermeldt bij dit werk de onvermoeibare inzet van Felix om de muziek van Johann Sebastian Bach opnieuw bekend te maken. *Illustrierte Zeitung*, 20-11-1849, No. 229, IX. Band, p. 322.

De rede van Howard

De *Gedächtnisrede* werd gehouden door Samuel Howard, predikant van de *reformirte Gemeinde* van Leipzig.¹⁸⁸² Hij was in de kringen van de familie Jeanrenaud niet onbekend; het aan Cornelia Schunck toegeschreven verslag bevat de opmerking: “Howard sprach am Sarg eine sehr schöne Gedächtnisrede.”¹⁸⁸³ In persverslagen en verslagen van ooggetuigen werd de inhoud van de rede niet genoemd. Volgens de *Illustrierte Zeitung* van 20 november 1847 droeg de toespraak “den Charakter frommer Ergebung” en sprak Howard op “einfacher würdiger Weise”.¹⁸⁸⁴ Het *Leipziger Tageblatt* schreef over een “tief ergreifende Gedächtnißrede”.¹⁸⁸⁵ August Reissman schreef: “Hierauf hielt der Prediger Howard die Grabrede, in schlichten, aber eindringlichen und tröstenden Worten”;¹⁸⁸⁶ Klingemann sprak over een “sehr schöne Gedächtnisrede”.¹⁸⁸⁷ Tot op heden is de volledige inhoud ervan niet gevonden.¹⁸⁸⁸ De rede werd ook niet gepubliceerd, wat bij bijzondere begrafenissen wel gebruikelijk was.¹⁸⁸⁹ Howard heeft vele preken laten bundelen waaronder ook herdenkingspreken,¹⁸⁹⁰ maar in geen van de bundels is deze rede opgenomen. Een oorzaak zou kunnen liggen in wat Hauptmann opmerkte in een brief aan de bariton Franz Hauser. Daaruit bleek dat de Leipziger *Haute-Volée* niet te spreken was over de toespraak.

Die Rede vom reformirten Pastor Howard finden wir sehr schön – ich meine, wir, im unserm Hause. Vielen Leuten der Leipziger *Haute-Volée* ist sie nicht recht gewesen – ich weiß nicht, was sie eigentlich wollen, denn sie protestiren gegen Alles; es möcht’s einer machen wie er

¹⁸⁸² Ibid.

¹⁸⁸³ Klingemann 1909, p. 335. Howard was evenals Cécile afkomstig uit Frankfurt am Main. Weinmeister 1900, p. 169.

¹⁸⁸⁴ *Illustrierte Zeitung* 20-11-1849, No. 229, IX. Band, p. 322.

¹⁸⁸⁵ *Leipziger Tageblatt* 9-11-1847, No. 313, p. 3657. Boven het verslag over de *Totenfeier* plaatste de redactie een gedichtje: *Am 7. November 1847*.

Mit seinem Christus starb der Meister,
Sein hohes Lied blieb unvollendet.
Wie Christus Lehr’ für ird’sche Geister,
So wird sein Lied auch nie geendet.

¹⁸⁸⁶ Reissmann 1867, p. 299.

¹⁸⁸⁷ Klingemann 1909, p. 335.

¹⁸⁸⁸ In het archief van de *Evangelisch-reformierten Kirche* in Leipzig is deze rede niet te vinden. De behulpzame pogingen van het kerkelijk archivaat, om de toespraak te zoeken in het archief van de Universiteit van Leipzig, hadden geen resultaat.

¹⁸⁸⁹ Een gedachtenispreek van Howard bij het overlijden van zijn college Blaß werd wel gedrukt. Dr. R.S. Howard *Predigt zum Gedächtniß des Hrn. Paft. Joh. Hrch. Blaß, gehalten am 23. Septbr. 1866 in der reform. Kirche zu Leipzig*. Wilhelm Hauck *Theologischer Jahresbericht* (Wiesbaden 1867), p. 719.

¹⁸⁹⁰ Howard 1846; Howard 1849; Howard 1885.

wollte, es wär' ihnen nicht recht. Ob er sollte von den Liedern ohne Worte ausführlich sprechen, oder vom Clavierspielen, oder was – ich weiß es eigentlich nicht.¹⁸⁹¹

Hauptmann omschreef de rede als eenvoudig: “Von theologischer besondrer Gelehrsamkeit ist auch hier nicht die Rede”.¹⁸⁹² Iedereen zou nu volgens hem iets kunnen zeggen over Felix' diverse kwaliteiten, maar dat deed men niet; men sprak slechts ontevredenheid uit. Hauptmann daarentegen was positief over de toespraak en had op dat moment niets anders gewenst. Hij typeerde Howard als een “tüchtiger und lieber Mann”.¹⁸⁹³

Blijkbaar vertolkte Howard niet de gevoelens van velen die een andere inhoud hadden verwacht. Uitgangspunt van zijn rede was de tekst uit Job 1:21: “Der Herr hat ihn gegeben, der Herr hat ihn genommen”.¹⁸⁹⁴ Het woordje *ihn* staat niet in de oorspronkelijke Bijbeltekst. Hoewel de volledige tekst, zoals vermeld, tot op heden niet is gevonden, geeft Alfred Dörffel in *Geschichte der Gewandhausconcerte zu Leipzig von 25. November 1781 bis 25. November 1881* een aantal citaten uit de preek. Howard wees erop dat een waardig herdenken van het leven van Felix meer inhoudt dan

[...] nur von der reichen Begabung und Ausschmückung dieser nun vollendeten Seele nichts zu vergessen, nichts zu übergehen von dem, was davon am meisten in das Auge der Welt gefallen, in das Ohr derselben gedrungen sei, sondern dass sie in die Erkenntniss seines Strebens liege, mit Allem, was ihm gegeben war, im Dienste des Höchsten, im Dienste dessen zu stehen, der ihm dies Alles verliehen habe: er sei ein edler, kindlich frommer Mensch gewesen, der in all' seinem Wirken und Schaffen stets klar zu unterscheiden gestrebt habe, was von oben stammte und was nicht, der da wohl gewusst habe, was ihm von Gott gegeben worden war, wohl erkannt

¹⁸⁹¹ Schöne 1871, p. 71.

¹⁸⁹² Deze uitspraak stemt overeen met wat een recensent schreef over een uitgave van 38 *Predigten* van Howard in 1869. “Was wir nun vor Allem diesen Predigten nachrühmen dürfen, ist ihre Einfachheit. Schlicht und klar, nicht in hohem, dem Geiste nicht sofort verständlichen, dunkeln Worten redet der Verfasser zu seiner Gemeinde, aber die Innigkeit und der den Prediger belebende Glaube an Gott und Christum”. Karl Zimmerman, *Theologisches Literaturblatt* (Darmstadt 1871), p. 673f.

¹⁸⁹³ Schöne 1871, p. 71.

¹⁸⁹⁴ Lampadius 1886, p. 277. De *Illustrirte Zeitung* geeft de tekst: “Der Herr hat es gegeben, der Herr hat es genommen, der Name des Herrn sei gelobt.” *Illustrirte Zeitung* 20-11-1849, No. 229, IX. Band, p. 322. Howard heeft in zijn leven een aantal malen over Job 1:21 gepreekt. In zijn eerste uitgegeven bundel (1846) heeft de laatste preek deze tekst. Het betreft een preek “Am Todtenfeste”, op de laatste zondag van het kerkelijk jaar. In de bundel *Predigten 1885* gebruikt Howard deze tekst ook, maar laat hem slaan op het afgelopen kalenderjaar.

habe, was er damit zu beginnen hatte, lebendig gefühlt habe, dass der Mensch einer immer höheren Vollendung nachzustreben verpflichtet sei zum eigenen Heile und zur Ehre Gottes.¹⁸⁹⁵

Diverse verslagen vermelden dat Howard zijn rede met een “erhebenden Gebet” afsloot.¹⁸⁹⁶ Howard heeft Felix niet geroemd om wat hij allemaal tot stand had gebracht, maar benadrukte in plaats daarvan de dienstbaarheid van Felix, die zich ervan bewust was dat zijn gaven van God kwamen en dat hij deze moest gebruiken tot eer van God. Uit zijn woordkeus blijkt ook dat Howard kennis heeft gehad van de diepste motivatie van Felix.

Het *Leipziger Tageblatt* plaatste een week later, op 12 november 1847, op de voorpagina een andere preek.¹⁸⁹⁷ Deze was twee uur eerder dan de officiële *Totenfeier* in de *Neukirche* gehouden door Lampadius en een onderdeel van een reguliere kerkdienst op deze zondag.¹⁸⁹⁸ De titel boven het artikel luidde: *Aus einer am 7. November vor Mendelssohns Totenfeier gehaltenen Predigt*.¹⁸⁹⁹ De overeenkomst met de rede van Howard is dat beide predikanten Felix in de eerste plaats als dienaar van God beschouwden.¹⁹⁰⁰ Lampadius gaat uitvoerig in op de wijze waarop Felix dat gedaan heeft. Hij plaatst hem in de rij van de heilige martelaren, de strijdende

¹⁸⁹⁵ Dörffel 1884, p. 118.

¹⁸⁹⁶ Lampadius 1886, p. 278. No. 229, IX. Band, p. 322; Dörffel 1884, p. 118. *Illustrierte Zeitung* 20-11-1849, No. 229, IX. Band, p. 322.

¹⁸⁹⁷ *Leipziger Tageblatt* 12-11-1847, No. 316, p. 3689; *Leipziger Tageblatt* 09-11-1847, p. 3657.

¹⁸⁹⁸ De *Illustrierte Zeitung* meldde dat de predikant van de *Neukirche* mee liep in de begrafenistoet. *Illustrierte Zeitung* 20-11-1849, No. 229, p. 322. Gezien zijn bewondering voor Felix zal dat W.A. Lampadius geweest zijn, die in een dienst van 14.00 uur in de *Neukirche* was voorgegaan.

¹⁸⁹⁹ W.A. Lampadius was “Dr. Philp. und Subdiakonus” aan de *Neukirche* in Leipzig. Hij behoorde tot een groep predikanten die terug wilde keren naar de leer van de reformatie. Van zijn hand verscheen de brochure *Was ist Fortschritt im Geist der Reformation – ein Zeitfrage, auf Grund der heil. Schrift beantw.* (Leipzig). *Allgemeine Kirchenzeitung – ein Archiv*. 24^e Jahrgang 1843 (Darmstadt 1845), p. 115/116. Hij zette zich in om in Leipzig het *Apostolicum* opnieuw door de *Konfirmanden* te laten leren, hetgeen in een felle strijd met enkele *Lichtfreunde*-gezinde predikanten ontaardde, die het *Apostolicum* verouderd vonden. *Zeitschrift für Protestantismus und Kirche* 1844, Achtster Band, p. 51f.; *Sächsische Vaterlands-Blätter*, Vierter Jahrgang 5-3-1844, Nr. 37, p. 147. Jeffrey Sposato noemt hem in *Leipzig After Bach* eenmaal. Hij meldt dat Lampadius “a close associate” van Felix was en dat deze samen met Ferdinand Hiller ervoor gezorgd heeft dat Moritz Hauptmann *Thomaskantor* werd. Dat Lampadius predikant was, wordt niet vermeld. Sposato 2018, p. 271.

¹⁹⁰⁰ In de woorden van Lampadius: “Er [...] stand zumeist im Dienste des Heiligen, im Dienste des Herrn.” *Leipziger Tageblatt* 12-11-1847, No. 316, p. 3689. De predikanten vertolkten een opvatting die breed werd gesteund. De *Allgemeine Musikalische Zeitung* schreef in december 1847 in een *Nekrolog*: “[...] und eher ist dieser Mangel in unserer Zeit diesem oder jenem Hörer zuzutrauen, der aus dem Gewirre der Welt auf einen Augenblick die kirchliche Sphäre berührt, als Mendelssohn, dessen tiefes Gemüth sich den grössten Theil seines Lebens in die Bibel versenkte, und heilige Musik zu schaffen strebte”. Lobe 1847, p. 908.

en overwinnende apostelen en de uitverkoren profeten. In zijn kunst was Felix een profeet en apostel van de Heer geweest, maar hij zong nu tussen cherubim en seraphim en zag het aangezicht van God in de kring van de zaligen. Ter afsluiting plaatste de predikant een gedicht dat hij gemaakt had ter gelegenheid van de totstandkoming van Felix' *Lobgesang* in het jaar 1840.¹⁹⁰¹ Daarvan luidt het derde couplet:

Lobe meine Seele den Herrn!
Felix, Felix unter Stern
Leuchsten sollst Du der Gemeinde!
Mögen denn von Pol zu Pol
Völker flehen für dein Wohl
Daß dein Licht uns ferner scheine.

Lampadius publiceerde een jaar later de eerste biografie over Felix. Daarin noemde hij de rede van Howard "eine schlichte, aber würdige Rede".¹⁹⁰² In de herziene uitgave van 1884 nam hij daarbij de tekst uit Job op: "Der Herr hat ihn gegeben, der Herr hat ihn genommen".¹⁹⁰³

VIII.6. De begrafenis

's Avonds om 20.00 uur werd het lichaam van Felix naar het *Magdeburger Bahnhof* van Leipzig gebracht.¹⁹⁰⁴ De componist zou worden begraven naast zijn zus Fanny en in de buurt van zijn vader en moeder op het *Dreifaltigkeitskirchhof* in Berlijn. Een fakkeloptocht van 1000 personen, waaronder veel studenten van het conservatorium, volgde de stoet door de overvolle straten van de stad. Om 22.00 uur vertrok een speciale nachttrein die via Cöthen en Dessau naar Berlijn

¹⁹⁰¹ *Lobgesang* (Symfonie nr. 2, op. 52) werd in 1840 gecomponeerd vanwege de viering in Leipzig van het feit dat 400 jaar daarvoor Johannes Gutenberg de boekdrukkunst uitvond. Deze symfonie-cantate was niet voor een viering in een kerk bedoeld. Sposato schrijft over dit werk: "Despite the seeming secularity of the event, the celebration, like the *Lobgesang* itself, had strong Protestant overtones. Indeed, the festivities were as much a celebration of the Reformation as of Gutenberg, since the printing press was in many ways instrumental to Luther's success." Sposato 2018, p. 262.

¹⁹⁰² Lampadius 1848, p. 194.

¹⁹⁰³ *Ibid.*, p. 277f.

¹⁹⁰⁴ Wolff 2014, p. 182.

reed.¹⁹⁰⁵ Cécile en de kinderen zijn niet meegegaan.¹⁹⁰⁶ Mogelijk omdat Cécile aan het eind van haar krachten was. Men was bang dat ze ziek zou worden.¹⁹⁰⁷

In Halle, Cöthen en Dessau werd de treinreis onderbroken voor een muzikale ode op het station.¹⁹⁰⁸ In Cöthen zong omstreeks middernacht een mannenkoor een koraal onder leiding van *Musikdirektor Thiele*.¹⁹⁰⁹ Om 1.30 uur werd in Dessau een speciaal door Friedrich Schneider (1786-1853) gecomponeerd werk, een *Scheidegruss* voor mannenstemmen, “unter bitteren Tränen des greisen Componisten” uitgevoerd.¹⁹¹⁰ Vroeg in de morgen, om 6 uur, kwam de trein in Berlijn op het *Anhaltischen Bahnhof* aan. Vervolgens spreken de gegevens elkaar tegen. De dagboek aantekeningen van Moscheles vermelden “Tausende folgten entblössten Haupten” en beschrijven hoe mannen, vrouwen en kinderen aarde strooiden over de gezonken kist.¹⁹¹¹ Reissmann zegt echter dat het bericht van het overbrengen van de overledene naar Berlijn te laat kwam “um ein allgemeinere Feier möglich zu machen, an welcher sich die Tausende seiner Verehrer beteiligten konnten”.¹⁹¹²

Het lied *Jesus meine Zuversicht* klonk instrumentaal terwijl het lichaam van Felix naar het klaarstaande rijtuig werd overgebracht.¹⁹¹³ Hetzelfde koraal werd gezongen door het *Domchor* onder leiding van August Neihart (1793-1861) toen de stoet, “beleuchtet von den ersten Strahlen der aufgehenden Sonne”, op het *Dreifaltigkeitskirchhof* aankwam.¹⁹¹⁴ De grafrede werd gehouden door de *Prediger* Johann Ferdinand Berdushek, volgens Lampadius een vriend van de familie Mendelssohn.¹⁹¹⁵ Berdushek was in 1825 in Berlijn begonnen als derde prediker in de *St. Marienkirche* en prediker aan de *Heiligengeist-Hospitalkirche*.¹⁹¹⁶ Bij zijn

¹⁹⁰⁵ Dörffel 1884, p. 118.

¹⁹⁰⁶ Klingemann 1909, p. 336.

¹⁹⁰⁷ Ibid.

¹⁹⁰⁸ Ibid., p. 335.

¹⁹⁰⁹ Dörffel 1884, p. 118.

¹⁹¹⁰ Ibid., p. 278.

¹⁹¹¹ Moscheles, p. 184.

¹⁹¹² Reissmann 1867, p. 300.

¹⁹¹³ Lampadius 1886, p. 278

¹⁹¹⁴ Ibid.

¹⁹¹⁵ Moscheles, p. 184. Berdushek was één van de ondertekenaren van de *Berliner Erklärung* van 1845 die gericht was tegen zowel de orthodoxie van de *Evangelische Kirchenzeitung* als de tegenstanders, “wobei es denn leider zu den extremsten Gegenbekenntnissen gekommen und den fremdartigsten Elementen Raum und Gelegenheit zur ärgerlichen Einmischung gegeben worden ist”. De ondertekenaren pleitten voor eenheid in de kerk. “Die Gefahr ist da, daß die evangelische Kirche nach vielen Seiten hin zerspalten wird”. Ernst Friedrich Ball. *Offenes Sendschreiben an die Unterzeichner der Berliner Erklärung vom 15. August 1845 gerichtet* (1845), p. 5.

¹⁹¹⁶ *Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Potsdam un der Stadt Berlin* 1825, p. 220.

rede bleef volgens Lampadius “kein Auge ohne Thränen”¹⁹¹⁷ Dörffel nam in zijn verslag over de begrafenis van Felix ook enkele woorden uit de rede van Bedruscheck op:

Er erinnerte noch einmal mit kurzen eindringenden Worten an die herrlichen Talente des Verstorbenen, an die schöpferische Fülle und Grösse seines Geistes, die Tiefe der Empfindung, die sich in allen seinen Werken offenbare, und wies namentlich auf die seelenvolle Begeisterung hin, mit welcher der so früh Geschiedene nicht nur selbst seine Kunst übte, sondern auch seine Werke anderen verwandten Seelen mittheilte und sie zum Gemeingut Aller machte, denen sie Genüsse der edelsten Art bereiten möchten.¹⁹¹⁸

Vervolgens zongen leden van de *Singakademie* onder leiding van Carl Friedrich Rungenhagen de *Trauersang: Wie sie so sanft ruhen*.¹⁹¹⁹ Het *Domchor* antwoordde daarop met het door Eduard Grell (1800-1886) gecomponeerde werk *Christus ist die Auferstehung*.¹⁹²⁰

De “Maß der Bescheidenheit und Demut”, met welke woorden Devrient Felix beschreef,¹⁹²¹ kreeg gestalte in het sobere kruis op het *Dreifaltigkeitskirchhof* in Berlijn, het kerkhof waar ook andere leden van de familie Mendelssohn zijn begraven (afb. VIII.8). Achter Felix’ graf bevinden zich de graven van zijn ouders, Abraham en Lea. Felix’ grafsteen was de eerste in kruisvorm op een graf van de familie Mendelssohn Bartholdy. Felix ligt naast zijn zus Fanny begraven; aan de andere zijde ligt zijn zoontje Felix, dat op 16 februari 1851 overleed.¹⁹²² Op het steentje staat de tekst *Lasset die Kindlein zu mir kommen und wehret Ihnen nicht denn solcher ist das Himmelreich*.

Cécile stierf in 1853 op 37-jarige leeftijd. Zij werd begraven in haar geboortestad Frankfurt am Main op het *Frankfurter Hauptfriedhof*. Haar grafmonument heeft dezelfde kruisvorm, evenals de graven van haar moeder Elisabeth en de andere familieleden (afb. VIII.9). Het is aannemelijk dat de vorm en eenvoud van Felix’ grafsteen haar keuze waren.

¹⁹¹⁷ Lampadius 1886, p. 278.

¹⁹¹⁸ Dörffel 1884, p. 119.

¹⁹¹⁹ Wolff 1906, p. 182; Lampadius 1886, p. 278.

¹⁹²⁰ Rungenhagen was als opvolger van Friedrich Zelter gekozen en daarom kon Felix geen dirigent worden van de *Singakademie* in Berlijn.

¹⁹²¹ Devrient 1869, p. 290.

¹⁹²² Felix en Cécile hadden de laatste jaren veel zorgen om het kindje. Eduard Souchay de la Duboissière deelde mee dat het jongetje op het laatst 18 dagen lang geleden had en dat zijn moeder Cécile dag en nacht voor hem klaar stond. Lambour 2009, p. 219.

VIII.8. Grafkruis van Felix, *Driefaltigkeitskirchhof II*, Berlin. Foto: Mar van der Veer.

Afb. VIII.9. Het grafmonument van Cécile op het *Frankfurter Hauptfriedhof* (derde kruis links). Rechts daarvan het grafkruis van haar moeder Elisabeth. Foto: *Frankfurter Hauptfriedhof*.¹⁹²³

¹⁹²³ www.frankfurter-hauptfriedhof.de/index.php/start/listen-2/190-jeanrenaud (bezoekt 21-05-2020).

Zelden is een eerbetoon voor een overleden componist zo groot geweest. Felix was bij velen geliefd omdat hij “volksthümlich” was.¹⁹²⁴ Rondom concerten hadden duizenden inwoners van Leipzig hem persoonlijk leren kennen.¹⁹²⁵ Twee van zijn liederen waren algemeen bekend, ook als men verder niets van zijn muziek wist: *Es ist bestimmt in Gottes Rath* en *Wer hat dich, o schöner Wald*.¹⁹²⁶ De *Illustrierte Zeitung* van 13 november 1874 vermeldde bij het bericht van Felix’ overlijden dat hij iemand was die:

[...] zugleich der Begeisterung der Jünger und der Verehrung der Kenner sich zu erfreuen hatte. Schon in frühester Jugend vielversprechend und ausgezeichnet von den Ersten des Volkes ist sein ganzes Leben vom ersten Anbeginn eine Bahn ohne Dornen und bis zum letzten Athemzug ein ununterbrochener Triumphzug gewesen. Ueberall gespielt, ueberall gesungen, ueberall begehrt und ueberall willkommen war er so glücklich, die Bescheidenheit sich zu bewahren [...]¹⁹²⁷

Het *Leipziger Tageblatt* kwam tot een soortgelijke conclusie betreffende het geliefd zijn van de componist en dirigent. De krant roemde Felix’ “liebenswürdige Persönlichkeit”. Felix was de “Liebling des Volkes wie der Fürsten”.¹⁹²⁸

Leipzig ervoer het sterven van Felix als “ein allgemeines Unglück, das die Stadt betroffen”.¹⁹²⁹ De stad wilde de geliefde dirigent en componist op grootse wijze de laatste eer bewijzen. In de overvolle *Paulinerkirche* hield de *Pfarrer* van de *reformirten Kirche*, Samuel Howard, echter een sobere rede waarin hij benadrukte dat de manier om Felix om waardig te herdenken niet het roemen was van zijn prestaties, maar te beseffen dat het zijn doel was om

¹⁹²⁴ Dörffel 1884, p. 117; Wolff 181.

¹⁹²⁵ De *Allgemeine Musikalische Zeitung* No. 52 van december 1847 memoreerde na het overlijden van Felix diens sociale bewogenheid. “Er war ein zärtlicher Gatte und Vater, ein treuer Freund, und mit Rath und That stets bereit, wo er Würdige dazu fand. Ein Zug, der bei seinen Lebzeiten wenig bekannt worden, hat sich erst nach seinem Tode herausgestellt, seine Wohlthätigkeit. Schreiber dieses sind bedeutende und rührende Fälle zur Kenntniss gekommen.” Lobe 1847, p. 915.

¹⁹²⁶ Dörffel 1884, p. 117; Wolff 181.

¹⁹²⁷ *Illustrierte Zeitung* 13-11-1849, No. 228, IX. Band, p. 310.

¹⁹²⁸ *Leipziger Tageblatt* 7-11-1847, No. 311, p. 3638. In deze periode plaatst de krant diverse ingestuurde gedichten over Felix (No. 312, p. 3650). Bij de advertenties wordt door winkels reclame gemaakt voor afbeeldingen van Felix (No. 312, p. 3652; No. 313, p. 3662).

¹⁹²⁹ Dörffel 1884, p. 117.

dienstbaar te zijn aan God. De componist was doordrongen van het besef dat zijn gaven door God waren geschonken en dat het zijn taak was deze gaven zo goed mogelijk te ontwikkelen.

De periode dat Felix in Leipzig werkzaam was, was volgens Dörffel een tijd van “Begeisterung die in der Kunstgeschichte kaum ihres Gleichen hat. Wo Mendelssohn sich zeigte, war Licht und Wärme, wo er wirkte, war Leben im Geiste [...]”.¹⁹³⁰ Als dirigent leidde hij de series abonnementsconcerten in het *Gewandhaus*.¹⁹³¹ Voor de inwoners van de stad was hij ook piano- en orgelvirtuoos.¹⁹³² Naast zijn buitenlandse reizen trad hij in het *Gewandhaus* of de *Thomaskirche* in de periode 1835-1847 ca. zeventigmaal in Leipzig op als solist.¹⁹³³ Nergens in zijn brieven liet Felix zich voorstaan op zijn successen.¹⁹³⁴ Musiceren ervoer hij allereerst als een “Gottesgabe”; tegelijkertijd betekende deze voor hem een opdracht tot ijverig werken.¹⁹³⁵ Beide elementen uitten zich in een bescheidenheid waarvan voorbeelden te vinden zijn in zijn brieven.¹⁹³⁶ Devrient verwoordde het als volgt:

¹⁹³⁰ Ibid., p. 121.

¹⁹³¹ Een nieuwe aanpak van de orkestpraktijk was dat Felix het instuderen van de instrumentale werken niet meer aan de *Concertmeister* overliet, maar dat hij van het begin af aan zelf alle repetities leidde en opmerkingen maakte over aanpak en speeltechniek. Tot de komst van Felix in Leipzig dirigeerde de dirigent het orkest alleen als er een koor bij betrokken werd. Zijn *Zauberstock* maakte dat het orkest een hoog niveau bereikte. Felix kende de orkestwerken zo grondig dat hij ze uit het hoofd dirigeerde. Naar verluidt was hij in staat om na afloop het uitgevoerde uit zijn hoofd te noteren. Ibid., 84f. Felix vernieuwde ook de programmering. Het aantal bravourestukken van mindere kwaliteit werd sterk teruggebracht ten faveure van serieuze werken. Vgl. Sposato 2018, p. 251f.

¹⁹³² De *Allgemeine Musikalische Zeitung* van december 1847 (No. 52) schreef in een *Nekrolog*: “Er besass bedeutende Fertigkeit auf dem Pianoforte, aber sie galt ihm als solche gar nichts. Nie setzte er sich hin, um die Gewandtheit seiner Finger blös zu zeigen und bewundern zu lassen. Wenn er spielte, so waren es reine Emanationen des Geistes, seiner eigenen Compositionen oder der anderer verwandter Meister. Und darin ist er wohl selten erreicht, gewiss aber von Keinem übertroffen worden.” Lobe 1847, p. 909.

¹⁹³³ Ibid., p. 121f. De orkestwerken tijdens de abonnementsconcerten in het *Gewandhaus* werden afgewisseld met kamermuziek of het optreden van solisten. Sposato 2018, p. 248f.

¹⁹³⁴ “Jeder, der mich nur ein wenig kennt, weiß wohl, daß mir nichts entfernter, ja widerwärtiger ist, als irgend eine Freundlichkeit mit Undank oder gar mit Spott aufnehmen. Gerade weil ich nach äußerer Anerkennung keine äußeren Schritte thue, und mir keinen Erfolg als Ziel vorsetze, ist mir jede Anerkennung und jeder Erfolg, der von selbst kommt, als etwas innerliches desto mehr werth [...]” *SB VIII-3437-334-13/18* (Brief aan Wilhelmine Wachenhusen van 7 februari 1842).

¹⁹³⁵ *SB VII-3013-453-139/141*.

¹⁹³⁶ Rebecka schreef op 5 oktober 1834 dat ze Felix ging bezoeken in Düsseldorf, maar dat hij haar had gevraagd om geen koorrepetitie bij te wonen. “Felix flehte mich aber so dringend, nicht hinzugehen, weil er sich vor mir genirte, Directorwürde zu haben [...]”. *SB III-799-278-11/13*. De componist maakte op 12 december 1838 bezwaar dat zijn portret geplaatst was op de voorzijde van een uitgave, waaraan hij slechts een klein aandeel had geleverd. “[...] der Grund meines Verdrusses ist, indem ich gar keinen Grund sehe, in einem Album zu welchem ich nur so unbedeutendes geleistet habe, als Titelblatt und als einziges Portrait vorne an stehen zu dürfen”. *SB V-1496-148-28/30*.

So reich begünstigt und begabt, so viel geliebt und viel bewundert, und dabei so stark an Geist und Gemüth, daß er niemals den Zügel der religiösen Selbstführung, niemals das Maaß der Bescheidenheit und Demuth verlor, sich nie die Sporn der Pflichterfüllung ersparte. Die Erde hat ihm keine ihrer Freuden versagt, der Himmel gewährte ihm alle Befriedigung seines Seelenlebens.¹⁹³⁷

Felix voelde zich geen verheven kunstenaar, de romanticus als middelaar tussen het goddelijke en het aardse zoals zijn oom Friedrich Schlegel deze positie zag.¹⁹³⁸ Juist van het alledaagse leven kon hij intens genieten.¹⁹³⁹ Van jongs af aan had hij plezier in sport, spelletjes, schaken of een maskerade.¹⁹⁴⁰ Hij vond zijn vreugde in samenzijn met zijn kinderen,¹⁹⁴¹ het maken van (kerst)cadeautjes voor vrienden,¹⁹⁴² of het “necken” van mensen die hem lief waren.¹⁹⁴³ Nog korte tijd voor zijn dood speelde hij het kaartspel *charade* met Cécile.¹⁹⁴⁴ Zijn speelse natuur uitte zich in het feit dat hij bij een goed bericht minutenlang door de kamer kon dansen,¹⁹⁴⁵ of op straat spontaan kon gaan zingen.¹⁹⁴⁶ Met de componist Carl Gottfried Wilhelm Taubert hief

¹⁹³⁷ Devrient 1869, p. 290.

¹⁹³⁸ Johannes Endres (Hrsg.), *Friedrich Schlegel-Handbuch: Leben-Werk-Wirkung* (Stuttgart 2017), p. 156.

¹⁹³⁹ “[...] und wo ich denn endlich wieder herauskam, und von der obersten Stufe der Gartentreppe aus den ganzen Rasenplatz übersah, voll geputzter, vergnügter, guter und gebildeter Menschen – die Kinder kamen mir aber entgegen bis auf die Treppe, und ich sagte zu mir selbst: “so sieht das Glück aus, und so fühlt es sich”. *SB IX-3766-163-15/19* (Brief van 17 januari 1843). “Nun grüßen Sie mir das ganze Haus, Kupferstiche, Bilder, Bücher, Gartenbänke, Kaninchen und Erdbeer-staude inclusive – auch die Esel, sonst sehen mich Victor und Teddy scheel an, wenn ich diese Lieblinge vergesse”. *SB IX-3767-166-58/60* (Brief van 17 januari 1843).

¹⁹⁴⁰ *Daheim* 26 (1866), p. 374.

¹⁹⁴¹ “[...] und mit den Kindern Abends zu sprechen und zu spielen war mir sogar schon in den ersten Tagen ein Trost und eine Erquickung”. *SB IX-3777-177-178-17/19* (Felix in een brief van 19 januari 1843 – na de dood van Lea).

¹⁹⁴² “Nun nahm ich mir vor, zu Weihnachten an jeden des ganzen Hauses zu schreiben, und etwas dazu zu schicken: Zeichnungen an die Mädchen und Zäume an die Knaben, und Sie sollten Frühlingslieder haben, wie Sie sie ja gerne mochten, und so gut ich sie irgend hatte erdenken können.” *SB IX-3766-163-164-21/25* (brief van 17 januari 1843).

¹⁹⁴³ *SB X-4268-67-17/22*; *SB IV-1185-271-76/80*.

¹⁹⁴⁴ Jones 2001, p. 218.

¹⁹⁴⁵ “Ich sprang 5 Minuten im Zimmer herum, als dieser unvermuthete Brief vor einigen Tagen vom Himmel fiel.” *SB X-4803-436-16/17* (Brief van 19 april 1845).

¹⁹⁴⁶ “Es ist verflucht sentimental, und wie ich heute Abend auf der Straße ging, da brüllte ich so laut das: (muziekfragment) daß mich die Leute sehr ansahen [...]”. *SB I-119-240-12/14*.

hij in 1846 spontaan het kinderliedje *Komm Kuh, Komm Kalb* aan.¹⁹⁴⁷ Het menselijk aspect verbonden met een muzikale virtuositeit vormden de basis voor de populariteit van Felix in Leipzig.¹⁹⁴⁸ Lampadius zag het herdenkingsprogramma in het *Gewandhaus* op 11 november als symbool voor het leven van Felix:

[...] seine fromme Richtung nach oben, seine höchste irdische Liebe, der tiefste Schmerz, der durch sein Leben zog, seine Ergebung in Gottes Willen, nachdem er seinen Beruf treulich erfüllt un die Stimme die ihn zur Auferstehung rief.¹⁹⁴⁹

¹⁹⁴⁷ Het liedje komt voor in het uit het Zweeds vertaalde boekje van Frederika Bremer: *Skizzen aus dem Alltagsleben* (Leipzig 1842). Gezien de regelmatige herdrukken moet het boekje populair geweest zijn. Het fragment met het liedje begint als volgt: “Gesang und Wohlgerüche erfüllen Norwegens Wälder. Das Bauermädchen wandert mit den Heerden nach den Säter-Thälern hinauf, fröhlich singend: “Zum Säter zu ziehen, ist schön und gut, Komm, Boling mein! Komm, Kuh, komm, Kalb, komm, Groß und Klein, Ins Queen hinein”. (Queen is de plaats waar het vee de nacht doorbrengt). Op 18 maart 1846 schreef Felix: “Auch haben wir beide heute “komm Küh, komm Kalb“ a due gesungen, daß es eine herrliche Kunstleistung zu nennen war. Taubert singt besser; aber ich spreche das Schwedische besser aus”. *SB XI-5208-239-65/68* (brief van 18 maart 1846).

¹⁹⁴⁸ In de *Nekrolog* in de *Allgemeine Musikalische Zeitung* van December 1847 wordt het karakter van Felix als volgt beschreven: “Er war sehr reizbarer Natur, und in Gesellschaft konnten ihn Umstände, Gespräch während der Musik z.B., oder Individuen, die ihm nicht angenehm waren, leicht verstimmen. Hatte er aber selbst Gesellschaft bei sich, so war nichts im Stande, ihn die Pflichten der Gastfreundschaft vergessen zu machen. Er zeigte sich stets als den liebenswürdigsten, gefälligsten, geistreichsten und heitersten Wirth. - Den gewöhnlichen Vergnügungen, an öffentlichen Orten z.B., war er nicht hold. Seine Erholungen bestanden in Spaziergängen, Lecture, Zeichnen und zuweilen Schach- oder Billardspiel mit Freunden. *Lobe* 1847, p. 913.

¹⁹⁴⁹ Lampadius 1886, p. 279.

SLOTBESCHOUWING

“er sei ein edler, kindlich frommer Mensch gewesen”

Samuel Howard, 1847

In 2018 werd in het *Bach-Haus* in Eisenach en in het *Mendelssohn-Haus* in Leipzig de aangrijpende tentoonstelling “*Blut und Geist*” op veler verzoek herhaald. De expositie confronteerde de bezoeker met een dieptepunt in de geschiedenis, waarbij de componist Felix Mendelssohn Bartholdy een postuum slachtoffer was. Een van de geëxposeerde afbeeldingen betrof de *Denkmalsturz* in de nacht van 9 op 10 november 1936. Een monument, met daarop het standbeeld van de componist, gehuld in een klassieke toga, dat voor het *Gewandhaus* in Leipzig stond opgesteld, werd vernietigd.¹⁹⁵⁰ De tentoonstelling toonde een moedige brief van Anna Fruchtvon Harnack (1881-1965) aan *Oberbürgermeister* Carl Goerdeler (1884-1945). Daarin schreef zij:

Daß Gott ihn nicht als Deutschen geboren werden ließ, ist eine Tatsache, die wir anerkennen müssen, aber wieviele Deutsche hat er begeistert und erfüllt mit seinen Melodien und seine Kunst, echtes Christentum spricht aus seinen Oratorien. Ich empfinde es – und viele, die ich in diesen Tagen sprach, denken ebenso – als einen Mangel an Dankbarkeit und Pietät, das sein Denkmal dem Fanatismus weichen mußte.¹⁹⁵¹

De *Oberbürgermeister* was eveneens geschokt over wat er zich tijdens zijn afwezigheid, achter zijn rug, had afgespeeld: “Ich teile Ihre Auffassung”.¹⁹⁵² De muziek van Felix was niet de enige die verboden werd in het Duitse rijk. De musicoloog Hans Koeltzsch stelde in 1935 een lijst van 44 componisten samen, aangevuld met de namen van zangers, dirigenten, pianisten enz. Ook Felix’ vriend Ignaz Moscheles stond erop vermeld.¹⁹⁵³

De gedachten van Richard Wagner, die hij reeds in 1850 uitte in zijn *Das Judentum in der Musik*, vormden voor het Nazisme de inspiratiebron. Ze werden in het derde rijk tot “Heiligen Schrift” en Wagner zelf werd tot “Kronzeugen der NS-Ideologie”.¹⁹⁵⁴ Pijnlijk is het feit dat de zich onder het standbeeld bevindende bronzen gestalten werden omgesmolten om te

¹⁹⁵⁰ Hansen 2018, p. 35.

¹⁹⁵¹ Ibid. p. 38f.

¹⁹⁵² Ibid. Vanuit Berlijn was toestemming gegeven om dit monument te laten staan.

¹⁹⁵³ Ibid., p. 40f.

¹⁹⁵⁴ Ibid., p. 31.

dienen voor een monument voor Wagner.¹⁹⁵⁵ De morbide gedachten over joden en joodse muziek die in Duitsland opgeld deden, zijn opvattingen *in extremo*. Ze vormen een verwerpelijk en waarschuwend voorbeeld hoe een valse ideologie de muzikwetenschap kan vergiftigen. Deze episode in de muziekgeschiedenis is des te wranger, daar er weinig componisten zijn geweest die zó hun liefde tot Duitsland hebben geuit als Felix. Bij het bezoek van Cécile, twee jaar na Felix' dood, aan zijn graf in Berlijn, dacht ze aan Felix' "geliebtes Deutschland".¹⁹⁵⁶ Het is niet moeilijk om briefcitaten te vinden, waarin Felix de liefde tot zijn vaderland uitsprak.¹⁹⁵⁷ Op 15 februari 1832 maakte hij aan zijn leermeester Friedrich Zelter de keuze voor zijn toekomst bekend: "[...] denn da merkte ich, daß ich ein Deutscher sey und in Deutschland wohnen wolle, so lange ich es könne."¹⁹⁵⁸ Aan Alfred Julius Becher in Wenen schreef hij op 10/11 november 1842: "[...] und doch sind Wien und Berlin die Hauptorte von Deutschland, und Deutschland der Hauptort in der Welt (wenigstens nach meinem Gefühl)."¹⁹⁵⁹

Door het opgelaaide antisemitisme in de Naziperiode en het verbannen van de muziek van Felix bleef ook na de Tweede Wereldoorlog de gedachte aan hem als joods componist voortbestaan. Deze werd versterkt door de biografie van Eric Werner uit 1980, die Felix opnieuw als jood beschouwde, maar nu op positieve wijze. Felix had volgens Werner in de christelijke wereld zijn joodse identiteit bewaard (vgl. Inleiding en Hoofdstuk I). Zijn studie vormde het begin van een wetenschappelijk discours, waarin de begrippen *joodse identiteit* en *antisemitisme* centraal stonden. Jeffrey Sposato onderzocht in Felix' oratoria hoe deze met het begrip *joden* omging met het oog op de vraag of er van een bepaalde ontwikkeling sprake was. Tegen de achtergrond van de Tweede Wereldoorlog was deze discussie begrijpelijk, maar uiteindelijk vruchteloos. Zo werd de context van de familie niet in ogenschouw genomen. Waarom zou Felix inwendig een jodendom gekoesterd hebben en de andere kinderen van Abraham en Lea niet? Zowel Fanny, Rebecka en Paul bleven betrokken bij de protestantse kerk in Berlijn. Fanny was kerkganger bij de predikant Friedrich Wilmsen (Hoofdstuk II), met Rebecka correspondeerde Felix over het kerkelijk conflict van de hoogleraar August Neander (Hoofdstuk V) en Paul had moeite met het invoeren van een protestantse *Psalmodie* in de Duitse

¹⁹⁵⁵ Ibid., p. 34.

¹⁹⁵⁶ Gilbert 1982, p. 132.

¹⁹⁵⁷ SB II-505-486-47/49; SB IX-3807-198-29/37.

¹⁹⁵⁸ SB II-502-477-22/25.

¹⁹⁵⁹ SB IX-3605-36-7/9.

Dom.¹⁹⁶⁰ In hun briefwisseling was *jodendom* geen onderwerp. Voor Felix was het besluit van zijn vader Abraham, zijn kinderen geen joodse religieuze opvoeding te geven, leidend. Na Abrahams dood wilde Felix niets anders dan in het spoor van zijn vader verder leven.¹⁹⁶¹ Later verzekerde hij dat hij nooit van de regels van zijn vader was afgeweken.¹⁹⁶² Tegen eventuele aanvallen van antisemitisme woog Felix' geliefdheid op. Hij was een begeerd musicus. In Düsseldorf genoot hij als jongeman met volle teugen van zijn eerste werkplek en werd er met lof overladen.¹⁹⁶³ Slechts enkele weken nam hij het dirigentschap van de *Caecilien-Verein* in Frankfurt am Main waar, met als resultaat een kostbaar afscheidscadeau in de vorm van een *Reisenecessaire*.¹⁹⁶⁴ In dezelfde stad eerde men hem in 1839 door een voorstelling in de vorm van een *tableaux* waarbij leden van de *Caecilien-Verein* composities van Felix als levende schilderijen uitbeeldden.¹⁹⁶⁵ Ook in Leipzig openbaarde zich het charisma van Felix, de sfeer veranderde zodra hij bij een repetitie binnenkwam. Hij kon als het moest uiterst streng zijn.¹⁹⁶⁶ In Leipzig werd Felix als virtuoos geëerd en regelmatig overladen met eerbewijzen en lofdichten. In dit proefschrift is aangetoond, dat het enige voorbeeld van een aanval in de vorm van een antisemitische recensie in 1846 niet juist blijkt te zijn (Hoofdstuk I).

¹⁹⁶⁰ “Da Dich die Nachricht vom Psalmodiren im Dom neulich so verdrossen hat, so wird es Dich vielleicht vergnügen zu erfahren daß heut über die ganze ausführliche Ordre wieder eine Contre-Ordre gekommen ist, wonach es nun vorläufig wieder beim Alten bleibt. Laß dies unter uns.” *SB X-4283-75-2/5*. Brief van Felix aan zijn broer Paul.

¹⁹⁶¹ “[...] und giebt mir nur den Wunsch dem Vater ähnlich zu werden, und dem nachzukommen, was er von mir erwartete.” *SB IV-1271-364-12/18*. Brief van 14 december 1835.

¹⁹⁶² “Glauben Sie mir, daß es, so Gott will, in meinem ganzen Leben nicht geschehn soll, daß ich nie wissentlich von meines Vaters Gesetzen abweiche, und gar von diesem, das ich mir selbst hoffentlich gegeben haben würde, wenn er es nicht zuvor gethan.” *SB VIII-3133-88-12/18*. Brief van 26-04-1841.

¹⁹⁶³ *SB III-12*.

¹⁹⁶⁴ “Diesen Morgen thut die Thür sich auf und 4 schwarzgekleidete Depurtirte des Caecilien Vereines treten herein und überreichen mir im Namen desselben ein *Reisenecessaire* von solcher Eleganz und Pracht, wie ich noch nichts gesehn habe, mir that nur gleich im ersten Augenblick leid, daß ich es Dir nicht zeigen konnte. Es sind 3 Etagen mit allen möglichen Messern, Scheren, Schreib- und Wasch- und Bürst materialien, in Silber und Elfenbein und Sammt, und mit jener gewissen Englischen Solidität und Sauberkeit, die mir so wohlgefällt. Oben drauf steht gravirt, FMB Caecilia.” *SB V-1391-41-47/54*.

¹⁹⁶⁵ *SB III-2382-424-110/150*.

¹⁹⁶⁶ “Gestern liefen mir ein Dutzend Musikanten aus der Probe des Messias weg, weil sie meine strenge Herrschaft endlich müde seien, und mein Solosänger, als er eben anfangen sollte „blick auf Nacht bedeckt das Erdreich“ war so besoffen, daß er übel wurde, und aus dem Saale wankte, und nicht wieder zum Vorschein kam.” *SB IV-1110-187-69/64*; “Die Kapelle hatte in der ersten Probe Lust mit mir Schindluder zu spielen, und es herrschte eine Unordnung und ein Hin und Herreden, daß ich meinen Augen und Ohren nicht trauen wollte. Darauf kehrte ich das Ding in der zweiten Probe um, wurde unangenehm grob, nahm ihrer 6 in Strafe, und seitdem halten sie mich für Spontini.” *SB VIII-3310-232-34/39*.

Regelmatig werd in de muziekwetenschap Felix' muziek in verband gebracht met de theologische visies van Friedrich Schleiermacher. Werner noemt Felix een *Schleiermacher-Schüler*. “[...] in dieser Beziehung folgte er durchaus der liberalen Lehre Schleiermachers, den er persönlich gut kannte und sehr verehrte”.¹⁹⁶⁷ Een andere uitspraak van hem luidt: “Wie denn auch sei, Mendelssohn ist der rationalistischen, durch Schleiermacher philosophisch fundierten Theologie des Protestantismus nie untreu geworden”.¹⁹⁶⁸ Deze typeringen blijken onjuist. Nog in de recentelijk verschenen bundel *Rethinking Mendelssohn* (2020) leggen diverse auteurs een verband met Schleiermacher, zij het zonder de vergissing, diens theologie te verwarren met begrippen als *liberal* en *rationalistisch*. Er wordt gewezen op zijn idee, via kunst het goddelijke te ervaren (*Kunstreligion*). In de standaardbiografie van Larry Todd, *Mendelssohn. A Life in Music*, legt deze een relatie met Schleiermacher aan de hand van het begrip *Gemeindetheologie* uit *Der christliche Glaube* (1821-22), waarbij Schleiermacher de collectiviteit van de gemeenschap boven de spiritualiteit van de enkeling stelde.¹⁹⁶⁹ Vanuit deze gedachte stelt Michael Marissen zelfs dat de *Gemeindetheologie* van Schleiermacher de keuzes van aria's in Felix' heruitvoering van Bach's *Matthäus-Passion* zou hebben beïnvloed.¹⁹⁷⁰

In dit proefschrift is aangetoond dat het veronderstelde verband tussen Felix en Schleiermacher niet bestond en dat er daarom foutieve gevolgtrekkingen zijn getrokken. Waarschijnlijk had de theoloog in het gezin van Abraham en Lea aanvankelijk geen goede naam. Hij behoorde ooit tot de romantische groep, een “Kommune der Frühromantiker”, waarnaar de zuster van Abraham, Brendl (Dorothea) was overgegaan.¹⁹⁷¹ Ze werd een vertrouweling van Schleiermacher. De scheiding van haar joodse man Simon Veit en haar samenwonen met de dichter Friedrich von Schlegel veroorzaakte een familieschandaal. Schleiermacher verdedigde haar keuze voor echtscheiding. Van Dorothea is een brief bewaard, waarin ze haar broer Abraham een *barbaar zonder gevoel* noemde.¹⁹⁷² In het jaar van de scheiding (1799) publiceerde Schleiermacher (anoniem) zijn beroemde *Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*.

¹⁹⁶⁷ Werner 1980, p. 66.

¹⁹⁶⁸ *Ibid.*, p. 236.

¹⁹⁶⁹ Todd 2003, 195f.

¹⁹⁷⁰ Marissen 1993, p. 721.

¹⁹⁷¹ Lackmann 2005, p. 135.

¹⁹⁷² Todd 2003, p. 22. Het is opvallend dat Felix een warm contact onderhield met zijn in Frankfurt wonende, rooms-katholiek geworden, tante Dorothea. Hij at dagelijks bij haar en roemde haar levenslust. Zij was als enige familielid van Felix aanwezig bij zijn trouwdienst in de *Eglise réformée*.

Abraham liet de religieuze opvoeding van Fanny en Felix over aan de predikant en pedagoog Friedrich Wilmsen, maar gaf zijn kinderen belangrijke waarden mee die voor de levenslustige Felix tot ijkpunten werden. Felix' vader mag op grond van een enkele filosofisch getinte brief aan Fanny niet als aartstwijelaar worden gekarakteriseerd. Brieven na zijn doop wijzen op een gelovige houding. Felix' spiritualiteit werd in het gezin begrepen. Het is denkbaar dat zijn enthousiasme voor de kerkmuziek een positieve invloed had op de geloofspraktijk van zijn ouders. Eduard Devrient citeerde Abrahams adagium over het leven als "eine Verpflichtung zur Arbeit, zum Nützen und zum Streben".¹⁹⁷³ Een zinvol leven moet *ernsthaft* zijn,¹⁹⁷⁴ omdat het kort en vergankelijk is.¹⁹⁷⁵ Abraham gunde zijn kinderen veel, maar waarschuwde voor *Cotterien*.¹⁹⁷⁶ Met Wilmsen onderstreepte Abraham dat het de plicht van de kinderen is, hun ouders gehoorzaam te zijn. Trouw aan zijn vader, bleven deze waarden uit de protestantse Pruisische cultuur bij Felix herkenbaar.

Wilmsen was, naast zijn predikantschap, een internationaal bekende didacticus en publiceerde tal van lesboekjes voor het onderwijs. Ook in Nederland werden zijn boekjes op scholen toegepast. Zijn kindvriendelijke benadering was aan het begin van de 19^e eeuw opvallend. Aan het einde van zijn catecheseperiode schreef Felix een uitgebreid theologisch werkstuk, dat getuigde van geloof, inzicht en Bijbelkennis. Het is onbegrijpelijk dat dit werkstuk in de muziekwetenschappelijke literatuur over Felix nauwelijks of zelfs in het geheel niet wordt vermeld. Het werkstuk was immers geen voorbijgaand jeugdig opstel over religie, maar de aanzet tot een geloofsrichting.

In Hoofdstuk III is op grond van Felix' geloofsuitspraken een beeld geschetst van zijn geloofspraxis en godsbeeld. In zijn brieven valt het grote aantal verwijzingen naar God op. De stelling dat het gebruikelijke *asides* zou betreffen, zoals Judith Chernaik ze typeerde, blijkt onhoudbaar: daarvoor is het aantal te groot en onderstreept Felix ze te vaak. Uit zijn reisversla-

¹⁹⁷³ Devrient 1869, p. 19.

¹⁹⁷⁴ "[...] und daß ich bei aller Lustigkeit nicht vergesse, daß der Kern und das Eigentliche ernsthaft ist, und daß ich wie der beim Ernst dran denke, daß der rechte Ernst heiter und nicht etwa finster und kalt sein muß, dessen bin ich gewiß [...]". *SB II-382-169-25/28*.

¹⁹⁷⁵ "[...] so begreife ich nicht daß Du sagst, was zu genießen sey, sey wenig und vergehe bald". *SB II-370-134-18/19*.

¹⁹⁷⁶ "Nur was Du mir von den Cotterien sagst, denen ich nun entwachsen sey, kann ich nicht recht verstehen, denn ich weiß, daß ich und wir alle immer das, was man gewöhnlich so nennt, eine abgeschlossene, an Äußerlichkeiten klebende, leere Geselligkeit von Herzen gehaßt und gefürchtet haben". *SB II-381-165-201/205*.

gen stammen zijn uitspraken over God en de natuur. Later legde hij in condoleancebrieven de verbinding tussen God, ziekte en de dood. Alle fragmenten vormen samen een patroon waarbij het opvalt dat, hoewel de toonzetting door de tijd veranderde, een dragend verband aanwezig bleef. Uit een vergelijking hiervan met de theologie van Wilmsen en met die van Schleiermacher wordt duidelijk dat Felix niet in het spoor gaat van Schleiermacher, maar van Wilmsen. De laatste was een representant van de in Berlijn milde *Aufklärung*, maar in zijn catechetisch onderricht waren ook dogmatische elementen herkenbaar. Critici typeerden zijn gevoelvolle pedagogische boekjes over het geloof zelfs als “Frömeley”.¹⁹⁷⁷ Wanneer een relatie wordt gelegd tussen Felix’ composities en Schleiermachers theologie, lijkt een artikel van Felix’ vriend Julius Schubring te worden genegeerd. Deze schreef namelijk dat Felix voor zijn *Beichtvater* Wilmsen grote achting had.¹⁹⁷⁸ Pogingen van de theologiestudent Schubring om Felix naar Schleiermachers visie over te halen, wees Felix nadrukkelijk af. Hij behoorde dus *niet* tot een groep studenten van “devout followers”,¹⁹⁷⁹ zoals Sposato suggereert. Wel bestond er van de kant van de oude Schleiermacher belangstelling en waardering voor Felix, maar tot een persoonlijke ontmoeting kwam het pas een jaar voor de dood van de theoloog.¹⁹⁸⁰ De verwarring in de literatuur is verklaarbaar vanuit een onjuiste interpretatie van een citaat uit een brief van Felix vanuit Rome aan Schubring. Doelend op diens pogingen van voorheen om Felix een adept van Schleiermacher te maken, grapte Felix dat hij het uiteindelijk toch geworden was. Dit betrof echter niet de theologische visie van Schleiermacher, maar de grimmige preekstijl tijdens Duitstalige diensten in de ambassade van Pruisen, die Felix verwerpelijk vond: hij gaf de voorkeur aan de rustige spreekstijl van Schleiermacher.

Op deze plaats dient nog een andere bewering van Sposato aan de orde te worden gesteld, namelijk dat Felix’ tekstkeuze in het libretto van het nooit tot stand gekomen oratorium *Moses* antisemitisch zou zijn.¹⁹⁸¹ Hij lijkt hierbij te vergeten dat de joodse Thora vol is van kritische zelfreflectie waar het gaat om de verhouding tussen God en zijn volk. De strekking van Felix’ libretto wijkt daarin niet af van het verhaal. Als Felix de figuur van Mozes positioneert als een prefiguratie van Christus, wijkt hij daarin niet af van opvattingen uit zijn tijd. Ook in het Nieuwe Testament (bijv. in Joh. 3:14) wordt Jezus als de nieuwe Mozes voorgesteld. Al in 1706 verscheen in Frankfurt am Main de in het Duits vertaalde studie *Moses und Christus*:

¹⁹⁷⁷ *Leipziger Literaturzeitung* (1824), nr. 179.

¹⁹⁷⁸ *Daheim* 26 (1866), p. 375.

¹⁹⁷⁹ Sposato 2006, p. 48f.

¹⁹⁸⁰ “und wie seine Bekanntschaft mir eine der liebsten neuen Ereignisse des vorigen Jahrs war, und wie ich sie nur gar zu wenig habe genießen können [...]”. *SB III-863-350-351- 5/14*.

¹⁹⁸¹ Sposato 2006, p. 65.

Oder Erklärung der Vornehmsten Fürbilder des Alten Testaments van de Nederlandse hoogleeraar Johannes Bierman (1675-1721). Ook in de vrijmetselarij wordt een verband tussen Mozes en Jezus gelegd.¹⁹⁸² Mogelijk heeft Felix hierover gesproken met zijn jongste oom Nathan, die in 1809 als eerste zoon van Moses Mendelssohn overging naar het protestantisme en ook vrijmetselaar werd.¹⁹⁸³

De theoloog en predikant Edgar Kellenberger publiceerde in 1993 de “Ersteditie” van het genoemde *Moses*-libretto,¹⁹⁸⁴ waarin hij wijst op Felix’ brede Bijbelkennis: tekstfragmenten uit tal van Bijbelboeken zijn in het libretto verweven. De slottekst, een citaat uit de eerste brief van Johannes (5:3), toont dat Felix een brug naar het Nieuwe Testament wilde slaan. Kellenberger merkt op dat Felix op weinig plekken een zin invoegt of wijzigt die niet vanuit de Bijbel is aan te wijzen. Het libretto vraagt echter een kritischer analyse. Felix geeft een eigen, brede invulling aan het gebed tot God van het verdrukte volk in Egypte, waarbij het opvalt dat hij ook teksten uit de ballingschap gebruikt. De vroomheid van het slavenvolk die Felix aldus benadrukt, gaat daarmee lijnrecht in tegen de gedachte aan antisemitisme van Sposato. Het verschijnen van God geschiedt in Felix’ libretto steeds op majesteitelijke wijze; van een met het volk meetrekkende nabije God is geen sprake. Toevoegingen aan de tekst uit Job 38:7-11 en Exodus 24:10 versterken het beeld van de grootsheid van God. Felix wijkt geheel af van het verhaal als hij de dans om het gouden kalf laat plaatsvinden vóórdat God de tien geboden geeft. Dat gedeelte wringt, aangezien Mozes met de twee stenen tafelen al naar beneden komt, maar de geboden nog moeten klinken. Het gebrek aan aandacht in de literatuur voor deze bewuste omwisseling van deze twee Bijbelverhalen is opmerkelijk. Felix beschouwt de decaloog als hoogtepunt van het oratorium. In grote vreugde nadert het volk de berg Sinai om de geboden te ontvangen. Daarvan is in het Exodusverhaal echter geen sprake. De korte tekst aan het slot wijst erop dat

¹⁹⁸² Hierop werd ik attent gemaakt door mijn promotor. Al in geschriften uit de 18de eeuw bestaat dit verband; zie in Duitsland bijv. Jacob Anderson, *Neues Constitutionen-Buch Der Alten und Ehrwürdigen Bruderschaft Der Frey-Maurer* (Franckfurt am Mayn 1741) p. 14f. Zie uit Felix’ tijd bijv.: J.B. Krebs, *Geschichtlicher Ueberblick der Freimaurerei in ihrer wesentliche Beziehung auf die Geschichte der Menschheit* (Stuttgart 1840), p. 16. “Wie Moses, so sah auch Christus sich genöthigt, eine positive, gebotene Religion zu stiften, Glaube, Hoffnung und Liebe zu predigen, mit Verheißung ewigen Lohnes zur Tugend zu ermuntern, mit Androhung ewiger Strafen von der Sünde abzuschrecken, und so eine Gemeinde zu bilden, die durch Lebendigmachung jener drei Pfeiler der christlichen Kirche, Glaube, Hoffnung und Liebe dem Urgesätz sich wenigstens einigermaßen wieder nähern und des Daseyns Zweck, das Leben in Gott, gewinnen sollte.”

¹⁹⁸³ Met Nathan had Felix een goede verstandverhouding, al komt zijn naam in Felix’ brieven slechts beperkt voor. In 1823 logeerde Felix met zijn vader Abraham en broer Paul bij hem in Reierz in Schlesien. *SB I-30*.

¹⁹⁸⁴ Kellenberger 1993.

de liefde tot God tot uiting komt als de mens deze geboden gehoorzaamt. Het oratorium is geen weergave van een historisch verhaal, maar van een theologische boodschap.

Het godsbeeld van Felix is herkenbaar in de theologie uit de catechetische boeken van Wilmsen. Felix had geen deïstisch of naturalistisch godsbeeld (waarvan sporen in de theologie van Schleiermacher aanwezig waren). Voor Felix was God een zelfstandige entiteit, die zich groots openbaarde in de natuur. Tegelijk was hij persoonlijk op ieder mens betrokken. Ook hierin week Felix af van Schleiermacher, die het gebed eerder als gemeenschappelijke uitdrukkingvorm zag dan als middel om als individu iets bij God te bewerkstelligen. In tijden van geluk noemde Felix *Fortdauer* in zijn gebed; bij verlies bad hij om *Ersatz* of heling van de wonde. Zijn gehele leven stond in het teken van Gods wil. Regelmatig benadrukte Felix dat de uitdrukking *so Gott will* voor hem geen lege frase was.¹⁹⁸⁵ In de lijn van Wilmsen bezat hij van jongs af een sterk geloof in de *Vorsehung*. God wist wat komen ging, zelfs het einde van een compositie. De stelling dat Felix uitsluitend in een weldadige God geloofde, zoals Chernaik stelt, blijkt onjuist. Wanneer een familielid ontviel, was het dezelfde God die deze fatale slag toebreacht. Deze daad moest een mens eerbiedigen. Een sterfgeval kon een beproeving van God zijn.

De plaats en betekenis van Felix' vrouw Cécile is in de literatuur tot op heden ten onrechte onderbelicht gebleven. In biografieën komt zij veelal zijdelings aan de orde, ondanks het feit dat Felix haar betekenis regelmatig roemde. Toen hij Cécile als sopraan op zijn koor in Frankfurt am Main ontmoette, bleek ze een bijzondere afkomst te hebben. Haar jong overleden vader Auguste was predikant geweest in de Franstalige kerkelijke gemeente. Deze kerkgemeenschap was voortgekomen uit Waalse vluchtelingen en Franse hugenoten en had de calvinistische leer bewaard. In de diensten zong men uit het Geneefse psalter. Haar vader werd herinnerd als een gedreven prediker, die zich inzette voor de armen en er niet voor terugschrok, als boeteprediker de luxe levensstijl van zijn gemeenteleden te bekritisieren. Hij trouwde met Elisabeth, die juist afkomstig was uit een van de rijkste koopmansfamilies van de stad.

Cécile en Felix bleken bij elkaar te passen. Tegen zijn voortdurende onrust en beweeglijkheid stond haar evenwichtigheid. De religiositeit van Felix sloot aan bij Cécile's spiritualiteit; in beschrijvingen werd ze steevast *fromm* genoemd. In haar brieven sprak ze over een gemeenschappelijke geloofsbeleving met Felix. Deze wordt bevestigd door een onlangs gevonden liefdesbrief.¹⁹⁸⁶ Aan de rol van Cécile's moeder Elisabeth wordt in de literatuur

¹⁹⁸⁵ Ook zijn vader Abraham plaatst in een brief een uitroepteken achter de woorden "so Gott will". "Ist es, so Gott will! erfreulich, so werde ich gegen Ende dieses oder anfangs N. M. von hier ab, und über den Rhein und Mitteldeutschland zu Hause." *SB III-737-200-92/94*.

¹⁹⁸⁶ De andere brieven zijn verbrand.

geheel voorbijgegaan. Na de dood van Felix' moeder Lea werd Elisabeth voor Felix tot een tweede moeder. De aanwezigheid van Cécile zelf was voor Felix' welzijn en werk van levensbelang. Als moeder en gastvrouw gaf ze leiding aan een levendig gezin van vijf kinderen. Tijdens donkere perioden in het leven, wanneer Felix niemand wilde ontmoeten, was zij een baken voor hem.¹⁹⁸⁷ Cécile wist Felix door milde humor te kalmeren.¹⁹⁸⁸ De man, die in zijn brieven nooit over het opzien tegen concerten schreef, kende in zijn persoonlijke leven aanvallen van angst, die hij ook met Elisabeth deelde.¹⁹⁸⁹

In Frankfurt bezocht Felix incidenteel kerkdiensten, waarbij het opvallend is dat hij na het bezoeken van een *aufgeklärte* dienst de preek als *dumm* beoordeelde en hij na een bezoek aan de *Eglise réformée* de drie punten van de kerstpreek noteerde. De gereformeerde traditie betekende niet dat er geen plaats was voor dans en theater. De predikant Paul Appia, bij wie Cécile belijdenis deed en die haar huwelijk met Felix voltrok, vertolkte evenals haar vader een orthodoxe geloofsleer, verbonden met een daadwerkelijke inzet voor armen en misdeelden. (Hoofdstuk VI). Omdat Cécile afkomstig was uit een *reformirte Kirche* sloten Felix en Cécile zich in Leipzig aan bij de *evangelisch-reformirte Kirche*.

Tot nu toe bestond er onzekerheid over de mate van Felix' kerkelijke betrokkenheid. Hoewel alle kinderen in een huiselijke viering door een van de predikanten van de *evangelisch-reformirte Kirche* werden gedoopt, was het onduidelijk of Felix daadwerkelijk lid van deze gemeente is geweest. Felix' lidmaatschap was destijds echter, zoals in deze studie is beschreven (zie Hoofdstuk VI), publiekelijk bekend. De doop van kinderen werd – onder vermelding van de kerkelijke gemeenschap – wekelijks in het *Leipziger Tageblatt* gepubliceerd. Ook bij de aankondiging van Felix' overlijden werd in dezelfde krant zijn lidmaatschap van de kerk vermeld (Hoofdstuk VIII). Een trouwe kerkbezoeker was Felix niet. Wel kan men uit zijn brieven opmaken dat hij incidenteel diensten bezocht. In Frankfurt nam Cécile trouw deel aan het Heilig Avondmaal; het is denkbaar dat zij dit ook in Leipzig deed. Eenmaal schreef Felix dat hij naar kerk ging om deel te nemen aan een *Bußtag*.

¹⁹⁸⁷ “Cecile ist ein wahrer Engel, in guten wie in ernsthaften Tagen gleich wohlthuend, immer dieselbe, und doch immer wieder anders und immer nur dem innersten eigensten Gefühl folgend, und immer richtig von dem geleitet, ein Engel ist sie und Gott segne sie für alles Gute, das sie mir und den Kindern thut! Und er segne *Sie* wieder dafür!” *SB IX-3779-180-81/85*.

¹⁹⁸⁸ Voorbeelden van deze humor zijn te vinden in *SB V-1636-258-16/20, 31/34, 41/43, 46/48; SB VI-2090-204-32/37; SB VI-2097-208-30/32*.

¹⁹⁸⁹ “[...] und sagen Sie mir, daß Sie mir noch gut sind, trotz meiner Ungeduld, und Ängstlichkeit und meiner andern Fehler, und daß Sie meine liebe, liebe Mama sind und bleiben wollen, und daß Sie mich nicht vergessen”. Felix aan zijn aanstaande schoonmoeder Elisabeth Jeanrenaud op 17-10-1836. *SB V-1446-101-103/106*.

De kerkgemeenschap in Leipzig had een theologische traditie vanuit de *Aufklärung*, de predikanten uit de tijd van Felix en Cécile bevonden zich meer in het midden van de kerk, waarbij ze rede en geloofservaring wisten te combineren. Het nieuwe kerkgebouw (1844) lag pal tegenover de *Thomaskirche*. Felix heeft er drie predikanten meegemaakt. Elk van hen was waarschijnlijk bij de doop van een van de kinderen betrokken; in ieder geval waren dat Johann Heinrich Hirzel en Johann Heinrich Blaß. Met Samuel Howard was Felix bevriend. Over alle predikanten zijn positieve opmerkingen van Felix bewaard.

Felix beschouwde zichzelf niet zozeer als *liberaal* en *tolerant*, zoals Wilhelm Seidel veronderstelt. Hoewel hij kennis had genomen van vele kerkelijke tradities en niet ongenegen was om een bijdrage ten behoeve van de liturgie te leveren, beschouwde hij zich allereerst als *protestant*. Op grond daarvan wees hij de beweging van het *Saint Simonisme* (Hoofdstuk VII) resoluut af. Binnen het protestantisme sprak hij zelfs van *haat* richting bewegingen die naar zijn mening de verbinding met de kerkelijke traditie hadden verloren: het piëtisme en de liberale protestantse *Lichtfreunde*. Met de nieuwste kerkelijke stromingen van de 19^e eeuw had Felix niets op. Hij verwierp ze als voorbijgaand en modieus. Ze misten een vaste kern van traditie, die nauw verbonden was met eigenschappen die kenmerkend waren voor een goede Duitser: “Gründlichkeit, Festigkeit, ehrliche Beharrlichkeit”.¹⁹⁹⁰ In 1846 hekelde hij de “abgeschmackte Oberflächlichkeit” van de nieuwste bewegingen.¹⁹⁹¹ Het centrum van de opkomende liberale *Deutschkatholiken* en protestantse *Lichtfreunde* bevond zich in Leipzig. Binnen het protestantisme veroordeelde Felix ook een overdreven piëtisme, dat naar zijn mening opriep op God te vertrouwen, maar vergat dat het de plicht van de mens was ijverig te werken aan ontwikkeling en kwaliteit. Positief liet Felix zich uit over een minderheid binnen het protestantisme die niet streefde naar “äußerliche Herrschen und Gelten”, maar zich richtte op “innre Leben und Gesundsein.”¹⁹⁹²

Illustratief voor Felix’ positie is zijn uitspraak in een brief van 23 april 1841 aan Julius Rietz in Düsseldorf: “es ist der Gegensatz von den Jesuiterkirchen mit tausend Flittern, zu den Calvinischen mit 4 weißen Wänden, und die rechte Frömmigkeit kann in beiden sein – aber der rechte Weg ist doch zwischen beiden”.¹⁹⁹³ Het is opvallend dat, in een tijd waarin op hevige wijze een kerkelijke strijd gevoerd werd over Bijbelinterpretatie en de historiciteit van de Bijbelverhalen, Felix zweeg. Voorbij de *Aufklärung* wilde hij terug naar bronnen die hij aantrof

¹⁹⁹⁰ SB XI-4979-91-80/89.

¹⁹⁹¹ SB XI-5455-414-26/32.

¹⁹⁹² SB IX-3605-39-125/132.

¹⁹⁹³ SB VIII-3126-80-81-29/48.

in de Bijbel, zoals de Psalmen, en vervolgens in de liederen van Luther en de muziek van Bach. Temidden van deze discussie schreef hij zijn *Elias*, vol met wonderverhalen en zingende engelen. Zijn protestantisme kwam eveneens tot uiting in zijn compositiepraktijk, waarbij hij – in navolging van Bach – de muziek dienstbaar beschouwde ten opzichte van de Bijbelwoorden.¹⁹⁹⁴ Het streven naar uiterlijk effect was hem een gruwel. In kerkmuziek eiste hij soberheid en gebruikte hij begrippen als *ernsthaft* en *kein Spaß*. Dit gold eveneens voor protestantse preken. Felix weigerde onderwerpen voor een compositie te nemen, waarbij in het verhaal amoreel gedrag een hoofdrol speelt.¹⁹⁹⁵

In politiek opzicht heeft Felix aan het einde van zijn leven een verandering ondergaan. Aanvankelijk was hij de liberale richting toegedaan en voelde hij zich een *Radical*, die streefde naar persvrijheid en een democratische volksvertegenwoordiging. De gedachten van de *Junghegelianer*, met name verwoord door Arnold Ruge, plaatste Felix tegenover die van de *Herre Gott*. Mogelijk heeft zijn verandering van denken te maken met zijn werkzaamheden aan het hof van de door de *Erweckungsbewegung* beïnvloede koning Friedrich Wilhelm IV, een vorst die door Felix werd gewaardeerd. Felix geloofde niet in revolutie, maar in een maatschappelijke reformatie die het verkeerde zou wegnemen en het goede behouden. Deze hervorming zou plaats moeten vinden onder leiding van mensen die terzake kundig waren.

Felix had een speels karakter: in zijn brieven speelde hij graag met woorden, maar ook in het alledaagse leven hield hij van sport en spel. Een spelletje met zijn vrouw of kinderen of iemand plagen gaf hem grote voldoening. Diezelfde speelsheid kwam tot uiting als hij over God sprak. Hij deed dat in jonge jaren op onbevangen wijze: als het regende was God verdrietig, als het mooi weer was verkeerde Hij in een goede bui. In het verloop van zijn leven, met als kantelpunten het verlies van zijn ouders en zijn zus Fanny, is zijn geloof verdiept, maar de kinderlijke onbevangenheid is nooit verdwenen. Een *Kunstreligion* plaatst de componist als middelaar tussen de mensen en het goddelijke. Hoewel hij bewonderd werd, verkeerde Felix niet op de bergtop van de romantische kunstenaar, maar begaf hij zich tussen de mensen, die zijn

¹⁹⁹⁴ “Im Ganzen wünschte ich es ein wenig natürlicher, womit ich einerseits die Declamation der Worte meine, wie z. B. in den Recitativen fast durchgängig, in dem ersten Chor der Bußcantate das: wende Dich *zu* mir und das: vergieb *mir* alle meine Sünde.” *SB* III-683 -138-27/38.

¹⁹⁹⁵ “Aber ich sage Ihnen: ich würde auch den Don-Juan Text nicht zur Komposition gewählt haben, keinen ähnlichen! Meine ganze Natur sträubt sich dawider, dem Laster der Unsittlichkeit irgend ein Zugeständnis zu machen, und für das größte Zugeständnis würde ich es halten, einen solchen Text zu komponiren, es würde mich schmerzen.” *SB* V-1842-451-6/13.

belangstelling en vriendelijkheid waardeerden.¹⁹⁹⁶ Zijn talenten beschouwde hij als gave; een mens had de plicht deze te ontwikkelen. Het ene beroep ging daarbij niet boven het andere. Ook dat was een vrucht van zijn protestantse levensovertuiging.

Tijdens zijn laatste ziekte speelde het lied *Vergangen ist das Licht der Tag* een belangrijke rol. De hele stad Leipzig liep uit, toen bij de begrafenis de rijk versierde baar door de straten werd getrokken. In een indrukwekkende herdenkingsdienst in de *Paulinerkirche* sprak Felix' vriend, de predikant van de *reformirte Kirche*, Samuel Howard. De rede kon de goedkeuring van velen niet wegdragen, waarschijnlijk omdat men een uitbundige lofrede op de componist had verwacht, terwijl de predikant geheel in de geest van Felix had gesproken. Deze rede is thans, aldus het kerkelijk archief, verdwenen, maar in het kader van dit onderzoek zijn alsnog enkele fragmenten aan het licht gekomen en deze zijn veelzeggend. Het ware gedenken van de componist was volgens Howard niet gelegen in het roemen over wat Felix had gepresteerd, maar “[...] er sei ein edler, kindlich frommer Mensch gewesen [...]” (zie Hoofdstuk VIII).

Het *Leipziger Tageblatt* uit die dagen bevatte diverse lezersreacties in de vorm van zelfgemaakte gedichten. Op de voorpagina werd een week na Felix' dood een deel van een andere preek naar aanleiding van zijn overlijden geplaatst. Deze was tijdens een dienst voorafgaand aan de rouwplechtigheid in een andere kerk gehouden door de predikant, muziek-criticus en latere biograaf van Felix, W.A. Lampadius (zie Hoofdstuk VIII). In tegenstelling tot de preek van Howard betrof het een lofrede. Beide predikanten benadrukten echter de gedachte van de dienstbaarheid aan God, die Felix zijn leven lang als zijn eerste opdracht had beschouwd. Howards typering van Felix (zie boven) is veelzeggend. Het is tekenend dat men er in Leipzig van overtuigd was dat Felix – hoewel niet als kerkmusicus aan een specifieke kerk was verbonden, maar optrad als virtuoos en dirigent van het *Gewandhausorchester* – ernaar had gestreefd, zich allereerst in de dienst van de Allerhoogste te stellen, zoals Howard opmerkte. Inderdaad: zijn kunst stond, om met Lampadius te spreken, “zumeist im Dienste des Herrn, im Dienste des Herrn!”¹⁹⁹⁷

¹⁹⁹⁶ Hij bleef bescheiden en ging bijvoorbeeld persoonlijk naar de bakker in Leipzig om voor Cécile de lekkerste broodjes te kopen. *SB IX-3956-297-25/29*.

¹⁹⁹⁷ In deze studie stond niet de muziek, maar het geloof van Felix Mendelssohn Bartholdy centraal. Dat geloof kwam tot uiting in zijn brieven, in zijn daden en in zijn kunst. Na zijn dood kwam aan het licht dat hij in stilte ook mensen tot steun was die zijn hulp nodig hadden. De verzamelde citaten in de als deel II van deze studie samengestelde APPENDIX vormen een persoonlijk getuigenis van zijn geloofsopvattingen.

SUMMARY

Felix Mendelssohn Bartholdy did not have a Jewish upbringing. His father Abraham chose to have his children baptized Protestant. This shaped Felix's life. His father should not, however, be considered a rational doubter solely on the basis of a single letter written before he himself had received baptism. Young Felix's forthright faith did not, in principle, differ from that of the other members of the family. Close examination of Felix's letters, available in a scholarly-critical edition completed in 2017, makes it possible to identify his faith in more detail, and to adjust earlier interpretations.

After his father's death, Felix continued to follow in his footsteps and never departed from his vision of the purpose, or way, of life. Eric Werner and Jeffrey Sposato's assumptions about Felix's Judaism have no foundation. This was also not the case with his brother and sisters. Werner's claims have led to a fruitless discourse for years. Anti-Semitism lived subcutaneously in the *Vormärz*. Felix's charisma and his popularity were so great that it never hindered him. Werner's claim, taken over by R. Larry Todd, about an attack in 1846 in the form of an anti-Semitic review, has been proved wrong by this study.

The meaning of Felix's personal catechist teacher Friedrich Wilmsen was previously unjustly ignored. The Berlin preacher was also a well-known and innovative pedagogue. Schools in the Netherlands used his textbooks, which dealt with a wide range of subjects. Todd's fist-thick standard biography, *Mendelssohn, a Life in Music*, does not mention Felix's extensive theological work at the end of his catechesis period.

Todd, like Werner and Sposato – and recently a number of authors in the collection *Rethinking Mendelssohn* (2020) – related Felix to the theology of Friedrich Schleiermacher. Felix, however, was not a 'Schleiermacher-Schüler': his praxis of faith was based on a different tradition. No statement indicates that Felix was a representative of this Berlin theologian's *Kunstreligion*. Felix's appreciation concerned Schleiermacher's kindness, interest, and gentle manner of preaching. In Rome, after listening to a grim sermon by Friedrich von Tappelskirch, Felix referred to this way of preaching, experienced by him as most unpleasant, when he wrote that he had become a supporter of Schleiermacher. Until then he had refused to support Schleiermacher, as his friend Julius Schubring later wrote. This misinterpreted statement has put a large number of scholars on the wrong track. Felix's religious experience remained in line with what Wilmsen taught him. Felix's catechesis piece was not a transient expression of a

young person, but the beginning of a direction of faith. Although Wilmsen spoke about the blessings of the *Aufklärung* during his lessons, his theology was mixed with dogmatic elements. Analyses of Felix's religious statements point to Wilmsen's religious experience. Contrary to what Judith Chernaik has suggested, the many allusions to God were not usual asides. Felix's emphasis on the 'So Gott will' (*Deo volente*) testifies to a deep, dependent faith. Chernaik erroneously observes that Felix had a light-footed faith, free of dogmas, in a purely benevolent God. On the one hand Felix believed in a 'lieben Herr Gott' (Sweet Lord God), who manifested himself in nature, but at the same time was convinced that his will could go against man. God could try people and strike a blow, even by taking away a loved one. In times of happiness, Felix's faith was characterized by gratitude. At other times, hypochondria about one's own health, anxiety about the health of others and an imaginary fear of losing family members could paralyze the composer's creative work. Unlike Schleiermacher, Felix believed in a personal God with whom a personal relationship could be maintained through prayer.

Felix recognized traditions outside Protestantism and was willing to contribute to another liturgical tradition. He himself remained a dedicated Protestant. This applied both to the content of his faith and his vision of the service of the composer and his work. Wilhelm Seidel's idea that Felix considered himself a liberal, tolerant Protestant must be rejected. He was one of the few who immediately saw through the movement of *St. Simoniens*. Felix's supposed tolerance does not correspond to the hatred of movements which, in his opinion, had lost their connection with the ecclesiastical tradition: pietism and the Protestant *Lichtfreunde*. Felix had nothing to gain from the latest ecclesiastical currents. He rejected them as transient and fashionable. Beyond the *Aufklärung* he wanted to return to tried and tested sources such as the Bible, the Psalms, Martin Luther's songs of faith, and the music of Johann Sebastian Bach. In doing so, he completely ignored the heated discussion about the historicity of biblical miracle stories. Felix may have considered himself politically liberal for a long time, but as a reaction to expressions of *Junghegelian*, he chose a different position with certainty at the end of his life. He juxtaposed their expressions with those of God.

The significance of Felix's wife Cécile in terms of his well-being and work has been underestimated. She came from an *Eglise Réformée* in Frankfurt am Main, where her father had been a pastor. This church community had remained close to the theology of the Calvinist Reformation and used the Geneva psalter. Her father Auguste Jeanrenaud, who died young, was remembered as a serious penitent preacher against the excessive lifestyle of his congregation members. She confessed to his successor Paul Appia, a Waldensian preacher, and celebrated Holy Communion. Contemporaries unanimously called her 'fromm' (pious). A recently dis-

covered love letter to Felix confirms this image. In her letters she spoke of a shared faith with her husband. Her mother Elisabeth became a second mother to Felix. Through correspondence and the family's stay in Frankfurt, Felix stayed in touch with the prevailing church tradition there.

In Leipzig, the young couple joined the *Reformierte Kirche*. In any case, Johann Heinrich Blaß served a baptism celebration at home on two occasions; Johann Heinrich Horzel did so once. Until recently, there was uncertainty about Felix's relationship with this congregation. Research shows that he was arguably a congregation member. His membership was regularly mentioned in the *Leipziger Tagesblatt*. Felix was positive about each of the preachers he witnessed at a baptism ceremony. He visited church services on an occasional basis, and maintained a close friendship with the preacher Samuel Howard.

At Felix's funeral, Howard made a speech. This sermon was initially untraceable, but further investigation has brought important fragments to light. Part of another sermon, by W.A. Lampadius, has also been found in the course of the present research. It was published in the press, probably because Howard's speech was considered too austere by many. Although the style of the two sermons differs greatly, both address the idea that Felix considered his talents to be gifts and wanted to be first and foremost subservient to God. Thanks to the discovery of Howard's sermon fragment, a sentence has been preserved that characterizes Felix's life: 'er sei ein edler, kindlich frommer Mensch gewesen' (he seems to have been a noble, childlike pious human being).

Attempts to place Felix in a specific theological or ecclesiastical context are fruitless. The many influences he underwent contributed to his uniqueness. Many of them have been considered in earlier studies. The quotations collected from his many letters in the course of the present research give reason to critically review the historical (mis)treatment of the theological position of Felix Mendelssohn Bartholdy.

BIBLIOGRAFIE

- Appia 1831 Appia, Paul: *La formation de Christ dans les âmes* (Paris 1931).
- Appia 1923 Appia, Georges: *Souvenirs Réunis Par Sa Famille* (Paris 1923).
- Applegate 2020 Applegate, Celia: 'Mendelssohn and Droysen, Historicism in Practice and Theory', *Rethinking Mendelssohn*, ed. Benedict Taylor (Oxford 2020), p. 158-184.
- Aubert 1985 Aubert, Roger *et al.*: *Handbuch der Kirchengeschichte VI/I, Die Kirche in der Gegenwart* (Freiburg 1985).
- Bachmann 1876 Bachmann, Johannes: *Ernst Wilhelm Hengstenberg, Sein Leben und Wirken nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Band I (Gütersloh 1876).
- Bachmann 1970 Bachmann, Johann Friedrich: *Zur Geschichte der Berliner Gesangbücher – ein hymnologischer Beitrag* (Hildesheim 1970).
- Balke 2015 Balke, Beldix: 'Eduard de Neufville und Charles Correvon: Zwei Pioniere der ökumenischen Friedensarbeit aus der Französisch-reformierten Gemeinde Frankfurt a. M. vor und im Ersten Weltkrieg', *Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung* 65-66 (2014/15), p. 249-299.
- Ball 1845 Ball, Ernst Friedrich: *Offenes Sendschreiben an die Unterzeichner der Berliner Erklärung vom 15. August 1845* (Barmen 1845).
- Baur 1845 Baur, Albert: *Die Kirchengeschichte in gedrängter Übersicht* (Weimar 1845).
- Belli 1830 Belli-Gontard, Maria: *Leben in Frankfurt am Main, Auszüge der Frag- und Anzeigungsnachrichten* (Frankfurt 1830).
- Benedict 1850 Benedict, Julius: *Sketch Of The Life And Works Of The Late Felix Mendelssohn Bartholdy* (London 1850).

- Benrath 2000 Benrath, Gustav Adolf: 'Die Erweckung innerhalb der deutschen Landeskirchen 1815-1888', *Geschichte des Pietismus*, Band 3: *Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert*, hrsg. von Ulrich Gäbler u.a. (Göttingen 2000), p. 150-271.
- Bergh 1833 Bergh, Guillaume van den: *Iets over de Saint-Simonianen en hunne leer* ('s-Gravenhage 1833).
- Blaß 1841 Blaß, Johann Heinrich: *Predigt bei der Wiedereröffnung der neu ausgebauten reformirten Kirche zu Leipzig am Palmsonntag 1841* (Leipzig 1841).
- Bleek 2010 Bleek, Wilhelm: *Friedrich Christoph Dahlmann. Eine Biographie* (München 2010).
- Bleek 2019 Bleek, Wilhelm: *Vormärz: Deutschlands Aufbruch in die Moderne* (München 2019).
- Bomhoff 2010 Bomhoff, Hartmut: *Israel Jacobson* (Berlin 2010).
- Bonnet 1854 Bonnet, Louis: 'Discours de Mr. le pasteur Bonnet', *Troisième jubilé séculaire de la fondation de l'Église réformée française de Francfort s/M* (Francfort sur le Mein 1854), p. 37-44.
- Boterman 1996 Boterman, Frits: *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-1900* (Amsterdam 1996).
- Botstein 1998 Botstein, Leon: 'Mendelssohn and the Jews', *The Musical Quarterly* 82 (1998), p. 210-219.
- Botstein 1999 Botstein, Leon: 'Mendelssohn, Werner and the Jews', *The Musical Quarterly* 83 (1999), p. 45-50.
- Botstein 2009 Botstein, Leon: 'Mendelssohn as Jew: Revisiting Controversy on the Occasion of the Composer's 200th Birthday', *The Musical Quarterly* 92 (2009), p.1-8.
- Botstein 2020 Botstein, Leon: 'The Philosophical Composer: The influence of Moses Mendelssohn and Friedrich Schleiermacher on Felix Mendelssohn'.

- Rethinking Mendelssohn*, ed. Benedict Taylor, (Oxford 2020), p. 291-310.
- Cassirer 1999 Cassirer, Ernst: *Was ist Aufklärung? Ausgewählte kleine Schriften, mit einem Text zur Einführung* (Hamburg 1999).
- Charléty 1896 Charléty, Sébastien: *Histoire du saint-simonisme 1825-1864* (Paris 1896).
- Chernaik 2013 Chernaik, Judith: 'Mendelssohn reconsidered', *The Musical Times* vol. 154, no. 1922 (London 2013), p. 45-55.
- Clark 2008 Clark, Christopher: *Preußen. Aufstieg und Niedergang 1600-1947* (München 2008).
- Clement 2010 Clement, Albert: 'Felix Mendelssohn Bartholdy en het koraal', *Het Orgel, Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging van Organisten en Kerkmusici* 105/6 (2009) [Deel 1], p. 34-43; 106/3 (2010) [Deel 2], p. 12-25, 106/6 (2010) [Deel 3], p. 12-30.
- Conway 2012 Conway, David: *Jewry in Music* (Cambridge 2012).
- Cullen 1982 Cullen, Michael: 'Leipziger Straße Drei – Eine Baubiographie', *Mendelssohn-Studien* 5, hrsg. von Cécile Lowenthal-Hensel und Rudolf Elvers (Berlin 1982), p. 9-78.
- Dahlmann 1845 Dahlmann, Friedrich Christoph: *Geschichte der französischen Revolution bis auf die Stiftung der Republik* (Leipzig 1845).
- Deugd 1971 Deugd, C. de: *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken* (Groningen 1971).
- Devrient 1869 Devrient, Eduard: *Meine Erinnerungen an Felix Mendelssohn – Bartholdy und Seine Briefe an mich* (Leipzig 1869).
- Dingel 2006 Dingel, Irene: 'Entstehung der Evangelischen Französisch-reformierten Gemeinde Frankfurt: theologische und ekklesiologische Aspekte', *Migration und Modernisierung*, hrsg. von Georg Altrock, Hermann Dürin-

- ger, Matthias von Kriegstein und Karin Weintz (Frankfurt am Main 2006), p. 53-72.
- Dinglinger 2010 Dinglinger, Wolfgang und Elvers, Rudolf: *Ewig die deine - Briefe von Lea Mendelssohn Bartholdy an Henriette von Pereira-Arnstein* (Hannover 2010).
- Dohm 1781 Dohm, Christian Wilhelm: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (Berlin 1781).
- Dörffel 1884 Dörffel, Alfred: *Geschichte der Gewandhausconcerte zu Leipzig vom 25. November 1781 bis 25. November 1881* (Leipzig 1884).
- Dürre 1881 Dürre, Ernst Friedrich: *Aufzeichnungen, Tagebücher und Briefe aus einem deutschen Turner- und Lehrerleben* (Leipzig 1881).
- Ebrard 1904 Ebrard, Friedrich Clemens: *Die Französisch-reformierte Gemeinde in Frankfurt am Main 1554-1904* (Frankfurt am Main 1904).
- Ehrhardt 2005 Ehrhardt, Christiane: *Religion, Bildung und Erziehung bei Schleiermacher* (Göttingen 2005).
- Elbogen 1962 Elbogen, Ismar: *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung* (Hildesheim 1962).
- Elon 2010 Elon, Amos: *Zu einer anderen Zeit, Porträt der jüdisch-deutschen Epoche (1743-1933)* (München 2010).
- Elvers 1997 Elvers, Rudolf: *Felix Mendelssohn Bartholdy: Kongreß-Bericht Berlin 1994* (Wiesbaden 1997).
- Engel de Jánosi 1869 Engel de Jánosi, Joseph: *Richard Wagner's "Das Judentum in der Musik", Eine Abwehr* (Leipzig 1869).
- Falanga 2005 Falanga, Gianluca: *Die Humboldt-Universität* (Berlijn 2005).
- Feilchenfeldt 1995 Feilchenfeldt, Konrad (Hrsg.): *Die Familie Mendelssohn 1729-1847 Nach Briefen und Tagebüchern herausgegeben von Sebastian Hensel* (Frankfurt am Main 1995).

- Feiner 2009 Feiner, Shmuel: *Moses Mendelssohn: Ein jüdischer Denker in der Zeit der Aufklärung* (Göttingen 2009).
- Fichte 1808 Fichte, Johann Gottlieb: *Reden an die deutsche Nation* (Berlin 1808).
- Fitschen 2017 Fitschen, Klaus: *Berliner Kichengeschichte* (Berlin 2017).
- Forester 2010 Forester, Vera: *Lessing und Moses Mendelssohn - Geschichte einer Freundschaft* (Darmstadt 2010).
- Gant 2015 Gant, Andrew: *Sing unto the Lord: A History of English Church Music* (Chicago 2015).
- Gericke 1989 Gericke, Wolfgang: *Theologie und Kirche im Zeitalter der Aufklärung* (Berlin 1989).
- Gilbert 1982 Gilbert, Felix: 'Ein Brief von Cécile Mendelssohn Bartholdy an Sophia Horsley in London aus dem Jahre 1849', *Mendelssohn-Studien* 5, hrsg. von Cécile Lowenthal und Rudolf Elvers (Berlin 1982).
- Goeters 1992 Goeters, J.F. Gerhard: 'Die Anfänge der Union unter landesherrlichem Kirchenregiment', *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, hrsg. von Gerhard Goeters und Rudolf Mau (Berlin 1992), p. 27-40.
- Gottlieb 2011 Gottlieb, Michah: *Faith and Freedom, Moses Mendelssohn's Theological-Political Thought* (Oxford 2011).
- Groot 1932 Groot, K: *Die Erweckungsbewegung in Deutschland und ihr literarischer Niederschlag als Gegenstück zu dem Holländischen Réveil* (Wageningen 1932).
- Grove 1880 Grove, George (ed.): 'Mendelssohn Bartholdy, Felix', *A Dictionary of Music and Musicians*, Vol. 2 (London 1880), p. 230-310.
- Gülke 2017 Gülke, Peter: *Felix Mendelssohn Bartholdy: "Der die Widersprüche der Zeit am klarsten durchschaut"* (Kassel 2017).
- Haller-
Nevermann 2018 Haller-
Nevermann, Marie: *"Mehr ein Weltteil als eine Stadt": Berliner Klassik um 1800 und ihre Protagonisten* (Berlin 2018).

- Hamman 2000 Hamman, Konrad: *Universitätsgottesdienst und Aufklärungspredigt* (Tübingen 2000).
- Hansen 2018 Hansen, Jörg und Vogt, Gerald: *Blut und Geist – Vereinnahmung, Mißbrauch, Ausmerzung: Bach, Mendelssohn und ihre Musik im Dritten Reich* (Eisenach 2018).
- Harms 2011 Harms, Silke: *Glauben üben - Grundlinien einer evangelischen Theologie der geistlichen Übung und ihre praktische Entfaltung am Beispiel der »Exerzitien im Alltag«*, Arbeiten zur Pastoraltheologie, Liturgik und Hymnologie, Band 67 (Göttingen 2011).
- Hecker 1987 Hecker, Max F.: *Briefwechsel zwischen Goethe und Zelter 1796-1832* (Frankfurt am Main 1987).
- Heinemann 2017 Heinemann, Angela Luise: 'Empfundene Nation: Das neue Konzept von Gemeinschaft bei den Berliner Turnern (1811-1820)', *Geschichte des Turnens in Norddeutschland*, hrsg. von Christian Becker et al. (Münster 2017), p. 11-25.
- Hengstenberg 1827 Hengstenberg, Ernst Wilhelm: *Evangelische Kirchenzeitung*, Band I (Berlin 1827).
- Herrenbrück 1954 Herrenbrück, Ernst: *400 Jahre Französisch-reformierte Gemeinde Frankfurt am Main* (Frankfurt am Main 1954).
- Hertz 2007 Hertz, Deborah: *How Jews Became Germans. The History of Conversion and Assimilation zu Berlin* (Yale 2007).
- Hesekiel 1833 Hesekiel, Friedrich: *Erinnerungen an Philipp Friedrich Wilmsen, evangelischem Prediger an der Parochial-Kirche in Berlin* (Berlin 1833).
- Heymann 1909 Heymann, Aron Hirsch: *Lebenserinnerungen* (Berlin 1909).
- Hilbert 1992 Hilbert, Johannes / Mehlhausen, Joachim: 'Religions- und Kirchenkritik in der öffentlichen Diskussion des Vormärz', *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, hrsg. von Gerhard Goeters und Rudolf Mau (Berlin 1992), p. 298-316.

- Hiller 1874 Hiller, Ferdinand: *Felix Mendelssohn-Bartholdy. Briefe und Erinnerungen* (Köln 1874).
- Hirth 1865 Hirth, Georg: *Das gesamte Turnwesen, ein Lesebuch für deutsche Turner* (Leipzig 1865).
- Homrichhausen 1979 Homrichhausen, Christian: 'Ernst Friedrich Albert Baur - ein Beitrag zum liberal-konservativen Pfarrerbild im 19. Jahrhundert', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 31/3 (1979), p. 239-261.
- Howard 1846 Howard, S.R.: *Predigten* (Leipzig 1846).
- Howard 1849 Howard, S.R.: *Das heilige Abendmahl, Vorbereitungsreden* (Leipzig 1849).
- Howard 1885 Howard, S.R.: *Predigten* (Leipzig 1885).
- Idelsohn 1929 Idelsohn, A.Z.: *Jewish Music in its Historical Development* (New York 1929).
- Jacobi 1882 Jacobi, Justus Ludwig: *Erinnerungen an D. August Neander* (Halle 1882).
- Jacoby 1841 Jacoby, Johann: *Vier Fragen beantwortet von einem Ostpreußen* (Mannheim 1841).
- Jones 1992 Jones, Peter Ward: 'Mendelssohn and his English Publishers', *Mendelssohn Studies*, hrsg. von R. Larry Tod (Cambridge 1992), p. 240-255.
- Jones 2001 Jones, Peter Ward: 'Felix Mendelssohn Bartholdys Tod: Der Bericht seiner Frau', *Mendelssohn-Studien* 12, hrsg. von Rudolf Elvers und Hans-Günter Klein (Berlin 2001), p. 205-225.
- Kahl 2015 Kahl, Paul und Kalvelage, Hendrik (Hrsg.): *Das Goethe-Nationalmuseum – Das Goethehaus im 19. Jahrhundert – Dokumente* (Göttingen 2015).
- Kalisch 2009 Kalisch, Volker: 'Felix Mendelssohn und die Kirchenmusik oder wie "wenn ein protestantischer Geistlicher in einer protestantischen Kirche

- Messe läse”...’, *Übrigens gefall ich mir prächtig hier*”. *Felix Mendelssohn Bartholdy in Düsseldorf*, hrsg. von Bernd Kortländer (Düsseldorf 2009), p. 113-126.
- Kellenberger 1993 Kellenberger, Edgar: ‘Felix Mendelssohn als Librettist eines Moses-Oratoriums. Erstedition mit Kommentar, *Musik und Kirche* 63/3 (1993), p. 126-139.
- Klein 2008 Klein, Hans-Günter: *Felix Mendelssohn Bartholdy. Ein Almanach* (Berlin 2008).
- Klein 2009a Klein, Hans-Günter *et al.* (Hrsg.). *Felix Mendelssohn Bartholdy. Eintragungen in den “Schreibkalendern” 1836 und 1837* (Hannover 2009).
- Klein 2009b Klein, Hans-Günter: ‘Felix Mendelssohn Bartholdy als Student an der Berliner Universität’, *Mendelssohn-Studien* 16, hrsg. von Hans-Günter Klein und Christoph Schulte (Hannover 2009), p. 101-124.
- Klein 2016 Klein, Hans-Günter: *Felix Mendelssohn Bartholdys Reise in die Schweiz 1847 in seinen Aquarellen und in Bildern von heute* (Leipzig 2016).
- Klingemann 1909 Klingemann, Karl: *Felix Mendelssohn-Bartholdys Briefwechsel mit Legationsrat Karl Klingemann in London* (Essen 1909).
- Kloss 1864 Kloss, M: *Neue Jahrbücher für die Turnkunst Band 10* (Dresden 1864).
- Konold 1984 Konold, Wulf: *Felix Mendelssohn Bartholdy und seine Zeit* (Lilienthal 1984).
- Kortländer 2009 Kortländer, Bernd: ‘Das musikalische Leben in Düsseldorf zur Mendelssohn-Zeit’, *Übrigens gefall ich mir prächtig hier*” *Felix Mendelssohn Bartholdy in Düsseldorf*, hrsg. von Bernd Kortländer (Düsseldorf 2009), p. 41-60.
- Krabbe 1852 Krabbe, Otto: *August Neander - Ein Beitrag zu seiner Charakteristik* (Hamburg 1852).

- Krahe 2009 Krahe, Kristin R.M.: *Schumann Briefedition - Robert und Clara Schumann im Briefwechsel mit der Familie Mendelssohn Serie II Band 1* (Köln 2009).
- Kramer 1972 Kramer, Wolfgang: *Ernst Wilhelm Hengstenberg, die Evangelische Kirchenzeitung und der theologische Rationalismus* (Erlangen 1972).
- Kroll 2014 Kroll, Mark: *Ignaz Moscheles and the Changing World of Musical Europe* (Woodbridge 2014).
- Kühn 2012 Kühn, Manfred: *Johann Gottlieb Fichte - Ein deutscher Philosoph* (München 2012).
- Kunze 2009 Kunze, Hagen: *Lobgesang – Mendelssohn in Leipzig* (Berlin 2009).
- Lackmann 2005 Lackmann, Thomas: *Das Glück der Mendelssohns. Geschichte einer deutschen Familie* (Berlin 2005).
- Lackmann 2008a Lackmann, Thomas: *Der Sohn meines Vaters. Biographische Studie über Abraham Mendelssohn Bartholdy* (Göttingen 2008).
- Lackmann 2008b Lackmann, Thomas: “Einen jüdischen Confucius gibt es nicht....” Konfession und Glaubenswechsel in der Neuzeit am Beispiel der Familie Mendelssohn’, *Ehe – Familie – Verwandtschaft: Vergesellschaftung in Religion und sozialer Lebenswelt*, hrsg. von Andreas Holzem und Ines Weber (Paderborn 2008), p. 373-400.
- Laenen 1998 Laenen, Sjef: *Joodse mystiek* (Kampen 1998).
- Lambour 2009 Lambour, Christian: ‘Erinnerungen an Cécile und Felix Mendelssohn Bartholdy von Eduard Souchay de la Duboissière’, *Mendelssohn Studien* 16, hrsg. von Hans-Günter Klein und Christoph Schulte (Berlin 2009), p. 211-222.
- Lamm 1918 Lamm, Louis: *Ein kurzes Kapitel über Berliner Taufjuden* (Berlin 1918).

- Lampadius 1848 Lampadius, Wilhelm Adolf: *Felix Mendelssohn-Bartholdy – ein Denkmal für seine Freunde* (Leipzig 1848).
- Lampadius 1886 Lampadius, Wilhelm Adolf: *Felix Mendelssohn-Bartholdy* (Leipzig 1886).
- Leitzmann 1903 Leitzmann A.: *Wilhelm von Humboldt Werke 1, 1785 – 1795* (Berlin 1903), p. 282-287.
- Lessing 1992 Lessing, Eckhard: ‘Schul-und Hochschulreformen. Die neuen theologischen Fakultäten. Friedrich Schleiermacher’, *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, hrsg. von Gerhard Goeters und Rudolf Mau (Berlin 1992), p. 58-66.
- Little 2010 Little, W.A: *Mendelssohn and the organ* (Oxford 2010).
- Liwak 1989 Liwak, Rüdiger, ‘Das alte Testament und die Theologische Fakultät in der Gründungszeit, der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin’, *450 Jahre Evangelische Theologie in Berlin*, hrsg. von Gerhard Besier und Christof Gestrich (Göttingen 1989), p. 163-182.
- Lobe 1847 Lobe, J.C.: ‘Nekrolog Dr. Felix Mendelssohn Bartholdy’, *Allgemeine Musikalische Zeitung* Jahrgang 49 No.52 (Leipzig 1847), p. 897-914.
- Locke 1986 Locke, Ralph P.: *Music, Musicians, and the Saint-Simonians* (Chicago 1986).
- Lodder 2019 Lodder, Daan: *Slipping off the horizon. Spirituality, sights and sounds of landscape in the times of Wolfgang Amadé Mozart and Felix Mendelssohn Bartholdy*. Four case studies (proefschrift Universiteit Utrecht 2019).
- Lovisa 1994 Lovisa, Barbro: *Italienische Waldenser und das protestantische Deutschland 1655 bis 1980* (Göttingen 1994), p. 63-66.
- Lowenstein 1995 Lowenstein, Steven M.: ‘Die Berliner Juden 1770-1830’, *Jüdische Geschichte in Berlin*, hrsg. von Reinhard Rürup (Berlin 1995), p. 25-36.

- Marissen 1993 Marissen, Michael: 'Religious Aims in Mendelssohn's 1829 Berlin-Singakademie Performances of Bach's St. Matthew Passion', *Musical Quarterly* 77 (1993/4), p. 718-726.
- Maser 1990 Maser, Peter: *Hans Ernst von Kottwitz - Studien zur Erweckungsbewegung des frühen 19. Jahrhunderts in Schlesien und Berlin* (Göttingen 1990).
- Mehlhausen 1992 Mehlhausen, Joachim: 'Rationalismus und Vermittlungstheologie. Unionstheologie und Hegelianismus an den Preußischen Fakultäten', *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, hrsg. von Gerhard Goeters und Rudolf Mau (Berlin 1992), p. 175-210.
- Mendelssohn 1843 Mendelssohn, Moses: *Gesammelte Schriften* 1 (Leipzig 1843).
- Mendelssohn 1878 Mendelssohn Bartholdy, Paul / Mendelssohn Bartholdy, Carl (Hrsg): *Briefe aus den Jahren 1830-1847 von Felix Mendelssohn Bartholdy* (Leipzig 1878).
- Meurer 2010 Meurer, Bärbel: *Marianne Weber, Leben und Werk* (Tübingen 2010).
- Meyer 1995 Meyer, Michael A.: 'Von Moses bis Leo Baeck: Die Bedeutung Berlins für die jüdische Reform', *Jüdische Geschichte in Berlin*, hrsg. von Reinhard Rürup (Berlin 1995), p. 37-52.
- Meyer 2000 Meyer, Michael A.: *Antwort auf die Moderne - Geschichte der Reformbewegung im Judentum* (Wien / Köln / Weimar 2000).
- Meyer 2011 Meyer, Michael A.: *Die Anfänge des modernen Judentums* (München 2011).
- Middell 2000a Middell, Katharina: "... Wir sind also hiesige Handels-Leute, gleichwie andere hiesige Bürger..." Die französische Kaufleute in Leipzig', *In der Mitte der Stadt*, hrsg. von Hans-Jürgen Sievers (Leipzig 2000), p. 25-43.

- Middell 2000b Middell, Katharina: "...die größere Aufklärung gehöret also zu den Absichten Gottes" Die Prediger Georg Joachim Zollikofer (1730-1788) und die Aufklärung in Leipzig', *In der Mitte der Stadt*, hrsg. von Hans-Jürgen Sievers (Leipzig 2000), p. 44-59.
- Möller 1989 Möller, Horst: *Fürstenstaat oder Bürgernation – Deutschland 1763-1815* (Berlin 1889).
- Moore 1834 Moore, Thomas: *Wanderungen eines Irlandischen Edelmannes zur Entdeckung einer Religion* Band II (Köln 1834).
- Moscheles 1873 Moscheles, Charlotte: *Aus Moscheles' Leben, nach Briefen und Tagebüchern* (Leipzig 1873).
- Mücke 1879 Mücke, August: *Preußens landeskirchliche Unionsentwicklung von dem Könige Friedrich Wilhelm III. an bis zur Gegenwart* (Brandenburg 1879).
- Müller 1866 Müller, Venantz: *Die Hohenzollern-Könige in der Kulturgeschichte* (Frankfurt am Main 1866),
- Müller 1970 Müller, Wolfgang: 'Kirchliche Wissenschaft im 18. Jahrhundert – Aufklärungstheologie und Pietismus', *Handbuch der Kirchengeschichte*, Band V, hrsg. von Hubert Jedin (Freiburg 1970), p. 571- 597.
- Neander 1830 Neander, August: *Dr. Neander's Erklärung über seine Theilname an der evangelischen Kirchenzeitung nebst rechtfertigender Erörterung der ersteren* (Berlin 1830).
- Neumayr 1995 Neumayr, Anton: *Musik & Medizin 2* (Wien 1995).
- Nichols 1997 Nichols, Roger: *Mendelssohn Remembered* (London 1997).
- Nike 2008 Nike, Erdmute: *Religiöse Bilderbogen aus Neuruppin. Eine Untersuchung zur Frömmigkeit im 19. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 2008).
- Nixdorf 1992 Nixdorf, Wolfgang: 'Die luthersche Separation. Union und Bekenntnis', *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, hrsg. von Gerhard Goeters und Rudolf Mau (Berlin 1992), p. 220-240.

- Obst 1992 Obst, Helmut: 'Lichtfreunde, Deutschkatholiken und Katholisch-apostolische Gemeinden', *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, hrsg. von Gerhard Goeters und Rudolf Mau (Berlin 1992), p. 317-331.
- Oettinger 1869 Oettinger, E.M.: *Offenes Billet-doux an den berühmten Hepp-Hepp-Schreier und Juden-Fresser Herrn Wilhelm Richard Wagner* (Dresden 1869).
- Panwitz 2004 Panwitz, Sebastian: 'Jacob Herz Beer. Unternehmer und Religionsreformer in der Umbruchszeit', *Juden Bürger Berliner*, hrsg. von Sven Kuhrau und Kurt Winkler (Berlin 2004), p. 67-84.
- Pessenlehner 1937 Pessenlehner, Robert: *Vom Wesen der Deutschen Musik* (Regensburg 1937).
- Petitpierre 1937 Petitpierre, Jacques: *Le mariage de Mendelssohn, un centenaire 1837-1937* (Lausanne 1937).
- Pictet 1778 Pictet, Bénédict / Conrart, Valentin: *Les Pseaumes de David et les cantiques sacrés, revus, corrigés et approuvés* (Genève 1778).
- Pilbeam 2013 Pilbeam, Pamela: *Saint Simonians in Nineteenth-Century France – From free love to Algeria* (London 2013).
- Polko 1868 Polko, Elise: *Erinnerungen an Felix Mendelssohn-Bartholdy* (Leipzig 1868).
- Prüfer 1999 Prüfer, Sebastian: *Reformierter zwischen Reaktion und Revolution* (Bad Karlshafen / Emden 1999).
- Radewell 1840 Radewell, Friedrich: *Die Passion - Kirchliches Festspiel* (Weimar 1840).
- Rattner 2005 Rattner, Josef und Danzer, Gerhard: *Die Junghegelianer – Porträt einer progressiven Intellektuellengruppe* (Würzburg 2005).

- Reissmann 1867 Reissmann, August: *Felix Mendelssohn-Bartholdy – Sein Leben und seine Werke* (Berlin 1867).
- Rettinghaus 2009 Rettinghaus, Klaus: ‘Ein “Lieblingsinstitut” Mendelssohns – Neue Quellen zu Felix Mendelssohn Bartholdys Wirken für den Königlichen Hof- und Domchor zu Berlin’, *Mendelssohn-Studien* 16, hrsg. von Hans-Günter Klein und Christoph Schulte (Hannover 2009), p. 125-138.
- Richter 1994 Richter, Arnd: *Mendelssohn: Leben – Werke – Dokumente* (Mainz 1994).
- Richter 1997 Richter, Brigitte: *Frauen um Felix Mendelssohn Bartholdy* (Frankfurt am Main 1997).
- Richter 2011 Richter, Brigitte: *Freunde zu Gast im Hause Felix Mendelssohn Bartholdy* (Leipzig 2011).
- Roth 2001 Roth, Guenther: *Max Webers deutsch-englische Familiengeschichte 1800-1950* (Tübingen 2001).
- Ruge 1846 Ruge, Arnold: ‘Der Pietismus und die Jesuiten’, *Gesammelte Schriften* Vierter Teil (Mannheim 1846), p. 180-213.
- Ruhbach 1992 Ruhbach, Gerhard: ‘Die Erweckungsbewegung und ihre kirchliche Formation’, *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, hrsg. von Gerhard Goeters und Rudolf Mau (Berlin 1992), p. 159-174.
- Ruth 2002 Ruth, Michael: *Gott im Widerspruch* (Berlin 2002).
- Saint Simon 1825 Saint Simon: *Nouveau Christianisme – Dialogues entre un conservateur et un novateur* (Paris 1825).
- Saint Simon 1856 Saint Simon: *Het nieuwe Christendom* (Amsterdam 1856).
- SB *Felix Mendelssohn Bartholdy Sämtliche Briefe*, hrsg. von Helmut Loos und Wilhelm Seidel, 12 Bde. (Kassel [etc.] 2008-2017).
- Schaefer 2000 Schaefer, Helma: “...und daß das am besten gedeihet, was der freie Geist und das eigene Gewißen erzeuget.” Zum wirken reformierter Ge-

- meindemitglieder im Leipziger Buchhandel des 19. Jahrhunderts, *Mitten in der Stadt*, hrsg. von Hans-Jürgen Sievers (Leipzig 2000), p. 69- 84.
- Schaff 1886 Schaff, Philipp: *August Neander. Erinnerungen* (Gotha 1886).
- Schinköth 1999 Schinköth, Thomas: “‘Es soll hier keine Diskussion über den Wert der Kompositionen angeschnitten werden’”. Felix Mendelssohn Bartholdy im NS-Staat’, *Mendelssohn-Studien* 11, hrsg. von Rudolf Elvers und Hans-Günter Klein (Berlin 1999), p. 177-205.
- Schleiermacher 1821 Schleiermacher, Friedrich: *Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (Berlin 1821).
- Schmidt 2002 Schmidt, Bernhard. *Lied-Kirchenmusik-Predigt im Festgottesdienst Friedrich Schleiermachers* (Berlin 2002).
- Schneider 1962 Schneider, Max F.: *Mendelssohn oder Bartholdy - Zur Geschichte eines Familiennamens* (Basel 1962).
- Schoeps 2001 Schoeps, Julius H.: ‘Der Anpassungsprozess (1790-1870)’, *Juden in Berlin*, hrsg. von Andreas Nachama u.a. (Berlin 2001), p. 53-88.
- Schoeps 2009 Schoeps, Julius H.: *Das Erbe der Mendelssohns* (Frankfurt am Main 2009).
- Scholem 1973 Scholem, Gershom: *Sabbatai Sevi - The Mystical Messiah 1626-1676* (Princeton 1973).
- Scholz 2005 Scholz, Stephan: *Der deutsche Katholizismus und Polen (1830-1849)* (Osnabrück 2005).
- Schöne 1871 Schöne, Alfred (Hrsg.): *Briefe von Moritz Hauptmann an Franz Hauser II* (Leipzig 1871).
- Schotsman 1822 Schotsman, Nicolaas: *Stukken, betrekkelijk de afzetting van den leeraar Malan van zijn ambt als regent der vijfde klasse van het Collegie der stad Genève* (Leiden 1822).

- Schubring 1866 Schubring, Julius: 'Erinnerungen an Felix Mendelssohn-Bartholdy', *Daheim* 26 (1866), p. 373-376.
- Schubring 1892 Schubring, Julius: *Briefwechsel zwischen Felix Mendelssohn Bartholdy und Julius Schubring* (Leipzig 1892).
- Schwarz 2018 Schwarz, Ralf-Olivier: 'Der Cäcilien-Verein und sein Gründer Johann Nepomuk Schelble', "*Die Leute singen mit so viel Feuer*" *Der Cäcilienchor Frankfurt am Main 1818 bis 2018*, hrsg. von Daniela Philippi und Ralph-Olivier Schwarz (Frankfurt am Main 2018).
- Seidel 2011 Seidel, Wilhelm: 'Mendelssohn und das Judentum', *Die Musikforschung* 64 (Januar-März 2011), p. 6-23.
- Selge 1989 Selge, Kurt-Victor: 'August Neander – ein getaufter Hamburger Jude der Emanzipations- und Restaurationszeit als erster Berliner Kirchenhistoriker (1813-1850)', *450 Jahre Evangelische Theologie in Berlin*, hrsg. von Gerhard Besier und Christof Gestrich (Göttingen 1989), p. 233-276.
- Sievers 2000 Sievers, Hans-Jürgen: 'Die Familie Mendelssohn Bartholdy in den Kirchenbüchern der Evangelisch-reformierten Kirche zu Leipzig', *Mitten in der Stadt*, hrsg. von Hans-Jürgen Sievers (Leipzig 2000), p. 100-102.
- Spalding 1791 Spalding, Johann Joachim: *Über die Nutzbarkeit des Predigtamtes und deren Beförderung* (Berlin 1791).
- Sposato 2006 Sposato, Jeffrey S: *The Price of Assimilation. Felix Mendelssohn and the Nineteenth-Century Anti-Semitic Tradition* (Oxford 2006).
- Sposato 2018 Sposato, Jeffrey S: *Leipzig After Bach- Church & Concert Life in a German City* (Oxford 2018).
- Stahelin 1943 Stahelin, Ernst: *Johann Caspar Lavaters ausgewählte Werke* (Zürich 1843).
- Stahelin 2009 Stahelin, Martin: 'Der frühreife Felix Mendelssohn Bartholdy: Bemerkungen zu seinem "Konfirmationsbekenntnis"', *Mendelssohn-Studien*

- 16, hrsg. von Hans-Günter Klein und Christoph Schulte (Hannover 2009), p. 11-49.
- Stolzenberg 1993 Stolzenberg, Ingeborg: 'Paul Mendelssohn-Bartholdy nach dem Tode seines Bruders Felix', *Mendelssohn-Studien* 8, hrsg. von Rudolf Evers und Hans-Günter Klein (Berlin 1993), p. 179-196.
- Süß 2016 Süß, Alexander: *Die Loge Minerva zu den drei Palmen in Leipzig* (Leipzig 2016).
- Thimme 2014 Thimme, Eva Maria: *Moses Mendelssohn: Freunde, Feinde & Familie* (Berlin 2014).
- Thistlethwaite 1990 Thistlethwaite, Nicholas: *The Making of the Victorian Organ* (Cambridge 1990).
- Todd 1991 Todd, R. Larry: *Mendelssohn and his world* (Princeton 1991).
- Todd 2003 Todd, R. Larry: *Mendelssohn: A Life in Music* (Oxford 2003).
- Vahl 2009 Vahl, Heidemarie: 'Zwischen Bewunderung und Verachtung', "Übrigens gefall ich mir prächtig hier", *Felix Mendelssohn Bartholdy in Düsseldorf*, hrsg. von Bernd Kortländer (Düsseldorf 2009), p. 127-138.
- Veit 1834 Veit, Moritz: *Saint Simon und der Saintsimonismus* (Leipzig 1834).
- Wagner 1869 Wagner, Richard: *Das Judentum in der Musik* (Leipzig 1869).
- Wagner 2016 Wagner, Volkert: *Geschichte der Berliner Juden* (Berlin 2016).
- Wahlig 2015 Wahlig, Henry: *Sport im Abseits - Die Geschichte der jüdischen Sportbewegung im nationalsozialistischen Deutschland* (Göttingen 2015).
- Wallman 2005 Wallman, Johannes: *Der Pietismus* (Göttingen 2005).
- Wappler 1992 Wappler, Klaus: 'Reformationsjubiläum und Kirchenunion', *Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union*, hrsg. von Gerhard Goeters und Rudolf Mau (Berlin 1992), p. 93-114.

- Weber 2004 Weber, Max: *Zur Musiksoziologie Nachlass 1920*, hrsg. von Christoph Braun und Ludwig Finscher (Tübingen 2004).
- Wehner 2004 Wehner, Ralf: ‘Neues aus Leipziger Archiven?’, *Dem Stolz und der Zierde unserer Stadt – Felix Mendelssohn Bartholdy und Leipzig*, hrsg. von Wilhelm Seidel (Leipzig 2004), p. 133-145.
- Wehner 2018 Wehner, Ralf: “In Schelbles Geist, Sinn und Richtung” Felix Mendelssohn Bartholdy und der “Cäcilien-Verein”, “*Die Leute singen mit so viel Feuer*” *Der Cäcilienchor Frankfurt am Main 1818 bis 2018*, hrsg. von Daniela Philippi und Ralph-Olivier Schwarz (Frankfurt am Main 2018).
- Weinmeister 1900 Weinmeister, Paul: *Beiträge zur Geschichte der evangelisch-reformierten Gemeinde zu Leipzig 1700-1900* (Leipzig 1900).
- Weissweiler 1997 Weissweiler, Eva: *Fanny und Felix Mendelssohn “Die Musik will gar nicht rutschen ohne Dich”, Briefwechsel 1821-1846* (Berlin 1997).
- Wendt 2009 Wendt, Matthias: ‘Felix Mendelssohn Bartholdys Düsseldorfer Probenplan Mai 1834-Juli 1835’ *Übrigens gefall ich mir prächtig hier*” *Felix Mendelssohn Bartholdy in Düsseldorf*, hrsg. von Bernd Kortländer (Düsseldorf 2009), p. 61-70.
- Werner 1980 Werner, Eric: *Mendelssohn: Leben und Werk in neuer Sicht* (Zürich 1980).
- Wilmsen 1802 Wilmsen, F.P.: *Der deutsche Kinderfreund: ein Lesebuch für Volksschulen* (Berlin 1802).
- Wilmsen 1824a Wilmsen, F.P.: *Belangrijke Tafereelen tot opwekking van godsdienstig en zedelijk gevoel voor de schoone kunne* (Amsterdam 1824).
- Wilmsen 1824b Wilmsen, F.P.: ‘Von der Religionslehre und von der heiligen Schrift’, *Der deutsche Kinderfreund: ein Lesebuch für Volksschulen* (Berlin 1824), p. 171-184.

- Wilmsen 1825 Wilmsen, F.P.: *Eugenia oder das Leben des Glaubens und der Liebe – Ein Seelengemälde für die Gefühlvollen des weiblichen Geschlechts* (Berlin 1825).
- Wilmsen 1829 Wilmsen, F.P.: *Jucunda, of: Twintigtal nieuwe verhalen voor kinderen* (Haarlem 1829).
- Wislicenus 1845 Wislicenus, Gustav Adolph: *Ob Schrift? Ob Geist? Verantwortung gegen meine Ankläger* (Leipzig 1845).
- Wolff 2014 Wolff, Ernst: *Felix Mendelssohn Bartholdy* (Hamburg 2014).
- Wolff 2018 Wolff, Christoph. 'Sara Levy's Musical Salon and Her Bach Collection', *Gender, Judaism, and the Bach Tradition in Enlightenment Berlin*, ed. Rebecca Cypess and Nancy Sinkoff (Rochester 2018).
- Zeller 1837 Zeller, Johannes: *Stimmen der deutschen Kirche über Das Leben Jesu von Dr. Strauß* (Zürich 1837).
- Zollikofer 1766 Zollikofer, Georg Joachim: *Neues Gesangbuch, oder Sammlung der besten geistlichen Lieder und Gesänge zum Gebrauche bey dem öffentliche Gottesdienste* (Leipzig 1766).
- Zürn 2001 Zürn, Gabriele: *Die Altonaer jüdische Gemeinde (1611-1873)* (Hamburg 2001).
- Zweig 1967 Zweig, Arnulf: *Kant, Philosophical Correspondence 1759-1799* (Chicago 1967).

CURRICULUM VITAE

Mar van der Veer (1951) studeerde de hoofdvakken kerkorgel en schoolmuziek aan het Rotterdams Conservatorium. Veertig jaar gaf hij muziekles aan scholieren van de CSG Prins Maurits in Middelharnis. Hij stimuleerde het musiceren door middelbare scholieren, onder meer door de oprichting van een aantal schoolkoren. Tevens was hij initiatiefnemer van de landelijke *Scratch-Messiah* voor middelbare scholieren in de Pieterskerk in Leiden. Als didacticus gaf hij zijn medewerking aan lesmethoden voor basis- en middelbaar muziekonderwijs, de methode *Daarom muziek!* en de vijfdelige methode *Luisterland*, die kinderen leert luisteren naar klassieke muziek. Nog steeds geeft hij leiding aan projecten rondom muziek voor basisschoolkinderen op Schouwen-Duiveland.

Als kerkmusicus is hij in diverse hoedanigheden – als cantor, organist en componist – werkzaam in de Protestantse Kerk van Zierikzee. Voor de kerkmuziekpraktijk publiceerde hij een bundel met kinderliederen *Een lied vol kleuren*. Samen met de dichter Michiel de Zeeuw schreef hij veel nieuwe kerkliederen en canons, een *Markus-Passion*, cantates, kindermusicals met het doel om gemeenteleden zoveel mogelijk te betrekken bij het kerk-zijn. Sinds 2016 is hij stadsorganist van de stad Zierikzee. Als componist schreef hij de muziek bij historische spelen die in de zomermaanden op Schouwen-Duiveland werden uitgevoerd. Voor de regionale pers was hij jarenlang columnist. Een deel van de columns werd gebundeld in de uitgave *Met Bach in het bubbelbad*. Voor zijn muzikale activiteiten werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Kort voor zijn pensionering begon hij een studie theologie aan de Faculteit voor Protestantse Theologie en Religiestudies in Brussel. In 2018 behaalde hij daar zijn Masterdiploma ‘met grote onderscheiding’. Onderwerp van zijn Master-scriptie was *Geloven in grensgebied – drie generaties Mendelssohn in theologisch perspectief*. Aan deze faculteit doceert hij thans de module *Sacrale kunst en muziek*. Na het verkrijgen van het preekconsent in de PKN Nederland gaat hij regelmatig voor in kerkdiensten, waarbij hij verkondiging ook met muziek combineert. Jaarlijks geeft hij lezingen over de passies van Bach, belicht vanuit zowel muzikaal als theologisch gezichtspunt.

MAR VAN DER VEER

EIN EDLER, KINDLICH FROMMER MENSCH

FELIX MENDELSSOHN BARTHOLDY
IN THEOLOGISCHE CONTEXT
BELICHT VANUIT ZIJN BRIEVEN

APPENDIX

Afbeelding omslag:

Felix Mendelssohn Bartholdy. Potloodtekening door Wilhelm Hensel uit 1837.

Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin.

Copyright © Mar van der Veer, 2020

Ein edler, kindlich frommer Mensch

Felix Mendelssohn Bartholdy in theologische context
belicht vanuit zijn brieven

APPENDIX

a noble, childlike pious human being

Felix Mendelssohn Bartholdy in theological context
highlighted from his letters

APPENDIX

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. H.R.B.M. Kummeling,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen
op
dinsdag 1 december 2020 des middags te 4.15 uur
door
Marinus van der Veer
geboren op 28 oktober 1951
te Vlaardingen

Promotor: Prof. dr. A.A. Clement

Copromotor: dr. N.A. Mykoff

INHOUDSOPGAVE

I.	CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN CITATEN UIT DE
<i>SÄMTLICHE BRIEFEN</i> VAN FELIX IN RELATIE TOT ZIJN GELOOF	7
II.	RECENSIE IN HET <i>LEIPZIGER TAGEBLATT</i> VAN 7 NOVEMBER 1846
BETREFFENDE HET <i>GEWANDHAUSKONZERT</i> OP 5 NOVEMBER 1846	245
III.	PREEKFRAGMENT, ZONDAG 7 NOVEMBER 1846,
VAN W.A. LAMPADIUS
<i>LEIPZIGER TAGEBLATT</i> 12 NOVEMBER 1847	249

I

CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN CITATEN UIT DE
SÄMTLICHE BRIEFE VAN FELIX IN RELATIE TOT ZIJN GELOOF

De cijfers in de rechterkolom verwijzen achtereenvolgens naar:

- ❖ het deel uit de reeks *Sämtliche Briefe* [SB] (Romeinse cijfers)
- ❖ het nummer van de desbetreffende brief (**vet**)
- ❖ de bladzijde in het deel (*cursief*)
- ❖ de in de uitgave genummerde regels van de desbetreffende brief

De linker kolom citaten bevat uitspraken aangaande Felix' geloofsinhoud en -beleving. De rechter kolom citaten bevat uitspraken aangaande kerk en kunst, muziek en maatschappij, gezondheid en geluk, enz., die illustrerend zijn voor het denken van Felix. Ook zijn hierin enkele geloofsuitspraken van familieleden opgenomen.

DATUM	GEADRES-SEERDE(N)	CITATEN AANGAANDE GELOOF	CITATEN AANGAANDE KERK, KUNST, ETC.	
19-03-22 Berlin	FMB an Johann Wolfgang von Goethe in Weimar	Wahrlich, ich habe von Glück zu sagen, und kann Gott danken.		I-18-84-27/28
13-09-22 Sécheron bei Genf	FMB an Carl Friedrich Zelter in Berlin		in solcher Hütte Shawls, Kanten und Gott weiß, wie all der Modekram heißen mag,	I-26-97-55/56
09-08-23 Breslau	FMB und Abraham Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gott sei Dank sind wir ohne Unfall, Umfall, Fährlichkeiten, und Abentheuer hier angekommen;		I-28-100-9/10
09-07-24 Doberan	FMB an Carl Friedrich Zelter in Berlin		Dann, nach den Liedern kam eine Predigt; der hiesige Pastor ist krank, mußte also einen andern für sich reden lassen; der las die Predigt ab und hielt mitten in jeder Phrase ein paarmal inne, um in seinem scripto nachzusehen. Sprach er nun von den Freuden des Paradieses etwa, so brüllte er fast, stampfte mit den Füßen, und schlug mit den Händen auf's Kanzelbrett. Dagegen kündigte er den Sündern ihre ewige Pein mit sanfter leiser Stimme an.	I-43-125-31/37

17-07-24 Doberan	FMB an Fanny Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Ich heiße hier nur Bartholdy, denn es ist mein <i>Bart oll'</i> die Tage gewachsen. O Jemine!	I-45-129-45/46
13-03-25 Weimar	Abraham Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea, Fanny, Rebecka und Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Was ich mir Gutes denken und ersinnen kann, das möge Gott dir schenken, und auf die längste Zeit schenken. daß Vater nur sehr erkältet <i>war</i> und sich jetzt mit Gottes Hülfe, durch Grütze und einen warmen Ofen wiederherstellen wird, daß also von Unruhe gar nicht die Rede sein kann.		I-52-143-39/40 143-67/69
06-04-25 Paris	FMB an Lea und Fanny Mendelssohn Bartholdy und Carl Wilhelm Ludwig Heyse in Berlin		Laßt mich diese 95 Theses mit Beispielen belegen und beweisen.	I-58-153-16
03-05-25 Paris	Abraham Mendelssohn Bartholdy und FMB an Gustave d'Eichtal in Berlijn	so finden wir doch gewiß noch im Leben, Gott weiß wo, uns wieder,		I-65-167-37/38
09-05-25 Paris	Abraham Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea, Fanny und Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin		[...] als Widerruf des Gerüchts über G. dem Gott noch ein langes Leben erhalten möge und wird! (AMB) Adieu! Gott erhalt Euch <i>alle wohl</i> , (AMB) Über deinen vorigen Brief war ich etwas wüthend, und beschloß dir einige Schelte zu reichen, die Dir auch noch nicht geschenkt sein sollen, aber die Zeit, der wohlthätige Gott, wird sie wohl mildern, und Balsam gießen in die Wunden, die mein flammender Zorn Dir schlägt. (FMB)	I-66-168-17/18 169-57 169-66/70
07/08-07-26 Berlin	FMB und Lea Mendelssohn Bartholdy an Fanny und Abraham Mendelssohn Bartholdy in		In dieser Lethargie habe ich mir eine neue Lithurgie für mein Leben ausgedacht.	I-77-179-20/21

	Doberan			
18-07-26 Berlin	FMB an Abraham und Fanny Mendelssohn Bartholdy in Doberan	so wollen wir Gott danken und froh seyn, denn wer weiß, wie bedenklich es ein paar Schritte tiefer hinein, oder bei etwas bewegterem Meere hätte werden können.		I-78-182-10/12
12-09-27 Baden	FMB an Abraham und Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		so scheint mir doch für den Glauben dies betrübte Weinen nicht recht angebracht,	I-105-215-8/9
02-10-27 Köln	FMB an Lea und Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gott! Ihr müßt ja verzeihn, es ist gar zu schön!		I-110-227-33/34
13-04 und 31-10-27 Berlin	FMB an Adele Schopenhauer in Köln		in der Nacht, am Krankenbette jenes Freundes, ein Stück componirt habe, was sich auf seinen Zustand bezieht.	I-113-230-23/24
05-02-28 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London	Gott lasse die Wiederholung besser gelingen. Hier weine ich. Ich werde an die 8 Woche stets mit Rührung denken, denn sie waren bei Gott schön.		I-116-236-98/99 236-131/132
08-02-28 Berlin	FMB an Georg Benjamin Mendelssohn in Bonn		Als büßender Sünder erscheine ich mit meinen Heften vor Dir, liebster Benny; sie sind sehr schlecht, ich aber bin noch schlechter.	I-118-239-1/2
19(?)02-28 und 22-04-28 Berlin	FMB an Adolf Frederik Lindblad in Stockholm	Trotz dessen bin ich schon mit der ersten Nummer fertig - Gott wird weiter helfen. wenn anders Gott will	O Gott! Lerne es kennen und denke an mich.	I-119-241-26 242-77/78 244-113
24-10-28 Brandenburg	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		[...] dann phantasirte ich auf den Choral: Christe Du Lamm, den ich erst mit Flöten spielte, dann nach und nach immer stärker, (denn ich registrirte mir selbst in der Abwesenheit des Organisten) und endlich suchte ich wieder mit dem sanften Choral zu schließen.	I-127-254-12/15

			Morgen werde ich auf derselben Orgel spielen; übermorgen in der Catharinenkirche zum Gottesdienst, und Montag im Dom. Am meisten hat allen Leuten die Aria: „Bald rufst Du mich zu höheren Freuden“, gefallen, die ich heut mit verschiednen sanften Stimmen spielte, [...] der freie Gebrauch der Orgel ist mir sehr viel werth; ich lerne was dadurch.	254-21/24 255-59
07-03-29 Berlin	FMB an Friedrich Schneider in Dessau		daß ich die Passionsmusik von Seb. Bach, eine sehr schöne und würdige Kirchenmusik des vorigen Jahrhunderts aufzuführen gedenke,	I-135-259-7/9
26-03-29 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London		Es war ein Lärm und Gedränge, wie ich ihn nie in geistlichen Concerten sah.	I-138-260-13/14
13 und 14-04-29 Hamburg	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Man hängt die Juden, wenn sie einen Brunnen vergiften; aber die Musik ist eben so viel werth, hoff ich, als ein Brunnen, und somit muß Spohr sterben. und was dann meine Seele sein wird, das weiß Gott; ich fürchte mich sehr vor der Seekrankheit.	I-141-264-41/43 264-59/60
17-04-29 Hamburg	Abraham und FMB an Lea und Fanny Mendelssohn Bartholdy in Berlin		so ist est mir doch eine Beruhigung, einen erfahrenen, festen Mann bei ihm zu wißen. Felix selbst ist, wie auch ganz recht und natürlich, froh und munter. Er geht einer lichtvollen Zukunft entgegen, und weiß noch nicht, wie kurz das Leben ist. (AMB)	I-142-265-8/11
09 und 10-05-29 London	FMB an Adolph Bernhard Marx in Berlin	Gott sende Dir heut so viel Wärme und Heiterkeit wie ich hier habe.		I-155-286-68/69
15-05-29 London	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Nimm meine schlechten Witze aus der Ferne ebensowenig krumm, wie in der Nähe ehemals, und verzeihe meine Ungebergdigkeiten. Laß mich Dich aber unverändert wiederfinde. Amen liebe Otter.	I-156-287-45/48
29-05-29 London	FMB an die Familie in Berlin,		[...] und freue mich schon darauf, meinen Choral „Wer nur den lieben Gott“ mit Englischem Text	I-165-300-40/41

	adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		zu hören; Habe ich Zeit und Lust bis dahin, so mache ich vielleicht eine neue Musik, auf Luthers celebrated Hymn: Ein feste Burg ist unser Gott, kurz, er rieth mir, außer England in diesem Jahre nur noch Holland zu besuchen wo ich im Herbst nicht weniger für mein Fach finden würde, als in jeder andern Jahreszeit, nämlich Orgeln und Kirchenbilder. Liebe Fanny! Dir werfe ich mich zu Füßen um zu danken, für den sublimen Einfall, ein Tagebuch mit Dummheiten zu schicken;thu es um Gotteswillen, mich dürstet danach. Zugleich aber bleibe ich liegen und sage: mater peccavi zu Dir, zu allen Musikalischen Freunden zu Ritz. Ich bin ein grosser Sünder. Dinstag (2 J.) früh zum Concert in St. Paul, wo 3000 Kinder einen Choral singen, Gott steh uns bey.	300-42/44 300-56/59 301-98 bis 302-102 302- 114/115
05-06-29 London	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Mons' Mendelssohn Bartholdy, Gentelmann, fideles Haus, Componist der Insel Ceylon, nephew of the grand philosofer, worin 6000 Kinder einen Choral singen, und (<i>ich</i>) die Gesellschaft eines schönen Mädchens ausschlug, weil der liebe Herr Gott das Amt übernommen und mir liebe Freunde für die erste Zeit meines Ausflugs hierzusammen getrommelt hat, auch schönes, warmes, heiter duftiges Wetter, von Nachregen gekühlt, mir besorgt, und überhaupt meinen Aufenthalt hier so angenehm macht, wie es Erard doch nicht kann, endlich, weil ich, wenn ich nicht mit Engländern bin, den Deutschen den Vorzug zu geben pflege, ich habe besondere Achtung vor dieser Nation.	I-168- 303-3/4 303-11/12 303-23/29

03-07-29 London	FMB an Paul, Lea und Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Zuweilen macht uns der liebe Herr Gott raffinirtes Vergnügen; so that er es mir gestern.</p> <p>Der liebe Herr Gott macht jene ebenso unmittelbar, wie diese, und wir haben nur zu erhalten und auszubilden; geh nur weiter, underwirb Dir Deine eigne Zufriedenheit, und die der andern, mehr hat noch kein Mensch gethan.</p>	<p>Da kamen Fannys Lieder. Ich denke es ist die schönste Musik, die jetzt ein Mensch auf der Erde machen kann.</p>	<p>I-187- 326-14/15</p> <p>326-42/43</p> <p>329- 141/143</p>
10-07-29 London	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		<p>Nachher muß ich nach St. Paul (eine kleine Reise) um zum letztenmal die Orgel zu spielen, denn es ist mein letzter Sonntag in London.</p>	<p>I-189- 332-42/43</p>
16-07-29 London	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>was Du mir noch nie eröffnet hattest, denn sonst hätte ich freilich anders in einem Punct handeln müssen; es ist nämlich die, wo Du mir Deine Absichts sagst, daß wir den Namen des Großvaters ganz ablegen sollten, um nur den neuen zu behalten: das habe ich nicht gewußt,</p> <p>Etwa acht Tage nach meiner Ankunft stand ein Artikel im Harmonicon [...] "daß Mr. Mendelssohn, der Enkel des berühmten Philosophen desselben Namens hier angekommen sey [...]" Von dem Augenblicke an, nannten mich alle Musiker Mendelssohn, frugen mich nach meinem Grossvater und seinen Werke,</p> <p>Da fuhren sie aber sehr auf, und schärften mir ein, an dem Namen um Gotteswillen nichts zu ändern, die Engländer wüßten meinen Namen, kennten meinen Großvater, und würden jede Änderung unvortheilhaft auslegen;</p>	<p>I-192- 335-14/18</p> <p>335-33/39</p> <p>336-50/53</p>

28-07-29 Edin- burgh	FMB und Carl Klingemann an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	Wenn der liebe Gott sich mit Panoramenmalen abgibt, so wirds etwas toll. und alles läuft wieder auf den Refrain aus: wie freundlich die Menschen, und wie freigebig der liebe HerrGott in Edinburg sind		I-201- 346-14/15 348-97/98
31-07 Abbots- ford, 01- 08 Perth, 03-08-29 Blair Athol	Carl Klingemann und FMB an die Familie in Berlin	Es ist heut ein Wetter, das der liebe Gott in guter Laune fabricirt hat,		I-206- 358- 131/133
10-08-29 Glasgow	FMB an Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Ich werd es klug anfangen. Gott wird helfen.	Ich von Gottes Gnaden, Ich, F.M.B. Esqu., <i>Ich will</i> die Eltern dazu bringen,	I-207- 363-34/35 363-50/51
25/26-08- 29 Llangoll- en	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Der Gedanke, daß Vater vielleicht nach Lond. kommen könnte, machte mich fast toll vor Lust; lieber Vater, wenn Du kämst! [...] Du sagst, Du brauchest Erregungen; bei Gott, das ist eine; Diese Lieder aber sind schöner, als gesagt werden kann. Ich spreche bei Gott, als kalter Beurtheiler und finde sie sehr hübsch. Aber es gibt doch wirklich Musik, die ist, alsob die Quintessenz aus der Musik genommen wäre, als ob es die Seele von der Musik wäre, so die Lieder. O Jesus! Beßres kenne ich nicht.	I-211- 384- 131/135 385- 171/175
10 und 11-09-29 London	FMB und Carl Klingemann an die Familie in Berlin, adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy	So thuts mir fast leid, daß Du liebe Mutter, einen Brief in dem solcher lächerlicher Unsinn vorkommt wie: il n'y a qu'un Dieu&c. was eine Phrase in Drouets Schreiben ist andern mitgetheilt hast, denn es ist doch wirklich gar zu abgeschmackt.		I-218- 397- 99/100
10 und 11-09-29 London	FMB an Wilhelm Hensel in Berlin		Wozu sind wir in die Welt? Wetter! Um Plaisir zu haben!	I-219- 400-36/37
18-09-29 London	FMB und Carl Klingemann an	Nun mit Gottes Hülfe wird das Wetter gut bleiben und		I-221- 404-22/24

	Abraham Mendelssohn Bartholdy in Amsterdam	ich besser sein, wenn ich zunächst schreibe.		
22-09-29 London	FMB und Carl Klingemann an die Familie in Berlin, adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy		Da ich aber ein Philosoph bin [...].	I-222-405-17
25-09-29 London	FMB und Carl Klingemann an die Familie in Berlin, adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy		Freilich hab ich das nun gelernt, wie man doch auch aufs kleinste Vorhaben mit Scheu hinsehen, und sich über das kleinste Gelingen schon freuen müsse, denn auch dazu gehört ein Zusammentreffen des Glücks;	I-224-411-26/28
02-10-29 London	FMB und Carl Klingemann an die Familie in Berlin	und dann schlinge sich doch eine Reihe von SegensAugenblicken aus dem heitersten Himmel, und machen Euch so glücklich, als wie Ihr mein Leben macht.		I-225-415-10/12
09-10-29 London	FMB und Carl Klingemann an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	gebe mir Gott doch nur selten!	Du magst meine Sentimental Philosophie nicht, liebster Vater! Und sentimental bin ich ja mein ganzes Lebe[n lan]g gewesen;	I-226-418-14 418-419-24/25 419-47/48
23-10-29 London	FMB, Carl Klingemann und Ludwig von Mühlensfels an Lea und Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Aber so stehe ich ja doch nun einmal zu Dir leider, oder vielmehr Gottlob, daß ich ein für allemal Dir meinen Dank und meine Liebe verschweigen muß, sonst müßte ich Dir ja alles nur in solchen Worte sagen, und köme zu nichts anderem, denn ich verdanke Dir ja eben Alles, und so soll denn auch dies verschwiegen sein. Wären doch nur Worte nicht so kalt! Und nun gar geschriebene! Aber, das bin ich ja, Gott sey Dank, bald los.	I-230-426-14/20
26-10-29 London	FMB an Julius Schubring in Berlin		dagegen gerade von dem, was drüber steht, sey es Religion, Kunst, Liebe, hart, abgeschlossen zu urtheilen - das kann ich nicht thun, und will es auch nicht gethan wissen. Gerade in diesen	I-232-430-40/44

			<p>höheren Richtung will ich langsam, ruhig und vornehm gehen, weil hier Worte nie ausreichen, und ich erst wissen muß, ob ich dieselbe Sprache spreche,</p> <p>daß es in gewissen Puncten für gewisse Menschen keine Verschiedenheit des Glaubens, nur eine in den Worten geben kann [...] das ists, was ich unter Toleranz verstehe. Denn beruhigt mich dieses Vertrauen nicht, dann können es die Worte gewiß nicht.</p>	431-75/79
27-10-29 London	FMB, Carl Klingemann, Ludwig von Mühlensfeld und Friedrich Rosen an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	Denn weiß Gott, das ist kein Beweis, daß ich die Freundlichkeit gegen mich nicht zu schätzen wisse,	Du hast viel viel zugelehrt, o Jesus!	I-233-435-137 435-150
30-10-29 London	FMB an Abraham und Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Ich bin, Gottlob ganz in der Besserung,	Noch einmal also bitte ich Euch wegen der ganzen Sache um Vergebung, liebe Eltern, es sind aber seit meiner Entfernung von Euch so viele Misverständnisse durch Briefe entstanden, daß es schon darum wünschenswerth ist, daß ich sie mündlich alle einmal berichtigen kann.	I-235-439-27/31 439-34
10-11-29 London	FMB an die Familie in Berlin adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	[...] und mit Gottes Hilfe den 29sten dieses, oder in den ersten Tagen nächsten Monats bei Euch zu sein,		I-242-448-23/24
15/16/17-11-29 Norwood	FMB und Carl Klingemann an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn		Bei Gott! (<i>aanhef</i>) besonders Deine Zeilen, Liebster Vater, haben mich gar zu sehr ergriffen und jedesmal wenn Du mir sagst, daß Dir ein Stück von mir recht ist, so ists mir als hätt' ichs noch einmal so lieb oder als hätt' ichs gar von neuem componirt und eben fertig gemacht.	I-248-455-2 455-7/10

14/22-03-30 Berlin	FMB an Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Motto: Ich bin Dir gut - Ein Kirchenvater, Mein allerliebstes Kind auf der ganzen Welt! Alles dies subrosa, aber bei Gott, Du sollst eine gute Musik haben,	I-284-497-1 497-2 497-4
Vor 29-03-30 Berlin	FMB an Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Wie gefällt Dir Neanders Schrift gegen die Redaction der Kirchenzeitung? Aber das paßt gar nicht hierher. Nun denn: gestern ging ein alter Mann mit grauer Mütze, grauem Rock, grauen Haaren, grauer Nase, grauer Physiognomie, in den Garten: ich fragte Bremer: wer is der alte fatale Jude da; der antwortete: mein Vater.	I-287-501-22/24 501-24/27
Anfang April 1830 Berlin	FMB an Eduard Devrient in Berlin		Die Liebe läßt sich nicht erbittern, mein Magen aber wohl; Die Liebe kommt immer wieder, meine Leibschmerzen auch; ich mache es wie der Heiland und halte mich an das Praktische, Bis hierher wird dieser Brief verbrannt oder zerrissen, das Folgende kann leben bleiben - nämlich: wie schön ist Gottes weite Welt! ich habe die erste étude von Cramer mit den Händen kreuzweis spielen gelernt, ich spiele die Einsetzung des Abendmahls aus der Passion auf einer Stockflöte, ich gehe müßig wie H. Beer oder ein Kapelmeister. Aber Du willst wissen: wann meine Ostern fallen? Sonntag, Lieber, oder Montag;	I-290-503-16/18 503-19/21 503-21/25
09-04-30 Berlin	FMB an Friedrich Rosen in London		Heute ist nun Charfreitag da sollte ich in der Peterskirche sein, und bin hier im kleinen Zimmer. ich wäre auch gern heute in der Kirche gewesen, und hätte gut Orgel gespielt	I-291-508-174/175 508-178/179
11-04-30 Berlin	FMB an Adolf Fredrik Lindblad in Stockholm		es ist so innerlichst gefühlt, und nicht auf der verdamten Oberfläche, Auch ist doch, Gott sey Dank kein	I-293-511-25/26 511-27/28

			Spass darin gemacht,	
12 und 13-04/30 Berlin	FMB und Rebecka Mendelssohn Bartholdy an Hermann Franck in Breslau		Die Heilige Woche habe ich zugebracht wie ein Heide, mit saufen, Würfeln und Karten (Limonade, in der Suppe und schwarzer Peter) kurz ich bin herunter wie es ein Mensch nur war. Die Passion war nämlich am Palmsonntag wie sie wissen werden; einige Veränderungen, die Zelter damit vornahm haben mir Leid gethan, und gewiß dem Ganzen geschadet: Er schloß den 1sten Theil mit dem Chor "sind Blitze und Donner, "	I-294- 515-20/22 516-39/42
16-04-30 Berlin	FMB an Franz Hauser in Wien		Doch schon nach einigen Proben war das Alles anders geworden, und sie sangen mit einer Andacht, als ob sie in der Kirche wären. und es zeigte wieder, daß das Publikum immer gut ist, wenn man ihm das Gute giebt, Sie fühlten daß hier nicht Musik und Concert, sondern Religion und Kirche sei. Ich habe Lust, und will's Gott auch Kraft dazu, die Passion ist wieder ins Leben getreten, und wird nun wohl so bald nicht wieder vergessen werden.	I-297- 522-30/31 522-32/33 522-36/37 523-39/40 523-46/48
02-06-30 Weimar	FMB an Heinrich Dorn in Leipzig		denn mir ist nachher eingefallen, daß sich der Choral und alle Katholicismen im Theater doch sonderbar ausgenommen hätten; und eine Reformations-Sinfonie zu Pfingsten will auch nicht recht klingen.	I-303- 535-28/31
11-06-30 München	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		[...] wie ich das Alles nur durch Dich erhalte; und wie Du es eben bist, der mir das ganze Glück zu genießen giebt	I-306- 542-25/26
11-06-30 München	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Du weißt aber, wahrhaftig, was sich der liebe Herrgott bei der Musik gedacht hat, als er sie erfand, da ist kein Wunder wenn man sich drüber freut.		I-307- 544-34/36

14-06-30 München	FMB an Fanny Hensel in Berlin	und daß ich Dein bin, weißt Du - so moge Dir Gott geben; was ich hoffe und bitte: <i>(Hierna volgt een muziekfragment)</i>		I-308-547-11/12
15-06-30 München	FMB an Rebecka Mendelssohn in Berlin		Mir fiel beim Zusehen zwanzigmal ein, was wohl der liebe Herrgott dazu sagen möchte? Ich weiß es aber nicht. Jetzt hast Du aber genug Prozession, und fürchtest beinah ich möchte katholisch werden; es ist aber nicht so schlimm damit, wie Du wohl weißt, und ich habe einen Fonds von Protestantismus in mir, der fürs erste vorhält;	I-310-551-49/50 551-57/60
22-06-30 München	FMB an Carl Friedrich Zelter in Berlin		Hier machen es die Musiker nun ganz, wie der Organist; sie meinen gute Musik sey allerdings eine Gottesgabe, aber nur so in abstracto, denn sobald sie etwas spielen, so ist es das dünnste, abgeschmackteste was sie nur finden können, und wenn das den Leuten dann wie natürlich nicht gefällt, so meinen sie, es lage nur daran, das es noch zu ernsthaft ware. daß ich mich zum Prediger in der Wüsten aufgeworfen [...]. Es liegt mir ein geistliches Stück im Kopfe;	I-313-560-51/56 560-76 560-85
23-06-30 München	FMB an Fanny Hensel in Berlin	[...] und möge Euch das gütigste Wesen die innerste Freude und Ruhe schenken, Leicht möge Dich Gott noch über die schwere Zeit bringen, die Du noch überstehen muß, und gesund und glücklich sey.		I-314-561-11/12 562-33/34
24-06-30 München	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	was ich Gott zu verhüten bitte, es mit dem Kinde nicht so ganz nach Wunsch und Hoffnung gehen,		I-316-562-8
26 und 27-06-30 München	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Gott sey Dank, daß Alles vorüber ist und sich zum Besten wendet!		I-317-563-7
16 und 17-07-30 München	FMB an die Familie in Berlin,		In Ober Ammergau, tief im Gebirge, wird seit 200 Jahren, alle 10 Jahre die Passionsgeschichte	II-323-49-100/107

	adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy		im Freien mit großer Orchestermusik, Chören, Decorationen aufgeführt. Es soll das Herrlichste sein das man sich denken kann. z.B. beim Einzug in Jerusalem kommen gegen 400 Menschen einen großen Chor mit Trompeten singend [den] Hügel herunter und man sieht und hört sie von der größten Ferne aus, bis alles deutlicher und näher kommt und in die Stadt einzieht, die vorne vorgestellt ist. Von dort aus schreibe ich Dir, o Paul, und beschreibe Alles. Und so finden sich merkwürdige Anklänge im Textbuch; ich bin sehr gespannt darauf.	50- 113/114
06-08-30 München	FMB an Carl Klingemann in London	Gebe Gott, daß sie eben so heiter sey, und so sey Deine Zukunft und mein Andenken in Dir.	Ich habe seitdem meine große Reformations-sinfonie geschrieben und sie liegt blau eingebunden neben mir auf dem Sopha; Fanny pflegt davon zu sagen, sie sey ein böses Thier und es ist etwas daran;	II-325- 53/54- 64/67 54- 102/103
08-08-30 Salzburg	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Paris		Überhaupt, wenn Haydn nicht hier geboren wäre, so würde ich auf die Kirchenmusik schimpfen, die ich im Dome gehört habe.	II-326-56- 46/47
11-08-30 Linz	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin		und der vornehme Herr aus Berlin, der immer um sie war (Sollte das mein Oppenfeld? Dachte ich) der war auch ein schöner Herr; sie sagten er sey ein Hebräer, aber ich glaube es ein Lebtage nicht, er war ganz gut, wie andre Leut.	II-330-63- 57/60
18-08-30 Wien	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin		mir ist aber gar verstimmt und verdrießlich zu Muthe und das kommt, weil ich vor einigen Tagen einen Brief von Vater aus Paris erhielt, worin er mir meldete, daß er unwohl sey, und weil ich nun seit dem noch nicht wieder das Mindeste erfahren habe. Man soll sich nicht ängstigen, das ist freilich leicht gesagt: aber wenn man auf alle Weltgegenden hin zerstreut ist, so macht die kleinste unangenehme Nachricht einen Strich durch die	II-331-65- 4/10

			Vergnügensrechnungen wenigstens. alles andre kommt sobald ich beruhigt bin, also so Gott will, bald.	65-16
19-08-30 Wien	FMB an Fanny Hensel in Berlin	und daß, so Gott will, Alles zum Guten sich wenden wird,		II-332-66-6/7
22 und 23-08-30 Wien	FMB an Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Sonntag früh ist es, ich habe eben den Anfang einer sehr ernsthaften kleinen Kirchenmusik auf den Choral, „O Haupt voll Blut und Wunden“ componirt; so was interessirt Dich schon, wie ich weiß, drum werde ich Dir das dunkle Ding zuschicken, und Du kannst es singen lassen, wo und wie Du magst. Aber es ist sehr finster; laß Dir einmal bei einem Kunsthändler unter den Linden den Kupferstich von einem spanischen Bilde von Franz Zurbaran zeigen; es hat mehrere Zeit dort ausgehangen und stellt den Johannes vor, der die Maria von der Kreuzigung her nach Hause begleitet; davon habe ich nun das Original in München gesehen, und ich denke es ist eins der tiefsinnigsten Bilder, die mir je vorgekommen sind. Hauser kann ich doch nicht die cour machen; er ist viel zu brummig, schimpft auf Alles, zankt sich mit jedem, die Welt ist ihm nicht recht, und wenn ihm der liebe Gott freye Hand ließe, so glaube ich doch, Hauser würde die Sachen nicht so gut arrangiren, wie der liebe Gott,	II-334-70-4/13 71-39/42
31-08-30 Wien	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy		Meine geistlichen Musiken rücken vor, ich mache sie hier fertig, so Gott will und schicke sie Euch durch meinen Freund Michalowitzsch,	II-335-75-24/26
11-09-30 Wien	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Sollte ich vor der Antwort auf diese meine Anfrage ganz beruhigende Nachrichten erhalten (wie der gütige Himmel es gebe!) so reise ich zwar eher,		II-343-82-11/13

15-09-30 Wien	FMB an Julius Schubring in Dessau		daß ich endlich hier etwas seltner im Volksgarten war, wo Mädchen aller Art und so theuer man nur verlangt umherstreifen, und daß ich statt dessen eine kleine Kirchenmusik componirt habe, -	II-344-83- 52/55
27 und 28-09-30 Pressburg	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		und wie alle die Edelsteine, und die bunten Farben, und die hohen goldnen Bischofsmützen, und die Crucifixe im hellsten Sonnenschein blitzten, wie tausend Sterne - zu beschreiben ist es nicht. Nun denn, morgen soll es, so Gott will weiter gehen;	II-348-92- 101/105
05-09 und 2-10-30 Wien und Lilienfeld	FMB an Eduard Devrient in Berlin		Lustig gelebt habe ich seitdem, und bin heiter gewesen, habe aber wenig Musik innerlich gemacht, wäre nicht Wien solch ein verdammnt liederliches Nest sodaß ich mich ganz in mich verkriechen muß und geistliche Musiken schreibe, so hätte ich gar Nichts Neues aufzuweisen. Der Choral ist nun freilich längst fertig, und das ave auch. Bei Gott die Leute kennen nichts besseres, als ihr langweiliges Ich, und daher sind sie auch so mattherzig; der Kerl, der Czerny z.B. thut und denkt nun den ganzen Tag nichts, als sich, seine Ehre, seinen Ruhm, sein Geld, seine Beliebtheit. Ferner habe ich seitdem einige Tage bei Hauser gewohnt, der sich mit ungemeiner Herzlichkeit und Freundlichkeit gegen mich benommen hat; er hat mir unter andern ein kleines Büchelein mit Luthers Liedern auf die Reise mitgegeben, und da will ich viel componiren.	II-350-94- 30/34 94-56/57 95-92/95 96- 105/108
06-10-30 Graz	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Auch das Tu es Petrus habe ich in Wien Gelegenheit herauszugeben, natürlich in Partitur;	II-351-98- 83/84
11-10-30 Venedig	FMB an die Familie in Berlin,		“Ich habe diese Stelle mit Fleiß etwas dünn gehalten, damit das Thema hernach recht vortritt“ sagt	II-352- 102-69/76

	adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		<p>der Abt Vogler, und ich glaube der liebe Herr Gott hat ihm das abgelernt, und hat es hier ebenso gemacht. Denn hinter Ospedaletto tritt das Thema hervor, und thut freilich wohl. Ich hatte mir den ganzen ersten Eindruck von Italien wie einen Knalleffect, schlagend, hinreißend gedacht: so ist es mir bis jetzt nicht erschienen, aber von einer Wärme, Milde und Heiterkeit, von einem über Alles sich ausbreitenden Behagen und Frohsinn, daß es unbeschreiblich ist.</p> <p>aber er kennt auch den allertiefsten Schmerz und weiß, wie es im Himmel ist, das zeigt seine göttliche Grablegung und die Himmelfahrt.</p> <p>und der Christus, der so ruhig da liegt und nun Alles überstanden hat -dazu die herrliche Farbenpracht, und der dunkle streifige Himmel -es ist ein Bild, das mit fortreißt und spricht und das mich nie verlassen wird.</p> <p>ich war auch beim Sehen gestört, denn es klimperte einer ganz gotteslästerlich auf der Orgel, und die heiligen Gestalten mußten sein jämmerliches Opernfinal hören. Thut alles nichts; wo solche Bilder sind, brauche ich gar keine Organisten; ich spiele mir die Orgel selbst dazu in Gedanken und ärgre mich so wenig über den Unsinn, wie ich mich überhaupt über Pöbel ärgre.</p>	<p>104- 128/130</p> <p>104- 147/150</p> <p>105- 159/164</p>
12-10-30 Venedig	FMB an Henriette von Pereira- Arnstein in Wien		Das ist es, was ich mir bei einer Kunst denke und von ihr fordern möchte: sie nimmt jeden in ihr Reich mit sich fort, und zeigt dem einen Menschen des anderninnerste Gedanken und Empfindungen, und macht ihm klar, wie es in seiner Seele aussieht.	II-353- 107-62/66
16-10-30 Venedig	FMB an Carl Friedrich Zelter in Berlin		als ich nun die wunderbare Abendlandschaft, mit den Bäumen und den Engeln zwischen den Zweigen recht beschaute, so fing	II-355- 109/110- 53/59

		<p>die Orgel an; mir war es erquicklich, da ich den ersten Ton hörte, der zweite und dritte und alle folgenden aber brachten mich aus allen Träumereyen wohlbehalten wieder nach Hause, denn der Mann spielte in der Kirche zum Gottesdienst und in Gegenwart von ordentlichen Leuten so: <i>(folgt pompeus fragment)</i></p> <p>Vor meiner Abreise aus Wien schenkte mir ein Bekannter Luthers geistliche Lieder, und wie ich sie mir durchlas sind sie mir mit neuer Kraft entgegen getreten, und ich denke viele davon diesen Winter zu componiren; so bin ich denn hier mit dem Choral „aus tiefer Noth“ für 4 Singstimmen a capella beinahe ins Reine gekommen, und habe auch das Weihnachtslied, „vom Himmel hoch“ schon im Kopfe; auch an die Lieder, „Ach Gott vom Himmel sieh darein“ ferner „Wir glauben all’ an einen Gott“, „Verleih uns Frieden“, „Mitten wir im Leben sind“ und endlich „ein’ feste Burg“ will ich mich machen,</p> <p>In Wien habe ich 2 kleine Kirchenmusiken fertig gemacht: einen Choral in 3 Stücken für Chor und Orchester (O Haupt voll Blut und Wunden) und ein Ave Maria für 8 Stimmigen Chor a capella; die Leute um ich herum waren so schrecklich liederlich und nichtsnutzig, daß mir geistlich zu Muthe wurde, und ich mich, wie ein Theolog unter ihnen ausnahm.</p>	<p>110-71/79</p> <p>110-111-85/89</p>
18-10-30 Venedig	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	<p>weil Ihr mir bestimmt und wiederholt versprochen habt immer zu schreiben, und mir auch jeden schlimmen Vorfall, wie ihn Gott verhüten möge, nicht zu verhehlen, so kann ich doch mit aller Vernunft die Besorgniß nicht niederkämpfen,</p> <p>Gott gebe mir dort ruhige, erfreuliche Nachrichten von Euch.</p>	<p>II-358-112-9/12</p> <p>112-23</p>

			<p>und eine größere lateinische Kirchenmusik, die ich schon voriges Jahr in England entworfen habe, non nobis domine is auch beinahe fertig.</p> <p>So gebe mir denn der Himmel die Gesundheit und das Glück von Euch allen, und Grundlosigkeit aller meiner Angst.</p>	<p>112-30/32</p> <p>112-45/46</p>
25-10-30 Venedig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Wenn Gott will kann der Winter wunderhübsch werden.	II-361- 118-41/42
30-10-30 Florenz	FMB an Paul und Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		und wie ich mich so herzlich freue, daß alle kleine Misstimmungen, die wir bis vor 3 Jahren etwa zuweilen gegen einander hatten [...] gänzlich verschwunden sind [...].	II-363- 119-11/13
01 und 02-11-30 Rome	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy	<p>Es geht so vieles auseinander und trennt sich, aber wenn auch an die liebsten Menschen die Reihe kommt so ist es ein hartes beängstigendes Gefühl. Wir haben darin, wie wohl in Allem, bis jetzt ein Glück gehabt für das ich nie dem Himmel genug danken konnte; möge er uns das erhalten, und mich sein Ende nicht erleben lassen. Mögen wir immer zusammen bleiben; alles andre erscheint so klein dagegen.</p> <p>und will's der Himmel so wird es so. Da will ich es denn hoffen.</p> <p>lebt alle herzlich wohl und möge Euch der gütigste Himmel froh und frisch mir erhalten.</p>	<p>und dann besuch' ich Joh. Veit (ich habe ein härter Angesicht denn ein Fels, und lasse mich nicht bekehren),</p>	<p>II-366- 123-8/14</p> <p>123-29/30</p> <p>124-58/59</p> <p>125- 105/107</p>
08 und 09-11-30 Rom	FMB an die Familie in Berlin,		Es ist mir, als hätte ich mich verändert seit ich hier bin, und wenn ich früher meine Ungeduld	II-367- 126-5/12

	adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		und Eile vorwärts zu kommen, und immer schneller die Reise fortzusetzen, unterdrücken wollte, oder für eine Gewohnheit hielt, so sehe ich jetzt wohl, daß eigentlich nur der lebhaft Wunsch diesen Hauptpunct zu erreichen daran Schuld war; und nun habe ich ihn denn erreicht, und mir ist so ruhig und froh und ernsthaft zu Muthe geworden, wie ichs Euch gar nicht beschreiben kann.	126-17/19
		Wenn Gott mir Fortdauer dieses Glücks schenkt, so sehe ich dem schönsten reichsten Winter entgegen.	und die Sonne so hell auf die Buttersemmeln scheint (Ihr seht, ich bin zum Poeten verdorben)	126-31/33
			und es ist ein frohes Gefühl daß Menschen etwas hinstellen können, an dem man sich nach 1000 Jahren noch erquickt und stärkt.	127-51/53
			Dagegen ist mir die Madonna von Foligno im ganzen Glanz ihrer Lieblichkeit erschienen; ich hab einen glücklichen Morgen in der Mitte all' dieser Herrlichkeit gehabt;	128-129- 117/118
16-11-30 Rom	FMB an Fanny Hensel in Berlin		da ging man dann sehr behaglich nach dem Capitol in die Kirche und hörte eine allzu elende Predigt des Herrn v. Tippelskirch, der ein recht guter Mann sein mag, der mich aber immer ganz grimmig predigt und wenn mich einer an dem Tage auf dem Capitol in der Kirche ärgern kann, so muß er es absonderlich anfangen.	II-368- 130-28/33
		Gott gebe, daß Ihr mir bald Erfreulicheres zu melden haben mögt, als im vorigen Briefe, der mich betrübt gemacht hat.		132- 106/107
		Nun will ich die Ouvertüre fertig machen, und dann so Gott will an die Sinfonie	Das Geschenk, liebe Fanny, was ich Dir diesmal zu Deinem Geburtstage fertig gemacht habe, ist ein Psalm für Chor und Orchester: non nobis, Domine.	132- 108/109
				132- 113/114

		gehen. Gebe der liebe Gott Gelingen und frohe Zeit, so wollen wir sie schon genießen		132- 115/116
18-11-30 Rom	FMB an Julius Schubring in Dessau		<p>Ich arbeite sehr fleißig und es drängt mich dazu, habe viel Kirchenmusik geschrieben, namentlich einen Choral „Mitten wir im Leben sind“ von Luther, der Dir gefallen würde, denk' ich.</p> <p>Sonderbar ist es freilich, daß ich hier in Rom ein Anhänger von Schleiermacher geworden bin, wir würden weniger uneinig darüber sein, wenn wir wieder zusammen kämen, es ist hier in der Preuß. Kapelle nämlich der Gesandtschaftsprediger, ein Hr von Tippelskirch, der predigt so ganz abscheulich und sehr jämmerlich, daß ich doch finde, es sey schön in jetziger Zeit so ruhig und klar zu sprechen, wie Schl es thut. Aus der Kirche hier bin ich durch ihn verjagt für den Winter es ist eine Schönthuerey mit allem Heiligen, und eine Mattigkeit und Schwäche, die jeden Andächtigen empören muß.</p>	<p>II-369- 133-32/35</p> <p>133-37/45</p>
22-11-30 Rom	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>wie leid es mir thut und wie sehr betrübt es mich macht, daß Deine Worte, die ich bis jetzt hier in Rom empfangen, so traurig und verstimmt sind, wie ich sie noch niemals von Dir erhalten habe,</p> <p>und daß so Gott will Du nun schon wieder heitrer bist,</p> <p>so begreife ich nicht daß Du sagst, was zu genießen sey, sey wenig und vergehe bald;</p> <p>daß ich Alles was mir die Welt und das Leben so lieb und schön macht, dem Himmel und nur Dir verdanke, und ich hoffe auch wohl, daß Du daran nie gezweifelt hast.</p> <p>Du hast mich aber dran gewöhnt, immer mit Dir zu sprechen, wie mir ums Herz war;</p>	<p>II-370- 134-6/8</p> <p>134-9/10</p> <p>134-18/19</p> <p>134-23/25</p> <p>135-35/36</p>

			<p>Seitdem war ich nun oft da, und da er gern das Gespräch aufs eine Liturgie und ihren musikal. Theil bringt, den ich sehr mangelhaft finde, so nehme ich kein Blatt vor den Mund, sage meine Meinung grade heraus, und wie ich glaube, ist das die einzige Art, den Menschen näherzu kommen.</p>	137-113/116
22, 23 und 25-11-30 Rom	FMB an Fanny Hensel und Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>aber nur fragen wollte ich Euch, ob Ihr nicht vielleicht durch einige Hausmittel ein Bischen lindern könnt? Ich meine so durch Schonen, und Nachgeben, und dadurch, daß Ihr von den Sachen die Seite die der Vater gern hat mehr vorkehrt als die andre, und vieles was ihn ärgert ganz verschweigt, und statt schändlich sagt unangenehm oder statt prächtig, erträglich.</p> <p>daß sich Vater für älter und verstimmt hält, als er es wohl Gottlob ist, und daß es an Uns allen ist, ihm auch einmal nachzugeben und wenn wir auch das Recht auf unsrer Seite hätten, wie er es oft that. So lobt denn ein wenig, was er gern hat, und tadelt nicht, was ihm ans Herz gewachsen ist, namentlich nichts Altes, Bestehendes; lobt auch das Neue nur erst dann, wenn es was in der Welt äußerlich ist und heißt.</p> <p>ferner rüffle ich Dich Beckchen, daß Du Deine Sentimentalität suchst; bist Du in der Welt um sentimental zu sein? Wetter! Lerne die Trompete blasen oder freue Dich sonst Deines Lebens auf eclatante Art. Nun willich Euch aber die Wahrheit sagen: Ihr seid prächtiges Volk.</p> <p>Der Choral „Mitten wir im Leben sind“ ist seitdem fertig geworden; er ist wohl eins der besten Kirchenstücke die ich gemacht habe, und brummt bös oder er pfeift dunkelblau.</p>	<p>II-371-138-14/19</p> <p>138-32/37</p> <p>139-55/59</p> <p>139-66/68</p>
01-12-30 Rom	FMB an Carl Friedrich		Nun ist jeden Tag Requiem für den Papst, und ich werde sie nicht	II-375-151-94/95

	Zelter in Berlin		versäumen.-	
07-12-30 Rom	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		<p>wenn einer unter den Apoll von Belvedere mit großer Emphase und noch größern Buchstaben hinmalt: Christus! Wenn mitten vor dem jüngsten Gericht von Michel Angelo ein Altar aufgerichtet ist, [...] so ist das wohl noch viel schlimmer, als schlechte Orchester [...].</p> <p>Das V[olk] ist wohl innerlich angegriffen und zerst[reut]: sie haben eine Religion und glauben sie nicht, sie haben einen Papst und Vorgesetzte und verlachen sie.</p> <p>Die Indifferenz bei dem Tode des Papstes, die unziemliche Lustigkeit bei den Ceremonien ist wirklich entsetzlich.</p>	<p>II-377-153-46/49 und 52/53</p> <p>153-54/56</p> <p>154-59/60</p>
06 und 09-12-30 Wien	FMB an Franz Hauser in Wien		<p>und Ihr Luthersches Liederbüchlein hat mir schon die besten Dienste geleistet (es liegt eben neben mir und ich freue mich täglich damit) [...].</p> <p>gestern war aber im Nonnen Kloster trinitade'monti Musik: 2 Nonnen singen zur Orgel, die Kirche war voll Andächtiger, die Abendsonne schien im Untergehen auf all die Knienden, das Gebäude überall hübsch bunt bemalt, dazu fing nun die Musik ganz sanft und leise an und die Stimmen klangen sehr rein und unschuldig: ich scheue mich nicht zu bekennen, daß mir das sehr viel Freude gemacht hat, und obwohl die Composition, die Orgel, das Spiel auch theilweise der Gesang eigentlich gar nichts taugten, so hatte ich den Sonnenschein, die Kirche, den bloßen Musikklang, und namentlich den Gedanken, daß ich die, die sangen durchaus nicht zu sehen bekommen könnte, denn sie sind sehr streng.</p>	<p>II-379-157-73/74</p> <p>158-108/117</p>
10-11-12-30 Rom	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in		Nur was Du mir von den Cotterien sagst, denen ich nun entwachsen sey, kann ich nicht recht verstehen, denn ich weiß, daß ich	<p>II-381-165-201/205</p>

	Berlin		<p>und wir alle immer das, was man gewöhnlich so nennt, eine abgeschlossene, an Äußerlichkeiten klebende, leere Geselligkeit von Herzen gehaßt und gefürchtet haben.</p> <p>daß ich nie zu einer Cotterie gehören werde, ich mag nun in Rom oder in Wittenberg sein;</p> <p>Verzeihe mir, lieber Vater, wenn ich mich so heftig dagegen vertheidige, aber mir ist schon das Wort im Innersten zuwider,</p>	<p>165-211/212</p> <p>166-218/219</p>
14-12-30 Rom	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy, Fanny Hensel und Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin II-382-		<p>Es hat mir sehr leid gethan, aus Deinem Briefe zu erfahren, daß Ihr einen Unterschied zwischen meinem Schreiben, je nachdem ich froh oder ernster gestimmt bin, bemerkt habt; Ihr kennt mich ja und wißt, daß ich immer und in jedem Verhältniß derselbe bin, dasselbe meine, und dasselbe will.</p> <p>und daß ich bei aller Lustigkeit nicht vergesse, daß der Kern und das Eigentliche ernsthaft ist, und daß ich wie der beim Ernst dran denke, daß der rechte Ernst heiter und nicht etwa finster und kalt sein muß, dessen bin ich gewiß. -</p> <p>Was Gott Liebes geben kann, hat er Dir und uns Allen gegeben, so möge er es denn erhalten!</p> <p>- Ich schicke Euch beiden den Clavierauszug meines Chorals aus Wien, möge er Euch gefallen. (<i>O Haupt voll Blut und Wunden</i>)</p> <p>die beste Freude ist mir für Dich kaum heiter genug und so gebe Dir der Himmel vergnügte Feste, glücklich[esneues] Jahr.</p>	<p>II-382-168-169-17/21</p> <p>169-25/28</p> <p>169 - 42/43</p> <p>169-52/54</p> <p>170-95/97</p>
18-12-30 Rom	FMB an Carl Friedrich Zelter in Berlin		<p>Sie schienen mir in Ihrem vorigen Briefe zu fürchten, ich möchte, durch Vorliebe für irgend einen der großen Meister geleitet, mich viel an Kirchenmusik machen, um mich einer Nachahmung hinzugeben. Das ist aber wohl bestimmt nicht der Fall, denn nirgends, glaub' ich entwächst</p>	<p>II-383-172-39/45</p>

			<p>man dem bloßen Glauben an Namen mehr, alshier, wie man denn auch dafür nirgends mehr Achtung und Ehrfurcht für das Geleistete fühlt.</p> <p>Freilich kann mir niemand verbieten, mich dessen zu erfreuen und an dem weiter zu arbeiten, was mir die großen Meister hinterlassen haben, denn von vorne soll wohl nicht jeder wieder anfangen, aber es soll auch ein Weiterarbeiten nach Kräften sein, nicht ein todes Wiederholen des schon Vorhandnen.</p> <p>ich habe täglich die päpstliche Capelle gehört; da ist es mir nun recht wieder aufs Herz gefallen, wie sonderbar es hier mit Allem geht: sie sangen nicht besonders, die Compositionen taugten nichts, andächtig waren die Leute auch nicht, und das Ganze that doch eine göttliche Wirkung. Das kam blos davon her, weil sie sich in das Schiff von St.Peter stellen und da singen.</p> <p>so darf ich auch nicht verschweigen, daß ich vorgestern auf einem großen Balle war, und mehr und mit größerm Vergnügen getanzt habe, als je sonst in meinem Leben. So genieße ich die schönste Mischung von Lust und Ernst, wie sie nur Rom geben kann.</p>	<p>172-57/61</p> <p>173-81/86</p> <p>174-134/138</p>
20 und 21-12-30 Rom	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Rebecka Mendelssohn Bartholdy		<p>[...] so geht es in die Kirche von Trinità de' Monti, da singen die französischen Nonnen und es ist wunderlieblich. Ich werde bei Gott ganz tolerant und höre schlechte Musik mit Erbauung an, aber was ist zu thun? Die Composition ist lächerlich, das Orgelspiel noch toller, aber nun ists Dämmrung, und die ganze kleine bunte Kirche voll knieender Menschen, die von der Sonne hellbeschieden werden sobald die Thür einmal aufgeht, die beiden singenden Nonnen haben die süßesten Stimmen von der Welt.</p>	<p>II-384-175-23/29</p>

			<p>ich componire ihnen etwas für ihre Stimmen, die ich mir recht genau gemerkt habe, und schicke es ihnen zu, wozu mir mehrere Wege zu Gebote stehen. Singen werden sie es dann, das weiß ich, und das wird nun hübsch sein, [...] Ich freue mich sehr darauf, der Text ist Lateinisch ein Gebet an die Maria.</p> <p>das Nonnenstück habe ich im Kopfe, zu Weihnachten denke ich mir den Lutherschen Choral zu componiren,</p> <p>Ich kann kein ordentlich Lied machen, wer soll sie mir singen? Aber eine große Fuge mach' ich „Wir glauben all“ und singe selbst dazu, daß mein Hauptmann erschreckt die Treppe herunterkommt und hineinsieht, ob mir was fehle. Ich antworte dann: ein Contrathema.</p>	<p>175-176-34/40</p> <p>177-89/90</p> <p>178-179-157/160</p>
26-12-30 und 02-01-31 Rom	FMB an Carl Klingemann in London		<p>und man geht von Genuß zu Genuß, die uns Gott und die Vergangenheit schenken</p> <p>in den Liedern von Luther, die mir ein Bekannter in Wien schenkte und mit auf die Reise gab; ich bitte Dich lies sie, oder wenn Du sie nicht gesammelt bekommen kannst, so schlag im Gesangbuch etwa folgende auf: „Mitten wir im Leben sind“ oder „Aus tiefer Noth“ oder „vom Himmel hoch da komm ich her“, „Ach Gott vom Himmel sieh“ „Mit Fried und Freud“ kurz alle. Wie da jedes Wort nach Musik ruft, wie jede Strophe ein andres Stück ist, wie über alle in Fortschritt, eine Bewegung, ein Wachsen sich findet, das ist gar zu herrlich, und ich componire hier mitten in Rom sehr fleißig daran, und betrachte mir das Kloster, wo er gewohnt hat und sich damals von dem tollen Treiben der Herren überzeugte.</p> <p>Das Ende eines langen Liedes, das</p>	<p>II-388-183-30/31</p> <p>184-78/88</p> <p>184/185-87/97</p>

			Du nicht im Gesangbuch findest, muß ich Dir doch hersetzen [...] Der Sommer ist hart vor der Thür, Der Winter ist vergangen, Die zarten Blümlein gehn herfür; Der wir des wohl vollenden.	
09-01-31 Rom	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Und dazu Vaters Brief, wo ich mich aber gegen den Mangel an Illusionen noch vertheidigen will, denn ich bin doch ein Illusionsmensch.	II-390-188-31/33
24-01-31 Rom	FMB an Rebecka Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin	so reich und glücklich begabt, wie wir Alle, sind wohl nie Menschen gewesen, und wenn wir das recht lebhaft fühlen, so ist es das rechte Dankgebet, und der einzige Undank, wenn wir grade nach dem verlangen, was vielleicht versagt ist;	Meine Weihnachtsmusik ist in den nächsten Tagen fertig dann kommen noch zwei andre Luthersche Lieder „Wir glauben all“ und „Verleih uns Frieden“ mit denen ich so Gott will in etwa 8 Tagen zu Ende zu kommen denke,	II-393-194-19/23 195-75/78
30-01-31 Rom	FMB an Franz Hauser in Wien	und rufen Sie mich dem freundlichen Andenken Ihrer lieben Frau zurück, und bleiben Sie mir alle gesund froh, und frisch. Mit Gott, sagt Hauser, und so wollen wir es wünschen.		II-394-199-77/79
01-02-31 Rom	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Mit Veit und seiner Frau ist nichts anzufangen, sie sind zu langweilig; wenn sie noch dreimal so katholisch wären und nur ein bischen kurzweiliger, so sollte mir es recht sein, aber nun sprechen sie immer ganz leise und sanft, wiegen jedes Wort erst lange auf der Zunge ehe es herauskommt; [...] die Suppe mit drei großen Kreuzen erst einsegnend, [...] und nun die Furcht zu lachen, laut zu sprechen, unbefangen zu sein - mich ennüjert es entsetzlich. Der Herr v. Tippelskirch, unser Prediger kann darin auch etwas leisten, man sieht hier Menschen und einen Fanatismus, wie man	II-395-201-51/61 201-63/71

			<p>ihn im 16ten Jahrhundert begreiflich, aber heut zu Tage unerhört findet, sie wollen sich alle durch einander bekehren, und schimpfen christlich auf einander, moquiren sich über den Glauben der andern, daß es ein Jammer ist. Wenn Einfältigkeit gleich Einfalt wäre; leider komme ich sogar von meinem sonstigen Lieblingssatz, daß der gute Wille alles thue hierzurück; es muß auch gute Kraft dabey sein. Aber ich versteige mich weit und Vater wird schelten;</p> <p>Diodati hat sich von mir die Neandersche Streitschrift über den Artikel der Kirchenzeitung (cf. Masern, cap.1) mittheilen lassen, und ich habe es ihm, der kein Wort Deutsch weiß, mündlich ins Französ.übersetzt; denk Dir, lieber Vater!</p>	201-75/78
08-02-31 Rom	FMB an die Familie in Berlin adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		<p>denn warum beschreiben, was unbeschreiblich ist? Diese göttlichen Feste, die an Pracht und Glanz und Lebendigkeit Alles übertreffen, was sich die Einbildungskraft hervor bringt,</p> <p>Sonnabend ging man aufs Capitol, um zu erleben, wie die Juden sich ausbitten, wieder ein Jahr in der heil. Stadt geduldet zu werden, und wie man es ihnen am Fuß des Hügels erst abschlägt, und dann oben nach wiederholter Bitte gewährt und ihnen den Ghetto anweis't; das Ding war sehr langweilig, man wartete 2 Stunden und verstand endlich die Rede der Juden eben so wenig wie die Antwort des Christen.</p>	<p>II-396-202-8/10</p> <p>205-76/81</p>
15-02-31 Rom	FMB an die Familie in Berlin adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		<p>und wenn ich an die gedrängten bunten Straßen der vorigen Woche denke und dagegen die leeren werkeltagsmäßigen heute betrachte, so möchte ich doch wieder das Gespräch von der Gegenwart anfangen, auf das Du, lieber Vater, am Abend der silbernen Hochzeit gar nicht eingehn wolltest, zu dem ich aber doch wieder neue Argumente</p>	II-398-208-11/16

			sammle, um es einmal wieder mit Dir anzufangen.	
05-03-31 Rom	FMB an Johann Wolfgang von Goethe in Weimar		In den andern Kirchen sind sie ganz rasend: ich habe wirklich selbst bey der Erhebung der Hostie die Ouvertüre aus dem Barbier von Sevilla und ein andermal eine Arie aus Aschenbrödel auf der Orgel spielen hören,	II-407- 224-67/70
27-03-31 Rom	FMB an Christian Carl Josias Bunsen in Rom		[...] Ihnen zu sagen, wie ich keine der Fastenmusiken versäumt und sehr interessante Sachen gehört habe, so dass ich auf dem besten Wege bin ein entschiedener Anhänger der päpstlichen Capelle, oder doch wenigstens der Musik, die man dort singt, zu werden.[...]	II-413- 241-1/4
29-03-31 Rom	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		und wenn sie auf einmal von allen Kirchen läuten, so ist es Ave Maria geworden. Doch fehlt mir nur noch ein Stück Einleitung, wenn mir das einfällt, so ist das Ding zusammen und ich schreibe es in ein Paar Tagen hin; dann lasse ich alle Noten und das leere Notenpapier dazu hier und reise nach Neapel und thue, so Gott will, gar nichts.	II-414- 242-29/33
04 und 09-04-31 Rom	FMB an die Familie in Berlin adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Die Leute haben viel gelobt und getadelt über die Ceremonien der heil. Woche und haben, wie es wohl oft geht, immer die Hauptsache zu sagen vergessen, nämlich daß es ein Ganzes ist. und so gewiß ich überzeugt bin daß Ort, Zeit, Anordnung, die große Menschenmenge die in größter Stille den Augenblick des Anfangs erwarten, das ihrige zum Eindruck beitragen, so verhaßt ist es mir doch, das, was einmal zusammengehört absichtlich zu sondern, um einen Theil zu erhalten, den man geringschätzen könne. Deshalb also erwartet nicht von mir eine abgemessene Kritik über den Gesang, [...] - ich will lieber versuchen Euch zu erzählen, wie das Ganze einen großen Eindruck machen muß.	II-417- 245-9/11 245-20/24 246-38/41

			<p>[...] und dann die Messe. Da muß ich denn auch meines Lieblingsmoments erwähnen, nämlich das Credo.</p> <p>es war schon ganz dunkel in der Capelle, als das mis. anfang; und ich kletterte auf eine große Leiter, die zufällig da stand, und hatte nun die ganze Capelle voll Menschen und den knieenden Papst mit seinen Cardinälen und die Musik unter mir; das machte sich prächtig.</p>	<p>247-101/102</p> <p>249-157/160</p>
09-04-31 Rom	FMB an Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>es ist nur eben der alte Clown. Der bleib ich Dir ewig.</p> <p>Bist Du überzeugt recht zu thun und recht zu fühlen, so kehre Dich am wenigsten nach mir; ich bin dann gewiß am ersten mit Dir einig; aber davon mußst Du mir klar überzeugt sein, mein Schwesterlein, und nicht etwa bloß träumen oder irren.</p> <p>Übrigens sehn wir uns wahrscheinlich eher wieder, als wir gedacht haben. So Gott es will, nämlich, und ich habe mich fest in einen frohen Ton hinein geschrieben und fast vergessen, daß Du mich gefragt, ob wir noch dieselben geblieben sind? Wir sind dieselben geblieben und ändern uns nicht.</p>	<p>II-418-250-10/12</p> <p>251-37/40</p> <p>252-63/67</p>
02-05-31 Neapel	FMB an Christian Carl Josias Bunsen in Rom		<p>Meine Bitte ist sonderbarer Art; sie betrifft einen alten Freund von mir, den ich hier wieder gefunden habe, und dem ich sie nicht abschlagen konnte. Er ist nämlich Protestant und ist drauf und dran, eine Katholikin zu heirathen; die einzige Schwierigkeit ist nur, daß man ihm sagt, es sey ganz unmöglich unter dem jetzigen Papste den nöthigen Dispens für Neapel zu erhalten. Er fragte mich nun ob ich niemand in Rom kennte, der mir darüber eine entscheidende, sichre Antwort geben könne,</p>	<p>II-422-263-30/36</p>
07-05-31 Neapel	FMB an die Familie in Berlin		<p>wenn mir die Bücher auch viele Fehler zu haben scheinen, so ist die Schilderung der beiden</p>	<p>II-423-266-98/105</p>

	adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		gegenüberstehenden Häupter, von Denen einer immer schwächer, unschlüssiger, heuchlerischer und jämmerlicher sich zeigt, als der andre doch gewiß nur zu wahr, und man dankt Gott, daß dieses gepriesene Mittelalter vorbey ist und nie wiederkehren kann. Zeig es keinem Hegelianer, aber es ist so, und je mehr ich drübe lese und denke, je deutlicher fühle ich das.	
10-05-31 Neapel	FMB an die Familie in Berlin adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	Das gebe Gott so, denn ich möchte oder viel mehr ich <i>muß</i> Dich sprechen, ehe ich nach Paris und London gehe, Lebt wohl und bleibt nur Ihr alle glücklich und zusammen, das ist ja das Glück. Mag es Gott uns erhalten! Und so lebt wohl.		II-424- 267-268- 13/15 268-43/44
17-05-31 Neapel	FMB an die Familie in Berlin adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		ich habe endlich gestern nach wiederholtem Schreiben von Fräulein v. Rath eine Antwort und einen Dank der Herzoginn erhalten: ihre Antwort ist aber so unglaublich abgeschmackt und corrupt dumm abgefaßt, daß ich wirklich nicht weiß, ob es Ernst oder eine Beleidigung sein soll. Moral: Du sollst nichts für Herzoginnen besorgen, wenn Du nicht mußt alias: für Große ist nicht gut Kirschenkaufen.	II-426- 271-77/82
06-06-31 Rom	FMB an Abraham und Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		ich sage Euch aber im Vertrauen, daß ich nach und nach auf das Kosmopolitische einen ganz besondern Haß bekomme, ich mag es nicht, wie ich überhaupt Vielseitigkeit nicht recht mag, oder eigentlich nicht recht daran glaube; was eigenthümlich und schön und groß sein soll, das muß einseitig sein;	II-428- 273-13/17

16-06-31 Rom	FMB an Carl Friedrich Zelter in Berlin	<p>es war schön, daß ich mir vornahm, ganz kalt und beobachtend die Sache anzuhören; und daß mir schon vor dem Anfang in der Capelle ernsthaft und andächtig zu Muthe wurde; solche Befangenheit gehört, glaub'ich, dazu, um irgend etwas Neues recht auffassen zu können, und obwohl ich mich zwang auf alle Einzelheiten auf zu passen, so ist mir doch von der Wirkung des Ganzen nichts deswegen entgangen.</p>	II-432- 283-13/18
		<p>Dagegen muß sich doch ein Protestantisches Herz etwas empören, und wenn man die Absicht hat, diese Gesänge in unsre Kirchen einzuführen, so scheint mir schon darin die Unmöglichkeit davon zu liegen; denn wenn mir einer singt „erstes Capitel“ so werde ich nicht andächtig, es sey auch noch so schön.</p>	285-73/77
		<p>Das große forte in der Dämmerung und der ernsthafte Klang, der von allen Stimmen ausströmt, machen sich wunderschön. Die Melodie in d moll ist auch sehr schön; nach dem Ende ist nun Alles ganz dunkel;</p>	286- 117/120
		<p>Dieser Anfang und der allererste Klang haben mir eigentlich den meisten Eindruck gemacht: man hat anderthalb Stundenlang nur einstimmig und ohne Abwechselung fast singen hören, und nach der Stille kommt ein schögelegter Akkord, das thut ganz herrlich, und man fühlt recht innerlich die Gewalt der Musik; die ist eigentlich, die die große Wirkung macht. [...] es ist kein Wunder, wenn das jeden ergreifen muß.</p>	286-287- 128/136
		<p>und man muß sich sehr daran gewöhnen, um nicht ganz gestört zu werden durch diese sonderbare Art, die mich an unsre alten</p>	290- 245/247
			290-291-

			<p>Frauen in der Kirche sehr erinnerte,</p> <p>Ich kann einmal nicht helfen; mich empört es, wenn ich die allerheiligsten, schönsten Worte auf so nichtssagende, leyermäßige Töne muß abgesungen hören. Sie sagen, es sey Cantofermo, es sey Gregorianisch - das ist All' eins. Wenn man es damals nicht anders gefühlt hat, oder nicht anders hat machen können, so können wir es jetzt; und in den Bibelworten steht von dieser monotonen Handwerksmäßigkeit wahrhaftig nichts; da ist Alles frisch und wahr, und nebenbey auch so gut und natürlich ausgedrückt, als möglich; warum soll denn das nun klingen, wie eine Formel? Und weiter ist doch wirklich an solchem Gesange nichts. Das Pater mit dem kleinen Schnörkel, das meum mit dem Trillerchen, das ut quid me, das soll Kirchengesangsein? Freilich ein falscher Ausdruck ist nicht darin, denn es ist gar kein Ausdruck darin; aber ist denn das nicht eben die rechte Entwürdigung der Worte? So bin ich hundertmal wild geworden, während der Ceremonien hier, und kamen dann die Leute und waren außer sich, wie herrlich das doch sey, so wollte es mir wie ein schlechter Spas bedünken, und doch war es ihr Ernst und ich durfte nichts sagen.</p> <p>Denn eins von beiden muß sein; die Passion muß entweder uns vom Priester ruhiger zählend vorgetragen werden, wie sie uns der Johannes erzählt, dann braucht kein Chor einzufallen: Crucifige eum, und keine Altstimme den Pilatus vorzustellen. Oder sie muß mir vergegenwärtigt werden, daß mir zu Muth wird, als sey ich dabey und sähe Alles mitan, dann muß Pilatus singen, wie er mag gesprochen haben, der Chor muß schreien Crucifige, und das</p>	<p>260/274</p> <p>291-280/292</p>
--	--	--	---	-----------------------------------

			<p>freilich nicht im Kirchenton; aber durch die innerste Wahrheit und durch den Gegenstand, den es vorstellt, ist es dann schon Kirchenmusik. Dann brauche ich keine „Nebengedanken“ bei der Musik, dann ist mir die Musik nicht „Mittel mich zur Andacht zu erheben“, wie sie es hier wollen, sondern dann ist sie eine Sprache, die zu mir redet, und der Sinn ist eben durch die Worte nur ausgedrückt, nur in ihnen enthalten.</p> <p>auch das Barrabam ist merkwürdig; es sind lauter zahme Juden,</p> <p>bei dem Gebet für die Juden wird aber nicht gekniet, wie beiden andern, und auch nicht Amen gesagt, sie beten pro perfidis Judaeis, und das Büchlein weiß auch hiefür eine Erklärung zu finden.</p> <p>und weil ich wieder bestätigt sah, wie das Vollkommne, und sey es auch in der fremdesten Sphäre, vollkommen wirkt.</p>	<p>292-313</p> <p>292-316/318</p> <p>293-355/357</p>
04-07-31 Genua	FMB an Franz Hauser in Wien		Bis dahin und auch dann mit Gott.	II-438-308-76/77
07-07-31 Mailand	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>und daß ich für die Musik lebe und sterbe, ist ausgemacht.</p> <p>Das ist Musik, so haben die Menschen gesprochen und gefühlt, und so bleibt es ewig. Ich hasse die jetzigen Liederlichkeiten von Herzen.</p>	<p>II-439-309-32</p> <p>312-169/171</p>
09-07-31 Mailand	FMB an Friedrich Rosen in London		Da sieht man ein Volk, das wirklich weit unter den gebildeten Völkern in Europa steht, jede künstlerische Idee verschwunden, und so auch jeder Sinn für Kunst, ohne Liebe zu einander, ohne Glauben an irgend etwas, außer an ihren selbst gemachten, abgeschmackten Aberglauben, und so treiben sie sich müßig ihre Tage herum, umgeben von den Denkmälern ihrer Landsleut.	II-441-316-47/52

			so steht das leere einsame Gebäude mit seinem reichen Chorgestühl, mit den bemalten Fenstern und Wänden, den verzierten Bogengängen, den langen Säulenschatten, so ruhig still da, als seyen die Leute eben weggegangen, die es so hingestellt. Da kam ich nun ganz glücklich, und voll Andacht und Erinnerung hinaus.	318-116/120
13 und 19- 07-31 Mailand	FMB an Eduard Devrient in Berlin		<p>Du machst mir Vorwürfe, daß ich schon 22 Jahre, und doch noch nicht berühmt sey; ich kann darauf nichts anders antworten, als wenn Gott gewollt hätte, daß ich zu 22 Jahren berühmt sein sollte, so wäre ichs wahrscheinlich schon geworden; ich kann nichts dafür, denn ich schreibe ebenso wenig um berühmt zu werden, als ich schreibe um eine Kapellmeisterstelle zu erhalten.</p> <p>Nur daran denke ich immer mehr und aufrichtiger so zu componiren, wie ich es fühle, noch immer weniger Rücksichten zu haben, und wenn ich ein Stück gemacht habe, wie es mir aus dem Herzen geflossen ist, so habe ich meine Schuldigkeit dabey gethan, und ob es nachher Ruhm, Ehre, Orden, Schnupftabacksdosen u.dgl.einbringt, kann meine Sorge nicht sein.</p> <p>Und daß ich gerade jetzt mehrere geistliche Musiken geschrieben habe, das ist mir ebenso Bedürfniß gewesen, wie es einen manchmal treibt gerade ein bestimmtes Buch, die Bibel oder sonst was zu lesen, und wie es einem nur dabey recht wohl wird. Hat es Aehnlichkeit mit Seb.Bach so kann ich wieder nichts dafür, denn ich habe es geschrieben, wie es mir zu Muthe war, und wenn mir einmal bey den Worten so zu Muthe geworden ist, wie dem alten Bach, so soll es mir um so lieber sein</p>	<p>II-443-323-324-26/31</p> <p>324-34/39</p> <p>324-55/61</p> <p>325-87/90</p>
		Obgleich ich glaube, daß uns der liebe Herrgott alles, also auch Operntexte zuschickt,		

		sobald wir es brauchen, so müssen wird aber doch unsre verfluchte Schuldigkeit thun und uns umsehen, und ich wollte der Text wäre schon da.	denn ich hatte gedacht, daß ich ein Brummbär geworden sey, und mich an nichts Neuem mehr erfreute (wie auf der vorigen Seite zu ersehen). Aber nein; denn wenn das Rechte kommt, so bin ich wahrhaftig heilfroh und gebe Gott, daß Taubert der Mann sey oder werde, der aus seinen Liedern hervorguckt.	327 - 153/157
31-07-31 Chamounix	FMB an Abraham und Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Nur soviel laßt mich sagen, daß mir die Natur nirgend so klar in all ihrer Macht vor die Augen getreten ist als hier, das erste mal als ich es mit Euch sah wie auch jetzt, und wenn jeder der das sieht, Gott danken muß, daß er ihm Sinne gegeben hat um diese Größe zu begreifen und aufzufassen, Einen sehr guten Führer hab ich und wenn Gott schön Wetter und Gelingen schenkt, so kann die Reise wieder prächtig werden; in 5 Tagen bin ich dann, so Gott will, in Genf.	II-446- 334-8/11 337- 120/122
03-08-31 Genf	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	Gott gebe Euch Gesundheit und Glück und so mit mir auch eine frohe Reise.	ich sah daß Gott sey Dank an das Unglück nicht zu denken sey bis jetzt, daß ich nicht um Euch mich ängstigen soll,	II-448- 338-9/11 339-58/59
06-08-31 11-08-31 Charney bis Unterseen	FMB an Fanny Hensel und Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Ich möchte Gott danken, daß er manches gar so schön gemacht hat, und wolle er uns Allen, in Berlin, England und Chateau d'Oex einen frohen Abend schenken, und gute Nacht. Es wird einem gar so winzig	Bei Gott, ich bekam viel Lust ein Waadter Bauer zu werden, als ich ihr so zuhörte und als sie mir von oben die Dörfer zeigte, wo man tanzt wenn die Kirschen reif sind. Gleich darauf eine Menge Hegeleien auf Französisch,	II-450- 342-46/48 343-84/86 345- 135/136 348-

		<p>zu Muth, wenn man sieht, wie herrlich der liebe Herrgott die Welt gemacht hat, und herrlicher kann man sie nicht sehen als da.</p> <p>über Furka und Grimsel nach Altorfe und sonach Lucern, wenn Sturm und Regen und alles andre, d.h. wenn Gott will.</p>		<p>286/288.</p> <p>350- 331/332</p>
<p>13-08-31 20-08-31 Lauter- brunnen - bis Samen</p>	<p>FMB an Fanny Hensel und Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin</p>	<p>alle Gletscher, alle Schneefelder, alle Felsspitzen blendend hell erleuchtet und glänzend, dann die fernen Gipfel aus andern Ketten die hinüberlangen und hereingucken -ich glaube, so sehen die Gedanken des lieben HerrGott aus.Wer ihn nicht kennt, der kann ihn hier sehr deutlich vor Augen sehen und seine Natur.</p>	<p>Hegel sagt zwar, jeder menschliche Gedanke sey erhabner als die ganze Natur, aber hier finde ich das unbescheiden. Der Satz ist sehr schön, nur verflucht paradox; ich werde mich einstweilen an die ganze Natur halten, man fährt viel sicherer dabey.</p>	<p>II-451- 353-47/50</p> <p>354-85/89</p>
<p>27-08-31 Luzern</p>	<p>FMB an Eduard Devrient in Berlin</p>	<p>Denn es giebt eine meine andre Idee vom lieben Herr Gott und seiner Natur und ihrer unermeßlichen Schönheit;</p>	<p>Die Bauern sagen hier: Grüß nu Gott, und so sey es und lebt wohl und bleibt mir gut.</p>	<p>II-452- 364- 142/144</p> <p>364- 172/173</p>
<p>23-08-31 28-08-31 Engel- berg b. Luzern</p>	<p>FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy</p>		<p>Nun gute Nacht, morgen muß ich früh aufstehen, denn im Kloster ist großer Festtag und feierlicher Gottesdienst und da muß ich die Orgel dazu spielen. Die Mönche hörten heut früh zu, als ich ein wenig phantasirte, das hat ihnen gefallen und so haben sie mich eingeladen morgen früh den Feiertag ein- und aus zu orgeln.</p> <p>Als ich Abends beim Kloster vorbey kam wurde die Kirche geschlossen, und kaum waren die Thüren zu, so fingen die Mönche</p>	<p>II-454- 371- 120/124</p> <p>371- 129/133</p>

			in der dunkeln Kirche mit Macht die Nocturnen zu singen an. Sie intonirten das tiefe h. Es klang prächtig, und man konnte es noch weit im Thale hören. Das Engelberger Thal ist wunderbar und soll nicht vergessen werden.	
28-08-31 Luzern	FMB an Franz Hauser in Wien	Ich habe mir vorgenommen, jeden freyen Sommermonat, den ich noch in meinem Leben einmal haben soll, hier zuzubringen, und in den Bergen herumzustreifen; da ist man mit der Natur zusammen, da sieht man die Macht des lieben Herr Gotts sehr in der Nähe.		II-457-380-50/54
30-08-31 05-09-31 Rigikulm bis Lindau	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		<p>Und so rütteln alle Wunder Gottes die Philister nicht aus ihrer Philisterhaftigkeit auf, sie stehen auf dem Rigi und sind eigentlich im Bierhaus. - Es waren aber keine Philister, sondern lauter Studenten. Ach Gott, Ach Herre Gott! -Was wissen die Berge davon? Hättet Ihr sie heut gesehn in Ihrer Klarheit!</p> <p>Eben komme ich aus der Kirche, wo ich drei Stunden lang, bis in die tiefe Dämmerung Orgel gespielt habe;</p> <p>Über so etwas wurde ich sonst sehr grimmig, aber das thue ich jetzt nicht mehr, überzeugt, wie ich bin, daß es Philister geben werde und geben müsse bis an der Welt Ende. Der liebe Gott hat sie geschaffen, wie die Flöhe gleichfalls; sie beißen auch zuweilen, und wenn man sich juckt, thut es noch mehr weh; den andern Morgen ist es aber vorbei, und sie müssen in die Waschschüssel.</p> <p>Denn zum Glück fehlt hier nirgends eine Orgel; sie sind zwar klein, die untre Octave in Manual und Pedal gebrochen, oder wie ich es nenne verkrüppelt, aber es sind doch Orgeln, das ist mir schon genug. Heut habe ich den ganzen</p>	<p>II-458-382-58/62</p> <p>384-161/162</p> <p>386-211/216</p> <p>387-248/253</p>

			Morgen gespielt, und angefangen zu studiren, weil es eigentlich eine Schande ist, daß ich die Hauptsachen von Sebastian Bach nicht spielen kann.	
		vier Tage lang hat es unaufhörlich, nur mehr oder weniger heftig geregnet. Es war als ob der liebe Gott verdrießlich sey.	Da war es dann überstanden, und gestern fuhr ich von dort hieher, mußte einen Gesundheitsschein nehmen, und meine schwarze Wäsche visitiren lassen, fand Abends eine wundervolle Orgel, wo ich „Schmücke Dich, o liebe Seele“ spielen konnte nach Herzenslust, heut geht es auf Memmingen, morgen nach Augsburg, übermorgen so Gott will nach München, und so bin ich in der Schweiz gewesen.	389-331/332 390-388/393
09-09-31 München	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	ich habe in Italien wol jeden Brief mit Herzklopfen aufgemacht, weil Wochen dazwischen lagen, und werde es jetzt viel leicht noch mehr haben, aber die Krankheit und die ganze Welt steht in Gottes Hand, heut nur wie immer, und somit bin ich heiter.	Verzeiht mir ihn; im nächsten soll es besser sein, so Gott will und ihm befohlen lebt mir wohl.	II-459-392-23/26 393-61/62
16-09-31 München	FMB an die Familie in Berlin		[...] und gegen Ende dieses Monats werde ich für die Armen ein Concert geben. Ich bin von allen Seiten dazu aufgefordert [...] obwohl mir eigentlich jetzt nicht danach zu Muthe ist, so darf ich mich daran nicht kehren, wer weiß, wie lange man sonst warten könnte, und so will ich es thun [...] so kann es ein hübscher Abend werden, und die Armen können viel Geld kriegen. Fanny, habe ich hier die Register gefunden, mit denen man Seb. Bachs „Schmücke Dich o liebe	II-460-394-32/49 395-77/87

			Seele“ spielen muß; das ist, als wären sie dazu gemacht, und klingt so rührend, daß mich es alleTage wieder durchschauert, wenn ich es wieder anfangen [...] das zieht den Choral so still und durchdringend, als wären es ferne Menschenstimmen, die ihn aus tiefstem Herzensgrunde sängen. Mit denselben Stimmen spiele ich dann immer eine meiner neuen Kirchenmusiken „verleih uns Frieden“ [...].	397-152/153
22-09-31 München	FMB an Eduard Rietz in Berlin	Nun ist die Cholera bei Euch, und Gott mag es wissen und mich davor beschützen, was jeden Augenblick geschehen sein kann, und liebe Freunde von Dir hat schon schweres Unglück getroffen, und Du mußt wohl besorgt, und düster sein, und ich wohl auch. Aber wenn Du dann diese Zeilen zusehen bekommst, vielleicht liegt dann das Alles schon hinteruns, und gewiß wird es einmal hinteruns liegen, und dann wird wieder frische frohe Zeit sein, und wieder Frühling, und man wird wieder in c dur sprechen und singen können [...] Bis dahin haben wir nun eben zu schweigen und anzuerkennen, daß es einen Gott giebt.		II-462-399-23/32
26-09-31 München	FMB und Heinrich Sigmund Friedrich von Kerstorf an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		ich muß wieder an die Arbeit, und soll von des dur nach b dur kommen, Gott weiß, wie. Eine tolle geistliche Musik hab' ich aber wieder im Kopfe, die soll, so Gott will, in Paris mein erstes Stück sein und dann die zwei Sinfonie.	II-464-401-52/55
06 und 07-10-31 München	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an	nun gebe mir Gott einen guten Text von Immermann oder wer es sonst sey dann will ich mich dran machen,		II-465-405-116/117

	Abraham Mendelssohn Bartholdy			
18-10-31 München	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		sie wollten mich nachher hervor klatschen, wie es hier Mode ist, aber ich war bescheiden und kam nicht.	II-466-408-95/96
07-11-31 Stuttgart	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Indessen hat mir auch manches das Fortgehen wieder erleichtert, namentlich, daß Hauser mit mir hiehergereis't ist [...] Wir wohnen hier wieder zusammen, disputieren fortwährend über Politik, Theologie und Musik, sind immer ganz verschiedner Meinung und vertragen uns prächtig,	II-470-413-6/16
13, 14 und 17-11-31 Frankfurt a.M.	FMB an Abraham Bartholdy in Berlin	Dir gebe der Himmel eine so frohe Zukunft und so großes Glück.	Dann kann ich das Alles auch mündlich mit Dir besprechen, so Gott will, und Deinem Willen folgen.	II-472-417-5/6 419-79/80
14 und 17-11-31 Frankfurt a.M.	FMB an Fanny Hensel in Berlin		Ich will Dir eins von den neuen unbegreiflich rührenden Seb. Bachschen Orgelstücken schenken, die ich hier eben kennen gelernt, sie passen zu heut in ihrer reinen weichen Feierlichkeit, es ist als hörte man die Engel im Himmel singen.	II-473-421-6/9
19-12-31 Paris	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Es ist schlimme, ernste Zeit; so möge der Himmel nur Euch Alle beisammen und wohlauf erhalten.		II-480-433-130/131
20, 23 und 24-12-31 Paris	FMB an Rebecka Mendelssohn Bartholdy in Berlin		soll ich mich in ganzer Figur lithographiren lassen? Du magst antworten was Du willst, so thue ich es nicht. Denn einen Nachmittag unter den Linden, als ich vor Schenks Laden stand und mir Holteis und Wörlitzers Lithographien ansah, gelobte ich mir mit furchtbar'm Eidschwur den nur Gott gehört, daß ich mich niemals aufhängen lassen wollte, ehe ich nicht ein großer Mann geworden sey.	II-482-439-56/61
28-12-31 Paris	FMB an Fanny Hensel in		das liegt nun eben daran, daß die Worte keine Musik nothwendig	II-483-444-83/90

	Berlin		bedingen. Dies letztere ist in meiner Musik sehr oft auch der Fall, das weiß ich wohl;[...] weil am Ende nicht Alles was in der Bibel steht und auf das Thema <i>paßt</i> , darum Musik enthält.	
05-01-32 Paris	FMB an Eduard Devrient in Berlin		Du kennst mich und mußt wissen, wie mir dies Beleuchten seines Innern widerstrebend ist.	II-485-448-66/67
05-01-32 Paris	FMB an Franz Hauser in Stuttgart(?)	heute Abend bin ich auf einer musik. Soirée bey der neuen Religion: den St. Simonianern. Die Leute machen auch Musik, sind aber prosaischer als man glauben mag; wollen mich gern bekehren, damit sie auch einen oder den andern Künstler und etwas zugehörige Kunst in ihre neue Religion bringen. Einstweilen bin ich mit meiner alten zufrieden, und der einzige musikalische Gedanke, den ich hier gehabt habe, ist zur Steinigung Stephans, aus dem in spe Oratorium, ein böses Recitativ mit Chor.		II-486-450-22/28
07-01-32 Paris	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy	Denn Concerte ein Stücker drei bis vier muß ich geben. So Gott will nämlich, es versteht sich von selbst, und so schließt mein Antwortebrief.		II-487-454-150/152
14-01-32 Paris	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy	aber dann kommen zuweilen Ideen vor, von allgemeiner Menschenliebe, von Unglauben an Hölle, Teufel, und Verdammung, von Zerstörung des Egoismus, lauter Ideen die man bei uns von Natur hat und im Christenthum überall findet, ohne die ich mir das Leben nicht wünschte, die sie aber	Es ist ein schlimmes Zeichen für den Zustand der Gemüther hier, daß eine solche monströse Idee, in ihrer abschreckenden Prosa, entstehn konnte und daß von den Schülern der Polytechnischen Anstalt sehr viele Theil nehmen.	II-491-462-33/35 462-40/45

		wie eine neue Erfindung und Entdeckung ansehen und wenn sie sich jeden Augenblick wiederholen,		
21-01-32 Paris	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		Gestern war Rodrigues bei mir, sprach St Simonismus, und machte mir, indem er mich entweder zu dumm oder für klug genug hielt, Eröffnungen, die mich so empörten, daß ich mir vornahm, weder zu ihm noch zu den andern Complicen wieder hin zu gehen.	II-493-468-78/82
13-02-32 Paris	FMB an die Familie und Peter Gustav Lejeune Dirichlet in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		und zwar blos durch juristische Trauung, nicht mit Kirche, Orgel, Einsegnung und dergleichen veraltetem Zeug,	II-501-475-22/23
15-02-32 Paris	FMB an Carl Friedrich Zelter in Berlin		und namentlich bei der Reise über Stuttgart, Heidelberg, Frankfurt, den Rhein herunter bis Düsseldorf, da war eigentlich der Hauptpunct der Reise, denn da merkte ich, daß ich ein Deutscher sey und in Deutschland wohnen wolle, so lange ich es könne. es ist das ganze Land, es sind die Menschen, deren Character und Sprache und Gebräuche, ich nicht erst zu lernen und mitzumachen oder nachzumachen brauche, unter denen ich mich wohl fühle, ohne mich darüber zu wundern, und so hoffe ich, daß ich auch in Berlin meine Existenz, und das zum Leben Nothwendige finden werde. die Frauen sind auch da, wie bei Ihrer Akademie, die eifrigsten, an den Männern fehlt es ein Bischen, sie haben Geschäfte im Kopf; ich glaube sogar, es ist überall so, am Ende haben bei uns die Frauen mehr Gemeingeist, als die Männer.	II-502-477-22/25 478-28/33 479-93/96
21-02-32 Paris	FMB an die Familie in Berlin,		Aber auch die andre Absicht, daß ich mir einen Ort aussuchen solle, wo ich leben möge, ist,	II-505-486-47/49

	adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		wenigstens im Allgemeinen, mir gelingen; der Ort ist Deutschland.	
10-03-32 Paris	FMB an Eduard und Therese Devrient in Berlin		Der Gegenstand soll der Apostel Paulus sein [...]. Die Worte möchte ich aus Bibel und Gesangbuch hauptsächlich und dann einzelnes frei haben, (die kleine Christengemeinde sänge z.B. die Choräle im ersten Theil, und die Vertheidigungsrede des Steph., nähm ich in den Hauptzügen aus der Bibel) Aber ich kann mir das nicht selbst zusammenbringen. Willst Du es thun? Du kennst die Bibel besser als ich, und weißt genau, wie ich es meine, und es kostete Dich wenig Arbeit.	II-515- 501-59/68
15 und 17 -03-32 Paris	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	dann kann ich ihn ohne andre Sorgen bringen, als die Sorge der Entfernung. Die aber wird bald vorüber sein, so Gott will, und er erhalte Dich und Euch alle mir zu meinem Glück.		II-518- 503-13/15
25-08-32 Berlin	FMB an Julius Schubring in Dessau		Was Du mir von Deiner dortigen, glücklichen Stellung schreibst erfreut mich herzlich, und am meisten, daß Du sagst Du wissest selbst nicht was die Leute an Deinem Predigen hätten, und Du schmückest das Evangelium nicht aus, weil es das nicht brauche. Sieh, das sind meiner Meinung nach die beiden Haupterfordernisse zu einem guten Prediger, wohl überhaupt zu einem der was wirken will. Wenn einer in der Musik erst einmal weiß, was die Leute an ihm haben, so ist es ein trübes Leben, und wenn sich einer vor dem Höheren oder Höchsten nicht beugen kann, sondern es verunstalten muß (um es zu schmücken) dann spricht es ihm eben nicht zu. So habe ich in Rom geschmückte Predigten hören müssen, daß ich vor Angst lieber gar ein Heide geworden wäre, der Herr v. Tippelskirch wollte eine Predigt über die	III-597- 38-22/41

			Bergpredigt halten, das war als wolle einer ein Strohdach über den montblanc bauen. Und dann schimpfte er so sehr auf die Welt, sie sey so elend eingerichtet, keinen Schuß Pulver werth, nur das ewige Leben sey der Mühe werth - sage einmal aufrichtig, thust Du das auch? Es kann mir einmal nicht gefallen und ist nicht Logik darin, denn eigentlich sollten sie die Welt sehr loben, um doch das ewige Leben noch weit drüber hinaus zu zeigen. Und wenn Dus thust, so verklage ich Dich hiemit bei Deiner Braut. Denn wozu macht denn der liebe Gott die Welt hübsch, wenn wir darauf so schimpfen dürfen und es nicht sehr anerkennen?	
04-09-32 Berlin	FMB an Marie Catherine Kiéné in Paris		Es ist eine ganz üble, traurige Zeit für mich, ich habe seit mehreren Monaten keinen Gedanken lieb gewonnen, habe nicht froh Musik machen können; die Nachrichten von den betäubendsten Verlusten, die ich seit einiger Zeit fast wöchentlich empfangen muß, thun dazu sehr viel, und haben mich ganz ängstlich unruhig gemacht, man muß sich wohl auch an das gewöhnen, aber es ist schwer,	III-603-46-15/17 46-17/20
05-09-32 Berlin	FMB an Heinrich Joseph Baermann in München		Seit der Zeit leide ich aber immerfort am Magen und Nerven und kann keinen Tag so recht gesund und heiter werden; es kommt dazu daß ich seitdem sehr viele meiner nächsten Freunde und Verwandten verloren habe, die letzte Todesnachricht habe ich erst vor 14 Tagen empfangen und Alles dies hat mich gar sehr heruntergebracht;	III-604-50-18/23
05-09-32 Berlin	FMB an Carl Klingemann und Friedrich Rosen in London		Da wirkt nun am meisten der Verlust meiner lieben Freunde mit, der Tod der schönen Robert nahm wieder ein ganzes Stück Jugend fort; auch war ich körperlich unwohl und bin es noch, litt entsetzlich an	III-605-52-13/19

			Ohrenpein und seit dem an Kopfschmerzen, aber das hängt immer zusammen; dann kommt die große Ruhe und Gleichmäßigkeit auf jene aufgeregte Zeit dazu, dann das ganze still stehn gebliebene Berliner Nest, dann die Verhandlungen wegen der Akademie, mit der sie mich mehr quälen als recht ist.	
16-09-32 Berlin	FMB an Franz Hauser in Leipzig		man wird drey Candidaten vorschlagen, mich darunter, vielleicht auch den Schelble, aber wenn auch Gott Zebaoth unter den Candidaten stünde, so wählt die Akademie Rungenhagen.	III-607-56-54/57
21-09-32 Berlin	FMB an Franz Hauser in Leipzig		Seit ich meinen vorigen Brief an Dich geschrieben, hab ich wieder einen so starken Anfall von grimmiger Laune und Zahnschmerz und Ohrenpein gehabt, daß ich Deine Arie die am 17 fix und fertig geworden war in 27 kleine Stücke zerrissen habe, und daß ich mir den Teufel daraus mache, ob mein Concert in Deutschland erscheint oder nicht. Wenn ich stumpf oder todt bin, werden sie mich loben.	III-612-60-61-3/8
05-12-32 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London	Und das so Gott will versteht sich doch bei Allem.		III-639-80-17/18
20-12-32 Berlin	FMB an Ernst Friedrich Albert Baur in Brüssow	Auf schicke dich recht feierlich des Heilands Fest mit Danken zu begehen. Lieb ist der Dank der Lobgesang durch den wir den Gott der Lieb erhöhen. Sprich dankbar froh, Gott hat also die Welt in seinem Sohn geliebet! O wer bin ich Herr daß du mich So herrlich in deinem Sohn geliebet!		III-644-88/89
22-12-32 Berlin	FMB an Julius Schubring in Dessau		doch hatte ich gestern wieder einen Anfall meiner fatalen Magenschmerzen, und das macht mich zu allem unfähig,	III-645-90-14/20

			<p>und ziemlich stupid. Verzeih mir daher, und laß michs nicht entgelten, d. h. antworte mir bald. Für Deinen lieben Brief danke ich Dir herzlich, Du hast mir sehr große Freude gemacht, und da ich immer noch sehr ernste, böse Zeit zu verleben habe, so bin ich Dir doppelt dankbar, daß Du mir diese Aufheiterung gegeben hast.</p> <p>Am meisten, glaube ich, könntest Du der Sache nützen, wenn Du die Choräle aus dem Gesangbuch vorschlägst, zugleich mit den Stellen wo sie stehen sollen, das könnte keiner besser als Du, weil Du auch die Melodieen im Kopfe hast; ich wünschte in diesem Punct die Anordnung ganz in der Art der Bachschen Passion.</p> <p>Nimm Du die alten Lieder, wie Du sie gern magst, und wie sie uns lieb klingen, wer kümmert sich um die Berliner Aufklärung?</p>	<p>90-27/31</p> <p>90-35/36</p> <p>91-56/57.</p>
		aber der liebe Herr Gott schickt eben diese Zeit auch, und wie der es giebt so schreib ichs hin.		
08-01-33 Berlin	FMB an Charlotte und Ignaz Moscheles in London		Ob ich aber im Stande sein werde, etwas Ordentliches Neues nach London mitzubringen, das weiß Gott;	III-649-98-13/15
19-01-33 Berlin	FMB an Franz Hauser in Leipzig	Ein dummes halbes Jahr liegt hinter mir, Gott gebe das vorliegende besser.	Man achtet mich jetzt hier über die Maßen, schwärmt für meine klassischen Concerte, „die Predigt hat g’fallen, sie bleiben wie alle“.	III-657-108-4/5 109-41/42
04 und 06-02-33 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London		<p>Ich habe es Alles aus Bibelstellen zusammengesetzt und das einzige, was ich dazu gedichtet habe, ist: „des Abends aber“ oder „er sprach“.</p> <p>Heinrich Beer, den ich schändlich grob behandle, hat mir das Manuscript des b dur</p>	<p>III-667-120-97/99</p> <p>120-121-111/113</p>

			<p>Trios von Beethovens und einen fast rührenden Brief von Mozart geschenkt,</p> <p>Ich mußte gerade eben an die Sing-Akademie schreiben, die mir die VizeDirectorstelle angetragen hatte, nachdem sie Rungenhagen mit Pauken und Trompeten zum Director sich gewählt hatte. Ich glaube, meine Antwort wäre sonst etwas klobig ausgefallen, aber der Brief machte mich demüthig, und so schrieb ich nur mit höflichen Ausdrücken, daß sie sich hängen lassen könnten.</p>	<p>121-115/120</p>
13-02-33 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London		<p>o Klingemann! Hensel ist so arg rojalistisch, daß es jeden Abend die gräßlichsten Streitigkeiten giebt,</p> <p>Willst Du die Beschreibung einer soirée, wo ich mich mit Münchhausen über Dich unterhielt, und er Dich ganz unmäßig pries, ich kann ihn aber doch nicht ausstehen. Oder eine soirée bei Jaques, der mich jedesmal fragt, was Moscheles schreibt, worauf ich ihm jedesmal antworte nichts, oder eines Montags bei Crelle, oder eines Mittwochs bei Schleiermacher? Bei Gott, das hübscheste Haus in Berlin machen Friedlaenders, ich war zweimal seit ich hier bin am alten Freitag da, und die alten Bilder und Zeichnungen, und das alte Clavier, und die alte schöne Stimme der kleinen Frau, und die alte Freundlichkeit von Joseph, und die Menge neuer kleiner Kinderchen rührte mich fast; wenn ich ihn am jüngsten Tage nackt aus dem Grabe steigen sehe, so wird er mich fragen, ob ich nächsten Freitag zu ihm kommen werde. Eigentlich sind das glückliche Menschen.</p>	<p>III-671-124-14/16</p> <p>125-47/58</p>
04-03-33 Berlin	FMB an Ernst Friedrich Albert Baur in		<p>Du willst das Zuviel des Empfindens vom wahren Geschmack unterscheiden, und</p>	<p>III-681-136-14/25</p>

	Brüssow		<p>eine Pflanze könne sich auch todt blühn. Aber es giebt kein Zuviel des Empfindens, und was man so nennt, ist immer eher ein Zuwenig. All' das Schweben und Schaukeln der Empfindung, was die Leute so gern bei Musik haben, ist kein Zuviel, denn wer empfindet, der soll so viel empfinden, als er nur immer kann, und dann womöglich noch mehr. Wenn er dran stirbt, so ist's nicht in Sünden, denn es giebt eben nichts Gewisses, als Empfundenes oder Geglaubtes, oder was Du für ein Wort dafür brauchen willst. Auch blüht sich eine Pflanze nicht krank, außer wenn man sie treibt, und übertreibt, und die Krankheit ist keine rechte Blüthe mehr, wie Empfindelei keine Empfindung.</p> <p>Palestrina hat reformirt, als er lebte; - heute wird er es nicht mehr, ebenso wenig wie S. Bach oder Luther. Die Menschen müssen kommen, die den Weg <i>weiter gehn</i>;</p>	136-31/33
08-03-33 Berlin	FMB an Julius Schubring in Dessau		<p>Hiebei erfolgt auch die geliebte Musik wieder. Ich habe einige recht gute und tüchtig gemeinte Sachen darin gefunden. Im Ganzen wünschte ich es ein wenig natürlicher, womit ich einerseits die Declamation der Worte meine, wie z. B. in den Recitativen fast durchgängig, in dem ersten Chor der Bußcantate das: wende Dich <i>zu</i> mir und das: vergieb <i>mir</i> alle meine Sünde.</p>	III-683 - 138-27/38
06-04-33 Berlin	FMB an Ernst Friedrich Albert Baur in Belzig	<p>Nur meine Nächsten, die Eltern und Geschwister habe ich unverändert gefunden, und das ist ein Glück, für das ich Gott gewiß nicht genug danken kann. Meine Eltern habe ich sogar noch mehr lieben und ehren lernen, da ich jetzt unabhängig (wie man es nennt) geworden bin, und es besser einsehn kann.</p>		III-696- 155-14/18
24-05-33 Düsseldorf	Abraham Mendelssohn		<p>Nun bin ich zwar nicht der weise Memnon, aber doch der Sohn</p>	III-720- 176-4/5

	Bartholdy und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin		<p>des weisen Mendelssohn.(Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>Nach einiger Zeit kam er dann an, und ich kann es Dir allerdings weder verschweigen noch läugnen, er hat mir vor Freude die Hand geküßt. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>Es ist mir aber auch noch nicht vorgekommen, einen Menschen so auf Händen getragen zu sehen, wie F. hier. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p>	<p>177-38/40</p> <p>177-44/46</p>
12-13-14-06-33 London	Abraham Mendelssohn Bartholdy, FMB und Carl Klingemann an Lea Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin		<p>Doch aufrichtig gesagt, ich glaube nicht, daß Du mitgegangen wärest, schon Rebekkas wegen: ich freue mich herzlich daß es dieser so gut geht, und alles ihr eine glückliche Stunde verspricht. Gott gebe sie ihr, und laße mir bald die Nachricht davon zukommen. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>O! Sebastian, Du fehlst mir hier, mit noch manchen andern, und ich danke Gott, daß Du nicht das Kind von 4 1/2 Jahren bist, welches vor 4 Tagen durch tausend affichen als verlohren angezeigt worden. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>Doch würde es mir allerdings sehr schwer geworden seyn Euch ohne autopsie von der Kinder Feyer zu erzählen, welcher ich gestern in St Pauls beigewohnt, und von der auch Felix schon geschrieben hat . (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>Der ganze Innen Raum der Kuppel, ist bis auf etwa 50 -60' Höhe mit amphiteatralischen Gerüsten bekleidet, welche, nach den Schulen aus denen sie gekommen, geordnet, 6 bis 7000 Kinder, dem Anschein nach</p>	<p>III-729-188-33/36</p> <p>188-40/43</p> <p>189-79/81</p> <p>190-191-127/136</p>

			zwischen 8 -12 Jahr wie ich glaube mehr Mädchen als Knaben, alle ganz einfach, reinlich, und uniform bekleidet, alle Mädchen mit weißen Mützen auf den Köpfen, die Knaben oben, die Mädchen unten auf den Gerüsten besetzt hatten. Es ist eine ungeheure Maße, deren Eindruck noch durch die große, ernste Ruhe, das tiefe Stillschweigen, welches erlaubt daß man das leiseste Wort des Nachbars versteht, bis zu einer das Innerste ergreifenden Stärke gesteigert wird. Ich habe nie etwas ähnliches gesehen. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)	
19-20-21-06-33 Berlin	Abraham Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy, die Familie und Wolff Nathan in Berlin		und meinen herzlichsten Glückwunsch dazu für <i>uns</i> alle, werdet Ihr jetzt noch eben so gut aufnehmen, als ich es tue, der zu <i>uns</i> gehört. Gott schütze ihn! (Abraham Mendelssohn Bartholdy)	III-737-200-73/75
			Von Dir, liebe Rebekka! hoffe ich bald nur einige Worte zu lesen, desto mehr aber von andern zu hören, und recht erfreuliches; Gott mit Dir! (Abraham Mendelssohn Bartholdy)	200-87/88
			Ist es, so Gott will! erfreulich, so werde ich gegen Ende dieses oder anfangs N. M. von hier ab, und über den Rhein und Mitteldeutschland zu Hause. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)	200-92/94
29-06-33 und 05-07-33 London	Abraham Mendelssohn Bartholdy, FMB und Carl Klingemann an Lea Mendelssohn Bartholdy, die Familie und Wolff Nathan in Berlin		wir empfangen darauf heute den Eurigen vom 23, und da alles dort so gut zu gehn scheint, wofür ich dem Himmel nicht genug danken kann. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)	III-746-207-3/5
			Gott schütze Euch alle! (Abraham Mendelssohn Bartholdy)	209-99
06 bis 09-07-33	Abraham Mendelssohn		Gott Lob und Dank, und Dir liebe Rebekka Glück und Segen	III-748-217-235

London	Bartholdy, FMB und Carl Klingemann an Lea Mendelssohn Bartholdy, die Familie und Wolff Nathan in Berlin		und Gedeihen. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)	
23-07-33 London	FMB, Carl Klingemann und Abraham Mendelssohn Bartholdy an Rebecka Lejeune Dirichlet, die Familie und Wolff Nathan in Berlin		<p>Heut früh haben sie die Juden emancipirt, das amüsirt mich prächtig, zumal da vor ein Paar Tagen Eure lumpigen Posener Ordnungen hier runtergemacht worden sind, nach Recht und Billigkeit; die Times fühlte sich vornehm, und meinte in England sei es doch besser, und nachdem gestern eine Menge Judenhasser: Mr. Finn, und Mr. Bruce und der Rohsche Inglis gesalbadert hatten, schloß Robert Grant, der die Bill einbringt, indem er fragte, ob sie glaubten, daß sie da seien um die Prophezeiungen zu erfüllen (denn darauf stützen sie sich) und sagte er hielt sich an das Wort „Glory to God, and good will to men (dies ist nebenbei unübersetzbar) und darauf waren ayes 187, und noes 52. Das ist ganz nobel und schön.</p> <p>Nach Tische sag ich Dir noch gesegete Mahlzeit.</p>	<p>III-759- 227-24/34</p> <p>228-49</p>
01 und 02- 08-33 London	Abraham Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy, die Familie und Wolff Nathan in Berlin		<p>Die Berliner werden sich sehr freuen, wenn sie mit der heutigen Post die Nachricht bekommen, daß die Juden Bill im Oberhause durchgefallen; weniger würden sie sich amüsiren, in unsern Zeitungen einen, wie immer dürftigen, Auszug aus manchen dabei vorgefallenen Reden zu lesen; ich werde dieses Blatt mitbringen; der vorzüglichste Gegner, archbishop v. Canterbury, der mit einem Lobe der Juden durch alle Prädicate, angefangen, hat bei dieser Gelegenheit auch meines Vaters ehrenvoll erwähnt. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p>	<p>III-766- 238-55/61</p>

			<p>mit der alles Gute geschieht, wie nur Frauen sie haben können, und unter diesen, vielleicht wieder mit besondrer Fertigkeit, eine gebohrne Deutsche und gewordene Engländerin; das jüdische Blut n'y gâte rien. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>und ich freue mich kaum mehr so sehr über alles Gute was ich erfahren, als ich mich darüber gräme, es andern als Euch, verdanken zu müßen. Nun! Gott wird helfen! (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>Gott erhalte Euch alle, wohl und froh. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p>	<p>239-84/87</p> <p>239-88/90</p> <p>239-99</p>
08 und 09-08-33 London	Abraham Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin		Nächst Gott und vor meinen Aertzten, bin ich meine Genesung dem schuldig, dem ich am liebsten was schuldig bin, wenn ich mich getrennt von Euch befinde. Ich kann nicht sagen, was Felix an mir gethan, ich kann nicht sagen, welchen Schatz von Liebe, Geduld, Ausdauer, Ernst und Freundlichkeit, und zärtlichster Sorgsamkeit er gezeigt, und so unendlich viel ich ihm auch mittelbar schuldig geworden, durch die tausend Freundlichkeiten und Annehmlichkeiten, die mir von andern seinetwegen geworden, so kam das Beste doch von ihm selbst, und mein bester Dank gilt ihm. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)	III-769-245-246-11/19
11-12-13-08-33 London	Abraham Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy, die Familie und Wolff Nathan in Berlin		<p>Liebes Kind! und liebe Kinder! es geht mir ganz gut, Gottlob! (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>Alles Ernstes aber hoffe ich zu Gott, noch in dieser Woche meine Abreise, wenn auch erst für die nächste, ansetzen zu können.(Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p>	<p>III-774-249-11</p> <p>249-19/20</p>

			<p>welche die erste Nachricht von der Ursache meines verlängerten Aufenhalts auf Dich gemacht, so war es mir doch lieb, daß Du sie nicht gerade am Sonntag erhalten hast, an welchem Tage stets mein früheres Schabbes Gefühl eintritt und an welchem alles Ungenehme mir doppelt unangenehm würde. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>und Gott hat gegeben, daß ich Dir nur besseres nachschreiben konnte,(Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p>	<p>249-23/27</p> <p>250-56/57</p>
06-09-33 Koblenz	FMB an Julius Schubring in Dessau		Ob Du meinst, ich könne den Choral drin haben? Mir ist von Mehreren sehr entschieden abgeredet worden, und doch kann ich mich nicht entschließen ihn ganz aufzugeben, denn ich denke in jedem Orator. aus dem N. Testam müsse er von Natur sein.	III-785-263-25/28
05-10-33 Düsseldorf	Rebecka Lejeune Dirichlet, FMB und Peter Gustav Lejeune Dirichlet an die Familie in Berlin, adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy		Denselben Abend hielt Felix seinen Debüt im Singverein, ich war mit Woringens engagirt, hinzugehen; Felix flehte mich aber so dringend, nicht hinzugehen, weil er sich vor mir genirte, Directorwürde zu haben, daß ich ihm nachgab, Walter quälte auf der andren Seite. (Rebecka)	III-799-278-10/13
09 und10-10-33 Düsseldorf	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin		<p>Auch die zweite Composition: Das Wiedererwachen der Kunst, die durch den christlichen Engel getröstet oder neubelebt wird gefällt mir.</p> <p>Eine neue Composition aber, die zu einem großen Frescobilde im Saal bestimmt ist, wird wieder wunderschön, weils wieder ein christlicher Gegenstand ist. Das sind die Heiden in den Wäldern auf der einen Seite, zu denen von der andern her die christliche Religion mit ihrem ganzen Gefolge, den Künsten und</p>	<p>III-801-282-53/55</p> <p>282-62/71</p>

			<p>Wissenschaften, dem Ritterthum, den Märtyrern, der Geistlichkeit einzieht und ihnen helles Licht bringt, so daß auf der einen Seite freie bebaute lustige Landschaft ist die sich auf der andern nach und nach verliert bis es im dunkeln ernsthaften Wald endigt. Und zwischen beiden steht Bonifacius an der umgehauenen Eiche und hat eben seine Predigt vollendet, als der Zug herankommt.</p> <p>Da wurde es mir wahrhaftig schwer, ihm die Sache zunehmen, obwohl es die anderen gewiß besser machen werden, aber ich dachte mir so, wenn ich in 50 Jahren mal auf ein Rathhaus gerufen würde, und müßte so sprechen, und ein Gelbschnabel schnauzte mich an, und mein Rock wäre so schabig, und ich wüßte eben auch gar nicht, warum alles besser klingen sollte und da wurde mir schlecht zu Muth.</p> <p>Der Gesangverein gestern Abend tröstete mich etwas. Wir probirten erst die Messe für Sonntag (ich muß eine von Haydn nehmen, weil alle andern die da sind, noch lustiger sind, Sonnabend ½ 3 ist Probe in der Franziskanerkirche) die ziemlich glatt ging, und dann, weil die Musik gar nicht sehr gefiel, nahm ich ein Paar Chöre aus Israel wieder vor, die gingen mit einer Kraft und Begeisterung [...] daß es herzerhebend war.</p>	<p>284-136/141</p> <p>284-285-145/151</p>
28-29-12-33 Bonn	FMB an Abraham und Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Mechetti ist aber doch ein gemeiner Kerl, kein Judensohn aber ein Jude, also das Gegentheile von mir.	III-834-317-94/95
04-01-34 Düsseldorf	FMB an Joseph von Fuchs in Düsseldorf		Jeder der die Kirchenmusik liebt muß es wissen, wie wichtig eine gute Orgel zur Erbauung der Gemeinde mitwirken kann,	III-838-321-4/6
19-02-34	FMB an Lea		Das wäre mir gerade in den	III-863-

Düsseldorf	und Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>letzten Tagen, wo mich die Nachricht von Schleiermachers Verlust sehr niederschlug doppelt lieb gewesen. Als mirs Eduard Bendemann erzählte, erschreckte michs weiter nicht mehr, als sonst eine traurige Botschaft wohl, aber seitdem hab ichs gar nicht aus dem Kopf kriegen können, und denke bei jeder Gelegenheit von neuem drüber nach, wenn ich mir dann seine ganze Persönlichkeit und namentlich die große Freundlichkeit zurückrufe, mit der er voriges Jahr an mir und meiner Musik Theil nahm, und wie seine Bekanntschaft mir eine der liebsten neuen Ereignisse des vorigen Jahrs war, und wie ich sie nur gar zu wenig habe genießen können,</p> <p>Nun weißt Du wohl, daß ich immer sehr verstimmt bin, wenn mir eine Kleinigkeit fehlt, aber diesmal ist es wirklich unausstehlich, weil es so lange dauert, und alle zwei Tage wieder sich meldet.</p>	<p>350-351-5/14</p> <p>351-23/26</p>
03-03-34 Düsseldorf	FMB an Ignaz und Charlotte Moscheles in London		<p>Eben erhielt ich aus Berlin Brief, worin meine Schwester schreibt daß Sie an den Vater auch über meine Ouvertüre geschrieben hätten, und ihn dadurch unbeschreiblich gefreut, dafür sage ich Ihnen noch ganz besonderen Dank; Sie wissen ja wie das wohl thut, wenn man bei den Eltern gelobt wird.</p> <p>Ach à propos kennen Sie ein Buch von Th. Moore über Religion, was kürzlich erschienen, wenigstens 70 Auflagen erlebt haben soll, und allem Protestiren Dissentiren, und allem Rationalismus und aller Nation den Garaus macht. Man findet es hier bei allen orthodoxen Catholiken und sie preisen es sehr.</p>	<p>III-866-356-90/94</p> <p>357-126/130</p>
07-03-34 Düsseldorf	FMB an Abraham Mendelssohn		<p>so bitte ich Dich lies doch, wie Stanley und Peel den Oconnell angepackt haben, wegen der</p>	<p>III-869-359-20/25</p>

	Bartholdy in Berlin		Nationalschuld, und wie Peel den Shylock citirt, zum Jubel des Hauses, wären wir da gewesen, da hätten wir den ganzen Morgen die Times gelesen, und debattirt, bis Klingemann dazu gekommen wäre.	
07-03-34 Düsseldorf	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Abraham Mendelssohn Bartholdy		und den nächsten Tag (vorigen Sonnabend) zur Kindtaufe in Solingen sein mußte. Das Ding liegt prächtig, auf einem großen breiten Hügel wo man von allen Seiten in die Ferne guckt, die Elberfelder Bekannten waren auch hingekommen, wir aßen und tranken sehr viel, und gingen im schönsten Sonnenlicht spazieren, und machten tolles Zeug, der Prediger hatte einen schweren Stand, und hielt eine schlechte Rede in der er uns einigemal verdamnte, taufte endlich doch den Jungen Felix Johannes.	III-870-360-19/25
16-03-34 Düsseldorf	FMB an Franz Hauser in Leipzig		Habe tausend Dank für die schöne Sendung, ich habe die Sachen bis jetzt nur flüchtig durchsehen können, aber in „Jesu, der du meine Seele“ ist ein großes Lieblingsstück, das ich immer zu besitzen wünschte, und das ich vorigen Herbst oft mit Schelble gesungen: Das Duett „wir eilen mit schwachen doch emsigen Schritten“ dann mußte ich das „wer nur den lieben Gott“ gleich ganz durchsehen, weil ich es noch gar nicht kannte, und deshalb selbst componirt hatte, und denk Dir daß mir verschiedene Stellen im meinigen immer noch ganz gut, ja fast besser geschienen haben (andre dann freilich wieder nicht) und daß ich bei einigen gar mit dem alten Sebastian Ähnlichkeiten habe. Ist das nicht eine Freude?	III-876-368-43/52
11-04-34 Düsseldorf	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	Mein sehr vielgeliebtes Beckchen Gott gebe Dir doch Alles Gute und Liebe und Glückliche zum heutigen Tage, und mache Dich froh und lasse Dich wie Du bist.		III-900-393-1/3

15-04-34 Düsseldorf	FMB an Franz Hauser in Leipzig		Du hast Dir ein rechtes Verdienst erworben, da Du die wunderschöne e moll Musik /: Christ unser Herr in Partitur setztest, sie ist ganz wunderschön, und so auch die in d moll /: also hat Gott:/wo der Schlußsatz eins von Sebastians allerglobigsten Stücken ist eifrig und stark wie der Herr Gott im alten Testament, ganz prachtvoll.	III-906-398-22/26
06-05-34 Düsseldorf	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	und daß man, bei beobachteter Diät &c., gewiß keine Wiederkehr je zu erwarten habe. Das gebe Gott!	Überhaupt geht es mit der Kirchenmusik hübsch; übermorgen singen wir das Crucifixus von Lotti, einen Psalm in f dur von ihm, und mein „Mitten wir im Leben sind“. - Noch muß ich erzählen, daß wir im Gesangverein „Du Hirte Israel“ und „Gottes Zeit“ zu allgemeinem Enthusiasmus gesungen haben, es geht schon ganz erstaunlich gut, und sie singen es mit dem rechten Eifer; jetzt laß ich mein non nobis ausschreiben, dann kommt das magnificat von Durante, und zum Alleseelentag geben wir das requiem von Cherubini.	III-921-415-14/15 417-86/93
09-05-34 Düsseldorf	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und Fanny Hensel in Berlin		und daß sie aus dem pie Jesu, dem allerzerschlagensten, verlorensten Gebete das Sünder nur singen können, einen Chor der Engel gemacht haben, die Glaube Liebe Hoffnung anempfehlen, zu Cherubinis stummer Trauer musik - da fluchte ich aus Leibeskräften.	III-923-421-29/32
14-05-34 Düsseldorf	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		aber gewiß ist es, daß ich solch ein ängstliches Gefühl bekam, als ich Deine Zeilen mit dem graulichen Goetheschen Ende daran las, daß ich mir nur auf jeden Fall die baldigste Gewißheit wünschte. Es ist wahr, ich hätte mich mehr an Deine beruhigenden Worte halten sollen, aber in dem Augenblicke konnte ich die andern gar nicht aus dem Sinne	III-929-424-6/12

			bekommen, und hoffe Du wirst mir verzeihen, daß ich meiner Angst so wenig Herr werden konnte.	
14-05-34 Düsseldorf	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	So spricht der Kutscher, es sei das Ausdrücken des heißen Schaums eine unangenehme Arbeit, die an den Händen weh thue; aber es sey probat. Gott gebe das.		III-930-426-48/50
11 und 14-05-34 Düsseldorf	FMB an Charlotte und Ignaz Moscheles in London	heute sind, Gott sei Dank, ganz gute Nachrichten da, und Mutter ist im Garten spazieren gegangen, und guter Dinge, und so bin ichs auch, und da ist das erste Ihnen in diesem frohen Gefühl, wenn man nach langer Sorge wieder besser aufathmet zu schreiben und zu danken.		III-934-430-9/12
17-05-34 Düsseldorf	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gott gebe Dir nur bald die völlige, gänzliche Genesung wieder nach der Du, Dich sehnst. Aber nach den guten Berichten, die ich empfangen geht es ja auch rasch vorwärts, und so wirds der Himmel schenken, daß wir uns glücklich und froh im Herbste wiedersehen.		III-937-434-1/5
09-06-34 Düsseldorf	FMB an Therese Devrient in Berlin	Da componire ich nun fleißig, und es fängt wieder an heitrer zu Hause auszusehn Gott sei Dank, und so ist es gut leben.		III-948-446-45/46
15-07-34 Düsseldorf	FMB an Julius Schubring in Dessau		Denn vorigen Herbst, als ich mich hier eben einrichtete, bekam ich Deinen Brief mit den Notizen zu Paulus, es waren die besten Beiträge, die ich bekommen hatte, und denselben Vormittag gleich fing ich ernstlich an, die Sache zu überdenken, nahm die Bibel vor mitten in der Unordnung meiner Stube, und kam bald so hinein, daß ich mich zu den andern Arbeiten, die ich durchaus erst beenden mußte, kaum zwingen konnte. ich habe sie alle ohne Ausnahme	III-970-475-5/11 476-23/28

			gebraucht, sonderbar (und gut) ist es daß ich beim Componiren alle die Stellen, wo ich früher aus einem oder dem andern Grunde ein Wort umstellen oder ändern wollte, nach und nach wieder so hinstelle, wie ich sie in der Bibel finde; das bleibt doch das Beste.	
20-07-34 Düsseldorf	FMB an Julius Fürst in Berlin		Beim Componiren selbst suche ich mir gewöhnlich die Bibelstellen auf, und so kommt es, daß Vieles einfacher, kürzer und gedrängter wird, als es in Ihrem Text steht, während ich damals nicht genug Worte bekommen konnte, und immer noch nach mehr verlangte.	III-973- 480-481- 28/31

01-08-34 Düsseldorf	FMB an Franz Hauser in Leipzig		Mach mir doch einige Sebast: fertig, damit ich wieder ein Stößchen mitnehmen und im Wagen lesen kann; es fällt auf keinen steinigen Boden, denn sogar hier haben wir uns schon heran gemacht und „ Du Hirte Israel nebst „Gottes Zeit“ in der Kirche zu unserer eigenen Erbauung aufgeführt. Ueberhaupt sind wir diesen Sommer in Kirchenmusik hier sehr fleißig, haben mehrere Messen von Cherubini Beethoven, Deinen ergebenen Unterzeichneten, und anderes Zeug mehr in der Kirche aufgeführt, daß es einen Stein hätte erbarmen müssen.	IV-978-33- 20/27
14-11- 34 Düsseldorf	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Ich denke dann immer daß man fleißig sein soll' und arbeiten, vornehmlich keinen Menschen hassen und die Zukunft Gott überlassen, das Oratorium bis zum März fertig machen, eine a moll		IV-1026- 84-46/50

		Sinfonie und ein Clavierconcert machen und wieder auf die Reise gehn, und die Leipziger Straße no. 3 besuchen, aber wo möglich am dritten Ort.		
12-12-34 Düsseldorf	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Nun, Gott lasse es in dieser Zeit nun schon vorübergegangen sein, damit alle Besorgniß verschwinden könne.		IV-1050-110-13/14
19-12-34 Düsseldorf	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gott gebe ein fröhliches Fest und denkt mein dabei, der ich gern bei Euch dazu wäre.		IV-1053-113-12/13
23-12-34 Düsseldorf	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Rebecka Lejeune Dirichlet		<p>Sieh, o Gere, ich meine zwischen Reform Reformiren &c und Revolution &c. sei ein großer Unterschied; Reformen sind das was ich in allen Dingen, im Leben, und in Kunst und in Politik und in Straßenpflaster und Gott weiß wo nicht, wünsche und liebe, denn eine Reform ist nur allein gegen Misbräuche negativ, und schafft nur das weg, was im Wege steht; ein Umschwung aber durch welchen das was früher gut war (wirklich gut war) nun nicht mehr so ist, ist mir das Allerundausstehlichste, und ist eigentlich nur die Mode.</p> <p>Daß ich aber um Gotteswillen nicht Bewegung und Reform verleugne, und daß ich hoffe auch selbst in der Musik zu reformiren, das siehst Du weil ich ein Musiker bin, denn weiter heißt es nichts für mich. Nun antworte Du schön! Und predige wieder! Dies Thema ist interessant, denn es ist jetzt das allgemeine, aber es ist anders in der Politik weil sich da immer das Rechte verändert, was in der Kunst doch nur der äußersten Form nach ist.</p>	<p>IV-1055-114-11/18</p> <p>115-38/43</p> <p>117-133/134</p>
02-01-35	FMB an	Prost Neujahr, da sind wir		IV-1059-

Düsseldorf	Fanny und Sebastian Hensel in Berlin	in 1835. Sey es für uns alle ein glücklich Jahr, das gebe Gott.	Freilich ist er sehr verdammt vornehm und auch künstlerisch liederlich, aber er ist doch eben ein Künstler von Gottes Gnaden.	122-3/4 122-13/14
03-01-35 Düsseldorf	FMB an Abraham und Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Eigentlich können mir aber doch alle Aesthetiker, Recensenten, und wie sie heißen mögen, gestohlen werden, sie sind zu faul und leben von Andrer Glück; könnten selbst doch Handwerker geworden sein, und wenigstens ordentliche Tische machen.	IV-1061-128-25/28
12-01-35 Düsseldorf	FMB an Ernst Friedrich Albert Baur in Belzig		Nun weißt Du aber, daß die Musik einen Moment, oder Fortgang von Momenten darstellen soll, und wie Du das nun meinst, hast Du nicht geschrieben. Eine wirkliche Kirchenmusik, d. h. für den evangelischen Gottesdienst, die während der kirchlichen Feier ihren Platz fände, scheint mir unmöglich, und zwar nicht blos, weil ich durchaus nicht sehe, an welcher Stelle des Gottesdienstes die Musik eingreifen sollte, sondern weil ich mir überhaupt diese Stelle gar nicht denken kann. Vielleicht hast Du mir etwas zu sagen, das mich darüber klarer macht, aber bis jetzt weiß ich nicht, - auch wenn ich von der Preußischen Liturgie absehe, die alles Derartige abschneidet, und wohl nicht bleibend, oder gar weitergehend sein wird, - wie es zu machen sein sollte, daß bei uns die Musik ein integrierender Theil des Gottesdienstes, und nicht blos ein Concert werde, das mehr oder weniger zur Andacht anrege. So ist auch die Bach'sche Passion gewesen; - sie ist als ein selbstständiges Musikstück zur Erbauung in der Kirche gesungen worden; Wenn Du aber sagst „unsre arme Kirche“, so muß ich Dir wunderhalber erzählen, daß ich	IV-1070-140-141-6/20 141-32/43

			zu meinem Erstaunen gefunden habe; daß die Katholiken, die doch nun seit mehreren Jahrhunderten Musik machen, und in ihren Hauptkirchen wo möglich alle Sonntag eine musikalische Messe singen, bis heute noch nicht eine einzige besitzen, von der man sagen könnte, daß sie nur erträglich passend, nur nicht geradezu störend und opernhaft sei. Das geht von Pergolese und Durante, die die lächerlichsten Trillerchen in ihrem Gloria bringen, bis auf die heutigen Opern-Finales durch. Wäre ich Katholik, ich setzte mich gleich heute Abend hin und finge an, und es möchte werden wie es wolle, so würde es die einzige Messe, welche wenigstens mit fortdauernder Erinnerung an den kirchlichen Zweck geschrieben wäre. Aber ich will es vorläufig nicht thun; - vielleicht einmal später, wenn ich älter bin.	
15-01-35 Düsseldorf	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		daß ich wohl weiß, daß zwei solcher Jahre mehr angreifen und abnutzen, als vier ruhige in einer festen Stellung, endlich hauptsächlich, daß ich weniger componire, weniger Fortschritte innerlich mache, wenn sie auch äußerlich schneller und glänzender scheinen.	IV-1071-142-27/30
04-02-35 Düsseldorf	FMB an Franz Hauser in Leipzig		ob ich Recht thäte wieder wegzuziehen und ob ich glauben könnte, freundliche Leute auch dort zu treffen? - Denn Du weißt wieviel mir das werth ist.	IV-1085-157-28/30
11-02-35 Düsseldorf	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Fanny Hensel	Euer Reiseplan ist ja höchst vortrefflich, Gott gebe viel frohe Zeit und Gelingen dazu;		IV-1092-166-43/44
16-02-35 Düsseldorf	FMB an Carl Klingemann in London		ich gebe jetzt wieder drei geistliche Musiken heraus, auch das „Verleih uns Frieden“ das Du ja wohl kennst, da können sie dazu singen the Lord is a man of war.	IV-1095-172-23/25
25-02-35 Düsseldorf	FMB an Friedrich Rochlitz in		Es ist durchgängig nur aus Bibelworten zusammengestellt, und wie kraftvoll und	IV-1099-174-26/30

	Leipzig		erschöpfend und wohltönend diese Sprache auch für die Musik ist, das habe ich dabei zu meiner Freude, stets von Neuem einsehen gelernt. Ein unnachahmlicher Schwung ist darin und ein Rhythmus, der mir oft die Musik von selbst gab.	
08-03-35 Düsseldorf	FMB an Louis Spohr in Kassel		Sie machte mir wieder das Gefühl recht lebhaft, wie unmöglich es mir sein würde, irgend etwas mit dem Gedanken an eine Preisbewerbung zu componiren - ich käme nicht bis zum Anfange, und wenn man zum Musiker sich müßte examiniren lassen, so bin ich überzeugt, ich wäre von vorne herein abgewiesen worden, denn ich hätte nichts halb so gut gemacht, als ich könnte. Es geht mir fast damit, wie mit der Zusendung an die „Großen der Erde“ von der Sie auch sagen, sie sei Ihnen ein Greuel - der Gedanke an einen Preis oder eine Entscheidung macht mich zerstreut und dennoch kann ich mich nicht so darüber hinwegsetzen, daß ich ihn ganz vergäße.	IV-1109-184-185-8/17
11-03-35 Düsseldorf	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an Lea Mendelssohn Bartholdy	Es wird wohl eine frohe Feier sein, Gott gebe uns allen Fortdauer unsers Glücks, und mir die Freude Euch bald wiederzusehen.	gestern liefen mir ein Dutzend Musikanten aus der Probe des Messias weg, weil sie meine strenge Herrschaft endlich müde seien, und mein Solosänger, als er eben anfangen sollte „blick auf Nacht bedeckt das Erdreich“ war so besoffen, daß er übel wurde, und aus dem Saale wankte, und nicht wieder zum Vorschein kam.	IV-1110-186-3/5 187-60/64
23-03-35 Düsseldorf	FMB an Abraham Mendelssohn Bartholdy in Berlin		So sehr die Stücke bestelle Dein Haus und es ist der alte Bund herrlich sind, so liegt allein in dem Plane von dem folgenden Stücke, wie der Alt anfängt, der Baß darauf ganz frisch und neu unterbricht und bei seinen Worten bleibt, während der	IV-1118-197-33/41

			Choral als Drittes eintritt, und wie dann der Baß freudig schließt, und der Choral noch lange nicht, sondern immer stiller und ernsthaft er fortsingt, etwas sehr Erhabnes und Tiefsinniges. Die Worte „sanft und stille“ und der letzte Schluß vom Worte Schlaf an klingen so daß jedes Zimmer eine Kirche wird, wo sie gesungen werden.	
06-04-35 Düsseldorf	FMB an August Hirte in Köln		Da die lateinischen Worte sich zu eng an den Gottesdienst anschließen, so habe ich eine deutsche Übersetzung hier unterlegen lassen, aus den Psalmen entnommen, und würde wünschen daß es auf deutsch gesungen würde. Ich glaube, daß der Eindruck dadurch ein allgemeinerer werden wird, da die Worte (bis auf die in dem trio) nicht wie bei einer Messe, oder einem Requiem allgemein bekannt und verständlich, sondern gerade das Gegentheil sein würden. Das buccinate tuba, und venite, und & mens impletur, und a templo sancto &c. wird mit den lateinischen Worten den Meisten unbegreiflich, während sie sich mit den deutschen gerade über das Characteristische darin freuen werden.	IV-1130- 214-29/37
10-04-35 Düsseldorf	FMB an Henriette Voigt in Leipzig		da dies Stück über 10 Jahre alt (op. 11) ist, und durchaus nicht in die Reihe meiner jetzigen Sachen paßt. Können Sie die Aufführung noch verhindern, so thun Sie mir einen Gefallen; können Sie es nicht, so wird es Ihnen ein Leichtes sein auf eine oder die andre Art unter Ihren Bekannten es zu sagen, daß diese Sinfonie op. 11 ist, d. h. daß sie von einem Jungen gemacht ist, der kaum 15 Jahr war, daß sie seit 6 Jahren beim Verleger lag, daß sie vor 7 Jahren schon einmal in Leipzig in den Concerten aufgeführt worden ist &c. Es wäre mir lieb, wenn das im Publicum vor der Aufführung bekannt würde,	IV-1136- 221-222- 8/16

17-05-35 Düsseldorf	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Mittwoch also kommt Ihr? Dann müssen wir ein ordentliches Programm, als Codizill zum großen machen; die wunderschöne Gereonskirche, und Maria im Capitol, und Sonntags früh große Messe im Dom, und die Rheininsel muß alles genossen werden. Seyd nur erst da!	IV-1158-240-15/17
01-06-35 Köln	FMB an Marie Catherine Kiéné in Paris	Weiter weiß ich nichts hinzuzusetzen nur Gott zu bitten, daß er Sie gesund und stark erhalte.		IV-1167-249-59/60
29-06-35 Düsseldorf	FMB an Fanny Hensel in Paris	Morgen soll sie es aber wieder verlassen, und ich glaube, sie ist nun gesünder, als lange vorher. Wir wollen uns alle in unserm Dank gegen Gott vereinigen, der eine große Gefahr von uns abwendete und so wünsche ich uns Allen Glück, Euch aber Freude und Genuß vollauf, an Eurer Reise und einen recht vergnügten Aufenthalt in Babylon.		IV-1174-256-11/15
06-07-35 Düsseldorf	FMB und Abraham Mendelssohn Bartholdy an Henriette Mendelssohn in Horchheim	Mutter bringt wieder einige Stunden auf dem Sopha zu, und ist so munter und guten Muths, daß wir alle es nun auch wieder sein können und Gott für die Errettung aus dieser großen Gefahr danken.		IV-1178-261-13/16
17-07-35 Düsseldorf	FMB an Franz Hauser in Leipzig	und der erste Anfall war so entsetzlich heftig daß wir alle nur Gott danken können, daß sie sich jetzt wenigstens so weit erholt hat, um die Heimreise bald antreten zu können.		IV-1182-266-4/6
17-20-07-35 Düsseldorf	FMB und Rebecka Lejeune Dirichlet an Carl Klingemann in London		Mutter braucht mich Gottlob nicht mehr, aber der arme Felix ist so ängstlich, über jedes Wort das Mutter zu viel oder zu wenig spricht, Vater kann ihn auch nicht viel beruhigen, sodaß ich <i>erfahrne</i> Frau zuweilen ein Wort drein reden muß. Auch für die Reise ist mir um Felixens willen bange. Bei der Gelegenheit habe ich aber gesehn, wie gut es ist, daß er nicht verheirathet ist,	IV-1185-270-62/68

			<p>Sorgen passen nicht für ihn, und eine so ruhige, sorgenfreie, wie die unsrige z. B. kommt nicht alle Tage .(Rebecka)</p> <p>Leider nicht viel Vernünftiges, oder zum Glück; ich fühle mich gar nicht wie eine Frau von 24 Jahren; je toller es auf dieser Reise herging, mit Klettern, Laufen oder (Felixens Passion) Sand und Steine in die Haare und Taschen stecken, um desto lieber war es mir, die erste Zeit hier ist ein ansehnlicher Haufen Unsinn verarbeitet worden. (Rebecka)</p>	271-76/80
02-08-35 Berlin	FMB an Fanny Hensel in Paris	Mutter ist sehr wohl und hat die Reise so vortrefflich überstanden, daß sie wohler ist als vorher, und daß ihr Hitze und Kälte, die schnell abwechselten, und Staub und Regen nichts anhatten. Wir müssen Gott danken, daß er es so gut gewendet hat -		IV-1195- 279-4/7
02-08-35 Berlin	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Aachen		<p>Auch hier in den ersten Tagen wird viel verscheucht werden müssen, aber das thue ich auch redlich, obwohl Vater mich für einen Pedanten erklärt, ich habe sogar Paul und Albertine gestern Abend nach einer Stunde weggeschickt. Heut früh zum Frühstück kommen sie wieder. Wenn Du wieder hier bist, so bitte ich Dich meine Stelle des Pedanten von Zeit zu Zeit zu übernehmen, und drauf zu sehen, daß Mutter sich selbst nicht zu sehr montirt, das halte ich für das einzig zu Befürchtende.</p> <p>Hier bleibe ich nur so lange mich die Eltern brauchen. Es ist mir gar zu sauersüß hier zu Muthe. Wie ich gestern Abend ein Paar Akkorde auf meinem alten Clavier spielte, und dann einmal langsam durch den Garten ging, und bei den staubigen Büchern von Vater, und dem alten Musikschrank,</p>	IV-1196- 280-281- 15/20 281-282- 53/58

			und meiner kleinen Straßenthür hier unten, und dem großen Gartensaal - da wird mir gar zu sauersüß dabei.	
09-08-35 Berlin	FMB an Friedrich Wilhelm Schadow in Düsseldorf	Die langsame Reise, die schnelle Abwechslung von Hitze und Kälte, der unerträgliche Staub trugen dazu bei, zugleich quälte auch ihn die Besorgniß wie Mutter die Fahrt bekommen würde, und so können Sie sich denken, wie ich Gott dankte, als endlich Steglitz und Schöneberg und die Gensd'armthürme erschienen.	so habe ich die Berliner Revolution die ich hier erlebt, historisch dargestellt, wie Ranke das Mittelalter.	IV-1199- 284-285- 19/23 285-52/53
13-08-35 Berlin	FMB und Abraham Mendelssohn Bartholdy an Ignaz und Charlotte Moscheles in Hamburg		die Angst vor dieser Reise und während derselben, war bei mir so groß, daß ich in der ganzen Zeit keinen andern Gedanken fassen konnte, und auch hier ehe ich die Eltern wieder ganz in ihrer gewohnten Behaglichkeit wieder eingebürgert sah war mir nicht wohl zu Muthe. Jetzt aber, Gott sei Dank, verlieren sich bei beiden die Spuren der Anstrengung immer mehr, und sie sind so wohl, oder vielmehr wohler als vorher, so daß ich wieder freier athmen kann;	IV-1201- 287-12/17
14 und 16 - 08-35 Berlin	FMB, Abraham Mendelssohn Bartholdy und Johann Gustav Droysen an Carl Klingemann in London		Wohl hast Du Recht, daß ich mich auf der ganzen Reise übertrieben ängstigte, aber hättest Du anders gekonnt? Den ersten Tag ging es noch an, ich dachte im schlimmsten Falle kehrt man um, oder holt den Doctor nach, aber als am zweiten Tag in Westphalen alle die Nester erschienen, wo man nicht gesund aushalten könnte, geschweige krank, da kannst Du denken, wie ich jede Miene und jedes Wort von Mutter mit Sorge zu beobachten hatte. da hielt es Vater nicht länger aus, sondern reis'te Extrapost voraus, und ich kam später mit	IV-1202- 290-291- 6/11 291-18/22

		<p>Wenn also die Augenkrankheit sich heben läßt mit Gottes Hülfe, so hoffe ich daß er gesünder sein wird, als lange zuvor.</p>	<p>Mutter in den Thorweg gefahren, und dieser Moment war auch wieder einer von den lang ersehnten, sonderbaren Gegenwarten, wo man sich etwas klein und dankbar fühlen muß.</p> <p>aber die Eltern wären in der großen Wohnung so allein, daß ichs für meine Pflicht halte hier so lange zu bleiben, als ich irgend kann.</p> <p>Felix ist mit diesem Lebenszeichen nicht zufrieden, und will, daß ich Ihnen mehr schreibe, er weiß noch nicht, wie einem zu Muth ist, der sich seit 2 Jahren nicht mehr beschäftigen kann, und wie wüst und leer es in einem solchen Kopfe aussieht. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>Was aber geht das mich an? Ich will im Garten gehen, da es wunderschönes Wetter ist, und alles Uebrige Felix überlassen, dessen Aufenthalt hier uns aufs schönste über der Empörung der Enkel und Töchter weghilft . Er ist sehr fleißig und häuslich, spielt, bleibt stets um uns, und läßt sich auch sonst noch brauchen. (Abraham Mendelssohn Bartholdy)</p>	<p>291-24/26</p> <p>291-28/29</p> <p>292-293-85/88</p> <p>293-101/105</p>
19-09-35 Leipzig	FMB an Abraham und Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>Um Gotteswillen Mutter nenne mich nicht Concertmeister, Musikdirector ist das Allerwenigste worauf ich höre, Director schlechtweg sagt Leidel, so sagen auch Tischler und Schuster hier, aber meine Freunde sagen kurzweg Felix Jacob Ludwig Mendelssohn Bartholdy.</p>	IV-1214-308-77/80
06-10-35 Leipzig	FMB an die Familie in Berlin, adressiert an		<p>Daß Schirmer in der Schweiz durchgefallen ist, thut mir recht leid, und ist ein schlimmes Zeichen für ihn; es ist curios daß</p>	IV-1223-319-141/145

	Abraham Mendelssohn Bartholdy		auch die Werke des lieben Herr Gott ihr bestimmtes Publicum haben müssen; er wird sich wohl wenig daraus machen.	
13-11-35 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und Franz Hauser in Berlin		Wenn Du lieber Vater aber meinst, mein Paulus würde nicht fertig werden, weil ich lange daran arbeite, so kann ich Dich darüber gewiß beruhigen; denn ich führe ihn, wenn ich anders gesund bin und Gott will, im März in Frankfurt und dann zum Musikfest bestimmt auf;	IV-1241-338-16/19
24-11-35 Berlin	FMB und Fanny Hensel an Carl Klingemann in London	Mutter erträgt diesen Schmerz mit unglaublichem Muthe, und erhält sich in dem Gedanken an uns; Gott möge nur ihr und uns allen Kraft dazu geben.	Ich habe Dir im Namen meiner Familie die Nachricht zu geben, daß wir meinen Vater verloren haben. Felix ist ganz zerbrochen, Mutter hält sich merkwürdig aufrecht. (Fanny Hensel) Sie wissen, wie er den Vater vergötterte. (Fanny Hensel)	IV-1247-345-2/3 345-8/10 345-19 346-21
25-11-35 Berlin	FMB an Anna-Joanna Alexander in London	My dear Madam, I am to communicate to you the greatest loss which God could have sent to me and my family.		IV-1249-346-1/2
25-11-35 Berlin	FMB an Heinrich Joseph Baermann in Frankfurt a. M.		Deinen Brief habe ich gestern hier erhalten, wohin mich die bitterste Nachricht rief, die einem Menschen zu Theil werden kann.	IV-1250-347-3/4
25-11-35 Berlin	FMB an Ignaz Moscheles in London	Wir haben meinen Vater verloren. Er ist am 19ten Morgens um 1/2 11 Uhr ohne Schmerz und Krankheit sanft und ruhig von uns gegangen; das war seit langer Zeit sein großer Wunsch gewesen, und der ist ihm von Gott erfüllt worden.		IV-1252-349-2/4
25-11-35 Berlin	FMB und Fanny Hensel an Dorothea von Schlegel	das hat ihm Gott erfüllt und der möge uns nun Kraft und Fassung geben diese härteste Prüfung zu		IV-1254-349-5/7

	in Frankfurt a. M.	ertragen, und unser Leben so fortzuführen, wie der Vater es gewollt hätte,	<p><i>Was wir alle verlieren, das kannst Du uns nachfühlen, und am Meisten trifft es Felix, der einzig von uns allein steht.</i>(Fanny Hensel)</p> <p>Der Himmel erhalte Dich und Philipp mit den Seinigen, ich grüße sie tausendmal. (Fanny Hensel)</p>	<p>350-24/26</p> <p>350-31/32</p>
25-11-35 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	Die Meinigen sind so gefaßt und ruhig, daß es mir ein Trost und Vorbild sein kann; aber ich weiß noch kaum, wie ich mein Leben weiterführen soll. Ich muß versuchen, es so zu thun, wie er es wollen würde, wenn er noch mit uns wäre, und wünsche nur daß mir Gott Kraft und Fassung genug dazu geben wolle.		IV-1255-351-12/16
05-12-35 Leipzig	FMB an Ernst Friedrich Albert Baur in Belzig	<p>und wenn Du in späteren Jahren Deinem Kinde von denen erzählst, die Du zu seiner Taufe gebeten hattest, so laß mich nicht weg, sondern sage ihm, wie Einer davon an diesem Tage sein Leben auch von Neuem, aber in einer andern Bedeutung angefangen habe, - mit</p>	Denn der Wunsch, den ich mir vor Allen jeden Abend wieder gewünscht hatte, war der, diesen Verlust nicht zu erleben, weil ich an meinem Vater so ganz und gar gehangen hatte, oder vielmehr hänge, daß ich nicht weiß, wie ich mein Leben nun fortsetzen werde, und weil ich nicht bloß den Vater entbehren muß (ein Gefühl, das ich mir schon seit meiner Kindheit als das herbste dachte), sondern auch meinen einzigen ganzen Freund während der letzten Jahre und meinen Lehrer in der Kunst und im Leben.	<p>IV-1263-356-357-7/14</p> <p>357-22/26</p>

		neuen Vorsätzen und Wünschen, und mit neuen Bitten zu Gott.		
06-12-35 Berlin	FMB an Friedrich Schneider in Dessau		Es ist dies das erste schwere Unglück, das mich trifft, freilich auch das härteste, das mich treffen konnte, und ich weiß nicht ob und wie es mir möglich werden wird die Arbeiten, auf die ich mich bis jetzt gefreut hatte, und überhaupt meinen Lebensberuf wieder anzuknüpfen und fortzusetzen; doch sehe ich wohl ein, daß das meine Schuldigkeit ist, und so will ich es versuchen.	IV-1264-358-7/12
06-12-35 Berlin	FMB an Julius Schubring in Dessau	Gott hat meinem Vater den Wunsch, den er lange wiederholt hatte gewährt, sein Ende war so ruhig und sanft, und so unerwartet schnell, wie er es sich gewünscht hatte.	Du wirst es schon wissen, welcher schweren Schlag mein und alle der Meinigen glückliches Leben getroffen hat; es ist das größte Unglück, was mir widerfahren konnte, und eine Prüfung, die ich nun entweder bestehen oder daran erliegen muß. aber ich fühle es desto sichrer: es muß für mich ein neues Leben anfangen, oder alles aufhören, das alte ist nun abgeschnitten: mir ists als müßte ich nun alles anwenden, um den Paulus so gut als möglich zu vollenden, und mir dann denken, er nähme Theil daran. Wenn es fertig ist, wie dann weiter, das wird Gott geben.	IV-1265-359-2/5 359-6/7 359-15/17 360-39/40 360-43/44
14-12-35 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		Es ist nicht Aufregung, in der ich jetzt lebe und Dir schreibe, auch der Schmerz quält mich nicht, wie in den ersten Tagen, aber es ist das sichere und bestimmte Gefühl, daß meine Jugend mit dem Tage vorüber war, und alles was dazu gehörte, mit ihr. Das fängt sich nach und nach an, in jeder Stunde, an den	IV-1271-364-12/18

			<p>verschiedensten Dingen, die ich treibe, zu zeigen, und es macht mich für immer ernsthaft, und giebt mir nur den Wunsch dem Vater ähnlich zu werden, und dem nachzukommen, was er von mir erwartete.</p> <p>Schubring schrieb mir einen Brief mit einer Predigt darin, wie ich mich nun bessern müßte, und alle Menschen lieb haben; ich weiß nicht warum mir es so fremd und unangenehm war.</p> <p>Doch ists sonderbar, wie wenig Beruhigung mir in der vergangnen Zeit der Gedanke an meine Kunst gab; tagelang war er mir verhaßt, und auch jetzt habe ich nur Augenblicke, wo ich sie wieder ganz lieb habe.</p>	<p>365-41/43</p> <p>366-81/84</p>
29-01-36 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy		sie sind die herrlichsten Polnischen Juden die man sehn kann und verführen einen reizenden Dialect: Paul muß lernen.	IV-1283-381-69/71
31-01-36 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		Daß ich meine Existenz fortsetzen werde und fortsetzen muß, fühle ich jetzt auch wohl wieder; aber sobald ich etwas darüber nachdenke kommt sie mir so kahl und öde vor, daß ich verzweifeln möchte, und darum verfliegen mir jetzt die Tage so schnell, weil der eine ziemlich wie der andre aussieht, und ich wenig davon zu erwarten habe.	IV-1286-384-11/15
06-03-36 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Es geht mir körperlich vollkommen wohl, und ich arbeite viel bin also geistig zerstreut.	IV-1304-402-43/44
21-04-36 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>Es wäre mir freilich die größte Freude Dich bald wie[der]zusehen, und einige Tage mit Dir zu leben, aber der bloße Gedanke an die Möglich[keit] Deiner Unpäßlichkeit - etwa während des Festes wo ich dirigiren müßte - ist mir gar zu schrecklich.</p> <p>Je mehr ich davon schreibe, je deutlicher föhl[e] ich, daß ich</p>	<p>IV-1343-439-14/17</p> <p>439-28/37</p>

			<p>Dich bitten muß, um meinetwillen Deinen Plan nicht auszuführen, und mich der großen Angst nicht auszusetzen, die Deine Anwesenheit mir aus tausend Gründen bereiten würde. Sey es nun wegen unseres großen Unglück[s,] sei es die Erinnerung an die Tage Deiner vorigen Krankheit in Düsseldorf, genug der Gedanke macht mich zittern. Und wenn mich die bloße Erinnerung an Deine Krankheit damals so angreift, so weiß ich nicht, wie ich, wenn auch nicht in einem ähnlichen Falle, den Gott verhüte, doch bei bloßer Unpäßlichkeit und Besorgniß, im Stande sein könnte zu dirigiren. Es würde mir unmöglich, oder die Anstrengung zu groß werden.</p>	
01-06-36 Düsseldorf	FMB und Ferdinand von Woringen an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin Düsseldorf		<p>Aber wie viel verändert sich in so kurzen Wochen; und wie sollte man Gott täglich danken, wenn gute Nachricht kommt.</p> <p>Wenn ich nur diese Worte auch dem Vater einmal hätte schreiben können; denn er hätte sie gern gelesen; aber sein Hauptwunsch war das Fortschreiten, er wies mich nur immer auf das zu Erreichende hin, und so denke ich, daß ich seinen Willen thue, wenn ich in diesem Sinne weiter arbeite, und fortzuschreiten versuche, ohne alle andre Rücksicht als meine eigne Ausbildung.</p>	IV-1362-457-8/10 458-45/50
14 und 15-06-36 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		<p>Denn eigentlich warte ich schon seit mehreren Tagen drauf, und that nichts als auf dem Sopha liegen und Eckermann lesen, und auf Briefe vom Hause warten, die ich beantworten könnte. Da sind sie nun; Gott sei Dank, daß es Dir, mein liebes Beckchen, besser geht, die Reise möge Dich nur recht erquicken.</p> <p>Bei der Tante Schlegel im Haus ist es, wie Du es kennst; am allerliebsten bin ich mit ihr</p>	IV-1366-463-3/7 465-62/65

			<p>selbst, sie ist und bleibt die geistreichste, lebendigste und liebenswürdigste der ganzen Familie; gestern schenkte ich ihr den Eckermann, weil auch sie solch eine Freude daran hat, wie Ihr Lieben.</p> <p>Heut Mittag esse ich dort, und lasse überhaupt nicht gern einen Tag vorübergehen, ohne bei der Tante einmal vorgefragt zu haben.</p> <p>Dann kenne ich eine nette Familie Souchay, (Verwandte von Schuncks) mit zwei so wunderhübschen Töchtern, daß ich die Abende vorauszähle, wo ich hingehn kann, um mich dort aufzuheitern, Clavier zu spielen, mir vorsingen zu lassen, &c &c.</p>	<p>465-82/83</p> <p>465-83/86</p>
24-06-36 Frankfurt a.M.	FMB an Johann Christian August Clarus in Leipzig		So manche trübe Stunde wäre mir seitdem gewiß erspart gewesen, wenn ich in Ihrer Nähe hätte sein können, Sie einmal bei meinen imaginären Krankheiten um ein Paar Trostworte gefragt, oder einen Abend in Ihrer Familie etwa im Garten oder am HyazyntenFenster zugebracht hätte.	IV-1370-471-16/20
10-07-36 Frankfurt a.M.	FMB an Johann Nicolaus Hoff in Frankfurt a. M.		Wenn Ihnen die ewigen, frommen Gedanken meines Meisters eben solchen Eindruck gemacht haben, wie mir die des Ihrigen, so freut es mich daß ich sie Ihnen für einen Augenblick vergegenwärtigen konnte, während ich mich an dem Werke, das Sie mir schenken nun für immer erbauen kann und der Genuß davon kein vorübergehender ist.	V-1381-32-3/8
13-07-36 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und Fanny Hensel in Berlin		Tante Schlegel sehe ich dagegen fast täglich, und komme eben von ihr her, sie ist wohl und so lebendig und vergnügt wie Ihr sie kennt.	V-1384-34-52/54
24-07-36 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		aber die jüngeren Souchay's und Benecke's (die Paul auch kennt) und die Mde. Jeanrenaud, eine Tochter des Hauses, mit ihren	V-1391-40-21/23

			<p>beiden gar zu netten Töchtern, das sind so Menschen, wie sie mir gefallen und wohlthun.</p> <p>Noch muß ich Dir erzählen, daß ich jetzt mit wahrem Jubel die ersten Bücher von Goethes Dichtung und Wahrheit hier gelesen habe. Seit den Knabenjahren hatte ichs nicht wieder vorgenommen, weil mirs da nicht gefallen hatte, wie mirs jetzt aber gefällt, und wie mich alle die Localitäten die ich nun kenne, noch obendrein ergötzen, das kann ich gar nicht sagen.</p>	41-55/60
24-07-36 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Franzensbrunn		Ich bin so entsetzlich verliebt, wie noch niemals in meinem Leben, und ich weiß nicht, was ich anfangen soll.	V-1392-42-6/8
06-08-36 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Franzensbrunn		<p>Aber das ist wahr, mir ist verliebter zu Muth, als je in meinem Leben; ich kann zu keinem andern vernünftigen Gedanken kommen, Musik machen gar nicht - das ist ein schlimmes Zeichen!</p> <p>Wie sie aussieht? Gar sehr gut; spricht? Deutsch und viel Französisch, weil sie die Tochter des französ. Pfarrers Jeanrenaud ist (eine Nichte von Mde. Schunk und vielen andern Bekannten) und Cecile mit Vornamen heißt, geht? wie ein etwas verzognes Kind, musikalisch ist? nein, gar nicht. Das ist eben das tollste</p>	V-1397-48-57/59 48-62/65
09-08-36 's Graven- hage	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy Fanny Hensel und Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>daß sie eine Tochter des lange gestorbnen Pfarrers Jeanrenaud ist, von ihrer Mutter (einer Souchayschen Tochter) dort im Hause aufs zarteste und sorgsamste erzogen, daß sie mit Vornamen Caecilie heißt, und mir gar sehr gut gefällt.</p> <p>Aber eben deshalb bitte ich Dich, liebe Mutter, ängstige und agitire Dich nicht meinethalben, wie Du mir schreibst, sonst machst Du mich mit ängstlich, und ich möchte gern heiteren</p>	V-1400-52-37/40 52-44/48

			und ruhigen Sinnes und Blickes diese Sache verfolgen, und so unbefangen dabei bleiben, wie sonst wohl, wenn es in meinem Leben auf augenblickliche Entscheidung ankam.	
13-09-36 Frankfurt a.M.	FMB und Cécile Jeanrenaud an Lea Mendelssohn Bartholdy und Fanny Hensel in Berlin		Aber die Bitte mich in ihr Herz einzuschließen, und mit dem Gebet für ihren lieben Sohn auch einen Gedanken für mich zum Himmel zu schicken, die verwerfen sie nicht, ja, sie haben es schon in ihrer Güte gethan für ein neues Kind, für ihre Cécile zu beten! (Cécile Jeanrenaud)	V-1417-76- 52/55
13-09-36 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in München	Das hätte ich nie geglaubt, daß ich in meinem Leben noch für solche Tage Gott würde danken können, wie für diese letzten, glücklichen.		V-1418-77- 17/18
24-09-36 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	ich denke jetzt, daß Sie mir das verzeihn, was nicht recht daran ist, daß Sie mir gut sind, und denke an meine Cecile, und an Weihnachten und Ostern und die Hoffnung zu dem glücklichen Leben, das vor mir liegt, und für die ich Gott niemals genug danken kann.		V-1423-80- 63/67
17-10-36 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Mir ist der böse Fehler halb von Natur gekommen, halb durch die lange Trennung von allen denen, die ich so recht liebte, durch das viele Reisen, und die Gewohnheit so mit Menschen zu leben, die mir fremd waren, und ich ihnen auch; da hat sich diese Unruhe eingeschlichen, und mich viel gequält, und doch konnte ich sie nicht los werden. Sogar gegen mich selbst bin ich so ungeduldig und misstrauisch gewesen, und habe mir dadurch die schlimmsten Stunden gemacht, auch weil ich eben 6 Jahre lang fast ganz allein auf mich angewiesen war, und immer fürchtete, ich sey nicht gut und fleißig genug, oder ich hätte kein rechtes Talent zu meinem Fach, und was dergleichen böse Gedanken	V-1446-99- 12/21

			<p>mehr waren.</p> <p>Ich war gewiß mein Lebtage ein rechter Hypochonder, und verzärtelte mich selbst gar nicht wenig - aber da Sie mir nun noch schreiben, ich müsse für meine Gesundheit sorgen, sonst wollten Sie von Ostern nichts mehr hören, so lasse ichs gewiß an nichts fehlen um alle möglichen Gesundheitsmaßregeln zu beobachten, gehe spazieren, schlafe schon vor 11, arbeite Abends spät nichts, bin das Muster eines Hypochonders.</p>	<p>100-50/56</p>
		<p>Das wären also gute Aspecten für Ostern, und ich bitte nur Gott, daß er uns froh einander zu Weihnachten wiederfinden lasse, und daß Sie mir dann Ihr liebes, liebes Versprechen wieder erneuern mögen. Nicht wahr, Sie wollen es thun?</p>		<p>100-67/70</p>
			<p>Meine Mutter schreibt mir, daß Lenchen Hehl die Pfaffendörferinn, die meine Tante begleitete, gleich nach ihrer Ankunft in Berlin gelaufen kam, um den ganzen Besuch bei der Tante Schlegel zu beschreiben, und daß die Tante ein Paar Stunden später auch nachkam, und gar nicht genug erzählen und auseinandersetzen konnte, um ihre große Freude kund zu geben.</p> <p>und sagen Sie mir, daß Sie mir noch gut sind, trotz meiner Ungeduld, und Ängstlichkeit und meiner andern Fehler, und daß Sie meine liebe, liebe Mama sind und bleiben wollen, und daß Sie mich nicht vergessen.</p>	<p>100-79/84</p> <p>101-103/106</p>
<p>12-11-36 Leipzig</p>	<p>FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.</p>	<p>Sie sagt mir auch zuweilen, daß sie mir gut ist - begreifen kann ichs noch immer nicht, aber nichts stimmt mich so zum aufrichtigen Danke gegen Gott als dieses übergroße</p>		<p>V-1462- 119-64/67</p>

		Glück das ich ihr verdanke.		
14-11-36 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Gebe Dir der Himmel alles Liebe Gute, das ich mir erdenken kann, und Fortdauer all Deines Glücks, und dann möge er uns auch bald einmal froh und unverändert zu einander wieder führen.		V-1465- 120-14/16
15-11-36 Leipzig	FMB an Julie Sophie Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Denn ich schreibe eben wie der Schnabel mir gewachsen ist, Was aber die Lebhaftigkeit betrifft für die bin ich nicht bange, liebe Julie, die flieht nicht so geschwind, und wenn ich mir was wünschen sollte, so möcht' ich wohl so lange leben, bis Du phlegmatisch geworden bist; es hat Zeit damit.	V-1466- 122-12/13 123-37/39
26-11-36 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy Fanny und Wilhelm Hensel in Berlin	Wohl mir, daß ich Dir wenigstens damit eine frohe Nachricht geben kann, und daß Du an meinem Wohlergehn Antheil nimmst, dafür habe ich Gott zu danken, und kann es niemals genug thun.		V-1478- 131-41/43
28-11-36 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Sie wissen es selbst nicht, was das für ein frohes Gefühl ist wenn an solch einem Tage, wie gestern, wo ich keine Nachricht erwarten darf, und nun den ganzen Tag über mich schon mit allerlei Philosophie herumgetrieben habe, um mir die Ungeduld zu bannen, wenn da solch ein lieber Brief hereinkommt, wie mir da alles noch einmal so hübsch hier aussieht, noch einmal so leicht wird.	V-1484- 135-5/10
04-12-36 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London	Wie ich dabei Gott danken soll, für ein so überaus großes Glück, das er mir schenkte, das weiß ich nicht, weiß nur daß ich oft fühle, welch ein trauriger geschlagener Mensch ich in diesem Augenblicke wäre, ohne sie. Du mußt es im Frühjahr in Düsseldorf wohl gesehen haben, weil Du mich in frohen Tagen gekannt hast, wie mir		V-1490- 142-24/33

		eigentlich alles aus zu sein schien, wie ich mich an Freude und Leben gar nicht wieder gewöhnen konnte, und jetzt, durch meine Cécile bin ich so ganz heiter und froh, auch so unbesorgt dabei, wie ichs gar nicht wieder haben werden können, seit ich aus dem elterlichen Hause, aus der Zeit des Gartens, der Gartenzeitung, und all den lieben Umgebungen geschieden war.	Ich weiß auch nebenbei, daß es eine rechte Schande ist, für einen Menschen von 27 Jahren, wie ich bin, so ganz und gar, so von ganzer Seele, so bis über die Ohren verliebt zu sein - man soll reife Ansichten haben, Ruhe, Gleichmaß - Gott weiß was alles - aber ich habe gar nichts, als daß ich die Cécile so lieb habe, und so gern bei ihr wäre. Willst Du mich darüber auslachen, so kannst Du nun thun.	142-42/47
12-12-36 Leipzig	FMB an Breitkopf & Härtel in Leipzig		so wissen Sie recht gut, daß gerade das <i>Gegentheil</i> der Grund meines Verdrusses ist, indem ich gar keinen Grund sehe, in einem Album zu welchem ich nur so unbedeutendes geleistet habe, als Titelblatt und als einziges Portrait vorne an stehen zu dürfen.	V-1496- 148-27/30
31-12-36 und 01-01- 37 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Als ich am vorigen Sylvesterabend traurig vor 12 nach Hause ging und im Bett 12 schlagen hörte, da dachte ich wenig, mit welcher dankbarer Empfindung ich die letzte Stunde davon gestern erleben sollte, mit welcher frohen Hoffnungen die erste dieses neuen. Da dankte ich Gott für all das Gute, und ich weiß daß Du es mit empfindest und Dich mit daran freust, wie ich so glücklich bin.		V-1506- 160-51/56
01-01-37 Leipzig	FMB an Elisabeth	wie ich Ihre Cécile so sehr viel mehr liebe als mich		V-1508- 161-16/19

	Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	und alles andre in der Welt, und wie ich eben für Alles das Ihnen danken sollte und es nicht kann, und nur Gott danken kann, daß er mir das Alles gegeben.	Proben gabs vollauf, heut Abend das bewußte Concert mit dem Solo meiner Tante Schlegel und so komme ich nach und nach wieder in den traurigen vorweihnachtlichen Geschäftsga[ng.]	161-33/35
25-01-37 Leipzig	FMB an Carl Wilhelm August Porsche in Leipzig		so erlaube ich mir Ihnen den Namen meiner Braut zu dem Ende hier genau anzugeben. Sie heißt Cécile Jeanrenaud und ist die zweite Tochter des in Frankfurt verstorbnen reformirten Predigers Jeanrenaud daselbst.	V-1543-186-4/7
28-01-37 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		O Gott; wie ledern ist dieser Brief, aber ich selbst bins noch mehr, bis ich gewiß weiß, ob die Cécile bald kommt. O käme die Cécile bald.	V-1550-190-44/46
14-02-37 Leipzig	FMB an Adelheid Souchay in Manchester		Aber die Visiten! Freilich waren die unendlich, und bei einigen schimpfte ich innerlich so laut, daß der Cécile ganz bang wurde, und sie dachte ich könne doch trotz des Fracks, und der Handschuhe und des schönen Wagens und des Bedienten mit einem mal sehr ungebärdig werden, und den Leuten große Grobheiten sagen.	V-1569-201-39/43
19-02-37 Leipzig	Cécile Jeanrenaud und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin	Ich weiß gar nicht, was ich schreiben soll, weil mich die Sache gar zu sehr verstimmt. Und doch danke ich Gott, daß es so gut vorübergangen ist, daß kein ernster Unfall uns in unsrem Plane gekreuzt hat, da er doch einmal gekreuzt werden sollte.		V-1575-205-40/43
18-19-20-02-37 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		Ich sagte Dir schon damals zwei Stoffe, die mir beide gleich lieb waren Petrus und Elias. Am liebsten wäre mirs Du nähmest den Elias, theiltest die Geschichte in 2 oder in 3 Theile, und schriebst es hin mit Chören und Arien, die Du entweder	V-1578-206-207-26/31

			<p>selbst dichtetest in Prosa oder Versen, oder aus den Psalmen und Propheten zusammenstelltest, aber mit recht dicken, starken, vollen Chören.</p> <p>Gefällt Dir keiner der beiden Stoffe mehr, so ist mir jeder recht, den Du wählst - etwa der Saul. Aber ich glaube Elias und die Himmelfarth am Ende wäre das Schönste. Und willst Du Bibelstellen benutzen, so lies Jesaias c. 60; und 63 bis zum Ende des Propheten, und Jesaias cap. 40, und die Klaglieder Jeremiae und die Psalmen. Dann giebt sich Dir gewiß die Sprache und Alles wie von selbst.</p>	207-36/41
25-02-37 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Wir haben vorläufig den 3ten Ostertag als Hochzeitstag bestimmt, und ich hoffe zu Gott, daß es dabei bleiben wird. Kannst Du mirs auch wohl besorgen, daß ich bis zu der Zeit bei der Parochialkirche aufgeboren werde?	V-1584-212-52/55
07-03-37 Leipzig	FMB an Carl Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Die beiliegenden Papiere sind folgende: 1) Der gerichtliche Consens meiner Mutter. 2) Der Todtenschein des Vaters .3) Mein Taufschein. 4) Das Zeugniß, daß ich in Preußen zum Militair-Dienst unbrauchbar befunden und zu den <i>Halb-Invaliden</i> gerechnet worden bin.	V-1594-217-37/42
07 und 08-03-37 Leipzig	FMB und Luise Hensel an Fanny Hensel in Berlin	Und selbst dies einzig Betrübt dabei, muß uns Allen eine Freude sein, und ist doch wieder nur ein Segen für den wir Gott zu danken haben.		V-1596-219-13/14
30 und 31-03-37 Worms	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		J'ai trouvé le joli bonnet en débálant à M. il est charmant. - Salue & remercie tout le monde à la maison. La grmaman -papa Julie, Charles, Bury, Melle F. quand on est heureuse comme moi, on ne peut assez remercier Dieu & les hommes. Adieu ma chère mère porte toi bien & pense à la dévouée fille Cécile. (Cécile Mendelssohn	V-1617-233-71/75

			Bartholdy).	
02-04-37 Speyer	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy Fanny Hensel und Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	Weiß ich doch daß es mir nie verloren gehen kann, daß mirs der größte Segen meines Lebens ist, daß Ihr es also auch wohl fühlen und Euch mit mir daran freuen werdet, jetzt oder später. und gestern kamen wir dann hieher, wo wieder die prächtigste Kirche am Rhein steht, im Garten, der grün wird, und wo wir die Bergstraße, und Heidelberg und Mannheim und Landau vor uns liegen sahen im Sonnenschein. Was kann ich da thun, als nur Gott danken, der mir so viel Seeligkeit und Glück schenkt, und der mich all das Herrliche, was mir im Traum fast zu viel werden würde, so froh und so ganz in der Wirklichkeit genießen läßt.	Am Dienstag war unsre Hochzeit; wir erhielten da Eure lieben Zeilen, die mir Tante Schlegel in der Kirche nach der Trauung gab.	V-1618- 234-13/15 234-17/19 235-37/43
09-04-37 Stras-bourg	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Ich schreibe Dir in wahrer Beunruhigung über den gänzlichen Mangel an Nachrichten von Dir und den Schwestern; Gerade weil die Schwestern immer leidend waren in der letzten Zeit bin ich doppelt ängstlich und mache mir viel Besorgnisse. Bitte reiße mich bald daraus.	V-1625- 242-3/4 242-12/14
11-04-37 Stras-bourg	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	und dann auf einmal nicht weiß, ob Ihr alle auch wohl seid, ob ich Euch heut glücklich und froh wissen kann. Das gebe Gott und ich will mir die bösen Gedanken ganz fern halten,	so habe ich den ganzen Winter nicht gefroren wie gestern und heut in den Kirchen, wo ich die Silbermannschen Orgeln mit	V-1626- 244-7/9 244-14/17

			blauen Händen spielte, und mit Zahnklappen bewunderte.	
14-04-37 Freiburg im Breisgau	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Fanny Hensel in Berlin	Wie sehr unangenehm ist er, und wie hat mich das in meiner sonst so frohen Zeit betrübt; beide schreiben Gottlob, daß Du wohl und heiter seist,		V-1627-246-4/5
20-04-37 Freiburg im Bresgau	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		[...] und heut habe ich Cécile beigebracht, was ein Dreiklang ist. Gestern hat sie den Entschluß gefaßt sich ihren ersten Zahn, an dem sie zwei Tage und Nächte fast ununterbrochen schrecklich gelitten hatte ausziehen zu lassen, Du kannst Dir denken, daß mir sehr bange davor war, aber es ist alles gut gegangen und wir haben den ganzen Abend an dem abscheulich großen Backzahn geputzt und gewaschen und ihn mit Ingrimms angesehen.	V-1630-252-25/31
27-04-37 Freiburg im Bresgau	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Darin haben Sie wohl Recht, daß ich nicht genug weiß, wie man sich in solchen Krankheitsfällen zu benehmen hätte, daß ich darin sehr unerfahren und dumm bin, aber das macht mich wohl eher zu ängstlich als das Gegentheil, und manchmal lacht mich Cécile aus.	V-1635-256-9/12
28-04-37 Freiburg im Bresgau	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Ich hätte meine Zunge, oder vielmehr Feder, sehr leicht im Zaum halten können, wie ich es auch bei meiner Mutter thun muß, die auf einen Franzosen nichts kommen läßt, und mit Entzücken, noch immer, von der Zeit spricht, die sie in Frankreich zugebracht und in der ich, kleine Rebellin, geboren.(Cécile Mendelssohn-Bartholdy) Man übersieht auch die ganze Gegend von dort, und in einem ganz engen, dunkeln Thal noch ein altes Kloster, in das ich Felix bitte mich zu schicken, wenn er mich mal nicht mehr leiden kann, als letzte Gutthat, ach das ist gar zu hübsch. (Cécile	V-1636-258-16/20 258-31/34

			Mendelssohn-Bartholdy) Auch giebt er mir englische Stunde, was mich sehr amüsirt, weil er so gewaltig ernsthaft dabei ist, und gar nicht gern mag wenn ich ihn quäle mir einen Kuß zu geben. (Cécile Mendelssohn-Bartholdy) Jetzt sind unsre Flitterwochen schon vorüber, und wir ein altes Ehepaar, unsre Rückreise nach Frankfurt wird wohl in acht, vierzehn Tagen sein. (Cécile Mendelssohn-Bartholdy)	259-41/43 259-46/48
29-05-37 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Für mein Leben und für meine Kunst ist das solch eine glückliche Zeit, daß ich nie weiß, wie ich Gott genug dafür danken soll;		V-1648- 277-21/23
29-05-37 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		Auch Tante Schlegel treffen wir zuweilen im Wald an; sie ist sehr wohl und munter, und noch gestern fanden wir sie mit der ganzen Familie und [...] Hausfreunden dort im Freien sitzend.	V-1650- 282-40/42
08-06-37 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Nun gebe Gott nur Gesundheit und Glück meiner lieben Cécile so wie sie es bisher gehabt hat, und dann sind alle Wünsche erfüllt, aber auch alle die ich auf Erden thun konnte, und es bleibt mir nur der eine, um Fortdauer dessen, was mir der Himmel geschenkt, wofür ich ihm täglich danken möchte und nicht weiß, wie ichs anfangen soll.		V-1653- 285-13/17 285-39/41
24-06-37 Frankfurt a.M.	FMB an Carl Klingemann in London	Wie glücklich mich aber mein neues Glück macht, auch das muß ich Dir heut nur mit einem Wort sagen. Jetzt habe ich Gott nur um Fortdauer, um Erhaltung dessen zu bitten, was er mir		V-1658- 290-30/33

		gegeben hat - einen neuen Wunsch weiß ich nicht.		
24-06-37 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Wie muß ich Gott für ihre Gesundheit danken, denn ich kann mich nicht von meiner Angst befreien, wenn sie einmal an Kopfschmerzen oder Müdigkeit leidet und sich Abends früh niederlegt, und wenn sie viel zu leiden hätte, so würde michs von allem Arbeiten und allen andern Gedanken abhalten, denen ich jetzt nun so fleißig nachhängen darf.</p> <p>denn wenn sie ordentlich wieder geschlafen hat, ist sie gewöhnlich wieder so munter und jugendlich lustig wie immer sonst, Gott sei Dank</p>		<p>V-1659- 291-15/20</p> <p>292-27/28</p> <p>292-50/63</p>
			<p>Aber <i>zureden</i> etwas zu publiciren kann ich ihr nicht, weil es gegen meine Ansicht und Überzeugung ist. Wir haben darüber früher viel gesprochen und ich bin immer noch derselben Meinung - ich halte das Publiciren für etwas Ernsthaftes (es sollte das wenigstens sein) und glaube man soll es nur thun, wenn man als Autor sein Leben lang auftreten und dastehn will. Dazu gehört eben eine Reihe von Werken, eins nach dem anderen, von einem oder zweien allein ist nur Verdruß von der Öffentlichkeit zu erwarten, oder es wird ein sogenanntes Manuscr. für Freunde, das ich auch nicht liebe. Und zu einer Autorschaft hat Fanny wie ich sie kenne, weder Lust noch Beruf, dazu ist sie zu sehr eine Frau wie es recht ist, erzieht den Sebastian und sorgt für ihr Haus, und denkt weder ans Publicum, noch an die musikalische Welt, noch sogar an die Musik, außer wenn dieser erste Beruf erfüllt ist. Da würde sie das Druckenlassen nur darin stören,</p>	

			<p>und ich kann mich eben einmal nicht damit befreunden. Darum werde ich ihr nicht zureden, verzeih es mir.</p> <p>Wenn sich Fanny aus eignem Antriebe oder Hensel zu Gefallen dazu entschließt, bin ich, wie gesagt, bereit ihr behülflich zu sein, soviel ich nur vermag, aber ermuntern zu etwas daß ich für nicht recht halte, das kann ich nicht.</p>	292-293-65/68
13-07-37 Bingen am Rhein	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		denn unser Wirthshaus liegt am Rhein, dem Niederwald gegenüber, rechts der Mäusethurm, links der Johannisberg, heut habe ich endlich sogar ein Clavier und eine Bibel geliehen bekommen, beides war schwer aufzutreiben, erstlich weil sie unmusikalisch, dann weil sie katholisch in Bingen sind und von Clavier und Lutherscher Übersetzung nichts wissen wollten, indeß ich habs doch endlich aufgetrieben und nun fängt mirs hier an sehr behaglich zu werden.	V-1668-301-15/21
14-07-37 Bingen am Rhein	FMB an Julius Schubring in Dessau		Mehrere äußerlichen Gründe sprechen dafür zum Stoff den Petrus zu wählen - namentlich die Bestimmung für das Düsseldorfer Musikfest zu Pfingsten und die bedeutende Stelle die das Pfingstfest in diesem Stoffe einnehmen würde. Zu diesen äußerlichen Gründen rechne ich auch, daß ich gern (in Verbindung mit einem größeren Plan für ein späteres Oratorium) die beiden Hauptbekenner und Stützen der christl. Kirche in Oratorien einander gegenüber stehn also zu meinem Paulus noch den Petrus hätte. Daß es an innerlichen Gründen nicht fehlt, die mir den Stoff werth machten, brauche ich Dir nicht zu sagen, und auch bei diesen innerlichen steht die Ausgießung des heil. Geistes, die den Mittelpunkt oder Hauptpunct bilden müßte, sehr obenan.	V-1670-304-8/17

			- aber alles das nicht historisch - sondern prophetisch wenn ich mich so ausdrücken darf - im größeren Zusammenhange. Meine Frage ist also ob Du glaubst daß dies möglich sei d. h. so möglich sei, daß es für jedes Mitglied der Gemeinde ein gleich wichtiger und nahe liegender Gegenstand werde.	305-31/36
24-07-37 Bingen am Rhein	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		Da bin ich schon wieder mitten in meinem Lieblingsthema, und versunken wie Felix in seine Noten, da vor mir. Der sitzt mir gegenüber und trillert mit den Fingern, schreibt, singt, bläst die Trompete und Flöte, alles auf einmal, dann geht er wieder im Zimmer auf und ab mit dem Notenblatt, schlägt den Tackt, oder spielt Baßgeige mit dem Arm, alle diese Anstrengung kostet ihm sein Clavierconcert das aber auch gewiß sehr schön wird. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	V-1675-311-33/38
14-09-37 Birmingham	FMB an Cécile Mendelssohn Bartholdy in Frankfurt a. M.		Früh morgens schrieb ich Dir, und ging dann die Orgel zu spielen; wohl an tausend Menschen waren da zusammen, die Kirche gedrängt voll, ich konnte mich kaum nach der Orgelbank durchdrängen, und da saß ein 78 jähriger Organist der berühmteste hier, Wesley, der hatte sich, alt und schwach, von seinen Töchtern dahin bringen lassen, und setzte sich, auf meine Bitte, auf die Orgelbank, und spielte, und es war so rührend, daß seine Tochter in die bittersten Thränen ausbrach und herunter in die Sakristei geführt werden mußte. Ich spielte sehr viel, und es war dann eine Art Tumult, ein Händeschütteln und Drängen um mich her, wie man es nur in England kennt, es kommen Hände von allen Seiten, und Anreden von so vielen Stimmen, man weiß nicht, wohin man sich wenden soll.	V-1712-337-8/18
29-10-37 Leipzig	FMB, Julie Schunck und	Nun gebe Gott daß wir uns bald und glücklich		V-1743-366-9/10

	Cécile Mendelssohn Bartholdy an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	wiedersehen mogen.		
02-11-37 Leipzig	FMB an Jacob Bel in Köln		Ist denn Bach nicht einmal aufs Musikfest zu bringen? Die <i>Passion durchaus nicht</i> ; sie eignet sich nun und nimmermehr für solche Aufführung; es ist nichts Concertmäßiges darin. Aber andre Sachen? Ein Paar große Overtüren? Die Messe in h moll, Eins der größten Werke in der Welt?	V-1748-371-372-54/58
04-11-37 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		da Sie wissen, wie entsetzlich ängstlich ich bin, wenn Cécile das Geringste fehlt.	V-1751-374-16/17
19 oder 20-11-37 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Cécile ist, Gott sei es gedankt, so vergnügt und wohl seit einigen Tagen, daß es eine Lust ist sie anzusehen, und dabei macht sie mir das ganze Leben so leicht, so froh und glücklich, ein Engel könnte es nicht halb so gut.		V-1776-398-9/11
22-11-37 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Cécile ist Gott sei Dank so kerngesund, daß ein Verschweigen oder Ausschmücken nicht einmal klug gewesen wäre; sie hätte von andern Seiten etwas hören und dann mit Recht doppelt erschrecken können. Cécile der es Gott sei Dank wohl geht will selbst einige Zeilen hinzufügen; Gott mit Ihnen, und geben Sie uns bald und genau Nachricht.		V-1783-401-6/9 402-29 402-31/32
07-12-37 Leipzig	FMB an Julie Sophie Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	gebe nur der Himmel daß es mit der Großmutter fortwährend besser werden möge [...].		V-1798-411-7/8
07-12-37	FMB und	Ich hoffe daß Sie mir bald		V-1800-

Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	meine Frage beantworten (bejahen) gebe Gott daß Sie es bald ohne Besorgniß für die Gesundheit Ihrer Frau Mutter thun könnten.		413-29/31
09-12-37 Leipzig	FMB an Ferdinand Hiller in Mailand		Ähnlich ging es mir in Birmingham; ich habe niemals noch mit meiner Musik solch entschiednen Effect gemacht, wie da, habe das Publicum noch nie so sehr mit mir allein beschäftigt gesehn, und dennoch ist eben darin etwas, wie soll ich sagen, Flüchtiges, Verschwindendes, was mich eher verstimmt und drückt als erhebt. Freilich hatte gerade gleich das Gegengift gegen alle die Lobpreisungen am Ort sein müssen, Neukomm nämlich den sie diesmal so wegwerfend beurtheilten, so stumm und kalt empfangen, so in der Anordnung zurück setzten, wie sie vor 3 Jahren ihn in den Himmel erhoben, über alle Componisten gestellt, und bei allen Schritten und Tritten applaudirt hatten. Was ist da Gutes an ihrer Zuneigung.	V-1804-417-52/61
30-12-37 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		übermorgen ist Neujahrs Concert, das mit meinem neuen Psalm anfängt,	V-1833-446-41/42
06-01-38 Leipzig	FMB an Johann Peter Lyser in Dresden		Berufen Sie sich nicht auf den Don Juan, den holt der Teufel, den bemitleidet man nicht, wenn er vom Teufel geholt wird wie Ihren Savello, der durch die Hand des beleidigten Gatten fällt. Aber ich sage Ihnen: ich würde auch den Don-Juan Text nicht zur Komposition gewählt haben, keinen ähnlichen! Meine ganze Natur sträubt sich dawider, dem Laster der Unsittlichkeit irgend ein Zugeständnis zu machen, und für das größte Zugeständnis würde ich es halten, einen solchen Text zu komponiren, es würde mich schmerzen.	V-1842-451-6/13
09-01-38	FMB an Carl		Daß ich Dir alles dies schreibe,	V-1845-

Leipzig	Klingemann in London		daran wirst Du meine Ohrenschmerzen erkennen, und mein hypochondrisches Wesen - auch bin ich vor diesem ganzen Monat etwas angst und bange - so Gott will kann ich Dir das nächstemal froh und glücklich schreiben und gute Nachricht geben.	453-454-49/53
10-01-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Cécile erwartet ihre Niederkunft wohl in etwa 10 Tagen, nach der Mitte dieses Monats - ich kann Dir nicht läugnen daß ich mich davor sehr ängstige, gebe Gott daß es ihr wohl und glücklich gehen möge, dieser Gedanke verläßt mich nicht.		V-1848-456-16/19
13-01-38 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin		Wenn sie den Seb. Bach diesmal nicht in Cöln am 2ten Tage anbringen wollen, so dirigire ich ihr Fest nicht - es muß einmal durchgesetzt sein, und Orgel haben sie auch, also fehlt nichts dazu.	V-1850-458-44/46
13-01-38 Leipzig	FMB an Rebecka und Walter Lejeune Dirichlet in Berlin	Nun, gebe Gott, daß wir froh und glücklich im Frühjahr zusammenkommen; sind wir gesund so geschieht es, das ist bestimmt; Gott gebe es uns.		V-1851-459-26/28
18-01-38 Leipzig	FMB an Jacob Bel in Köln	Gewiß nehme ich mir's vor, meine Frau zum Musikfeste mit mir zu bringen, wenn Gott uns beiden Gesundheit schenkt, und ohne dies könnte man ja überhaupt kaum von einem Plane so lange heraus sprechen.		V-1860-465-3/6
20-01-38 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Ferdinand Hiller in Mailand		Ich leide, wie vor 4 Jahren schon einmal, an gänzlicher Taubheit des einen Ohrs, und zuweilen Kopf-Hals &c. Schmerzen dazu, aber die Schwäche des Ohrs dauert ununterbrochen fort, und da ich dabei erst dirigiren und spielen mußte (jetzt hüte ich schon seit 14 Tagen das Zimmer) so kannst Du Dir meine Pein denken, wie ich weder das Orchester recht hörte, noch meine eignen Passagen auf dem Flügel. Es ist damals nach 6	V-1866-470-16/25

			<p>Wochen vergangen, und gebe Gott daß es diesmal auch so vergehen möge, aber wenn ich mich noch so sehr zusammennehme kann ich mich der Furcht nicht ganz erwehren, da bisjetzt trotz aller Mittel keine Veränderung da ist, und ich oft nicht einmal verstehe, wenn im Zimmer gesprochen wird.</p> <p>Zu Neujahr, wo das Concert immer mit geistlicher Musik eröffnet wird, ließ ich meinen Psalm „wie der Hirsch“ aufführen. Ich habe einen neuen, sehr ausgeführten Schlußchor dazu gemacht, und an dem ganzen Psalm mich recht erfreut, weil es eins der wenigen Stücke von mir ist, die mir noch jetzt so lieb sind, wie während ichs schrieb.</p>	471-43/47
23-01-38 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy und die Familie in Berlin	Cécile geht einstweilen noch munter auf und ab, und klagt nur oft über Müdigkeit und Schmerzen, und quält sich doch sehr. Gebe Gott, daß ich Dir bald frohe Nachricht sagen könne.		V-1868-474-30/33

03-02-38 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	<p>Hat mir eine allerliebste kleine Arbeit gemacht, und 2 radirte Blätter von A. Ostade gestern selbst in der Stadt gekauft, und so sehr ich Ursache habe Gott für dies Wohlbefinden von Herzen zu danken, so wird mir doch bei der großen Verrechnung ich will nicht sagen besorgt, aber doch sehr gespannt zu Muth.</p> <p>Wie gesagt, Cécile pflegt u[ns.] Gott erhalte sie, und gebe ihr fortdauernd solche Gesundheit, und lasse mich</p>		<p>VI-1875-25-6/10</p> <p>26-27-54/57</p>
---------------------	-------------------------------	--	--	---

		und munter, wie ich mirs nur irgend wünschen kann.		
10-02-38 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	denn sie scheint sich Dir wirklich zum Muster genommen zu haben, befindet sich Gott sei Lob und Dank eben so vortrefflich, stillt mit eben so viel Leichtigkeit und Freude, hat so lange auf sich warten lassen, und am Ende gut werden lassen, was lange gewährt hatte. Jetzt kann ich eigentlich erst recht merken, wie beklommen mir in den letzten Wochen gewesen war; als ob mir der dickste Stein vom Herzen wäre und ich selbst neugeboren, nicht bloß der kleine Kerl, so ist mir zu Muth.		VI-1891-34 -3/10
11-02-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Liebe Mutter, willst Du denn zur Taufe herkommen? Fanny ließ einmal hier gegen Schuncks so ein Wort fallen - aber ich glaub's kaum, und möchte nicht unbescheiden sein -	VI-1892-36-13/15
11-02-38 Leipzig	FMB an Julius Rietz in Düsseldorf	Vor allem die Nachricht, daß am vergangnen Mittwoch meine Frau von einem gesunden starken Knaben glücklich entbunden worden ist, und daß beide sich so wohl befinden, daß ich Gott nicht genug für dies Glück zu danken weiß.	Eine oder vielmehr ein Paar Symphonieen zu schreiben habe ich mir für dies Jahr fest vorgenommen; gebe nur Gott daß sie so werden, wie ichs mir denken und vorstellen, aber selten schreiben kann. Die Reform.Symph. kann ich gar nicht mehr ausstehn, möchte sie lieber verbrennen, als irgend eins meiner Stücke, soll niemals herauskommen;	VI-1894-37-3/6 38-43/48
14-02-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Heut vor 8 Tagen aß er bei uns, und um diese Zeit war ich in einer unsäglichen Angst. Denk ich daran, so weiß ich immer wieder		VI-1906-48-20/24

		nicht, wie ich noch etwas andres denken kann, als Dankbarkeit gegen Gott, der mich so überaus glücklich macht, und gegen meine Cécile, die soviel gelitten hat.		
21-02-38 Berlin	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Dem lieben Gott sei Dank, daß ich Dir wieder frohe Nachricht geben kann, Es hatte sich seit vorgestern auf den Magen geworfen, vom Kopf weggezogen, und heut, Gott sei gedankt, scheint sie nur noch an großer Erschöpfung zu leiden, sonst aber spricht sie und ist wieder wie gewöhnlich, alles wie sonst, was ich ohne Thränen kaum anhören kann. Gott sei Dank, der es so gnädig gewendet hat.	ich kann nicht so schnell von der unbeschreiblichen Angst zum Gedanken an so frohe Tage übergehen.	VI-1914-51-3 51-15/18 51-26 51-29/30
22-02-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Sey nur Gott Dank, daß er die nahe Gefahr gnädig abgewendet hat.		VI-1915-52-7/8
23-02-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Es geht Cécile Gott sei Dank heut wieder besser und die Ärzte sind zufrieden, Gott gebe daß ich Dir fortwährend Gutes und Besseres zu melden habe; Clarus verspricht sie könne Anfang der nächsten Woche wieder aufstehen. Das gebe Gott und darauf hoffe ich.		VI-1916-52-3/4 52-9/12
24-02-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Es geht Cécile Gott sei Dank recht sehr wohl und heut kann ich Dir einmal wieder mit leichtem Herzen schreiben. Gott gebe daß es so bleibe, daß sie bald wieder das Bett verlassen und mit uns sein		VI-1917-53-2/3 53-6/10

		<p>dürfe, die Ärzte versprechen es, und ich hoffe es zum Anfang der nächsten Woche; wir können Gott nie genug danken, daß er den entsetzlichen Sturm so abgewendet hat.</p> <p>Nun Gott sei Dank heut ist sie ja entschieden in der Besserung;</p> <p>jetzt ists heut Nachmittag geworden, und Gottlob, Gottlob sie befindet sich mit jeder Stunde besser; Gott erhalte es so. Und nun lebwohl, liebe Mutter; morgen so Gott will schreibe ich an Paul, und bald kann ich hoffentlich schon sagen auf Wiedersehn,</p> <p>Gott sei Lob daß ich Euch so beruhigen konnte.</p>	<p>Carl wird er in jedem Fall getauft, (aber so möchte ich ihn nicht nennen) Paul ebenfalls, aber ich hätte gern noch einen 3ten hübschen Nennenamen - schlagt einmal was nettes vor!</p>	<p>53-20</p> <p>54-44/46</p> <p>54-50/53</p> <p>54-61/62</p>
24-02-38 Leipzig	FMB an Marie Catherine Kiéné in Paris	<p>A fortnight ago my dear wife presented me with our first child, a son, and though she was very well and cheerful the first week, she had such a terrible attack of illness a week ago, that now, though by God's help the danger has been averted, I may look upon her as given to me anew. During the sad days of her illness as I watched beside her,</p>		VI-1918-55-7/12
26-02-38 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	<p>Gute Nachricht, Gott sei Dank; meine Cécile ist heut wieder ein Paarmal auf und abgegangen, während ihr Bett gemacht wurde, und befindet sich so wohl,</p> <p>Wie ich mich darauf freue, wenn sie erst wieder so mit</p>		<p>VI-1923-59-3/4</p> <p>59-10/13</p>

		<p>uns sein wird, und wenn man alle die traurigen Tage wieder aus dem Gedächtniß verliert und Gott mit frohem, ruhigen Herzen für die guten danken kann.</p>		
27-02-38 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	<p>Heut geht es Cécile Gottlob so gut, daß wir hoffen schon morgen wieder mit einander zu Tisch zu sein, und sie erholt sich täglich und stündlich mehr, Gott sei es Dank.</p> <p>Nun mit Gottes Hülfe hat sich ja alles so gnädig und günstig gewendet.</p>		<p>VI-1925-60-4/6</p> <p>60-14/15</p>
03-03-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Cécile ist Gottlob ganz wohl auf und munter;</p> <p>Der kleine Kerl befindet sich ebenfalls musterhaft, und so freue ich mich meines Lebens und bin dankbar für all das Gute, das mir darin geschenkt ist.</p>		<p>VI-1930-65-3</p> <p>65-7/9</p>
06-03-38 Leipzig	FMB an Franz Bernus du Fay in Frankfurt a. M.	<p>Mit Gottes Hülfe erholte sie sich nach 4 schlimmen schlimmen Tagen, und seitdem ist ihre Genesung fortwährend sicher und sogar rasch vor sich gegangen.</p> <p>und Ihnen von dem unsrigen erzählen, wie sich Cécile und der Knabe beide Gott sei Dank so wohl und munter befinden, wie sehr glücklich wir nun sind. Wohl haben Sie Recht, daß es ein sehr ernster Augenblick des Lebens ist - aber wie mir zu Muthe ist, wenn ich jetzt meine Frau wieder unverändert vor mir sehe, mit dem Kinde an der Brust, und wenn ich mir denke, daß sie mir wieder neu geschenkt sei - das kann ich Ihnen nicht beschreiben. Gott zu danken bleibt das Einzige, und dann sich der Theilnahme wahrer</p>		<p>VI-1935-70-8/10</p> <p>70-12/19</p>

		Freunde zu freuen,		
11-03-38 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Bis jetzt haben wir die Taufe immer noch für den 15ten als Deinen Geburtstag bestimmt; heut scheint aber ein Querstrich zu kommen, indem wir nämlich den Hr. Hirzel, den wir gern als Prediger hätten, an dem Tage nicht bekommen können, sondern seinen Collegen, der mir weniger gefällt. ich danke Gott täglich und thue es nicht genuch, daß er mir so gut über mein zweites, schlimmer als das erste, Uebel geholfen [...]. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	VI-1937- 72-73- 20/24 73-74- 60/62
14-03-38 Leipzig	FMB an Sigismund von Neukomm in Paris		Jetzt ist sie Gott sei Dank völlig wieder hergestellt. Wenn Sie zu alle dem, und der unbeschreiblichen Angst, die ich in jener Zeit auszustehn hatte, noch viele und immer wiederholte Berufsgeschäfte rechnen, derer ich hier den Winter über vollauf zu thun habe, so hoffe ich daß Sie mir meine verspätete Antwort und den verspäteten Dank für alles Liebe und Gute was Ihr Brief und Ihre Sendung enthielt verzeihen werden.	VI-1944- 76-12/17
15-03-38 Berlin	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Vor 2 Stunden ist unser Knabe getauft worden, Paul Wolfgang Carl heißt er, und Paul und Albertine, Onkel Schunk und Mme. Jeanrenaud waren die Pathen. Die Rede die der Pastor Blaß hielt war eine der besten, die ich bei solchen Gelegenheiten gehört; sehr einfach, und ernsthaft, und ohne alle Ziererei und Sentimentalität,	VI-1946- 79-5/7 79-10/13
12-04-38 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London	und der Kleine gedeiht an ihrer Brust, und das ist ein Anblick bei dem man nicht genug sich freuen, nicht genug Gott danken kann.		VI-1983- 104-8/10
13-04-38 Berlin	FMB an W. Steinbeck in Perleberg	Gebe Dir und Deinen Geschwistern der Himmel Trost und Beruhigung;		VI-1990- 110-11/12
14-04-38	FMB an		denn Paul mit seiner Frau waren	VI-1992-

Berlin	Ferdinand Hiller in Mailand		vorigen Monat hier, und haben den Kleinen über die Taufe gehalten Namentlich am Palmsonntag kann ich die päpstliche Kapelle mit den goldnen Palmenzweigen niemals aus dem Gedächtniß kriegen; es ist von Ceremonie und Pracht das feierlichste und glänzendste was ich gesehn habe, und ich möchte Du sähest es und fändest das auch.	113-27/28 113-38/41
25-05-38 Berlin	Julie Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Gebe Gott, daß es mit der Besserung der Kranken rasch und glücklich fortschreiten möge.		VI-2020-134-23/24
30-05-38 Köln	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Mme Jeanrenaud wünscht ich möge Cécile darauf vorbereiten lassen, ich bin aber kein Freund von solchen Vorbereitungen, die nichts helfen, und bitte Dich daher nur, ihr den inliegenden Brief in einem ruhigen Augenblick, (wo möglich des Morgens) zu geben.	VI-2022-135-4/8
30-05-38 Köln	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a.M.	Gott gebe Ihnen Ruhe und Fassung, Gesundheit und alles was so trübe Tage mildern kann!		VI-2023-136-22/23
19-06-38 Berlin	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a.M		aber neulich gingen wir mit dem kleinen Walter un da der es auch bald bemerkte und sagte „Tante Cécile, nach dir gucken sich auch alle Leute um“ so wars nicht mehr zu läugnen. Thue ich Unrecht Ihnen so etwas zu erzählen? Ich denke es freut Sie auch, wie jede Gottesgabe, und so schadets nicht daß ichs weiter sage.	VI-2029-140-141-37/41
15-07-38 Berlin	FMB an Ferdinand Hiller in Bellagio		Da so allerlei Bestien von Gott erschaffen sind und auf Erden herumwandeln, worunter die schlechten Correspondenten auch gehören, so sei mir nicht zu böse, daß ich diese Natur bekommen habe. Und daß in Bayern verboten ist in irgend einer katholischen oder protestantischen Kirche Musik zu machen, weil es die Kirchen entheiligt? Und daß die Choräle auf dem Theater obligat werden?	VI-2054-166-3/5 168-73/76

			Gottes Schock Donnerwetter.	
30-07-38 Berlin	FMB an Ferdinand David in Leipzig		Wie gesagt, dabei ist mir der bloße Gedanke an Dein Wesen erfreuend und der Himmel lasse es uns gelingen, immer mehr unsre Wünsche und unser Innres auszusprechen und das was uns heilig und lieb in der Kunst ist festzuhalten und nicht untergehen zu lassen.	VI-2060- 177-25/28
01-08-38 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig		und Deine Meinung, daß ein Beruf dem andern vorzuziehen sei, kann ich nun einmal nicht theilen. Ich denke immer, worin ein ordentlicher Mensch sein Herz hineinlegt, und was er ordentlich umfaßt, das sei ein edler Beruf - und nur solche lieb' ich persönlich nicht, in denen eben nichts persönliches ist, in denen der einzelne verschwindet, wie z. B. die Militärcarriere im Frieden, wovon hier die Beispiele sind. Wenn nur das Innere ausgesprochen ist, und wenn nur das Innere werther und werther wird ausgesprochen zu werden, - alles Andere ist gleich.	VI-2062- 180-4/10 181-29/31
29-08-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Nun dieser soll gestern ein Billet an Céciles Freundinnen Lutteroth, die jetzt aus Frankfurt hier sind, abgeben und zugleich schreibe ich ihm den Titel der Confessions auf, die er mir aus einer Leihbibliothek holen soll, weil ich sie in Berlin nicht ausgelesen.	VI-2079- 195-57/60
04-09-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		denn in der Nebenstube liegt meine Cécile und hat die Masern, wie Du mirs von Beckchen schreibst, und auch sie hat zwei sehr unruhige schlimme Tage und Nächte gehabt, bis endlich vorgestern der Ausschlag entsetzlich stark hervortrat, wie ich ihn noch niemals gesehn hatte, und seitdem ging es besser; heut, Gott sei es Dank wieder ganz gut und fieberfrei, und heut kann ich zuerst wieder aufathmen und Dir gutes Muths schreiben.	VI-2083- 197-5/10

			Und doch ists sonderbar, als Clarus am Sonntag die Masern ausgebrochen fand und mirs sagte hatte ich solch ein Gefühl von Vergnügen, daß es nicht Böseres sei, als hätte er mir die beste Nachricht gegeben, und auch jetzt möchte ich immer noch Gott danken daß es am Ende doch eine der leichtesten und ungefährlichsten Krankheiten ist, die uns und Euch heimsuchen mußte. Der Himmel gebe baldige Befreiung auch von dieser Sorge,	198-28/34
04-09-38 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Gott sei Dank befindet sie sich heut bis auf die obligate Erkältung ganz wohl und fieberfrei, jedoch bin ich in solchen Kinderkrankheiten gerade ein großer Pedant befolge das Wort des Arztes pünctlich, und laß ihr keine Hand aus dem Bette, und vor 10 Tagen auch keinen Fuß heraus thun. Aber welche Unannehmlichkeit das ist und wie ängstlich ich in den ersten Tagen der Krankheit war, als die Masern noch nicht deutlich hervortraten können Sie denken. Das in Acht nehmen aber ist wie gesagt etwas, worauf ich mit ängstlicher Pedanterie sehe, und deshalb können Sie ganz ruhig sein daß ich gewiß nichts versäumen werde, sie lange genug im Bett und Zimmer halten alle Erkältung und Anstrengung der Augen nachher vermeiden &c &c.	VI-2084- 199-6/10 199-15/17 199-23/26
08-09-38 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	es geht Cécile so wohl Gott sei Dank, seit die Krankheit sich entschieden ausgesprochen hat daß man für nichts zu sorgen hat als sie ruhig und geduldig zu erhalten und die große Langeweile möglichst zu lindern, die sie natürlich sehr quält. Gottlob daß es ihr so wohl		VI-2086- 201-3/6 201-20/22

		geht, und daß ich Ihnen die Nachricht davon geben kann das ist das Beste.		
10-09-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Aber es war mir nicht möglich eher zu schreiben, weil gerade da Cécile besser wird sie den Mangel an Gesellschaft und Unterhaltung doppelt empfindet, und da von ihren Freundinnen keine in Leipzig ist so läßt sie mich nur sehr ungern von ihrem Bett. Komme ich daher von den Proben zum Paulus der Sonnabend aufgeführt wird oder von meinen sonstigen Beschäftigungen nach Haus so ruft sie mich gleich und wird betrübt wenn ich fortgehen will.	VI-2087-202-8/14
12-09-38 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Jetzt muß Cécile dictiren: „Liebe Mutter! Ich bin Gott sei Dank, wieder gesund geworden und freue mich daß es auch Euch wieder gut geht. Abscheulich muß ich ausgesehn haben, denn Felix hat sich vor mir gefürchtet und mich gar nicht geküßt; aber jetzt schäle ich mich im ganzen Gesicht, wie eine Schlange, und am Ende werde ich auch wieder ein Mensch werden.“	VI-2090-204-32/37
04-10-38 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Am vergangenen Sonnabend vierzehn Tage nach meiner Krankheit, vier Wochen nach Cile's, sechs Wochen nach der des kleinen Felix, wurde Cécile ganz plötzlich so unwohl, daß es ein großer Schreck für mich war. Sie hatte die ganze Nacht und den Vormittag starkes vomiren und ich mußte fürchten es sei der Anfang einer neuen Krankheit während es, Gott sei Dank, nur das Ende der alten war. Felix ist ein Hypochonder, ich habe die Krankheiten längst vergessen, und werde nur wie ein verzognes Kind, durch Geschenke daran erinnert. (Cécile Mendelssohn Bartholdy) Carlchen hat mit den Zähnchen zu thun, er ist nicht so ganz lustig wie sonst, sieht aber recht	VI-2097-208-8/13 208-30/32 209-45/47

			wohl aus. Gott erhalte ihn gesund. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	
02-11-38 Leipzig	FMB an Julius Schubring in Dessau		Ich hatte mir eigentlich beim Elias einen rechten, durch und durch Propheten gedacht, wie wir ihn etwa heut zu Tage wieder brauchen könnten, stark, eifrig auch wohl böse und zornig und finster, im Gegensatz zum Hofgesindel und Volksgesindel und fast zur ganzen Welt im Gegensatz und doch getragen wie von Engelsflügeln.	VI-2118- 224-18/22
05-11-38 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		Du weißt ja noch gar nicht einmal wie wir wohnen. Das blaue Zimmer gefiele Dir schon; gestern habe ich wieder einen schönen Kupferstichzuwachs bekommen von Mme. Jeanrenaud; die Raphaelsche Vision des Ezechiel von Longhi gestochen, die kommt nun der Himmelfahrt der Maria gegenüber.	VI-2121- 227-19/22
21-11-38 Berlin	FMB an Johann Wilhelm Schirmer in Düsseldorf		Gott gebe, daß immer wenn die Leute von mir Übles sagen, eben so wenig davon wahr sein möge, wie diesesmal. Dann soll ich ein Frommer geworden sein. Wenn man darunter meint, was ich mir unter dem Wort fromm denke, und was auch Du wohl nach Deiner Aeußerung darunter verstehen wirst, so kann ich nur sagen, ich bin es leider nicht geworden, aber ich arbeite jeden Tag meines Lebens nach Kräften daran mehr und mehr es zu werden. Freilich weiß ich daß ich es niemals so ganz und gar werden kann, aber wenn ich mich auch nur nähere, ist's gut. Wenn aber die Leute unter einem Frommen einen Pietisten verstehen, einen solchen der die Hände in den Schoos legt und von Gott erwartet daß er für ihn arbeiten möge, oder einen solchen der statt in seinem Berufe nach Vollkommenheit zu streben von dem himmlischen Berufe spricht, der mit dem	VI-2136- 239-4/5 239-240- 14/32

			irdischen unverträglich sei, oder einen der keinen Menschen und kein Ding auf dieser Erde von ganzem Herzen lieben kann - ein solcher bin ich nicht geworden, Gott sei Dank, und hoff 's auch nicht zu werden mein Lebenslang. Und gerade weil ich so gern recht fromm leben und sein möchte, darum hoff ' ich mit dem Andern hats keine Noth. Da ich durch mein innres und äußres Leben, durch meine liebe Frau und Kind, sowie durch fleißiges Arbeiten so glücklich bin, daß ich immer nicht weiß, wie ichs anstellen soll, dankbar genug zu sein.	
25-11-38 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Sag mir bald, wie es Beckchen geht; wie that es mir wieder weh, daß ich nicht bei Euch wohne, ich hätte doch Beckchen mehr und mehr zerstreuen und erheitern können. Trost giebt es freilich nicht, aber Gott stärke sie und lasse sie so fortschreiten, wie es gestern sichtlich zur Besserung ging.		VI-2139- 241-6/9
06-12-38 Leipzig	FMB an Julius Schubring in Dessau		Mit dem dramatischen Element scheint mir noch irgend ein Differenzpunct zwischen uns zu sein; bei einem solchen Gegenstand, wie Elias, eigentlich wie jeder aus dem alten Testament, außer etwa dem Moses muß das dramatische vorwalten, wie mir scheint - die Leute lebendig redend und handelnd eingeführt werden, nicht aber um Gotteswillen ein Tongemälde daraus entstehen, sondern eine recht anschauliche Welt, wie sie im alten Testament in jedem Capitel steht - und das Beschauliche, Rührende, nach dem Du verlangst, müßte eben alles durch den Mund und die Stimmung der handelnden Personen auf uns übergehen.	VI-2153- 247-8/16
Nach 24/12 und am 30/12/38	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an		Ich habe leider erst vor Kurzem bei meiner Schwester gesehen wie tief und unablässig die Schmerzen sind, die ein solcher	VI-2186- 271-3/10

	<p>Elisabeth Jeanrenaud</p>	<p>der kleine Carl gedeiht, Gottlob, herrlich, jetzt behauptet Cécile er habe zwei Zähne bekommen; ich verstehe es nicht recht, glaube aber auch so etwas zu fühlen, dabei ist er kerngesund, Cécile auch, ich auch, also wissen Sie, daß uns zum Glücke nichts fehlt, und wie wir Gott für alles Gute täglich danken, das uns zu Theil geworden.</p>	<p>Schlag für immer läßt, und wenn ich fühle wie mir selbst unser Kind, dem Gott bis heut Gesundheit und alles Gute geschenkt hat, mit jedem Tage mehr ans Herz wächs't, wie mirs immer mehr unentbehrlich wird, und ich mich daran gewöhne seine Fortschritte zu bewachen, mir Hoffungen daraus zu bilden, und es so mit jeder neuen Entwicklung mehr zu lieben - da kann ichs wohl mitfühlen, wie es sein muß, wenn das alles plötzlich zerschnitten ist.</p> <p>.</p> <p>Mon Dieu que cette pauvre petite a du souffrir, & quelle douloureuse souvenir s'attache a ce tems, heureux pour tant d'autres, pour les parents de cet enfant. Je suis cependant étonnée d'entendre avec quelle resignation l'oncle & la tante, supportent ce malheur. Dieu veuille benir leurs autres enfants & leur conserver la santé.(Cécile Mendelssohn Bartholdy)</p> <p>Dieu veuille preserver notre famille d'événements aussi tristes, que ceux qui se passèrent dans l'année qui finit. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)</p>	<p>272-30/34</p> <p>273-59/63</p> <p>273-77/78</p>
<p>01-01-39 Leipzig</p>	<p>FMB und Hermann Franck an Carl Klingemann in London</p>		<p>Du weißt, es ist von je mein Fehler gewesen, den andern meine Ansichten aufdringen zu wollen; gar meinen Freund, den konnte ich am allerwenigsten in Ruhe lassen, und so mag ich Dir mit meinem Treiben und Drängen lästig geworden sein; das soll nicht wieder geschehen,</p>	<p>VI-2188- 274-12/16</p>

			<p>aber bleib mir unverändert und gut.</p> <p>Mein Psalm „wie der Hirsch“ wird wohl unter anderm auf dem Musikfeste vorkommen; wenn Ihr den, wie Du sagst, rauh vorgetragen habt so bin ich froh nicht dabei gewesen zu sein, denn keins von meinen Stücken macht mich wüthender wenn ichs schlecht höre, und muß zarter vorgetragen sein.</p>	<p>275-49/53</p> <p>276-88/89</p>
23-02-39 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	Bist Du aber ganz wohl und sagt der Himmel ja, dann komm auch!		VI-2249-320-11
27-02-39 Leipzig	FMB an Ignaz Moscheles in London		Die Frage ist, ob er Fortschritte machen wird, so wie er ist bringt er die Sache nicht weiter, hat aber schöne Mittel, wenn er sie benutzt - das gebe Gott. Wenn bei der Aufführung meines Psalms in der Academy gerade das Quintett haperte, so hätte ich nicht dabei sein dürfen, denn das ist mein Leibstück, und falsche Noten bringen mich darin auf.	VI-2255-325-86/91
14-03-39 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Möge Dir der Himmel alles erhalten, was Du jetzt genießest, und uns Deine beglückende Liebe.		VI-2281-341-7/8
15-04-39 Leipzig	FMB an Ferdinand Hiller in Mailand		Dein letzter Brief spricht noch von ihm; Du hast ihn erst so kürzlich gesehn, so lieb gehabt - es ist auch zu entsetzlich. Und wer kann da noch an Ruhm und Ruf und äußeres Glück denken sichs wünschen, wenn solch ein äußerlich glücklicher und innerlich begabter Mensch mit alledem so gränzenlos unglücklich ist. Mir liegt mehr darin als in der tiefsten Predigt die ich je gehört, und ich kann gar nicht fertig werden, wenn ich einmal daran denke.	VI-2323-370-84/90
17-04-39	FMB an Fanny		Schon um deswillen weil er gar	VI-2329-

Leipzig	Hensel in Berlin		kein Wesen von sich macht, keinen blauen Dunst, keine grauen Zeitungartikel und dgl. möchte ich daß es ihm gelänge, „damit die Heiden erkennen, daß sie Menschen sind“ sagt König David; aber wenn Du ihn nun spielen hörst, diese unglaubliche Vollendung, diese ganz und gar durchgebildete Virtuosität, diesen entzückenden Ton, und dabei die Unfehlbarkeit und Ruhe - so weißt Du den Hauptgrund, warum ich möchte, daß es ihm in Berlin gelänge, und warum ich ihn Dir recht ans Herz lege (nur bildlich natürlich; Hensel sticht mich gleich todt).	375-14/22
23-04-39 Leipzig	FMB an Ferdinand David in London	Lebe wohl, lieber Freund. Grüße alle Bekannten und Freunde dort. Deine Frau und Kind sind wohl. Mög's der Himmel so fügen, daß wir Dich hier behalten, das wünsche ich. Und ganz Leipzig sollte Amen sagen; und sagt es auch.		VI-2338-381-40/42
23-04-39 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Cécile und Carl sind Gottlob sehr munter und wohl jetzt; auch mir hat seit den Masern nichts gefehlt, und so möge uns allen Gott die Gesundheit erhalten, dann werden wir einen frohen Sommer haben. Daß sie überhaupt ein Seebad nimmt, ist gewiß sehr recht; gebe Gott seinen Segen dazu und den besten Erfolg.		VI-2346-387-32/35 388-40/41
03-05-39 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Tante Schlegel habe ich den ersten Tag meines Hierseins besucht, und sehr wohl und munter gefunden, wohler als voriges Jahr und vor 2 Jahren; auch alle Veits sind gesund und lassen Euch alle grüßen, so wie hier das ganze Haus.	VI-2348-389-51/54
02-06-39 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Gott sei Dank nur, daß Eure lieben Briefe uns seitdem oft von ihrem Wohlsein unterrichten; aber recht aus Herzensgrunde bitte ich Dich dahin zu wirken, liebe Mutter,	VI-2359-397-10/14

		dort hielt das Übel immer noch an, und war den Tag vor der ersten Probe, die ich zu halten hatte, wie weggeblasen, und kam nicht wieder. Wie dankt man Gott nur genug für solch ein Glück?	daß sie möglichst bald ins Seebad reis't, und möglichst lange dort verweile - 6 Wochen wenigstens.	397-31/34
04-06-39 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		<p>So eben fahren Julius und Julie, die heut um 11 in der Französischen Kirche getraut wurden, nach Mainz und morgen weiter nach England;</p> <p>Über Deine Gesundheit höre ich Gottlob die befriedigendsten Nachrichten; mir war so bange daß der entsetzliche Schreck und die Erschütterung, die der Verlust unsres Freundes allen seinen Freunden gemacht hat, Dich mehr als alle angreifen würde, da Du kaum von so vielen Schmerzen genesen warst; doch höre ich zu meiner Freude daß Du eher wohler als vorher seist, und von Gesichtsschmerzen sich keine Spur gezeigt habe.</p> <p>Und bleibe sehr lange da, so lange Du kannst, und suche Dich von den Unruhen und all dem bewegten Leben das Dich seit einem Jahre ergriffen hat, zu erholen und recht zur Ruhe wiederzukommen, und recht zu fühlen und zu genießen wie viel Liebe Dir noch in der Welt ist, und wie Du sie verdienst und Dich ihrer drum auch freuen muß,</p> <p>Wir gehn dies Jahr in kein Seebad; es geht uns Dreien Gott sei Dank wohl, und was das Bad nützen könnte, könnte das viele Hin und Herreisen schaden muß.</p>	<p>VI-2361-399-3/4</p> <p>399-8/13</p> <p>399-400-24/28</p> <p>400-31/32</p>
04-06-39 Frankfurt	FMB an Peter Gustav Lejeune		Sie waren gegen uns dieselben theilnehmenden,	VI-2362-401-22/33

a.M.	Dirichlet		<p>liebenswürdigen, einzigen Menschen, die mir alle von je in ihnen gekannt; jede freie Stunde brachten Cécile und ich bei Ihnen zu, und obwohl das Andenken an den lieben Vater keinen Augenblick verschwand, so machte uns ihre natürliche Heiterkeit und Freundlichkeit und eben das Andenken, das wir so recht erneuern konnten, und das in all seiner Trauer die lieben Freunde nicht bitter, nicht hart, nicht abgeschlossen stimmt, das ihnen all ihre Liebe für alle Menschen läßt oder noch vergrößert, - alles das machte uns die Stunden bei ihnen theuer und werth. So liebenswürdig sie früher waren, so kamen sie mir diesmal noch mehr so, noch frömmer und dadurch erhabner vor. Es ist ein großes Glück für Euch diese trefflichen Wesen für Eure Nähe und für Euern Kreis zu gewinnen.</p>	
03-07-39 Frankfurt a.M.	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Daß es Dir wohl ginge wußten wir durch Fannys letzte Zeilen, aber daß Beckchen Gottlob wieder so gesund ist, haben wir zuerst durch Dich erfahren, und uns von ganzem Herzen darüber gefreut, und nur Fortdauer der völligen Genesung gewünscht.</p> <p>Cécile ist bisher ganz herrlich wohl gewesen, und so gebe der Himmel daß es immer bleiben moge.</p>	<p>und schließlich fingen sie, ehe der Vorhang aufging, an zu singen „wie der Hirsch schreit“ und ich dachte schon, wie werden sie nur den schreienden Hirsch darstellen, und wer soll ihn machen - aber nun kommt was für Dich, Mutter - sie hatten Schlemmer, der mir ähnlich sehen soll, als mich costumirt, und er saß in begeisterter Attitüde da, und schrieb Noten und kaute zugleich an seinem</p>	<p>VI-2382-421-9/12</p> <p>422-43/44</p> <p>424-425-145/151</p>

			<p>Schnupftuch, und neben ihm stand eine schöne heil. Caecilie mit einem Kranz .</p> <p>Ich schreibe Dir heut einen plauderhaften, Nestor-Brief; aber mir ist so behaglich, und ich möchte so gern mit Dir schwatzen.</p>	<p>425-157/158</p>
20-07-39 Horchheim	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Jetzt kann's aber ebenso schön wie das vorigemal werden, wenn Ihr kommt und es annehmt, und wenn Gott uns glücklich bis zu der Zeit geleitet.</p> <p>ich weiß von meinen eignen Reiseplänen für den Herbst nichts und kann überhaupt keine Pläne machen bis Gott über den schweren Tag glücklich geholfen hat, bis ich meine Cécile wieder wohl und alles wieder gut sehe; dann aber, so Gott will, schreibe ich Dir gleich und wie froh!</p>		<p>VI-2390-433-10/12</p> <p>433-16/19</p>
06-08-39 Horchheim	FMB an Henriette Voigt in Leipzig		<p>Als Gegengift glaube ich hat der liebe Gott die Musiker in hiesiger Gegend wachsen lassen; die tragen eben nicht zur Anmuth des Landes sehr wesentlich bei; da wird mirs immer ganz wohl und heimisch, wenn ich mit unsern Nord-Deutschen zusammenkomme und musicire, und nichts von Zank und Streit und Eifersucht und antediluvianischen Klatschgeschichten zu hören bekomme.</p>	<p>VI-2400-448-39/44</p>
16 -08-39 Frankfurt a. M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>Die traurige Nachricht über den Verlust der Tante Schlegel hast Du nun schon erfahren, und warst durch die Aeüßerung meines vorigen Briefes vielleicht eher vorbereitet, obwohl ich noch keine Ahndung davon hatte als ich Dir zuletzt schrieb.</p> <p>Sie hat nicht aufgehört die ihrigen zu beruhigen, zu trösten, und das ist Schuld daß ich sie so gefaßt, als möglich gefunden habe, obwohl alle, namentlich</p>	<p>VI-2403-450-3/6</p> <p>450-10/14</p>

		<p>Wie leichtsinnig sagt man solch ein Wort - aber „so Gott will“ steht ja bei allem und jedem. Lebwohl für heut, meine liebe Mutter. Dein Felix</p> <p>An Fanny und Beckchen schreibe ich von Leipzig aus, sobald wir angekommen sind, so Gott will!</p>	<p>Philipp die Frau und die älteste Tochter, elend aussehen und von den Anstrengungen und dem Schmerz ganz verändert.</p>	<p>451-52/53</p> <p>451-57/58</p>
19-08-39 und 21-08-39 Weimar/ Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		So weit war Cécile in Weimar gekommen, und nun beendige ich die Zeilen von hier aus, Ihnen zu sagen liebe Mama, daß wir Gott sei Dank und Lob, ohne den geringsten Unfall, alle gesund, munter und vergnügt gestern Abend hier angekommen sind. Mir ist wie ein Stein vom Herzen; denn ich ängstigte mich vor der Reise mehr, als ich sagen mochte.	VI-2410-457-9/13
19-09-39 Leipzig	FMB an Ferdinand Hiller in Frankfurt a. M.	<p>Gott gebe Deiner lieben Mutter Besserung, vollkommne Genesung, und Euch allen Trost und Freude wieder; wohl kann ich mir Deine Angst und Deine jetzige Traurigkeit denken.</p> <p>wie habe auch ich das von Herzensgrunde gefühlt, daß alle Kunst und Poesie und was uns sonst lieb und werth ist in solchen Augenblicken so leer und trostlos da steht, einem so widerwärtig und klein vorkommt und kein Gedanke Stich hält, als der eine: wollte Gott helfen.</p>		<p>VI-2432-473-5/7</p> <p>473-9/12</p>
29-09-39 Leipzig	FMB an Ferdinand Hiller in Frankfurt a. M.	Lieber wäre ich bei Dir, und suchte durch ruhiges Zusammensein mit Dir diese herbe Zeit Dir möglichst zu erleichtern. Auch das ist mir nicht vergönnt, und dann hilft		VI-2437-477-10/16

		<p>auch eben in solcher ersten Zeit kein Freund, kein Freundeszuspruch, und kein Trosteswort; - wenn sie's recht gut machen wollen so können sie wohl schaden, aber helfen und nützen nichts; das kann nur Gott thun und das Pflichtgefühl des Lebens.</p> <p>Wie steht unsre ganze Zukunft immer und täglich in Gottes Hand!</p> <p>Sie ist, dem Himmel sei Dank, so wohl und gesund daß ich hoffe Gott werde ihr wie bisher Glück und Gesundheit erhalten - und so wiederhole ich mit zuversichtlichem Herzen meine Bitte und unsre Einladung an Dich.</p>		<p>477-36</p> <p>478-40/43</p>
02-10-39 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Um fünf diesen Nachmittag ist Cécile von einer Tochter nicht allzuschwer und Gott sei Dank sehr glücklich entbunden worden.</p> <p>Ich weiß Du freust Dich und dankst mit uns dem Himmel.</p>		<p>VII-2445- 22-2/3</p> <p>22-7/8</p>
01 und 02-10-39 Leipzig	FMB an Eduard Devrient in Berlin	<p>Aber freilich muß den wahren Trost der Himmel geben; möge er das Dir und Deiner lieben Frau bald, bald thun.</p> <p>Dazu hab' ich dagegen in den Sommermonaten die beste Muße, und ein Musikfest oder ein Paar machen zwar eine Unterbrechung, stören aber doch nicht auf lange; sie geben nur eine angenehme Gelegenheit zum Reisen, und so lange mir Gott Frau und Kind und mich selbst gesund läßt, wie bisher, hab ich keinen Wunsch den ich mir denken kann, nur Dankbarkeit für alles Gute das ich im Leben genieße.</p>		<p>VII-2446- 23-18/19</p> <p>23-38/43</p>

03-10-39 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Alles geht Gott sei Dank so gut, wie nur zu wünschen. Cécile und das Kind befinden sich vollkommen wohl;</p> <p>und sieht so ruhig und klar aus ihren Augen, daß ich nicht genug dem Himmel danken kann.</p> <p>Ich ließ es indeß drauf ankommen; eine halbe Stunde später zeigte sich dann auch, daß es kein zufälliges Unwohlsein war, so brachte sie von 1/2 12 bis 5 unter großen Schmerzen, und wir in unsäglicher Angst zu, und um 10 Min. nach 5 war die Kleine geboren. Gott sei Dank daß ich Dir heut so frohen Herzens schreiben kann.</p>		<p>VII-2448-24-3/4</p> <p>24-6/7</p> <p>25-16/20</p>
04-10-39 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Alles geht, Gott sei Dank, vortrefflich; und ist nachher an der Brust eingeschlafen, und Cécile sah sichs mit ihren großen hellen Augen an und freute sich; und ich mich auch unsäglich und dankte Gott. Möge er alles so erhalten, ich weiß nichts anderes zu wünschen.</p>		VII-2453-27-3/8
07-10-39 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Gottlob es ist alles im besten Wohlsein.</p> <p>Gott sei Dank daß alles im Hause so wohl und glücklich geht,</p>		<p>VII-2455-28-3</p> <p>28-19</p>
08 und 09-10-39 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Das heutige Bulletin ist abermals vortrefflich; Gottlob daß ich immer so gute Bulletins ausgeben kann.</p>		VII-2458-42-3/4
09-10-39 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Venedig	<p>Heut sinds 8 Tage daß Cécile entbunden ist, und seitdem ist alles so musterhaft und vortrefflich gegangen, daß ich immer dem Himmel nicht genug dafür danken kann.</p>	<p>Ich glaube ich bin von der Sache beinah ebenso angegriffen, wie</p>	<p>VII-2459-43-3/5</p> <p>44-15/20</p>

			Cécile, und sollte mich ins Wochenbett legen, wie die Tungusen oder solche Kerls thun; ich habe mich gar zu sehr geängstigt, und bin noch ganz herunter, so daß ich den entsetzlichen Freudenspectakel, und all den trouble unsrer ersten Concerte, (Du kennst ihn ja) kaum geduldig aushalten kann.	
10-10-39 Leipzig	FMB an Henriette von Pereira- Arnstein in Wien	Nun kam noch vor einigen Tagen die Entbindung meiner Frau dazu, die Gottlob höchst glücklich und erwünscht vorüber ist;		VII-2463- 47-27/29
14-10-39 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	Es geht ihr und der Kleinen Gott sei Dank, vollkommen wohl; Gott erhalte es so, und Euch alle wohl und unsrer eingedenk.		VII-2467- 49-42 49-46/47
18-10-39 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Nun war ich auch eben beim Pastor und habe mit ihm wegen der Taufe Rücksprache genommen; das ist also ein ordentlicher Gevatterbrief, liebste Mutter.	VII-2476- 56-9/11
29-10-39 Leipzig	FMB an Ferdinand Hiller in Frankfurt a. M.	Du weißt, daß meine Cécile mir glücklich ein gesundes Töchterchen geboren hat! Eben bin ich mit ihr zum erstenmale wieder ausgefahren, und Gott Lob und Dank sie ist so wohl und munter wie ichs nur wünschen konnte, daß ich nicht dankbar genug dafür sein kann.		VII-2478- 59-9/13
01-11-39 Leipzig	FMB an Emil Bendemann in Merseburg		Aber durch ein Zusammentreffen kann ich mich persönlich nicht bei Dir zum Sonntag einfinden und der Taufe beiwohnen, da bei mir gerade Sonntag gerade dieselbe Feierlichkeit sein soll. Ist das nicht sonderbar. Ich dachte gewiß Du habest mich vergessen, da man schon bei uns über das lange Verschieben der Taufe verwundert ist, und nun haben wir sie denselben Tag.	VII-2486- 64-65-4/9

10-11-39 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	auch Cécilens frische Farben und gute Laune sind Gott sei Dank wieder gekehrt, und so können Sie über die Ihrigen hier vollkommen ruhig sein.		VII-2497- 69-11/13
23-11-39 Leipzig	FMB an Albertine Mendelssohn Bartholdy in Berlin Leipzig		Ich machte noch rechten Bußtag und ging nach dem Frühstück in die Kirche, und dann componirte ich das Rückertsche Lied „Ersatz für Unbestand“ das Paul so wohlgefallen hatte, und dachte viel an ihn dabei.	VII-2517- 77-15/18
24-11-39 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		an solchen Tagen wie den vergangnen sehe ichs wieder recht, wie wir zusammenpassen. Jetzt haben wir nun wieder eine Menge Musik vor; aber wem soll ich was vorspielen, wenn's Dir kein Plaisir macht, Mutterchen? Und mit wem soll ich über die falschen Noten und die ganze Wirthschaft lachen, wenn Paul nicht da ist?	VII-2519- 79-22/26
30-11-39 Leipzig	FMB an Ignaz Moscheles in London	So ist weder hier noch dort viel erfreuliches Leben, und da kann man Gott doppelt danken, daß es ein Leben in der Kunst giebt, in dem es so entfernt von allem andren, so einsam und doch lebendig zugeht, in das man sich flüchten, und bei dem man sich wohl befinden kann. Auch ein neues Oratorium habe ich angefangen, aber wie ichs schließen werde, und was in die Mitte kommt, weiß der liebe Gott.	Ich kann mich noch nicht in den Tagen vorher der Sorgen und Angst ent schlagen, und wenn dann alles so glücklich vorüber, alles wieder beim Alten ist, dann wird mir gar zu leicht wieder zu Muthe, und dann gefällt mir wieder die ganze Welt, ich mir selbst, und gute Musik, und alles Schöne.	VII-2529- 89-27/30 89-47/51 90-66/68
21-12-39 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in		Sie erhalten hiebei ein kleines Bildchen, das ich für Sie zu Weihnachten gemalt habe.	VII-2552- 105-3/4

	Frankfurt a. M.			
22-12-39 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Nimm daher die inliegenden 12 Flaschen freundlich an, und trink sie noch freundlicher aus, und am allerfreundlichsten gedenke mein dabei.	VII-2554-106-107-4/6
22-12-39 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Hamburg		Du erhältst hiebei, wie in alter guter Zeit wo wir die Feiertage zusammen verlebten, zwei Lieder, die Dich jetzt wenigstens an mich erinnern mögen, da ich nicht mit Dir sein kann.	VII-2555-107-3/5
22-12-39 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. Main		Mit diesen wenigen Zeilen will ich Sie blos benachrichtigen, daß gestern mit der Fahrpost ein kleines Paketchen an Sie abgegangen ist,	VII-2556-107-2/4
02-01-40 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		und je mehr ich daran dachte je mehr sah ich dann ein, daß Du es besser wissen müßtest, und der liebe Gott auch, und daß und warum es nothwendig sei, daß Du in England wohnst.	VII-2574-118-7/9
04-01-40 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	bis jetzt geht alles ganz gut von Statten, und Gott gebe daß es so dabei bleibt.		VII-2586-128-30/31
04-01-40 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Fanny Hensel in Rom	Lebwohl, liebste Fanny; Gott segne Euch, Eure Reise, Euer ganzes Jahr, und bleibt gut.	Sie ist ein liebes, freundliches Kindchen, und bis jetzt Gottlob herrlich gediehen. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	VII-2587-130-65/66 131-83/84
11-01-40 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Beruhige Dich über die Kleine und Cécile gänzlich; beide befinden sich, Gott sei Dank, vollkommen wohl.		VII-2593-135-11/13
17-01-40 Leipzig	FMB an Julius Schubring in Dessau		<i>FMB skizziert eine neue Werkidee, wahrscheinlich für ein Oratorienlibretto Erde, Hölle und Himmel, schlägt Schubring mündliche Besprechung darüber vor, schenkt ihm Noten und lässt ihn Grüße an seinen Bruder Adolph ausrichten.</i>	VII-2600-137
20-02-40 Leipzig	FMB an Julius Schubring in		<i>FMB erörtert Oratorienpläne und bringt Johannes den Täufer</i>	VII-2637-165

	Dessau		<i>als Librettogegenstand ins Gespräch. Er erkundigt sich ferner, ob es ein Weihnachts-Oratorium von Friedrich Schneider gebe und ob Schubring Bachs WeihnachtsOratorium BWV 248 kenne.</i>	
20-02-40 Leipzig	FMB an Joseph Mendelssohn in Berlin		Die erste Veranlassung meines heutigen Briefes ist Brockhaus, der mich vorige Woche fragte, warum nicht eine ordentliche Gesamtausgabe der Werke des Großvaters erschiene [...] Jedenfalls wird es Dich freuen, aus seiner Anfrage den lebhaften, und gesteigerten Antheil zu ersehen, den die Menschen jetzt an den Werken des Großvaters nehmen; und wenn eine ordentliche schöne Ausgabe davon, in mehreren Bänden, etwa (wie Brockhaus hinwarf) von Lachmann herausgegeben, vor Allem aber recht genau und ächt zu Stande käme, so wäre es wohl für uns Alle ein Vergnügen.	VII-2639-165-166-1/18
21-02-40 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Rom	Allerdings componire ich zum 24 Juni etwas; was aber, das weiß Gott, und ich immer noch nicht; ich habe zu zwei größeren Stücken den Plan, und weiß noch nicht, welchem von beiden ich mich zuwenden soll. Ist's etwas vorgerückt, so schreibe ich Dir davon.		VII-2640-168-48/51
25-02-40 Leipzig	FMB an Julius Schubring in Dessau		da ich mir nicht den Zuschnitt eines kleinen Oratoriums, sondern den einer recht großen, schwungvollen Hymne auf den Vorausverkündiger, sein Leiden und Tod, und die Erfüllung, wünsche. nach dem Tode des Joh. und seiner Bestattung auf Christus hinweisend und damit schließend - so dünkte ich mirs am Liebsten. Ein sehr wichtiges Wort hast Du mir mit Deinem apokryphischem Nicodemus	VII-2646-172-9/11 172-17/19 173-26/30

			geschrieben, und mit seiner Höllenfahrt - ich glaube das führt mich gerade Wegs zur Vollendung meiner Idee über Hölle und Himmel ein großes Werk zu componiren, und das wird der Pfeiler sein, nach dem ich mich so lange schon umgesehn habe.	
26-02-40 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gott lasse alles gut und glücklich gehen, und schenke Dir und uns die Erfüllung dieses Wunsches, deren bloße Aussicht und schon so sehr und herzlich erfreut.		VII-2649-175-7/9
07-03-40 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	das Einzige was unserm Familienkreise zur Vollkommenheit fehlte noch hinzugefügt, und wir alle können dann nur Fortdauer vom Himmel erbitten - weiter kaum das Geringste. und mit ihren blauen Augen alles um sich her zu fixiren - weiter ist von beiden (ich hätte beinah geschrieben Gott sei Dank) gar nichts zu sagen.		VII-2656-182-5/8 182-18/19
08-03-40 Leipzig	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig		Kommst Du zu Mme. Harkort? so sollst Du Mosen und die Propheten kennen lernen. Gott sandte Mosen in Leipzig da er sein Leiden sah, und hörete sein Seufzen. Aber sie opferten dem Musikdirector Götzen Opfer. Salome baute sich ein Haus (auf der Queergasse) Aber ich sollte mich schämen.	VII-2657-184-9/12
14-03-40 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Möge es Dir so wohl und froh ergehen, wie wir es wünschen und vom Himmel erbitten, (Cécile Mendelssohn-Bartholdy)	VII-2665-188-35/36
07-04-40 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Rom		Das neuste Erzeugniß in der Litteratur sind Moses Mendelssohns sämtliche Werke, die Brockhaus herausgeben will.	VII-2699-216-57/58
22-06-40	FMB an Lea		so daß ich endlich mal wieder,	VII-2746-

Leipzig	Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Dir mein liebes Mütterchen ordentlich schreiben kann.	249-7/8
26 und 27-06-40 Naumburg	Joseph, Henriette, Georg Benjamin und Rosamunde Mendelssohn sowie FMB an Alexander und Marianne Mendelssohn		-siehe es war aber unser lieber Felix! - ich kann euch nicht sagen wie ich und dann bald darauf wir Alle uns mit ihm gefreuet haben. - es war ein wahrer Jubel! - wir haben uns viel vom Leipziger Feste erzählen laßen und ein paar Stunden herrlich mit ihm verlebt. (Joseph Mendelssohn) Gott wird euch seegenen und erhalten .(Joseph Mendelssohn) Seyd alle Gott empfohlen.(Joseph Mendelssohn) ich habe der Lust nicht widerstehen können Onkel und Tante einmal wieder, und Benni und Rosa einen Tag länger zu sehn, und so bin ich gestern mit letzteren hieher gefahren. (Felix)	VII-2748-252-14/17 252-27 252-30 252-61/64
02-07-40 Leipzig	FMB an Charlotte Moscheles in London		Seit einiger Zeit fühle ich mich nämlich von dem fortwährenden Musikdirigiren und -Aufführen so ermüdet und abgesspannt, daß mir der Arzt ernstlich mehrere Monate Ruhe anrät, bevor im October wieder unsre unruhige Saison beginnt.	VII-2755-256-7/10
17-07-40 Leipzig	FMB an Carl Gollmick in Frankfurt a. M.	Ich werde diesen Stoff sicher in Musik setzen, wenn Gott will und ich gesund bleibe;		VII-2763-261-22/23
21-07-40 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		Seit den 8 Tagen nun, daß ich vom Norddeutschen Musikfeste zurück bin, geht mirs so gut und die dortigen Anstrengungen haben mich so wenig mitgenommen, daß ich für meine Person Gott sei Dank, keinen Grund mehr habe meiner Gesundheit wegen etwas zu thun oder zu unterlassen, und so geht denn heut mein bestimmter Annahmebrief an Moore nach Birmingham ab. Das Stück für das hiesige Fest war kein Oratorium, sondern wie ich es auf Deutsch nannte	VII-2769-265-11/15 266-48/54

			„eine Symphonie für Chor und Orchester“ und hieß „Lobgesang“ - erst 3 Symphoniesätze, an welche sich 12 Chor und Solosätze anschließen; die Worte aus den Psalmen, und eigentlich alle Stücke, Vocal und Instrumental-, auf die Worte „Alles was Odem hat, lobe den Herrn“ componirt; Du verstehst schon, daß erst die Instrumente in ihrer Art loben, und dann der Chor und die einzelnen Stimmen.	
22-07-40 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		besonders von Dir liebes Beckchen hat er mir nicht genug sagen können wie wohl er Dich gefunden, wie ganz verändert seit dem letzten Aufenthalt in Berlin. Gott gebe, daß es so bleiben möge.	VII-2773-270-16/18
09-08-40 Leipzig	FMB an Eduard Devrient in Leipzig	Möge Gott Dich und Deine liebe Frau, die so vieles zu ertragen hatte in dieser letzten Zeit, über den schweren Verlust und die nächsten schmerzlichen Tage hinwegführen, und Euch wieder stärken und erquicken, damit Ihr Euch an den andern, wohlgerathenen Kindern erfreuen könnt, und daß Du Ihrer auch in Deinem Briefe schon als des besten Trostes gedenkst, das ist ja der Beweis daß sie es Euch sein werden; der Himmel sei mit Ihnen und Euch.		VII-2789-282-9/15
10-08-40 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Lebwohl für heut, liebste Mutter, tausend schöne Grüße an Beckchen und Paul von mir und Cécile; sie und Cai und Marie sind Gottlob kerngesund und munter.		VII-2790-284-43/45
02-09-40 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Paul Mendelssohn Bartholdy in	und fühlen nun mit Dir die bittere Täuschung doppelt schmerzlich Mache nur der Himmel vor allem Albertinen wieder ganz gesund und stark,		VII-2796-286-4/6

	Berlin	<p>Gott stärke sie, mache sie wieder ganz gesund und belohne ihre Güte und Geduld mit seinem Segen.</p> <p>Eben kommen Briefe Gottlob' daß es so gut geht! - Nun Gott wird auch diese traurigen Tage bald vorüber sein lassen, und mit völliger Genesung wieder frischen Muth zum Leben senden.</p>		<p>287-22/23</p> <p>287-40/43</p>
07-09-40 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		<p>So habe ich denn auch einmal erfahren, was ernstlich krank sein heißt; und zwar fühle ich es an der so langsamen Genesung und der sehr großen Schwäche fast mehr, als an den Schmerzen der ersten Tage, so schlimm die auch waren. Nun, dem Himmel sei Dank, mir wird wieder kräftiger und besser, und ich hoffe fest in 3 -4 Tagen abreisen zu können.</p> <p>Es fehlt natürlich nicht an Leuten, die mir das ganze Unternehmen als eine Thorheit vorstellen, und behaupten, ich müsse ganz hier bleiben und mich auscuriren - aber von Anfang an hab ich mir gesagt, wenn die Möglichkeit da ist, so komm ich, und Gott sei Dank, ich fühle die Möglichkeit zu reisen, und hoffentlich ohne Schaden zu reisen, und somit freue ich mich der wiederkehrenden Genesung doppelt, weil sie mir mein Wort zu halten erlaubt.</p>	<p>VII-2801-289-6/10</p> <p>290-22/28</p>
10-09-40 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>der Himmel erhalte sie so und gebe Euch bald Ersatz für den schmerzlichen Verlust; vor allem wollen wir ihm aber für Albertinens Genesung und Gesundheit danken und Fortdauer derselben erbitten.</p>		VII-2802-291-24/27
18-09-40 London	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>Mir war sehr bange vor dieser Reise, aber sie ist Gott sei Dank glücklicher vorübergegangen, als ich hatte erwarten und hoffen können.</p>	VII-2806-292-5/7

10-10-40 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Sehr glücklich und froh und dem Himmel dankbar bin ich gestern Abend spät hier angekommen, habe alle die Meinigen in bestem Wohlsein getroffen,		VII-2827-302-3/4
14-10-40 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Bleib uns gut, gedenke unsrer und gebe Dir der Himmel baldige, schnelle und frohe Genesung,	ich wartete heut sehr sehnlich auf das zweite Bülletin, das Gott sei Dank eben eingelaufen ist und so gute Nachrichten bringt, wie wir nur wünschen durften.	VII-2829-303-3/5 303-30/31
24 und 25-10-40 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin		Da ist alles so glänzend, und gerade unser Deutsches, schönes Hausleben hat mit allem Deutschen und Schönen was ich recht liebe, das gemein, daß es gar nicht glänzend und brillant ist, sondern sich mit seiner Stille und Ruhe desto sichrer einzuschmeicheln weiß. könnte man sich nur die frische, genügsame, hohe Stimmung durchs ganze Leben erhalten, mit der man von der Reise in den ersten Tagen ankommt, und alles so vergnügt betrachtet, mit der man auf der Reise sich über alles hinwegsetzt; Julie Schunck- Jeanrenaud ist dagegen sehr munter und frisch von ihrer Reise zurückgekehrt, und Carl und Mariechen gedeihen, Gott sei Dank, nach dem allerbesten Wunsch; Carl ist ein liebenswürdiger sanfter Kerl, und das Mädchen ist wie ein Pfaffe so dick und rund, und hat dabei den Teufel im Leibe.	VII-2837-306-14/18 307-27/30 308-93/97
26-10-49 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London	Gebe mir Gott, noch viele und lange Zeit meines Lebens mit Dir und in Deiner Nähe zubringen zu können; ich weiß nicht, wie und wo das geschehen soll und kann, aber es ist mir oft, als würde es geschehen - vielleicht weil ich mich so herzlich danach sehne.	Gott sei Dank sie ist jetzt wieder	VII-2839-309-16/20 310-58/59

			auf, und ganz in der Besserung, aber dennoch denke Dir die Fatalität!	
27-10-40 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		- bei Gott ich möchte jetzt statt eines souverains viel lieber ein Musiker sein.	VII-2842-314-33/34
30-10-40 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Von allen Seiten hören wir daß sich Albertine sehr wohl befindet, und munter und blühend aussieht; das erhalte der Himmel; und ich will Dir Céciles Grüße und Wünsche sagen, die mit mir an solchem Tage Deiner mit erneuter Liebe gedenkt, dem Himm[el] mit mir für solch einen Bruder dankt, und ihn um Erhaltung des Glücks mit mir bittet, daß ihm und uns gegeben ist.		VII-2847-317-13/14 320-112/115
08-11-40 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	Gebe Gott das letztere, aber herzlich bitte ich Dich mir bald darüber eine Auskunft und hoffentlich eine beruhigende zu geben, oder geben zu lassen.		VII-2855-324-11/12
08-11-40 Leipzig	FMB an Henriette Mendelssohn in Berlin	Möge uns der Himmel nur bald einmal wieder froh und glücklich zusammen bringen, hier oder bei Dir in Berlin oder am Rhein.		VII-2857-326-14/15
14-11-40 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		ich habe oft Kopfschmerzen, was bis zu der neulichen Krankheit für mich etwas unerhörtes war, und das viele Musikmachen, das solch einen Winter über hier vor sich geht bekommt mir gar nicht.	VII-2865-330-20/23
Nach 15-11-40 Berlin	FMB an Joseph Mendelssohn in Berlin		Daß Du Dich dafür so interessirst, lieber Onkel, und mir so freundlich darüber schreibst dafür nimm meinen besten, herzlichen Dank. Wie gern ich Dir mein Herz in dieser, wie in jeder mich mehr angehenden Sache öffne weißt Du, und daß ich mich mit einem Anerbieten freuen würde, was jedenfalls (wenn es dazu kommt) für mich nur ehrenvoll	VII-2868-333-6/10

			sein (könnte) würde, ich möge es nun annehmen können oder nicht, das weißt Du wohl.	
16-11-40 Berlin	FMB an Eduard Devrient in Berlin	schon als ich in der Themse war konnte ich Gott nicht genug danken, daß ich doch eben wohlbehalten und ohne Schaden am Ziel war, und mit welch unbeschreiblich süßem Gefühl kam ich nach Hause zurück, und fand die Frau und die Kinder wohl und blühend!		VII-2871- 335-11/14
16-11-40 Berlin	FMB an Julius Fürst in Berlin	Käme ich nur einen Leipziger Winter vor lauter Dirigiren, und öffentlich Spielen zum Schreiben, es hat zwar auch das sein Gutes, doch kommt wenig Bleibendes dabei heraus, oder vielmehr gar nichts, doch lebe ich hier sehr vergnügt, und Frau und Kinder sind wohl und gedeihen; wie könnte da der Undankbarste sich mehr wünschen und erbitten, als Fortdauer? Und so thue ich täglich und denke dankbar aller Freude, die mir der Himmel geschenkt.		VII-2872- 337-51/57
18-11-40 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London	Hier lebe ich wieder so ruhig und einsam fort, wie ich mir es nur wünschen kann; Frau und Kinder sind Gottlob wohl, zu arbeiten habe ich vollauf; was kann der Mensch da noch Besseres wollen? Nichts als Fortdauer erbitte und wünsche ich mir vom Himmel und freue mich täglich von Neuem des stillen, einförmigen Lebens.	Zur Einleitung des Chors „Die Nacht ist vergangen“ habe ich Worte in der Bibel gefunden, die sind schöner gar nicht denkbar, und passen, als wären sie für diese Musik gedichtet; ich will sie Dir aber nicht her schreiben, sondern Dich über raschen, wenn die neue Partitur hinüber	VII-2875- 338-8/13 339-34/38

			kommt.	
02-01-41 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Meinen herzlichen Glückwunsch an Euch beide voraus, und ein frohes neues Jahr mög Gott uns Allen geben.	Ja, sag mir um Gotteswillen, wie kommst Du auch dazu die bijoux zu lesen? Das ist gewiß ein sehr infames Ding, aber er hat sich später auch dessen geschämt, und die Spuren des Diderotschen Geistes sind doch selbst in diesem Mistpfuhl zu erkennen. Es kann auch sein, daß ich eben besonders mild gegen dergleichen gestimmt bin, weil mir gestern aus Berlin zwei pietistische Schriften, aber so dunkel, so ganz aus der bösesten Pfaffenzeit, zugeschickt worden sind, daß ich die Franzosen mit ihrer Frechheit, und Voltaire mit seinem Besen, wieder lieb habe. Kennst Du vielleicht das eine davon? Es heißt „die Passion, ein kirchliches Festspiel“ ist in Knittelversen, und das elendeste Machwerk, das ich in neuerer Zeit gelesen, sogar Heine inclusive. Und das andre ist eine Recension, die einer über sein eignes Oratorium geschrieben hat, worin er die Leute zur Frömmigkeit und zum fleißigen Communiciren ermahnt, und worin er sagt, es möge nur keiner über seine Musik urtheilen wollen, der sie nicht mit wahrer Andacht im Glauben anhört. Weh uns! Weh uns.	VII-2943-391-3/4 393-72/85
07-01-41 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Gebe der gütige Himmel daß ich es bald mit frohem Herzen und glücklicher Botschaft thun könne!		VII-2951-401-402-18/19
09-01-41 Leipzig	FMB an Johann Wilhelm Schirmer in Rinteln	Ich habe bis jetzt zwei Kinder, einen Knaben von 3, und ein Mädchen von 5/4 Jahren, und wir alle sind, dem Himmel sei Dank, gesund und können weiter nichts von ihm erbitten als Fortdauer unsres Glücks. Es fehlt wohl manchmal nicht an Sorgen und		VII-2958-411-412-19/30

		<p>ernsthaften Tagen; gerade jetzt, wo meine Frau ihre Entbindung sehr bald erwartet, ist eine solche Zeit wo man jedem Tage mit Bangigkeit entgegen sieht und doch nichts thun kann, als Gott herzlich bitten die Gesundheit und das Glück zu erhalten, die er gegeben hat. Aber in dessen Hand sind wir ja nicht blos in diesen, sondern in allen Tagen, und drum weiß ich oft nicht, wie ich für soviel Gutes dankbar genug sein soll, und kann meinem besten Freunde nichts besseres wünschen, als ein so glückliches Leben und eine so glückliche Ehe wie die meinige.</p>		
18-01-41 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Diesen Morgen ist meine Cecile von einem Knaben entbunden worden, so leicht und glücklich, daß ich noch halb wie im Traum bin, noch gar nicht weiß, wie ich anfangen soll Gott für so viel Güte zu danken.</p> <p>und Cecile fühlte sich Gottlob so wohl, daß sie vor allen Dingen zu essen verlangte, und den Doctor im Spas fragte, ob sie nicht ein wenig auf und ab gehen dürfe. Der Himmel erhalte es so!</p> <p>Wie gesagt, wüßte ich nur wie ichs anfangen um Gott genug zu danken! Die Sorge hat seit den letzten Wochen recht schwer auf mir gelegen, und ist nun in so kurzer Zeit, so über alle Erwartung schnell mir erleichtert worden. Gott erhalte es nur so!</p> <p>Nun lebe wohl, liebe Mutter und liebe</p>		<p>VII-2964-414-3/5</p> <p>414-15/18</p> <p>415-23/26</p> <p>415-42/44</p>

		Geschwister und freut Euch mit mir meiner Freude und meines Glückes, für die ich dem lieben Gott gar noch nicht recht zu danken weiß, und es doch so gern möchte.		
17 und 18-01-41 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Ich hatte gar nicht gedacht, daß es eine so leichte, so schnelle Entbindung geben könne, wie diese dem Himmel sei Dank gewesen ist. und Cecile war Gottlob so wohl, daß sie gleich fragte, was sie essen dürfe, und auch wirklich ihre Tasse Thee und ihren Zwieback mit größtem Appetit verzehrte. Wie dankt man nur Gott genug?		VII-2965-416-31/33 416-39/41 416-43
18-01-41 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Beide, Mutter und Knabe, befinden sich heut Nachmittag Gottlob so, wie man es nur wünschen konnte. Gott gebe, daß ichs immer mit so seeligem Gefühl wie heut thun kann.		VII-2966-417-5/6 417-19/20
19-01-41 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Nun gebe der liebe Gott nur Fortdauer alles Guten, das er uns bescheret hat, weiter ist nichts auf der Welt, das ich von ihm zu wünschen und zu erbitten wüßte.		VII-2967-417-6/8
19-01-41 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	sodaß uns nichts zu wünschen bleibt, als Fortdauer alles des Guten, das uns der Himmel gegeben.		VII-2669-418-7/9
21-01-41 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	„Die Wöchnerin und das Kind hat gut geschlafen, und befinden sich den Umständen nach Gottlob wohl.“ So schrieb unsre Köchinn Christine gestern auf den weißen Zettel, und so kann ich dem Himmel sei Dank, heut mit frohem		VII-2972-420-1/4

		Herzen wiederholen.	
22-01-41 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M	Gott erhalte sie und das Kleine so, und uns allen unser Glück!	VII-2977- 424-10
22-01-41 Leipzig	FMB an Julius Rietz in Düsseldorf	Heute nur kurz die frohe Anzeige, daß meine Frau mir am 18ten d. M. einen Sohn geboren hat, und daß beide Mutter und Kind sich, dem Himmel sei Dank, so wohl befinden, wie es nur irgend zu wünschen ist. Ich weiß, daß Sie an allem Wichtigen das mir widerfährt Theil nehmen, und daß Sie sich also mit mir über das Glück freuen, das mir der liebe Gott gegeben hat, so daß ich ihn um nichts, als Fortdauer desselben bitten kann.	VII-2978- 424-3/8
23-01-41 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Es geht alles Gottlob so vortrefflich daß ich mit meinen täglichen Bülletins nun den Beschluß mache und nur ab und zu nähere Nachrichten geben werde. Gott wolle, daß sie immer mit so frohem dankbaren Herzen, wie diese geschrieben sein können; ich weiß mir nichts besseres zu wünschen.	VII-2981- 426-3/6
23-01-41 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Gott sei Dank ich kann nur immer dieselben frohen, glücklichen Nachrichten senden. und nichts bleibt uns von Gott zu bitten, als daß er alles so herrlich und froh erhalten möge, wie er es gegeben. die hoffentlich immer wieder dasselbe Glück enthalten, mit demselben frohen Herzen geschrieben sind, wie alle bisherigen. Gott sei Dank dafür!	VII-2982- 427-3/4 427-6/7 427-9/11
23-01-41 Leipzig	FMB an Ludwig von Mühlenfels in Naumburg	Ich weiß, daß Du Dich mit mir und meiner Cecile über alles Gute freust, was uns begegnet und an dem Glück	VII-2983- 427-4/7

		Theil nimmst das Gott uns schenkt, und das er uns so gütig erhalten möge, wie bisher!	Aber hättest Du wohl für Cecile und mich die Freundschaft und hieltest dann unser Kind über die Taufe? Wir möchten Dich beide recht herzlich darum bitten, und könnten dem Knaben nichts besseres wünschen, als in seinem ersten wichtigen Moment von Dir begleitet und gehalten zu sein - sowie hoffentlich auch im ferneren Leben!	428-25/29
24-01-41 Leipzig	FMB an Henry Fothergill Chorley in London		And you receive another debt of mine with it: the Evangelium Nicodemi. It was long before I could find out a copy for you, and very brilliant it is not, and looks more like a schoolgrammar than like a poetical enthusiastic Evangile, which however you will find it is when you have leisure to look it over.	VII-2988-430-8/12
24-01-41 Leipzig	FMB an Joseph Fischhof in Wien	Und doch thue ich in diesen Tagen kaum etwas Anderes, als Gott danken, daß ich eben die Reise nicht so recht bestimmt voraus berechnen und festsetzen kann; meine Frau hat mir nämlich vor einigen Tagen das dritte Kind, einen Sohn geboren, und dadurch werden freilich die Reisepläne schwieriger, aber das Glück und die Freude um so viel größer, daß alles andre dagegen verschwindet.		VII-2989-433-35/39
24-01-41 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		daß beide Mutter und Kind sich so gesund und wohl befinden, wie ich mir nur irgend wünschen und erbitten konnte, und daß mir seitdem ist als sei der schwerste Stein mir vom Herzen, die drückendste Sorge von der Brust. Die letzten Wochen brachte ich fortwährend in dem einen Gedanken zu, konnte mich einer innern heftigen Angst gar nicht erwehren, und nun da alles	VII-2990-434-4/18

			so glücklich vorüber ist, da meine geliebte Cecile so heiter und klar und glücklich aussieht, und sich kräftig und unverändert fühlt, da kann ich Dir nicht beschreiben wie mir dabei zu Muth ist. Eben jetzt habe ich eine Weile vor Ihrem Bett gesessen, und zugesehen wie ruhig sie schlief, und weiß nicht wie ich es machen soll um Gott genug für das große Glück zu danken, das er mir gegeben hat. Möge er mir es erhalten und mich dessen würdig machen. So ein ruhiger, sanfter Schlaf in solcher Zeit hat was Geheimnißvolles; man wünscht ihn oft so von Herzen, und kann ihn doch weder sich noch andern geben, und steht dann davor und sieht wie er da ist, plötzlich wie von selbst.	
24-01-41 Leipzig	FMB an Ignaz und Charlotte Moscheles in London	ich hatte viel Sorgen in den vergangnen Wochen, und ängstigte mich vor dieser Zeit, und nun sie so über alles Erwarten glücklich vorüber gegangen ist, weiß ich gar nicht wie ich Gott genug danken soll, und weiß daß mir nichts von ihm zu erbitten bleibt, als Fortdauer all des Guten, das er gegeben.		VII-2991-436-7/11
25-01-41 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Verzeihen Sie die eiligen Zeilen, nur um Ihnen zu sagen, wie wohl alles geht, wie dankbar von Herzen wir dem gütigen Himmel sein müssen!		VII-2996-439-10/12
29-01-41 Leipzig	FMB an Salvador Morhange in Brüssel	und beide Mutter und Kind sind Gott sei Dank im besten, erwünschtesten Wohlsein. Welche Freude es für uns alle ist, welch vergnügte Tage wir jetzt erleben, wo meine Frau wieder das Bett verlassen und mit uns sein darf, das können Sie sich denken; denn ich weiß wie freundlichen Antheil Sie an allem nehmen, was uns betrifft, und daß Sie sich		VII-3001-442-9/15

		mit mir freuen über das Glück, das mir der Himmel gegeben hat und um dessen Erhaltung ich ihn täglich bitte.	Ich habe mir oft die indiscrete Frage vorgeworfen, die ich in halber Gedankenlosigkeit an Sie über die Religionsache, die wir verhandelten, damals that, und auf die Sie ausweichend antworten mußten. Den Grund dieses Ausweichens habe ich mir gleich selbst gedacht, wie Sie ihn in Ihrem Briefe angeben, und mich über mich selbst geärgert, daß ich ganz gegen meine sonstige Gewohnheit und festen Vorsätze, eine Frag that, die nur bei genauerer längerer Bekanntschaft erlaubt gewesen wäre, die mir in keinem Fall zukam, und für die ich Sie seitdem oft in Gedanken um Verzeihung gebeten habe, wie ich es jetzt in Wirklichkeit thue. Eine solche Frage, obenhin, im Beisein mehrerer Fremden, und im ersten Anfang einer Bekanntschaft gethan, hätte hinreichen können, dieselbe fürs Künftige zu stören oder zu erkälten, und ich danke es Ihrer Freundlichkeit, daß beides nicht der Fall gewesen ist.	442-19/30
12-02-41 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	.	Der Kleine endlich, dessen Taufe nächste Woche statt finden soll, (wir wissen noch nicht an welchem Tage, da es hauptsächlich von Mühlenfels abhängt, der zum Gevatterstehn von Naumburg herkommt und zwischen Montag Dinstag und Sonnabend unentschieden ist) gedeiht aufs Trefflichste, hat vorgestern eine (wie wir hoffen) gute Amme bekommen, sieht mir ähnlich wie alle Leute behaupten, und wird wahrscheinlich Paul Felix Moses oder P. F. Abraham oder - ich weiß wahrlich noch nicht, genannt werden.	VII-3011-448-33/39
13-02-41 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn		-aber ich weiß einmal nichts Schlimmres als den Mißbrauch	VII-3013-453-

	Bartholdy in Berlin		oder den Nicht-Gebrauch der Gottesgaben, und habe keine Theilnahme an Spielerei damit.	139/141
13-02-41 Leipzig	FMB an Rebecka und Walter Lejeune Dirichlet in Berlin		Nun wieder ernsthaft zu reden, ist wirklich übermorgen Montag Morgens 11 Uhr die Taufe so Gott will, und wie der Junge heißen wird, wissen wir immer noch nicht ganz bestimmt. Zwischen Paul, Walter und Alexis als Nennnamen wird geschwankt - ich glaube, der erste trägt den Sieg davon.	VII-3014-455-39/42
14-02-41 Leipzig	FMB an Fanny Hensel und Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Fenchel, morgen ist Taufe! Mein Kopf ist voll Choco[lade] und Prophetenkuchen, sagt Cecile eben. Gestern kam Mühlenfel[s'] Brief, nun ist morgen Taufe. 25 Personen incl. den Pastor[en] und uns 2, exclusive die Hauptperson und deren Geschwister. Er muß Paul, Felix, Abraham heißen, sagt Cecile eben wieder.	VII-3017-460-67/71
21-02-41 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		Auf unsrer Taufe, vergangnen Montag wars hübsch. Paul Felix Abraham heißt der kleine, herrlich gedeihende Kerl, und seine Pathen waren Mühlenfels, Schleinitz, Julie (die verheirathete) und Mme. Preusser. Pastor Blass taufte mit einer kurzen, aber ganz guten Rede. (Das aber ist hier eigentlich falsch.) Carl benahm sich bei der Taufe vortrefflich; es war ihm von Cecile so genau eingeschärft, daß alles mäuschenstill bei solcher Feierlichkeit sein müsse, daß er selbst nicht bloß sich alles Redens enthielt, sondern auch sobald der Prediger die Rede anfing, ihm mit dem Finger drohte und St! St! machte, so daß mehrere von uns Lust zu lachen bekamen.	VII-3028-466-14/17 466-20/25

27-02-41 Leipzig	FMB an Eduard Bendemann in Dresden		Ach, Eduard, was wollen wir Politik streiten, wenn wir wieder zusammenkommen! Hübner frißt mich jetzt mit Haut und Haar auf, wenn ich mich in meiner natürlichen Gestalt zeige; ich war sonst ganz zahm, gegen was ich jetzt in meinen Gedanken bin. - Und doch muß man bezweifeln daß Ruge Recht hat und der liebe Gott Unrecht.	VII- 3033 - 470-471- 34/38
27-02-41` Leipzig	FMB an Julius Schubring in Dessau		Wie mirs geht willst Du wissen: ganz vortrefflich, und Weib und Kind so wohl, wie ich nur wünschen und hoffen konnte. Doch könnte es sein, wenn wir uns in den nächsten Wochen sähen, Du hörtest wieder dieselben Klagen von mir, wie im vorigen Jahr - ich dachte oft seitdem daran, und lachte darüber weil mir so frisch und lustig zu Muth war, - aber seit 8 Tagen ist wieder solch eine Mattigkeit über mich gekommen, daß ich wie gesagt das alte Lied singen würde gerade wie vor einem Jahr. Ich weiß nicht, ist es das Frühlingsherannahen oder die entsetzlich viele Musik, die ich hier den Winter über machen muß, und die mich abspannt; seit mehreren Jahren fällt immer beides zusammen. Aber ich glaube, es ist das Letztere. Seit Januar habe ich 15 öffentliche Aufführungen gehabt, das bringt den Menschen herunter.	VII- 3038 - 474-42/53
04-03-41 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Eine außerordentliche Freude hast Du mir durch die gestern empfangne Brochüre gemacht, und nachdem ich über ihren Inhalt förmlich gejauchzt habe muß ich Dir vor allem für die Zusendung danken. Ich hatte in der allgem: Zeitung darüber gelesen; aber ohne Deine Vorsorge hätte sich die vortreffliche Schrift selbst noch lange nicht in meine Stube verstiegen. Ich habe sie nun 2mal mit der größten Aufmerksamkeit durchgelesen,	VIII- 3045 - 28-3/30

			<p>und stimme mit Dir überein, daß es ein höchst merkwürdiges Zeichen der jetzigen Zeit in Preußen ist, daß man nichts wahreres, aufrichtigeres und ruhigeres in Haltung und Fassung wünschen kann, und daß dergl. noch vor einem Jahre nicht hätte vorkommen können. Indeß ist die Schrift verboten, und wir werden nun bald sehen, in wie fern es ein einzelner hoher Geist ist, der seine Ansichten ausspricht, oder in wie fern dieser Geist wirklich schon das Ganze ergriffen und durchgewärmt hat. Denn das Hauptleiden ist bei uns von jeher Mangel an Einstimmigkeit gewesen, an esprit de corps. Wieder hat mich ein wehmüthiges Gefühl ergriffen; wenn man so gewiß sieht, oder zu sehn glaubt, daß der Weg offen, gebahnt, deutlich da liegt auf dem das ganze Deutschland einen Aufschwung bekäme, wie es ihn vielleicht nie gehabt hat außer den Kriegsjahren, und auch da nicht weil es Kriegsjahre, gewaltsame waren, auf dem eigentlich niemand verlöre, nur alle gewännen, an Leben, Kraft, Bewegung und Thätigkeit, und wenn dieser Weg noch dazu der der Wahrheit und der Ehrlichkeit, des Worthaltens ist - und er wird dennoch immer und immer nicht betreten, und aus immer neuen Gründen vermieden, das ist betrübt. Einstweilen ist es gut, daß Leute kommen die das auszusprechen wissen, was die so überwiegende Mehrzahl fühlt, ohne es sagen zu können; ich müßte die ganze Brochüre anführen um Dir alle einzelnen Stellen zu nennen, die mir so recht aus dem Herzen geschrieben sind; aber aufgesprungen bin ich vor Freuden, bei den beiden kleinen Stellen über den Danziger Brief, und über Hannover, wie die so</p>	
--	--	--	---	--

			<p>natürlich und so ganz als Nebensache hineinkommen, und dann der herrliche Schluß.</p> <p>Ich fange an, mich für diesen Mann sehr zu interessiren. Welchen herrlichen Gegensatz bildet nebenbei diese Schrift zu allen Französischen der letzten Jahre, die ich kenne! Hier ist doch wirklicher, nicht blos spitzfindiger Inhalt, und kräftige Wahrheit, und angeborner Anstand, nicht blos anerzogene Höflichkeit oder Umgehung der Gesetze. Aber die Schrift ist verboten! Das demüthigt einen wieder in aller Freude.</p>	28-29-37/42
14-03-41 Leipzig	FMB an Charlotte Moscheles in London	Bei mir geht, Gott Lob, alles aufs Beste. Meine Frau ist die ganze Zeit über so wohl gewesen, so ganz ohne Anflug von Unpäßlichkeit und Klagen, daß ich dem Himmel nicht genug dafür danken kann.		VIII-3065-44-45/48
23-04-41 Leipzig	FMB an Julius Rietz in Düsseldorf		<p>Aber noch ein anderer: es ist mir in der Ouv . namentlich ein gewisser Geist, den ich selbst allzugesamt kenne, weil er nach meiner Meinung die Reformazionssymphonie hat mislingen lassen, und der sicher und unfehlbar durch vieles und verschiedenartiges Schaffen hinweggebannt werden kann. Wie nämlich die Franzosen durch Kartenkunststücke und Selbstquälerei ihre Gedanken interessant und hoch hinauf schrauben möchten, so glaube ich man kann, durch den natürlichen Abscheu vor diesem Wesen auch wieder ins andre Extrem gelangen, sich vor allem Pikanten und Üppigen so sehr zu fürchten, daß am Ende der musikalische Gedanke an sich nicht keck und interessant genug bleibt, daß statt jener Geschwüre eine Magerkeit entsteht - es ist der Gegensatz von den Jesuiterkirchen mit tausend Flittern, zu den Calvinischen mit 4 weißen Wänden, und die</p>	VIII-3126-80-81-29/48

			<p>rechte Frömmigkeit kann in beiden sein - aber der rechte Weg ist doch zwischen beiden. - O Gott, verzeihn Sie den Predigtton; aber wie macht man sich über solche Sachen verständlich? - Die Grundgedanken in Ihrer Ouvertüre und meiner Reformaz. symphonie (beide haben darin ganz gleiche Eigenschaften, find' ich) sind mehr bedeutend durch das was sie bedeuten, als an und für sich: natürlich rede ich dem letzteren allein nicht das Wort, (denn das führt in die Franzosen) aber auch nicht dem erstern allein, sondern beide müssen sich verbinden und verschmelzen.</p> <p>Und da sich Gedanken weder feilen noch schärfen lassen, sondern man sie nehmen und verbrauchen muß wie sie kommen und wie der liebe Gott sie schickt, so ist eben das viele Schreiben und Arbeiten das einzige, was mir und jedem andern zu wünschen bleiben kann, bei einem Künstler wie Sie und Kunstwerken, wie den Ihrigen, wo sichs nur von der Richtung ein bischen mehr hier oder dorthin noch handeln kann.</p>	81-56/61
25-04-41 Leipzig	FMB an Erich Heinrich Verkenius in Köln		Da ich eine Abneigung gegen das Berliner Wesen und Treiben habe,	VIII-3131-85-86-47/48.

26-04-41 Leipzig	FMB an Eduard Otto in Braunschweig		<p>Hiebei gleich eine Parenthese: es ist doch nur Ihr Scherz daß Sie in Ihrem Briefe erwähnen, ich hätte von meines Vaters Gesetze, nie öffentlich zu schreiben eine Ausnahme gemacht, oder könnte das thun? Glauben Sie mir, daß es, so Gott will, in meinem ganzen Leben nicht geschehn soll, daß ich nie wissentlich von meines Vaters Gesetzen abweiche, und gar von diesem, das ich mir selbst hoffentlich gegeben haben würde, wenn er es nicht zuvor gethan.</p> <p>aber es ist einmal einer von meinen Vorsätzen mir niemals, und am wenigsten bei Freunden ein Blatt vor den Mund zu nehmen wie's die Leute nennen, und obwohl ich schon gar zu oft übel dabei gefahren bin, so kann ichs doch nicht lassen, es wieder zu thun. Zürnen Sie mir drum nicht.</p>	VIII-3133-88-12/18 89-58/61
18-05-41 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig		Wenn sie wollen, daß ich dafür im nächsten Winter (vielleicht gegen das Ende der Saison) ein oder mehrere Concerte dirigiren soll, so bin ich dazu, natürlich ohne Reisekosten oder Honorar, mit Freuden bereit, und sie erwiesen mir einen wahren Gefallen, wenn sie diesen meinen Vorschlag annähmen,	VIII-3151-102-103-24/27
16-06-41 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		Hier hast Du ein Lied. Die letzten Worte der letzten Strophe passen recht gut auf mein ganzes diesjähriges Leben, und ich singe sie den ganzen Tag am Clavier oder ohne Clavier für mich.	VIII-3178-123-50/52
16-06-41 Leipzig	FMB an Ludwig von Massow in Berlin	Gott möge Ihnen Beruhigung und Kraft verleihen, um das zu ertragen, was er Ihnen Schweres auferlegt hat; er möge vor allem Ihre Frau Gemahlinn gnädig über diese trübe Zeit hinwegführen, und dann allmählig die scharfe, herbe Trauer mildern, der		VIII-3179-125-5/12

		Erinnerung an den unersetzlichen Verlust die Bitterkeit benehmen, die ihr in den Tagen des ersten Schmerzes noch anklebt. Und endlich lasse Sie der Himmel in dem was Ihnen geblieben ist, Ersatz und Trost für das Verlorne finden!		
03-07-41 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Es wird nämlich an dieser Stelle behauptet, Vater habe an den Herausgeber der Goethe-Zelterischen Correspondenz einen anonymen aber kenntlichen Brief geschrieben, um das tadelnde Urtheil Goethes über Hensel in der Correspondenz unterdrückt zu wissen, und dabei wird auf eine so lieblose, mich so empörende Weise über Vater gespöttelt und hergezogen, daß ich gestern entschlossen war, nach Weimar zu reisen, und den Autor persönlich darüber zur Rede zu setzen, ihm auch nöthigenfalls ein Paar Ohrfeigen zu geben.	VIII-3187-130-7/13
10-07-41 Leipzig	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Du weißt ja wohl, daß es mein höchster Stolz und Genuß ist, wenn ich Dir mit meiner Musik nur ein wenig Vergnügen machen kann, weißt darum wie erkenntlich ich Dir bin, wenn Du mir Deine Zufriedenheit aussprichst.	VIII-3194-136-8/10
15-07-41 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		aber da kommt ja schon wieder das Berlinische Zwitterwesen; die großen Pläne, die winzige Ausführung; die großen Anforderungen, die winzigen Leistungen; die vollkommne Kritik, die elenden Musikanten; die liberalen Ideen, die Hofbedienten auf der Straße; das Museum und die Akademie und der Sand!	VIII-3201-143-39/43
15-07-41 Leipzig	FMB an Philipp Veit in Frankfurt a. M.	Aber eben laß es an der Erholungszeit nicht fehlen! Und sei mit den Deinen so glücklich und gesund, wie ich und die Cecile es von ganzem Herzen wünschen, der Himmel Euch geben		VIII-3202-145-46/48

		möge!		
23-07-41 Leipzig	FMB an Erich Heinrich Wilhelm Verkenius in Köln	Nun leben Sie wohl lieber Herr Präsident. Herzliche Grüße an Ihre Frau, und an das Seydlitzsche Ehepaar. Gott gebe Ihnen soviel Gesundheit, Glück und frohes Leben wie ich Ihnen von Herzen wünsche, und mögen Sie mir auch stets ein gutes Andenken erhalten und mir ein wenig gut bleiben!		VIII-3208- 150-53/56
14-08-41 Berlin	FMB an Erich Heinrich Wilhelm Verkenius in Köln	Oft ist es freilich der Fall, daß in Augenblicken des Uebelbefindens einem alles wie mit einem schwarzen Schleier zugedeckt ist, daß die Krankheit nicht blos den Körper sondern Geist und Gedanken mit in ihren Bereich zieht (so geht mir's immer wenn ich unpäßlich oder krank bin) und daß dann mit der eintretenden Genesung auch die trüben Bilder verscheucht sind. Gebe doch Gott, daß dies bei Ihnen der Fall sein möge, und zwar recht, recht bald; doch sind jene trüben Momente darum nicht weniger beängstigend in der Gegenwart, wenn sie auch schnell vergehen und dann vergessen sind. und der Himmel gebe daß ich bald erfreuliche Nachrichten über Ihre Genesung von Ihnen selbst oder von einem der Ihrigen als Erwiederung erfahre! Nun für heut nur noch ein Lebewohl und gebe de[r] Himmel, daß ich bald, bald über Ihr Wohlbefinden beruhigt werden, und [Sie] in Heiterkeit und Gesundheit wiedersehen möge! Gott gebe das!		VIII-3233- 169-6/14 169-21/23 170-63/65
28-08-41 Berlin	FMB an Woldemar Frege in	Gott gebe, daß Ihnen das Bad gute Früchte tragen, und Sie körperlich		VIII-3250- 182-4/7

	Heringsdorf	wenigstens erheben und festigen möge, wenn auch die Gebeugtheit des Geistes sich in der ersten Zeit durch nichts vermindern läßt.	Am schönsten ist es, wenn wir in der Familie Abends allein sind, und das sind eigentlich die einzigen Augenblicke, wo mir es ganz in Berlin gefällt [...] Je weniger ich von Berlin und den Berlinern zu sehen bekomme, desto rechter ist es mir.	182-183-25/33
02-09-41 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig		und wollen mir so herzlich wohl, daß ich mirs oft vorwerfe, so viele Freundlichkeit nicht ebenso erwidern zu können; aber bis jetzt ginge mirs nicht vom Herzen, und Du weißt, wenn das nicht ist, so geht's gar nicht bei mir, und ich bin doch auch mit dem ganzen Wesen zu wenig einverstanden, um immer meine offne Meinung zu sagen, oder gar um in den allgemeinen Ton mit einzustimmen.	VIII-3256-186-12/17
03-09-41 Berlin	FMB an Ignaz Seydlitz in Köln	Ich weiß, daß ich keinen wichtigen ernsthaften oder fröhlichen Augenblick durchleben werde, ohne sein lebendiges Andenken zu erneuern, ohne ihm zu danken für sein ganzes segenreiches Leben, und dem Himmel, daß er mich ihm nicht fremd und fern stehn bleiben ließ. [...] Der liebe Gott gebe Ihnen allen Trost und Stärkung bei diesem schweren Unglück, und wenn auch der vortreffliche Mann von Ihnen scheiden mußte, so möge die Liebe die Sie ihm während seines Lebens erzeugten und er Ihnen, Sie dennoch unauflöslich binden und Ihnen ein Segen sein, über Grab und Trennung hinaus, und ein Trost für beide.		VIII-3257-188-17/27
23-09-41 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in	Sehr trübe, traurige Zeit hat Gott Dir auferlegt, seit wir nicht zusammen waren; eben deshalb hätte ich so	.	VIII-3278-205-7/11

	Leipzig	gern schon längst von Dir selbst gehört, wie Du fortlebst, wie Deine Gesundheit und die Deiner Frau ist, was Du arbeitest, mit wem Du umgehst, ob das bewußte Buch gedeiht, alles was Dich und Dein Leben betrifft.		
26-10-41 Berlin	FMB an Livia Frege in Leipzig	Sie hat noch immer mancherlei mit der Einrichtung für den Winter zu thun, ihr und den Kindern, und meiner ganzen Familie drüben geht es Gottlob sehr wohl. Hoffentlich hören wir bald auch wieder von Ihnen ein Gleiches und denken uns auch bald selbst davon zu überzeugen; denn einen Theil des nächsten Monats denken wir bestimmt wieder in Leipzig zuzubringen, so Gott will.		VIII-3309-230-70/75
29-10-1841 Berlin	FMB an Ferdinand David und Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig		Die Kapelle hatte in der ersten Probe Lust mit mir Schindluder zu spielen, und es herrschte eine Unordnung und ein Hin und Herreden, daß ich meinen Augen und Ohren nicht trauen wollte. Darauf kehrte ich das Ding in der zweiten Probe um, wurde unangenehm grob, nahm ihrer 6 in Strafe, und seitdem halten sie mich für Spontini.	VIII-3310-232-34/39
02-11-1841 Berlin	FMB an Julius Rietz in Düsseldorf	Mir geht es seit dem Vierteljahre, das ich nun hier bin, mit Frau und Kindern Gottlob sehr wohl, und man erzeigt mir von allen Seiten so viel Freundliches und Ehrenvolles, daß ich es nur mit größter Dankbarkeit erkennen, und mir in der Beziehung nichts im Geringsten weiter wünschen kann. Aber recht heimisch will es mir immer und immer nicht werden, und auf die Paar Wochen die ich gegen Ende dieses Monats in Leipzig zuzubringen denke, freue		VIII-3320-240-15/21

		ich mich schon seit ich hier bin, und zähle die Tage bis dahin.		
02-11-41 Berlin	FMB an Heinrich Sattler in Blankenburg	Vielleicht gelingt es mir mündlich besser, wenn wir, wie ich hoffe, bald einmal persönliche Bekanntschaft machen, sei es nun daß Sie hieher oder ich in den Harz komme; bis dahin gebe Ihnen der Himmel Lust, Kraft und Gelingen zu vielen neuen Werken und gedenken		VIII-3321-242-11/14
04-11-41 Berlin	FMB an Julius Hübner in Dresden	Auf Wiedersehn in besserm Land, und bessrer Zeit, so Gott will!		VIII-3323-243-42/43
08-12-41 Berlin	FMB an Julius Rietz in Düsseldorf	möchte es der Himmel so fügen, daß ich Ihnen so nützlich sein könnte, wie es ein jeder gern einem Künstler wie Sie sein möchte und sollte und müßte.		VIII-3346-259-102/104
10-12-41 Berlin	FMB an Carl Eckert in Paris	Nun hat auch Graf Redern seinen Abschied, und H v Küstner aus München kommt an seine Stelle. Anders wird also alles, oder wenigstens sehr viel in der Berliner Kunstwelt; geb Gott daß es auch besser werde, denn beides ist gar noch nicht einerlei,		VIII-3351-265-41/44
15-12-41 Berlin	FMB an Reinhold Köstlin in Tübingen	Und wenn ich noch etwas wünschen soll so bleibe Ihnen die selige Verlobungsstimmung immerfort in der Ehe d. h. es gehe Ihnen darin, wie mir, der ich keinen Tag Gott genug dafür danken kann.		VIII-3356-271-57/59
04-01-42 Berlin	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Gebe Ihnen der Himmel in dem angefangnen Jahre alles was Ihr Herz Gutes und Liebes sich nur wünschen kann, Bei uns geht es Gottlob so gut daß ich meine Nachrichten in den Worten zusammenfassen könnte: Der Himmel erhalte alles so! - Besseres weiß ich mir		VIII-3385-289-4/5 289-16/18

		nun und nimmermehr zu wünschen; nur Fortdauer!		
05-01-42 Berlin	FMB an Sarah Austin in Dresden (?)	Gott tröste die Familie, tröste vor allem den Mann und die Mutter deren Augapfel sie war und zu sein verdiente. So mag ich lieber nichts sagen, als etwas Störendes, und doch möchte ich gerne, daß Sie dort wüßten wie innigen Antheil ich hier und jederzeit an dem traurigen Schicksale genommen habe, das der Himmel ihnen auferlegt.		VIII-3387-292-19/20 292-25/28
26-01-42 Berlin	FMB an Carl Eckert in Paris		So habe ich auch für Sie nur den einen Wunsch, alles andre hat Ihnen der liebe Gott durch Ihre Natur und Ihr Talent gegeben; aber arbeiten Sie nun heraus was in Ihnen, in Ihren Stimmungen und Empfindungen lebt, was kein anderer kennt, und kein anderer hat, wie Sie, gehn Sie bei Ihren Werken nur immer tiefer in Ihr Inneres und prägen Sie das aus, und lassen Sie bei allen äußern Fragen und bei der Form die Kritik und den Verstand walten soviel Sie wollen, aber bei allem Innern und allen Grundgedanken nur das Herz, und nur die gefühlte Stimmung - so arbeiten Sie nur täglich und stündlich und unablässig, darin werden Sie nie Vollkommenheit und Meisterschaft erreichen, und keiner hat es je, und darum ist es der höchste Lebensberuf.	VIII-3417-315-316-51/61
30-01-42 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	Ich komme immer wieder darauf zurück, nur Gesundheit, Gesundheit und Gesundheit für alle die mir nahe stehen und für mich vom Himmel zu erbitten, so sehr mich der Prediger Schubring mal darüber ausgescholten hat; aber alles liegt darin. Und darin geht es ja, Gott sei Dank mit Deinem kleinen Pathchen so herrlich, wie sich es ein Mensch nur		VIII-3424-320-3/8

		wünschen kann;		
07-02-42 Berlin	FMB an Wilhelmine Wachenusen in Güstrow		Jeder, der mich nur ein wenig kennt, weiß wohl, daß mir nichts entfernter, ja widerwärtiger ist, als irgend eine Freundlichkeit mit Undank oder gar mit Spott aufnehmen. Gerade weil ich nach äußerer Anerkennung keine äußeren Schritte thue, und mir keinen Erfolg als Ziel vorsetze, ist mir jede Anerkennung und jeder Erfolg, der von selbst kommt, als etwas innerliches desto mehr werth und der bloße Gedanke, als könnte ich den Wunsch nach einigen Zeilen von mir mit solcher Erwiederung vergolten haben, ist mir förmlich verhaßt.	VIII-3437-334-13/20
13-02-42 Berlin	FMB an Johann Anton André in Offenbach		Dagegen konnte ich von meinem Großvater und den andern genannten Männern leider für den Augenblick keine Handschriften für Sie erlangen. Sie sind vom Großvater so rar, daß ich selbst kein einziges Blatt von ihm besitze, obwohl ich mich lange schon darum bemüht.	VIII-3441-338-27/30
03-05-42 Leipzig	FMB an Carl Müller in Düsseldorf	Das mögen Sie denn sich selbst, mir und allen Kunstfreunden zu Gefallen thun, denn nur auf diesem Wege kann Ihr Talent, und jedes Talent das werden wozu es bestimmt und von Gott gegeben ist.		VIII-3508-387-24/26
12-05-42 Düsseldorf	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Nur 2 Worte heut um Dich zu bitten mir sobald als möglich Details über Paul und Albertine aus Hamburg hierher zukommen zu lassen. Ich erfuhr in Gelnhausen vom Brande, reis'te, da ich in Frankfurt nichts fand, hieher in der Hoffnung hier wenigstens die Nachricht ihrer persönlichen Sicherheit zu hören, und bin nun auch hier ohne Briefe. Das macht mich sehr unruhig. Hoffentlich höre ich Tröstliches ehe diese Zeilen ankommen. Wäre ich nur erst die peinigende Ungewißheit wegen Pauls los,	VIII-3515-395-3/8 395-11/13

			dann könnte ich alles mit besserem Muthe thun. Also beruhige uns so Gott will bald.	395-15/16
18-05-42 Düsseldorf	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Sag mir mit 2 Worten, daß Du unversehrt und gesund und uns gut geblieben ist - alles weitere wird sich schon finden. Ich überredete das hies: Comité den Ertrag des Festes den Hamburgern zu bestimmen; sie haben aber wahrscheinlich statt eines Ertrages ein Deficit. Am Sonnabend spiele ich in Bonn, am Sonntag in Cöln im Gürzenich für die Hamburger (man hat ordentlich Boten deshalb an mich geschickt) und da hoffe ich soll ordentlich viel Geld zusammen kommen, von dem ich Dir dann näher schreiben werde.	VIII-3520- 398-10/17
29-05-42 und 31-05- 42 Oostende/ London	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		O über die Virtuosen! Und alle sonstigen Musiker! Und Mathematiker! Maler und Kaufleute! Es ist alles sehr eitel! Die Leute machten aber auch ein Gebrüll, wie ichs mein Lebtage nicht gehört habe, und überschrieten den Tusch, daß man ihn nicht hören konnte, und ich hatte selbst viel Freude daran. Siehst du wohl, Beckchen, es ist alles sehr eitel. Nun muß ich aber der Wahrheit zur Ehre sagen, daß ich einige Tage später in Bonn lange nicht so gut phantasirte, und wieder einen Tag darauf in Cöln viel schlechter als in Bonn. Also ward ich auch wieder bescheiden.	VIII-3529- 403-36/38 403-43/48
29-05-42 und 31-05- 42 Oostende/ London	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Dann wollte ich Dir auch anzeigen, daß meine Bemühungen für die Hamburger nicht ohne Erfolg geblieben sind. Das Düsseldorfer Musikfest hat zwar, wie ich Dir schon das vorigemal schrieb, nichts eingetragen, und ich habe somit meine 200 rt. Reisekosten, die ich den Hamburgern zu schenken beabsichtigte,	VIII-3530- 404-405- 16/29

			eigentlich nur dem Comité geschenkt, was mich halb und halb verdrießt. Dafür sind aber in dem Concert welches ich den Sonnabend in Bonn zu dem Zwecke gab, 336 rt. übrig geblieben, und in Cöln am Sonntag ungefähr 700; die erstere Summe wird Hr. Simrock, die 2te das Comité des Dombaues, welches das Concert arrangirte, an den Hamburger Verein schicken. Ich kann mir gar nicht denken, wie das Geld vernünftig vertheilt werden wird; es scheint mir gar zu schwer. Bist Du im Stande dahin zu wirken, daß diese 1000 rt. nicht zum Ganzen geschlagen werden, sondern irgend einer einzelnen Familie, die es braucht und verdient, zu Gute kommen, so thust Du mir einen Gefallen, und man wird dann auch hoffentlich auf meinen Wunsch Rücksicht nehme.	
29-05-42 und 03-06-42 Ostende/ Camberwell	FMB an Alfred Julius Becher in Wien, adressiert an den Verlag Pietro Mechetti quondam Carlo		ich meine, ich <i>kann</i> gar keins zu componiren unternehmen, das mich nicht ganz und gar ausfüllt!	VIII-3533-409-43/44
07-06-42 Denmark Hill, Camberwell	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Heut gebe ich mein 8tägiges Lebens- und Liebeszeichen; und zwar ein recht frohes, vergnügtes, Gott sei Dank.	In Regensburg wollen sie Antigone zur Einweihung der Walhalla geben; der dortige Musikdirector hat mir dies kund gethan in einem Briefe adressirt Hrn. Moses Mendelssohn.	VIII-3540-415-3/4 415-23/25
07-06-42 Denmark Hill, Camberwell	FMB an das Komitee des Norddeutschen Musikvereins in Hamburg, adressiert an Julius Ferdinand		In Düsseldorf, wo mich die ersten genaueren Nachrichten erreichten, bestimmte ich das Comité des Musikfestes die Einnahme für diesen Zweck zu verwenden, indem ich auf die Erstattung meiner Reisekosten und auf jedes sonstige Honorar	VIII-3547-419-13/20

	Georg Schubert		<p>Verzicht leistete. Leider habe ich seitdem erfahren, daß trotz alle dem eher ein Deficit als ein Überschuß geblieben ist. Dagegen veranlaßte ich drei Tage später ein Concert in Bonn, welches 300 und einige zwanzig Thaler rein eintrug, und in dem Cölner zu welchem ich am Tage darauf reis'te, hatten wir auch einen Überschuß von zwischen 6 und 700 Thalern.</p> <p>P. S. Ich bitte Sie, den Inhalt dieses Briefes <i>nicht</i> durch die öffentlichen Zeitungen oder sonstwie bekannt zu machen, ausgenommen den direct dabei beteiligten Herren oder Behörden. Ich rechne fest auf die Erfüllung dieses Wunsches.</p>	419-34/36
07-06-42 Denmark Hill, Camberwell	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy und Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		Sonst habe ich, <i>haben wir</i> , über nichts zu klagen, im Gegentheil wir hören nicht auf zu loben, den ganzen Tag. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	VIII-3552-421-7/9
07-06-42 Denmark Hill, Camberwell	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Am Morgen hatte ich schon vor einer entsetzlichen Menschenmasse Orgel spielen müssen: es war kein Spas. Heute Abend spiele ich wieder öffentlich Orgel; dann mach' ich ein Paar Ruhetage.	VIII-3553-425-74/77
23-06-42 Denmark Hill, Camberwell	FMB an John Pyke Hullah in London		and while I thought of the immense advantages which the cause of our art must derive from its knowledge being so rapidly and so thoroughly spread amongst all the classes of society, yet I could not help listening to and admiring the performance in itself, which recalled to me the effect of our Chorales when sung by the whole Congregation in a crowded church, being so free from harshness of tone and shrieking sound, as one should never expect from such a mass of voices.	VIII-3561-431-11/18

<p>21 und 28 - 06-42 London</p>	<p>FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin</p>		<p>Sie haben es aber auch ein bisschen zu toll mit mir getrieben; neulich auf der Orgel in Christchurch, Newgate Street dachte ich ein Paar Augenblicke ich müßte ersticken, so groß war das Gedränge und Gewühl um die Orgelbank her. Auch ein Paar Tage darauf, wo ich in Exeter Hall vor einigen 3000 Menschen spielen mußte, und die mir ein Hurrah zuriefen und mit den Schnupftüchern wehten, und mit den Füßen stampften, daß der Saal dröhnte da merke ich im Augenblick nichts Schlimmes davon, aber den Morgen darauf ist mirs wüst und übernünftig im Kopfe. Dazu die hübsche, allerliebste Königin Victoria, die so mädchenhaft, und schüchtern freundlich und höflich ist, und so gut Deutsch spricht, und all meine Sachen so gut kannte,</p> <p>Ich war höllisch stolz auf meine Popularität in Peels Gegenwart. als ich nach dem Concert wegging brachten sie mir wieder ein Hurrah. Hierauf brachen Sir Robert und Lady Peel auf, und kamen die Treppe herunter; hierauf brüllten wir wie besessen und warfen die Schnupftücher in die Luft. Ich aber nicht mit, denn ihr wißt, daß ich ein radical bin, und noch gestern bei Mr. Grote war - Du kennst ja Grote, vote by Ballot triennial Parliaments &c. &c. Er ist aber ein sehr liebenswürdiger Mann, der mir sehr gefällt und Cecilen noch mehr, Deutsch mit ihr spricht, sich nach Boeckh erkundigt &c. &c.</p>	<p>VIII-3566-434-18/27</p> <p>435-55/62</p>
<p>16-07-42 Frankfurt a.M.</p>	<p>FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin</p>	<p>Wie soll da der Mensch dankbar genug sein für alle Freude die einem Gott auf das ganze Leben so gütig ausbreitet?</p>	<p>und beschreibe die letzten Engl. Tage, die wirklich allzuschön waren; wie lieb und gütig alle Freunde waren, und wie mir die</p>	<p>VIII-3586-448-4/6</p> <p>449-43/47</p>

			Königinn Victoria meine Lieder vorgesungen hat, und wie schön sie mich beschenkt hat (mit einem Ringe) und wie Prinz Albert mir auf der Orgel Register zog &c &c &c.	
19-07-42 Frankfurt a.M.	FMB an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>- wenn nur der Mensch wüßte, wie er sich dankbar genug für so große Freude beweisen könnte!</p> <p>Wolle Gott all die frohen Aussichten erfüllen, und die Freude über die vergangnen und bevorstehenden für Dank nehmen!</p>	<p>Mein liebes Mütterchen</p> <p>Drauf bat ich aber, der Prinz möge mir lieber erst was vorspielen, ich wolle damit in Deutschland recht renommiren, sagte ich, und da spielte er mir einen Choral auswendig, mit Pedal, so hübsch und rein und ohne Fehler, daß mancher Organist sich was draus nehmen konnte, und die Königinn, die mit ihrer Arbeit fertig geworden war, setzte sich daneben und hörte sehr vergnügt zu. Drauf sollte ich spielen, und fing meinen Chor aus dem Paulus „wie lieblich sind die Boten“ an. Noch ehe ich den ersten Tact ausgespielt hatte, fingen sie beide an den Chor ordentlich mitzusingen, und der Prinz Albert zog mir nun so geschickt die Register zum ganzen Stück: erst eine Flöte dazu, dann beim forte voll, beim d dur alles, dann machte er mit den Registern solch ein excellentes diminuendo, und so fort bis zum Ende des Stücks, und das alles auswendig - daß ich wirklich ganz entzückt davon war, und mich herzlich freute.</p>	<p>VIII-3591- 452-2</p> <p>452-6/8</p> <p>452-13/14</p> <p>453-64/76</p>
16-08-42 Unterseen	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an	Gott gebe daß sie sich nach Ihrer Rückkehr und immer mehr und mehr bestätigen möge, damit Sie und wir		VIII- 3600 - 463-22/24

	Elisabeth Jeanrenaud und Sara Bury in Frankfurt a. M.	alle uns die Sorgen darüber ganz und gar aus dem Sinne schlagen dürfen. Nirgends reichen ja die Worte weniger aus, als da wo sich's von den eignen Werken des lieben Herrgotts handelt, wie hier in diesem Lande auf jedem Schritt und Tritt[.]		463-44/46
07-09-42 Frankfurt a.M.	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	Himmlisch war es wieder in der Schweiz! Erfrischt an Geist und Seele und Körper kommt man aus solch einem Lande zurück, wo Gott alles selbst gemacht hat.		IX-3604-35-68/70
10 und 11-09-42 Frankfurt a.M.	FMB an Alfred Julius Becher in Wien, adressiert an den Verlag Pietro Mechetti quondam Carlo		Aber es giebt Zeiten, wo ich mich gänzlich einpuppen und innerlich aufräumen und ordnen muß, ehe ich irgend etwas Rechtes wieder vornehmen kann; und solche Zeit war die meiner vorgestern beendigten Schweizer Reise. Dagegen hätte man andre Pläne zu deren Realisirung man mich in Berlin baldmöglichst zurück erwarte, und ich solle an die Spitze der gesammten evangelischen Kirchenmusik gestellt werden. - Daß das nichts im Hinterhalt hat, brauche ich Ihnen nicht zu erklären. Und doch sind Wien und Berlin die Hauptorte von Deutschland, und Deutschland der Hauptort in der Welt (wenigstens nach meinem Gefühl.) Mir fällt das ein, weil Sie über Donizetti's und Meyerbeers neue Titel klagen, und ich dagegen meine, es wär gar nicht einmal gut für Deutsche Musik, wenn sie auf einmal so recht von oben herab (ich meine nämlich von Höfen herab - nicht vom Himmel) beschützt und gehegt würde. Das Geschrei, und der Scandal,	IX-3605-36-7/9 37-71/75 38-113/114 39-119/123 39-125/132

			und die Mode muß auf der andern Seite bleiben, und die Majorität, und dennoch immer Unrecht haben. Wenn sie es einem nur nicht geradezu unmöglich machen können; und das ist ja bis jetzt noch nicht der Fall gewesen. Und solche Minoritätsbewegung findet sich ja auch in manchen andern Dingen: in Poesie, und Protestantismus u. dgl., eben weil es aufs äußerliche Herrschen und Gelten bei allem dem gar nicht ankommt; nur aufs innre Leben und Gesundsein. Sie werden sich todtlachen wollen über dies Geplapper -	
13-09-42 Frankfurt a.M.	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Carl Klingemann in London	Und wenn ich nun auf DenmarkHill komme (ich meine bloß mit Worten) dann wird mir doch auch ein bißchen curios zu Muthe, beinahe gerührt - ich weiß immer nicht recht, an wen ich da zuerst denken soll, weil sie mir alle so unglaublich ans Herz gewachsen sind. Lauter Kernmenschen, gute, an denen der liebe Gott selbst seine Freude haben muß.		IX-3607- 42-73/78
08-10-42 Berlin	FMB an Ludwig von Massow in Potsdam		Ew. Excellenz wissen, daß ich nicht im Stande bin auf den Antrag des Herrn Ministers Eichhorn einzugehen, und mich an die Spitze der gesammten evangelischen Kirchenmusik zu stellen. Wie ich dem Herrn Minister bereits sagte, und wie auch Ew. Excellenz in unserm letzten Gespräch damit einverstanden waren, so könnte eine solche Stellung, <i>practisch</i> genommen, sich nur entweder auf eine Oberaufsicht über die jetzt bestehenden Organisten, Cantoren, Schullehrer u. s. w., oder auf die Errichtung und Einübung von Sing-Chören bei einer oder mehreren Cathedralen beziehen; - beides aber wäre nicht die Art der Thätigkeit, die	IX-3620- 54-7/15

			ich mir vorzugsweise wünschen würde.	
08-10-42 Berlin	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Charlotte und Ignaz Moscheles in Hamburg, adressiert an D. Jaques & Sohn	daß wir das alles in ungeschmälerter Heiterkeit und Gesundheit hatten genießen können - da war mir es doch wieder zu Muthe, als könne man mit Dank nirgend aufhören, als dürfe man sich niemals etwas anders vom Himmel erbitten, als Fortdauer, als wären aber auch alle drei Kreuze daran, alle Furcht vor dem Berufen, eine Art Undank, die sich mit der tiefsten Erkenntlichkeit für genoßnes Glück nicht vereinigen ließe. Diese Freude daran, dieser Dank sind bei uns von Anfang an immer lebendig gewesen, und werden unser Lebenlang nicht verlöschen.		IX-3621-57-47/54
10-10-42 Berlin	FMB an Carl Schlenstedt in Schleiz	Gebe Gott daß ich Ihnen meinen herzlichen Wunsch Ihnen zu dienen bald durch besseres, als bloße Worte beweisen könnte.		IX-3629-64-20/22
11-10-42 Berlin	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Die Kinder blühen und gedeihen Gott sei Dank;		IX-3632-67-27/28
15-10-42 Berlin	FMB an Marc André Souchay jun. in Kassel		Die Leute beklagen sich gewöhnlich, die Musik sei vieldeutig, es sei so zweifelhaft, was sie sich dabei zu denken hätten, und die Worte verstände doch ein jeder. Mir geht es aber gerade umgekehrt. Und nicht blos mit ganzen Reden, auch mit einzelnen Worten, auch die scheinen mir so vieldeutig, so unbestimmt, so missverständlich im Vergleich zu einer rechten Musik, die einem die Seele erfüllt mit tausend bessern Dingen, als Worten. Das was mir eine Musik ausspricht, die ich liebe, sind mir nicht zu unbestimmte Gedanken, um sie in Worte zu	IX-3643-74-16/22 74-24/26

			<p>fassen, sondern <i>zu bestimmte</i>.</p> <p>Fragen Sie mich, was ich mir dabei gedacht habe, so sage ich: gerade das Lied, wie es da steht. Und habe ich bei dem einen oder dem andern auch ein bestimmtes Wort oder bestimmte Worte im Sinne gehabt, so kann ich die doch keinem andern Menschen aussprechen, weil dem einen das Wort nicht heißt, was es dem andern heißt, weil nur das Lied dem einen dasselbe sagen, dasselbe Gefühl in ihm erwecken kann, wie im andern - ein Gefühl, das sich aber nicht durch dieselben Worte ausspricht. Resignation, Melancholie, Lob Gottes, Parforcejagd, - der eine denkt dabei nicht das, was der andere; dem einen ist Resignation, was dem andern Melancholie, der dritte kann sich bei beiden Worten gar nichts Rechtes, Lebhaftes denken, - ja wenn einer von Natur ein rechter, frischer Jäger wäre, dem könnte gar das Lob Gottes und die Jagd ziemlich auf eins herauskommen und für den wäre auch wirklich und wahrhaftig der Hörnerklang das rechte Lob Gottes. Wir hörten darin nichts als die Parforcejagd, und wenn wir uns mit ihm noch so viel darüber herumstritten, wir kämen nicht weiter, das Wort bleibt vieldeutig und die Musik verstanden wir beide doch recht.</p>	74-30/45
19-10-42 Berlin	FMB an Friedrich Kistner in Leipzig		Und nun für heut nichts weiter, als 120, 000, 000, 000, 000 Grüße an alle lieben Freunde und Bekannte, inclusive die dicken Caffee-tassen bei Felsche.	IX-3648-77-31/32
27-10-42 Berlin	FMB an König Friedrich Wilhelm IV. von Preußen in Berlin		Ew. Majestät geruhen mir zu eröffnen, daß es die Absicht sei zu den schon bestehenden Königlichen Kirchenchören eine Anzahl tüchtiger Sänger hinzuzufügen, die für diese Chöre, sowie für die sich später etwa daran schließenden	IX-3655-81-9/14

			<p>Gesangsliebhaber einen Kern bilden, und zum Anhaltspunct und Muster dienen solle, und durch welche die Kirchenmusik nach und nach zu erheben, zu veredeln und größerer Entwicklung entgegenzuführen sei.</p> <p>Doch würde ich Ew. Majestät unterthänigst bitten diese Organisation nicht mir persönlich zu übertragen, sondern mir nur zu erlauben mit meiner Meinung und meinem Rath dabei mitzuwirken, wozu ich jederzeit aufs freudigste bereit sein werde.</p>	82-28/31
16-11-42 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Meinen Glückwunsch aber, liebste Fanny, sende ich Dir heut so gut, wie vor vier Tagen, morgen so gut wie heute, und eben alle Tage die ich lebe und an denen ich Gott danken kann daß er mir eine Schwester gegeben hat, wie Du bist.		IX-3673-89-9/12
18-11-42 Leipzig	FMB an Ignaz Moscheles in London		Und gebe Gott, daß wir Deutschen Dich wieder erhalten!	IX-3677-94-76
23-11-42 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London	Julie (meine Schwägerinn) ist dagegen von Frankfurt so blühend und lieblich und wohl zurückgekehrt, wie	<p>Du weißt, wie ruhig Mutter gewöhnlich ist, und wie selten sie einen recht in ihr Innres blicken läßt, und da war mir's denn doppelt und dreifach schmerzlich, daß ich solch schlimme Tage ihr bereiten sollte. Und doch konnte ich mir nicht helfen.</p> <p>Und ich dachte, die Wahrheit zu sagen, mehr an mein Mütterchen als an alles übrige. - Kurz, nach 2 Tagen schrieb ich an den König, sagte ihm nach den Worten die er an mich gerichtet hätte, könne ich nicht mehr aus seinen Diensten gehen, und wollte ihm vielmehr mit besten Kräften mein Lebenlang zu Diensten stehen.</p>	IX-3683-99-43/46 100-81/85 101-131/133

		ich sie fast noch nie gekannt habe. Gebe Gott, daß sich es immer so hält.		
28-11-42 Leipzig	FMB, Carl Wolfgang Paul und Marie Pauline Helene Mendelssohn Bartholdy an Lea Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Sogar die drei Kinder, die sonst, Gott sei Lob und Dank, von Einflüssen der Witterung gar nichts wissen, haben diesmal daran zu leiden gehabt;	endlich kam sogar der dicke Paul an die Reihe, bei dem sich noch Zahnschmerzen dazu gesellten, und der einige Zeit recht leidend schien; auch der ist aber Gottlob, seit gestern wieder der alte, gesunde, und alle Besorgniß vorüber.	IX-3689- <i>107-52/53</i> <i>107-58/61</i>
16 und 17-12-42 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Fanny Hensel in Berlin		Ich habe die beste Freundinn verloren, die ich auf dieser Welt, außer meiner Mutter, hatte, und haben werde, und ich fühle tief, daß ich ihr nie genuch gedankt, für so viel nachsichtsvolle, unverdiente Liebe. Gott wird ihr lohnen, was sie an mir gethan! (Cécile Mendelssohn-Bartholdy)	IX-3711- <i>124-9/12</i>
22-12-42 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	Gott stärke und tröste Dich, wie uns alle, daß wir im Andenken besitzen können, was wir in der Gegenwart glücklich genossen.	Gestern habe ich dirigiren müssen; es fing mit einer kleinen Gedächtnißfeier für den alten Rochlitz an, der am Morgen meiner Abreise von Euch gestorben ist; am Schluß kam ein Psalm von mir; es war doch auch gar zu schrecklich. Sie hatten gemeint, je eher ich Muth faßte, wieder Musik zu hören, je eher werde ich die Furcht davor überwinden; aber es ist mir doch zu schwer geworden, und ich wollte doch, ich hätte bis Neujahr warten können.	IX-3716- <i>127-15/21</i> <i>128-40/42</i>
22-12-42 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Sie sagten, das erstemal würde immer schrecklich sein, und ich müsse einmal durch; ich glaubte es auch; aber doch wollte ich, ich hätte ein Paar Wochen warten können. Mit einem Liede von Rochlitz mit Posaunen fing es an; aber wie in der Probe die	IX-3717- <i>129- 34/41</i>

			Altstimmen piano sangen „Wie der Hirsch schreit“ so wurde mir so schlecht, daß ich nach her auf den Flur hinausgehen mußte, und mich ausweinen. Heut habe ich Gottlob wieder einen Tag, wo ich keinen Menschen zu sehn und zu sprechen brauche, und mit dem Husten geht es auch besser.	
29-12-42 Leipzig	FMB an Christian Eberhard in Frankfurt a. M., adressiert an Eberhard & Winter	Gott gebe Ihnen ein glückliches neues Jahr, und uns baldiges Wiedersehen in Ihrer schönen, lieben Gegend.	Die traurigen Tage, die wir seit dem Verlust unsrer lieben Mutter verleben, muß ich mir nur durch stilles, einsames Arbeiten auf meiner Stube einigermaßen zu vertreiben suchen; mit meinen liebsten Freunden mündlich oder schriftlich zu sprechen, ist mir noch nicht möglich.	IX-3726- 133-6/9 133-23/25
05-01-43 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		Gerade die Fehler, über die Du oft geklagt hast, und Dirichlet auch hier manchmal, die rechne ich mit zu seiner Musterhaftigkeit, Mach doch diese Uebungen auch zuweilen mit ihm, aber schnauze ihn niemals dabei an, sondern präge ihm die beiden C's fest ein, dann den Unterschied, der im Gehör zwischen der Scala (den neben einander liegenden) und dem Dreiklang (den auseinander liegenden, aber zusammenklingenden Tönen) liegt. Und wenn er dann statt C etwa As singt oder auch Ges z. B., so wundere Dich nicht, sag auch nicht »aber Walter!« - sondern schüttele Deinen Kopf, und schlage das C noch einmal an und lass es ausklingen und lass ihn ruhig zuhören. So wird er Tenor- oder Basssänger. - Was sagst Du zu dieser Predigt?	IX-3744- 145-27/29 146-70/74 146-147- 76/80
16-01-43	FMB an Ignaz		In einer Zeit wie diese, die wir	IX-3764-

Leipzig	Moscheles in London		<p>jetzt erlebt haben, wo sich das ganze Innre herumwühlt, und nicht zur Besinnung und zur Ruhe kommen kann, wo einem zu Muthe ist, wie im Finstern, ohne Weg - da muß man erst nach und nach anfangen sich wieder zurecht zu finden, ehe man wagt zu irgend etwas zu greifen, selbst zu den liebsten Beschäftigungen.</p> <p>In der ersten Zeit ist mir sogar die Musik und der Gedanke daran kein Trost - aber die Liebe dazu kam bald wieder, und noch jetzt ist eigentlich mein kleines Arbeitsstübchen mit der Aussicht hinten auf das weite Feld, das einzige was mich recht belebt und zuweilen erheitert. Alle andre Mittheilung oder gar Zerstreung wirkt entgegengesetzt, und macht mich gerade trauriger und verwirrter, als vorher. [...]</p> <p>Körperlich bin ich wohl, und Frau und Kinder sind es Gottlob auch, dafür dank ich dem Himmel und es macht mich glücklich selbst in so trüber Zeit.</p>	160-4/18
17-01-43 Leipzig	FMB an Elisabetha Henrietta Benecke in Denmark Hill, Camberwell		<p>und von der obersten Stufe der Gartentreppe aus den ganzen Rasenplatz übersah, voll geputzter, vergnügter, guter und gebildeter Menschen - die Kinder kamen mir aber entgegen bis auf die Treppe, und ich sagte zu mir selbst: „so sieht das Glück aus, und so fühlt es sich, - von all dem damals zu sprechen hätt' ich nicht vermocht, es war mir zu neu, zu frisch, und ich meinte immer es sei doch erlebt besser als beschrieben.</p> <p>Nun nahm ich mir vor, zu Weihnachten an jeden des ganzen Hauses zu schreiben, und etwas dazu zu schicken: Zeichnungen an die Mädchen und Zäume an die Knaben, und Sie sollten Frühlingslieder haben, wie Sie sie ja gerne mochten, und so gut ich sie irgend hatte erdenken können.</p>	<p>IX-3766-163-16/21</p> <p>163-164-21/25</p>

			<p>Es brauchte einige Zeit ehe ich mich von der Verirrung und dem Schrecken eines so plötzlichen Verlustes, und einer so unwiederbringlichen Lücke im Leben erholen und einigermaßen zurecht finden konnte. Gott hat in dieser Zeit die Cecile und die Kinder recht gesund erhalten, und da kam mir denn auch bald die Kraft wieder, ihm für alles zu danken und äußerlich und innerlich ruhiger zu sein. Nur unter Menschen zu sein, etwas von dem mit zu machen was die Leute Zerstreuungen nennen, das will noch gar nicht gehen, und die öffentlichen Aufführungen die sich hier wöchentlich wiederholen, und deren Direction ich unmittelbar nachher wieder fortführen mußte, sind mir eine rechte Last. Aber wohl thut es mir, ganz allein an all das Gute zu denken, was ich genossen habe, - an das Böse auch - kurz an das vergangene Leben, wie es war.</p>	<p>164-27/38</p>
		<p>So lang es dieselben Menschen, dieselbe Güte und Frömmigkeit und Bravheit, dasselbe Glück ist, da kann sichs und soll sichs ja äußerlich verändern. Aber eben das Innerliche dazu, das erhalte Ihnen der Himmel; Ihnen und allen den Ihrigen; zu denen darf ich mich ja jetzt auch rechnen.</p>		<p>164-165-58/62</p>
<p>17-01-43 Leipzig</p>	<p>FMB an Friedrich Wilhelm Benecke in Denmark Hill, Camberwell</p>	<p>Gott segne das Haus und seine Bewohner!</p>	<p>Wir leben hier wie Sie denken können, ganz still und allein, nicht einmal meine besten Freunde kommen viel zu mir, weil sie vielleicht merken, daß Einsamkeit und Arbeiten doch das beste Mittel in solcher Zeit für mich sind.</p>	<p>IX-3767-165-17</p> <p>165-18/20</p>
<p>17-01-43 Leipzig</p>	<p>FMB an Carl Klingemann in London</p>	<p>Es ist nichts zu schreiben und zu sagen; der Himmel erhalte einem die Nächsten,</p>		<p>IX-3769-168-6/8</p>

		<p>die Liebsten, und gebe einem Kraft besser zu werden.</p> <p>Seit einigen Wochen hab ich recht lebhaft wieder empfunden, welch himmlischer Beruf eigentlich die Kunst ist. Verdanke ich den doch auch wieder nur den Eltern. Eben wenn alles andre, was einen abziehen möchte, so widerwärtig, leer und schaal erscheint, so ergreift einen auch die kleinste wirkliche Thätigkeit der Kunst gleich so im Innern, führt gleich so weit, weit von der Stadt weg, vom Lande, von der Erde weg, daß es ein wahrer Gottessegen ist.</p> <p>so fesselte mich der gute Umgang mit den alten wohlbekannten Hoboen und Bratschen u. dgl., die viel länger leben, als wir alle, und so gute Freunde sind. Zu neuem Componiren war mirs viel zu zerstört, und zu wund; aber auch dies bloß mechanische Treiben und Arbeiten in der Kunst war mein Trost in der ganzen Zeit, wenn ich allein war, und wenn nicht Frau und Kinder mit ihren geliebten Gesichtern, mich auch die Musik vergessen, und nur daran denken ließen, wie ich tagtäglich auf meinen Knieen nichts thun kann als Gott danken, für alles Gute, das er mir giebt.</p>		<p>168-169-36/42</p> <p>169-50/58</p>
19-01-43 Leipzig	FMB an Ferdinand Hiller in Frankfurt a. M.	Gott sei Dank, meine Frau und die Kinder sind wohl, und da sollte ich eigentlich weiter nichts thun als dem Himmel auf meinen Knieen danken, für dies Lebensglück.		IX-3776-176-23/25
19-01-43	FMB an Adolf		Es will mit dem Briefschreiben	IX-3777-

Leipzig	Fredrik Lindblad in Stockholm	Wohl so lange meine Frau und die Kinder mir so gesund bleiben, habe ich nur Gott zu danken für all das Gute, nur um Erhaltung desselben zu bitten. Möge Dir der Himmel die Deinigen gesund bewahren, Dich so glücklich machen, wie ich es von Herzen Dir wünsche und erbitte, und erhalte mir Deine Freundschaft so wie ich immer und ewig bleibe.	noch gar nicht wieder gehen. Meine Frau und die Kinder sind, Gott sei Dank, wohl und gesund, und mit den Kindern Abends zu sprechen und zu spielen war mir sogar schon in den ersten Tagen ein Trost und eine Erquickung. Sie werden mir mit jedem Jahre lieber.	177-178-16/19 178-26/30
18 und 22 - 01 -43 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Cecile ist ein wahrer Engel, in guten wie in ernsthaften Tagen gleich wohlthuend, immer dieselbe, und doch immer wieder anders und immer nur dem innersten eigensten Gefühl folgend, und immer richtig von dem geleitet, ein Engel ist sie und Gott segne sie für alles Gute, das sie mir und den Kindern thut! Und er segne Sie wieder dafür!		IX-3779-180-81/85
12-02-43 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Das ist die schlimmste Schattenseite der Kunst, daß die Streitigkeiten bitter sind und tiefer gehen, als alle andren Prozesse und Krawalle, und daß es gar so schwer ist sich draußen zu halten, oder wenigstens ruhig und leidenschaftlos. Aber ich schließe meine philosophische Abhandlung, und meinen Brief dazu.	IX-3804-196-33/37
12-02-43 Leipzig	FMB an Philipp Veit in Frankfurt a. M.		und laß mich Dich von Herzen bitten: bleib uns in Deutschland. Freilich, es ist das Land der Philister und der Verkümmernungen und der Klatschereien, und was weiß ich, wie vieles Üblen noch - aber es ist doch unser Vaterland, und	IX-3807-198-29/37

			dem gönnte ich so gern von allem Guten das Beste. Du hast mir einmal vor mehreren Jahren gesagt „jetzt könnten die Künstler nichts anders thun, als die heilige Flamme vor dem Verlöschen hüten.“ So hüte sie denn vor all dem Wind, der sie ausblasen will; wenn Du Dich abwendest und nicht hilfst, wie viele sind da, die es können, selbst beim besten Willen?	
13-02-43 Leipzig	FMB an Franz Bernus du Fay in Frankfurt a. M.	Wir verleben einen stillen Winter, wie Sie wissen, und können über das traurige Ende des vorigen Jahres noch nicht wegkommen. Gott gebe nur daß dies Jahr ein gutes, segenbringendes werde! Gott gebe uns ein fröhliches Frühjahr, Ihnen einen fröhlichen Sommer!		IX-3808-200-53/56
14-03-43 Leipzig	FMB an Frances Arabella Thompson in London	Nur eines aus Ihrem Briefe hat mich betrübt: was Sie von Ihrer Gesundheit sagen. Wenn ich doch davon bald bessere Nachrichten hörte! Denn mir ist immer als ob das Einzige, was man für sich und für die Seinigen vom lieben Gott auf Erden erbitten dürfte, Gesundheit sei, und nichts anders als die; als ob alles übrige, wie es auch heißen möge, so ganz von selbst daraus <i>entweder</i> folgte, oder so ganz leicht dadurch entbehrt werden könnte.	Am liebsten wohnte ich mit denen auf einem Dorfe, wo gar kein Besuch kommt, wo ich den ganzen Tag entweder arbeiten, oder mit Cecile und den Kindern sein könnte. Zuweilen ist mir, als müßte dann auch das Arbeiten noch besser von der Hand gehen, und als müßte ich diesen Lieblingsplan noch einmal zur Ausführung bringen, und wenn Gott mir die Meinigen gesund erhält, so thue ich es auch wohl.	IX-3858-231-22/27 231-48/53

			<p>Aber freilich spreche ich so, nachdem ich 6 Monat lang aufs Angestregteste habe dirigiren müssen, und fast täglich Proben und Vorproben und Generalproben, und Chorproben und Prüfungen und Aufführungen, und was weiß ich was noch alles gehabt habe; da bin ich im Augenblick die Stadt und die öffentliche Musik ziemlich müde. Hätte ich mich ebenso im Detail mit Erdbeerstauden und Blumentöpfen abgeben müssen, wer weiß ob ich mich nicht jetzt nach Concerten sehnte, statt nach dem Gegentheil! Denn eigentlich, wenn ich es ernsthaft nehme, wünsche ich mir doch nichts als Fortdauer des Glücks, das ich habe - eben Gesundheit für die Cecile, die Kinder und mich - und weiter habe ich dann keinen Wunsch, und wenn ich all das Glück, das mir der Himmel tagtäglich giebt, und das ich jede Stunde genieße, im Einzelnen aufzählen wollte, wo wüßte ich da anzufangen und wo aufzuhören?</p>	232-58/70
14-03-43 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London	<p>Und unter alle dem bleibt immer der einzige Hauptgedanke: wenn nur Gott gnädig über das Ende dieses Monats und den Anfang des nächsten hinweghilft! Wenn das nur ist, dann werde ich auch in meinen Gedanken wieder</p>	<p>Es ist mir eigen, indem ich das schreibe; ich kann an frohe Zeit noch gar nicht, weder zurück- noch vorausdenken, ohne das mir wieder so trüb zu Muth wird. Unter Menschen gehen kann ich noch gar nicht, da treibt mich's gleich in einer halben Stunde wieder fort, nur das Arbeiten hilft. Aber das ist mir durch die übertriebne viele Musikmacherei hier, durch das unaufhörliche Tactschlagen der letzten 3 Wochen, auch wieder gestört bis ruhigere Zeit eintritt.</p>	<p>IX-3859- 233-19/25</p> <p>233-25/31</p>

		mehr Ruhe und Heiterkeit und mehr Lust an allem und die rechte innre Freudigkeit bekommen können, zu der ich mich noch immer nicht wieder erhoben habe. Wenn Gott nur das Eine giebt, und mir die Meinigen in Gesundheit erhält; dann sehen wir uns gewiß bald und fröhlich wieder!		
14-03-43 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Und wenn ich auch annehme, daß sie sich um einige Tage verrechnet hätte, so würde ich doch immer noch hoffen können, daß sie schon wieder aufgestanden ist, so Gott will, bis ich nach Dresden muß. Sie sehen wenigstens daraus, daß ich aus diesem Grunde die dortige Einladung nicht gut ausschlagen konnte; freilich hatte auch mir es von Anfang an etwas widerstrebendes, irgend ein Versprechen der Art zu geben, für eine Zeit sobald nach jenem Ereigniß, das seit langem mein einziger Gedanke, mein einziger heißer Wunsch zum Himmel ist. Indeß ich mußte da nach menschlichem Rechnen, nach menschlicher Vernunft gehen; die sagte, daß bis dahin der Grund unsrer Besorgnisse vorbei, so Gott will diese Besorgnisse selbst in Freude verwandelt sein können - und so stehn wir dabei, wie bei allem, vorher, wie nachher, wie jeden Augenblick in Gottes Hand.		IX-3862-236-10/21
17-03-43 Leipzig	FMB an Franz Hauser in Wien		Meine Frau und Kinder hat mir Gott glücklich und wohl erhalten - daß die gesund bleiben, ist eigentlich der einzige Wunsch, den ich auf der Welt habe. - Aber daß wir meine Mutter zu Anfang des Winters	IX-3868-239-19/24

			verloren haben, wirst Du wohl auch schon wissen. Es sieht trüb in Berlin aus; auch war meine jüngere Schwester viel leidend, sonst ist dort alles wohl, und sucht sich im Leben weiter zu finden, wie es eben in so trauriger Zeit gehen will; ob ich Dir hier vorspielen werde!	
25-03-43 Leipzig	FMB an Ferdinand Hiller in Frankfurt a. M.	Giebt mir und uns der liebe Gott nur ein glückliches Frühjahr, - dann wird sich auch alles bei mir wiederfinden, auch das Briefschreiben. Jetzt kann ich wenig sagen und thun, nur immer denken: wenn nur der liebe Gott ein glückliches Frühjahr giebt.		IX-3884- 248-22/25
28-03-43 Leipzig	FMB an Heinrich Wilhelm Leberecht Crusius (?) in Leipzig	Giebt der Himmel, daß bei mir alles wohl und nach Wunsche geht, so bleibe ich dann wohl 6 oder 8 Tage drüben, hoffe Sie jedenfalls zu sehn, Ihnen zu danken, und dann auch Ihre gütige Einladung, will's Gott mit fröhlichem Herzen annehmen zu können. Ich brauch Ihnen nicht erst zu sagen, wie ich mir das wünsche.		IX-3889- 251-8/12
29-03-43 Leipzig	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig		Es ist mir unmöglich ruhig zu Bett zu gehn, wenn ich mich mit einem Freunde, wie Du bist, im Groll getrennt habe. Ich war deshalb eben bei Dir, um Dich zu fragen ob Du eben so dächtest, wie ich - aber ich fand niemand, auch das Mädchen nicht, zu Hause und kein Licht auf dem Flur um etwas an- oder aufzuschreiben. Vergieb mir wenn ich Dich gekränkt habe, meine Absicht ists gewiß nicht gewesen, und so ists ja auch bei Dir, das weiß ich aus langer Erfahrung. Morgen kann ich erst zwischen 12 und 1 zu Dir kommen; aber nur wenn Dir das nicht Recht ist, antworte mir. So hoffe ich keine Antwort zu erhalten.	IX-3892- 252-253- 2/9
04-04-43 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in	und endlich hat uns ja Gott so gut und gnädig schon		IX-3908- 266-11/14

	Berlin	durch diese Zeit 3 mal hindurchgeführt, und da darf ich ja auch hoffen, daß er es diesmal wieder thun werde! am Sonntag Morgen nach der Kirche noch Orgelcompositionen von ihm in St. Thomas zu spielen, dann eine Motette von ihm singen zu lassen, und dann in einer Art von Zug aus der Kirche an das Denkmal zu gehen, wo der Rector der Schule, einige Stadträthe, und wer sich sonst berufen fühlt Reden halten, die Thomaner etwas singen, und das Denkmal eingeweiht sein soll. So Gott will, so Gott will!		267-38/43
10-04-43 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	Der Himmel gebe Dir Gesundheit und frisches, heitres gutes Leben; er erhalte Dich und die Deinigen - das liegt aber schon im ersten Wunsche, und erhalte uns Deine Liebe - das liegt wieder auch im zweiten, denn wir sind ja die Deinigen auch!		IX-3917-271-6/10
10-04-43 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Verzeihen Sie die Leerheit des Briefes; ich bin entsetzlich ermüdet und abgespannt von der Anstrengung der letzten Tage, und breche daher ab. Gott gebe, daß ich Ihnen bald und Glückliches wieder schreiben kann. Ihr Felix	IX-3918-272-18/23
30-04-43 Leipzig	FMB an Ignaz Moscheles in London		Und die Schüler wollen alle componiren und theoretisiren, während ich glaube, daß ein tüchtiges, practisches Wirken, tüchtig Spielen und Tacthalten, tüchtige Kenntniß aller tüchtigen Werke &c. die Hauptsache ist, die man lehren kann und muß. Aus denen findet sich alle andre Lehre von selbst, und das weitere ist nicht Sache des Lernens sondern der Gottesgabe.	IX- 3945-290-39/44
02-05-43 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Gestern Abend 1/2 11 Uhr wurde Cecile von einem gesunden Knaben glücklich		IX-3949-293-4/5

		<p>entbunden. Es geht ihr und dem Kinde Gott sei Dank so wohl wie man nur irgend wünschen und hoffen kann.</p> <p>Cecile freut sich an seinem Athmen, und Schnarchen und Niesen, und sie ist so heiter und so wohl, daß ich heut wie alle Tage nur Gott danken kann, mir nichts zu wünschen weiß. Gott erhalte es so, daß ich Euch in der ganzen Zeit immer mit so glücklichem, leichten Herzen schreiben kann, wie heut.</p>		293-13/16
02-05-43 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	<p>Nun gebe Gott, daß unsre Cecile eben so wohl und munter fortfahre, wie damals, daß das Kind so gedeihe, wie Paul bis heute, - wie alle unsre Kinder bis heute - und dann bleibt mir nichts, als Gott zu bitten, daß er mich lehre wie ich dankbar genug sein kann. Einen andern Wunsch habe ich nicht, und ich darf wohl sagen, haben wir nicht. Gott segne der Cecile alles Gute, das sie an uns thut, und Ihnen alles Gute, das Sie mir durch die Cecile gegeben haben!</p> <p>Gebe Gott daß es täglich mit so leichtem, und frohen Herzen geschehen kann, wie es heut geschieht.</p>		<p>IX-3950- 294-10/15</p> <p>294-25/26</p>
02-05-34 Leipzig	FMB an Juliane Louise Schunck in Briesnitz an der Elbe	<p>Es geht ihr und dem Kinde, Gott sei Dank, so wohl daß ich dem Himmel nicht genug zu danken, mich nicht genug zu freuen weiß;</p>		IX-3951- 294-4/6
03-05-43 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin Leipzig,	<p>Gott sei Dank, und Lob, und Freude, daß diese schwere Sorge, die mich seit den letzten Monaten keinen Augenblick verlassen hatte, nun so glücklich, und bald, so Gott will, ganz und gar beseitigt ist, daß wieder ein</p>		IX-3952- 295-13/15

		freudiges, frohes Ereigniß in der Familie da ist, bei dem man wieder freier athmen und hoffen darf!		
03-05-43 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Gott sei Dank ich kann heut die frohen Nachrichten von gestern nur wiederholen; und das wird ja, so Gott will, recht bald der Fall sein, wenn alles so glücklich und ruhig fortgeht, wie in diesen beiden ersten Tagen; daß das eintreffen möge ist unser aller liebster Wunsch zum Himmel!		IX-3953- 296-3/4 296-11/14
04-05-43 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gott segne sie für alles Gute, das sie mir thut und gethan hat. Wie viel das ist, weiß kein Mensch so wie ich, und ich kann's auch keinem sagen. So gesund sie Gottlob ist so wird ihr doch gewiß eine längere Schonung recht gut bekommen, und so hoffe ich daß das Opfer, das sie jetzt bringt, auch für sie von guten Folgen sein wird. Gott erhalte alles so, wie es in diesen Tagen gewesen ist. Was für glückliche Tage! Gehe ich dann aus, etwa um die kleinen Brodte zu kaufen, die keiner in der Stadt so gut finden kann, wie ich, und die ich Cecile täglich vors Bette bringen muß, und weht einen dann der Himmel so süß und frühlingslustig an - da weiß man doch wirklich nicht, wie man genug Dank gegen Gott denken kann! Als Du mich vor einiger Zeit nach den Flaschen Wein fragtest, und ich daraus sah, daß ich Dir für Deine freundliche Besorgung noch gar nicht		IX-3956- 297-7/9 297-20/23 297-25/29 297-30/35

		einmal gedankt hätte, da verschob ichs von einem Tag zum andern, und dachte, vielleicht kann ich eine gute Nachricht mit meinem Dank zugleich schreiben. Und Gott sei Dank, das kann ich nun.		
04-05-43 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Indem ich an alles das jetzt frohen Muthes denken kann, wird mir ganz sonderbar, fast verwirrt, und ich möchte dem lieben Gott so recht, recht danken, und weiß es immer nicht genug zu thun, kaum anzufangen. Die Cecile macht mich auch gar zu glücklich!		IX-3957- 298-8/11
06-05-43 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Heut Abend geht nun schon der 6te Tag an, und damit ist so Gott will die Hälfte der Zeit im Bette glücklich überstanden. Einen besseren, normalen Verlauf dieser nächsten Hälfte kann man sich nicht wünschen, als den der vergangnen. Dem Himmel sei Dank dafür!		IX-3961- 299-300- 5/8
07-05-43 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Und so Gott will kommst Du ja bald, und da werd ich dem Augenschein nicht vorgereifen. Eben geht Clarus weg, und sagt: „das nenn' ich mir doch einmal eine gesunde Wöchnerinn“! So erhalte es der Himmel!		IX-3962- 300-13/16
08-05-43 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London	Mutter und Kind sind Gott sei Lob und Dank, so munter und wohl, daß mir nichts zu wünschen übrig bleibt, daß ich immer nur nicht weiß, wie ich dankbar genug für so großes Glück gegen den Himmel sein soll.		IX-3967- 302-4/6
09-05-43 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gott sei Dank es geht alles so gut, wie nur irgend zu wünschen und zu hoffen war; Cecile wird von den Aerzten mit augenscheinlicher Gleichgültigkeit besucht, und nichts ist süßer als eine		IX-3968- 303-3/6

		solche Gleichgültigkeit. Übermorgen, so Gott will, soll sie wieder aufstehen;		
07-07-43 Leipzig	FMB an Moritz Ernst Adolf Naumann in Bonn		An allen natürlichen Anlagen fehlt es nicht, in dieser Beziehung zeichnet er sich vor den meisten aus, das hat ihm der Himmel mitgegeben; zu jenem bedarf es eines frischen, tüchtigen Wollens, das muß er sich selbst geben.	IX-4024- 337-27/29
07-07-43 Leipzig	FMB an Georg Dietrich Otten in Hamburg		Aber eben deswegen scheint mir das beste, seinen eigenen Weg ruhig weiter zu gehen, und sich hauptsächlich vor einem Tagesübel zu hüten, das Sie unter denen, welche Sie nennen nicht mit anführen, das aber gewiß auch vielen Schaden thut: vor der Zersplitterung und Zerstreung im Aeußerlichen. Das ist ein Vorwurf, den ich den meisten jetzigen Künstlern machen möchte, und mir selbst oft auch mehr, als mir lieb ist;	IX-4025- 337-12/18
15-07-43 Leipzig	FMB an Johann Peter Lange in Zürich		Wohl haben Sie Recht, daß ein angestellter, nicht aus der Gemeine hervorgehender Chor nicht den Haupt zweck erfüllt. Er bleibt etwas heterogenes, rein musikalisches. Nur in einer Beziehung weiche ich von Ihrer Meinung ab. Ich glaube der Chor der Gemeine (wie Sie ihn sich denken, worin ich ganz übereinstimme, und in solchem Sinne als ganz vollkommen angenommen) thut es allein auch nicht. Ich glaube, Sie müssen beide vorhanden sein: Chor der Gemeine, und Chor der Sänger. Zum ersteren genügt nun eben nicht, daß er bleibe, wie bisher, daß h[i]e und da einer mitsinge, wer da will, falsch oder rein, hoch oder tief - und hier tritt die Wichtigkeit solcher Vereine auf, wie der von Ihnen gestiftete und die andern beabsichtigten - durch solche Vereine kann dann die Gemeine wieder als eine wirklich singende, am musikalischen Theil des Gottesdienstes mitwirkende da stehen. Aber	IX-4029- 339-340- 14/36

			<p>andererseits muß nach meiner Idee, auch an jeder Kirche ein Sänger-Chor, und wäre es nur von 4 Stimmen, da sein; eben um jenem zu correspondiren, um ihn zu heben und zu tragen; vor Allem um das rein Musikalische Element zu repräsentiren. Es mögen sich dem dann so viele aus der Gemeinde anschließen, wie möglich; desto besser; aber schon durch die äußere Aufstellung müssen sie geschieden sein. Die musikalische Gemeinde unten, wo möglich (nach Bildung solcher Vereine) zusammengestellt oder gesetzt, damit es auch klingen (oder gehen) kann - der Chor aber oben bei der Orgel, und eben wie die Orgel, oder das Gebäude, oder der Prediger selbst, eins der äußerlichen, zu Belebung der Andacht angewandten Mittel. Aus der Vereinigung dieser 2 Elemente könnte nach meiner Überzeugung eine vollkommen schöne Kirchenmusik entstehen.</p>	
31-07-43 Leipzig	FMB an Gottfried Kinkel in Poppelsdorf		<p>Ich möchte nämlich nicht ein Effectstück (obwohl ich allen möglichen Effect der sich aus der Sache selbst ergibt gewiß willkommen heiße) sondern ein recht innerliches, aus sich selbst herauswachsendes Kunstwerk zu schreiben versuchen, wenn ich an eine Oper geh.</p>	IX-4042- 355-26/29
31-07-43 Leipzig	FMB an Frances Arabella Thompson in London, adressiert an Carl Klingemann		<p>Eine fatale Ungewißheit zieht sich noch immer durch unser Leben; es ist die, ob wir im nächsten Winter nach Berlin müssen, oder hier bleiben; es hängt nicht von mir ab, weil ich mich bei Lebzeiten meiner Mutter durch ein Versprechen gebunden, und nun zieht sich und zieht sich, und macht mir oft rechte Umstände und vielen Verdruß. So war ich erst vor 3 Wochen in der Berlinischen Sandwüste, und muß morgen schon wieder da hin.</p>	IX-4045- 359-40/45
10-08-43	FMB an	So sind sie Alle lieb und		IX-4047-

Leipzig	Rebecka Lejeune Dirichlet in Badenweiler, adressiert an Franz Arnold Maria von Woringen in Freiburg im Breisgau	gut und ein Gottessegen, und selbst der Allerkleinste schaut schon aus seinen blauen Augen recht gut und vernünftig heraus.		361-43/45
11-08-43 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Aber um hier oder dort glücklich zu leben gehört vor allem, daß man sein Wort halten und gehalten haben muß, und deshalb hing seitdem vorigen Herbst, wo ich jenes Versprechen gab, der Entschluß nicht von mir sondern von jenen Herren ab.	IX-4050-364-40/44
11?-10-43 Berlin	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		und darum werde ichs nie vergessen wie mir bei den wenigen zufriednen Worten war, die mir der Vater dann und wann, und sehr selten, über meine Musik sagte. Die Freude, die mich dann erfüllte, habe ich seitdem gar nicht wieder empfunden, aber gestern war mir es etwas Aehnliches, als ich Ihren Brief las! Haben Sie tausend, tausend Dank dafür, meine liebe gute Mama.	IX-4106-401-9/14
29-10-43 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Rom	Aber sehr wohl und blühend und munter ist sie, Gottlob! jetzt, und trägt wieder ihre Locken und alle Menschen freuen sich, wenn sie sie ansehen. Der Himmel erhalte sie und die vier Kinder gerade so; sie haben uns noch keinen trüben Augenblick gemacht.	Mein voriger Aufenthalt in Berlin war mir auch eine anstrengende Zeit, ich hatte elf grosse Proben und vier Aufführungen in vierzehn Tagen, bekam dabei zuletzt ein bisschen Heimweh und habe seit meiner Rückkehr vor acht Tagen nichts gethan, als mich davon erholt;	IX-4115-408-5/8 409-51/54
27 und 29-11-43	FMB an Heinrich	Wenn Gott aber uns alle nur gesund erhält, so ist		IX-4152-434-67/70

Berlin	Conrad Schleinitz in Leipzig	auch die Sorge und die Unannehmlichkeit und alles willkommen, und, dem Himmel sei Dank, gesund und wohl sind wir alle. Das hoffen wir auch von Euch und hoffen es bald zu hören.		
17-12-43 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	Du würdest hinzusetzen „Gott behüte uns“; ich setze es auch hinzu.	Wir haben kein behagliches Leben hier bisjetzt; zu allem andern was uns dazu fehlt, kommt noch daß die Kinder, mit Ausnahme von Carl, einen sehr bösen Krampfhusten haben, so böse, daß der Arzt meint, bei Paul sei es höchst wahrscheinlich der Keuchhusten. Bestimmt ausgesprochen ist es noch nicht, aber wir fürchten es freilich auch, und Du kannst Dir denken, wie wenig das beiträgt uns heiter zu stimmen. Doch sind die Kinder, außer diesen Anfällen, die gewöhnlich nur des Nachts 2 oder 3 mal kommen, Gottlob so außerordentlich munter und frisch, und selbst der dicke Paul ist dabei so übermüthig und gewaltsam, daß ich immer wieder hoffe, es werde ein gewöhnlicher Husten sein, der nur bei dem vollblütigen Jungen so eine böse Gestalt annimmt, und der vielleicht bald wieder vorübergeht. Das gebe der Himmel. Wir leben sehr still, gehen gar nicht aus, und haben keinen Umgang außer mit meiner Schwester und meinem Bruder. Meines Gleichen und Musiker die mir gefallen, kenne ich nicht; Minister und Excellenzen passen zu mir nicht; jedermann mag ich nicht - und so bleiben wir zu Hause und leben einsam. aber es bleibt unerfreulich, wenn überall die Freude fehlt, und die fehlt überall. Ich habe sie nun geringschätzig und	IX-4183-454-17/27 455-28/29 455-29/33 455-39/45

			<p>enthusiastisch, zufrieden und unzufrieden kennen gelernt - überall fehlt die Freude, fehlt das ursprüngliche Empfinden, das höre ich im Spiel des Orchesters, das fühle ich im Anschlag der Berliner Flügel, das sehe ich auf den Gesichtern von Sängern und Spielern und Hörern - ich glaube riechen und schmecken könnt' ichs endlich auch, wenn ich darauf ausginge.</p> <p>Als neulich die Tage vorübergingen, an denen ich im vorigen Jahre meine Mutter verloren hatte, da konnte ich meinen Gram und meinen Unmuth kaum bezwingen, daß ich jetzt hier sitzen soll, ohne die beiden Eltern, ohne Lust hier zu sitzen, ohne Lust ihnen zu helfen, während ich vor 10 Jahren als ich die beiden Eltern noch hatte, und als ich wünschte hier zu bleiben, und voll Lust war irgendwo zu helfen und zu bessern, nirgend ankommen konnte. Dieses Gefühl von Verdruß, dies Nachtragen ist Unrecht, ich weiß es wohl - aber ich kann es fast nie ganz überwinden, und an jenen Tagen nun gar nicht. Genug, genug!</p>	<p>455/456-66/74</p>
23-12-43 Berlin	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Rom		<p>Heut ist der Vorabend zum Weihnachtsfest, den will ich dazu benutzen, mit Dir zu plaudern, mein Schwesterlein.</p> <p>Am ersten Weihnachtsfeiertag habe ich früh zum erstenmal Kirchenmusik mit Orchester, im Dom einen neuen Psalm von mir, dann „uns ist zum Heil“ aus dem Messias, dann noch ein Paar neue Kleinigkeiten von mir und einige Choräle mit Posaunen. Am Neujahrstag ist dieselbe Couleur in Grün, d. h. ein anderer neuer Psalm von mir, das Halleluja aus dem Messias und einige Choräle mit Posaunen.</p> <p>Wir leben sehr ruhig und still,</p>	<p>IX-4192-465-2/3</p> <p>466-16/21</p> <p>466-23/26</p>

			mein <i>horreur</i> gegen vornehmen Umgang hat sich womöglich noch vermehrt, seit wir hier wohnen, und es ist ganz lustig, den absonderlichen Sprüngen zu zusehn, die ich mache, um den Netzen des englischen Gesandten zu entgehn.	
31-12-43 Berlin	FMB an Elisabetha Henrietta Benecke in Frankfurt a. M.		Kommt noch dazu, daß alle 4 Kinder an einem sehr bösen Husten leiden, der, wenn er auch nicht der Keuchhusten ist, ihm doch sehr nahe kommt, uns kaum eine Nacht ohne Unruhe läßt, und sich sehr lange hinziehen zu wollen scheint. Gottlob bei Tage sind die Kinder so munter und frisch als ob ihnen nichts fehlte, und deshalb hoffe ich auch zu Gott, daß alles bald wieder hergestellt und in erwünschter Gesundheit sein wird -	IX-4201- 473-33/38
06-01-44 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	Führ uns der Himmel froh und glücklich und bald wieder zusammen!		X-4215-30- 46/47
10-01-44 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig		Es ist gar zu jämmerlich die armen Kinderchen so leiden zu sehen, und wir sind es Gott sei Dank gar nicht gewohnt. Zum Glück sind sie ganz wie gewöhnlich sobald sie nur der böse Husten nicht quält; da hoffe ich denn daß der Himmel uns auch bald geben wird sie in der ganzen früheren Munterkeit wieder zu sehen.	X-4228-40- 39/43
01-02-44 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London		aber auch sehr besonders für die Gedichte, die ich meiner Cecile vorlas und mich dabei schämte, weil mir die Thränen gar zu sehr bei dem Frühlingslied in die Augen traten. Hab Dank, hab Dank Du lieber einziger Mensch! Solange wir beide nicht zusammen leben können, und überhaupt Du nicht in Deutschland, braucht mir kein Prediger zu predigen daß die Wege der Vorsehung unerforschlich sind: ich sage mirs selbst und empfind' es am besten.	X-4264-62- 7/13

		Luftschlösser, meinst Du. Aber der Himmel baue sie uns wirklich auf, meinen wir beide!		64-67/68
01-02-44 Berlin	FMB an Annette Preusser in Leipzig		<p>Sie sehen, ich kann auch in der Entfernung nicht von meiner alten Gewohnheit lassen, Sie zuweilen ein wenig zu plagen und zu necken; aber ich hoffe Sie werden es mit gewohnter Freundlichkeit aufnehmen, und werden nun nicht umhin können mir wirklich einige Generalbaß-Exempel herzuschicken, und soviel Rothstiftstriche ich darin nur anbringen kann, soviel sollen Sie darauf finden, wenn ich sie wieder zurückschicke!</p> <p>Der Hauptgrund sind aber die Kinder, die immer noch den fatalen Keuchhusten nicht loswerden können; und daß man keine Lust hat in solchen Tagen vom Hause wegzugehen, werden Sie oder vielmehr Ihre Eltern sich wohl noch aus eben erlebter Zeit erinnern Gott sei Dank, es scheint aber nicht bössartig zu sein, und sich nach und nach obwohl langsam zum Bessern zu neigen; und wenn erst völlige Besserung eingetreten ist, so stehe ich doch nicht dafür, daß ich nicht um 1 plötzlich einmal in Ihre Suppe falle, als unerwartetes Bröckchen.</p>	X-4268-67-17/22 67-68-26/33
08-02-44 Berlin	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Da Dich die Nachricht vom Psalmodiren im Dom neulich so verdrossen hat, so wird es Dich vielleicht vergnügen zu erfahren daß heut über die ganze ausführliche Ordre wieder eine Contre-Ordre gekommen ist, wonach es nun vorläufig wieder beim Alten bleibt. Laß dies unter uns.	X-4283-75-2/5
14-02-44 Berlin	FMB an Wilhelm Friedrich Graf von Redern in Berlin		Möcht es Ihnen gefallen, einige unserer ausgezeichnetsten deutschen Komponisten, die im Kirchenstile sich durch ihre Werke bewährt haben, zur Komposition der in der hiesigen Domkirche zu singenden	X-4295-81-82-4/14

			<p>Psalmen auzufordern! Es ist nicht Untätigkeit oder Mangel an Eifer, was mich zu dieser Bitte veranlaßt, gerade im Gegenteil glaube ich der Sache durch diesen Vorschlag am meisten zu nützen, und auch meine eigenen Arbeiten werden besser werden, wenn ich mich mit anderen von mir hochgeachteten Künstlern in dieselben teilen kann, und wenn auf diese Art einer durch den anderen belehrt und gefördert wird. Zudem ist eine würdige, echt kirchliche Komposition der Psalmen eine Aufgabe, die für einen Einzelnen zu schwer ist, deren vollkommene Lösung gewiß nur durch ein Zusammenwirken verschiedener Kräfte zu erwarten steht.</p> <p>In musikalischer Hinsicht wäre dabei wohl nur zu bemerken: daß die Komposition des Psalms nach der Lutherschen Übersetzung ohne alle Instrumental-Begleitung (a capella) erforderlich sei, daß die Bestimmung dieser Komposition für den Gottesdienst es wünschenswert mache, daß sie deklamatorisch, also mit möglichst geringer Wiederholung der Worte und mit möglichst geringer Figurierung gehalten werde, so daß der Sinn der Worte den Zuhörern <i>verständlich</i> und so getreu wiedergegeben werde, wie es die Musik nur vermag.</p>	82-21/28
15-02-44 Berlin	FMB an Rebecka und Walter Lejeune Dirichlet in Rom		<p>Zur heiligen Woche soll ich Dir ein Gebrauchsrecept schicken? Es ist einfach genug: Du mußt Mittwoch, Donnerstag, Freitag in die Kapelle und zuhören, mußt Dich durch die unsägliche Langeweile von vielen abscheulich recitirten Psalmen nicht abschrecken lassen, weil das gerade der Kontrast ist, den sie zu ihren Effekten mit den Lamentationen, dem Miserere u. s. w. brauchen, und mußt Dir</p>	X-4297-83- 84-2/13

			vor allen Dingen ein klein Büchelchen, das Du überall bekommst, anschaffen, um darin den Fortgang der Ceremonien, den Text der Psalmen und der Gesänge nachzulesen. Die Meisten hören die zwei bis drei Stunden ohne solch ein Büchelchen - es ist mir geradezu unbegreiflich, wie sie es aushalten. Mir wär's ohne Nachlesen unmöglich gewesen, das zweite Mal hinzugehn, ja mitten drin ist es nicht ohne Annehmlichkeit, zu wissen, dass man schon in der Hälfte ist, oder im Viertel, und irgend ein Ende abzusehn.	
19-02-44 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	So Gott will komme ich also am Mittwoch mit dem 2ten Zuge, und So Gott will finde ich bei Dir auch alles wieder besser und wohler und heitrer. Das gebe der Himmel.		X-4299-86- 12/14
10-03-44 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	David sagt ja, daß es Gottlob, Gottlob viel besser mit Deiner Frau ginge! Das ist das α und das ω . Am Mittwoch über 4 Wochen hoffe ich so Gott will mit Frau und Kind in Leipzig einzusprechen!		X-4335- 110-18/21
08-04-44 Berlin	FMB an Maimon Fraenkel in Hamburg		[Ankündigung der Übersendung von einer der drei in Rede stehenden Psalmvertonungen für die Eröffnungsfeier des neuen Gebäudes des Israelitischen Tempels in Hamburg. Hinweis auf die derzeitige Arbeitsüberlastung. Übersendung der erbetenen Mitteilungen über den jungen Musiker Emil Naumann.]	X-4382- 138
24-04-44 Leipzig	FMB an Julius Hübner in Dresden	Bleiben Sie in Dresden so hoffe ich Sie auf dem Rückwege besuchen zu können, so Gott will in besserer, froherer, muthigerer Zeit. Erhalte Ihnen Gott die Ihrigen, die Freude an Ihrem Leben und an Ihrer Kunst; erhalten Sie auch mir Ihre Freundschaft!		X-4398- 152-53/56

29-04-44 Frankfurt a. M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin, adressiert an Mendelssohn & Co.	Dies sind keine Briefe, nur Bulletins, seit Cecile's bösem Unwohlsein. Gottlob daß sie hiemit so Gott will geschlossen sind.	<p>Du glaubst nicht, welche peinlichen, ängstlichen Tage ich in Leipzig erlebt habe; niemals werde ich diesen schlimmen Aufenthalt vergessen! Dadurch daß Cecile am 3ten Abend gleich so leidend war mußte sich wohl in der Stadt das Gerücht verbreitet haben, daß sie sehr krank sei,</p> <p>es war eine böse Zeit. Gottlob, der erste Reisetag überzeugte mich, daß alles gut gehen würde, sie erholte sich mit jedem Tage mehr und mehr, und jetzt hat sie der vergnügte Anblick der ihrigen, und die heitre behagliche Fahrt im allerschönsten Wetter so gestärkt, daß ich mit Worten gar nicht sagen kann, wie wohl mir ist.[...] Gott sei Lob und Dank!</p>	<p>X-4402-154-5/9</p> <p>154-15/20</p> <p>155-35/36</p>
04-05-44 Frankfurt a.M.	FMB an Christian Carl Josias Bunsen in Berlin		Ich werde den Befehlen dieses von mir sehr geliebten Königs jederzeit Folg leisten, auch mit Hintenansetzung meiner persönlichen Wünsche und Vortheile. Kann ich es aber nicht mit <i>gutem künstlerischen Gewissen</i> , so werde ich aufrichtig meine Bedenken, oder meine Unfähigkeit darzulegen suchen, und dringe ich damit nicht durch, so muß ich gehn.	X-4406-158-159-77/81
13-14-05-44 London	FMB und Carl Klingemann an Fanny Hensel in Berlin		Gottlob empfangen ich heut früh indeß gute Nachrichten von dort, und hoffe auch bei meiner Rückkehr wird die Ruhe und die Landluft besser gewirkt haben, als alle Medicin. Das gebe der Himmel;	X-4415-161-10/13
21-05-44 London	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	.	Die Freundlichkeit des ganzen hiesigen Publicums und der Musikliebhaber, die sich wirklich mit jedem Male für mich zu steigern scheint, macht mir zwar wie natürlich sehr große Freude; aber das Gesicht	X-4434-174-20/25

			der Cecile so lange nicht anzusehen, ist mir doch eine Entbehrung für die es keinen Ersatz giebt. Gottlob die Nachrichten von ihr lauten sehr gut und beruhigend.	
27-05-44 London	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Dem Himmel sei Dank für die Nachricht Deines Briefes vom 20sten! „Ein leichteres Herz“ weiter las ich gar nichts - und dann sucht' ich noch in den nächsten Zeilen das Wort „Mädchen“ und dann las ich erst gar nichts weiter, sondern wollte mich sammeln und Gott danken, und dann las ich doch lieber Klingemann den ganzen Brief vor. Dem Himmel sei Dank! Wenn bisher Albertine meine Kinder lieb hatte, so war mir bei aller Freude doch noch ein Gefühl von Betrübniß dabei - und dasselbe Gefühl war bei all Deinem Glück und bei all meiner Freude daran - aber nun ist es alles gut, und nichts bleibt zu wünschen als Fortdauer, und nichts zu thun als Gott zu danken.</p> <p>Wenn Du confus schriebst, so schreibe ich eigentlich nichts als ein Freudengeschrei. Aber bis morgen wollte ich und konnte ich nicht warten, und wenigstens in Gedanken muß ich Dir um den Hals fallen. Gott sei Lob und Dank!</p>	<p>Und noch eine Bitte: sei während der ersten 6 Wochen allzuängstlich. Es schadet in keinem Fall etwas, auch nicht Dir, denn gegen die erste Angst kommt doch nichts, und das Gegentheil kann schaden. Laß keinen Besuch keiner Art ein, keine frische Luft keiner Art &c. &c. Das ganze übrige Leben liegt ja vor ihr.</p>	<p>X-4442-178-179-4/12</p> <p>179-17/21</p> <p>179-21/24</p>

		<p>Es geht mir wohl und glücklich, doch fange ich sehr an mich zur Cecile und den Kindern zu sehnen, um so mehr da sie nun alle 4 die Masern haben, und Cecile nicht aufs Land kann. Aber der Himmel wird ja wohl auch das glücklich vorüberführen!</p> <p>nur Glückwünsche, und Freudenworte und Dank zum Himmel soll in den Zeilen stehn. Eigentlich nur das eine Wort: Fortdauer! Und die eine Bitte: erhaltet mir immer und ewig Eure Liebe, Du und die Deinigen, wie ich mein Lebtage bleibe immer und ewig Euer Felix</p>		<p>179-25/28</p> <p>179-37/42</p>
07-06-44 London	FMB und Carl Klingemann an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Gott segne Euch, erhalte Euch Euer Glück, uns auch Eure Liebe!</p> <p>Abermals muß ich dann am 26sten nach Zweibrücken, und Cecile allein lassen. Es ist schlimm genug. Aber Gottlob die Nachrichten lauten beruhigender, und wenn ich sie und die Kinder nur wieder recht munter und gesund finde, dann soll mich kein Opfer gereuen!</p>	<p>Laß Albertine sich aber an dem Tage sehr in Acht nehmen; Du hast ihn früh angesetzt und er bleibt immer eine Aufregung, so wenig man sie auch äußerlich merken mag. Also wieder predige ich mein altes Lied vom in Acht nehmen! Wie gesagt, diese Sorge und Ängstlichkeit in solchen Tagen ist ja ein wesentlicher Bestandtheil des Glücks.</p>	<p>X-4462-190-9</p> <p>190-10/14</p> <p>191-58/61</p>
11-06-44 London	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Gestern hörten wir von Fanny wie gut alles geht, auch von Beckchen gute Berichte; mög der Himmel alles so erhalten!</p>	<p>Aber Du hast jetzt bald Taufe; da mußt Du ohnehin mehr an Kuchen als Konsols denken.</p>	<p>X-4469-195-4/6</p> <p>195-19/20</p>

			Glück und Heil und Segen dazu!	
18-07-44 Manchester	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	das Zimmer wo sie vor 2 Jahren mit mir wohnte, und wo es gleich so heiter und wohnlich und heimlich war, und wo ich jetzt allein als unruhiger Geist hausen muß. Nun so Gott will sehe ich die allgeliebteste ja bald wieder; gebe der Himmel daß ich sie vollkommen genesen und froh antreffe,	Da kam um 1/2 11 der Postmann endlich, brachte den lieben guten Brief von Cecile, der zum erstenmale Gottlob ganz gute Nachrichten enthielt, der von vollkommner Genesung, von Eselparteen &c. sprach - und eine halbe Stunde darauf saß ich glücklich und froh im Eisenbahnwagen, las den lieben beglückenden Brief noch vielmal auf der Fahrt durch, und freute mich Ihnen von hier aus vergnügt schreiben zu können.	X-4482-201-21/27 201-46/50
25-07-44 Soden	FMB an Fanny Hensel in Berlin		Theuerstes Fenchlein ferner zeichne ich fleißig und componire noch fleißiger (à propos suche mir doch eben das Orgelstück in a dur heraus, was ich für Deine Hochzeit machte und in Wales aufschrieb und schicke mirs gleich umgehend per Fahrpost nach Frankfurt an Mme. Souchay adressirt; Du kriegst es wahrhaftig wieder, ich brauch' es aber.	X-4533-229-3 229/230-25/30
29-08-44 Soden	FMB an Carl Klingemann in London		Eine Menge Orgelstücke hab ich componirt, die ich nächstens an Coventry schicken will, und in denen ich, wie ich glaube, das Instrument anders und besser behandelt habe, als bisher. Auch einen neuen Psalm habe ich angefangen, allerlei Lieder componirt, und an den Elias aufs neue sehr ernstlich gedacht. Am Ende greife ich ihn doch nun nächstens an.	X-4557-248/249-33/38
24-09-44 Soden	FMB an Charles		but the Organ pieces are finished and if I possibly can I shall send	X-4568-256-18/19

	Coventry in London		them to you before the end of the year.	
Ca.30-09-44 Berlin	FMB an Johann Adam Schüssler in Mannheim		Mehrere Ihrer Psalmen-Bearbeitungen scheinen mir vorzugsweise gelungen. Sollte es nicht möglich sein bei der schönen Idee einen Psalm für jede Tageszeit hin zustellen, für Mittag und Nacht noch passendere, prägnantere zu finden? Der 148ste scheint mir nicht recht die mittägliche Stimmung auszusprechen. Wäre nicht der 134ste vielleicht geeigneter für die Nacht?	X-4573-259-35/40
04-10-44 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London		Es wird eigen sein, wenn Du und ich in der Parterrewohnung hier hausen, über den Hof sehen, in den Garten gehen, o alte Zeit, o alte Zeit!	X-4579-264-34/36
25-10-44 Berlin	FMB an Eduard Devrient in Dresden	Mit Frau und Kindern geht es Gottlob besser, obschon das jüngste immer noch leidend und schwächlich ist; so Gott will, wird der nächste Frühling ihm so gut thun wie der vorige und er wird dann so gesund, wie es dem Himmel sei Dank, seine Geschwister wieder sind.		X-4601-275-53/56
29-10-44 Berlin	FMB an Cécile Mendelssohn Bartholdy in Frankfurt a. M.		[FMB bittet seine Ehefrau, den Frankfurter Arzt Salomon Friedrich Stibel zur Behandlung des jüngsten Sohns Felix hinzuzuziehen. Er übersendet einen Brief an den derzeit behandelnden Arzt Adam Franz Lejeune (Brief Nr. 4612) mit der Bitte um Weiterleitung an diesen.]	X-4613-281
05-11-44 Berlin	FMB an Carl Klingemann in London		und wenn nur Cecile und den Kindern und mir Gesundheit bleibt, so wünsche und erbitte ich mir weiter nichts, und weiß nicht wie ich genug dankbar und froh sein soll für alles was ich durch deren Gesundheit und durch meine eigne in der Welt an Glück und Freude von Grund aus genieße. Sehr schreckliche, peinliche Tage haben wir in letzter Woche mit Paul erlebt, dessen	X-4620-288-59/63 288-289-93/105

			<p>5monatliches Töchterchen plötzlich so krank wurde, daß die Aerzte es aufgaben. Es schien eine Gehirnentzündung zu sein, an der das Kind litt, und 4 lange Tage schwebten wir in der Ungewißheit, ob Rettung möglich sei. Ich kann Dir den Jammer nicht beschreiben; die 4 Tage haben mich so durch und durch erschüttert, daß ich ohne den innersten Schauer nicht daran denken kann. Dem Himmel sei Dank, es neigte sich seit Sonntag Abend zur Besserung, und nach dem Ausspruch aller Aerzte ist das Kind seit 3 Tagen aus aller Gefahr; zum Glück vergeht bei den kleinen Geschöpfen das Leiden oft so schnell, als es kam. Immer ist das freilich nicht der Fall, denn mein jüngstes Kind ist nun seit einem Jahre leidend, und noch immer krank, und noch immer sind die Berichte von Cecile nicht ganz beruhigend.</p>	
07-11-44 Berlin	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	<p>Aber dem Himmel sei Dank die Gefahr ist vorüber, seit Sonntag Abend trat Besserung ein, die Kräfte fehlten nicht, und seit vorgestern Morgen ist es gerettet! Heut geht es Gottlob so gut, daß man jede Besorgniß fahren lassen kann.</p> <p>Auch über mein jüngstes Kind lauten die Berichte noch immer nicht ganz befriedigend - kurz es waren schwere, angstvolle Tage, und Du kannst denken, daß ich zum Schreiben wenig aufgelegt war. Dem Himmel sei Dank, daß alles wieder heiter und klar aussieht, und möge Gott alles nur so erhalten! - sogar auf die Stunden der Angst sieht man dann mit Freude und frohem Dank zurück!</p>		<p>X-4624- 290-8/11</p> <p>290-17/22</p>

<p>16-11-44 Berlin</p>	<p>FMB an Julius Schubring in Dessau</p>		<p>Es ist jetzt der fünfte Monat (seit wir uns dies Frühjahr sahen,) den ich ohne Frau und Kinder zubringen muß; da kannst Du Dir denken, ob ich mich nach ihnen sehne!</p> <p>Sonst habe ich, Gottlob allen Grund froh und vergnügt zu sein. Frau und Kinder, die im Frühjahr mir viel Sorgen machten sind Gott sei Dank wieder besser bis auf den jüngsten, der sich nur langsam erholt, indeß doch sich erholt; mir selbst geht es ganz wohl, und ich habe endlich die Freude meine hiesige Angelegenheit ganz nach meinen Wünschen geordnet zu sehen, indem ich nämlich wieder die vollkommne Freiheit in Hinsicht meines Wohnortes, meines Thun und Lassen wie früher habe, und nur zu Arbeiten für den König und dann und wann hieherzukommen, wenn er mich braucht, verpflichtet bin.</p> <p>Wohl habe ich oft an den schönen 126sten Psalm gedacht, aber ich glaube nicht daß ich ihn in dieser Zeit componiren kann, hoffentlich reife ich einmal später dazu hinan. Es ist etwas Zartes und Sanftes und Gefühlvolles darin, was doch wieder so entfernt von aller Sentimentalität, so recht biblisch groß, so recht kerngesund herauskommen muß, und das ist eine schwere Aufgabe. Wie gesagt, ich hoffe daß ich mich einmal ihr mehr gewachsen fühlen werde, als jetzt.</p>	<p>X-4636- 298-6/8</p> <p>298-20/28</p> <p>298- 38/43</p>
<p>17-11-44 Berlin</p>	<p>FMB an Johannes Josephus Hermanus Verhulst in 's Gravenhage</p>		<p>(Sie sehen ich singe wieder mein altes Lied) daß man über das weniger Gelungne nicht verzweifelt, und über das mehr Gelungne nicht sich überhebt, und daß zugleich die Andern einen richtigen Blick in die Seelenwerkstatt eines Künstlers thun können.</p>	<p>X-4641- 301-18/21</p>

			Ich wüßte kein edleres Ziel, was sich einer vorstecken könnte, als das dem Vaterlande und der eignen Sprache Musik zu geben, wie Sie es gethan haben und zu thun beabsichtigen.	302-54/57
24-11-44 Berlin	FMB an Carl Friedrich Lessing in Düsseldorf	!	Meinen Wohnsitz in Berlin gebe ich allerdings auf, nicht wegen einzelner Unannehmlichkeiten, sondern weil ich die Überzeugung gewonnen habe, daß ich mit meinem Hiersein der Sache d. h. meiner Kunst nichts nütze und mir selbst d. h. meinem frohen vergnügten Leben schade, oder es vielmehr ganz zu Grunde richte. Es ist mir zu viel äußerer Glanz und zu wenig innre Bewegung im hiesigen Wesen, und dabei ist die allgemeine Unzufriedenheit so groß, daß eigentlich nichts recht mit Eifer und Leben getrieben wird ausgenommen das Raisoniren.	X-4653- 308-309- 34/41
24-11-44 Berlin	FMB an Karl Emil von Webern in Berlin		Lieber guter Kriegermann und Freund. Den besten Dank für den gestrigen, vergnügten Mittag voraus! Morgen (Montag) spiele ich Nachmittags, um 2 Uhr die Orgel in der DreifaltigkeitsKirche. Die Thür nach der Mohrenstraße wird offen sein. Willst Du hinkommen und jeden Deiner Bekannten, den ein grimmiger Sebastian Bach aufrichtig interessirt, mitbringen, so thust Du einen rechten Gefallen.	X-4656- 310-1/6
09-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		als ich Donnerstag früh von Dresden nach Leipzig zurückkehrte fand ich von Cecile einen sehr beunruhigenden Brief über unser jüngstes Kind, wenig Stunden darauf kam ein zweiter in dessen Folge ich mich auf die Schnellpost setzte und so kam ich vorgestern früh hier an und habe das Kind sehr, sehr krank gefunden. Die Aerzte geben wenig Hoffnung zu seinem Aufkommen - es sei wohl noch Hoffnung, aber sie sei sehr	X-4662- 312-6/12

		<p>und dabei sieht das Kind so elend und auf gedunsen aus, ist so matt und bleich und schwach, daß ich beim ersten Anblick neulich bestimmt glaubte es sei keine Hoffnung mehr da. Und doch habe ich wieder einen Schimmer von Hoffnung gefaßt, seit ich das Kind in diesen beiden Tagen sah; ich denke, wie Dich Gott aus dem Unglück rettete, das wir alle schon als unvermeidlich ansahen, so könne er es ja vielleicht auch bei mir wollen, und so sind mir auch in dieser Weise jene Tage zum Glück und zum Trost geworden.</p> <p>Du würdest sagen, daß unsre Hoffnung nur an einem dünnen, schwachen Faden hängt. Aber auch so kann sie ja Gott wieder befestigen, auch so kann er uns ja das liebe Kind erhalten, und so kannst Du Dir denken, wie dankbar wir an diesem Hoffnungsstrahle festhalten! Nach der schweren Zeit, die wir zusammen erlebten, hat eine eben so schwere für uns wieder begonnen; möge sie der liebe Gott eben so gnädig, eben so glücklich wie die frühere vorüber gehen lassen!</p>	<p>schwach, und wir müßten uns darauf gefaßt machen, das Kind zu verlieren;</p>	<p>312-22/28</p> <p>313-46/52</p>
09-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	<p>Ein großer Trost ist mir, daß ich vor wenig Wochen bei meinem Bruder gesehen habe, wie unbegreiflich, fast wunderbar sich ein Kind, das man verloren glaubte, wieder erholen</p>	<p>In den drei Tagen die ich nun hier bin, ist es Gott sei Dank nicht schlimmer geworden,</p>	<p>X-4665- 317-8/9</p> <p>317-18/23</p>

		kann - ich denke Gott könne uns auch ein solches Glück gewähren wollen, und dann behalten Hoffnung und Zuversicht wieder die Oberhand. Möge Gott die uns erhalten und bestärken.		
10-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Fanny Hensel in Berlin	<p>Vielleicht kann dann das Frühjahr wah[r]hafte Genesung bringen, und wenn eben auch lange Zeit darüber vergeht, wenn uns das liebe Kind nur erhalten wird, weiter wünschen und erbitten wir nichts vom Himmel. Gott sei Dank, diese Hoffnung haben uns die letzten Tage nicht genommen, eher bestärkt!</p> <p>-möge uns Gott in diesen Hoffnungen uns nicht täuschen lassen! Möge er uns das Kind erhalten, und wieder geben, denn so wäre es wahrlich zu nennen.</p> <p>Und doch versichre ich Dich, es ist in Ceciles stillem, frommem und bestimmtem Wesen ein solcher Segen und Trost, daß wir schon manche recht heitre, glückliche Momente auch in diesen Tagen erlebt haben;</p> <p>und so haben wir Grund vollauf Gott zu danken und erkenntlich zu sein. Möge er uns die Hoffnung nicht nehmen, möge er uns unser Kind erhalten, mögen wir glücklich und unverändert im Leben wieder zusammenkommen!</p>		<p>X-4666- 318-16/19</p> <p>318-25/26</p> <p>319-38/41</p> <p>319-45/48</p>
11-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Möge uns Gott den Hoffnungsschimmer erhalten, den er uns seit zwei Tagen wieder gestärkt hat; möge er uns das Kind retten!	Ceciles Gesundheit scheint sich, dem Himmel sei Dank, in	<p>X-4667- 320-12/13</p> <p>320-36/39</p>

			<p>diesem Sommer wieder befestigt und gestärkt zu haben. Sie sieht wieder voller und wohler aus, und ihr bestimmtes, ruhiges und heiter-natürliches Walten erquickt und belebt uns alle, und beglückt mich in diesen Tagen mehr als ich sagen kann.</p> <p>Wie angenehm und beruhigend Mme. Jeanrenauds Gegenwart wirkt schrieb ich schon gestern an Fanny; es ist merkwürdig, daß sie, die in gesunden Tagen durch ihre übergroße Ängstlichkeit die Andern so oft beunruhigen und mit ängstige[n] kann, in solcher Zeit so viele ruhige Sorgfalt und freundliche Zuversicht entwickelt und uns zu erheitern weiß.</p>	<p>320-45/49</p> <p>321-53/54</p>
		<p>Gott sei Dank es ist heut wirklich ein besserer Tag. Möge es so fortgehe[n,] möge Gott uns das Kind erhalten!</p>		
11-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Gustav Adolph Krug in Naumburg	<p>Doch hat sich der Zustand seit den 6 Tagen die ich jetzt hier bin merklich gebessert, die Kräfte des armen 1 1/2 jährigen Kindes haben sich wieder gehoben, und so hoffen wir zu Gott, er werde uns über die schwere Zeit hinweghelfen, unsre Hoffnung wieder neu beleben, und uns das Kind erhalten, oder vielmehr von neuem schenken. Denn so wäre es wahrlich zu nennen.</p> <p>Aber eben heut, dem Himmel sei gedankt, können wir wieder freier athmen,</p>		<p>X-4668- 321-6/11</p> <p>321-13/14</p>
15-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Fanny Hensel in Berlin	<p>Und der Kopf, die Hände und Füße die vor 8 Tagen auch geschwollen waren sind Gottlob wieder ganz natürlich, der Appetit ist wieder besser, und eine Art von Theilnahme unverkennbar; es lächelt</p>		X-4672- 325-13/18

		<p>und lacht zuweilen, die Augen sind ganz klar und gut, ein starker Schnupfen kommt auch heraus, es richtet sich aus dem Bett allein auf wenn die Suppe gebracht wird, kurz der liebe Gott hat wieder unsre Hoffnung neu gestärkt. Möge er sie uns erhalten und befestigen!</p> <p>In den letzten besseren Tagen habe ich auch wieder angefangen zu arbeiten; das hat mir sehr wohlgethan. Wenn es so bleibt, und wenn Gott uns fortwährende bessre Tage mit dem Kleinen sendet, so denke ich mancherlei vor mich zu bringen und freue mich darauf.</p>		325-30/33
17-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Charles Coventry in London		Why is Bach's name always connected with Fugues? He has had more to do with Psalm-Tunes than with Fugues;	X-4674- 327-32/33
17-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Ferdinand David in Leipzig	<p>Nachdem ich mein Kind hier sehr, sehr krank, in augenscheinlicher Lebensgefahr angetroffen hatte, und die Aerzte nur wenig und schwache Hoffnung gaben, hat es sich, dem Himmel sei Dank, in den letzten 8 Tagen entschieden zur Besserung geneigt, die Kräfte haben sich wieder gehoben, Gottlob, Gottlob wir dürfen jetzt wieder hoffen das Kind wenn auch nur sehr langsam und allmählig der Genesung entgegengehen zu sehn! Es ist wohl noch sehr schwach und matt, auch sein Aeüßeres noch sehr elend, und die eigentliche Krankheit noch nicht gehoben, aber erhält es Gott bei dem leisen und doch unverkennbaren Fortschreiten der letzten Woche so können wir ihm</p>		X-4675- 327-328- 3/12

		<p>jeden Tag seit jenem schlimmen Anfall, ihren schwachen aber doch, so Gott will, sichern Gang.</p> <p>wenn es so fortgeht, so beim allmählichen Besserwerden bleibt, wenn nichts neues dazu tritt, so können wir hoffen Gott werde uns das Kind erhalten!</p> <p>Noch dürfen wir uns nicht ganz dieser frohen Stimmung hingeben, beseitigt ist die Gefahr wohl noch nicht, aber die Hoffnung ist gestärkt, und wie herzlich danken wir täglich und stündlich dafür dem lieben Gott!</p> <p>Du weißt ja, es ist einerlei ob über ein Jahr oder morgen früh gemeint ist - „so Gott will“ das steht bei Allem und in Allem!</p>		<p>334-13/15</p> <p>334-19/21</p> <p>335-52/53</p>
19-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Carl Friedrich Lessing in Düsseldorf		<p>Ich weiß nicht ob es Ihnen ebenso geht wie mir: das rechte Liebesgefühl zu solch einem Kinde konnte ich immer im Anfange nicht in mir empfinden, und dachte schon ich sei ein recht unnatürlicher Mensch, weil ich nur mit dem Kopf und Verstand begreifen konnte, was das für ein Schatz sei - aber nach wenig Monaten, und nun gar nach den ersten Jahren, da wachsen sie mir dann freilich so ans Herz, daß ichs mit jedem Tage tiefer fühle. Ob das Ihnen wohl auch so geht? Gott möge Ihnen Kind und Frau in Gesundheit erhalten!</p>	X-4683- 337-4/10
21-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	<p>Dr. Stiebel sagte heut früh, das könne im besten Falle noch viele Monate dauern - die sollen uns wahrlich nicht zu lang werden, wenn uns Gott nur das Kind erhalten will. Und so viel es sich in diesen 14 Tagen, die ich jetzt hier bin, zum</p>		X-4685- 338-12/18

		<p>Bessern neigen konnte, so viel hat es uns ja der Himmel gegeben, hat uns die Hoffnung erhalten und neu geschenkt, und nun bitten wir Gott, (und Du mit uns) daß diese Hoffnung uns nicht eine täuschende sei!</p> <p>Das eben soll nach dem Ausspruch der Aerzte die eigentliche Krankheit sein; alles andre nur Nebensache und dagegen gehalten nur unwichtig. - Jawohl, mein lieber Bruder, das alles thut es nicht, Gott thut es.</p>	<p>Nun so Gott will er leben wir das schöne Fest bald wieder in ganz ungetrübter Fröhlichkeit, und ich kann wieder lange vorher mit Freude und Zuversicht daran denken und mich darauf einrichten.</p>	<p>338-25/27</p> <p>338-39/42</p>
21-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Fanny Hensel in Berlin	<p>sie sieht Gottlob, wohler und stärker aus, als ich sie seit langer Zeit gesehen habe, der Himmel erhalte sie, und schenke uns das Kind wieder in seiner früheren Gesundheit, und unser Glück in seiner früheren Ungetrübtheit! Gott sei Dank, daß wir es wieder hoffen und erbitten können!</p>		X-4686- 339-17/20
26-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>Es war mir eigentlich ein recht wehmüthiges Weihnachtsfest; die Sorge um den Kleinen fiel mir gerade an dem festlichen Abend, wie es dämmrig wurde und wie wir den Baum ansteckten, schwerer aufs Herz als ich dachte, und als es recht war; aber ich konnte mich dessen nicht erwehren.</p>	X-4687- 340-341- 14/18
26-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Ferdinand David in Leipzig	<p>und daß Du den Verlust in Dich aufnehmen muß, wie den welchen Gott allen Kindern als den ersten, größten Schmerz auferlegt hat -</p>		X-4689- 342-18/19

26-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Ferdinand David in Leipzig	Hab tausend Dank dafür, und möge der Himmel Dich stärken und trösten in der schweren Zeit!		X-4692- 344-4/5
29-12-44 Frankfurt a.M.	FMB an Julius Hübner in Dresden	Wenn Gott nur die langsamen, leisen Fortschritte die doch unverkennbar seit jenem entsetzlichen Anfall vorhanden sind, erhalten und uns so das Kind von neuem schenken will;		X-4694- 347-18/21
01-01-45 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Florenz	Gott sei Dank! es geht, wenn nicht alles täuscht, mit unserm lieben, kleinen Kindchen zur Besserung; der Arzt sagt es, der Augenschein lehrt es und wir dürfen wieder hoffen. Dafür danken wir dem Himmel täglich und stündlich.	<p>Ich selbst bin, wie Du mich kennst, nur was Du nicht an mir kennst, dass ich seit einiger Zeit das Bedürfniss nach äusserer Ruhe (nach <i>Nicht</i>-Reisen, <i>Nicht</i>- Dirigiren, <i>Nicht</i>-Aufführen) so lebhaft empfinde, dass ich ihm nachgeben muss, und so Gott will, meine Lebenseinrichtung in dem ganzen Jahr darnach zu treffen gedenke. Daher ist mein Wunsch, Winter, Frühjahr und Sommer hindurch hier ruhig zu bleiben, sans Reise, sans Musikfest, sans every thing [...].</p> <p>Das ruhige, einförmige Leben ist mir den Sommer in Soden so lieb geworden und die Tage, an denen jetzt mit dem Kinde sich Besserung zeigte und wir wieder freier athmen konnten, haben mir wieder so wohl gethan, dass mir jene Absagungen wahrlich kein Opfer waren, und dass ich eigentlich glaube, zu solch einer stillen ruhigen Existenz geboren zu sein. Wenigstens fühle ich mich dann gesünder und fleissiger, und mehr an meinem Platz, als sonst wo.</p> <p>Und lass uns in dem neuen</p>	<p>X-4698- 349-6/9</p> <p>350-15/21</p> <p>350-24/30</p> <p>350-37/40</p>

		Jahre hier am Rhein wieder zusammenkommen; froh und glücklich und unverändert, das gebe der Himmel! Fanny wird Dir meine Idee vom Familien-Kongress am Rhein erzählen; Paul kommt gewiss; denkt daran, Gott lasse es gelingen.		
02-01-45 Frankfurt a.M.	FMB an Ludwig von Massow in Berlin	daß wir wieder hoffen dürfen, wenn uns gleich die Ärzte sagen, daß Monate, vielleicht Jahre zu vollständiger Genesung erforderlich sind. Wir würden das Kind wie neu geschenkt betrachten müssen und dem lieben Gott nicht genug danken können.		X-4701- 353-20/23
09-01-45 Frankfurt a.M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Dabei hat die eigentliche Krankheit offenbar sehr abgenommen, wie Dr. Stiebel vor 3 Tagen wieder fand, und so hat uns der Himmel wieder viel Grund zur Hoffnung gegeben. Heut ist die Medicin zum erstenmal seit ich hier bin geändert worden; gebe Gott seinen Segen dazu!		X-4708- 356-357- 8/11
09-01-45 Frankfurt a.M.	FMB an Livia Frege in Leipzig	Das alte Jahr ist uns ernsthaft geschieden, die letzten Wochen brachten uns auf's neue die lebhaftesten Besorgnisse und doch konnten wir beim Jahreswechsel nur mit Dankbarkeit daran zurückdenken, und uns wünschen daß Gott alles so erhalten und weiter führen möge, wie er es bis dahin gethan hatte. Er hatte uns're Hoffnung, die bei meiner Rückkehr so gut wie erloschen war auf's neue belebt und gestärkt, auch die bisherigen Tage des jetzigen Jahres, befestigten diese Hoffnung wieder, wer sollte da nicht mit Erkenntlichkeit und		X-4710- 359-4/12

		<p>Heiterkeit auf die vergangene Zeit zurücksehen!</p> <p>Wir sehnen uns alle diesmal doppelt nach Frühjahrstagen und Frühjahrsluft; es ist sonderbar, man ist doch da in Gottes Hand, wie im tiefsten Winter auch und doch ist mir's immer als wäre man da ruhiger und sicherer, sowie ich mich noch jetzt oft in der Nacht auf's Tageslicht freue, als hätte ich da weniger Furcht vor aller Gefahr.</p>		360-41/45
09-01-45 Frankfurt a.M	FMB an Heinrich Conrad Schleinitz in Leipzig	Bei uns geht es, Gott sei Dank, so gut, wie nur irgend nach den Umständen zu erwarten ist. Es bessert sich sehr, sehr langsam mit dem Kinde, aber es bessert sich doch, und dafür, und für die Hoffnung die es uns giebt, danken wir dem Himmel von ganzem Herzen.		X-4712- 362-8/11
24-01-45 Frankfurt a.M	FMB an Johann Nepomuk von Hászlinger in Leipzig	.	Seit einigen Wochen bettlägerig, bin ich auch jetzt, wie wohl, Gottlob, entschieden in der Besserung, noch nicht im Stande selbst zu schreiben.	X-4717- 365-2/3
25-01-45 Frankfurt a.M	FMB an Edward Buxton in London, adressiert an den Verlag J. J. Ewer & Co.	Unsrem Kinde geht es, Gott sei Dank, mit jedem Tage besser.	Ich muß heute einmal deutsch an Sie schreiben und kann es nicht einmal eigenhändig thun. An einer fatalen Krankheit war ich mehr als acht Tage bettlägerig und bin noch jetzt davon so angegriffen, daß ich, obwohl entschieden in der Besserung nicht selbst die Feder führen kann.	X-4719- 365-2/5 366-23/24
25-01-45 Frankfurt a.M	FMB an Hermann Härtel in Leipzig	Unsrem kleinen Kinde geht	Obwohl ich jetzt Gottlob entschieden in der Besserung bin, so kann ich die Feder noch nicht gut selbst führen. Doch kann ich mich wieder beschäftigen und das ist die Hauptsache.	X-4721- 367-12/14 367-17/18

		es Gottlob fortwährend besser und wir dürfen jetzt wohl wieder hoffen, daß der Himmel uns dasselbe erhalten werde.		
25-01-45 Frankfurt a.M	FMB an Ernst Emil Illaire in Berlin		Zugleich bin ich selbst, wie ich in den letzten Wochen leider erfahren habe sowohl geistig wie körperlich recht angegriffen und werde längere Ruhe, vielleicht ebenfalls einer Kur bedürfen. Gegen den Herbst hin hoffe ich zu Gott von allen diesen Unannehmlichkeiten wieder frei und zu musikalischen Unternehmungen und Aufführungen wieder bereit zu sein.	X-4722- 367-368- 19/23
26-01-45 Frankfurt a.M	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gottlob ich kann Dir wieder die besten Nachrichten von unserm Kleinen geben; er erholt sich zusehends, macht mit jedem Tage Fortschritte, die Mittel welche ununterbrochen fortgesetzt werden bekommen ihm vortrefflich, kurz wenn es so bleibt wie in den letzten 14 Tagen so können wir mit dankbarem Herzen sagen: Gott hat uns das Kind wiedergeschenkt.	Denk Dir, daß ich heut zum erstenmale seit 14 Tagen die Feder wieder in der Hand habe, daß ich 8 Tage im Bett unter heftigen Schmerzen zubringen mußte, und erst seit gestern wieder so gut wie genesen bin.[...] Heut bin ich sogar schon wieder eine Viertelstunde an der Luft gewesen, aber das Schreiben macht mir noch Mühe;	X-4725- 369-3/7 369-11/21
29-01-45 Frankfurt a.M	FMB an Fanny Hensel und Rebecka Lejeune Dirichlet in Florenz	Gottlob, liebe Fanny, dass Du uns ruhige Nachrichten geben konntest. Seit ich nun Euch Hensels in Florenz weiss, ist mir wieder viel ruhiger, einfacher und natürlicher zu Muth; es ist wohl wahr, dass Einer dem Andern in allen Hauptsachen nichts		X-4726- 370-3/8

		<p>helfen kann (das kann der liebe Gott ganz allein), aber die vielen Nebensachen sind eben so verzweifelt wichtig, dass auch eine Hauptsache daraus wird -</p> <p>Gottlob, ich kann Dir von uns recht gute Nachrichten geben; der Kleine hat sich seit den letzten drei Wochen sehr merklich gebessert, wir dürfen wieder Hoffnung und Muth fassen und danken Gott täglich und stündlich dafür.</p>		<p>370-13/15</p>
			<p>Seit vier Tagen bin ich als geheilt entlassen, gehe spazieren und will sogar Freitag auf einen Ball gehn; Cécile lässt sich ein weisses Kleid dazu machen mit Rosen; und kurz, wenn ich durch Braten und Wein und Schnarchen Alles das wieder gewonnen habe, was ich in Seufzern und Klagen und Fluchen ausgehaucht habe, so ist bei uns Alles beim Alten und Alles munter.</p> <p>Nachmittag um fünf versuche ich ihm allerlei orthographische und geographische Begriffe bei zubringen - ich muss aber eine andere Natur haben als Du; während Du beim Griechischen findest, dass Du eigentlich nichts vergessen hast, finde ich bei meinen Lektionen, dass ich nichts behalten habe.</p>	<p>370/371-19/24</p> <p>371-28/32</p>
01-02-45 Frankfurt	FMB an Frances Arabella Thompson in London		<p>Erst seit vorgestern habe ich wieder das angenehme, bestimmte Genesungsgefühl. Mit unserm Kinde geht es, dem Himmel sei Dank, viel besser; es hat während meines Unwohlseins grosse Fortschritte gemacht, und wir dürfen uns Gottlob der Hoffnung wieder mit freudigem und dankbaren Herzen hingeben. Cecile und die drei ältesten Kinder sind Gottlob sehr munter und wohlauf, obwohl die erstere eine sehr schwere Zeit durchzumachen</p>	X-4731- 374-28/34

			hatte.	
12-02-45 Frankfurt a.M.	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Fanny Hensel und Rebecka Lejeune Dirichlet in Florenz	<p>an dem ich Deine Ankunft in Florenz erfuhr, liebe Fanny, daß also Gottlob Eure Besorgnisse durchaus ohne Grund waren.</p> <p>Gottlob, daß die heutigen Nachrichten wieder so gut klingen, nun gebe der Himmel immer weiter so frohe Botschaft von Euch, gebe Euch allen Gesundheit und Gesundheit und wieder Gesundheit, darauf kommt am Ende doch alles hinaus; und dann auf vergnügtes, glückliches Wiedersehn!</p> <p>Mit dem Kleinen geht es, dem Himmel sei Dank, von Tage zu Tage besser, die Aerzte sind sehr zu frieden mit ihm, sprechen wieder ganz beruhigend, und so Gott will dürfen wir uns der frohsten Hoffnung wieder hingeben.</p> <p>Cecile ist Gott sei Dank sehr wohl und munter, sieht ihre alten Freundinnen und freut sich mit ihnen.</p>		<p>X-4743-380-5/7</p> <p>380-23/26</p> <p>381-34/36</p> <p>381-39/41</p>
13-02-45 Frankfurt a.M	FMB an Peter Joseph Simrock in Bonn	<p>Gebe der Himmel, daß die Hoffnung zur Besserung, von der Ihnen der Arzt gesagt hat, sich bald zur Gewißheit, zur vollkommenen Genesung umwandeln möge! Es sollen ja die plötzlichsten Wendungen gerade in solchen Krankheiten, gerade in so jungen Jahren vorkommen, und so Gott will, wird dies auch hier der Fall sein. Aber freilich muß in dieser Ungewißheit und Spannung das Leben für Sie und Ihre Frau Gemahlin eine schwere Prüfung sein;</p>		X-4748-384-3/11

		möge Gott Ihnen Kraft und Gesundheit geben, Ihnen die Sorgen erleichtern, die er Ihnen auferlegt hat, und Ihnen dann endlich wieder ungetrübte heitre Tage mit all den Ihrigen zu teil werden lassen!		
25-01-45 /15-02-45 Frankfurt a.M.	FMB an Franz Hauser in Wien	Die Hauptsache ist, daß uns Gott das Kind erhält, oder eigentlich von Neuem schenkt (denn so muß ichs nennen) und dazu haben wir ja gottlob nun wieder alle Hoffnung. Gebe Gott daß er Deine Hoffnungen erfüllen und Dir rechte Freude machen möge!	Eben habe ich 6 Sonaten für die Orgel gemacht, an denen ich recht viel Freude gehabt habe. Ob es andern Leuten auch so gehn wird, ist freylich die Frage.	X-4751- 387-28/30 388-48/49 388/389- 69/71
15-02-45 Frankfurt a.M	FMB an Carl Klingemann in London		Meine 6 Orgel-Sonaten sind fertig, und ich wollte z. B. darum, ich hätte Dich in diesem Augenblicke hier; Du müßtest stillhalten und sie Dir alle vorspielen lassen, eine nach der andern.	X-4752- 391-56/58
21-02-45 Frankfurt a.M	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Nun habe ich noch wegen der nächsten Wochen einige Besorgniß, aber die Hauptsorge ist doch dem Himmel sei Dank vorüber, und so wird ja hoffentlich Gott alles nach unsern Wünschen lenken und erfüllen.		X-4764- 401-5/9
27-02-45 Frankfurt a.M	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin, adressiert an Mendelssohn & Co.	Lieber Bruder Inliegend wieder ein sehr froher Florentiner Brief; die beiden vorigen hast Du wohl richtig von mir erhalten, sowie ich den Deinigen ersten. Gott sei Dank, Gott sei Dank!		X-4769- 404-1/3
16-03-45 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Florenz und Fanny Hensel	Aber einerlei wie sie heißen	Frankfurt a. M. Palmsonntag d. 16 März 1845 Liebe Schwestern Tausend Glückwünsche zu der nun hoffentlich glücklich und froh vollzogenen Taufe,	X-4782- 419-2/3 419-5/9

	in Rom	mag, ich will ihr ein ordentlicher Pathe sein und Euch ein dankbarer Gevatter und das ersehnte Töchterchen soll uns sein und unser Lebenlang eine Freude und ein Glück sein, wie sie es schon durch ihre Ankunft in der Welt geworden ist. Gott segne sie! -	Geht denn am heutigen Palmsonntag in Rom noch immer die herrliche Prozession mit Palmen und dgl. aus der Kapelle in dmoll, und singt draußen in bmoll und dergleichen fremden Gegenden?	420-47/50
25-03-45 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Florenz		Wer sich irgend im mindesten mit den confessionellen Scandalen des Augenblicks einlassen will, und nicht standhaft alles und jedes abweis't was Scandal giebt und hervorruft, der wird so tief hinein gerissen, daß er von Freuden und Freunden getrennt ist, ehe er sich versieht, und davon fangen in Deutschland die Beispiele in allen Kreisen zu spuken an. Ich schwanke immer in meinem Innern, welches von den beiden Extremen mir widerlicher ist, und kann darüber immer noch nicht ins Klare kommen.	X-4789- 427-49/55
05-04-45 Frankfurt a.M.	FMB an Henriette Naumann in Bonn		Gebe Gott, daß diese Hoffnung nicht täuschen möge; jetzt liegt nach meiner Überzeugung allein in der Hand Ihres Sohnes d. h. in seiner Ausdauer und seinem aufrichtigen Streben die Erfüllung oder Nicht-Erfüllung derselben. Gebe also der Himmel daß Ihrem Sohne der Aufenthalt in Frankfurt nützlich und daß ich ihm dazu irgend behülflich sein möge; an meinem guten Willen liegt es gewiß nicht, wenn ich Ihren Erwartungen nicht so entsprechen kann, wie ich gern möchte.	X-4797- 431-11/14 431-30/33
06-04-45	FMB und	Gott segne Dich und Deine		X-4798-

Frankfurt a.M.	Cécile Mendelssohn Bartholdy an Carl Klingemann in London	<p>Braut und Euer ganzes künftiges Leben! Das ist am Ende doch das, worauf alle die vielen sich durchkreuzenden Freuden gedanken hinauslaufen, die mich bewegen seit gestern Dein lieber, unerwarteter Brief kam. Gott segne Euch! Oder vielmehr er hat es schon gethan, und das ist eben sein Segen, und wie mirs vorkommt ist jetzt nur Gesundheit, nur Fortdauer zu wünschen, weiter gar nichts.</p> <p>Dadurch sehe ich für Dich ein so reiches, glückliches, stillseliges Leben voraus, wie ich es Dir immer in meinem Sinne gewünscht hatte, wie es Dir aber eben kein anderer Mensch verschaffen konnte, nur Du Dir selbst und solche liebe Braut. Gott sei Dank und er segne Euch!</p> <p>Erhalte Dir der Himmel das Glück!</p>		<p>432-3/8</p> <p>432-11/14</p> <p>433-44</p>
06-04-45 Frankfurt a.M.	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Sophie Rosen in Detmold	<p>Und gerade dies Höchste des Lebens konnte ja hier nur durch eine besonders günstige Fügung des Himmels erreicht werden; Gott sei Dank daß er es so gewollt hat, daß Sie ein fremdes Land besuchen mußten um eine Heimath zu finden, in der Sie sich so ganz wohl und glücklich fühlen werden.</p>	<p>wenn ich Ihnen sage, wie diese Wendung seines Lebens mich mit Rührung und Wonne erfüllt.</p> <p>.</p>	<p>X-4799- 433-9/10</p> <p>433-434- 13/16</p>
10-04-45 Frankfurt a.M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>hast Du denn von Klingemann direct gehört, daß er sich mit Sophie Rosen in Detmold verlobt hat?(...) Ich sprang 5 Minuten im Zimmer herum, als dieser unvermuthete Brief vor einigen Tagen vom Himmel fiel.</p>	<p>X-4803- 436-12/17</p>

11 und 12-04-45 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Florenz	Hab tausend Dank; da steht überall zwischen den Zeilen, daß Du wieder munter und gesund bist. Gott sei Dank und Lob dafür!		X-4810-443-29/30
21 und 22-04-45 Frankfurt a.M.	FMB an Carl Klingemann in London		Von Paul habe ich gestern schon Antwort, wo er u. A. sagt: „da wird einmal wieder ein Eckchen in der Welt entstehn, an welches man gern und mit Wärme denken kann! Möge der Himmel alle die reichen Keime zu einer glücklichen Familien-Existenz frisch entwickeln und unserm lieben Freunde das schönste häusliche Glück bereiten.“ Amen, sage ich blos!	X-4820-450-21/26
26-04-45 Frankfurt a.M.	FMB an Eduard Devrient in Dresden	Gebe der Himmel Dir nur in Deiner Häuslichkeit vollkommne Gesundheit, und Freude und Ruhe; das ist doch der Grund auf dem alles Glück auf Erden für unser Einen gebaut ist, denn die Kunst hängt ja damit so eng zusammen, wie der Geist mit dem Körper. Desto herrlicher, daß Du mir von beiden so viel Gutes zu schreiben hattest! Auch bei uns geht es, Gott sei Dank, wieder besser, unser kleines Kind erholt sich Tag für Tag mehr und mehr.		X-4823-453-354-9/15
19-05-45 Frankfurt a.M.	FMB an Christian Eberhard in Frankfurt a. M.		Morgen um 12 will ich in der Katharinenkirche einige meiner neuen OrgelSonaten spielen. Macht es Ihnen Vergnügen und erlaubt es Ihre Zeit so würde ich Sie bitten sich um die besagte Stunde vor der Kirche einzufinden, wo ich Sie erwarten würde.	X-4840-463-2/5
26-05-45 Frankfurt a.M	FMB an Charles Coventry in London, adressiert an Coventry & Hollier		I attach much importance to these Sonata's (if I may say so of any work of mine) and accordingly wish them to be brought out as correctly as possible.	X-4848-469-10/12
10-06-45 Soden	FMB und Cécile	Und diese Freude möge uns der Himmel erhalten und		X-4868-482-7

	Mendelssohn Bartholdy an Paul und Albertine Mendelssohn Bartholdy in Berlin	vermehrten!		
02-07-45 Soden	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	So erwarte ich mit großer Ruhe, wie sich das endlich zurecht ziehen wird, und bitte nur Gott der Cecile, den Kindern und mir Gesundheit, innerliche und körperliche zu lassen - alles andre wird dann schon gut und recht sein, wie es die Umstände bringen.		XI-4885- 24-97/100
04-07-45 Soden	FMB an Johann Paul Freiherr von Falkenstein in Dresden		Aber Ew. Excellenz erwähnen auch, daß ich die Kirchenmusik in der Katholischen Kirche leiten und einige Hof Concerte dirigiren solle. Diese beiden letzten Punkte würde ich fürchten nicht erfüllen zu können, und zwar aus demselben Grunde, den Ew. Excellenz berühren indem Sie hinzusetzen "unbeschadet der den andern hiesigen Kapellmeistern zustehenden Rechte und Pflichten".	XI-4891- 27-28- 18/22
06-07-45 Soden	FMB an Wilhelm Taubert in Berlin	Nun aber vor allem meinen Glückwunsch, den besten, herzlichsten zur glücklichen Entbindung Ihrer lieben Frau. Ja wohl ist einem da noch einmal so froh und zuversichtlich zu Muth wenn Gott diese Zeit zum Guten und Segensvollen gewendet hat;		XI-4892- 29-34/37
30-07-45 Soden	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Albertine Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Freilich ist es ein Trost, daß die Leidende schnell erlöst worden, aber wie wenig hört man im Augenblick des Verlustes auf diesen und allen menschlichen Trost, und nur Gott kann den rechten Trost und die rechte Hilfe geben, und wird auch Dir die schwere Zeit erleichtern, Dich körperlich und geistig stärken, daß wir immer gute Nachrichten von Dir hören, bis auf ein hoffentlich baldiges Wiedersehen. (Cécile	XI-4910- 45-46- 43/48

			Mendelssohn Bartholdy)	
16-08-45 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Johanna Auguste Jeanrenaud in Frankfurt a. M. (?)	Sie hat nur die rosigen blühenden Tage des Lebens gekannt, aber das ist kein Trost; sie hinterläßt auf immer bei uns allen das liebste, reinste Bild, aber auch das ist keine Beruhigung es ist Gottes Wille, er hat es gewollt und gethan, das ist das einzige was wir dabei denken können und mögen Sie und die Ihrigen aus dem Gedanken bald Trost und Linderung schöpfen, anderswoher kommt sie doch nicht.	Ich bitte nun Gott, daß er Euch trösten möge, Deinem Vater, Euch allen Kraft gebe seinen Willen zu ertragen, denn was könnte ich für Trost aussprechen, den Ihr nicht besser selbst empfindet, der Euch nicht in diesen Tagen von allen Seiten zugesprochen würde. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	XI-4926-53-11/14 53-35/40
18-08-45 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London	So kann ich ja nun Deinen hier erhaltenen Briefen nach Gottlob aus rufen, Gott segne Dich und Deine Frau, und gebe Euch viele viele glückliche, frohe Tage! Gott segne Euch!		XI-4928-54-4 54-8/9 54-13
15-09-45 Leipzig	FMB an Albertine Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Ich habe Gottlob die Meinigen hier außerordentlich wohl und munter getroffen;		XI-4947-64-17/18
19-09-45 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Liebe Schwester Diesen Morgen um 1/2 10 ist meine Cecile von einem Mädchen leicht und glücklich entbunden worden. Mutter und Tochter befinden sich, Gottlob so wohl wie man nur irgend wünschen und hoffen kann. und Cecile ist auch munter		XI-4953-68-3/5 68-12/14

		<p>und klagt nur über Hunger - was wünsche ich mir mehr? Gott erhalte es so, Gott erhalte es so!</p> <p>Cecile sagte eben, wenn sie einen ganzen „Laib“ Schwarzbrot jetzt essen dürfte, so wäre sie ganz gesund. Gott erhalte es so!</p>		68-27/28
20-09-45 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gottlob, Cecile und das Töchterchen befinden sich beide sowohl, wie nur irgend zu wünschen und zu hoffen ist. Gott gebe seinen Segen und Fortdauer, um weiter habe ich nichts zu bitten.	<p>So fange ich doch schon an zu fühlen, wie mir eigentlich seit vielen vielen Wochen kein anderer Gedanke als der eine sorgenvoll vorgeschwebt hat, und wie ich mich seit gestern davon erleichtert fühle und wie ich Gott danke.</p>	XI-4954-69-4/6 69-11/14
21-09-45 Leipzig	FMB an William Sterndale Bennett in London..		<p>und vor einigen Tagen bin ich die größte meiner Sorgen der letzten Monate Gottlob glücklich los geworden nämlich meine Frau ist von einem Töchterchen entbunden, und sie und die Kleine befinden sich, dem Himmel sei Dank, bis heut vollkommen wohl - nun kann ich wieder mit mehr Ruhe die vergangne Zeit zusammenfassen, und muß doch sagen: es war ein bewegte Zeit.</p>	XI-4956-70-10/15
22-09-45 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	<p>die Kleine klagt meist über Durst, und das höre ich sehr ungern (sie hat eine außerordentlich kräftige Singstimme) aber unlieb ist es mir auch nicht. Gott gebe seinen Segen dazu und erhalte Alles so! Wie ich ihm danke, und welch ein Stein mir vom Herzen ist, das brauch ich Dir wohl nicht erst zu sagen;</p> <p>denn die nächsten 14 Tage bliebe ich noch gar zu gern hier. Sind die aber, mit</p>		XI-4958-73-4/8 73-16/18

		Gottes Hülfe gut vergangen, und Cecile ist wieder auf und munter, so frag ich an und dann wird es auch wohl zur Aufführung kommen -		
25-09-45 Leipzig	FMB an Franz Hauser in Wien	Jetzt hat mir meine Cecile vergangene Woche ein Töchterchen geboren (das fünfte Kind) und, Gott sey Lob und Dank, sie und das Kind befinden sich vollkommen wohl, wie man nur irgend hoffen und wünschen kann!	Aber ich habe so meine Zeiten wo es mit dem Correspondiren noch weniger rutscht, als gewöhnlich, Zeiten in denen ich viel äußerliches oder innerliches zu thun und abzumachen habe, und es eben thun muß, aber nicht viel davon reden kann. So waren die jüngst vergangenen Monate. Bleibt mir dabey auch Muße genug, um innerlich thätig zu seyn, d. h. recht viel und fleißig und einsam auf meinem Zimmer zu schreiben, so setzen wir uns wohl für längere Zeit hier fest;	XI-4960- 74-5/9 74-13/16 74/75- 28/30
27-09-45 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin	Liebe Schwester Es geht Gott sei Dank mit Cecile und der Kleinen ganz vortrefflich. Morgen als am 10ten Tage wird Cecile hoffentlich für kurze Zeit aufstehen, und wenn ihr Befinden und Aussehen dabei so frisch bleibt wie bisher, so läßt sich gar nichts weiter sagen, als: Gott erhalte es so!		XI-4962- 76-2/5
27-09-45 Leipzig	FMB an Jean Joseph Bonaventure Laurens in Paris	Die Nachricht von der Sie gehört haben, ist nämlich ungegründet; mein Kind, dessen Befinden uns vor einem Jahre die lebhaftesten Besorgnisse eingeflößt hatte, ist seit geraumer Zeit, dem Himmel sei Dank wieder besser, und es geht meiner ganzen Familie und mir so		XI-4964- 78-79- 12/16

		wohl daß ich aus Gründen der Gesundheit Gottlob eine solche Reise nicht zu thun brauche.	<p>ich muß arbeiten, muß Ruhe dazu haben, bin in den letzten 10 Jahren eher zu viel als zu wenig gereis't, ohne Frau und Kinder ist solche Reise mir nicht schön, mit ihnen ist sie nicht leicht - tausend Bedenklichkeiten kommen da gleich beim ersten Blick.</p> <p>Doch hoffe ich nicht zu sterben, ehe ich diese wundervolle Natur mit Augen gesehen und mich an allem Herrlichen, was sie bietet von Grund aus gelabt und erquickt zu haben.</p> <p>Sie glauben, daß ich die ungünstige Meinung theile, die manche meiner Landsleute und Kunstgenossen über die Franzosen zu haben und auszusprechen pflegen; aber ich bitte Sie glauben Sie das nicht von mir.</p> <p>Und wenn sich meine Landsleute einbilden das Schöne allein zu fühlen, oder vorzugsweise zu erkennen und zu haben, so ist das eben eine Einbildung wie sie in jedem Lande, und gewiß auch in Frankreich das Urtheil der Eingebornen befangen macht, die aber wahrlich weder Sie noch ich theilen und gut heißen können.</p>	<p>79-18/21</p> <p>79-21/23</p> <p>79-33/35</p> <p>79-40/44</p>
30-09-45 Leipzig	FMB an Friedrich Schneider in Dessau		Die Nachricht die Sie mir neulich in Beziehung auf das Geburtshaus meines Großvaters in Dessau mittheilten, ist mir seitdem recht im Kopf herum gegangen und ich kann den Wunsch nicht unterdrücken auf irgend eine Weise dort das Andenken an den Großvater auch äußerlich zu befestigen. Am liebsten durch eine einfache Gedenktafel über der Thür, mit einer Inschrift oder dgl. -	XI-4969- 83-2/6

			Wenn es aber verkauft werden sollte, könnten Sie mir unter der Hand sagen in welcher Art das Haus ist und was der Preis dafür wäre?	84-10/12
08-10-45 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Bei uns geht, Gott sei Dank, alles so gut wie sichs nur irgend wünschen läßt.	Lies inliegende Brochüre; sie hat mich sehr interessirt, denn sie trägt, wie mir scheint, das Gepräge der Wahrheit und macht einem vieles klar.	XI-4977-87-3 87-14/15
08-10-45 Leipzig	FMB an Johann Friedrich Philipp Schlemmer in Frankfurt a. M.	Daß meine Cécile mir vor ungefähr 3 Wochen ein Töchterchen geboren hat, wissen Sie vom Fahrthor her wohl schon längst. Es geht ihr und dem Kind Gottlob so trefflich daß es meine größte Freude und mein größtes Glück ist. Auch der Kleine der uns in Frankfurt so sorgenvolle Tage gemacht hat, erholt und entwickelt sich zusehends; Gott erhalte alles so! und doch sind wir alle, Gott sei Dank, und wie gesagt gesund hier in der neuen Wohnung zusammen,	Hier sind die Orgel-Sonaten die Ihnen in jedem Sinn innerlich und dem Namen nach zugehören.	XI-4978-88-3/4 88-19/23 88-28/29
10-10-45 Leipzig	FMB an Franz Bernus du Fay in Frankfurt a. M.	Erhalte uns der Himmel was er uns gegeben hat, wenn wir mehr als das wünschten so wären wir wohl undankbar - von mir weiß ich das gewiß; von Ihnen glaube ichs auch! Bei uns geht alles Gottlob ganz vortrefflich, so gut, wie sichs nur irgend hoffen und wünschen läßt. Cecile sieht, dem Himmel sei Dank, sehr munter und blühend aus, und die Kleine gedeiht.	das ganze äußerliche	XI-4979-89-9/11 90-21/23 91-69/70

			<p>Musiktreiben (Dirigieren & c.) habe ich von jeher doch nur aus Pflichtgefühl, nie aus Neigung übernommen;</p> <p>Bis dahin hat sich hoffentlich entweder ein tüchtiger, wahrhafter Kern im Deutsch-Katholischen, im Lichtfreundlichen, im sonstigen neu-Deutschen Wesen hervorgethan, und es ist ein positiver, freier Grund und Boden dafür gewonnen, oder auch nur zu ahnden - oder die ganzen Geschichten sind spurlos über andre Modesachen verschwunden und vergessen. Geschieht nicht das Eine oder das Andre so fürchte ich, wir können bei der Gelegenheit einige unsrer schönsten Nationalzüge, Gründlichkeit, Festigkeit, ehrliche Beharrlichkeit u. dergl. einbüßen ohne etwas zum Ersatz dafür zu gewinnen. Ein Abklatsch französischer Phrasen und Leichtigkeit wäre mir damit zu theuer erkaufte; es giebt hoffentlich was besseres.</p> <p>und der kleine Felix schreitet Gottlob in seiner Besserung fort, spricht und läuft mit jedem Tage mehr - und wenn auch eine solche Zeit wie die welche wir in Frankfurt mit ihm erlebten nicht erst erforderlich ist um einem die Kinder näher ans Herz zu schließen, so hat sie mir doch ein Gefühl von Rührung zurückgelassen, das sich jedesmal erneut, wenn ich das Kind ansehe und mir sage, es sei uns eigentlich zum zweitenmale geschenkt.</p>	<p>91-80/89</p> <p>92-105/111</p> <p>92-111/113</p>
29-09-45	FMB an Carl	Als ob nicht jedes Kind jeden Tag, und alles was man erlebt und von Grund aus genießt einem aus Gottes Hand immer wieder von neuem geschenkt wäre.	Diesen Brief fange ich mit	XI-4984-

und 14-10-45 Leipzig	Klingemann in London	der Nachricht an, daß mir meine Cecile am 19ten ein Töchterchen geboren hat, daß es ihr und der Kleinen so gut geht wie sichs nur irgend hoffen und wünschen läßt, daß Cecile heut Gottlob schon wieder einige Stunden auf war, und wohler und munter aussieht, als seit langer Zeit, so daß ich Gott gar nicht genug für das Glück dieser Tage danken kann!		94-3/7
16-10-45 Leipzig	FMB an Juliane Louise Schunck in Dresden		Dies ist ein Gevatterbrief. Er soll Sie fragen, ob Sie wohl unser Töchterchen aus der Taufe heben, und unsre Gevatterinn werden wollten?	XI-4990-98-2/4
07-11-45 Berlin	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Leipzig	und mich selbst so recht selig über alles Gute, das ich von Ihnen bekommen habe, und für das ich Ihnen und dem lieben Gott mein Lebenlang nicht genug danken kann.	Wir haben viele, ernste und Gottlob glückliche Tage jetzt zusammen verlebt, ich bin Ihnen wieder so recht im Herzen neuen Dank schuldig geworden, nicht bloß für das Lebensglück das Sie mir in meiner geliebten Cécile gegeben haben, denn dafür danke ich Ihnen täglich und stündlich in Gedanken, sondern für die Sorgfalt und Theilnahme und Liebe, die Sie ihr und den Kindern und mir seitdem allezeit bewiesen haben, und die sich gerade in dem Jahre das wir jetzt zusammen zubrachten auf so mannichfache Art bewährt hat!	XI-5012-113-12/19 113-43/45
08-12-45 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Hiebei das Schreiben an Minister Eichhorn, welches ich Dich, nebst dem Exempl. des Fremdwörterbuchs, (das Du so gut warst dazu legen zu wollen) <i>sogleich</i> abgehen zu lassen bitte. Gebe Gott, daß es Erfolg haben möge!		XI-5058-134-7/9
30-12-45 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in	Erhalte Ihnen Gott alles Gute was Sie haben noch lange, lange Zeit, und		XI-5102-165-16/17

	Frankfurt a. M.	erhalten Sie uns Ihre Liebe!		
15-01-46 Leipzig	FMB an Joseph Moore in Birmingham		<p>and that even for several of the concerted pieces there ought to be written a different poetry, the sense of the German words being contrary to your religious feelings on the subject; (as well as to mine, and I may say to ours.) I mean particularly all those pieces in which Christ is introduced as a Tenor Solo with concerted pieces, Arias, & c. - But I should <i>strongly recommend</i> not to take a poetry which <i>entirely</i> changes the subject, and which makes a David in the wilderness of the Mount of Olives.</p> <p>Perhaps the best way would be to introduce instead of Christ and St Peter merely voices like those of witnesses of all these things - relating the events historically, not dramatically, and removing entirely the idea of an Opera in which these holiest names are introduced.</p>	<p>XI-5122-174-32/38</p> <p>174-43/46</p>
26-01-46 Leipzig	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Wie ich einmal nach Hause kam und fand sie mit ihren Locken so recht glänzend und strahlend und bräunlich und lustig und ihre frischen Farben so gesund und ihren Ausdruck so heiter, da dankte ich erst Gott und dann dachte ich wollte Ihnen schreiben, und weiter nichts in dem Brief sagen, als das.		XI-5142-188-6/10
05-02-46 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Aber 12 rt. jährliche Zinsen von den 300 rt., die ich wie Du mir sagst erspart habe, sind bereits zugeschrieben - Du siehst ich will ein Capitalist werden! Gern will ich dem Mann der armen Utecht etwas geben. Gieb einstweilen in meinem Namen soviel Du willst, und laß es uns dann mündlich weiter besprechen.	XI-5149-192-193-28/33
08-02-46 Leipzig	FMB an Georg Dietrich Otten in Hamburg		Noch ungenügender fast muß meine Antwort wegen der Berliner Dom-Musik sein. Alles	XI-5156-199-9/16

			was dort eingerichtet worden ist, kann ich <i>jedem andern</i> mit mehr Recht als mir zuschreiben lassen; im Gegentheil sind diese Einrichtungen, in der Art wie sie noch heut bestehen, in dem Antheil den sie der Musik am Gottesdienst zutheilen & c. & c. eigentlich der Hauptgrund, der mich von Berlin wieder entfernt hat. Ich konnte sie weder gutheißen, noch ändern; also kann ich sie auch nicht vertreten, und möchte sie Ihnen am wenigsten als etwas Nachzuahmendes oder Gelungnes empfehlen!	
14-02-46 Leipzig	FMB an Edward John Sartoris in Rom		es war keine leichte Aufgabe, sich hier wieder mit der ganzen Familie mit einiger Behaglichkeit einzurichten, die öffentlichen musikalischen Angelegenheiten nach meinem Sinne wieder in Gang zu bringen, und die eignen Arbeiten, die mir doch immer die Hauptsache bleiben, darüber nicht zu vernachlässigen. Gott sei Dank, es ist mir damit über mein Erwarten gelungen, und ich blicke auf diese Zeit, obwohl sie gar nicht leicht und nicht ohne Beschwerlichkeit war, doch mit viel Freude zurück.	XI-5167-209-11/17
18-03-46 Leipzig	FMB, Paul Felix Abraham und Marie Pauline Helene Mendelssohn Bartholdy an Jenny Lind in Berlin		morgen soll mich Taubert aber einmal beneiden, wenn ich schwedisches Brod habe! Auch haben wir beide heute „komm Küh, komm Kalb“ a due gesungen, daß es eine herrliche Kunstleistung zu nennen war. Taubert singt besser; aber ich spreche das Schwedische besser aus. Sie wollen ja wissen, wie mir es geht: die Tage, wo ich ganz still im Zimmer war, und unaufhörlich Noten schrieb, und nur mal dazwischen spazieren ging in der schönen Luft, die war ich auch wieder ganz wohl oder glaubte doch, es zu sein. Aber seit vorgestern, wo ich mit dem Concertwesen, und allerlei	XI-5208-239-65/68 240-69/77

			<p>Correspondenzen darüber und dergl. mehr zu thun habe, und doch eigentlich an alles das nur halb denke, weil mir meine Arbeit jetzt viel mehr am Herzen liegt, seitdem ist mir wieder so fatal aufgeregt und unangenehm zu Muth, daß mir alle Leute sagen: „wie wohl sehen Sie aus“ daß Sie mir aber sagen würden „was fehlt Ihnen denn?“</p> <p>Und dann freue ich mich, wie Sie, allerdings sehr auf die Zeit, wo ich das ganze Musikdirigiren, und Anstaltbefördern, und den sogenannten „Wirkungskreis“ an den Nagel hängen darf, und keinen andern Wirkungskreis zu haben brauche als das leere Notenpapier, und nichts zu dirigiren als wozu ich Lust habe, und wo ich wieder recht unabhängig sein kann, und frei!</p>	<p>240-87/91</p> <p>240-103/105</p>
		Was mich betrifft, so wissen Sie, daß ich mit erlebe, was Sie erleben, das Gute und das Trübe; und daß <i>kein</i> Tag vergeht an dem ich nicht Gott danke, daß ich Ihnen begegnet bin;		
12-04-46 Leipzig	FMB an Franz Hauser in Wien		Denn ich bilde mir ein es muß Dir mit ihr so gehen wie mir dem sie eigentlich niemals eine Fremde sondern wie eine von den unserigen (“ von <i>der</i> unsichtbaren Kirche” über die Du mir sonst wohl zuweilen schreibst) erschienen ist.	XI-5243-261-5/8
15-04-46 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		denn der ganze Aufenthalt in England muß kurz werden, weil zu vielerlei Arbeiten und Geschäfte sich hier kreuzen. Ein Paar Jahre mache ich das Leben wohl noch so mit, so Gott will, aber dann muß ichs auch mal wieder leichter haben, und ich kann nicht läugnen daß ich mich auf die Zeit freue und sie mir manchmal herbeiwünsche.	XI-5249-266-22/26
25-04-46 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Auf Wiedersehen! Auf Wiedersehn! Du prächtige Bruderseele!	XI-5259-273-11

<p>15-05-46 Leipzig</p>	<p>FMB an Jenny Lind in Wien, adressiert an Franz Pokorny</p>	<p>[...] und Sie sind wieder frisch und froh und machen Musik und beglücken die Leute durch das viele Herrliche das Ihnen Gott gegeben hat und das Sie sich selbst aufs Neue wiedererworben haben.</p>	<p>das hat mir nun in den letzten Wochen ungeheure Freude gemacht, und ich bin zuweilen in meinem Zimmer hoch in die Höhe gesprungen, wenn mirs gar so gut zu werden schien. (Würd's nur halb so gut, wie mir es jetzt vorkommt, dann wolt' ich froh sein.)</p>	<p>XI-5296-298-9/12 300-72/75</p>
<p>23-05-46 Leipzig</p>	<p>FMB an Ernst Friedrich Albert Baur in Belzig</p>		<p>Viel habe ich aus Deinem Buche gelernt, denn es ist eigentlich die erste Übersicht der Kirchengeschichte, die ich gelesen habe.</p> <p>Der einzige Standpunkt, den ich in solchen Fragen haben kann, ist der eines Lernenden, und ich gestehe Dir, daß ich, je älter ich werde, desto mehr einsehe, wie wichtig es ist, erst zu lernen, und dann sich eine Meinung zu bilden, - nicht das letztere vor dem ersteren, - auch nicht beides gleichzeitig. Darin weiche ich denn nun freilich von sehr vielen jetzigen Stimmführern in Musik und Theologie ab, - sie sagen, nur der habe ein rechtes Urtheil, der nichts gelernt habe, und auch nichts zu lernen brauche, - und ich sage wieder, kein Mensch braucht nichts zu lernen. Deshalb scheint mir's jetzt mehr als je die Aufgabe eines Jeden, in seinem Fache recht fleißig zu sein, und alle Kräfte recht zu concentriren, und das Beste zu leisten, was er eben kann, - und darum sind mir die neueren kirchlichen Bewegungen fremder geblieben, als Du wohl glaubst (ja vielleicht als Du billigst), und darum freut mich's eben, daß bei Dir das Gegentheil der Fall ist. Einen Theologen, der jetzt</p>	<p>XI-5306-306-6/7 307-11/29</p>

			nichts von sich hören läßt, oder der an diesen Dingen keinen Antheil nimmt, kann ich freilich nicht begreifen, - aber auch nicht so manchen Nicht-Theologen, dem ich zusehe, und der vom Reformiren, und vom Bessern spricht, aber weder die Gegenwart, noch die Vergangenheit recht gründlich zu kennen und zu überschauen vermag, und der mit einem Worte den Dilettantismus in diese höchsten Fragen einführen will.	
23-05-46 Leipzig	FMB an Julius Schubring in Dessau		<p>Ich habe nämlich in der Form jetzt alles historische Recitativ weglassen können, einzelne Personen aufgeführt, statt des Herrn immer den Engel oder den Engel-Chor, und der erste Theil und die größte Hälfte des 2ten rundet sich so prächtig ab.</p> <p>Kurz da möchte ich gern, daß er sich <i>nach</i> der Erscheinung des Herrn wieder <i>bereitwillig</i> erklärte, daß er nach all dem Unmuth wieder recht ergeben, und dann auch recht gerüstet und frisch sich ausspräche.</p> <p>Endlich sind mir die Stellen die Du zum Schluß des Ganzen angegeben hast (namentlich das Terzett zwischen Petrus, Joh., und Jac.) zu historisch und zu sehr aus der Haltung des (alttestamentlichen) Ganzen entfernt; indeß damit würde ich am ersten allein fertig -</p>	<p>XI-5310-309-16/19</p> <p>310-32/34</p> <p>310-44/47</p>
27-06-46 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin		Kyllmann war wieder der alte, liebenswürdige, unveränderte. In dessen Haus brachte ich einen vergnügten Tag zu, und dachte an die Zeit, wo wir da mit den Eltern waren! Gott sei Lob und Dank, daß so ein Paar gute, liebe Menschen unverändert dieselben bleiben ihr Lebenlang!	XI-5328-321-52/55
03-07-46 Leipzig	FMB an William Bartholomew in Hackney		I prefer „The Lord is <i>above them</i> “ to „is the highest.“	XI-5331-327-106
12-07-46	FMB an Ignaz		Ein <i>Solo</i> auf dem Piano bitte ich	XI-5343-

Leipzig	Moscheles in London		dagegen in <i>jedem</i> Fall mir zu erlassen. Das Dirigiren strengt mich ohnehin jetzt mehr als sonst an, und Dirigiren einer neuen Composition verträgt sich bei mir mit Solospielen <i>durchaus</i> nicht mehr.	334-14/16
21-07-46 Leipzig	FMB an William Bartholomew in London, adressiert an Edward Buxton		In the song „O rest in the Lord“ (Sei stille dem Herrn) I beg you will adopt something like the words of Ps. 37, v 4, instead of the words „and he will ever keep the righteous“! „and he shall give thee“ does very well with the notes and there is only another expression instead of „the desires of thy heart“ necessary to make it fit the music & everything. And instead of the end „He will defend thee“ & c I should also prefer Ps. 37, v. 8 perhaps so: „and cease from anger, and fret not thy self“ or „and cease from anger and forsake the wrath“ which will do with the alteration of one or two notes being not slurred instead of slurred and vice versa.	XI-5347-337-12/20
28-07-46 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Da ich nämlich eine Zeitlang unwohl war und nicht ordentlich arbeiten konnte, so brauche ich die Zeit bis zu meiner Abreise um alles in Ordnung zu bringen [...].	XI-5350-339-4/6
27-08-46 Birmingham	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Ein junger Englischer Tenorist sang die letzte Arie so wunderschön, daß ich ordentlich mich zusammennehmen mußte, um nicht gerührt zu werden, und um ordentlich Tact zu schlagen.	XI-5381-356-23/25
30-08-46 London	FMB an Julie Sophie Schunck in Leipzig	Mögest Du nur, bei Empfang des Briefes, die abscheulichen Schmerzen los sein, die gerade in solcher Zeit der Freude am ungelegensten kommen, und das Freude gefühl selbst verbittern müssen. Zum Glück sind die Schmerzen, so Gott will vorübergehend, und der Grund unsrer Deiner Freude wird, so Gott will, bleiben und wachsen und		XI-5384-358-20/25

		Dich und uns überleben.		
31-08-46 London	FMB an Livia Frege in Leipzig		aber sowie die Grisi und Mario und Lablache nur eben anfangen zu singen, dankte ich meinem Gott innerlich; die wissen doch selbst wie sie es haben wollen, singen rein und im Tact, und man hört, wo das erste Viertel sein soll;	XI-5386- 361-52/55
25-09-46 Leipzig	FMB an Busso von Wedell in Aachen		1) (es ist) Eben so unrichtig ist, daß ich ihm (auf seine) auf die Frage nach dem Passe geantwortet habe „ich bin ein Preuße.“ Da ich kein Preuße, sondern ein Hamburger bin, so habe ich mich in meinem Leben noch nicht für einen Preußen ausgegeben;	XI-5403- 372-373- 75/78
02-10-46 Leipzig	Carl Klingemann in London		In Deutschland, namentlich in Nord-Deutschland sieht es curios aus - mir ist immer zu Muth, als möchte man sich, wie in einem schlechten Wetter, unter einen Schuppen stellen und warten bis das Unwesen vorübergezogen ist. Und leider höre ich auch von allen Seiten und allen Fächern daß dergleichen geschieht, und daß sich die ernsthaften, und tüchtigen Leute mehr und mehr einziehen und zurückziehen. Das ist aber nicht gut und gefällt mir nicht; und solange ich meines Theils nicht Steine hageln sehe, so lange versuch ich doch es draußen auszuhalten. Aber freilich zuknöpfen möchte man sich bis ans Kinn, um nicht von Aufklärung, Kunstphilosophie, Deutsch- Katholicismus, und Strohenthusiasmus des Moments bis auf die Haut naß zu werden, und sich in jedem Sinne zu erkälten und zu verschnupfen.	XI-5418- 390-58/68
11-10-46 Leipzig	FMB an Eduard Dürre in Lyon	Schenkt Gott uns allen Gesundheit, so hoffe ich im nächsten Sommer meine alte Bekanntschaft mit Ihnen wieder in Lyon aufzufrischen, und auch meine Frau freut sich darauf, die Ihrige alsdann zu begrüßen.		XI-5430- 398-24/27

12-10-46 Leipzig	FMB an Jenny Lind in München	Gebe Gott, daß sie Erfolgreich sein mögen; im nächsten Sommer mit meiner ganzen Familie in mein Lieblingsland zu reisen (die Schweiz, wie Sie wissen) und dort an irgend einem See 2 -3 Monate ununterbrochen zu wohnen und in der freien Luft zu leben. Wenn uns Gott allen Gesundheit schenkt so führen wir diesen Plan aus,	Mir selbst geht es gut; aber ich thue seit 3 Wochen, seit ich zurück bin, fast nichts anders als mich ausruhen, so ermüdet war ich (und bin ich zum Theil noch) von der Zeit vor der Englischen Reise, und von dieser Reise selbst. Die Aufführung meines Elias war die beste erste Aufführung die ich von irgend einem meiner Stücke gehört habe;	XI-5432- 401-84/85 401-94/98 402- 102/106
28-10-46 Leipzig	FMB an Fanny Hensel in Berlin		Ist das nicht ein miserabler Brief? Wie eine Rumpelkammer ist er. Aber so siehts in meinem Kopf aus, und dazu hab ich seit einigen Tagen Zahnweh; Was ich außerdem thue? Ich habe für den König v. Preußen eine ganze Liturgie componiren müssen, die mir schwer geworden ist, in der mir aber einiges gefällt. Ich möchte Du hörtest sie, wenn sie einmal später gesungen wird.	XI-5449- 410-40/41 410-50/52
31-10-46 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Gott segne Dich, mein lieber Bruder, an dem Tage und an jedem Deines	daraus wirst Du am Besten sehen wie übertrieben bunt und toll es einmal wieder um mich her zugeht. Was ich am liebsten thun möchte, dazu komme ich den ganzen Tag lang nicht; und was ich höchst ungerne thue damit ist oft der ganze Tag angefüllt. Aber nicht erst Jeremiae Klagelied, sondern erst ein rechter, voller Glückwunsch!	XI-5455- 413-3/8 413-19/20

		<p>Lebens!</p> <p>Gott gebe bald Besserung dem armen, tüchtigen Kerl!</p>	<p>Es ist eine Schande, daß ich Dir noch für den schönen Dahlmann zu danken habe. Aber noch schlimmer ists, daß solche ordentliche - gar nicht außerordentliche - aber ehrliche, tüchtige, wahre Worte einem so selten, so erstaulich jetzt im Vaterlande entgegentreten. Und das liegt wieder daran daß sich die Mittelmäßigkeit, ja noch schlimmer die abgeschmackte Oberflächlichkeit in Deutschland so unglaublich rührt, so breit macht, daß ein jeder lieber unterducken möchte.</p>	<p>414-26/32</p> <p>415-64</p>
27-11-46 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin	Und tausendmal grüße mir die Schwestern und alle, vor allen aber Albertine und Deine Kinderchen und Gott sei mit Euch und lasse uns bald gute Nachricht hören.		XI-5480-433-106/108
06-12-46 Leipzig	FMB an Carl und Sophie Klingemann in London	Gott gebe, daß sie fortfahren sich hier wohl zu fühlen, wie es bis jetzt den Anschein hat.	<p>Endlich klage ich auch mich selbst an, weil mir das Dirigiren, und gar das Spielen, (eigentlich alles und jedes amtliches öffentliches Erscheinen) geradezu zu wider geworden ist, so daß ich mich jedesmal nur mit Abneigung und Widerwillen dazu entschließen kann. Ich glaube, die Zeit naht heran, oder ist vielleicht schon da, wo ich diese ganze Art öffentlichen, regelmäßigen Musikmachens an den Nagel hängen werde, um zu Hause Musik zu machen, Noten zu schreiben, und das Wesen draußen gehen zu lassen, wie es kann und mag.</p> <p>so habe ich die Überzeugung gewonnen, daß ein Bogen voll Noten, selbst wenn sie nichts taugen, mir mehr nützt (wenigstens mehr Freude macht) als 250 Proben und Aufführungen die excellent</p>	<p>XI-5497-443-81/82</p> <p>443-92/99</p> <p>443-100/105</p>

			<p>gehen. Ich hab es eben seit 14 Jahren mitgemacht, und da meine ich nun müsse bald was anders an der Zeit sein, und ich glaube ich irre mich nicht, und ich glaube es wird bald geschehen.</p> <p>[...] und dort etwa 3 Monat ruhig und still zuzubringen, und schenkt uns allen der Himmel Gesundheit, wie bisher, so soll uns nichts an Ausführung dieses Planes hindern, von dem wir schon täglich sprechen und uns täglich darauf freuen.</p>	443-110/113
24-12-46 Leipzig	FMB an Jean Joseph Bonaventure Laurens in Montpellier	<p>D. h. wenn Gott den Meinigen und mir Gesundheit schenkt, so denke ich es soll mich nichts in der Welt davon abhalten. Wir sind fest entschlossen im Frühjahr mit der ganzen Familie nach dem Süden zu gehen und uns einige Monate wenigstens am Genfer See aufzuhalten.</p> <p>Wie gesagt, wenn Gott uns Gesundheit schenkt, so denke ich soll uns nichts abhalten Sie zu besuchen,</p>		<p>XI-5517-452-36/40</p> <p>452-43/44</p>
26-12-46 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>Und wie mag's der armen Ente mit den Windpocken gegangen sein? An den habe ich viel gedacht am heil. Abend. Und viel lag mir auch Schleinitz im Kopf, der nun krank und mit der leidenden Frau und ohne Kinder den Abend zubringen mußte. Da war ich denn bis spät Nachmittags bei ihm.</p> <p>In 14 Tagen so Gott will soll wieder bei Schönlein angefragt werden, und gebe der Himmel, daß er Hülfe und Genesung bringen möchte!</p>	<p>XI-5518-454-18/22</p> <p>454-32/34</p>
30-12-46 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		<p>und wenn Cecile sagt „die Mutter“ so ists mir ein sonderbares Gefühl, als wenn ich mich auch heimischer in der Welt fühlte, weil die zu „der Mutter“ sprechen kann. Und das</p>	XI-5527-462-21/23

		Gott gebe Ihnen und uns (das ist ja gleichbedeutend) ein glückliches gesegnetes und fröhliches neues Jahr!	thue ich auch wirklich.	463-60/61
19-01-47 Leipzig	FMB an Frances Arabella Thompson in London	Gebe der Himmel, Gesundheit, Besserung, oder vielmehr Fortdauer der Besserung (denn sie ist ja Gottlob eingetreten) und wieder Gesundheit - weiter habe ich Ihnen, und jedem den ich lieb habe, nichts zu wünschen; denn alles andere liegt ja darin.		XI-5567- 482-483- 10/14
19-01-47 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London		P. S. Hullah kann das Lauda Sion aufführen wenn er will; aber ich gebe zu bedenken daß es sich kaum ohne katholische Kirche und Ceremonie gut ausnehmen kann.	XI-5568- 484-12/14
20-01-47 Leipzig	FMB an Adolf Fredrik Lindblad in Stockholm	(Denn mein Plan einmal nach Schweden zu kommen bleibt noch immer so im Blauen, wie sonst; Gott weiß wann und ob ich ihn einst ausführen kann.) Tröstung Werde heiter mein Gemüthe und vergiss der Angst und Pein! Gross ist Gottes Gnad' und Güte gross muss auch Dein Hoffen sein. Kommt der helle gold'ne Morgen nicht hervor aus dunkler Nacht? Lag nicht einst im Schnee verborgen dieses Frühlings Blumenpracht? Durch die Finsternis der Klagen bricht der Freude Morgenstern bald wird auch dein Morgen tagen Gottes Güt ist nimmer fern. Die Meinigen hier und		XI-5573- 486-20/22 487-488- 489

		meine Geschwister in Berlin sind, dem Himmel sei Dank, wohl. Bleibe mir gut, mein lieber lieber Freund!		489-35/36
04-02-47 Leipzig	FMB an Elisabeth Jeanrenaud in Frankfurt a. M.	Nur diesen Dank wollte ich Ihnen heut sagen, und tausend Grüße von uns allen, die wir alle uns Gottlob wohl und munter befinden. Läßt uns der Himmel so bleiben, so hoffe ich Sie <i>bald nach Ostern</i> wiederzusehen, liebste Mama;!		XII-5598-38-15/17
04-02-47 Leipzig	FMB an Karl Emil von Webern in Berlin Leipzig		Freilich giebt es sehr dicke Nebeldünste, wenn auch nicht Gewitterwolken jetzt im Vaterlande, und so mancher Tag der klar sein könnte wird dadurch schwül und grau und alle Gegenstände sehen dann matter und trüber aus, und da kann sich dann keiner davor verschließen und die hellen Farben und Formen zu sehen behaupten die der rechte Sonnenschein mit sich bringt, und da möchte man freilich lieber zuweilen tüchtig Donner und Blitz aus schwarzer Wolke, als das unbestimmte Nebel-Wesen und die dunstigen Schläuche.	XII-5600-41-19/26
14 und 15-02-47 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Glück und Segen und Heil zu Ernst Moses Felix! Die Namen gefallen mir gut.	XII-5619-50-12
Ca.15-02-47 Leipzig	FMB an Heinrich Dörrien in Leipzig		[FMB wendet sich wegen der Erkrankung des Gewandhausorchestermittglieds Friedrich Louis Weißenborn an Dörrien und bittet ihn, sich in der Konzertdirektion des Gewandhauses für einen außerordentlichen finanziellen Zuschuss für ihn einzusetzen.]	XII-5621-50
22-02-47 Leipzig	FMB an Sebastian Hensel in Berlin		Studire recht gründlich wie der äußere Umriß und die inwendige Gliederung eines Baumes oder Berges oder Hauses <i>immer</i> aussehn <i>muß</i> , wie er aussehn kann wenn er <i>schön</i> sein soll - und dann drücke das mit Sepia, oder Oel oder angeblaktem	XII-5637-61-62-10/17

			Teller aus, es wird auf alle Art gut sein, wenn es von Deiner Liebe zum Inhalt Zeugniß giebt. Diese kleine Predigt wirst Du wohl von einem Schuhu, wie ich oft bin, nicht übel aufnehmen und vor allen Dingen vergiß auch davon den Inhalt nicht - die Form (der Predigt) mag der Kukuk holen, an der ist abermals wenig gelegen.	
25-02-47 Leipzig	FMB an Julius Rietz in Düsseldorf		Das Schlimmste, oder vielmehr einzig Schlimme Deines gestrigen Briefs ist die Nachricht vom Tode Deiner Mutter, die mir sehr, sehr leid für Dich thut. In den ersten Tagen merkt mans noch kaum, wie viel ein solcher Verlust mit wegnimmt, aber mit jedem nachfolgenden Jahre mehr und mehr, und niemals wird man ihn wieder los, und niemals kommt <i>die</i> Jugend zurück, die damit fortgeht. Das ist ein schlechter Trost, aber ich weiß auch keinen mit Worten zu sagen, bei solchem Verlust. Im Beruf und im Arbeiten liegt der einzige lebendige, und darum gebe Dir der Himmel vor allem Lust und Kraft zu neuem Schaffen.	XII-5645-66-67-3/11
26-02-47 Leipzig	FMB an Hanna Steffens in Berlin		Wenn ich jetzt Jemand begegne der meinen Vater gekannt und recht lieb und werth gehalten hat, so wird der mir von einem Fremden dadurch gleich zu einem Freund, und solch eine Begegnung macht mich immer froh und glücklich, und weil Sie gewiß auch so denken, so entschuldigen Sie damit auch die Freiheit die ich mir nehme, indem ich diese Zeilen an Sie richte.	XII-5646-68-2/6
01-03-47 Leipzig	FMB an Georg Heinrich Schwerdt in Neukirchen		Das einzige Bedenken was ich dabei habe [...] ist persönlich und liegt für mich eben in der Form selbst, indem mir dichterische Umschreibungen der einzelnen Bibel-Kern-Sprüche niemals für die Musik halb so glücklich erscheinen, als eben diese Kern-Sprüche selbst - vielleicht weil die Musik selbst	XII-5651-70-71-2/11

			schon eine Art Umschreibung dazu bildet. Daher sind mir Oratorien ganz aus der Bibel und deren Worten geschöpft, oder andererseits selbstständige, ganz freie religiöse Dichtungen immer mehr ans Herz gewachsen, als die Texte worin sich beides vereinigt - obwohl ich allerdings die gewaltige Majorität des Publicums immer gegen mich haben werde.	
03-03-47 Leipzig	FMB an William Bartholomew in Hackney		I like all the passages of the translation you send me with but two exceptions In no. 30 „that Thou wouldst please destroy me“ sounds so odd to me, - is it scriptural? If it is, I have no objection, but if not pray substitute something else. And then in the new no. 8 - the words from Psalm 6 which you hesitated do adopt are of course out of the question, but I also object to the second part of the sentence which you propose to add to the words of Ps. 38, viz: I water my couch &c. - I do dislike this so very much! and it is so poetical in the German version! So if you could substitute something in which no „watering of the couch“ occurred, but which gave the idea of the tears, of the night, of all that in its purity. Pray try!	XII-5656- 76-2/11
12-03-47 Leipzig	FMB an Heinrich Dörrien in Leipzig		Da aber bei einer so schlimmen Krankheit, wie die von der der arme Weissenborn befallen ist, sich Sorgen mancherlei Art einstellen müssen, wie Sie wohl denken können, so schicke ich heut ein Schreiben an die Mitglieder der Concert-Direction, worin ich dieselben um einen Beitrag zur Unterstützung dieses braven Musikers bitte, und wenn Sie Ihre Gabe zu diesem Zwecke anwenden wollen so werden Sie gewiß ein gutes Werk thun, und ihn zum aufrichtigen Dank verpflichtet.	XII-5676- 92-5/11
12-03-47 Leipzig	FMB an die Konzertdirekti		Wenn jeder von Ihnen, meine Herren, auch nur einen kleinen	XII-5677- 93-25/31

	on des Gewandhauses in Leipzig		Beitrag zu seiner Unterstützung bewilligen wollte, so würde in einer Haushaltung wie der Weissenbornisch[en] schon eine sehr große Hülfe für die nächste Zukunft gewährt sein. Darum bitte ich Si[e] nun so dringend, als ergebenst. Erfüllen Sie mein Anliegen, so erlauben Sie mir wohl ihm diese Unterstützung als einen „außerordentlichen Zuschuß zu seinem Gehalt von Ihnen (bewilligt) für diese Wochen bewilligt“ zu geben.	
13-03-47 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Wie ich mich aber auf diese Reise freue, so habe ich mich, glaub' ich, noch auf gar keine gefreut. Es kommt dazu daß ich seit 14 Tagen ganz miserabel bin, an Erkältung, Kreuz- und Schulter schmerzen, und allen möglichen andern Schmerzen, und dazu hab ich jene melancholische Zeit nach Beendigung einer größeren Arbeit, wo einem die an allen Ecken und Enden fehlt und man sich doch noch nicht gleich in eine neue werfen kann, und mit manchen hiesigen Freunden geht es, wie mit meinem Kreuz und meiner Arbeit - und da denke ich an den blauen See, und uns alle daran;	XII-5680- 95-23/30
24-03-47 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Am Palmsonntag zu reisen ist zwar unerlaubt, dennoch geht's diesmal nicht anders, und ich denke also nächsten Sonntag mit dem ersten Zug nach Berlin zu fahren, Montag dort zu bleiben um alles zu verabreden,	XII-5700- 109-3/5
05-04-47 Leipzig	FMB an Johann Gustav Droysen in Kiel	Wenn Du in einer Zeit wie die, welche Gott Dir jetzt auferlegt hat, an andere Gedanken, wie z. B. an Jugend, bessere Tage und dgl. ungern denken magst, wenn Dich das in Deinem Schmerze stört und Du Deinem Schmerze lieber ungestört jetzt leben und nachhängen willst - und ich glaube das fast - so leg den Brief weg und lies ihn nicht weiter.		XII-5721- 120-3/7

			<p>ich lebe noch, d. h. ich nehme an Allem Theil, was Du erlebst, an der größten Freude und dem größten Schmerze, den Du jetzt hast erleben müssen. Magst Du nun eben einen Augenblick von dem einen Hauptgedanken zerstreut werden, so lies diese Zeilen und denke dabei an mich, und wisse, wie ich Deiner gedenke!</p>	120-12/16
			<p>Wäre nur erst die Zeit da, wo Du wieder recht arbeiten könntest, oder hättest Du einen Beruf wie ein Handwerker oder ein Arzt oder ein Prediger; die habe ich immer beneidet, daß sie wirklich menschlich nothwendig sind, daß sie den Anderen helfen <i>müssen</i>,</p>	120-16/19
			<p>ich wollte, Du könntest Dich erst recht wieder in Dein Alterthum vertiefen und uns Andere wieder mit Dir führen, wie Du so oft gethan! Oder Musik gäbe Dir eine Freude, und Du könntest Dir von Deinem dortigen Musiker „Schmücke Dich, liebe Seele“ von Sebastian Bach vorspielen lassen!</p>	121-24/28
		<p>Wie ist Alles in dem Berlin außen und innen verändert! Und wie ist fast Alles und Jedes, das in unserer damaligen Zeit frisch und jung schien, verschwunden, verödet, veraltet, verschlechtert! Aber doch nur <i>fast</i> Alles, Gott sei Dank, nicht <i>Alles</i>, und es findet sich doch, Gott sei Dank, daß gerade das Beste nicht verschwindet, sondern sich ewig erneut, selbst im Tode.</p>	121-35/40	

		<p>Dann ists freilich eben wieder das traurige Mißverständniß, daß man in den lustigen Jugendjahren alle Frühling etwas Bestes zu haben glaubt, und daß dann immer eins nach dem Andern entblättert - aber eben das Beste blättert nicht ab, Gott weiß allein, wie das zugeht, aber es blättert nicht ab.</p>	<p>121-40/43</p> <p>121-48/51</p> <p>121-52/53</p>
<p>19-05-47 Frankfurt a.M.</p>	<p>FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Wilhelm und Sebastian Hensel in Berlin</p>	<p>Es giebt ja nichts zu sagen, und nichts zu thun als das eine - Gott zu bitten, daß er in uns ein reines Herz schaffe, uns einen neuen, gewissen Geist gebe, vielleicht können wir hier auf Erden und dann immer mehr derer würdig werden, die das beste Herz und den besten Geist hatte, den wir je gekannt und geliebt haben. Gott segne sie, und zeige uns den Weg weiter! Keiner von uns kann den Weg wohl sehen, und doch muß es wohl einen geben, denn Gott selbst hat uns ja diese Wunde für das übrige Leben geschlagen, und er möge sie wieder lindern. Ach mein lieber Bruder und</p>	<p>Hülfe und Trost - das alles klingt ganz anders als was ich seit gestern früh fühlen und denken kann - das ganze Irdische sieht uns anders aus, und wir sollen versuchen zu lernen uns einzuschränken, aber bis wirs gelernt haben ist wohl auch unser Leben vergangen.</p> <p>XII-5753- 134-13/16</p> <p>134-135- 20/28</p>

		Freund, Gott sei mit Dir und mit Sebastian und mit uns drei Geschwistern.	Denn Alle die Fanny liebte, waren durch sie glücklich, und wenn ich auch ihrer großen Liebe nicht würdig war, so macht mich doch ihr schnelles Ende, (Gott schenke uns einst ein ähnliches) unaussprechlich traurig. Gott allein kann Dir über diese schwere qualvolle Zeit hinaus helfen, ich bitte ihn täglich darum. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	135-35/39
19-05-47 Frankfurt a.M.	Cécile Mendelssohn Bartholdy und FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		Dann reden wir von Fanny, und weinen zusammen, und bitten Gott er möge uns helfen, ohne Murren und sündliche Gedanken, den schweren Schlag ertragen den er über uns verhängt hat; So sind wir seit gestern, wie uns die schreckliche Nachricht gebracht wurde, geistig ganz zerschlagen und ohnmächtig. (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	XII-5754- 135-6/10
		Gott helfe uns allen - weiter weiß ich nichts zu sagen und zu denken, seit gestern - Du meine liebe Schwester. An Paul und an Hensel habe ich geschrieben aber heut und gestern und in vielen, vielen Tagen werde ich nicht mehr zu schreiben wissen, als eben - Gott helfe uns, Gott helfe uns!	Aber sie ist nicht mehr unter den Lebendigen ich werde nicht mehr in ihre schönen Augen sehen, Gott helfe uns Allen! (Cécile Mendelssohn Bartholdy)	136-21/22
		Die Kinder kommen zuweilen herein, und die thun mir auch heut wohl mit ihren vergnügten Gesichtern. Gott erhalte die Deinigen wohl, und gebe Dir in ihnen einen Augenblick der Beruhigung. Ach, liebe		136-25/28
				136-37/41

		Schwester, ich kann nichts schreiben und nichts denke[n] als von Fanny. Es wird nie anders, so lange wir noch auf Erden hier zusammen sind.		
24-05-47 Frankfurt a.M.	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	<p>Es ist schwer zu begreifen, sich drein zu ergeben, und sich allein weiter zu finden; Gott gebe uns allen die rechte Kraft dazu.</p> <p>ich bitte Dich gib ihm eine Abschrift von dem Liede mit „Gedanken gehn und Lieder bis in das Himmelreich.“</p> <p>Wir sind alle körperlich wohl, - aber wie ich wieder irgend einige Ruhe und einigen Halt finden werde, das weiß ich immer noch nicht recht. Gott helfe uns dazu! Und weise uns den Weg weiter.</p>		<p>XII-5759- 140-4/5</p> <p>140-7/9</p> <p>140-12/14</p>
24-05-47 Frankfurt a.M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>Mit andern Leuten kann ich jetzt nicht sein, und weiß ihnen nichts zu sagen und weiß sie nichts zu fragen - und Cécile, mit der ich immer und in jedem Augenblick gern spreche, die muß ich beruhigen und muß mich zusammenehmen wenn ich mit ihr bin, daß sie sich von der schrecklichen Erschütterung wieder erholt. Und allein zu Dir reisen konnte ich wieder nicht, wie Du weißt.</p> <p>Jetzt denke ich immer noch bei jedem Fußtritt, und bei jedem uneröffneten Brief, er könne das widerrufen was unwiderruflich ist. Oder vielmehr ich denke nicht so, aber es ist mir so, und weiß doch das Gegentheil, und das ist ein so schrecklich wüstes Gefühl. Du wirst es mir wohl nicht nehmen aber ich zähle doch eben Tage und Stunden bis ich Dich wiedersehe. Gott erhalte Dich und die Deinigen, und Euch alle dort gesund und er gebe dem armen Hensel Kraft</p>	<p>XII-5760- 140-4/9</p> <p>141-32/38</p>

			und Muth das Leben weiter zu tragen.	
26-05-47 Frankfurt a.M.	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Frankfurt a. M.	Spätestens also in Badenweiler, <i>so Gott will.</i>		XII-5762- 142-10
03-06-47 Baden	FMB an Carl Klingemann in London	<p>Nun gebe Gott daß es so weiter geht, und daß man wieder an seine Arbeiten gehen kann, damit aus dem lauten, bitteren Schmerz ein sanfter, stiller werde. Bis jetzt kann ich an Arbeit ja an Musik überhaupt nicht denken, ohne die größte Leere und Wüste im Kopf und im Herzen zu fühlen.</p> <p>Thu es ja, laß uns keine Gelegenheit versäumen, wo wir uns wiederseh'n können, und Gott erhalte Dich! Nähere Details von unserm Unglück erzähle ich Dir einmal mündlich. Fanny war nicht krank und nicht leidend.</p>	<p>Der Schlag war so schwer und so unerwartet, daß ich seitdem immer noch halb wie im Traum umhergehe. Mit der Zeit wird sich ja, so Gott will, der rechte Weg weiter schon wiederfinden, aber nicht ein Stück Jugend, sondern die ganze Jugend ist dahin.</p> <p>Oft hab ich mir in diesen Tagen vorgehalten, wie wenig ich Dich jetzt über Deine dahingegangne Schwester ausgefragt habe, daß ich mit Dir über alle möglichen Nichtigkeiten sprach und wieder sprach, und nur sehr wenig Worte über das Eine. Ich glaubte doch ich wüßte was es heißt, - aber ich hab's nicht gewußt, und hab es nun erfahren.</p> <p>Am letzten Morgen hatte sie noch ein Lied v. Eichendorf componirt, dessen Worte schließen „Gedanken gehn und Lieder bis in das Himmelreich.“ Da sind sie nun hingegangen.</p>	<p>XII-5767- 145-146- 4/7</p> <p>146-7/12</p> <p>146-20/24</p> <p>146-35/38</p> <p>146-43/45</p>

			und doch ists wahr, und doch fühle ich die Aufgabe in dem glücklich zu sein was mir Gott durch Cecile und die Kinder so reichlich gegeben hat und dadurch glücklich weiter zu leben. Und ich werde mich bemühen, daß es mir gelinge. Die Kinder sind sehr lieb und gut, und ihre frohen Gesichter sind gar sehr tröstlich.	146-147-46/50
09-06-47 Baden	FMB an Charlotte Moscheles in London	Der Himmel gebe Ihnen und den Ihrigen allen Gesundheit und gedenken Sie freundlich.	Sie wissen, welches schwere Unglück uns betroffen hat, und wie unser inneres und äußeres Leben dadurch für lange, lange, ja wohl für immer schmerzlich und in seinen innersten Tiefen erschüttert ist. wie mir es ist, dem sie jede Stunde und bei jedem Musikstück und bei allem was ich Gutes und Böses erleben konnte, so gegenwärtig war - und so ist es eigentlich uns allen. Es treibt mich zuweilen gar zu sehr nach Berlin, wo meine jüngere Schwester nun allein ist.	XII-5769-148-8/11 148-13/15 148-23/24 148-43/44
13-06-47 Baden	FMB an Sebastian Hensel in Berlin		möge Dich aber der Vorausblick auf die künftigen Geburtstage, die Du noch erleben sollst, wieder erheben und kräftigen, weil auch bei denen Dir die Mutter zur Seite stehen wird, wie bei allem was Du erlebst und thust. und darum ist es nicht wahr, wenn die Menschen davon sprechen, es sei jetzt schwerer als sonst, etwas zu leisten. Im Gegentheil es ist und bleibt in gewissem Sinne leicht, oder es ist unmöglich; nur das ächte, innere Herz, die rechte Liebe, das rechte unablässige Wollen gehört dazu, und an dem wirst Du es gewiß nicht mangeln lassen, weil Dir das schönste, geliebteste Beispiel	XII-5770-149-6/8 149-17/26

			unwandelbar vorleuchtet. Und wenn Du dem folgst, und alles, alles thust, so ist nichts gethan, nichts erreicht, ohne die Erfüllung des einen einzigen Wunsches, den ich Dir heute senden kann: Gott sei mit Dir! Darin liegt Trost und Stärke und auch wieder Freude für die kommende Zeit.	
		Und Gott sei mit Dir!		149-36
15-06-47 Baden	FMB an Hermann Theobald Petschke in Leipzig		Die Meinigen hier sind Gottlob wohl und meine Frau wünscht der Ihrigen aufs Angelegentlichste empfohlen zu sein. Die schönen Hügel und Wälder hier haben wir nach allen Seiten durchstreift; so ein rechter Wald thut einem doch in jeder Stimmung und zu jeder Zeit wohl! „O Thäler weit, o Höhen“ u. s. w., wie es in Ihrem Liede heißt.	XII-5775- 153-16/20
07-07-47 Thun	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet und Sebastian Hensel in Berlin	Auch sind wir alle gesund und wohl und oft recht heiter. Kehre ich aber in mich selbst zurück, wie ich das doch immer möchte, wenn wir beide zusammen plaudern, so ist eine rechte Grundfarbe noch nicht wieder da, nicht einmal eine schwarze, geschweige denn eine hellere. Ein großes Capitel ist eben aus und von dem nächsten ist weder die Ueberschrift noch das erste Wort bis jetzt da. Aber Gott wird es schon recht machen, das paßt an den Anfang und den Schluß von allen Capiteln.		XII-5784- 159-12/18
09-07-47 Thun	FMB an Frances Arabella Thompson in London	Cecile ist Gottlob wohl und die Kinder gedeihen prächtig und machen uns hier in den Bergen, wie in Leipzig oder Berlin im Sande immer gleiche Freude; Gott erhalte sie so munter und froh! Und Gott gebe Ihnen in diesem Sommer Stärkung und Besserung und erhalten Sie mir Ihre Freundschaft die		XII-5788- 163-30/35

		mir wieder einmal so wohlgethan hat in Ihrem Briefe und für die ich nie aufhören werde Ihnen dankbar zu sein!		
19-07-47 Interlaken	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin	Gott tröste ihn und tröste uns!	Bis jetzt sah es öd und tonlos in meinem Kopf aus, und ich habe Bilderchen tuschen müssen, und am liebsten ging ich mit Paul spazieren, und sah die schönen Berge oder vergaß sie über unserm Gespräch. Cecile ist Gottlob wohl und munter und die Kinder sind lieb und gut und machen uns viel Freude.	XII-5791- 165-40/41 165-166- 46/50
24 en 29- 07-47 Interlaken	FMB an Rebecka und Walter Lejeune Dirichlet in Berlin		<p>Ich saß gerade und schrieb Noten, als er mir gebracht wurde, denn ich zwingen mich jetzt in diesen Tagen wieder recht fleißig zu sein, in der Hoffnung daß ichs später wieder von selbst und mit Freuden werde sein können.</p> <p>Aber ich kann nicht läugnen, daß ich zuweilen solche recht grimmige Regentage die einen unwiderruflich in's Haus bannen, nicht ungern habe. Diesmal geben Sie mir Gelegenheit den ganzen Tag mit den 3 ältesten Kindern zuzubringen,</p> <p>aber ich halte nun einmal (im Widerspruch mit vielen Leuten) eine deutliche, und klare Schrift für eine große Annehmlichkeit, und da ich glaube daß diese Annehmlichkeit noch größer für den Schreiber selbst ist, als für die Lesenden, so sehe ich nicht ein, warum ich Dir nicht jetzt einmal davon ein Wort sollte fallen lassen.</p> <p>Im September so Gott will denke ich nach Berlin zu kommen, und Paul wird Dir wohl erzählen, wie ernstlich mich der Gedanke beschäftigt meine Tage mit Euch, Ihr lieben</p>	<p>XII-5795- 168-7/10</p> <p>168-169- 14/17</p> <p>169-35/39</p> <p>171- 106/113</p>

			<p>Geschwister, zuzubringen und mit Euch zu wohnen und alle andern Rücksichten darüber fallen zu lassen. Mit Euch möchte ich zusammensein, und nicht wenig lebhaft habe ich das gefühlt, als das Dampfboot mit Paul und den seinigen und Hensel nach Thun abging, und sonderbar genug ist mirs (eben deshalb oder trotz dem) in dieser Zeit fast unmöglich mit andern Leuten zu sein.</p> <p>ich blättere in Disraeli und schreibe Noten und tusche Landschaften und bin fast so eifrig dabei wie die Kinder.</p>	<p>171-132/133</p>
03 und 04-08-47 Interlaken	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		<p>Aber selbst dazu den Entschluß zu fassen, wird uns schwer, so schön ists hier und so wohl thut uns das einförmige, stille Leben. Dabei ist mir schon oft recht vollkommen heiter zu Muthe geworden; nur wenn Menschen kommen und durch einander sprechen, von allen Alltäglichkeiten, und von Gott und der Welt, so wird mir gleich so unsäglich traurig zu Muthe, daß ich gar nicht weiß, wie ich es aushalten soll. Das hast Du nun in vollem Maaße zu überwinden, daran denke ich jeden Tag; es muß Dir schwer werden, und auch ich fürchte mich davor. Aber es muß sein und ist recht, also wird's mit Gottes Hülfe auch gehen.</p>	<p>XII-5797-173/174-40/48</p>
Ca. 15-08-47 Interlaken	FMB an Karl Emil von Webern in Berlin		<p>Dazu kommt noch, daß meine ganze jetzige Stimmung mich allem öffentlichen Auftreten so entschieden abgeneigt macht, daß ich mich nur mit Mühe, und hauptsächlich durch Pauls vernünftigen Zuspruch entschlossen habe die Aufführungen die ich bereits zugesagt hatte nicht wieder aufzugeben.</p> <p>Frau und Kinder sind Gottlob wohl, wir gehen viel spazieren, wenn das Wetter es er laubt; die Kinder lernen, Cécile malt</p>	<p>XII-5799-176-12/16</p> <p>176-44/47</p>

			Alpenrosen und ich schreibe Noten, die Tage vergehen einförmig und schnell.	
23-08-47 Interlaken	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Elisabeth und Carl Jeanrenaud in Frankfurt a. M.		Hoffentlich geht es mit der Gesundheit bei uns allen so fort wie bisher, dann werden Sie Ihre Freude an der Cecile und den Kindern haben; sie sehen alle Gottlob so sehr wohl und blühend aus. Auch mir thut die Stille und Ruhe des hiesigen Lebens ungemein gut; aber bis ich mich an Menschen und Geselligkeit wieder gewöhnen kann, damit scheint es noch in weitem Felde zu sein, und vielleicht werde ich mich nie wie der daran gewöhnen können, wobei auch nichts verloren wäre.	XII-5800-177-15/21
24 und 26-08-47 Interlaken	FMB und Cécile Mendelssohn Bartholdy an Paul und Albertine Mendelssohn Bartholdy in Berlin	da kamen die Antworten ehe ich gefragt hatte, und kamen Gottlob erwünscht und beruhigend. Doch sagt Albertine die nachträgliche Krankheitsgeschichte aus Mannheim, und das Unwohlsein der Kleinen auf dem Bahnhofe, und endlich ihr eignes abscheuliches Kellergefalle. Gott sei Dank daß alles so glücklich vorübergegangen ist; Uns geht es hier Gott sei Dank wohl und unser Leben geht so angenehm und einförmig fort, wie Ihr es in den ersten Wochen mitgemacht und eingeweiht habt.		XII-5801-178-9/13 178-17/19 179-38/40
19-09-47 Leipzig	FMB an Ignaz Seydlitz in Köln		und ich so drüber hin und her denke, muß ich noch erst die Frage thun, ob zu der musikalischen Feier, wie sie der Herr Erzbischof beabsichtigt schon irgend etwas bestimmt sei, oder ob mir vielleicht bis Ende des Jahres die Wahl offen	XII-5813-188-10/15

			bleiben könnte zwischen diesem Psalm (der mir an sich sehr gefällt) und einem Hochamt (der Messe).	
03-10-47 Leipzig	FMB an Carl Klingemann in London	Den einen großen Segen hat jener Aufenthalt entschieden gehabt, daß Cecile und die Kinder Gottlob so wohl aussehen und sich so wohl befinden, wie seit langer Zeit nicht.	<p>Aber ich muß jetzt nach und nach anfangen mir mein Leben und meine Musik wieder zurecht zu legen mit dem Bewußtsein daß Fanny nicht mehr dabei ist; und das wird mir so sauer, daß ich noch nicht wieder zu einer rechten Übersicht und Beschaulichkeit kommen kann, und daß es daher mit dem Briefschreiben nichts ist.</p> <p>Aber freilich in den 14 Tagen die wir jetzt hier sind, und von denen wir 8 in Berlin zubrachten habe ich gemerkt daß es mit dem Zusammenleben mit jenen halben Freunden und Bekannten, aus denen eigentlich der Umgang und die Gesellschaft überall besteht, noch nicht so bald gehen wird.</p> <p>aber im Übrigen will ich zu Hause bleiben, mich der Meinigen freuen, und recht fleißig arbeiten. Alles Übrige ist vom Übel.</p> <p>aber ich mag mich nicht entschließen, auf ein Jahr hinaus Pläne zu machen, und so wär' ich ja von einer Gewohnheit curirt, über die Du Dich oft genug geärgert hast.</p>	<p>XII-5829-199-3/7</p> <p>199-21/23</p> <p>199-29/32</p> <p>199-200-36/38</p> <p>200-51/53</p>
10-10-47 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy im Auftrag FMBs an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		[FMB sagt seine Ankunft in Berlin am 11. Oktober 1847 krankheitshalber ab und kündigt diese für einen späteren Tag an.]	XII-5839-205
17-10-47 Leipzig	FMB an König Friedrich		Es war meine Hoffnung selbst in Berlin eine Gelegenheit zu	XII-5841-205-10/14

	Wilhelm IV. von Preußen in Berlin		finden, um Ew Majestät diese Partitur zu überreichen Aber durch Krankheit hier zurückgehalten, möchte ich nicht warten bis die Partitur der Oeffentlichkeit über geben ist, und wage deßhalb an Ew Majestät diese Zeilen zu richten.	
17-10-47 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy im Auftrag FMBs an Johann Vesque von Püttlingen in Wien		[...] muß ich im Namen meines Mannes schreiben, daß ihn eine ernstliche Krankheit befallen hat und er Ihnen sowie dem Musikverein in Wien nicht selbst antworten kann. Obgleich auf dem Wege der Besserung ist er doch noch zu schwach um sich irgend mit Geschäften abzugeben, und er trägt mir daher auf Ihnen zu sagen wie sehr er hofft daß seine Gesundheit ihm erlauben werde zur bestimmten Zeit in Wien zu sein, und daß nur die gänzliche Unmöglichkeit zu reisen ihn von diesem Vorhaben abhalten könne. (Cécil Mendelssohn Bartholdy)	XII-5842-206-2/8
22-10-47 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy im Auftrag FMBs an Edward Buxton in London, adressiert an den Verlag J.J. Ewer & Co.		Er ist recht krank gewesen und noch nicht im Stande selbst zu schreiben, obgleich es ihm, Gott sei Dank, wieder viel besser geht. (Cécil Mendelssohn Bartholdy)	XII-5845-207-5/6
23-10-47 Leipzig	FMB an Rebecka Lejeune Dirichlet in Berlin		Ich kann jetzt wieder, Gott sei Dank, meine Bülletins selber schreiben, und habe von Tag zu Tag das Gefühl der schneller wiederkehrenden Kräfte, so der recht entschiedenen Genesung. Heut war ich zum erstemmale wieder ausgefahren, die schöne Luft hat mich gar nicht matt gemacht, sondern war mir von Grund aus wohlthätig und belebend.	XII-5848-208-4/8
23-10-47 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy im Auftrag FMBs an Johann Vesque von		Obgleich mein Mann, Gottlob, wieder außer Gefahr ist, und in seiner Genesung täglich Fortschritte macht, so ist er dennoch nicht soweit um Ihnen selbst schreiben zu können. Daß	XII-5849-208-2/5

	Püttlingen in Wien		er vor acht bis zehn Tagen von hier abreisen könne, ist ganz unmöglich. (Cécil Mendelssohn Bartholdy)	
25-10-47 Leipzig	FMB an Paul Mendelssohn Bartholdy in Berlin		Was ich über meine Pläne sagen kann, weiß ich selbst nicht bis heute; zwar geht es mir Gottlob jeden Tag besser und die Kräfte kommen mehr und mehr wieder, aber die Idee heute über 8 Tage nach Wien zu reisen, (und das wäre der späteste Termin, wo ich noch zu einer Probe ihres Musikfestes kommen könnte) diese Idee will mir noch gar nicht denkbar scheinen.	XII-5850-209-4/9
25-10-47 Leipzig	FMB an Breilkopf & Härtel in Leipzig		Zugleich lege ich eine Sammlung von Chören für den Gottesdienst bei, die ebenfalls bei Ewer gleichzeitig erscheinen sollen. Doch ist für die Engl. Kirchen Orgelbegleitung nötig, während ich die Chöre in Deutschland am liebsten ganz ohne Begleitung höre.	XII-5851-210-11/14
30-10-47 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy im Auftrag FMBs (?) an Johann Julius Schneider in Berlin		Ich muß Ihnen leider melden, daß mein Mann vor einigen Tagen von einem schlimmen Rückfall seiner Krankheit befallen worden und seitdem das Bett nicht verlassen kann. (Cécil Mendelssohn Bartholdy)	XII-5852-211-2/4
01-11-47 Leipzig	Cécile Mendelssohn Bartholdy im Auftrag FMBs (?) an Johann Vesque von Püttlingen in Wien		Leider ist dieser Rückfall schlimmer noch als die Krankheit aufgetreten, und mein Mann in diesem Augenblick noch bettlägerig, mit schrecklichen Schmerzen geplagt. Die Aerzte geben mir zwar die Hoffnung und Versicherung daß die Krankheit auf dem Rückwege sei, zugleich aber sagen sie, daß an eine Reise oder irgend geistige Aufregung, in der längsten Zeit nicht zu denken sei. Mein Mann ist in seinen kränksten Stunden, durch den Gedanken an die vereitelte Reise nach Wien immer sehr aufgeregt worden, und ich darf nicht wagen ihn mit dem Inhalt des Briefes von Herrn Fischhof bekannt zu machen. (Cécil Mendelssohn Bartholdy)	XII-5853-211-212-6/13

RECENSIE IN HET LEIPZIGER TAGEBLATT VAN 7 NOVEMBER 1846
BETREFFENDE HET GEWANDHAUSKONZERT OP 5 NOVEMBER 1846

Fünftes Abonnement-Concert

am 5. November 1846.

Das diesmalige Concert unter Direction des Herrn Kapellmeister Mendelssohn hat des Besanges ungewöhnlich mehr als üblich und vielleicht notwendig ist. Der Grund für die getroffene Wahl zweier Finalen ist wahrscheinlich darin zu finden, die für beide Piacen bedingten Männerchöre möglichst gut und viel zu benutzen, was sonst gegen alle musikalische Oekonomie strecken würde, zwei dreiviertel Stunden mit aller Gewalt in den engen Raum eines Concertabschnittes zu zwingen. Ganz abgesehen davon, fand ich aber die gegebene Folgereihe nicht zweckmäßig und passend; und gläubt hier mit Folgendem kurz motivieren zu können.

Begleitet man ein zu gebendes Concert mit einem Bilde, das seinen Vorder- und Hintergrund und Staffagen hat, so finden wir, daß den Hauptbestandtheil (den Vorbergrund) jedes Concerts immer die Sinfonie bildet; eine bei unsern Abonnement-Concerten zur Nothwendigkeit gewordene Anordnung. Auf diese concentriren sich die Erwartungen und die gute oder weniger gelungene Ausführung derselben giebt das Endziel (die Totalidee) und zugleich den Ruhepunkt des Concerts ab; während alles Uebrige mehr oder minder in den Hintergrunde tritt und zu Nebenpartien dient, ohne welches ein gutes Bild nicht gedacht und folglich, ohne welches ein gut arrangirtes Concert nicht gegeben werden kann. Aus diesem Grunde glaube ich, müßte also eine zum erstenmale aufzuführende Sinfonie den gehörigsten Anspruch haben, das Concert zu eröffnen, und es dürfte die seit längerer Zeit bestehende Anordnung, selbe stets in den zweiten Theil zu versetzen, wozu der breite Bau der Sinfonie seit Beethoven genöthigt hat, wohl zu vertheidigen, durchaus aber nicht als unumstößlich zu betrachten und in dem vorerwähnten Falle niemals anzuwenden sein. Dazu berechtigt außerdem, daß die Spannkraft des Geistes frisch zu erhalten nicht möglich ist, wenn die Aufmerksamkeit schon vorher versplitzert und nach Richtungen hingelenkt wird, die ein unbefangenes In-sich-aufnehmen, was unbedingt die Sinfonie verlangt, hemmt und vernichtet. Die Hitze des Saals und der daraus entspringende hohe Wärmegrad gefährt sich freundlich noch dazu und lähmt zugleich die so notwendigen materiellen Kräfte der ausübenden Musiker. — Gelingt es nun dennoch einem solchen Werke, sich den Beifall und die Anerkennung zu verschaffen, die gewisse

Lieblingspièces, wie die Ouverturen zu *Euryanthe* und *Tell*, im
 Voraus wagnahmen, so ist der Werth und die intensive Kraft
 desselben ausgesprochen, die Feuerprobe ist bestanden und der
 Triumph nur um so größer. Mit Recht dürfen wir dies, trotz
 der erwähnten Hemmnisse, von der Sinfonie von Schumann
 sagen. Jedes neue Erzeugniß von ihm bekundet einen Fortschritt
 seines schönen Strebens und die Vielseitigkeit der Tiefe seines
 Genius. Seine Erstlingswerke, für Viele unverständlich und
 ungenießbar, waren notwendige Läuterungen für seine späteren
 Compositionen, die von seinem ersten Trio steigend bis zur
Peri die künstlerische Selbstständigkeit immer klarer herausstellen.
 Höhere und klare Auseinandersetzung des neuesten Werkes kann
 unmöglich nach einmaligem Hören und ohne Einsicht in die
 Partitur gegeben und verlangt werden, verbiethet auch der Raum
 dieses Blattes. Hervorzuheben ist besonders der zweite und dritte
 Satz. Meisterhafte Instrumentirung, hin und wieder gewagt,
 wie der in den höchsten Tonlagen angebrachte Unisonotritter der
 Prima-Violine im *Adagio*, zeichnet sich stets in seinen Orchester-
 werken aus, mehr aber als je ist in bereytem Werke die Be-
 herrschung der Form, die Abrundung und glückliche Verwendung
 der Motive hervorzuheben. Die Ausführung bietet zu viel
 Schwierigkeiten, daher Befangenheit und Schwankungen. Die
 Ruhe, das Ergebniß der Sicherheit kann nur durch öfters Zu-
 sammenspiel und Proben gewonnen werden. Lauter, steigender
 Beifall folgte jedem Satz. Deßo präciser und feuriger wurde
 den die Ouverturen zu *Euryanthe* und *Tell*, welche letztere
 wiederholt ward, ausgeführt. — Der Solovortrag der Gesang-
 stücke genannter Opern war den Herren *Behr*, *Schneider*
 und *Neper* anvertraut, nebst *Johulien Schloß*, die un-
 bedeutend beschäftigt war. Der Gesang dieser Herren kann auf höheren
 künstlerischen Werth jetzt noch keinen Anspruch machen. — Dem
 Chören fehlte in dem 2. Tenor und 2. Bass die nöthige Kraft.
 Das erste Tempo des *Euryanthen* finales war entschieden zu lang-
 sam, während der letzte Satz des *Tell* finales zu schnell dürfte
 genommen worden sein; beides brachte gewiß die Unsicherheit
 hervor, die durch alle Stimmen hindurch herrschte und die nur
 im letzten Satz des *Euryanthen* finales unmerkbar war.

— m.

Fünftes Abonnement-Concert

am 5. November 1846.

Leipziger Tagesblatt, 7. November 1846, No. 311, p. 3541-3542.

Das diesmalige Concert unter Direction des Herrn Kapellmeister Mendelssohn bot des Gesanges ungewöhnlich mehr als üblich und vielleicht nothwendig ist. Der Grund für die getroffene Wahl zweier Finales ist wahrscheinlich darin zu finden, die für beide Piecen bedingten Männerchöre möglichst gut und viel zu benutzen, was sonst gegen alle möglichst musikalische Oekonomie streiten würde, zwei derartige Schlußpuncte mit aller Gewalt in der engen Raum eines Concertabschnittes zu zwängen. Ganz abgesehen davon, fand ich aber die gegebene Folgereihe nicht zweckmäßig und passend, und glaube dies mit Folgendem kurz motiviren zu können.

Vergleicht man ein zu gebendes Concert mit einem Bilde, das seinen Vorder- und Hintergrund und Staffagen hat, so finden wir, daß den Hauptbestandtheil (den Vordergrund) jedes Concerts immer die Sinfonie bildet, eine bei unsern Abonnements-Concerten zur Nothwendigkeit gewordene Anordnung. Auf diese concentriren sich die Erwartungen und die gute oder weniger gelungene Ausführung derselben giebt das Endziel (die Totalidee) und zugleich den Ruhepunct des Concerts ab, während alles Uebrige mehr oder minder in den Hintergrund tritt und zu Nebenpartieen dient, ohne welches ein gutes Bild nicht gedacht und folglich, ohne welches ein gut arrangirtes Concert nicht gegeben werden kann. Aus diesem Grunde glaube ich, müßte also eine zum erstenmale aufzuführende Sinfonie den gegründetsten Anspruch haben, das Concert zu eröffnen, und es dürfte die seit längerer Zeit bestehende Anordnung, selbe stets in den zweiten Theil zu verlegen, wozu der breite Bau der Sinfonie seit Beethoven genöthigt hat, wohl zu vertheidigen, durchaus aber nicht als unumstößlich zu betrachten und in dem berührten Falle niemals anzuwenden sein. Dazu berechtigt außerdem, daß die Spannkraft des Geistes frisch zu erhalten nicht möglich ist, wenn die Aufmerksamkeit schon vorher zersplittert und nach Richtungen hingelenkt wird, die ein unbefangenes Insichaufnehmen, was unbedingt die Sinfonie verlangt, hemmt und vernichtet. Die Fülle des Saals und der daraus entspringende hohe Wärmegrad gesellt sich feindlich noch dazu und lähmt zugleich die so nothwendigen materiellen Kräfte der ausübenden Musiker. – Gelingt es nun dennoch einem solchen Werke, sich den Beifall und die Anerkennung zu verschaffen, die gewisse Lieblingspiecen, wie die Overturen zu Euryanthe und Tell, im Voraus wegnehmen, so ist der Werth und die intensive Kraft desselben ausgesprochen, die Feuerprobe ist bestanden und der Triumph nur um so größer.

Mit Recht dürfen wir dies, trotz der erwähnten Hemmnisse, von der Sinfonie von Schumann sagen. Jedes neue Erzeugniß von ihm bekundet einen Fortschritt seines schönen Strebens und die Vielseitigkeit der Tiefe seines Genius. Seine Erstlingswerke, für Viele unverständlich und ungenießbar, waren nothwendige Läuterungen für seine späteren Compositionen, die von seinem ersten Trio steigend bis zur Peri die künstlerische Selbstständigkeit immer klarer herausstellen. Nähere und klare Auseinandersetzung des neuesten Werkes kann unmöglich nach einmaligem Hören und ohne Einsicht in die Partitur gegeben und verlangt werden, verbietet auch der Raum dieses Blattes. Hervorzuheben ist besonders der zweite und dritte Satz. Meisterhafte Instrumentirung, hin und wieder gewagt, wie der in den höchsten Tonlagen angebrachte Unisonotriller der Prima-Violine im Adagio, zeichnet sich stets in seinen Orchesterwerken aus, mehr aber als je ist in beregtem Werke die Beherrschung der Form, die Abrundung und glückliche Verwendung der Motive hervorzuheben. Die Ausführung bietet zu viel Schwierigkeiten, daher Befangenheit und Schwankungen. Die Ruhe, das Ergebnis der Sicherheit kann nur durch öfteres Zusammenspiel und Proben gewonnen werden. Lauter, steigender Beifall folgte jedem Satze. Desto präziser und feuriger wurden die Ouverturen zu Euryanthe und Tell, welche letztere wiederholt ward, ausgeführt. – Der Solovortrag der Gesangstücke genannter Opern war den Herren Behr, Schneider und Meyer anvertraut, nebst Fräulein Schloß, die unbedeutend beschäftigt war. Der Gesang dieser Herren kann auf höheren künstlerischen Werth jetzt noch keinen Anspruch machen. – Den Chören fehlte in dem 2. Tenor und 2. Baß die nöthige Kraft. Das erste Tempo des Euryanthenfinales war entschieden zu langsam, während der letzte Satz des Tellfinales zu schnell dürfte genommen worden sein; beides brachte gewiß die Unsicherheit hervor, die durch alle Stimmen hindurch herrschte und die nur im letzten Satz des Euryanthenfinales unbemerkbar war.

– m.

**Aus einer am 7. November vor Mendelssohns
Todtenfeier gehaltenen Predigt.**

Nicht stärker konnten wir an die Vergänglichkeit alles Irdischen, an die gewaltige Hand Gottes, welche in die Schicksale der Menschen eingreift, und sie selbst von binnen ruft, ehe sie es denken — nicht stärker und nachdrücklicher konnten wir daran erinnert werden, als durch den Trauerfall, der in diesen Tagen unsre Stadt wie ein allgemeines Unglück erschütterte, und die Herzen all' ihrer gebildeten Bewohner in die wehmüthigste Stimmung versetzt, sie mit der schmerzlichsten Nahrung erfüllt hat. Wenn der Mann in der Blüthe seines Alters und der vollsten Kraft, wenn der liebende Gatte und Vater von der Seite der treuen Gattin und aus der Mitte zahlreicher blühender Kinder, wenn der vom Glücke immerdar Begünstigte aus der Fülle irdischen Besizes, wenn der Künstler mitten in der edelsten Thätigkeit, auf dem Gipfel seines Ruhmes so plötzlich von einer höheren Hand in die Ewigkeit abgerufen werden kann, für wen, möchten wir da fragen, soll dann das irdische Leben noch Werth haben, wer sollte mit Sicherheit auf seine eigene fortgesetzte Thätigkeit rechnen, wer sich selbst noch gleichsam für so nothwendig halten, daß ihm nicht Gott auch jeden Tag winken könnte, von diesem irdischen Schauplatz seines Wirkens zu scheiden! — Wohl Allen, welche dann so getrost vor den Richterstuhl des Ewigen treten können, wie wir von unserm großen Todten voraussehen dürfen; wohl Allen, auf welche der Spruch der Offenbarung sich mit so vollem Rechte anwenden läßt: Selig sind die Todten, die in dem Herrn sterben, von nun an. Ja, der Geist spricht, daß sie ruhen von ihrer Arbeit; denn ihre Werke folgen ihnen nach. Ihn werden seine Werke nachfolgen, hier sein irdisches Leben weit überdauernd, und jenseits Rechenschaft ablegend, daß er sein großes ihm von Gott anvertrautes Pfund treulich und rechtschaffen verwaltet hat. Denn seine Kunst, welche er niemals an Ge-

meines und Niedriges verschwendete, stand ja zumeist im Dienste des Heiligen, im Dienste des Herrn! Wer hat, wie er, die fromme Sehnsucht, Gott zu schauen, in andachtsvollen Tönen gesungen, wer, wie er, so voll und stark in die heilige Harfe gegriffen und zu dem Lobe Gottes ermuntert, wer die Duldung heiliger Märtyrer, den Kampf und Sieg treuer Apostel, die Gotteskraft auserwählter Propheten lebendiger und inniger durch das Ohr ins Herz der Hörer geleitet, durch Melodie und Harmonie das heilige Wort zum anschaulichen Bilde gestaltet, als er, der selbst in seiner Kunst ein Prophet, ein Apostel des Herrn war? O gewiß, er singt jetzt schon, selig im Anschauen Gottes, unter Cherubim und Seraphim dem Herrn ein Lied im höheren Chor. Alle aber, denen er im irdischen Leben nahe stand, werden wünschen müssen, ihm dereinst auch in das himmlische folgen zu können, Alle, deren Herzen er jemals mit seiner heiligen Kunst erbaut, werden begehren, ihm drüben vor Gottes Thron im Kreise der Seligen danken zu dürfen, und Alle, die hier auf Erden den Blick seines vom Feuer der Begeisterung strahlenden Auges geschaut, die herzegewinnende Rede seines Mundes vernommen, werden hoffen und sich sehnen, ihm noch einmal im Lande der Seligen, angethan mit dem Lichtkleide eines verklärten Leibes zu begegnen. — Ja, Geliebte, ein Fall, der so plötzlich die zartesten und edelsten Bande zerreißt, er lehrt es deutlich, wie unser irdisches Dasein alle Bedeutung und Farbe verliert ohne den Glauben an ein himmlisches, und wie der Tod wirklich das unerträglichste Uebel, das furchtbarste aller Schrecken wäre, ohne die Hoffnung des einstigen Wiedersehens."

Als Erinnerung an schönere Tage, und als ungekünstelter Ausdruck des Dankes, der ja dem Todten wie dem Lebenden gilt, möge hier noch folgendes einfache, aber aus dem Herzen kommende Gedicht Platz finden, welches der theure Verewigte

im J. 1840 unmittelbar nach der ersten Aufführung seines köstlichen „Lobgesanges“ erhielt und freundlich aufnahm.

Sohn des Geistes, Sohn der Kraft,
Held der ew'gen Ritterschaft,
Freue Dich, es ist gelungen!
Freue Dich, Du hast gesiegt,
Was im Schlaf des Todes liegt,
Hast Du jubelnd wach gesungen.

Legt des Lichtes Waffen an,
Sangest Du, ein deutscher Mann,
Sangest es mit Gottesjungen!
Finsterniß nun abgethan,
Lug und Trug und eitler Wahn
Nieder in den Staub gerungen.

Lobe meine Seel' den Herren!
Felix, Felix, unser Stern
Leuchten sollst Du der Gemeinde!
Wögen denn von Pol zu Pol
Völker stehen für Dein Wohl,
Daß Dein Licht uns fernher scheine.

Er, der unsre Thränen zählt
In der Noth — hat Dich erwähnt,
Dir des Lichtes Weg gewiesen.
Danket Völker, preiset ihn,
Der ihm solche Macht verliehn;
Aber Du auch sei gepriesen!

Denn mit siegender Gewalt
Schaffest Du dem Wort Gestalt,
Christus lebt in Deinem Liede.
Ihm bereitest Du den Steg,
Leit' uns fernher seinen Weg,
Und mit Dir sei Gottes Friede!

Felix Mendelssohn-Bartholdy ist übrigens nicht in Berlin, sondern in Hamburg geboren, von wo er erst in seinem dritten Lebensjahre mit seinen Aeltern nach Berlin übersiedelte*).

B. A. Lampadius.

Aus einer am 7. November vor Mendelssohns Todtenfeier gehaltenen Predigt

Leipziger Tagesblatt, den 12. November 1847, No. 316, p. 3689-3690.

“Nicht stärker konnten wir an die Vergänglichkeit alles Irdischen, an die gewaltige Hand Gottes, welche in die Schicksale der Menschen eingreift, und sie selbst von hinnen ruft, ehe sie es denken – nicht stärker und nachdrücklicher konnten wir daran erinnert werden, als durch den Trauerfall, der in diesen Tagen unsre Stadt wie ein allgemeines Unglück erschüttert, und die Herzen all’ ihrer gebildeten Bewohner in die wehmüthigste Stimmung versetzt, sie mit der schmerzlichsten Rührung erfüllt hat. Wenn der Mann in der Blüthe seines Alters und der vollsten Kraft, wenn der liebende Gatte und Vater von der Seite der treuen Gattin und aus der Mitte zahlreicher blühender Kinder, wenn der vom Glücke immerdar Begünstigte aus der Fülle irdischen Besitzes, wenn der Künstler mitten in der edelsten Thätigkeit, auf dem Gipfel seines Ruhmes so plötzlich von einer höheren Hand in die Ewigkeit abgerufen werden kann, für wen, möchten wir da fragen, soll dann das irdische Leben noch Werth haben, wer sollte mit Sicherheit auf seine eigene fortgesetzte Thätigkeit rechnen, wer sich selbst noch gleichsam für so nothwendig halten, daß ihm nicht Gott auch jeden Tag winken könnte, von diesem irdischen Schauplatz seines Wirkens zu scheiden! – Wohl Allen, welche dann so getrost vor den Richterstuhl des Ewigen treten können, wie wir von unserm großen Todten voraussetzen dürfen; wohl Allen, auf welche der Spruch der Offenbarung sich mit so vollem Rechte anwenden läßt: Selig sind die Todten, die in dem Herrn sterben, von nun an. Ja, der Geist spricht, daß sie ruhen von ihrer Arbeit; denn ihre Werke folgen ihnen nach. Ihm werden seine Werke nachfolgen, hier sein irdisches Leben weit überdauernd, und jenseits Rechenschaft ablegend, daß er sein großes ihm von Gott anvertrautes Pfund treulich und rechtschaffen verwaltet hat. Denn seine Kunst, welche er niemals an Gemeines und Niedriges verschwendete, stand ja zumeist im Dienste des Heiligen, im Dienste des Herrn! Wer hat, wie er, die fromme Sehnsucht, Gott zu schauen, in andachtsvollen Tönen gesungen, wer, wie er, so voll und stark in die heilige Harfe gegriffen und zu dem Lobe Gottes ermuntert, wer die Duldung heiliger Märtyrer, den Kampf und Sieg treuer Apostel, die Gotteskraft auserwählter Propheten lebendiger und inniger durch das Ohr ins Herz der Hörer geleitet, durch Melodie und Harmonie das heilige Wort zum anschaulichen Bilde gestaltet, als er, der selbst in seiner Kunst ein Prophet, ein Apostel des Herrn war? O gewiß, er singt jetzt schon, selig in Anschauen Gottes, unter Cherubim und Seraphim dem Herrn ein Lied im höheren Chor. Alle aber, denen er im irdischen Leben nahe stand, werden wünschen müssen, ihm dereinst auch in das himmlische folgen zu können, Alle, deren Herzen er jemals mit seiner heiligen Kunst erbaut, werden begehren, ihm drüben vor Gottes Thron im Kreise der Seligen danken zu dürfen, und Alle, die hier auf Erden den Blick seines vom Feuer der Begeisterung strahlenden Auges geschaut, die herzugewinnende Rede seines Mundes vernommen, werden hoffen und sich sehnen, ihm noch einmal im Lande der Seligen, angethan mit dem Lichtkleide eines verklärten Leibes zu begegnen – Ja, Geliebte, ein Fall, der so plötzlich die zartesten und edelsten

Bande zerreißt, er lehrt es deutlich, wie unser irdisches Dasein alle Bedeutung und Farbe verliert ohne den Glauben an ein himmlisches, und wie der Tod wirklich das unerträglichste Uebel, das furchtbarste aller Schrecken wäre, ohne die Hoffnung des einstigen Wiedersehns.“

Als Erinnerung an schönere Tage, und als ungekünstelter Ausdruck des Dankes, der ja dem Todten wie dem Lebenden gilt, möge hier noch folgendes einfache, aber aus dem Herzen kommende Gedicht Platz finden, welches der theure Verewigte im J. 1840 unmittelbar nach der ersten Aufführung seines köstlichen “Lobgesanges” erhielt und freundlich aufnahm.

Sohn des Geistes, Sohn der Kraft,
Held der ew'gen Ritterschaft,
Freue Dich, es ist gelungen!
Freue Dich, Du hast gesiegt,
Was im Schlaf des Todes liegt,
Hast Du jubelnd wach gesungen.

Legt des Lichtes Waffen an,
Sangest Du, ein deutscher Mann,
Sangest es mit Gotteszungen!
Finsterniß nun abgethan,
Lug und Trug und eitler Wahn
Nieder in den Staub gerungen.

Lobe meine Seel' den Herrn!
Felix, Felix, unser Stern
Leuchten sollst Du der Gemeinde!
Mögen denn von Pol zu Pol
Völker flehen für Dein Wohl,
Daß Dein Licht uns ferner scheine.

Er, der unsre Thränen zählt
In der Noth – hat Dich erwählt,
Dir des Lichtes Weg gewiesen.
Danket Völker, preiset ihn,
Der ihm solche Macht verliehn;
Aber Du auch sei gepriesen!
Denn mit siegender Gewalt
Schaffest Du dem Wort Gestalt,

Christus lebt in Deinem Liede.
Ihm bereitest Du den Steg,
Leit' uns ferner seinen Weg,
Und mit Dir sei Gottes Friede!

Felix Mendelssohn-Bartholdy ist übrigens nicht in Berlin, sondern in Hamburg geboren, von wo er erst in seinem dritten Lebensjahre mit seinen Aeltern nach Berlin übersiedelte.

W.A. Lampadius